

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

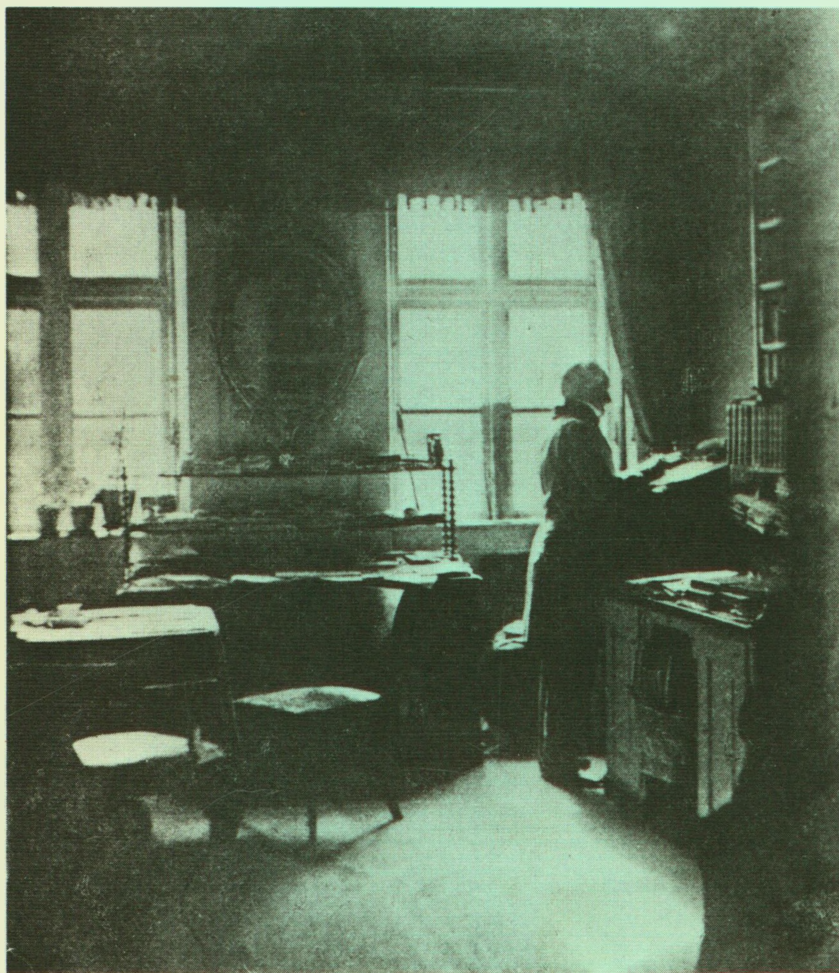
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Harald Jørgensen
Lokaladministrationen
i Danmark

*Oprindelse og historisk udvikling
indtil 1970*

RIGSARKIVET/G·E·C GADS FORLAG

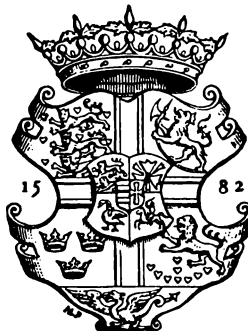
SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lokaladministrationen i Danmark

Oprindelse og historisk udvikling
indtil 1970
En oversigt

Af Harald Jørgensen

Administrationshistoriske studier nr. 11

Rigsarkivet 1985
G · E · C GADS Forlag

Udgivet med støtte af
STATENS HUMANISTISKE
FORSKNINGSRÅD

© Harald Jørgensen 1985
Produktion Fyns Sats Produktion ApS, Odense
ISBN 87-7497-091-7

Omslagsbillede: Fra 1814 til 1869 varetog C.J.C. Harhoff det kombinerede byfoged- og borgmesterembede i Ringsted. På billedet ses den aldrende embedsmand ved skrivepulten i kontoret på det gamle rådhus. Embedspapirer ligger spredt på borde og stole, og kontoret ånder både fred og uforstyrrethed af omgivelserne. Fotografiet, som er en usædvanligt tidlig indendørsoptagelse, stammer nok fra 1860'erne, men nærmere oplysninger om det haves ikke. Foto i Midtsjællands lokalhistoriske arkiv, Ringsted.

Forord

I 1975 tog *Statens humanistiske forskningsråd* initiativet til et projekt vedrørende den danske lokaladministrations historiske udvikling i perioden 1660-1868. Man nedsatte en styringsgruppe med fhv. landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* som formand, og i styringsgruppen indtrådte desuden nuværende rigsarkivar, dr. phil. *Vagn Dybdahl*, folketingsbibliotekar, dr. phil. *Kr. Hvidt*, landsarkivar, dr. phil. *Anne Riising* og på et senere tidspunkt også universitetslektor, dr. jur. *Inger Dübeck*, der fra 1979 har virket som juridisk og retshistorisk konsulent ved Rigsarkivet. Sammen med en række interesse-rede forskere, som hovedsagelig var knyttet som arkivarer til det offentlige arkivvæsen, udarbejdedes en nærmere plan for projektets gennemførelse, og løsningen af en række specialopgaver (delprojekter) blev fordelt mellem de interesserede. I 1978 kunne styringsgruppen udgive de to første publikationer, og siden er udsendt endnu fem. Fra 1980 indgår de forskellige publikationer i en af Rigsarkivet planlagt skriftserie, kaldet »*Administrationshistoriske studier*«.

Samtlige projektdeltagere har været enige om, at en udforskning af de skiftende epokers offentlige forvaltning – dens formål, organisation og udøvere – belyser en væsentlig side af den almindelige samfundsudvikling. Man har derfor lagt sig på sinde, at de enkelte publikationer skulle kunne finde læsere inden for den historisk-interesse-rede almenhed. Man har naturligvis også været klar over, at de fremlagte studier ville være et nyttigt hjælpemiddel for de mange aktive historikere, herunder også arkivernes eget videnskabeligt uddannede personale, som benytter de af administrationen efterladte arkivalier i deres forskning. Et nøjere kendskab til den historiske udvikling inden for de forskellige forvaltningsgrene letter ikke blot brugerne anvendelsen af dette arkivmateriale, men åbner også mulighed for en dybere forståelse af dets opståen og dets kildeværdi.

På et tidligt tidspunkt vedtog styringsgruppen at overlade sin formand at skrive en oversigt over den danske lokaladministrations hi-

storiske udvikling fra de ældste tider og til kommunalreformen af 1970. En sådan oversigt har hidtil ikke foreligget inden for dansk historisk litteratur og blev anset for et nyttigt supplement til de forskellige delprojekter. Det kan i denne forbindelse også oplyses, at denne oversigt ligger ret nær ved det oplæg fra det sjællandske landsarkiv, som fremkaldte forskningsrådets initiativ i 1975.

Oprindeligt havde man forestillet sig, at den foreliggende oversigt skulle fremkomme som den afsluttende publikation inden for projektet. Det er dog ikke helt gået som planlagt. Endnu mangler færdiggørelsen af enkelte delprojekter, men da nu engang oversigten forelå i trykklart manuskript, besluttede man en fremrykket publikation.

Den nu foreliggende oversigt er anlagt og tænkt som en praktisk håndbog i lokaladministrationens historie. Fremstillingen er opdelt i fire hovedafsnit, nemlig tiden indtil 1660, årene 1660-1848, perioden 1848-1919 og den kraftige ekspansion fra 1919-70. Hvert hovedafsnit indledes med en kort oversigt over de vigtigste historiske begivenheder inden for de enkelte tidsafsnit, som har haft afgørende indflydelse på administrationens udvikling, og i et kort afsluttende kapitel til de enkelte hovedafsnit sammenfattes væsentlige træk i udviklingen. I et særligt tillæg til den almindelige fremstilling er givet en summarisk oversigt over de enkelte forvaltningsgrenes efterladte arkivmateriale, og der gives henvisninger til eksisterende indgange til dette, først og fremmest de trykte arkivregistraturer og foreliggende oversigter. Det udførlige sagregister skulle også lette bogens brugere arbejdet.

Medens de hidtil udsendte publikationer inden for projektet fremlægger resultater, der bygger på omfattende studier i det eksisterende utrykte materiale, har der med hensyn til den nu foreliggende bog kun været mulighed for i undtagelsestilfælde at foretage specialstudier. Oversigten bygger hovedsagelig på den foreliggende litteratur, herunder naturligvis også på de nye resultater, som indeholdes i de forskellige offentliggjorte delprojekter. Når der har måttet renonceres på mere omfattende originalstudier, hænger det sammen med, at der måtte tages hensyn til, at arbejdet kunne afsluttes inden for et passende tidsrum, og at bogens omfang kunne holdes inden for en rimelig størrelse. Emnet er derfor på ingen måde udtømt, og mange i og for sig interessante og betydningsfulde spørgsmål har kun kunne gives en summarisk behandling.

Et vanskeligt problem har været opgavens afgrænsning. Hvad hø-

rer under begrebet lokaladministration, og hvad kan med god samvittighed udelades? Muligvis vil flere finde, at der er taget for meget med. Det gælder fx. omtalen af mange selvstændige lokale institutioner. Andre vil måske mene, at baggrundsskildringen er for udførlig, og at det samme gælder enkeltforhold. Det er imidlertid blevet anset for nødvendigt at inddrage disse institutioner i fremstillingen og nærmere uddybe en række administrative forhold. Forhåbentlig har fremstillingen hermed vundet i dybde og interesse for den almindelige læser.

Det skal ikke nægtes, at arbejdet har taget længere tid og været mere besværligt end først antaget. Ved afslutningen er det mig imidlertid en kær pligt at takke de mange gode kolleger, der fra tid til anden har opmuntret mig, når arbejdet gik trægt, og som desuden altid beredvilligt har stillet deres omfattende specialviden til min rådighed.

København, i august 1985

Harald Jørgensen

Indhold

Forord	5
Indhold	9
Lokaladministrationen indtil 1660	
Indledning	15
Lensmand og len	21
Retshåndhævelsen	31
Købstadforvaltningen	40
Den gejstlige lokaladministration	
1. Middelalderens katolske kirke	47
2. Den lutherske reformation	52
3. Den lutherske statskirkes administrative opbygning	56
Sammendrag af perioden indtil 1660	65
Lokaladministrationen 1660-1848	
Indledning	75
Stiftsbefalingsmænd (stiftamtmand) og amtmænd	83
1. Fra len til amter	83
2. Hvem bliver amtmænd	85
3. Amtmandsembedets indhold	87
De adelige amtmandsskaber	100
Amtsforvaltere, regimentsskrivere og toldembedsmænd	104
1. Oversigt over periodens skatte-, konsumtions- og toldlovgivning	104
2. Amtsforvaltere	108
3. Regimentsskrivere	116
4. Toldembedsmænd	117
Landsdommere, retsbetjente og politimyndigheder	120
1. Indledning	120
2. Fra landsting til landsoverret	123
3. Købstad- og landjurisdiktioner	128
4. Retsbetjentenes sociale og økonomiske stilling	132
5. Retsbetjentenes embedsfunktioner	141
6. Sognefogeder	157
7. Det særlige kystpoliti på Sjælland	160
Købstadforvaltningen	162
1. Indledning	162
2. Magistraten	165
3. Magistratens embedsforretninger	167
4. De eligerede borgere	175
5. Købstadreformen af 1837	177
Det offentlige sundhedsvæsen	182
1. Læger og apoteker	182
2. Oprettelse af sygehuse	187

3. <i>Jordemodervæsenet</i>	188
4. <i>Det offentlige sundhedsvæsen ved periodens udgang</i>	190
Arrest- og fængselsvæsenet	192
Post- og befordringsvæsenet	196
Vejvæsenet	199
Skov- og jagtvæsenet samt kampen mod sandflugten	208
Landvæsens- og tiendekommissærer m.m.	216
Udskrivningsvæsenet	218
Godsejernes deltagelse i den lokale forvaltning	222
Den gejstlige lokaladministration	228
1. <i>Indledning</i>	228
2. <i>Biskopper og stifter</i>	229
3. <i>Provster og provstier</i>	232
4. <i>Sognepræster og sogne</i>	236
5. <i>Degnen</i>	241
Det offentlige undervisningsvæsen	243
1. <i>Københavns universitet</i>	243
2. <i>Andre højere læreanstalter</i>	245
3. <i>De lærde skoler</i>	248
4. <i>Almueskolen</i>	249
Grundlæggelsen af det kommunale selvstyre på landet	257
Sammenfatning af perioden 1660-1848	266

Lokaladministrationen 1849-1918

Indledning	275
Stiftamtmand og amtmænd	279
1. <i>Indledning</i>	279
2. <i>Amtmandsstillingen</i>	280
3. <i>Amtmandsembedets indhold</i>	283
Amtstuer og toldkontorer. Skattereformen af 1903	286
1. <i>Amtforvalterembedet i almindelighed</i>	286
2. <i>Skattereformen af 1903</i>	287
3. <i>Toldvæsenet</i>	291
Domstole og politi	294
1. <i>Indledning</i>	294
2. <i>Landsoverretterne</i>	295
3. <i>By- og landjurisdiktioner</i>	296
4. <i>Retsbetjentenes embedsopgaver</i>	299
Fængsler og tvangsarbejdsanstalter samt opdragelsesanstalter	308
Kommunalforvaltningen på landet og i byerne	312
1. <i>Oversigt over valgrets- og valgbarhedsregler til de kommunale råd</i>	312
2. <i>Fra sogneforstanderskaber til sogneråd</i>	317
3. <i>Sognerådets arbejdsopgaver</i>	320
4. <i>Amtsrådets arbejdsopgaver</i>	327
5. <i>Købstæder og ladepladser</i>	331
6. <i>Handelspladser</i>	338
Det offentlige sundhedsvæsen	340
Post- og telegrafvæsenet samt vej- og jernbanevæsenet	343

1. Postvæsenet	343
2. Telegrafvæsenet	345
3. Vejevæsenet	346
4. Jernbanevæsenet	348
Lodseri, fyr- og vagervæsenet samt redningsvæsenet	351
1. Lodseri, fyr- og vagervæsenet	351
2. Redningsvæsenet	353
Kgl. bygningsinspektører og fabrikinspektører	354
Administrationen af statens skove og klitplantager samt kystsikringen	357
Vandbygningsvæsenet, herunder driften af statshavne samt sluse- og digeanlæg	362
Landvæsens- og andre forvaltende kommissioner samt diverse	
kontrol- og tilsynsmyndigheder under landbrugsministeriet	365
1. Landvæsenskommissioner m.m.	365
2. Voldgifts- og taksationsmænd	367
3. Hingste- og tyrekommissioner	368
4. Husmandskommissionerne	369
5. Fiskeri- og andre kontrollører	370
Udskrivningsvæsenet	373
Den gejstlige lokaladministration	375
1. Indledning	375
2. Biskopper og stifter	376
3. Provster og provstier	378
4. Sognepræster og sogne	378
5. Ny kirkelovgivning	379
6. Tiendafløsningen	381
Det offentlige undervisningsvæsen	384
1. Højere læreanstalter og lærde skoler	384
2. Den almindelige folkeskole	389
3. Andre offentlige skoler	393
Sammenfatning af perioden 1849-1919	400

Lokaladministrationen 1919-70

Indledning	409
Stiftamtmand og amtmænd	411
Statens skatteopkrævning. Amtstuer og toldkontorer	414
1. Amtstuer	414
2. Toldvæsenet	416
Dommere, statsadvokater og politimestre	419
1. Landsretterne	420
2. Underretterne	421
3. Anklagemyndigheden. Statsadvokater	426
4. Politimyndigheden. Politimestre	427
Statsfængsler og arrester	430
Kommunalforvaltningen på landet og i byerne	433
1. Sogneråd	434
2. Landkommuner med »Gentofte-status«	441
3. Amsråd	443
4. Byråd	445

5. <i>Periodens vigtigste ændringer i og udvidelser af de kommunale opgaver</i>	452
Det offentlige sundhedsvæsen	456
Post- og telegrafvæsenet samt Danmarks radio	460
1. <i>Post- og telegrafvæsenet</i>	460
2. <i>Danmarks radio</i>	462
Vej- og jernbanevæsenet samt luftfarten	464
1. <i>Vejvæsenet</i>	464
2. <i>Jernbanevæsenet</i>	466
3. <i>Luftfarten</i>	469
Lods-, fyr- og redningsvæsenet	471
Skov- og klitvæsenet	473
Vandbygningsvæsenet	475
Udskrivningsvæsenet	477
Diverse lokale nævn, kommissioner, råd og udvalg m.m.	478
1. <i>Under finansministeriet</i>	478
2. <i>Under justitsministeriet</i>	479
3. <i>Under indenrigsministeriet</i>	480
4. <i>Under boligministeriet</i>	481
5. <i>Under socialministeriet</i>	484
6. <i>Under arbejdsministeriet</i>	488
7. <i>Under handelsministeriet</i>	490
8. <i>Under landbrugsministeriet</i>	491
9. <i>Under fiskeriministeriet</i>	494
10. <i>Under ministeriet for kulturelle anliggender</i>	495
Den gejstlige administration	496
1. <i>Den midlertidige kirkeordning i Nordslesvig</i>	496
2. <i>Biskopper og stifter</i>	497
3. <i>Provster og provstier</i>	500
4. <i>Sognepræster og sogne</i>	501
5. <i>Menighedsrådet og dets nye opgaver</i>	503
Det offentlige undervisningsvæsen	506
1. <i>Højere læreanstalter og gymnasier</i>	506
2. <i>Den almindelige folkeskole</i>	512
3. <i>Andre offentlige skoler</i>	520
Kommunalreformen af 1970	526
1. <i>Den store kommunesammenlægning. De nye primær- og amtskommuner</i>	526
2. <i>Den nye kommunale styrelseslov</i>	530
3. <i>Statsamtmand og statsamter</i>	537
Sammenfatning af perioden 1919-70	539

Lokaladministrationens arkiver

Indledning	551
Perioden indtil 1660	557
Perioden 1660-1848	565
Perioden 1849-1970	575

Forkortelser

Noter og henvisninger

Registre

LOKALADMINISTRATIONEN INDTIL 1660

Indledning

Lokaladministrationen har dybe rødder i dansk samfundsudvikling. I takt med kongemagtens og rigsstyrelsens udvikling opstod også en særlig lokaladministration, hvis udvikling sporadisk kan følges gennem det sparsomt bevarede middelalderlige dokumentmateriale. Først efter år 1500 får man fastere grund under fødderne, og fra da af kender man navnene på de vigtigste lokale embedsmænd, de nærmere grænser for deres virksomhed og deres forskellige funktioner.

Lokaladministrationen adskiller sig fra centralstyrelsen ved kun at være i besiddelse af udøvende og dømmende myndighed, og ved at dens virke er begrænset til et større eller mindre fastlagt lokalområde. Adskillige af disse administrative enheder er blevet til i middelalderen, og i mange tilfælde er de så godt som uændret videreført til nutiden. Det gælder således herredet og sognet. Gennem tiden har man desuden ved sammenlægning af herreder og sogne skabt forskellige overordnede administrative enheder, såsom len og amter, stifter og provstier. Først i den allernyeste tid er disse ældgamle administrative grundenheder blevet splittet op og sammenført på en ny måde. Idag frembyder rigets administrative inddeling et yderst broget billede, som ofte går på tværs af ældre inddeling.

På den store Jellingesten proklamerede kong Harald som en af sine fortjenester, at han havde samlet Danmark til eet rige.¹ I løbet af de følgende århundreder udbyggedes den danske kongemagt, der nåede et foreløbigt højdepunkt under Valdemarerne. Når befolkningen underkastede sig den nye kongemagt, var det i tillid til, at denne nye samfundsordning dels kunne sikre riget mod angreb udefra, dels medvirke til hævdelse af den indre ro og orden, skabe respekt om afgørelser truffet på tinge og i det hele taget sikre den enkelte undersåt hans rettigheder. Kongen blev derfor bemyndiget til, når det var påkrævet, at udskrive og stille sig i spidsen for rigets gamle forsvarsmagt – ledingen – og man gik ind på at betale skat til kongen og give ham andel i pådømte retsbøder. En væsentlig forudsætning for, at kongen kunne

optræde med fornøden myndighed, var, at han stedse var omgivet af en væbnet styrke, den såkaldte kgl. hird, der om fornødent kunne anvendes som et magtinstrument i påkommende tilfælde. Med tiden udbyggede kongen sin magt ved opførelsen af befæstede borge rundt omkring i riget. Basis for den kgl. magt var iøvrigt de betydelige jordejendomme, der gik i arv indenfor kongefamilien, og som fortsat udvidedes med tildømt gods og inddragelse af områder, som ikke havde nogen egentlig besidder. I takt med middelalderens samfundsudvikling udvidedes den kgl. magt. Flere og flere samfundsopgaver blev overdraget kongen og hans nærmeste embedsmænd, og han kom lidt efter lidt ikke blot i besiddelse af en udstrakt udøvende magt, men også af både lovgivende og dømmende myndighed. Den vidtgående folkelige selvbestemmelsesret, som rigets indbyggere i den ældste tid havde udøvet med hensyn til lovgivning og dømmende myndighed, indskrænkedes lidt efter lidt. I løbet af perioden op til 1660 gik beslutningsprocessen i store og små sager over til kongen og hans embedsmænd i forbindelse med repræsentanter for de af rigets stænder, som i løbet af perioden havde formået at skaffe sig en række betydningsfulde personlige og økonomiske fordele. Blandt disse var adelsstanden langt den vigtigste, og de sidste menneskealdre inden enevældens indførelse var adelens storhedstid.

For at kunne udøve kongemagten var det nødvendigt at organisere en rigsstyrelse bestående af en række høje rigsembeder og et kancelli, gennem hvilket rigsstyrelsen kunne udfærdige de fornødne kgl. forordninger og administrative bestemmelser.² I den ældste periode havde rigsstyrelsen intet fast opholdssted. Kongen og hans embedsmænd rejste rundt i riget og tog skiftevis ophold på forskellige kgl. borge og slotte. Først i løbet af 1500-tallet samledes den kgl. forvaltning på Københavns slot, og denne by var fra nu af at betragte som rigets hovedstad. Rigets samling af vigtige dokumenter, som hidtil havde været opbevaret på forskellige slotte i provinsen, førtes i 1582 til København og har siden været opbevaret her. Til hjælp for rigsstyrelsen udvikledes i tidens løb en selvstændig kgl. lokaladministration. Indehaverne af de lokale embeder var at betragte som kongens og centralstyrelsens repræsentanter over for lokalbefolkningen. De drog bl.a. omsorg for, at udstedte love og bekendtgørelser blev meddelt undersåtterne, de udøvede en lokal forvaltende og dømmende myndighed, sørgede for opkrævning af de forskellige skatter og afgifter og dis-

ses indsendelse til den kgl. kasse, og de kontrollerede, at de forskellige underordnede embedsmænd varetog deres forretninger i overensstemmelse med de givne forskrifter. De havde endelig pligt til at påse, at der ikke skete overgreb mod den enkelte borger. En nærmere præsentation af de enkelte grupper af lokale embedsmænd og deres virke vil blive givet i efterfølgende kapitler.

Riget var indtil 1660 et valgkongedømme. Det betød, at den til enhver tid regerende konge ikke uden videre kunne lade magten gå i arv til sin søn. Han måtte have tilslutning hertil af de politisk mest indflydelsesrige samfundsgupper, og den udpegede konge måtte søge hylding på de gamle landsting. Man oplevede fra tid til anden stærke personligheder indenfor kongefamilien, der var istand til at tvinge deres vilje igennem. Ikke alle fyrster hørte til denne gruppe, og der blev desuden i tidens løb sat grænser for den kgl. magtudfoldelse.

Der har til alle tider været både økonomiske og sociale forskelle mellem de enkelte befolkningsgrupper, og disse forskelle blev ikke mindre i den her behandlede periode. I 1660 fremstod riget som en typisk stænderstat med adelen som den helt dominerende stand.

Rigets oprindelige befolkning var et samfund af selvstændige bønder, der i første række levede af at dyrke jorden. De deltog aktivt i forvaltningen af lokalsamfundets fælles anliggender, og de mødte talstærkt op på tinge, når der skulle afsiges domme eller træffes beslutninger med hensyn til lovgivning og andre vigtige politiske spørgsmål. De mødte til krigstjeneste, når en fjende truede, og leding blev udbudt. Allerede i Valdemarstiden tabte den gamle leding sin militære betydning, idet rigets forsvar mere og mere koncentreredes om de faste borge, et bevæbnet rytteri samt en stærk flåde. Under de følgende århundreders indre uro og forskellige kriser så det store flertal af tidligere selvstændige bønder deres interesse i at give sig direkte ind under kronens, kirkens eller en fremstående godsejers beskyttelse, og de fleste bønder befandt sig efterhånden i de afhængige fæstebønders store grå masse. Deres politiske indflydelse svandt bort, og selv om bondestanden stadig udgjorde det store befolkningsflertal, var dens politiske indflydelse ved periodens slutning nærmest ophørt.

Noget højere på den sociale rangstige stod borgerstanden. De danske købstæder kan i stort tal føre deres oprindelse tilbage til 11- og 1200-tallet. De fleste borgere drev landbrug på købstadens tilliggende jorder, men deres hovederhverv var handel og søfart samt håndværk.

Byerne fik tilstået flere kgl. privilegier, der fremmede deres økonomiske udvikling, og i visse perioder samledes der betydelige rigdomme i de mange små byer, navnlig indenfor købmandsstanden. Bybefolkningen formåede derfor i højere grad end bønderne at stå vagt om deres egen forvaltning og lade deres røst lyde i landspolitisk sammenhæng.

En særlig privilegeret stand var indtil 1536 den katolske kirkes repræsentanter, og navnlig udøvede biskopperne, medlemmerne af domkapitlerne og abbederne indenfor de store og rige herreklostre en betydelig indflydelse også udenfor det egentlige kirkelige område. Baggrunden herfor var de betydelige rigdomme, som lidt efter lidt ophobedes ved de store gejstlige embeder og institutioner, i forbindelse med den grundige og vidtspændende dannelse, som disse gejstlige var i besiddelse af, og som også kongemagten drog nytte af. Den katolske kirke udviklede sig i løbet af middelalderen til at være en stat i staten, og dens ledere henregnedes til rigets stormænd. Ved reformationen i 1536 blev biskoppernes magt brudt, først og fremmest på det økonomiske område. Der indførtes en luthersk statskirke, hvis ledende personer i høj grad blev afhængige af statsmagten. Kirkens embedsmænd rekrutteredes herefter i væsentlig grad fra borgerstanden. Det var dog fortsat således, at gejstligheden som stand kunne lade sin røst lyde, også udenfor de strengt kirkelige områder. Det skyldtes først og fremmest den betydning, som statsmagten tillagde kirken og dens indflydelse på befolkningen.

Den befolkningsgruppe, som i løbet af perioden hævede sig op over alle andre og med årene tiltvang sig en lang række personlige, økonomiske og politiske privilegier, var adelstanden. Der har formodentlig fra de ældste tider eksisteret stormandsslægter, hvis indflydelse ud over den snævre lokale kreds i høj grad hvilede på omfattende jordbesiddelser og nære familieforbindelser med andre tilsvarende slægter. I kraft af deres rigdom kunne de forpligte sig til at møde med et større eller mindre antal bevæbnede svende, når kongen og rigsstyrelsen kaldte. Herfra var ikke langt til, at de lidt efter lidt knyttedes nærmere til kongen, modtog kgl. begunstigelser og i det hele taget blev inddraget i overvejelserne om vigtige politiske spørgsmål. Der udvikledes efterhånden indenfor adelen en særlig gruppe, som i rigdom og social anseelse stod over, hvad man kunne kalde en lavadel, og det var denne gruppe, som i nedgangstider for riget og kongemagten så sig

istand til stadig at øge sin økonomiske og politiske indflydelse og sætte grænser for kongemagten. Midlet hertil var de såkaldte håndfæstninger, som enhver konge blev tvunget til at godkende, inden han kunne tiltræde regeringen.

Til afløsning af de gamle landsting indkaldte kongen i slutningen af 1200-tallet til særlige stormandsmøder, sammensat af både verdslige og gejstlige personer, de såkaldte danehof. På disse møder vedtog man ny lovgivning, og danehoffet kunne også optræde som domstol fx. i sager om brud på troskabsforpligtelsen overfor kongen. Fra begyndelsen af 1400-tallet ophørte danehofferne, og den politiske magt gik over til den institution, som siden benævnedes rigsrådet. I dette sad en række af rigets mægtigste mænd, udpeget af kongen. Denne snævrere forsamling tiltvang sig i løbet af 1400-tallet en ganske betydelig indflydelse på rigets ledelse. Kongen blev lidt efter lidt tvunget til at forelægge alle forslag om ny lovgivning, skattepålæg, udstedelse af privilegier, krigserklæringer og optagelse i adelstanden i rådet. I perioder kunne magtfulde konger trænge rigsrådets indflydelse noget tilbage, men fra ca. 1630, da Christian IV.s stilling var blevet afgørende svækket ved hans uheldige deltagelse i Kejserkrigen, steg rigsrådets magt til en hidtil ukendt højde. Indtil 1645 havde kongen så nogenlunde kunnet udpege medlemmerne af rigsrådet efter sit eget forgodtbefindende, men herefter indskrænkede hans valgmuligheder. Rigsråderne modtog ingen løn, i modsætning til rigsemedsmændene, men havde til gengæld krav på at få overladt de større forleninger. Udenfor den snævre rigsrådskreds var det andre medlemmer af højadelen, der beklædte de indflydelsesrige stillinger som lensmænd og landsdommere, og højadelens yngre sønner havde ligeledes skaffet sig adgang til at overtage de indbringende katolske bispeembeder. Grundlaget for højadelens magt var fortsat besiddelsen af omfattende jordegods med tilhørende fæstebønder, og den skattefrihed der fulgte med besiddelsen af adeligt gods. Adskillige adelige storgodsejere erhvervede sig desuden birkeret på deres ejendomme med de indtægter, der fulgte hermed, og efter reformationen overdrog kongen en række af de kirker med disses indtægter, som de tidligere katolske biskopper havde administreret, til godsejerne. Et ydre udtryk for adelens økonomiske magt var de fornemme slotte og hovedbygninger, som opførtes i slutningen af 1500-tallet og i det følgende århundrede. Samtidig med at betydelige rigdomme og en afgørende politisk indflydelse blev

samlet på et fåtal af familiers hænder, havde indehaverne af disse privilegier i vid udstrækning kunnet frigøre sig fra de militære forpligtelser, som i sin tid havde været baggrunden for tildelingen af de mange og betydelige begunstigelser. Men hermed var også forudsætningerne skabt for den indre omvæltning, der gennemførtes i 1660-61.

I slutningen af middelalderen havde kongemagten ved forskellige lejligheder forsøgt at modvirke adelens voksende indflydelse ved at indkalde til de såkaldte stændermøder. Anledningen var som regel en forestående vigtig politisk afgørelse. Et stændermøde indkaldtes således i 1468 og senere i 1482 og 1494. Det sidste stændermøde i den ældre periode fandt sted i 1536, da Christian III stævnedes repræsentanter for rigets stænder til møde i København for at få godkendt arrestationen af de katolske biskopper og indførelsen af den lutherske kirke. Til disse møder indfandt adelen sig in pleno, i tidligere tid også biskopperne og andre høje gejstlige personer samt nogle udpegede borgere fra hver købstad og 2-3 bønder valgt på de forskellige herredsting. Et nyt stændermøde blev først indkaldt i 1608 for at tage bestemmelse om tronfølgen efter Christian IV. Efter 1625 indkaldtes til nye stændermøder, og ved disse var bønderne kun repræsenteret ved mødet i 1627. Da flertallet af bønderne var blevet fæstere, mente man, at disses interesser kunne varetages af godsejeren. I øvrigt mødte repræsentanter for den lutherske gejstlighed og fra købstæderne, og naturligvis var også adelen repræsenteret. Den nye række af stændermøder havde i første række til opgave at bevilge staten de fornødne indtægter som følge af tidens mange krige. Stændermøderne var egentlig en svensk og nordtysk institution, men dog med en vis national tradition. Adelen kunne altid være sikker på, at der ikke kunne rettes noget angreb på dens vigtigste økonomiske privilegium, nemlig skattefriheden. Hver stand skulle nemlig stemme for sig, og to stænder kunne ikke gå sammen om at overstemme den tredje. Det sidste stændermøde blev indkaldt i oktober 1660 for at tage stilling til rigets økonomiske situation efter de ødelæggende svenskekrige. Mødets hovedresultat var indførelsen af det arvelige monarki og det hermed følgende enevældige kongedømme.

Lensmand og len

Af de lokale embedsmænd, som virkede indenfor perioden indtil 1660, var den kgl. lensmand ikke blot den ældste, men også den mest betydningsfulde. Hans virke faldt indenfor et område, som betegnedes med ordet len, der sprogligt har forbindelse med ordet lån eller at låne. Lenet kunnet enten omfatte et nærmere bestemt godsområde, og man talte i så fald om et godslen, eller det kunne bestå af et eller flere herreder. Den sidste gruppe af len sammenfattedes normalt under betegnelsen hovedlen, og indehaveren af disse embeder fik med tiden tillagt en række særlige forvaltningsopgaver.

Lensmandsstillingens oprindelse skal søges i den ældre middelalder.³ En væsentlig forudsætning for kongemagtens placering i det middelalderlige samfund var besiddelsen af omfattende jordegods med de deraf flydende indtægter. Som tilhørende kongen henregnedes også arealer, der ikke tilhørte andre, herunder udstrakte strandarealer. Som bestyrere af de kgl. ejendomme udnævntes såkaldte bryder eller kongsbryder, hvis væsentligste opgave var at forvalte krongodset og sørge for, at dets indtægter indgik i kongens kasse. Fra tid til anden kom kongen med sit følge af krigsfolk og rigsembedsmænd til de større kongsgårde, og det var da brydens opgave at sørge for ophold og forplejning.

Lidt efter lidt overdrog man bryden en række forvaltningsopgaver. Han skulle således sørge for, at kongen modtog de retsbøder, som tilkom ham (sagefald), og han skulle opkræve pålagte skatter fx. »studen«, som efter den nyeste forsknings opfattelse var en art ledingskat.⁴ Han skulle også drage omsorg for, at konfiskeret og herreløst gods blev inddraget under den kgl. forvaltning, og lidt efter lidt betragtedes bryden som kongens lokale repræsentant. Med de udvidede embedsforretninger ændredes hans titel fra bryde til kgl. ombudsmand, og som sådan benævnes han fx. i Jyske lov. Med tiden overdrog man ham ligeledes posten som styresmand indenfor ledingen, og det blev ham, der opkrævede ledingsafløsningen. En særlig betyd-

Dragsholm slot set fra nordøst ca. 1670, tegnet til brug for P.H. Resens planlagte topografiske værk »Atlas Danicus«. I middelalderen var slottet residens for en række fremtrædende gejstlige lensmænd. Efter reformationen rykkede verdslige lensmænd ind på slottet og forvaltede herfra i perioden indtil 1660 de af kongen ved reformationen indtagne betydelige jordejendomme, som havde tilhørt den mægtige katolske Roskildebiskop. Det stærkt befæstede slot anvendtes også en årrække som statsfængsel. Det kgl. biblioteks billedsamling.

ningsfuld stilling havde ombudsmanden på de krongodser, hvor der opførtes befæstede anlæg. Efterhånden som den gamle ledingsordning gik i opløsning, og rigets forsvarsmagt kom til at bestå dels af hvervede folk, dels af rytteri, fik ombudsmanden forpligtelse til i krigstilfælde at møde med et større eller mindre antal ryttere (rostjeneste). Ombudsmanden havde hermed fået både civile og militære hverv. Medens stillingen som bryde formodentlig har været besat af lavættede personer, blev ombudsmandsstillingerne et attråværdigt mål for den lidt efter lidt fremvoksende adelsstand. I hvert fald de større embeder

blev givet til medlemmer af adelige familier. Ombudsmandstitlen ændredes med tiden til betegnelsen lensmand. Denne titel er påtruffet en enkelt gang i 1400-tallet, men kommer først i almindelig brug i løbet af 1500-tallet. Ved håndfæstningen af 1320 havde kongen måttet forpligte sig til kun at udpege indfødte til lensmænd, men det var først ved håndfæstningen af 1483, at han måtte gå ind på, at en lensmand skulle tages af adelsstanden.⁵ Kong Hans søgte at komme udenom dette, men adelen gennemtvang ved håndfæstningen af 1513, at lensmandsstillingen kun kunne gives til adelig fødte personer. Rigsrådet forsøgte senere at tvinge kongen til at lade rådet være medbestemmende ved valg af lensmand, men det kunne ikke gennemføres. De skiftende konger fastholdt indtil 1645 deres ret til at udpege disse. Udnævnelsen til lensmand kunne gælde enten på livstid eller åremål, og kongerne opretholdt ligeledes deres ret til at afskedige og forflytte en lensmand. Udnævnelsen skulle være en kgl. nådesbevisning. I den katolske tid kunne også en biskop udpeges til lensmand.

Af det bevarede middelalderlige dokumentmateriale fremgår, at lensmanden havde forskellige medarbejdere, og af deres titler kan man så nogenlunde forestille sig deres respektive embedspligter. Som fællesbetegnelse indgik ordet »foged« i deres titel. Der nævnes hus- og slotsfoged samt ladegårdsfoged, hvilket formodentlig indebærer, at de specielt har været tilknyttet bestyrelsen af fæstningen eller lensmandens hovedresidens med tilhørende landbrugsområder. I henhold til håndfæstningen af 1320 var lensmanden forpligtet til at have en underordnet repræsentant, en såkaldt »official«, i hvert herred, og dette krav gentoges i de følgende håndfæstninger. Med tiden benævnedes denne embedsmand »herredsfoged«, og i håndfæstningen af 1326 siges udtrykkeligt, at denne person skulle eje tilstrækkeligt gods til at betale en bøde, hvis han forbrød sig. Man har her et tidligt eksempel på, at en underordnet embedsmand skulle stille kaution som sikkerhed for sin forvaltning. Herredsfogeden, der blev udnævnt af lensmanden, var i begyndelsen at betragte som lensmandens stedlige repræsentant, og han har sandsynligvis udført lensmandens normale opgaver på det lokale plan. Senere blev han leder af herredstinget og lokal dommer. I en forordning for Nørrejylland af 1466 siges det om herredsfogeden, at han ikke skal gøre andet »end sige dom og holde ting retfærdigt«. ⁶ I løbet af 1500-tallet optræder en underordnet embedsmand med titel af delefoged, hvis opgave det var at varetage kon-

gens interesser på tinge. Muligvis har han også overtaget de rent administrative hverv, som herredsfogeden tidligere havde udført. Bl.a. synes han at have udført et vist tilsyn med kronens bønder, hvorfor han også af og til benævnes bondefoged. I 1400-tallet kender man endvidere en embedsmand med titel af ridefoged, hvis embedsopgave formodentlig har været at føre lensmandens krigsfolk omkring til de bøndergårde, som var pligtige at give dem underhold (det såkaldte gæsteri). Endelig omtaler de bevarede dokumenter særlige sogne-, skov- og strandfogeder, men noget større kendskab til dem og deres respektive funktioner har man ikke.

Ved reformationens gennemførelse i 1536 overtog kronen det meste af det eksisterende kirkegods, og i første omgang oprettedes der af dette ikke mindre end ca. 200 nye godslen. Det varede dog ikke længe, inden man begyndte at sammenlægge disse len til større enheder og at indlemme dele af det gamle kirkegods under de allerede eksisterende len. Med reformationen ophørte naturligvis også den tidligere praksis at give en biskop et lensmandsembede. En fuldstændig adskillelse mellem kirkelige og verdslige embeder var hermed gennemført.

Først fra slutningen af middelalderen er det muligt at give en mere detaljeret skildring af de eksisterende len, at opstille sammenhængende rækker af lensmænd og at redegøre for de økonomiske betingelser, på hvilke de varetog deres embeder. Studiet af disse forhold er grundlagt af Kr. Erslev, som i 1879 disputerede på afhandlingen »Konge og lensmand i det 16. århundrede«. Hans resultater har stort set stået urokket siden.⁷

Når en adelsmand fik overdraget et len, udstedtes der gennem cancelliet et såkaldt lensbrev til den pågældende. Samtidig udgik et følgebrev, rettet til bønderne i lenet, med befaling til dem om at adlyde den nye lensmand. I 1600-tallet blev det ligeledes almindeligt, at et par nærboende adelsmænd fik tilsendt et overleveringsbrev, der pålagde dem at indfinde sig ved embedsoverleveringen. I ældre tid tiltrådtes lenet straks. Senere blev det mere almindeligt, at man overtog lenet ved et nyt regnskabsårs begyndelse d.v.s. fra 1. maj (Philippi og Jacobi dag). I lensbrevet opregnedes lensmandens forskellige embedspligter, samtidig med at hans troskabsforpligtelse overfor kronen indskærpedes. I løbet af 1500-tallet specificeredes pligterne nærmere. Det hed nu, at lensmanden skulle holde bønderne ved lov og ret og

værne dem mod forurettelser, han skulle holde det underlagte kron-gods ved hævd og sørge for, at skovene befandt sig i god stand. I hovedlenene skulle han ansætte herredsfogeder og andre underordnede embedsmænd samt føre kontrol med deres virksomhed. Han skulle foretage kundgørelse af kgl. forordninger og se til, at de også blev efterfulgt. Endelig skulle han opkræve kgl. skatter, ikke blot af lenets bønder og fæstere, men efter reformationen også af adelens og gejstlighedens tjenere samt de mindre lensmænds undergivne. En anden vigtig embedsopgave var at rejse tiltale i alle offentlige sager, forfølge forbrydelser og drage omsorg for, at afsagte domme blev eksekveret. Han skulle indkassere afsagte bøder, som skulle indgå i den kgl. kasse, eller sikre sig det forbrudte gods. De stadigt voksende forvaltningsopgaver må have medført, at lensmanden har måttet indrette et særligt lenskontor med et antal ansatte skrivere og andre funktionærer til at udarbejde de fornødne regnskaber, men herom haves ingen nærmere oplysninger. Foruden forpligtelsen til at gøre rostjeneste måtte enkelte lensmænd desuden påtage sig at give ophold og forplejning til et nærmere fastsat antal kgl. svende (borgeleje).

Lenets indtægter kan opdeles i to hovedgrupper, nemlig de faste indtægter og de uvisse indkomster. Den faste indtægt bestod først og fremmest af den landgilde, som kronens bønder skulle betale. Den omfattede dels en kontant afgift, dels en lang række naturalafgifter. Over disse indtægter førtes en særlig jordebog. De uvisse indtægter stammede for en væsentlig del fra retsbøder, skatter m.m. Af de oppebårne indtægter afholdt lensmanden alle nødvendige udgifter til vedligeholdelse af bygninger og jordegods, herunder befæstningsanlæggene, samt lønninger til undergivne funktionærer og det faste antal krigsfolk.

Med hensyn til aflønningen af de forskellige lensmænd fandtes der 3 hovedformer. Man skelnede mellem regnskabslen, afgiftslen og tjenestelen. I regnskabslenene var der fastsat en bestemt løn for lensmanden, der foruden en pengeløn kunne omfatte en årlig hofklædning, løn og klæder til et vist antal svende samt foder til egen og svendenes heste. I løbet af 1600-tallet benævnedes denne aflønning en »genant«. Til genanten henregnedes også en nærmere angivet brøkdelt af lenets uvisse indtægter, der kunne svinge mellem 1/2 eller 1/10 af disse. Der var dog enkelte af de uvisse indtægter, som ubeskåret skulle indgå i kongens kasse. Hertil hørte vrageindkomster, toldaf-

gifter og undertiden også oldengæld. Når lensmanden havde fratrukket genanten i sit regnskab, skulle resten af indtægten indbetales i den kgl. kasse. Denne ordning var den mest fordelagtige for kronen. Ved afgiftslenene var der i lensbrevet fastsat en bestemt afgift af lenet, der skulle indbetales enten i penge eller naturalier, hvorefter lensmanden selv kunne disponere over resten af indtægterne. Ved tjenestelenene påtog lensmanden sig at opfylde en lensmands forpligtelser, mod at han selv kunne indkassere samtlige indtægter. Det var således i disse tilfælde op til den enkelte lensmand at se til, hvor meget lenet kunne indbringe ham.

Beslaglæggelsen af kirkegodset i 1536 medførte betydelige udvidelser og omlægninger af lensområderne og desuden oprettelsen af nye embeder som stiftslensmænd, der fik til opgave at føre tilsyn med de enkelte kirkers og præsteembeders indtægter. Christian III og hans søn Frederik II var interesseret i at gennemføre en såkaldt lensreform, der havde til formål at øge statskassens indtægter af de forskellige len. Denne reform gik hånd i hånd med en bevidst mageskiftepolitik, idet kronen var interesseret i at skabe store, sammenhængende godsområder, først og fremmest på Sjælland og i Østjylland, i mindre udstrækning øst for Sundet. Man afstod en del af de meget små og spredt liggende godslen, og i andre tilfælde indlemmede man dem i hovedlenene. I løbet af de nærmeste år efter reformationen indskrænkedes smålenenes antal fra ca. 228 til 70. Samtidig ændrede man forleningsformen. I denne periode foretrak man således afgiftslen for regnskabslen, idet man ved lenskifte kunne forhøje afgiften. Samtidig skærpedes også regnskabskontrollen, og man påbegyndte så småt en afløsning af den gamle rostjeneste, hvorved man kunne opnå en større indbetaling fra de enkelte len. Det var også i denne periode, at de større len blev givet til medlemmer af højadelen, der i forvejen var store private godsejere. Da flere af disse i deres ungdom havde haft mulighed for ved lange udenlandsrejser at sikre sig en videregående uddannelse, opnåede man, at lensmandsstillingerne blev varetaget af vel uddannede folk, hvilket naturligvis var en fordel for den kgl. administration. Før reformationen havde lensmændene kun haft forvaltningsmyndighed over de egentlige landdistrikter. Efter 1536 udstraktes deres myndighed også til købstadforvaltningen, se herom nærmere s. 45.

19. juni 1582 udgik der fra kancelliet to åbne breve, der dels indskærpede lensmændene deres embedspligter, dels truede forsømme-

lige lensmænd med afsked, såfremt der kunne rettes berettiget kritik mod deres embedsførelse. Samtidig henlagde man en del af de forretninger, som siden reformationen havde været varetaget af de såkaldte stiftslensmænd, til de øvrige lensmænd. Det havde nemlig vist sig, at stifternes omfang gjorde det vanskeligt for stiftslensmanden at føre den fornødne kontrol og forsvar for stiftets gejstlighed og det særlige kirkegods, der var henlagt til præsteembederne og de enkelte kirker. For fremtiden overgik dette hverv til de almindelige lensmænd. Det pålagdes dem at føre tilsyn med kirkeregnskaberne, at overvåge kirkernes vedligeholdelse og at kontrollere, at indtægter, der var fastsat til kirkernes vedligeholdelse, også blev anvendt hertil. Lensmanden skulle endvidere bortfæste kronens og kirkernes tiende, når de blev ledige, oppebære indtægterne af kongetienden samt drage omsorg for, at kronen modtog de afgifter, som fulgte af pådømte gejstlige sager. Han skulle også deltage i domsafsigelsen ved de gejstlige domstole, dog ikke i sager hvor patronatsretten tilhørte bestemte institutioner eller privatpersoner. Endelig skulle lensmanden for fremtiden godkende sognefolkets og biskoppens valg af sognepræst. Stiftslensmanden bevarede fortsat sin forpligtelse til at præsidere ved landemodet og deltage i pådømmelsen af ægteskabssager. Den gamle titel af stiftslensmand afløstes derfor af titler som stiftsbefalingsmand eller i sjældne tilfælde stiftsregent. Ved de her citerede bestemmelser var der givet lensmanden en ikke ringe indflydelse på forvaltningen af de lokale kirkelige forhold. Ved et særligt kongebrev af 9. juli 1593 indskærpedes det iøvrigt lensmændene at holde god orden i lensarkivet og sørge for dets overdragelse til efterfølgeren. Ved samme lejlighed pålagdes det lensmændene at føre en særlig protokol over de kgl. forordninger og breve, som han var forpligtet til at kundgøre for lenets befolkning. Der er dog kun bevaret spredte rester af lensarkiver fra tiden før 1660.

Også Christian IV forsøgte ligesom sine forgængere at forøge lensindkomsterne ved at ændre aflønningsformerne. I begyndelsen af kongens regeringsperiode lykkedes det ham ved flere lejligheder at opnå et positivt resultat, men da kongemagten blev afgørende svækket ved deltagelsen i Trediveårskrigen i 1625-29, mindskedes mulighederne for en fortsættelse af denne politik. En opgørelse fra 1642 viser, at af rigets 54 hovedlen var 32 på regnskab, 16 på afgift og 3 helt frie for nogen afgift.⁸ De 3 hovedlen på Lolland-Falster var overladt

den såkaldte udvalgte prins som indtægt. Af de endnu eksisterende 19 godslen var 5 på regnskab, 8 på afgift og 5 frie. Endelig var et henlagt til Sorø akademi. Af samme opgørelse fremgår endvidere, at af lenenes faste indtægter fik kronen kun 59 %, medens resten gik i lensmændenes lommer. Til gengæld skulle lensmændene stille med 307 rostjenesteheste og aflønne en række underordnede betjente. Set med kronens øjne måtte hele lensinstitutionen betragtes som en lidet tilfredsstillende ordning. Den var desuden i forvaltningsmæssig henseende ret uoverskuelig, da der fortsat var stor forskel på størrelsen af de enkelte len.

Fra gammel tid havde lensmanden haft ansvaret for skatteopkrævning og delvis også for skatteligningen. Det betød dog ikke, at lensmandens kontor stod i direkte forbindelse med den enkelte skatteyder. Fra sidste halvdel af 1400-tallet eksisterede der i landdistrikterne såkaldte skattelægder.⁹ Et sådant bestod normalt af 10 personer indenfor samme personkategori. Lægdet fik pålagt et samlet skattebeløb, og fordelingen af dette var helt overladt lægdet, som også foretog en eventuel udpantning. En af lægdet udpeget lægdsmand varetog de rent lokale opgaver, og denne stilling er formodentlig gået på omgang. Systemet havde desuden den fordel, at den rige kunne hjælpe den fattige.

Christian IV.s uheldige krigspolitik medførte et behov for nye skatter, hvilket uundgåeligt medførte en forøgelse af lensmandens administrative opgaver. Det havde ligeledes til følge, at de private godsejere så en vis interesse i selv at overtage skatteopkrævningen af deres undergivne bønder for på den måde at holde lensadministrationen udenfor den private godsforvaltning. Ved en række bestemmelser fra 1628 til 1635 indrømmedes der godsejerne tilladelse til, hvis de ønskede det, at opkræve pålignede skatter på deres undergivne og indsende det samlede beløb til lenskontoret.¹⁰ Til gengæld måtte de påtage sig ansvaret for eventuelle restancer. I hvor vid udstrækning godsejerne har benyttet sig af denne mulighed, er imidlertid aldrig blevet undersøgt i detaljer. I de tilfælde, hvor tilladelsen er blevet benyttet, må den have medført en vis aflastning af lenskontorets skatteadministration. Da man i vide kredse ønskede at sikre sig, at de udskrevne ekstraordinære skatter også blev brugt til en styrkelse af rigets forsvarsmagt, gennemførtes i 1638 oprettelsen af særlige provinskasser, som skulle modtage de indbetalte skattebeløb. Forvaltningen af

disse kasser overdroges særlige landkommissærer, udpeget af den lokale adel.¹¹ Der blev endvidere gjort forsøg på at tillægge disse landkommissærer en vis politisk indflydelse. Man fik gennemført årlige møder mellem landkommissæerne og provinsens rigsråder til forhandling af lokale forsvarsanliggender og af indkomne klager fra gejstligheden og borgerstanden, men nogen større politisk indflydelse opnåede landkommissæerne dog aldrig, og med enevældens indførelse var deres rolle helt udspillet.

Som omtalt havde Christian IV gennem sin lange regeringstid forsøgt at øge kronens indtægter af lenene, bl.a. ved hyppige indgreb i det enkelte lens geografiske udstrækning og ved afskedigelser og udnævnelse af nye lensmænd. Ved flere lejligheder havde han endvidere givet len i pant for optagne lån. Da man ved hans død i 1648 skulle forhandle indholdet af den håndfæstning, der skulle forelægges hans efterfølger Frederik III til underskrift, var der indenfor adelen en stærk stemning for, at den nye konge skulle opgive de fordele, som kronen havde opnået i de forløbne år. Rigsrådet var imidlertid ikke indstillet på at gå så vidt. Resultatet blev derfor, at man i håndfæstningen tvang den nye konge til ikke i fremtiden at formindske lensvilkårene eller sammenlægge len. Ønskede kongen at afskedige en lensmand, kunne dette kun ske med samtykke af de rigsråder, som hørte hjemme i den pågældende provins. Med disse bestemmelser havde rigsrådet skaffet sig en yderligere indflydelse på lensadministrationen i almindelighed og iøvrigt sikret sig, at alle nyudnævnte lensmænds økonomiske vilkår ikke blev forringet.

Til belysning af lensmændenes kontante udbytte af deres respektive stillinger er bevaret et udmærket materiale fra begyndelsen af 1650erne.¹² 14. aug. 1650 fik samtlige lensmænd på foranledning af rigsrådet et brev, hvor det pålagdes dem over en periode af 3 år at indbetale et års kontante indkomst af lenet til den kgl. kasse som bidrag til en nedbringelse af statsgælden. Til gengæld tilsikredes der enker og eventuelle arvinger at kunne oppebære den samlede lensindtægt i eet år. Det var en ordning, som meget lignede gejstlighedens såkaldte »nådensår«.

Af en bevaret oversigt over 45 len fra hele riget fremgår det, hvor meget den enkelte lensmand skulle betale, og hvad der i realiteten indkom. Ikke alle embeder synes at have betalt det skyldige beløb. Af oversigten fremgår, at 20 lensmænd skulle indbetale indtil 2.000 da-

ler, 14 mellem 2.000 og 2.500, 7 mellem 2.500 og 3.000 og 5 over 3.000 daler. Blandt de højest aflønnede lensmænd var 2 sjællandske (Kalundborg og Sæbygård), samt lensmændene i Stege, Dalum på Fyn og i Skanderborg. Den sidstnævnte var ansat til ikke mindre end 6.370 daler, hvoraf han dog kun betalte 4.778. Indehaveren af embedet var iøvrigt rigsmarsken Anders Bille, der altså både beklædte et rigsembede og det mest indbringende af samtlige lokale embeder. Man forstår, at det måtte blive en af den nye enevældige regerings første forvaltningsreformer at få omdannet hele den gamle lensordning og hermed sikre, at hovedparten af indtægterne tilflød den kgl. kasse og ikke gik i privatpersoners lommer. Et andet hovedformål måtte være at bringe en større overskuelighed og ligevægt til veje mellem de forskellige embeder. Gennemførelsen af denne reform kom imidlertid til at strække sig over en længere tidsperiode.

Retshåndhævelsen

Det fremgår af landskabslovene, at den almindelige retshåndhævelse fandt sted på herredstinget, og at en retskreds benævnedes et herred.¹³ Der har været fremsat forskellige anskuelser vedr. ordet herred. Ældre forskning anså herredet for en oprindelig militær inddeling af landet. Den nyeste navneforskning forklarer ordets første led ikke som hær i militær betydning, men som folk, og sidste led som råd i betydning magt, hvilket vil sige, at herred står for »magtområde«.¹⁴ Alle forskere er imidlertid enige om, at herredet er en meget gammel inddeling af riget. Herredet kunne dels omfatte et naturligt geografisk betinget område, dels være en centralt fastlagt administrativ enhed. Som retskreds har herredet fungeret helt ned til nutiden. Samtlige beboere indenfor et herred havde herredstinget som værneting. Undtaget herfra var dog enkelte grupper, såsom den katolske gejstlighed og besætningerne på de kgl. borge, som havde deres egne domstole.

Ved siden af herredet kendtes i ældre middelalder i Jylland et andet retsligt område, kaldet et syssel, men det udviklede sig aldrig til et fast administrativt eller retsligt begreb (se O. Nielsen: Bidrag til oplysning om sysselinddelingen i Danmark, 1867).

I løbet af middelalderen indskrænkedes de oprindelige herredstings virksomhedsområde derved, at dele af herredet blev udskilt og organiseret som særlige retskredse. Det gælder for det første de mange nyoprettede købstæder, som opstod på Valdemarstiden og årene derefter. Købstadborgerne fik deres eget værneting, bytinget, og de skulle ikke længere møde på herredstinget. Endvidere udskiltes fra tid til anden større eller mindre samlede godsområder tilhørende enten kongen eller adelige godsejere. Disse retskredse kaldtes birker. Betegnelsen birk menes af nogle afledt af navnet på den ældgamle bydannelse Birka i Mälaren og brugtes herefter som betegnelse for en retskreds, der indtog en særstilling. Også betegnelsen birk som en retskreds er bevaret gennem tiderne og indgår stadig i betegnelsen »Frederiksberg birkeret«. Beboerne indenfor et birk havde birketinget som værne-

ting. Fra middelalderens slutning findes en række adelige birker, hvor det var overladt godsejeren at udpege lederen af birketinget. Herreds-, by- og birketing var datidens underretter, og de administreredes stort set efter de samme regler.

Herredstinget trådte sammen på en bestemt ugedag, kaldet tingdagen, og som mødested var udpeget en fastlagt og bekvemt beliggende lokalitet indenfor herredet. Møderne fandt sted under åben himmel og som regel på en høj. Adgangen til tinget stod principielt åben for alle herredets beboere, og man forhandlede mundtligt om de sager, der blev forelagt tinget. Hvor ofte man er trådt sammen, er uvist, men der eksisterede de såkaldte »helgtider«, hvor der ikke holdtes ting. Landskabslovene indeholder ingen bestemmelse om, at herredstinget skulle have en fast leder. Tinget overværedes imidlertid af en repræsentant for kongen, der skulle sikre, at kongen modtog den del af retsbøderne, som han i henhold til lovgivningen havde krav på. Med tiden udviklede det sig således, at denne repræsentant med titel af herredsfoged blev den egentlige leder af tinget. Til herredsfoged udpegedes en af herredets mere fremtrædende bønder.

Der skete også i løbet af middelalderen en anden vigtig ændring i herredstingets sammensætning. I den ældre periode mødte herredets beboere op i større eller mindre antal og deltog i afgørelserne. Man kan således tale om en bred folkelig deltagelse i retshåndhævelsen. Efterhånden som det store flertal af bønder gav sig ind under kongens eller godsejerens beskyttelse og blev fæstebønder, blev fremmødet på tinget mere begrænset. Man nøjedes herefter med at udskrive enkelte af retskredsens beboere til at overvære tingets forhandlinger, således at der stadig var personer til stede, der kunne bevidne, hvad der var foregået på tinge. Disse personer kaldtes tingmænd eller stokkemænd, fordi de under forhandlingerne sad i en rundkreds på stokke, som var anbragt på sten. I hvilken udstrækning de aktivt deltog i selve forhandlingerne er vanskeligt at afgøre, men udviklingen gik i den retning, at herredsfogeden mere og mere overtog den reelle domsmyndighed.

Tingets væsentligste opgave i middelalderen var at afgøre civile retlige spørgsmål og at dømme i kriminelle sager. En anden vigtig funktion var at bevidne ejendomsoverdragelser. Allerede i landskabslovene var det fastsat, at overdragelse af fast ejendom skulle ske på tinge, således at det i påkommende tilfælde kunne bevidnes af de tilstede-

þ lunda afhænda forre æn hant wazþær æn
tan winter gamæl. An mōþær ma ældgh sin
wōd selæ. wæn hyn wazþ swa fatok at hyn sel
for lufþs foræl. þa selæþ mæth næstæ frænd rath.
tho æi mære samæn. æn for half marc fulfo es
marc. Anki ma sin wōd mæth næstæ frænd rath.
bathæ selæ. oc skuffæ. Sæl bondæ sin æghærn
wōd oc oþþ then i selægh. thet giald hfræ æk
ki æft. An sæl han bathæ sin wōd oc sin
wōd. for vsæld. hæræ hemmæ giald for thv at
the ære skoldugh at fothes af there bæggis.

Hwaræ wōth skal kepæ. xxxiii
þ hingi skvle mæn wōd skotæ oc æi and stæp.
thet ær a hæræz thing th wæ i liggæ. swa
sola thing. es a lare thing. es for kwnig. for
thv at thingf witræ ær swa stærd at gen thing
witræ skal æi loch givæþ hwilk thigs witræ ær. xxxiiii
þ thingf witræ ær thæt at the gothærn a thi
gi wæræ. witræ thet th the heethæ oc saghta.
swa manæghæ mæn æræ. oc fult thingf
witræ. / Thæ wōd th man givæ til gvr hvt

Side af jyske lov fra 1241 fra det ældst bevarede håndskrift »Flensborghåndskriftet« fra slutningen af 1200-årene. Jyske lov gjaldt til at begynde med kun for Nørrejylland, men blev i løbet af middelalderen gældende lov for hele riget. I det gamle landbosamfund var klare regler bl.a. om afståelse af jordejendom af stor betydning. På den gengivne håndskriftsside (linie 12 fra oven) fastslås, at en gyldig ejendomsoverdragelse kun kunne foregå på tinge (Overskrift: Hvor jord skal købes), og herefter følger definitionen på et tingsvidne (jfr. billedteksten s. 35). Fotografi efter Peter Skautrup's udgave af »Danmarks gamle landskabslove«, III, 1933, s. 99. En bogstavret transskription af teksten findes i samme udgave (II, 1933, s. 87-91).

værende tingmænd, at en overdragelse havde fundet sted på de og de betingelser. Sælgeren medbragte en jordklump fra den ejendom, han ville afhænde, og han kastede denne jordklump i køberens frakkeskøde. I denne symbolske handling har man oprindelsen til begrebet et skøde. Undertiden forekom det, at parterne i en retssag eller i en ejendomsoverdragelse ønskede en skriftlige bekræftelse på, hvad tinget havde besluttet eller overværet, og man udfærdigede og beseglede et såkaldt tingsvidne. Af sådanne skriftlige vidnesbyrd er bevaret et mindre antal dokumenter, som idag hovedsagelig opbevares i Rigsarkivet.

Omkring år 1500 synes man i større udstrækning end tidligere at have anvendt skriftlige udfærdigelser i forbindelse med retshåndhævelsen, og foruden herredsfogeden knyttedes en skrivekyndig person til tinget, som med tiden kom til at føre titlen tingskriver eller herredsskriver. I den Dronningborgske reces af 21. dec. 1551 blev det bestemt, at der ved hvert ting skulle føres en såkaldt tingbog, hvori man skulle indføre samtlige domme, skødebrev, vidner og »andre mærkelige breve«, som forelagdes tinget. Skriveren skulle under selve tingmødet foretage de fornødne protokoltilførsler, således at protokollen kunne blive oplæst og godkendt af de tilstedeværende inden forhandlingernes afslutning. Dette påbud blev senere gentaget ved flere lejligheder, men det har nok været forbundet med visse vanskeligheder at få kravet gennemført. Der er kun bevaret meget få tingbøger fra landjurisdiktionerne. Den ældst bevarede tingbog fra et herred er Børglum herreds tingbog fra 1576, og der findes også en tingbog fra Kærgaard birk fra 1593. Efter år 1600 kendes flere tingbøger, men i årene frem til 1660 er der ofte spring i rækkerne. Med indførelsen af tingbøger har forskningen imidlertid fået et værdifuldt materiale i hænde, som dels giver mulighed for at studere retshåndhævelsen i detaljer, dels kaster lys over dagliglivet i datidens landbosamfund.¹⁵

Herreds- og birketing var landbefolkningens værneting, medens købstadsbeboerne søgte bytinget. Retshåndhævelsen i byerne foregik stort set som i landdistrikterne. Bytinget trådte sammen til bestemte tider, også under åben himmel og med fremmøde af borgerne. Også på bytinget mødte kongens repræsentant frem, og med tiden overtog han ledelsen og selve domsmyndigheden. Også i købstaden overvågede udpegede ting- og stokkemænd bytingets forhandlinger. Betegnelsen byfoged som den fremtidige leder af bytingets forhandlinger synes

I Christian II.s såkaldte landslov af 1521 pålagdes det byskriveren at føre en dombog, eller som den senere benævnedes en tingbog. I hvilken udstrækning dette påbud er blevet fulgt er usikkert. De ældste protokoller kan være gået til grunde. Den ældste endnu eksisterende tingbog for en købstad stammer fra Helsingør og er påbegyndt 1549. Fra sidste halvdel af 1500-tallet er bevaret flere tingbøger, fx. fra Malmø (1577), fra Kerteminde (1551), fra Ribe (1561), fra Grenå (1564), fra Randers (1573), fra Vordingborg og Varde (1591) og fra Næstved (1592). Efter år 1600 bliver forekomsten af tingbøger mere almindelig.¹⁶

Længe var tingbogen den eneste officielle protokol, som blev ført ved en underret. Da det følte upraktisk at indføre samtlige juridiske forretninger i een og samme protokol, blev det ved en frd. af 23. april 1632 påbudt, at der ved siden af tingbogen skulle føres en særlig pantebog, hvori man skulle indføre tinglæste skøder og panteforskrivninger. Det varede dog en rum tid, inden dette påbud blev fulgt, men også her må man regne med, at de ældst anlagte protokoller kan være gået tabt. Ved et åbent brev af 29. marts 1578 var det iøvrigt blevet pålagt lensmændene at føre tilsyn med, at tingbøgerne blev ført rigtigt og opbevaret i overensstemmelse med recessens påbud. Heraf fulgte, at skriverne i mange tilfælde afleverede den udskrevne protokol på lensmandens kontor, samtidig med at de fik udleveret en ny og autoriseret protokol.

I løbet af 1500-tallet havde bytinget fået en ny opgave, nemlig at varetage den offentlige skifteforvaltning. Fra gammel tid havde det været overladt slægten at foretage skiftedelingen efter en afdød. De direkte arvinger forhandlede sig til rette, eventuelt med bistand af fjernere slægtninge, de såkaldte samfrænder. Et særligt problem knyttede sig til varetagelsen af de umyndige arvingers rettigheder, og det blev i middelalderens slutning overdraget øvrigheden at påse, at umyndige arvinger fik tildelt pålidelige værger. Bestemmelserne herom var optaget i Christian II.s gejstlige lov af 1522. Med tiden blev det almindeligt, at byfogeden i samarbejde med magistraten optrådte som skifteforvaltere, når der fandtes umyndige arvinger, og de udfærdigede et såkaldt skiftsbrev, der indeholdt de nærmere bestemmelser om bodelingen. Disse breve indførte man i en særlig protokol, der i begyndelsen kaldtes »Børnebogen«, en senere periodes skifteprotokoller. Antallet af bevarede skifteprotokoller er begrænset fra tiden før

1660. Fra 1500-tallet findes skifteprotokoller fra Vordingborg (1574) fra Helsingør (1579) og fra Ålborg (1584). Efter år 1600 bliver antallet af skifteprotokoller større, medens det hører til sjældenhederne, at der er bevaret skifteprotokoller fra en landjurisdiktion. Fra Ølstykke herred på Sjælland er bevaret en skifteprotokol fra 1630-37.

Ved periodens udgang fandtes der ved siden af de særlige købstadsjurisdiktioner ca. 160 herreds- og kgl. birkejurisdiktioner samt ca. 120 private birkejurisdiktioner, hvortil var knyttet en foged og en skriver. Sammenlagt udgjorde disse »retsbetjente« en ret anselig »embedsmandsgruppe«.

Fra underinstanserne kunne afsagte domme appelleres til de eksterende landsting, men det var ikke absolut nødvendigt, at en sag først havde været behandlet ved underinstansen. En herredsfoged kunne indtil 1536 afvise at behandle en sag og straks foranledige den forelagt landstinget. Det var navnlig tilfældet med mere omfattende straffesager. Civile sager kunne også forelægges landstinget som 1. instans.

Indenfor riget fandtes fra gammel tid 3 landsting, i Lund for de østlige provinser, i Ringsted for Sjælland m.m. og i Viborg for Nørrejylland. På disse landsting foretoges i ældre middelalder kongevalg og hylding, man vedtog love fx. kong Valdemars Jyske lov i 1241, og man afsagde domme. Allerede længe inden middelalderens udløb var landstingenes politiske betydning ophørt. Dog bevarede indtil 1660 den gamle kongehylding. Tilbage stod landstingenes virksomhed som overordnet domstol.

Foruden de store almindelige landsting opstod i middelalderen landsting med et mere begrænset virkeområde. Man fik Fynbo landsting med sæde i Odense, Langelands landsting i Rudkøbing, Mønbo landsting i Stege, Lollandsfar landsting i Maribo og Bornholms landsting i Rønne.

Som omtalt ovenfor kunne landstinget i visse tilfælde afsige dom i 1. instans. I 1536 blev det imidlertid i håndfæstningen fastslået, at man først skulle søge dom ved underinstansen, og denne bestemmelse optoges i recessen af 1537. I Koldingrecessen af 1558 godkendtes, at man efter opnået dom ved herreds- og landsting kunne appellere til rigets øverste domstol, kaldet kongens retterting.

I den ældste periode havde områdernes våbenføre mænd ret til at møde op på landstinget og deltage i forhandlingerne. Efterhånden

inskrænkedes fremmødet, og man nøjedes med at sende repræsentanter fra de enkelte retskredse, kaldet landstingsriddere. Da landstingene omdannedes til domstole, hørte denne repræsentation også op, og det blev en snæver kreds af verdslige og gejstlige stormænd, der som tingmænd deltog i afgørelserne.

Til at begynde med havde landstinget ingen egentlig leder, men i løbet af 1300-tallet blev det skik og brug, at kongen udpegede en fast leder, som kom til at føre titlen landsdommer. Ved de større landsting kunne der udnævnes flere sideordnede landsdommere. Lidt efter lidt lykkedes det adelen at få fastslået, at kun adelige personer kunne udnævnes til landsdommere. Princippet fik sin formelle godkendelse i håndfæstningerne fra 1513 (§ 27) og 1523 (§ 32). Landsdommerne i Viborg ansås for de fornemste, og stillingerne her var længe beklædt med fremtrædende adelsmænd.

Ved siden af landsdommerne eksisterede de såkaldte landstingshørere. Måske har denne titel oprindeligt været knyttet til tingets leder, men fra ca. 1400 var landstingshøreren en selvstændig embedsmand, men underordnet landsdommeren. Han kunne optræde som dennes stedfortræder, og han kunne også sammen med landsdommeren besegle dokumenter. I Jylland og på Fyn kunne landstingshørerne godt være af borger- eller bondestand.

Ligesom tilfældet var ved underretterne, blev landstingene i den ældste periode også afholdt under åben himmel. Efter år 1500 rykkede man indendørs, og med hensyn til landstinget i Viborg har man ret fyldige oplysninger om de skiftende huse, hvori landstingets møder afholdtes.¹⁷ Også landstingene skulle føre tingbøger, men af disse protokoller er der fra denne periode kun bevaret materiale fra Viborg landsting. De jyske protokoller går tilbage til 1567, og der er desuden bevaret såkaldte »irettelagte dokumenter«, som går helt tilbage til 1480. Fra de øvrige landsting findes kun protokoller efter 1660. Noget bedre står det dog til med de særlige pantebøger.

Formodentlig har man i ældre tid foretaget tinglæsning af kgl. forordninger m.m. og muligvis også af ejendomsverdragelser. Ved en frd. af 26. aug. 1622 fastlagdes landstingenes tinglæsningsforpligtelse nærmere, idet det blev bestemt, at skøder samt gave- og pantebreve, som blev udstedt af adelen, skulle tinglæses ved landstingene. Det blev ret almindeligt, at tinglæsning ved landstingene ikke blot omfattede adkomst- og pantebreve vedr. de adelige sædegårde, men også

meget ufrit gods. Umiddelbart efter forordningens udstedelse anlagde det sjællandske landsting en panteprotokol, og i 1630 påbegyndte man en særlig skødeprotokol.¹⁸ Ved landstinget i Viborg havde man allerede i 1624 anlagt særlige pante- og skødeprotokoller, og ved landstinget i Odense blev tilsvarende protokoller taget i brug i 1646. Fra de øvrige landsting findes intet tilsvarende materiale før efter 1660.

På dette sted skal iøvrigt nævnes, at der i bevarede private domssamlinger findes optegnet en række landstingsdomme fra tiden før 1536.¹⁹ Viborg landsting er bedst repræsenteret med 17 domme, afsagt i perioden 1433-1536. Fra det sjællandske landsting kendes fra samme periode 2 domme, hvoraf den ældste er afsagt så tidligt som 7. sept. 1428. Fra Fynbo landsting kendes en dom fra 1533. Fra de øvrige landsting synes der ikke at være bevaret domme fra en så tidlig periode. Fra det Viborgske landsting er bevaret en særlig dombog fra 1569-91 og forskellige fragmenter af domme fra ca. 1560 og årene fremefter indtil 1660.²⁰

Købstadforvaltningen

Flertallet af de danske købstæder er opstået på Valdemarstiden, men enkelte byer som Roskilde, Odense, Ribe og Viborg er af ældre dato. Købstaddannelsen tog fart, efter at det var lykkedes at få gjort ende på Vendernes hærgninger, og efter at der på den sydlige Østersøkyst og i baglandet hertil var opstået livskraftige bydannelser (Hansestæderne), som i høj grad bidrog til at forøge handelssamkvemet på Østersøen og i de nærmeste farvande. Handel og søfart var erhvervsgrene, der især var knyttet til byerne. Også udøvelse af håndværk var en udpræget købstadnæring.

Byerne opstod først og fremmest på steder, hvor der var gode kommunikationsmuligheder til nær og fjern. Det kunne være et sted, hvor vigtige veje skar hinanden, eller hvor der var nær adgang til havet. Et mindre antal byer opstod i ly af en kgl. borg. De store sildeforekomster i Øresund ved de skånske pladser Skanør og Falsterbo gav også den danske handel et godt skub fremad, og mange middelalderlige købstæder drog fordel heraf. Endelig havde det også betydning for byernes udvikling, at de vigtigste katolske kirkeinstitutioner havde deres sæde her. I stiftsbyerne fandtes ved siden af domkirken med kannikekollegium og talrige medhjælpere flere andre kirker. I Roskilde var der således 13 kirker, i Viborg 10-12 og i Ribe 7. Også adskillige klosterstiftelser havde hjemme i købstæderne foruden skoler og andre kirkelige institutioner. Der var mange munde at mætte, og der kom mange fremmede på besøg.

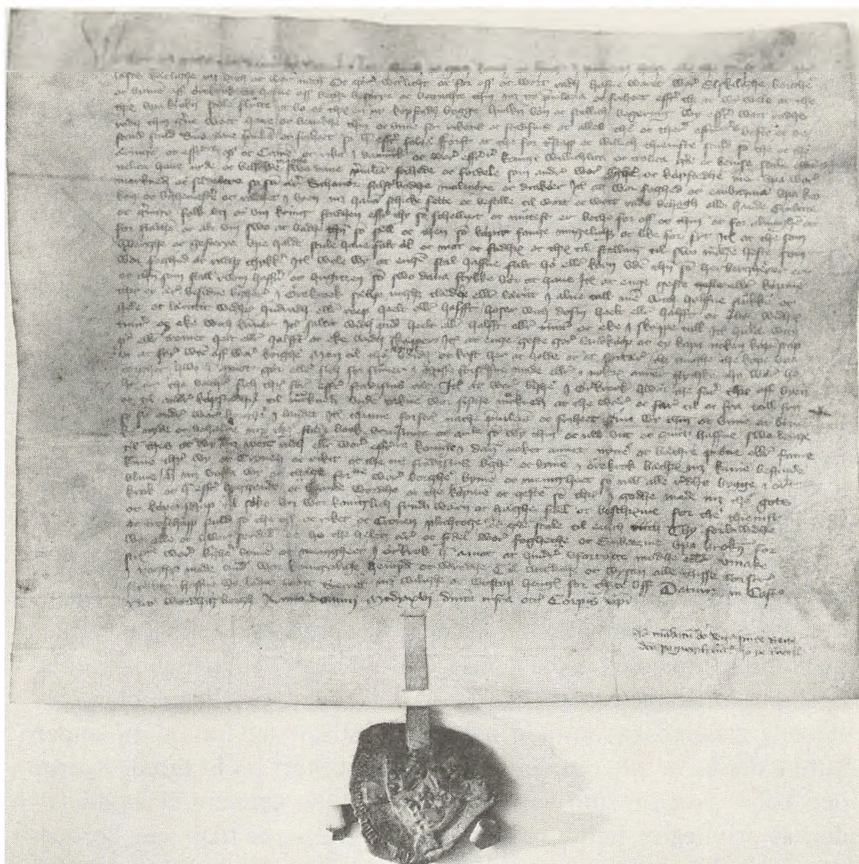
Tidligt viste det sig nødvendigt at få udarbejdet faste regler for det daglige samkvem mellem borgerne, for løsningen af fælles opgaver og for samkvemet med de fremmede.²¹ Dette medførte, at man var interesseret i at få vedtaget en såkaldt stadsret, der nærmere ordnede disse forhold. Efter tysk forbillede udarbejdedes stadsretter for de forskellige danske købstæder. Det var kun de mest betydelige byer, der fik egen stadsret. I mange tilfælde nøjedes man med at få kongens

godkendelse af, at man fulgte en stadsret, der allerede var godkendt for en anden by.²²

Da de fleste købstæder var opstået på ubebyggede arealer, der tilhørte kongen, fik denne fra tidlig middelalder en ikke ringe indflydelse på de enkelte byers udvikling. Han alene kunne udstede de privilegier, som var en væsentlig forudsætning for byernes opkomst og fremtidige udvikling.

Det var dog ikke blot kongen, der havde lovgivningsmyndighed over købstæder. Nogle byer havde et gejstligt overhoved. Det gælder fx. København, der indtil 1417 med korte afbrydelser hørte under biskoppen i Roskilde. Ærkebiskoppen i Lund herskede over de bornholmske købstæder, Skovkloster og Birgitteklosteret i Maribo over henholdsvis Næstved og Maribo, og Børglumbispen ejede både Sæby og Thisted. Disse forhold ophørte naturligvis ved reformationens indførelse i 1536.

De ældste købstadprivilegiebreve er ret kortfattede, men i løbet af middelalderen bliver de mere omfattende. Privilegiet gjaldt som regel kun for den regerende konges levetid. Ved kongeskifte måtte borgerne anmode om en ny godkendelse, og som regel benyttede man lejligheden til at få sine rettigheder udvidet. Gennem privilegiet blev købstadens geografiske område nærmere fastlagt, og fra tid til anden kunne der blive tale om visse reguleringer. Stort set bevarede byerne den købstadgrund, som var blevet dem tildelt gennem de middelalderlige privilegier, helt op til nutiden. Privilegierne tilsikrede købstæderne den livsvigtige torveret og indeholdt som regel også visse toldprivilegier. Da sildefiskeriet i Øresund voksede i betydning, var købstæderne ivrige efter at tilsikre sig udvidede rettigheder til at handle på Skånemarkedet. Vigtigst af alt var imidlertid, at købstadområdet i retslig henseende udsondredes fra herredet og kom til at udgøre en særlig retskreds med eget ting, kaldet bytinget. Dette havde navnlig betydning på grund af de mange fremmede købmænd, der fra tid til anden gæstede byen, og hvor det var vigtigt, at man hurtigt kunne få eventuelle uoverensstemmelser forelagt bytinget. Dette afholdtes ligesom i landdistrikterne under åben himmel og på et fastsat tidspunkt, der senere betegnedes som retsdagen. Borgerne mødte op og deltog i afgørelsen, og kongens repræsentant overværede tingets møder. I løbet af middelalderen udviklede det sig således, at kongens repræsentant ledede tingets forhandlinger, og at han lidt efter lidt overtog selve

Erik af Pommerns privilegium, dat. Vordingborg slot 2. juni 1426, til borgerne i den nye købstad på Ørekrog (Helsingør). Privilegiet indeholder stort set de samme friheder, som kongen i 1422 havde tilstået København. I et særligt privilegiebrev af samme dato indrømmede kongen borgerne i Ørekrog 5 og 10 års skattefrihed, såfremt de slog sig ned i den nye købstad og byggede henholdsvis et træ- eller stenhus. Kun privilegiebrev nr. 1 kendes i original og findes i pergamentssamlingen i LAS (Helsingør rådstuearkiv). Det måler 27,5 x 20,5 cm og til dets underkant er fastgjort en seglrem, hvortil kongeseglet i rødt voks er heftet. Begge privilegiebreve er trykt i Erik Kroman: Danmarks gamle købstadlovgivning, III, 1955, s. 123-25.

dommerhvervet. Ved siden af denne kgl. embedsmand fandtes også visse kommunale funktionærer, såkaldte oldermænd, der på borgernes vegne varetog forvaltningen af byens økonomi.

I løbet af 1200-tallet udvikledes lidt efter lidt en egentlig købstad-

forvaltning efter nordtysk forbillede. Borgerne valgte et særligt råd, hvis medlemmer kaldtes rådmænd, der varetog de fælles kommunale opgaver. I løbet af middelalderen blev rådet selvsupplerende og bestod først og fremmest af de mere velhavende købmænd. I købstadforordningen af 1422 blev det fastslået, at håndværkerne ikke kunne have sæde i rådet. Det hænger nok sammen med, at et af rådets vigtigste opgaver var at føre kontrol med de eksisterende håndværkerlav. Rådets forhandlinger lededes af en formand, udpeget af rådet, og i denne stilling har man oprindelsen til den senere tids borgmestre. I 1342 hører man for første gang om en særlig borgmester (proconsules). Det var i Ålborg, og senere fik samtlige købstæder ved siden af rådet en eller to borgmestre. Fra 1400-tallet blev det almindeligt, at enten kongen eller lensmanden godkendte valg af borgmester. Både borgmesteren og rådmændene havde ingen fast løn, men forskellige økonomiske fordele. De var fx. skattefrie og havde en vis indtægt af byens jorder og græsgange.

Borgmestre og rådmænd betegnedes samlet som byens magistrat eller rådstuen, og i de fleste købstæder fik man utvivlsomt ret tidligt en særlig bygning, kaldet rådhuset, hvor magistraten kunne holde sine møder. Flere steder indrettedes en vinkælder i rådhuset, og i kælderen fandtes ofte nogle yderst primitive fangehuller. Foran rådhuset stod byens kag, hvortil misdædere kunne spændes og piskes. Som regel rejste man byens galge udenfor den egentlige bykerne.

Det var magistratens opgave at bevilge borgerskab. Ansøgeren mødte på rådstuen, aflagde ed til kongen og byen og betalte en nærmere fastsat afgift. En betingelse for at opnå borgerskab var udøvelse af borgerlig næring enten som købmand eller håndværker. Sønner af engang antagne borgere behøvede ikke at ansøge om borgerskab. Med tiden indrettedes en særlig protokol, hvori man indførte de forskellige borgerskaber. I henhold til § 3 i den såkaldte Dronningborgske reces af 1551 blev det pålagt magistraten at anlægge en protokol, kaldet rådstueprotokollen, hvori man skulle indføre, hvad der forhandlede på rådstuen. Allerede før påbudet af 1551 førtes sådanne protokoller i flere købstæder, og der er bevaret rådstueprotokoller fra Malmø fra 1503, i Ribe fra 1527 og i Helsingør fra 1549. Ofte førtes kun en protokol for både rådstuen og rådstueretten, men i Helsingør førtes adskilte protokoller fra 1620. Magistraten varetog ligeledes skatteopkrævningen og udøvede også en vis dømmende myndighed. Når ma-

Næstved gamle rådhus på nordsiden af St. Peders kirkeplads. Bygningen er det eneste helt bevarede middelalderlige rådhus, opført i 1. halvdel af 1400-årene. I sin ældste skikkelse havde rådhuset kun én etage. Omkring 1500 udvidedes det mod syd, og det påførtes endnu en etage, samtidig med at man opførte den endnu eksisterende kamtaks-gavl ud mod kirkepladsen og den lille portfløj. Efter ombygningen flyttede byting og rådstue til lokaler i den nye etage, medens underetagen indrettedes med arrester. Næstveds retslige og kommunale myndighed anvendte lokalerne i det middelalderlige røde murstenshus indtil 1856. Foto ca. 1900/1910 i Det kgl. biblioteks billedsamling.

gistraten trådte sammen som domstol talte man om rådstueretten. På nogle steder var byfogeden også medlem af rådstueretten. En række politi- og nærings-sager, herunder lavssager, hørte under rådstueretten, men denne kunne også beskæftige sig med mere vanskelige rets-sager, som egentlig hørte under bytinget. Med tiden udvikledes den praksis, at sager, der var blevet behandlet ved bytinget, kunne appel-

leres til rådstueretten og ikke til landstinget. Efterhånden erhvervede flere købstæder denne landstingsret, men den ophævedes delvis i 1586 og var fremover og indtil 1805 kun gældende for et mindre antal købstæder.

De gunstige tider for købstadnæringerne i 14- og navnlig i 1500-tallet øgede magistratens magt. Rådmands- og borgmesterstillingerne blev efterhånden livsvarige og var fortsat reserveret købmandsaristokratiet. Helt forsvandt den almindelige borgers indflydelse på byens administration dog ikke. Det var således stadig praksis, at det samlede borgerskab indkaldtes til drøftelse på rådstuen, når vigtige spørgsmål for byen skulle afgøres. Man kunne også nedsætte forskellige udvalg, hvor borgerskabet var repræsenteret, og disse kunne udvikle sig til stående udvalg, en primitiv form for en borgerrepræsentation.

Efterhånden udpegedes også kommunale embedsmænd. Der oprettedes en særlig stilling som rådstueskriver, og undertiden fungerede han også som byskriver ved tinget. Han førte de autoriserede protokoller og udfærdigede de fornødne skrivelser. En anden funktionær var kærneren, som førte byens regnskab. I 1495 fik Odense tilladelse til, at kærneren blev udpeget af borgerne, og i løbet af det følgende århundrede blev dette almindelig praksis.

I løbet af 1500-tallet begyndte kongemagten at stramme grebet om købstadstyrelsen. Allerede Christian II gjorde forsøg herpå, men uden større held. Efter reformationen genoptoges denne politik, og ved særlige bestemmelser fra 1547 og 1561 pålagdes det lensmændene at føre et vist, men ikke nærmere bestemt tilsyn med købstæderne. Både lensmændene og regeringen begyndte desuden at blande sig i udnævnelsen af byernes rådmænd. Samtidig ønskede man dog at øge den almindelige befolknings indflydelse på købstadforvaltningen, og man støttede oprettelsen af stående borgerudvalg og pålagde magistraten at forhandle med disse. Valgreglerne til disse råd var foreløbig ret ubestemte.

I 1619 udstedte Christian IV en ny købstadlov, der bl.a. indførte borgervalgte taksérmænd, der nærmere skulle fastsætte skatteudskrivningen på de enkelte borgere. Ved samme lejlighed blev det fastslået, at lensmændene i kongens navn skulle udpege rådmændene, og man gennemførte nærmere og mere præcise bestemmelser for lensmandens tilsynspligter. Det sidste fik dog ingen større betydning.

Gennem en meget lang periode havde købstæderne kunnet glæde sig over en stabil økonomisk fremgang, og som helhed betragtet var byernes indbyggertal gået kraftigt op. En by som København havde omkring år 1620 ca. 20.000 indbyggere, og købstæder som Helsingør, Odense, Ålborg og Århus havde et befolkningstal på omkring 5.000. Nogle år efter udstedelsen af den nye købstadlov indtrådte en langvarig nedgangsperiode, først og fremmest som følge af Christian IV.s ulykkelige krige med påfølgende fjendtlig besættelse og senere ved Svenskekrigene 1657-60. Disse begivenheder lamslog købstædernes vigtigste næringsgrene, først og fremmest handel og søfart, og der indtrådte overalt en almindelig forarmelse. I krigens kølvand hærgede en række pestlignende sygdomme, som i høj grad formindskede indbyggertallet. De materielle ødelæggelser på fast ejendom og bygninger var som følge af krigshandlingerne dog begrænsede, men til gengæld lagde opståede brandkatastrofer fra tid til anden store kvarterer øde, og da man på det tidspunkt ikke kendte til brandforsikring o.lign., bidrog disse katastrofer til en yderligere forarmelse af borgerne. Det tidligere så dominerende købmandsaristokrati i købstadforvaltningen var i årene frem mod 1660 blevet afgørende svækket i økonomisk henseende, hvilket lettede centralmagtens greb omkring kommunalforvaltningen, således som det skete efter enevældens indførelse i 1660.

Den gejstlige lokaladministration

1. Middelalderens katolske kirke

Indenfor en samlet skildring af den danske lokaladministrations historie kunne det måske forsvares at udelade en omtale af den katolske kirkes administrative opbygning og retslige placering indenfor det danske middelaldersamfund. Når en oversigt for den kirkelige udvikling frem til 1536 medtages, skyldes det først og fremmest, at man efter reformationen i det store og hele opretholdt de eksisterende administrative rammer omkring kirken, og at man også i vid udstrækning byggede videre på det engang fastlagte økonomiske fundament. Faktisk har den nuværende kirkelige lokaladministration sine historiske rødder i det middelalderlige kirkesamfund.

I løbet af 1000-tallet sejrede kristendommen indenfor det danske samfund, og den katolske kirke begyndte at fastlægge de administrative rammer omkring sin virksomhed.²³ Skiftende konger havde aktivt medvirket ved overgangen fra hedenskab til kristendom, og det var lykkedes dem, uden større modstand fra befolkningen, at få denne til at godkende den nye tro. Kongemagten havde også bidraget aktivt til opbygningen af den nye kirkelige administration, først og fremmest gennem rige gaver i jordegods. Der var blevet bygget et betydeligt antal kirker overalt i riget, og der kom flere til i løbet af 1100-tallet. Også den lokale befolkning bidrog i udstrakt grad til kirkebyggeriet. På det lokale plan søgte beboerne til bestemte kirker, og hver kirke virkede indenfor et geografisk område. Et sådant kaldtes et sogn. Ordet sogn har i sproglig henseende forbindelse med at søge, og sognet blev betegnelsen for det område, hvis beboere søgte en bestemt kirke. Om sognet også har eksisteret i den førkristelige periode er et omstridt spørgsmål. Moderne forskning har rejst tvivl herom. Det er imidlertid uomtvisteligt, at omfanget af de kirkelige sogne med meget få ændringer er bevaret indtil nutiden, og at sognet stadig er

den laveste gejstlige administrative enhed. Sogneboerne vedligeholdt kirken og lønnede præsten. De havde også indflydelse på, hvem der skulle være deres præst. Præsten aflønnedes først og fremmest ved, at han fik overladt en afgiftsfri gård i sognet. Desuden betalte man tiende til ham og til kirken, foruden højtidsoffer og betaling for udførte kirkelige handlinger. Tiende, der indførtes omkring år 1100, var i århundreder en naturalafgift i korn, og blev indført efter udenlandsk forbillede. Det var længe et stridsspørgsmål, om også biskoppen skulle have tiende, hvilket den katolske kirke krævede. Ved den sjællandske kirkelov af 1171 fandt dette spørgsmål sin afgørelse. For fremtiden skulle biskoppen modtage 1/3 af den pligtige tiendeafgift, medens resten deltes ligeligt mellem kirke og præst. Til gengæld sikrede sogneboerne sig deres gamle ret til sammen med biskoppen at udpege præsten. De bevarede også deres ejendomsret til kirken og opnåede tilsagn om, at den gamle nordiske ret med dens formelle bevisformer – ed og meded – skulle bevares, og at kanonisk ret kun skulle følges indenfor de særlige kirkelige domstole. Endvidere godkendtes det eksisterende straffesystem med bøder. I kirkeloven optoges endelig en bestemmelse om, at menigheden ikke kunne afsætte sin præst. Den sjællandske kirkelov var et typisk kompromis mellem befolkningens ønsker og kirkens krav om indførelse af kanonisk ret.

Landets dækning med kirker gjorde det naturligt at udbygge den overordnede kirkelige administration. Fra gammel tid havde der eksisteret bispedømmer i Ribe, Odense og Roskilde. Omkring 1060 gennemførtes med kongemagtens støtte en almindelig inddeling af riget i bispedømmer. Nørrejylland fik 4 bispedømmer, nemlig Ribe, Århus, Viborg og Vendsyssel. Bispedømmet i Odense videreførtes, og hertil henlagdes Lolland-Falster, medens bispedømmet i Roskilde omfattede det sjællandske område. I provinserne øst for Øresund oprettedes bispedømmer i Lund og Dalby, og Bornholm blev henlagt under bispedømmet i Lund.

Indtil 1104 havde den danske kirkeprovins været underlagt ærkebiskoppen i Hamborg, men herefter oprettedes et ærkebispesæde i Lund, som direkte lød under paven. Ærkebiskoppen forsøgte at tiltage sig en vis myndighed over rigets øvrige biskopper. Et middel hertil var indkaldelsen af provinskoncilier under ærkebiskoppens eller en særlig pavelig legats ledelse. Det lykkedes imidlertid aldrig ærkebiskoppen at opnå den tilstræbte myndighed. De enkelte biskopper

stod vagt omkring deres bispedømmes forvaltning, og under de mange stridigheder, som i tidens løb opstod mellem konge- og kirke-magt, kunne den enkelte biskop godt indtage en særstilling. Den danske katolske kirke var en udpræget biskopskirke.

Biskopperne blev formelt udpeget af paven, men det såkaldte dom-kapitel havde en betydelig indflydelse på, hvem der blev indstillet, og gennem hele middelalderen stræbte kongemagten altid efter at gøre sin indflydelse gældende. Baggrunden herfor må søges i den betyde-lige åndelige og verdslige magt, der efterhånden var knyttet til bispe-embederne. I den sidste periode af den katolske kirkes eksistens i Danmark havde kongemagten større mulighed end tidligere for at få godkendt sin kandidat. Under den degeneration af den øverste kirke-lige forvaltning i Rom, som vitterligt eksisterede på dette tidspunkt, så pavestolen først og fremmest på størrelsen af den afgift, som skulle betales til Rom i forbindelse med en bispeudnævnelse og mindre på den foreslåede kandidats personlige forhold.

I løbet af middelalderen tilflød der de enkelte bispeembeder et om-fattende jordegods dels i form af gaver, dels ved køb. Ved periodens slutning hørte biskopperne til rigets mægtigste jordbesiddere med alle de økonomiske fordele, som nu engang var forbundet hermed. Des-uden modtog de som anført 1/3 af tiendeafgiften, hvilket også ind-bragte dem en betydelig indtægt. En del af denne rigdom anvendtes til opførelsen af befæstede borge fx. Hammershus på Bornholm (ærkebiskoppen besad faktisk henved 3/4 af alt bornholmsk jorde-gods og var overherre over de bornholmske købstæder), Dragsholm og Gjorslev på Sjælland, Ørkil og Kærstrup på Fyn og i Nørrejylland bl.a. Hald og Vorgaard. De kunne også blive udnævnt til lensmænd med pligt til at møde med et antal bevæbnede ryttere. Den store rig-dom, de sad inde med, i forbindelse med deres viden og kundskaber på mange områder gjorde dem til værdifulde rådgivere for kongen, og mange af dem udøvede en betydelig politisk indflydelse.

På det rent kirkelige område stod de som vogtere af den kirkelige disciplin indenfor bispedømmets gejstlighed, og de udøvede en om-fattende både regulerende og dømmende myndighed. De gejstlige domstole, der dømte i overensstemmelse med kanonisk ret, og som i høj grad byggede på det direkte vidnebevis, tog sig først og fremmest af de såkaldte åndelige sager. De kunne dog også få forelagt alminde-lige borgerlige sager, såsom gældssager, hvilket de borgerlige myndig-

heder naturligvis søgte at begrænse. Biskopperne traf også bestemmelse om oprettelse og nedlæggelse af kirkelige embeder og havde en afgørende indflydelse på besættelsen af disse og på forvaltningen af det lokale kirkegods. Fra tid til anden indkaldte de til stiftssynoder, hvor man forhandlede mere generelle spørgsmål af interesse for bispedømmet.

Som biskoppens nærmeste medarbejdere fungerede det såkaldte kapitel, et kollegium af høje gejstlige, kaldet kanniker. De varétog gudstjenesten ved domkirken og uddannelsen af de unge mænd, der ønskede at gå den gejstlige vej. Kandidaterne måtte underkaste sig en eksamen, og der fulgte herefter 2-3 års praktisk uddannelse ved domkirken. Studierne fortsattes ofte ved udenlandske universiteter, og hjemvendt herfra var man vel kvalificeret til en plads indenfor det kirkelige hierarki. Ved et besøg i Rom fik Christian I udvirket, at der kunne oprettes et universitet i København, og i 1479 trådte dette i funktion. Dets hovedopgave var at give vordende præster den fornødne gejstlige uddannelse. Med tiden knyttedes dog også andre lærde mænd end teologer til universitetet.

De ældste domkapitler går tilbage til 1000-tallet. Det senest oprettede var kapitlet i Århus, der grundlagdes omkring år 1200. Ved siden af de allerede nævnte forretninger havde kannikerne også en række administrative opgaver i forbindelse med forvaltningen af kirkegodset. Til de enkelte embeder kunne der være skænket særlige godsområder, de såkaldte præbender. Også kannikestillingerne havde unge adelsmænds interesse, da de som regel var ret indbringende. Som biskoppens lokale repræsentant virkede en særlig gejstlig embedsmand med titel af provst. Samme titel kunne også være tillagt en af domkapitlets medlemmer.

Landprovsterne i de jyske bispedømmer havde gerne et syssel (se herom foran s. 31) som virkefelt, men denne provstiinddeling var ikke altid knyttet til den verdslige sysselinddeling. Sysselprovstier nævnes også på Sjælland omkring 1170, men efter år 1400 hører man kun om de jyske, (se Troels Dahlerup: Det danske sysselprovsti i middelalderen, 1968).

Et betydningsfuldt led i den katolske kirkeadministration var endvidere de mange klostre. De ældste (Ringsted og Slagelse) kan føres tilbage til slutningen af 1000-tallet, men de fleste grundlagdes i løbet af 1100-tallet og senere. Det var som regel enten kongen eller et med-

lem af en stormandsfamilie, som ved at skænke en betydelig godsgave tog initiativet til dannelsen af et kloster. Man skelner stort set mellem to grupper af klostre, nemlig de såkaldte herreklostre, der havde ret til at besidde jordejendom, og tiggermunkeklostrene, som fortrinsvis oprettedes i købstæderne, og hvis medlemmer var forpligtet til at leve i fattigdom. Klostrene kan også deles i munke- og nonneklostre, og de tilhørte alle en bestemt klosterorden, som nærmere havde fastsat klosterreglerne, og som førte det overordnede tilsyn med de enkelte institutioner. Adskillige klostre blev med tiden meget velhavende institutioner, først og fremmest ved de store gaver, som tilflød klosteret med den heraf følgende forpligtelse til at læse sjælemesser over den afdøde. Foruden at følge de fastlagte regler for afholdelse af de daglige messer påtog klostrene sig også at leve op til det kirkelige påbud om at tage sig af syge og sengeliggende samt at understøtte fattige. I flere købstæder fandtes også de såkaldte helligåndshuse, som ligeledes påtog sig at optage og pleje syge og understøtte fattige. I denne forbindelse bør også omtales de særlige St. Jørgensgårde, bestemt til modtagelse af personer, som led af spedalskhed. Af frygt for smitte var disse anbragt udenfor det egentlige byområde. Samtlige disse stiftelser var oprettet på basis af velhavende borgeres rige gaver. Omkring 1175 stiftedes en kirkelig orden, kaldet Helligåndsoordenen, som lidt efter lidt overtog driften af de eksisterende helligåndshuse og oprettede nye. Der fandtes helligåndshuse bl.a. i Ålborg, Nakskov, Fåborg, Randers og Slagelse.

Det lykkedes den katolske kirke at bevare og udbygge sin privilegerede stilling indenfor det danske samfund helt frem til omkring år 1500. Det var også bemærkelsesværdigt, at dette kunne ske, uden at man i senmiddelalderen kom til at opleve de voldsomme stridigheder, som man tidligere havde kendt mellem konge og kirkemagt. Der var faktisk i løbet af middelalderen blevet skabt en vis gensidig respekt og afhængighed af hinanden mellem de to samfundsmagter. Endnu ved udarbejdelsen af Frederik I.s håndfæstning i 1523 lykkedes det kirken at få kongen til at love at opretholde alle kirkelige privilegier. På det tidspunkt var den udvikling imidlertid kommet i gang, som i løbet af ganske få år skulle gøre en ende på det katolske bispevælde og hele den katolske kirke. Når denne kirkelige omvæltning kunne gennemføres så hurtigt og smertefrit, skyldtes det i første række den almindelige opløsningstilstand, som gennem flere år havde

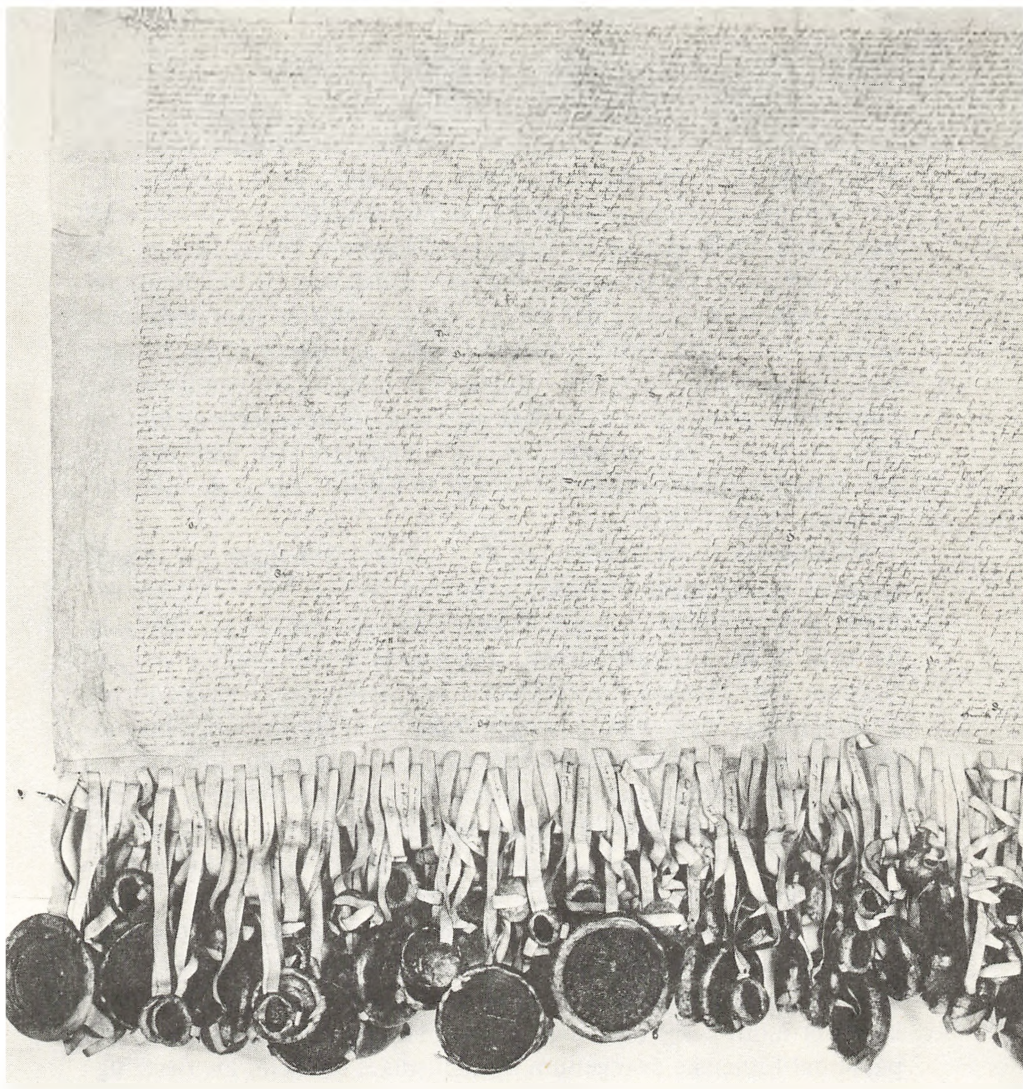
hersket både indenfor pavedømmet og den danske katolske kirke. Et ydre vidnesbyrd herom var de vanskeligheder, som var opstået i forbindelse med at få ærkebispeembedet i Lund besat efter Birger Gunnersens død i 1519. Ikke mindre end 5 kandidater optrådte den ene efter den anden, uden at nogen af dem kunne opretholde embedet ubestridt.

2. Den lutherske reformation

Det lutherske kirkerøre sendte tidligt sine udløbere mod nord.²⁴ Husum i Sønderjylland blev et vigtigt arnested for den lutherske bevægelse, som herfra bredte sig først til Sønderjylland og videre til kongeriget. Allerede ved sin tronbestigelse i 1523 havde Frederik I afbrudt kontakten med pavestolen, og på en herredag i Odense i 1526 vedtoges det, at et bispevalg for fremtiden ikke længere skulle godkendes i Rom, men af ærkebiskoppen i Lund, og at den traditionelle betaling til paven fremtidig skulle indgå i den kgl. kasse. Hermed havde man faktisk oprettet en dansk nationalkirke og gjort de katolske biskopper helt afhængige af kongemagten. Frederik I fik også gennemført, at biskopperne måtte love ikke at lægge hindringer i vejen for de lutherske prædikanter, af hvilke kongen tog flere under sin direkte beskyttelse, således at de ikke kunne stævnes for de kirkelige domstole.

Ved Frederik I.s død i 1533 opstod der strid om, hvem der skulle efterfølge ham på tronen. De katolske biskopper så meget nødt, at hans luthersk-sindede søn prins Christian skulle efterfølge ham, og indenfor borger- og bondestanden fremkom ønsker om at få Christian II tilbage. Det lykkedes imidlertid prins Christian at opnå kongehylning på Viborg landsting. Ville han gøre sig håb om at vinde herredømmet over hele riget, måtte det ske med våbenmagt. Med støtte fra adelen i Holsten og Sønderjylland indledte Christian III det erobringstog, som går under betegnelsen »Grevens fejde«, en lang og blodig borgerkrig, som først endte med hovedstadens erobring 6. aug. 1536.

Kongen havde vundet krigen, men var samtidig kommet i en bundløs gæld, bl.a. til de hvervede tropper, der havde skaffet ham sejren. Hans politik gik nu ud på at udnytte situationen til at gøre op med de katolske biskopper og indføre den lutherske lære. Samtlige biskopper blev fængslet, og der indkaldtes til et stændermøde i Kø-

Recessen af 30. okt. 1536. På et indkaldt stændermøde i København fik Christian III anerkendt de katolske biskoppers afsættelse og fængsling, kirkegodsets inddragelse under kronen og udnævnelse af nye lutherske biskopper. Disse og andre grundlæggende bestemmelser om den fremtidige lutherske statskirke optoges i stændermødets slutdokument, som kan betragtes som den nye statskirkes grundlov. Recessen, udfærdiget på pergament, måler ca. 65 × 84 cm. er velbevaret, og det samme gælder de henved 100 originale segl, som på sædvanlig vis hænger under brevet. Original i pergamentssamlingen i RA.

benhavn, hvori foruden adelen også deltog repræsentanter fra borger- og bondestanden. Det store møde i København i oktober 1536 varede kun nogle få uger, og de vedtagne beslutninger nedfældedes i recessen af 30. okt. 1536. Formuleringen bar vidnesbyrd om kongens ønske om at nå til et kompromis med de samfundskredse, der havde stået ham imod. Også overfor de fængslede biskopper indtog han en forsonlig holdning. De fleste blev hurtigt frigivet. Kun Roskildebiskoppen Joachim Rønnow, der havde været kongens mest forbitrede modstander, måtte forblive fængslet indtil sin død i 1544. Samme dag, recessen blev vedtaget, underskrev kongen en håndfæstning, hvori han måtte opgive at få riget omdannet til et arvekongedømme. Man enedes dog om, at hans søn skulle betragtes som hans efterfølger. Håndfæstningen indeholdt iøvrigt en bekræftelse på de forskellige stænders privilegier.

Stændermødet godkendte, at de katolske biskopper var blevet fængslet, og at kongen inddrog kirkegodset, hvilket betød en både politisk og økonomisk styrkelse af kongemagten. Adelen fik dog tilladelse til at få det gods tilbage, som kunne dokumenteres at være skænket som betaling for afholdelse af sjælemesser. I stedet for de fængslede biskopper kunne kongen indsætte andre kristelige biskopper, der skulle lære og prædike det hellige evangelium. I denne formulering lå en anerkendelse af, at den katolske kirkes dage var afsluttet, og at den evangelisk-lutherske religion for fremtiden skulle være eneherkende indenfor den danske statskirke. Kongen skulle have patronatsret til alle kirkelige embeder og len, som biskopperne hidtil havde siddet inde med, men de eksisterende indehaveres rettigheder respekteredes, indtil de afgik ved døden. Det tillodes klostrenes beboere at forlade disse, hvis de ønskede det. De kunne også forblive i klosteret indtil deres død, hvis de foretrak det, men de måtte gå ind på, at det lutherske evangelium blev prædikeret for dem. De fleste tiggermunke havde allerede under indtryk af folkestemningen forladt deres klostre. Også det rige klostergods fik kongen rådighed over. Bondestanden havde på stændermødet forsøgt at få afskaffet den gamle tiendeafgift, men det kunne ikke gennemføres. Der skulle stadig betales tiende til kirke og præst, medens bispetiende for fremtiden tilfaldt kronen og bl.a. skulle anvendes til underhold for lærde og til oprettelse af skoler. Recessen indeholdt endelig en bestemmelse om,

at de eksisterende hospitaler skulle videreføres som milde stiftelser med bevarelse af deres hidtidige økonomiske grundlag.²⁵

Recessen af 1536 dannede grundlaget for den fremtidige kirkeordning. En mere detaljeret kirkelovgivning, som i enkeltheder fastlagde den fremtidige kirkeorganisation og den lutherske gudstjenestes indhold, var imidlertid nødvendig. Arbejdet med en ny kirkeordinans påbegyndtes i Odense i 1537 i nærværelse af en række fremtrædende danske reformatorer, og efter kongens ønske blev den tyske teolog og kirkemand Johannes Bugenhagen indkaldt for at bistå. Han kom til København, ledsaget af sin elev, den unge danske teolog Peder Palladius. Et nyt indkaldt stændermøde vedtog kirkeordinansen 2. sept. 1537. I sin oprindelige formulering var den udfærdiget på latin, og det samme gjaldt andre grundlæggende bestemmelser fra den følgende tid. For den ældste generation af lutherske kirkemænd følte det naturligt at udtrykke sig på det hidtil benyttede kirkesprog. Ordinansen blev imidlertid i 1539 oversat til dansk og udgivet på dette sprog. Ved de såkaldte Ribe-artikler af 4. maj 1542 udvidedes ordinansen på visse områder, og de to love dannede grundlaget for den lutherske kirkes virksomhed indtil udgivelsen af Christian V.s Danske Lov og den nye kirkeordinans af 1685.

Samtidig med at ordinansen blev vedtaget i 1537, indviede man i Vor Frue kirke i København 7 lutherske kirkeledere. Endvidere foretog man en genindvielse af universitetet og en reform af samme. For fremtiden skulle universitetet have som hovedopgave at uddanne præster til den nye lutherske kirke. Bisperindvielsen foretoges af Bugenhagen, der nok var præsteuddannet, men ikke bispeviet. Der skete hermed et brud på den såkaldte apostolske succession. Peder Palladius blev biskop i Sjællands stift, Frands Vormorsen i Lund og Jørgen Jensen Sadolin i Odense. De to sidste havde gennem en årrække virket som lutherske prædikanter. Da Hans Tausens nærværelse krævedes ved omlægningen af universitetets undervisning, fik han ikke i 1537 tildelt nogen bispestol. Først i 1541 fik han embedet i Ribe. De nye lutherske kirkelederes første og fornemste opgave måtte blive at udbrede kendskabet til den nye kirkelære og at få fjernet alle katolske levn. En helt ny præstestand måtte uddannes, og hele gudstjenesten og forvaltningen af sakramenterne skulle lægges om. Som led i reformationsarbejdet måtte der også tænkes på affattelse og udbredelse af

lutherske religiøse skrifter, og som den fornemste opgave stod en dansk bibeloversættelse (Christian III.s bibel). Ved dette arbejde spillede Peder Palladius en fremtrædende rolle.

3. Den lutherske statskirkes administrative opbygning

Fra 1536 var kongen at betragte som kirkens overhoved, og han udøvede sin myndighed gennem kancelliet, som fremover var det forvaltningsorgan, der forberedte og publicerede de kirkelige forordninger. Det var også gennem kancelliet, at man ekspederede udnævnelserne af de kirkelige lokale embedsmænd, der skulle have kgl. udnævnelse.

På det lokale plan opretholdt man den gamle ordning med bispedømmer og sogne. Dog talte man ikke mere om bispedømmer, men om stifter, og biskopperne benævnedes indtil videre superattendenter eller superintendentter. Den gamle titel biskop sejrede dog i det lange løb. Derimod forsvandt ærkebispetitlen for kun at vende tilbage i en kortere periode. Som tak for den politiske støtte, som biskop Svane havde ydet Frederik III i efteråret 1660, benådedes han med ærkebispetitlen, men den forsvandt definitivt efter hans død i 1668. De nye lutherske biskopper betragtedes som ligestillede, idet dog den sjællandske biskop blev anset som den første blandt ligemænd (primus inter pares), hvilket bl.a. gav sig udslag i, at det fremtidig blev ham, der indviede en ny biskop, og at bispeindvielsen fandt sted i Vor Frue kirke i København, som fremover betragtedes som hovedkirken i Sjællands stift (tidligere Roskilde). Først i de allerseneste år har man forladt den gamle tradition med, at en ny biskop skal indvies i Københavns domkirke.

Øst for Øresund videreførtes stiftet i Lund, hvorunder lå samtlige skånske provinser og Bornholm. Sjællands stift omfattede Sjælland samt øerne Amager og Møn, og under biskoppen i Fyns stift lå foruden Fyn og Langeland også Lolland-Falster samt Als og Ærø. Kort efter reformationen gled Sønderborg ud af dette stift, og som en følge af de senere delinger af Sønderjylland var tilhørsforholdet til den fynske bispestol noget svingende. Fra 1730 etableredes imidlertid et fastere forhold.

I Nørrejylland opretholdt man de 4 gamle bispedømmer. Længst mod nord lå Vendelbo stift omfattende området nord for Limfjorden

og øen Mors. I den længste periode af middelalderen havde biskoppen resideret på Børglum kloster. I 1553 blev Ålborg udset til fremtidig stiftsby, og året efter udskiltes Ålborgområdet fra Viborg stift og lagdes sammen med det tidligere Vendelbo stift.

Af de øvrige 3 nørrejske stifter var Århus det mindste og Ribe det største. Som stiftsbyer videreførtes Viborg, Århus og Ribe. Til Ribe stift hørte visse områder i Vestslesvig, nemlig dele af Vesterhavsøerne Romø, Amrum og Før samt de såkaldte enklavesogne på fastlandet. Den kirkelige forbindelse med disse områder varede indtil krigen i 1864.

De nye lutherske biskopper var ikke som deres forgængere rige godsejere. Dette havde bl.a. til følge, at bispestillingerne ikke længere var så attråværdige for adelen, og de blev i fremtiden besat med personer af borgerlig herkomst. Biskopperne blev sat på fast løn bestående af penge og naturalier, og de fik også anvist tjenestebolig. De udnævntes af kongen, men i begyndelsen var der indrømmet stiftets præsteskab en vis forslagsret.

Biskoppen blev den ansvarlige leder af det kirkelige liv indenfor stiftet. I de første år efter reformationen medgik en væsentlig del af hans tid med at berejse stiftet og medvirke til, at præsterne blev belært og bekræftet i den lutherske lære, og at kirkeordinansens påbud blev indøvet og fulgt. Også efter overgangsårene fortsatte biskopperne med at foretage regelmæssige visitatsrejser i de mange sogne. Under disse besøg førte han tilsyn med præsternes embedsførelse og med præstegårdenes og kirkernes tilstand. Han skulle ligeledes eksaminere alle ansøgere til et præsteembede og give dem kollats (anerkendelse). En vigtig opgave var det også at kontrollere ungdommens undervisning i kristendomskundskab, som normalt varetoges af præst og degn, og i det hele taget at inspicere eksisterende latinskoler og milde stiftelser. Sammen med lensmanden havde han et vist overopsyn med disse institutioners økonomi. Endelig kunne regeringen fra tid til anden afæske biskopperne en udtalelse om diverse kirkelige spørgsmål, både af generel og mere lokal karakter, og regeringen kunne også pålægge biskopperne at foretage regelmæssige indberetninger om forhold, som skønnedes af interesse ved forberedelsen af ny lovgivning.

Ligesom i den katolske tid afholdtes fra tid til anden sammenkomster mellem biskoppen og stiftets gejstlighed. Disse møder havde en længere tradition i Østdanmark, men blev i løbet af 1600-tallet også

almindelige i resten af landet. 1. maj 1618 blev det påbudt, at der i hvert stift skulle afholdes en stiftssynode eller et såkaldt landemode to gange om året med deltagelse af stiftets provster. På disse møder meddeltes kgl. befalinger, og ofte vedtog man de såkaldte »monita« eller »synodalmonita«, en slags formaninger fra biskoppen til stiftets gejstlighed. Endelig var landemodet tildelt dømmende myndighed i gejstlige sager. Stiftslensmanden deltog i landemoderne, dels fordi han havde fået tillagt opsyn med forvaltningen af de kirkelige midler, dels fordi det tilkom ham, hvis en gejstlig sag henvistes til behandling ved de almindelige domstole, at foretage det videre fornødne. Bag denne reform og andre energiske bestræbelser for at opretholde den rene lutherske lære, modarbejde alle afvigende trosopfattelser, højne gejstlighedens almindelige moralske levned og fremme ungdommens kristelige oplæring, stod datidens markante bispeskikkelse Hans Poulsen Resen. I dette arbejde nød han Christian IV.s absolutte tillid og støtte. Kongens valgsprog var som bekendt: Fromhed styrker riget. Kongen var gennem hele sin regering interesseret i, at der herskede både orden og disciplin indenfor den lutherske statskirke. I sin iver for kirkens vel kunne han af og til foretage indgreb i de i kirkeordnansen fastlagte regler for præsteudnævnelser.

Den lutherske kirke videreførte også den katolske provstestilling, men gav den et andet indhold. Indenfor hvert herred udpegedes en provst efter forslag af herredets præster og i samråd med biskoppen. Provsten virkede som almindelig sognepræst, men varetog desuden på biskoppens vegne en kontrollerende myndighed indenfor provstiet, idet han var forpligtet til at afholde regelmæssige visitationer i samtlige kirker og hos samtlige sognepræster. Han skulle have forelagt de kirkelige regnskaber og endvidere gøre sig bekendt med præsternes embedsvirksomhed og menighedens fremgang i den lutherske lære. Sammen med et par af herredets præster skulle han i 1. instans pådømme kirkelige sager, hvori præster og kirkens andre tjenere var indblandet.

På laveste trin i det gejstlige hierarki stod de mange sognepræster. I den katolske tid havde der i hvert sogn været en præst. Efter reformationen blev det af økonomiske grunde nødvendigt at sammenlægge to eller flere sogne til et større sognekald. Man talte da om et hovedsogn og anneksogne. Man fastholdt indtil videre, at menigheden skulle have en vis indflydelse på valg af sognepræst. I samråd med provsten

fundt man frem til en egnet kandidat. Inden en formel udnævnelse kunne finde sted, skulle den pågældende eksamineres af biskoppen og modtage hans anerkendelse (kollats). Den formelle udnævnelse foretoges derefter af stiftslensmanden, medens provsten sørgede for den kirkelige ordination.

Ligesom i den katolske tid fik sognepræsten tildelt en gård i sognet, som han drev for egen regning, og hvoraf udbyttet var en væsentlig del af hans aflønning. Til visse sognekald lå fra gammel tid andre gårde, hvoraf præsten ligeledes oppebar indtægten. Det var i så fald præsten, der bortfæstede disse gårde og varetog en almindelig gods-ejers pligter, herunder eventuel skifteforvaltning. Dette gods benævnedes mensalgods. Med cølibatets ophævelse kom der liv i de mange præstegårde. Der kom en præstekone i de fleste præstegårde og ofte en stor børneflokk. Foruden indtægten af præstegården modtog præsten fortsat 1/3 af tiendeafgiften, som leveredes in natura i korn eller i andre naturalier. Kirkefolket fortsatte med at yde højtidsoffer og et kontant vederlag ved udførelsen af de forskellige kirkelige handlinger (accidenser). Udpegede kirkeværger skulle i forbindelse med provsten stå inde for, at præsten modtog, hvad han havde krav på. Også i købstæderne skulle præsten have anvist en tjenestebolig »med et bekvemt studerekammer«. Han modtog desuden indtægt af det gods, der eventuelt fra gammel tid var tillagt embedet, højtidsoffer og accidenser. Også i byerne havde man udpeget særlige kirkeværger, et hverv der gav sin indehaver en vis værdighed. Regnskaberne revideredes af stiftslensmanden.

Sognepræstens væsentligste opgave var at varetage den kirkelige betjening af menigheden. Desuden skulle han i samarbejde med sin nærmeste medarbejder, den såkaldte degn, foretage undervisning i kristendomskundskab og desuden forvalte den lokale fattighjælp, der først og fremmest fik sine indtægter gennem de frivillige bidrag i kirkebøssen. Endvidere var det hans opgave at bestyre kirkens indtægter og drage omsorg for dens nødvendige vedligeholdelse. Det samme gjaldt kirkegården. Det var også ham, der aflagde de årlige regnskaber. Han kunne hertil have bistand af kirkeværgerne, og hans administration af kirken var underlagt provstens kontrol og i sidste omgang stiftslensmandens. Ved reformationen havde kronen overtaget ejendomsretten til de kirker, der hidtil havde tilhørt de katolske biskopper. I løbet af 1500-tallet overdrog kronen ejendomsretten til

et antal kirker og deres indtægter til private, mod at disse nye ejere påtog sig den fremtidige vedligeholdelse. Med denne overdragelse fulgte også retten til at kalde præst, den såkaldte patronatsret.

Kirkeordinansen af 1537 indeholdt intet påbud til præsterne om at føre fortegnelse over de af dem foretagne kirkelige handlinger, men enkelte præster har i slutningen af 1500-tallet efterlignet den tyske skik med at anlægge de såkaldte kirkebøger. Der er fra Nordslesvig bevaret kirkebøger fra 1573 og 1574 fra henholdsvis Hjordkær og Åstrup, og fra Nordby på Fanø er der overleveret en kirkebog fra 1611. Gennem den såkaldte »Perlestikkerbog« fra Nakskov har man bevaret optegnelser over foretagne ministerialia fra årene 1618-29, og præsten oplyser, at en forgænger i embedet har optegnet udførte kirkelige handlinger i årene 1572-90 i en protokol, der er gået tabt. Der er altså eksempler på, at præster er begyndt at føre kirkebøger i 1500-tallet, men det er først efter år 1600, at kirkebøger er bevaret i større antal.²⁶

I 1607 befalede den fynske biskop Hans Knudsen Vejle på et landemøde sine undergivne præster at registrere dåb, vielser og begravelser, og 1620 pålagde biskop Hans Poulsen Resen Sjællands stifts præster at optegne navnene på de døbte børn. Påbudet blev gentaget i 1623, og fra denne periode er der bevaret flere sjællandske kirkebøger. 20. maj 1645 udgik der et kgl. missive til biskoppen over Sjællands stift, hvori det pålagdes præsterne at føre kirkebøger, og 17. maj 1646 ekspederedes en tilsvarende kgl. ordre til landets øvrige biskopper. Fra perioden 1645-60 er der bevaret et betydeligt antal kirkebøger. De kgl. ordrer af 1645-46 indeholdt ingen nærmere regler for, hvorledes kirkebøgerne skulle anlægges. Det var overladt til den enkelte præsts forgodtbefindende. Til at begynde med indeholdt kirkebøgerne kun en registrering af dåb, vielse og begravelse. Senere indførtes også optegnelser om troløvelse, introduktion i kirken af barselkvinder og skriftemål for lejermål (absolverede). De her nævnte indførsler forsvandt dog fra kirkebøgerne i løbet af 1700-tallet. Derimod indførtes og bevarede fra 1736 lister over konfirmerede.

Ved reformationen havde kronen endvidere overtaget klostrene og det omfattende klostergods. Bygningerne med deres indtægter af jordegods og eventuelt skænkede kapitaler omdannedes til milde stifelser, ofte kaldet klostre, hvis opgave det var at give husly for ældre trængende personer eller syge. Det var fx. tilfældet i Odense, hvor det

Biskop Jesper Brochmand (1585-1682), efter stik udført af S. de Pas, 1632. Den tidlige lutherske statskirke i Danmark talte blandt sine fremtrædende gejstlige personligheder adskillige, der skabte sig europæisk ry både som lærde teologer og virksomme kirkeledere. I 25 år virkede Brochmand som professor i teologi og udarbejdede adskillige dogmatiske skrifter, som grundlagde hans ry som en original og selvstændig teologisk videnskabsmand. Samtidig førte han gennem talrige stridsskrifter en forbitret kamp mod såvel den reformerte som den katolske kirke. I 1639 udnævntes han til Sjællands biskop og bestræbte sig i denne stilling på at holde præsterne på troens rette vej. For at fremme hjemmenes interesse for afholdelse af regelmæssige husandagter udgav han flere andagtsbøger. Han havde et nært samarbejde med Christian IV og pålagde efter kgl. ordre 20. maj 1645 samtlige sognepræster at

»holde rigtig kirkebog«. Det kgl. biblioteks billedsamling.

tidligere Franciskaner- og Sortebrødrekløster omdannedes til en stiftelse, kaldet »Gråbrødrekløster«. I Helsingør blev det tidligere Karmeliterkløster i 1541 til »Helsingør almindelig hospital«, også kaldet »Vor Frues kløster«. De eksisterende Helligåndshuse eller Helligåndsklostre videreførtes ligeledes som velgørende stiftelser. De enkelte institutioner lededes af en forstander, og lensmand og biskop førte det nærmere tilsyn dels med behandlingen af de indskrevne lemmer dels med den økonomiske forvaltning.

Med hensyn til de godsrige herreklostre fik de i mange tilfælde lov til at leve videre, idet beboerne var frit stillet med hensyn til at forlade kløsteret eller forblive i det. Nogle steder fik de iøvrigt tilladelse til selv at udpege forstander. Det var således tilfældet i Sorø indtil 1580, da den stedlige lensmand fik ledelsen af det gamle kløster. I andre tilfælde omdannedes et kløster til et almindeligt kongeligt len.

Tiggertegn autoriseret af Københavns bystyre (1685). Indtil gennemførelsen af fattigloven af 1708 kunne en person, som ikke så sig i stand til at forsørge sig og familie og ikke kunne få del i de yderst beskedne milde gaver, som frivilligt var skænket til de fattige i by og på land af velgørende borgere, få tilladelse til at gå omkring og bede om en almisse. Tilladelsen gjaldt et bestemt lokalt område, et sogn eller en købstad, og man skulle være forsynet med et tiggertegn, udleveret af den lokale myndighed.

Ved reformationens indførelse måtte statsmagten overtage den katolske kirkes omsorg for syge og fattige. Hovedhjørnестenen i den fremtidige syge- og fattigpleje blev de ovenfor nævnte stiftelser, der hovedsagelig lå i byerne, men hvortil også beboere i landdistrikterne kunne finde optagelse. Under gode økonomiske konjunkturer tilflød der fortsat disse stiftelser betydelige testamentariske gaver, men i nedgangstider svandt gavestrømmen ind. Ved siden af de egentlige stiftelser fandtes i flere købstæder de såkaldte sjæleboder, ligeledes skænket af velhavende borgere, hvor fattige kunne få i hvert fald husly. Fattige og syge, som ikke kunne finde optagelse i de eksisterende stiftelser og fattighuse, eller som ikke kunne blive delagtiggjort i de sparsomme midler, der indflød i kirkebøsserne, var henvist til at skaffe sig det fornødne til livets opretholdelse ved offentligt tiggeri eller helt privat godgørenhed. Der kan vist ikke være nogen tvivl om, at samfundets nødlidende fik ringere kår i tiden efter reformationens indførelse. Der skulle hengå en rum tid, inden statsmagten anerkendte, at det var samfundets pligt at komme alle trængende medborgere til hjælp.

Den anden af den katolske kirkes almindelige samfundsopgaver, som statsmagten måtte påtage sig at føre videre, var undervisning af såvel præster som den opvoksende slægt. Som omtalt ovenfor gik man allerede i 1537 i gang med en nyorganisering af Københavns universitet. I 1629 udkom et omfattende tillæg til kirkeordinansen, der navnlig tog sigte på at skærpe kirketugten, og som også indførte

en teologisk embedseksamen ved universitetet, som alle kommende præster skulle underkaste sig. Den nære forbindelse mellem statskirken og universitetet opretholdtes gennem en meget lang periode derved, at Sjællands biskop samtidig varetog embedet som teologisk professor ved universitetet. Denne institution var endvidere pålagt en særlig bemyndigelse til at kontrollere, at der ikke udkom skrifter på dansk, der stred mod statskirkens trosgrundlag. De teologiske professorer virkede således som censorer.

En anden gren af undervisningsvæsenet, som også påkaldte statsmagtens interesse, var opbygningen af det lærde skolevæsen. I den katolske periode havde domkapitlerne sørget for uddannelsen af unge mennesker, der ønskede at gå den gejstlige vej, og fra gammel tid havde der i stiftsbyerne været indrettet, hvad man senere kaldte lærde skoler. Disse videreførtes og udbyggedes efter reformationen som selvstændige institutioner, og der oprettedes lidt efter lidt latinskoler i samtlige købstæder. Den økonomiske basis for disse skoler var det beslaglagte kirkegods. Undervisningen havde to formål, dels at opøve eleverne i at beherske latin (datidens alment anerkendte videnskabelige fællessprog) både i mundtlig og skriftlig form, dels at give dem et grundigt kendskab til den lutherske lære. I skolerne i de små købstæder indførtes to eller tre lektier (klasser), ved de større skoler fem. Skolerne lededes af en rektor, udpeget af biskoppen, og et antal »hørere«, valgt efter samråd med sognepræsten. Fra 1546 blev det forlangt, at latinskolelærerne skulle have taget en akademisk grad. Som led i undervisningen fik eleverne pålagt at deltage i gudstjenesten, navnlig i korsangen, og andre bestred hvervet som degne ved landsbykirkerne i købstadens nærmeste omegn, de såkaldte løbedegne. I løbet af 1600-tallet gennemførtes forskellige stramninger og forbedringer af undervisningen i de lærde skoler, således i 1604, 1632 og 1656.

I hele perioden frem til 1660 bevarede universitetet sit præg af at være en præsteskoie. Langt de fleste studerende var teologer, og de teologiske professorer havde både større indtægter og mere indflydelse end deres kolleger. Også overfor universitetet viste de skiftende konger en betydelig interesse. Frederik II oprettede således det såkaldte »kommunitet« og Christian IV Regensen, institutioner der skulle gøre det muligt for dygtige, men fattige studenter at drive deres universitetsstudier.

I princippet var man også interesseret i at få indrettet en undervisning for den opvoksede slægt, men bortset fra undervisning i Luthers lille katekismus og i hovedpunkterne af den lutherske lære nåede man ikke meget videre i denne periode. Der kunne her og der i enkelte købstæder findes private skoleholdere, som drev en vis form for primitiv undervisning, og som modtog en beskedent støtte fra byen, men en organiseret »folkeskole« for hele ungdommen lå langt ude i fremtiden. De mange gentagne påbud til præster og degne om at interessere sig positivt for ungdommens kristelige opdragelse efterlader det indtryk, at det mange steder stod småt til med denne undervisning.

Sammendrag af perioden indtil 1660

Oprindelsen til den danske lokaladministration skal ligesom rigsstyrelsen søges i den ældre middelalder, og i takt med den almindelige samfundsudvikling voksede den langsomt frem i årene op mod 1660. Den talte i begyndelsen kun et fåtal personer. Senere kom flere til, og efterhånden kunne man skelne mellem særlige grupper. Medens den almindelige befolkning i den ældste tid selv havde administreret fælles samfundsopgaver og valgt personer til at udføre bestemte opgaver, gik udviklingen i den retning, at de af kongen udpegede lokale embedsmænd lidt efter lidt overtog forvaltningen af forskellige samfundsansliggender. Det var ikke alle lokale embedsmænd, hvis udnævnelse kongemagten havde indflydelse på. Faktisk drejede det sig kun om et mindretal, idet man overlod de øverste verdslige og gejstlige lokale embedsmænd at udnævne de underordnede og føre kontrol med deres embedsvirksomhed. Herunder skulle også påses, at ingen embedsmand gik de administreredes rettigheder for nær. Den i den ældste tid eksisterende selv- og medbestemmelsesret, som havde været et særkende for alle frie mænd, svandt kraftigt ind i løbet af perioden. Der fandtes dog stadig omkring 1660 visse reminiscenser af de gamle rettigheder. Der deltog således valgte tingmænd i retsforhandlingerne, borgerne i en købstad kunne fortsat indkaldes til rådstuemøder, og kirkefolket havde en vis indflydelse på valg af præst.

Det hører med til billedet af lokaladministrationens udvikling, at det i høj grad var repræsentanter for adelen og købmandsaristokratiet i byerne, der udøvede den nye lokale myndighed. Indtil 1536 stod de ledende katolske gejstlige i magt og indflydelse på linie med adelen. Dette ophørte ved reformationen, og selv om gejstligheden fortsat var at betragte som en egen stand med særlige privilegier, koncentreredes dens virke om de særlige kirkelige opgaver.

Som vederlag for de lokale embedsmænds tjenesteydelser modtog disse en af centralstyrelsen fastsat løn, som dels kunne bestå i en kon-

tant udbetaling, dels i forskellige naturalieafgifter, herunder embedsbolig. Nogle embedsmænd oppebar også afgifter eller kendelser i forbindelse med de af dem udførte embedsforretninger. Det gælder fx. dommere og præster. Når statsmagten kunne lønne et stigende antal lokale embedsmænd, hang det dels sammen med, at man med tiden fik mulighed for at udskrive flere skatter, dels fik betydelige midler at råde over ved beslaglæggelsen af det rige katolske kirkegods.

Betragtes lokaladministrationen under eet, kan man i denne periode skelne mellem 4 hovedgrupper af lokale embedsmænd: de kgl. lensmænd, dommerstanden, magistraten i byerne og statskirken.

Den ældste og mest indflydelsesrige gruppe af lokale embedsmænd var de kgl. lensmænd. Oprindelsen til disse med tiden så vel aflagte og indflydelsesrige stillinger havde været såre beskeden. Deres forgængere havde været forvaltere på de kgl. godser, og deres opgave havde i første række været at drage omsorg for, at kongen modtog pligtige indtægter af jordegodset. Lidt efter lidt udviklede disse forvaltere sig til at blive kongens repræsentanter over for lokalsamfundet, og de fik tillagt en række beføjelser. De aflagde en særlig troskabsed til kongen, og de havde pligt til at tjene ham med et antal væbnede svende. Nogle af dem administrerede fortsat kun et kgl. godsområde, medens andre fik overladt administrativ myndighed over et eller flere herreder. Indenfor det dem tildelte len administrerede de i første række de i området beliggende kgl. borge, tog vare på krongodset og de dertil hørende skove, ligesom de førte tilsyn med alle lenets underordnede embedsmænd. Det var navnlig pålagt dem at kontrollere retshåndhævelsen, de udnævnte herreds- og birkefogeder og sørgede for den kriminelle retsforfølgelse. Til at begynde med tog lensmandens virksomhed udelukkende sigte på landdistrikterne. I løbet af 1500-tallet tillagdes der dem en vis kontrol med købstæderne, og valg af rådmænd og byfogeder skulle godkendes af lensmanden. Også på det kirkelige område fik lensmanden efter 1536 sammen med de nye superintendenter en række kontrollerende opgaver, navnlig på det økonomiske område. Ved periodens slutning fungerede lensmændene på hovedlenene som den lokale verdslige overøvrighed, og forlængst havde adelen sikret sig eneretten til at kunne beklæde disse embeder.

En anden let definérbar gruppe af lokale embedsmænd varetog dommerhvervet. Landdistrikterne var opdelt i et betydeligt antal retskredse, kaldet herreder og birker. Beboerne indenfor et herred og et birk

havde henholdsvis herreds- og birketinget som værneting. Med hensyn til birkerne skelnede man mellem kgl. og private birker, idet en privat godsejer kunne få kgl. bevilling til, at godsets beboere ikke skulle søge herredstinget, men birketinget. Birkepatronen udpegede birkedommer og eventuelt -skriver, medens lensmanden valgte herredsfogeden og birkedommeren på de kgl. godser. Til disse stillinger udpegedes normalt en af områdets mere fremtrædende bønder, som sammen med de valgte lokale retsvidner (stokkemændene) varetog retshåndhævelsen i 1. instans. I byerne administreredes bytinget på tilsvarende måde af en af lensmanden udpeget byfoged og -skriver. Foruden at dømme i civile og kriminelle sager varetog de her nævnte domstole tinglæsning af ejendomsoverdragelser og panteforskrivninger, og inden periodens udløb havde de ligeledes påbegyndt en offentlig skifteforvaltning. I middelalderen havde man kun i undtagelsestilfælde anvendt skriftlige udfærdigelser. I 1500-tallet pålagdes det tingene at føre protokoller over de behandlede sager. Fra underinstansen kunne der appelleres til landstingene, der således kom til at virke som appeldomstole. De administreredes af de såkaldte landsdommere, der udnævntes af kongen, og de fleste stillinger var besat med personer af adelig byrd. Også landstingene foretog tinglæsning, navnlig af adeligt gods.

Indenfor købstæderne udvikledes i periodens løb en særlig lokalforvaltning. Købstæderne havde fra deres oprindelse en speciel tilknytning til kongemagten, og de modtog en række kgl. privilegier til fremme af deres økonomiske liv. Også i byerne havde kongen sin repræsentant, der varetog hans forskellige økonomiske interesser. Med tiden førte denne repræsentant titel af byfoged, og hans hovedhverv var at administrere bytinget. Ved siden af byfogeden opstod efter nordtysk forbillede en særlig kommunal forvaltning, som til at begynde med varetoges af såkaldte oldermænd, senere af rådmænd udpeget af borgerne. Rådmændene valgte selv en formand, kaldet borgmesteren, og i adskillige købstæder fandtes to borgmestre. Sammen benævnedes borgmestre og rådmænd for magistraten. En vigtig opgave for denne var at tildele borgerskab og i det hele taget at forvalte byens fælles anliggender. Magistraten rekrutteredes udelukkende fra købmanskredsen, og magistratsembederne var ulønnede, men indehaverne modtog dog forskellige afgifter. De menige borgere kunne fortsat indkaldes til møder på rådstuen, når vigtige sager stod under

overvejelse, og her og der kunne magistraten støtte sig til faste borgerudvalg. Til at varetage de skriftlige forretninger ansattes en rådstueskriver, og byens regnskabsvæsen forvaltedes af en kærner. I periodens slutning fik de menige borgere desuden mulighed for at udpege særlige taksérborgere, der havde ansvaret for skatteligningen. Magistraten udøvede også en vis dømmende myndighed og kunne virke som appeldomstol for bytinget. Som sådan benævnedes magistraten som rådstueret, og byfogeden kunne deltage i rådstuerettens forhandlinger. Fra slutningen af 1500-tallet mistede flere købstæder den såkaldte landstingsret, og bytingets domme skulle herefter appelleres til landstingene.

Den sidste gruppe af lokale embedsmænd, som skal omtales i dette sammendrag, er den lutherske statskirkes embedsmænd. Den katolske kirke havde været en stat i staten, hvilket dog ikke udelukkede, at enkelte biskopper fik overdraget et kgl. lensebæde og også på anden måde havde mulighed for at optræde på linie med de øvrige verdslige stormænd. Den nye lutherske kirke blev imidlertid en statskirke, underlagt kongen og rigets centralstyrelse. Der gennemførtes detaljerede bestemmelser om den fremtidige kirkelige administration, og denne kontrolleredes i alle led. Superintendenterne udnævntes af kongen og kom på fast løn. Provsterne udpegedes af herredets præster, og i en vis udstrækning kunne det menige kirkefolk udpege deres præst. Provst og superintendent øvede dog en vis indflydelse på valget, og menigheden kunne ikke afsætte sin engang udnævnte præst. Aflønningen af den lavere gejstlighed var fastlagt på samme måde som i den katolske tid. Den tidligere erlagte bispetiende indgik imidlertid for fremtiden i den kgl. kasse. Der udpegedes stedlige kirkeværger i by og på land, hvis opgave var at kontrollere, at præsten fik de indtægter, han havde krav på, og at de midler, der var henlagt til kirkenes vedligeholdelse, også blev anvendt til formålet. Den øverste lokale kontrol med den økonomiske kirkeforvaltning lagdes i hænderne på stiftslensmanden og superintendenten. En del af de kirker, der direkte havde været underlagt de katolske biskopper, blev af kongen skænket til forskellige privatpersoner, som herved erhvervede ret til at oppebære indtægterne og kalde præst. Til gengæld forpligtede man sig til at drage omsorg for kirkens og kirkegårdens rette vedligeholdelse.

Statskirken overtog den katolske kirkes omsorg for ungdommens

undervisning og forsorgen for syge og fattige. Med hensyn til ungdommens kristelige oplæring var det en opgave, som den lokale præst måtte påtage sig i samarbejde med degnen, der iøvrigt var præstens medarbejder ved gudstjenesten. Staten påtog sig også at føre de lærde skoler videre, og disse undervisningsanstalter søgtes fortsat af unge mennesker, der sigtede mod en gejstlig uddannelse. Der oprettedes efterhånden en lærd skole i samtlige købstæder, og midlerne hertil blev taget af det beslaglagte kirkegods. Superintendenterne valgte rektor, og den stedlige præst de øvrige lærere. At oprette en egentlig folkeskole kom foreløbig ikke på tale.

De sociale opgaver søgtes i første omgang løst ved at videreføre allerede eksisterende milde stiftelser og ved at oprette nye på basis af de forladte klosterinstitutioner i byerne. Man fortsatte ligeledes med at kalde disse institutioner for klostre. Der indsattes en forstander, hvis administration og behandling af de indlagte lemmer kontrolleredes af lensmand og superintendent i fællesskab. Stiftelserne var ikke udelukkende bestemt for trængende købstadbeboere. Også folk fra landdistrikterne kunne indtages. Det var naturligvis kun en mindre del af syge og fattige, som kunne finde optagelse. Andre måtte klare sig med almisser, hvis størrelse afhang af, hvad der indkom i kirkerens fattigbøsser, og de uddeltes af præsterne. Fra tid til anden skænkede velhavende borgere større eller mindre kapitaler til understøttelse af fattige og syge. Kunne heller ikke disse bidrag slå til, stod kun den udvej åben for de nødlidende at tigge ved hver mands dør. En organiseret offentlig fattigpleje var indtil videre en fremtidsdrøm.

Ved siden af de her nævnte større grupper af lokale embedsmænd kan omtales andre, som indtil videre kun udgjorde et ringe antal, og som først udvikledes videre i den følgende periode. Omkring midten af 1500-tallet møder man således de første repræsentanter for en offentlig sundhedsforvaltning.²⁷ Omkring 1555 skal der være udpeget en universitetsuddannet provinsialmedikus i Viborg, og omtrent på samme tid oprettedes en tilsvarende stilling i Odense. Man aflønnede disse »embedslæger« med indtægter fra det beslaglagte kirkegods. I tiden før 1660 var deres antal såre begrænset, og den almindelige befolkning havde i praksis ingen adgang til at benytte fagligt uddannede læger. Noget bedre var man stillet med apoteker. Også disse institutioner blev oprettet i løbet af 1500-tallet i flere købstæder. I reformationsårhundredet kan også konstateres en vis interesse for at frem-

skaffe jordemødre. I kirkeordinansen var optaget en bestemmelse om, at præsterne skulle lade sig det være magtpåliggende at sørge for disse kvinders moralske og religiøse opdragelse. Nybegyndere i jordemoderfaget har formodentlig stået i lære hos en ældre og erfaren fødsels-hjælperke.

En anden gruppe af lokalebedsmænd, som kan spores tilbage i tiden før 1660, er det kgl. skov- og jagtpersonale.²⁸ Fortidens udstrakte skovarealer havde altid haft stor økonomisk betydning, og det gjaldt også de kgl. skove. Der skulle bruges tømmer til både bygninger og flådens skibe. Endvidere skulle man have brændsel, og skovene anvendtes desuden til græsning og til udsætning af oldensvin. Hertil kan føjes en udbredt interesse for skoven som jagtområde. Adskillige konger var interesseret i jagt og i samling af større jagtområder. Det gælder fx. Frederik II, der erhvervede store skovområder i Nordsjælland og i Østjylland. Frederik III interesserede sig for det skovområde, som senere kom til at gå under navnet Jægersborg dyrehave. Tidligt indskærpedes det lensmændene at våge over skovens vedligeholdelse. Under lensmandens opsyn og udnævnt af denne virkede et antal skovridere og andre skov- og jagtfunctionærer. Omkring 1580 skal der i hele riget have fungeret 30-40 skovridere og et betydeligt antal skovfogeder, formodentlig bønder. Ved siden af skovpersonalet fandtes et særligt jagtpersonale, som først og fremmest drog omsorg for vildtets trivsel, og som desuden organiserede de hyppige kongejagter. Den først kendte jagtmester skal være udnævnt i 1571. Udviklingen gik iøvrigt i den retning, at jagtmestrene blev skovpersonalets nærmeste overordnede.

Et samfundsanliggende, som begyndte at trænge sig på i 1500-tallet, var en meget nødvendig vejudbygning.²⁹ I recessen af 1558 fandtes et særligt kapitel om veje og broer. Endnu benyttede man de fra ældgammel tid eksisterende veje, som nøje fulgte terrænets forløb, men en forbedring af de eksisterende primitive broer over de større vandløb trængte sig mere og mere på. Det blev en ny opgave for lensmændene at føre de nye vejbestemmelser ud i praksis, og det blev lokalbefolkningen, som fik pålagt det manuelle vejarbejde. Endnu var der ikke tale om at ansætte særlige vejembedsmænd. Det hører en senere periode til. Det var imidlertid i disse år, at man påbegyndte anlæg af de såkaldte kongeveje, der først og fremmest var reserveret den kgl. kørsel. Disse veje blev spærret med bomme, og der udkomman-

deredes vagtmandskab til at overvåge, at ingen uvedkommende benyttede dem.

Når det danske rige ved periodens udgang karakteriseres som den typiske stænderstat, tænker man i første række på befolkningens opdeling i de traditionelle stænder: adel, gejstlighed, borger og bønder. Man kan imidlertid også med nogen ret tale om en 5. stand, nemlig embedsstanden. Ganske vist havde de fleste embedsmænd borgerligt erhverv ved siden af deres embedsgerning. De kunne være godsejere, købmænd eller almindelige jordbrugere. De havde imidlertid det til fælles, at der var overladt dem en offentlig funktion, for hvilken de modtog en nærmere fastsat aflønning, og for enkelte grupper gjaldt endvidere, at de havde gennemgået en vis uddannelse. Der skulle imidlertid endnu hengå en rum tid, førend embedsgerningen blev deres egentlige livsopgave, og at en forudsætning for at modtage et embede var, at de havde gennemgået en nærmere fastlagt faglig uddannelse. Grundlaget for denne udvikling var imidlertid blevet skabt i perioden frem mod 1660.

LOKALADMINISTRATIONEN 1660-1848

Indledning

12. feb. 1660 døde Carl X Gustav, og hermed åbnedes mulighed for afslutning af den langvarige krig mellem Danmark og Sverige. 26. maj 1660 undertegnedes freden i København, som betød den endelige afståelse af alle provinser øst for Øresund. Kun Bornholm bevaredes for det danske rige. Unionen med Norge opretholdtes indtil videre, og hermed fulgte også herredømmet over Færøerne og Island samt den i løbet af 1700-tallet påny etablerede kontakt med Grønland.

Frederik III.s modige holdning under Københavns langvarige belejring havde skabt stor personlig sympati for kongen i såvel borgerstand som gejstlighed, medens den hidtil så mægtige adelstand på grund af sin noget valne holdning under krigen havde sat meget af sin prestige over styr. Uviljen mod adelen steg, da det viste sig, at den som stand var uvillig til sammen med rigets øvrige indbyggere at bidrage til den sanering af rigets finanser, som var den mest påtrængende indenrigspolitiske opgave efter den i økonomisk henseende ruinerende krig. På et indkaldt stændermøde i København, som trådte sammen 10. sept. 1660, forelagde regeringen forskellige skattelove, der skulle rette op på rigets finanser, men adelen nægtede at godkende dem under henvisning til sin skattefrihed. Denne holdning skærpede modsætningen mellem adelen og de borgerlige stænder, og Frederik III og hans nærmeste rådgivere besluttede at udnytte disse modsætninger til også at gøre op med adelens politisk dominerende indflydelse. 13. okt. 1660 måtte adelen bøje sig for kongens og de borgerlige stænders krav om at overdrage Frederik III riget som et arverige i hans slægt og at løse ham fra hans underskrift og ed på håndfæstningen. 18. okt. 1660 hyldedes Frederik III ved en storslået ceremoni foran Børsen som arvekonge. Men hvad skulle der sættes i stedet for håndfæstning og det almægtige rigsråd? Herom forhandlede der videre i de følgende måneder. Resultatet blev udarbejdelsen af et aktstykke, der bar datoen 10. jan. 1661, og som senere benævnedes

»enevoldsregeringsakten«. Dokumentet blev undertegnet af deltagerne i stændermødet, som endnu var i København, og derefter rundsendt og underskrevet i hele riget. Dokumentet fastslog, at stændermødet havde overdraget kongen en absolut enevældig magt.

Der var utvivlsomt blandt stændermødets deltagere, og også blandt kongens nærmeste rådgivere, et ønske om, at kongen ville indrømme grupper af befolkningen andel i den politiske magt. Det lå imidlertid helt udenfor kongens tanker, og han gav ordre til, at der skulle udarbejdes en særlig lov, som dels definerede hans erhvervede nye enevoldsmagt, dels fastslog den kongelige arvefølge. Resultatet blev kongeloven af 14. nov. 1665, der fastslog, at loven skulle holdes »for en fuldkommen uryggelig og uimodsigelig forordning og lov til evig tid« for kongens arvinger og alle rigets undersåtter. I § 2 hed det, at arvekongen herefter skulle agtes for »det ypperste og højeste hoved her på jorden«. Han skulle kun have Gud alene over sig i såvel gejstlige som verdslige sager. Heraf fulgte, at han alene havde den højeste magt og myndighed til at udstede love og forordninger samt foretage ændringer i eksisterende love (§ 3). Han havde endvidere den eneste myndighed til at udnævne og afsætte alle betjente, høje som lave, efter sin egen frie vilje, »så at alle embeder og bestillinger, i hvad myndighed de have, skal af kongens enevoldsmagt, såsom af een kilde, have sin første oprindelse«. Kongen skulle ligeledes være øverstbefalende i krig med ret til at erklære krig, slutte fred og indgå forbund. Han havde endvidere eneret til at udskrive told og konsumtion, da rigets tryghed ikke kunne opretholdes uden væbnet magt, hvortil der behøvedes penge (§ 5). Kongen fik desuden den øverste myndighed over samtlige gejstlige embedsmænd, og han var enerådende med hensyn til at ordne de kirkelige forhold, og hvad dertil hørte (§ 6). Endelig fastslog kongeloven, at alle regeringsbeslutninger skulle udgå i hans navn og under hans signet, og at han selv skulle underskrive alt (§ 7). Efter kongelovens politiske bestemmelser fulgte de detaljerede regler om den kgl. arvefølge, om en eventuel formynderregerings sammensætning og om kongehusmedlemmernes forhold til den regerende konge. Kongeloven afsluttedes med at fastslå, at det skulle betragtes som en majestætsforbrydelse, hvis man tilsneg sig eller erhvervede sig en myndighed, der var til skade for kongens absolutte magt. Handlede nogen herimod, ifaldt han lovens strengeste straf.

Den ved enevoldsregeringsakten af 1661 og kongeloven af 1665

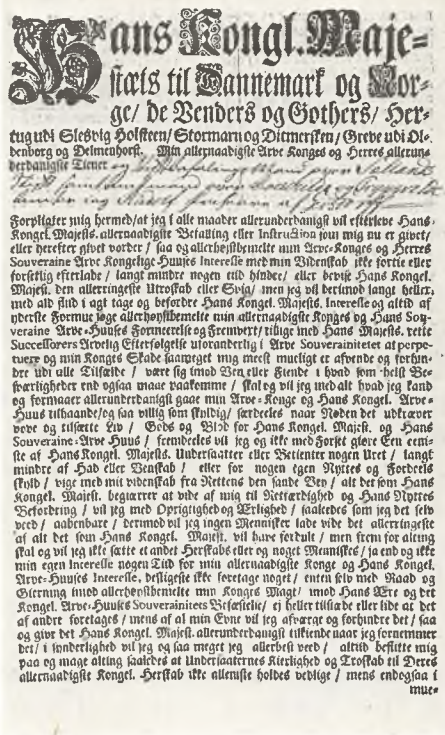
fastlagte kgl. enevælde, som betød en samling af den lovgivende, udøvende og dømmende magt i kongens hånd, opretholdtes som grundlaget for rigets styrelse indtil foråret 1848. I et statsrådsmøde på Christiansborg slot 22. marts 1848 erklærede Frederik VII højtideligt, at han fra dette øjeblik betragtede sig som konstitutionel konge, og at det ville være det af ham udpegede ministeriums opgave at bære ansvaret for de fremtidige regeringshandlinger. Det enevældige kongedømme var hermed bragt til ophør, og kongelovens politiske bestemmelser var sat ud af kraft.

Formelt havde kongeloven samlet al politisk magt i den regerende konges hånd, men de praktiske muligheder for også at udøve denne myndighed stod og faldt med den enkelte fyrstes personlige indstilling og intellektuelle muligheder for at gøre sin indflydelse gældende. De ældste enevoldskonger var personligt engageret i regeringsarbejdet, medens konger som Frederik V og Christian VII i høj grad lod andre om at forvalte den kgl. magt. Frederik VI tog både som kronprins og som konge aktivt del i regeringsarbejdet og gennemtvang ofte sin vilje, og det samme gjaldt hans efterfølger Christian VIII. Den sidste enevældige konge Frederik VII viste sig allerede fra sin tronbestigelse kun lidet interesseret i at udøve sin arvede kongemagt og afgav den frivilligt og tilsyneladende uden større personligt savn til sine udpegede ministre under indtryk af begivenhederne i det bevægede politiske forår i 1848.

I praksis måtte den til enhver tid regerende enevældige konge støtte sig til politiske rådgivere og en voksende stab af embedsmænd, på hvis valg og udnævnelse han havde en afgørende indflydelse. Frederik III havde som enevældskonge en ikke ringe frygt for, at medlemmer af den gamle adel fortsat pønsede på at generhverve tabte politiske rettigheder. Han foretrak derfor i vid udstrækning medarbejdere af borgerlig herkomst. Hans efterfølger ønskede imidlertid, at en ny adel af grever og baroner skulle kaste glans over tronen, og ved særlige privilegier tilstod Christian V disse en række økonomiske og administrative rettigheder, og flere af dem kom med tiden til at beklæde særdeles indflydelsesrige poster. Det samme var tilfældet med en række indkaldte udenlandske adelsmænd, som ligeledes ophøjedes i den nye danske adelstand. Også medlemmer af den gamle danske adel blev inddraget i den kgl. administration og fik tildelt fremtrædende poster både på det centrale og det lokale plan. I det hele taget

spillede de store jordegodsbesiddere en betydelig rolle i hele den enevældige periode. Det store flertal af kgl. embedsmænd var imidlertid af borgerlig herkomst, og adskillige af dem havde mulighed for ved dygtighed at arbejde sig frem til rigets højeste embeder. Det var disse embedsmænd, der i praksis udøvede den kgl. myndighed, og som efter indbyrdes rådslagning og efter omfattende høringer udarbejdede de forslag til ny lovgivning og betydningsfulde administrative afgørelser, som blev forelagt den enevældige konge til underskrift. Den danske enevælde var således en udpræget bureaukratisk styreform, hvor embedsmænd forvaltede såvel den lovgivende som udøvende magt. Med hensyn til den dømmende myndighed lå denne i hænderne på særlige domstole, der i vid udstrækning kunne varetage retshåndhævelsen uden indgreb fra kongen eller de administrative embedsmænd. Kongen forbeholdt sig dog en vis benådningsret, og indenfor enkelte sagområder var der tilstået de administrative embedsmænd en særlig domsmyndighed.

Foruden at løse en række øjeblikkelige og stærkt presserende økonomiske problemer var det en påtrængende opgave for Frederik III og hans nærmeste medarbejdere at få organiseret en ny central- og lokalforvaltning, som både ville arbejde loyalt sammen med den enevældige konge og samtidig var istand til at føre de kgl. befalinger ud i livet. Der skabtes gennem den enevældige periode et øverste råd bestående af kollegiechefer og andre betroede medarbejdere, som under kongens personlige ledelse drøftede alle vigtige statssager og traf de fornødne beslutninger. Iøvrigt udbyggedes centraladministrationen med nye kollegier og kontorer med et talstærkt personale, alt efter de skiftende tiders behov. Med hensyn til lokaladministrationen fandt en tilsvarende udbygning sted. I første omgang afløstes de tidligere så almægtige kgl. lensmænd af amtmænd, som udelukkende behandlede civile sager, og hvis udøvere kom under nøje kontrol af centralforvaltningen. De nye amtmænd var imidlertid ligesom deres forgængere den tap, hvorom hele lokaladministrationen drejede sig, og antallet af betroede embedsopgaver øgedes stærkt gennem perioden. Der udpegedes imidlertid særlige embedsmænd, der fik ansvaret for opkrævning af statsskatter, toldafgifter m.m. I takt med den almindelige samfundsudvikling blev det nødvendigt at udbygge andre embedsmandsgrupper, som allerede var kendt før 1660, og der kom nye grupper til. Det drejede sig fx. om det offentlige sundheds- og undervisningsvæ-

Enevældens opfattelse af lokal-administrationens rolle kommer næppe noget sted så klart til udtryk som i de embeds-eder, embedsmændene skulle aflægge ved hvert tronskifte. Nok svor embedsmanden ikke med forsæt at gøre én eneste af kongens undersåtter uret; men det, han skulle forsvare, om fornødent med liv, gods og blod, var kongens magt, hans ære og det kongelige arvehuses suverænitetets befæstelse. Her ses Sjællands stiftbefalingsmand baron Rudolf v. Gersdorffs embeds-ed fra 1721. Rigsarkivet, Danske Kancelli A.92.

sen og den kgl. skov- og jagtadministration. Nye opgaver blev taget op, som krævede udnævnelse af nye kgl. embedsmænd såsom indenfor post- og vejvæsenet og udskrivningsvæsenet. De følgende kapitler vil nærmere redegøre herfor. Gennem hele perioden var regeringen optaget af at højne embedsmændenes faglige standard og skabe sådanne aflønningsvilkår, at de forskellige stillinger kunne give deres indehavere en passende levestandard. Medens flere lokale embedsmænd i den foregående periode havde varetaget deres embede som et deltidsjob ved siden af udøvelsen af et almindeligt borgerligt erhverv, gik udviklingen nu i den retning, at bestridelsen af et kgl. embed blev den pågældendes eneste beskæftigelse. I en overgangsperiode lod man dog de lavere embedsmænd forvalte flere kgl. tjenester. En byfoged i en mindre købstad kunne således også virke som tolder eller postmester. Flere og flere lokale embedsmænd kom på fast løn, men for mange bestod indtægten fortsat af sportler eller indtægt af jordegods. Det gæl-

der navnlig de fleste kirkelige embedsmænd. Ved periodens udløb rådede regering og centralforvaltning over et talstærkt og fagligt uddannet lokalt embedsmandskorps.

Det måtte endvidere ligge den nye enevældige regering på sinde at få fjernet alt, hvad der i gældende lovgivning stred mod selve det enevældige princip og desuden at få gennemført sådanne bestemmelser, som stillede samtlige borgere lige i deres pligter og rettigheder overfor den enevældige konge. Dette mål søgtes opnået ved udarbejdelsen af Christian V's danske lov af 1683 og den to år senere vedtagne nye kirkeordinans. Disse love dannede det faste grundlag for det enevældige styre gennem hele perioden, ophævede gamle provinsielle forskelle og indførte nye og moderniserede bestemmelser navnlig indenfor retshåndhævelsen. Man havde til at begynde med tænkt sig, at loven skulle omfatte alle sider af samfundslivet, men i sidste omgang udelod man en række bestemmelser, som i enkeltheder lagde rammerne for befolkningens dagligliv. Sådanne samlede man under begrebet politibestemmelser, og de reguleredes lidt efter lidt gennem særlige love. I det hele taget var det et karakteristisk træk ved det enevældige styre, at der mellem år og dag udgik en fortsat strøm af ofte meget detaljerede love og forordninger samt et ikke mindre antal administrative bestemmelser, som nærmere fortolkede denne lovgivning. Ofte var det lokale embedsmænd, der udbad sig en autoritativ forklaring på et administrativt tvivlsspørgsmål, men også en henvendelse fra lokalsamfundet eller fra en enkelt borger i form af en klage kunne foranledige en udtalelse fra centralforvaltningen. De fleste egentlige lovinitiativer synes imidlertid at være udgået fra centraladministrationen.

Gennem hele perioden kæmpede den enevældige regering med problemet at skaffe balance mellem statens indtægter og udgifter. Opretholdelsen af et glansfuldt enevældigt hof, herunder et kostbart slotsbyggeri, slutte betydelige summer, og det samme gjorde udbygningen af den centrale og lokale forvaltning. Også udenrigstjenesten og vedligeholdelsen af rigets militære værn var kostbart. Nye krige både under Christian V og Frederik IV belastede økonomien, men medførte ikke så omfattende ødelæggelser som i den foregående periode. Fra 1720 indtrådte en langvarig fredsperiode, men samtidig ramtes landets hovederhverv af en alvorlig krise, som medførte en almindelig forarmelse for både landbruget og byerhvervene. Først fra ca. 1760 begyndte det økonomisk at gå fremad. De store landborefor-

mer fra slutningen af 1700-tallet pustede nyt liv i landbrugserhvervet, hvilket smittede af på købstæderne, som samtidig kunne drage fordel af gode handelskonjunkturer som følge af landets neutrale politik under den amerikanske uafhængighedskrig og de efterfølgende europæiske stormagtskrige. I hele perioden havde regeringen på det økonomiske område ført en udpræget merkantilistisk politik. Man havde støttet oprettelsen af indenlandske manufakturer, og man havde også deltaget i finansieringen af handelskompagnier og etablering af kolonier på oversøiske pladser. Denne politik tog i første række sigte på at begunstige hovedstadens erhvervsliv på købstædernes bekostning. Statens behov for indtægter søgtes i den ældste periode dækket ved bortsalg af krongods. Endnu i 1660 var staten i besiddelse af et omfattende jordegods stammende fra reformationstiden, men i løbet af ca. 100 år var det meste bortsolgt. Som erstatning måtte man ty til udskrivning af skatter og afgifter på befolkningen, og som omtalt ovenfor medførte dette en kraftig udbygning af den kgl. forvaltning.

Ved indgangen til 1800-tallet var det slut med de gunstige økonomiske konjunkturer. Rigets inddragning i stormagtskrigen gjorde en brat ende på den indbringende handel. København blev bombarderet i 1807, og man måtte aflevere flåden. I 1814 blev man tvunget til at afstå Norge til Sverige. I krigsårene havde man ikke set anden økonomisk udvej end at finansiere de stigende statsudgifter ved at lade seddelpressen arbejde, og i 1813 indtraf en almindelig statsbankerot. Der forestod nu et besværligt genopbygningsarbejde, som sinkedes ved en ny alvorlig landbrugskrise. I denne periode var det vanskeligt for mange embedsmænd at få udbetalt lønning, og flere faldt for fristelsen til at forgrube sig på betroede midler. Fra ca. 1835 gik det på ny fremad for landets økonomi, og den nye rigsbankdaler noteredes efterhånden i pari. Da stænderforsamlingerne trådte sammen i midten af 1830erne, indtog forhandlingerne om rigets finansielle stilling og de store statsudgifter en central plads.

Da deltagerne i stændermødet i København 1660-61 forlod hovedstaden, var det sidste gang i en lang periode, at repræsentanter for rigets befolkning havde mulighed for at træde sammen og drøfte problemer af almen interesse. Først under indtryk af julirevolutionen i 1830 lod Frederik VI sig overtale til at indføre såkaldte rådgivende provinsialstænder, sammensat af repræsentanter for de forskellige samfundsgrupper. Valgret og valgbarhed var gjort afhængig af besid-

delse af grundejendom af en vis størrelse, og de nye forsamlinger var kun tilstået rådgivende myndighed. Selve beslutningsprocessen lå fortsat i den enevældige monarks og hans nærmeste rådgiveres hænder. Stænderforsamlingerne var kaldet til først og fremmest at udtale sig om de af regeringen forelagte lovudkast, men de havde også mulighed for selv at tage initiativ til nye love. På et meget væsentligt område fik de nye folkevalgte råd en afgørende indflydelse på lokalforvaltningen, idet man tog til orde for en videre udbygning af kommunalforvaltningen i by og på land. I 1837 udkom en ny købstadlov, og i 1841 indførtes sogneforstanderskaber og amtsråd. Med disse love tog man de første, forsigtige skridt i retning af at flytte beslutningsprocesserne bort fra de kgl. lokalebedsmænd og over til folkevalgte repræsentanter. En afvikling af det strengt bureaukratisk opbyggede enevældige regeringssystem var ved at nærme sig.

Stiftsbefalingsmænd (stiftamtmand) og amtmænd

Gennem hele den enevældige periode var amtmændseembedet den tap, hvorom den verdslige lokaladministration drejede sig. Amtmanden udøvede en kontrolmyndighed over samtlige lokale embedsmænd, og så godt som alle lokale forvaltningssager passerede på et eller andet tidspunkt hans skrivebord. Selv om det enevældige amtmændseembede udelukkende var et civilt embede, må amtmændene betragtes som en direkte efterfølger af den foregående periodes lensmænd.

1. Fra len til amter

Ved en kgl. ordre til skatkammeret af 19. febr. 1662 blev det påbudt, at lenene for fremtiden skulle kaldes amter og den administrative leder af amtet for amtmænd.¹ Ved siden af amtmændene udpegedes indenfor rigets 6 stifter en såkaldt stiftsbefalingsmand, senere kaldet stiftamtmand, som ved siden af de særlige stiftsøvrighedsforretninger, desuden bestyrede et eller flere amter. Til at begynde med overvågede stiftsbefalingsmanden de indenfor stiftet virkende amtmænd, men i løbet af 1700-årene ophørte dette underordningsforhold under stiftamtmanden. Fra 1681 havde Lolland-Falster sin egen stiftsbefalingsmand, selv om området fra gammel tid hørte ind under Fyns stift. Motiveringen herfor var den enkle, at stiftsbefalingsmanden sad så langt borte (i Odense).

Allerede indenfor det første tiår af den nye periode skred regeringen til en sammenlægning af tidligere små len til større enheder. Denne sammenlægningsproces fortsatte også efter år 1700 indtil den store amtsomlægning i århundredets slutning. Ved enevældens begyndelse var riget inddelt i 49 len, men i løbet af perioden 1660 til 1793 indskrænkedes antallet af len og amter til 24. Indenfor Sjællands stift var lenenes antal i 1660 17, og i 1750 fandtes indenfor samme område kun 10 amter. I Århus stift var de tilsvarende tal 8 og

4. I 1895 udsendte rigsarkivet ved J. Bloch en publikation med titlen »Stiftamtmand og amtmænd i Danmark og Island 1660-1848«. Bogen er en embedsstat, som indeholder en række oplysninger om samtlige fungerende stiftamtmand og amtmænd og deres embedskarriere indenfor perioden. Som indledning til hvert amt redegøres der nærmere for foretagne ændringer i de enkelte embeders geografiske område. Har man brug for hurtigt at fastslå en bestemt lokalitets tilhørsforhold til et amt, benytter man denne publikation.

I 1793 fandt rentekammeret tidspunktet inde til at foretage en nyordning af de eksisterende amters områder. Man ville bort fra de meget store og de meget små amter, som man hidtil havde arbejdet med.² For at opnå dette mål opstillede man visse middeltal for de kommende amters geografiske udstrækning, befolkningstal og hartkorn. Det var lidt af et puslespil at få dette til at gå op. Helt lykkedes det heller ikke, men et væsentligt skridt blev taget i retning af at afbalancere de enkelte amter indbyrdes. Under de interne drøftelser diskuteredes muligheden af at opgive den gamle respekt for de eksisterende herredsgrænser og gå over til at benytte sognegrænser. Overvejelserne endte dog med, at man normalt ikke ville dele et gammelt herred mellem to amter. Det endelige resultat blev oprettelsen af 17 amter foruden Bornholms amt. Af disse lå 9 i Nørrejylland, 2 på Fyn, og 5 på Sjælland, Lolland-Falster kom til at udgøre eet amt. Ved en rentekammerplakat af 21. juni 1794 bekendtgjordes den fremtidige amtsinddeling. Det tog dog ca. 16 år at få reformen gennemført. Enkelte nye amter kunne straks oprettes, da indehaverne af de gamle embeder stod foran afgang. I andre tilfælde måtte man afvente, at de siddende amtmænd nåede aldersgrænsen. Generelt må det siges, at omlægningen 1793-94 blev en succes, idet ordningen med ganske få ændringer eksisterede indtil gennemførelsen af kommunalreformen i 1970. Ved at reducere antallet af amter fra 24 til 17 sparede man desuden en række lønninger, hvilket muliggjorde, at man for fremtiden kunne udbetale højere lønninger.

Af ændringer i perioden 1793-1848 kan følgende nævnes. I 1808 deltes det gamle Roskilde amt mellem Frederiksborg amt, der fik den resterende del af Horns herred tillagt, medens resten af amtet incl. Roskilde og Køge lagdes ind under amtmanden for Københavns amt. Dog bevarede begrebet og betegnelsen Gl. Roskilde amt fortsat. I 1824 delte man Århus amt i to, nemlig Århus og Skanderborg amter.

Skanderborg og Horsens blev henlagt under et nyt amt, der fik Skanderborg som amtsby.

Fra 1815-48 eksisterede der et særligt embede som guvernør over Fyn.³ Det varetoges indtil 1839 af prins Christian Frederik (Christian VIII). Efter hans tronbestigelse i dec. 1839 udnævntes kronprins Frederik (Frederik VII) til guvernør, og han beklædte dette embede indtil sin tronbestigelse i jan. 1848. Embedet nedlagdes formelt ved kgl. reskript af 18. marts 1848. Når guvernøren opholdt sig på Fyn, var hans faste residens Odense slot.

I forbindelse med oprettelsen af dette embede udfærdigedes instruktioner af henholdsvis 15. nov. 1815 og 10. dec. 1839. Guvernøren var den øverste civile embedsmand indenfor Fyns stift, altså også overordnet stiftamtmanden. Ifølge instruksen skulle han føre tilsyn med alt og alle. Han havde ret til at foretage indberetninger om alle sager efter at have modtaget erklæringer fra rette vedkommende. Alle sager, som af stiftamtmanden indsendtes til centraladministrationen, skulle først forelægges guvernøren til betænkning, og han modtog ekstrakt af begge fynske amtmænds indberetninger. Kollegierne havde pligt til at meddele ham alle sagers afgørelse vedr. Fyn. På egen hånd kunne han bevilge embedsmænd rejsetilladelser for en varighed af op til 6 uger.

2. Hvem bliver amtmænd?

Den nye enevældige regering nøjedes ikke blot med at gennemføre navneforandringen fra len til amt. Man gav også de nye embeder et nyt indhold. Som omtalt foran mistede amtmanden lensmandens militære funktioner, og han skulle ikke stille rostjeneste eller have nogen befaling over de eksisterende fæstninger. Ved oprettelsen af de nye amtsforvalterembeder (se s. 109) fratog man ligeledes embedet arbejdet med skatteopkrævningen. Endelig mistede de nye embedsmænd retten til at besætte en række underordnede lokale stillinger såsom amtsskrivere, ridefogeder, skovridere, herreds- og birkefogeder samt borgmestre og rådmænd i byerne. For fremtiden forbeholdt kongen sig retten til udnævnelser. Formålet med disse ændringer var at gøre amtmandsembedet mere afhængigt af centraladministrationen end tidligere. Man ønskede ligeledes at bryde den gamle adels tidligere eneret på overtagelse af et lensmandsembede, og man begyndte at

udnævne borgerligt fødte personer til amtmænd og stiftamtmand. Man ønskede også at få den tidligere aflønning af disse embedsmænd ændret, således at de alle kom på fast løn. Det skete imidlertid først i 1671, idet man indtil da dels havde måttet bortforpagte amtets indtægter, ganske vist mod en stigende forpagtningsafgift, dels videreført den gamle ordning med amtet på regnskab og en løn til amtmanden. Baggrunden for nedlæggelsen af de mange små len og amter var udtryk for regeringens bestræbelse for at skaffe de fornødne midler til at kunne aflønne fremtidens amtmænd anstændigt. Frederik III og til en vis grad også hans søn levede med en stadig frygt for, at den tidligere så mægtige danske adel skulle forsøge at genvinde sin fordums politiske magt. Denne frygt lå også bag ønsket om at omdanne de gamle indflydelsesrige lensmandsstillinger til følgagtige og afhængige kgl. embedsmansstillinger. Man ville ikke mere anerkende tidligere tiders ret så uafhængige lokale småkonger. Man må sige, at dette mål blev nået. På den anden side må det også understreges, at den kommende tids udvikling medførte, at stadig nye opgaver blev lagt på amtmændenes skuldre, således at de kom til at indtage en nøgleposition i det enevældige administrative hierarki.

Selv om den enevældige regering var indstillet på også at udpege borgerligt fødte embedsmænd til amtmænd, må det konstateres, at det store flertal af amtmænd ikke desto mindre stedse var af adelig herkomst. Efter at Christian V i 1671 havde taget initiativet til oprettelsen af en ny adel bestående af grever og baroner, er det en kendsgerning, at man meget ofte fandt kandidater til ledige stiftamtsmands- og amtmandsposter indenfor denne kreds og i det hele taget blandt adelige personer, som ejede betydeligt jordegods. Dette havde i den ældre periode til følge, at den pågældende persons hovedgård også blev sæde for amtskontoret. Fra slutningen af 1700-tallet blev amtskontoret dog henlagt til den købstad, efter hvilken det pågældende amt havde sit navn. De ældre amtmænd havde i mange tilfælde tilbragt en del af deres ungdom på lange studieophold ved udenlandske universiteter og havde en kortere tid gjort volontærtjeneste i centraladministrationens forskellige kontorer. Andre havde gjort høftjeneste en række år og avancerede derefter til et amtmandsembede. Der findes også flere eksempler på, at en amtmand havde indledt sin amtmandsgerning i et norsk amtmandsembede og derefter fik overladt et dansk embede. Undersøger man de fungerende 10 amtmænd indenfor Sjæl-

lands stift i 1750 havde 5 tidligere beklædt en hofstilling, 1 var ovenikøbet tidligere overhofmarskal, 3 var taget blandt de adelige storgodsejere, 1 var forhenværende oberst og 1 havde gjort tjeneste i centraladministrationen. I 1848 fandtes der blandt de sjællandske amtmænd ikke mindre end 4 grever, 1 adelig godsejer, 1 tidligere højesteretsdommer og 1 tidligere embedsmand i centraladministrationen. Adelige personer havde således, om ikke eneret, så dog en fortrinsstilling til lokaladministrationens topstillinger.

Det varede også en rum tid, førend man stødte på en amtmand, der havde taget den i 1736 indførte juridiske eksamen. En undersøgelse af de sjællandske amtmænd viser, at den først uddannede juridiske amtmand var Michael H. Løvenskjold, der blev amtmand i Holbæk amt i 1781. Hans efterfølger Fred. Adeler var derimod ikke juridisk uddannet. Han virkede fra 1804-08, og han havde tidligere været stiftamtmand over Trondheim stift. De næste jurister i rækken var Poul Chr. Stemmann, der blev amtmand i Sorø i 1798, og Michael Treschow der udnævntes til amtmand over Roskilde amt i 1799. Efter år 1800 blev det mere almindeligt, at ansøgerne til amtmandsembederne kunne henvise til et juridisk eksamensbevis, og ved en frd. af 26. jan. 1821 § 16 blev det fastslået, at man skulle have bedste karakter i den fuldstændige juridiske eksamen for at kunne modtage udnævnelse til stiftamtmand og amtmand. Den juridiske professionalisering af disse høje lokale embedsstillinger var omsider slået igennem.

3. Amtmandsembedets indhold

Taget under eet benævnedes stiftamtmand og amtmand for overøvrigheden, og deres embedsopgaver fastlagdes i de nærmeste år efter 1660 i en række instrukser for den enkelte embedsmand. Under 1. juli 1682 udkom en fælles instruks for stiftsbefalingsmændene (stiftamtmandene), og denne erstattedes af en ny instruks af 5. juli 1690.⁴ Nogle måneder i forvejen – 8. marts 1690 – havde man udarbejdet en fælles instruks for amtmændene. Samtlige disse instrukser var meget omfattende dokumenter. Der foreligger endelig en instruks for stiftamtmand, dateret 5. jan. 1722, men den er muligvis kun at betragte som instruks for stiftamtmand Chr. Sehested på Fyn. Siden 1722 synes der ikke at være udfærdiget samlede instrukser for de pågældende embedsmænd. Derimod indeholder talrige forordninger, plakater m.m.,

udstedt af de forskellige kollegier, en lang række nye bestemmelser om stiftamtmands og amtmænds opgaver. I slutningen af 1700-tallet overvejedes det indenfor rentekammeret at udarbejde en generel instruks, som i sig skulle optage århundredets mange nye pålæg og især de mange nye bestemmelser, som tidens reformlovgivning havde afsat.⁵ Planen blev dog aldrig udført i praksis. Samme negative resultat havde et initiativ fra kancellipræsident Kaas, der i den forbindelse korresponderede med amtmænd P.C. Stemmann i Sorø. Skulle denne instruks have indeholdt en komplet oversigt over samtlige på dette tidspunkt gældende regler, ville det være blevet et meget omfattende dokument. I Lotte Dombernowskys disputats fra 1983 er som bilag (s. 428-31) optrykt et sammendrag af en amtmænds beføjelser anno 1815, der fylder ca. 3½ trykside.⁶ Den efterfølgende redegørelse er kun en oversigt over amtmændsfunktionen i perioden 1660-1848.

Stiftamtmand og amtmænd var i første række at betragte som kongens og centraladministrationens lokale repræsentanter. De stod i direkte korrespondance med regeringen, og de skulle drage omsorg for, at alle kgl. forordninger og bestemmelser blev bragt til den stedlige befolknings kendskab. De modtog kongen og hans følge, når denne var på rejse i provinserne. De har formodentlig også i hine fjerne tider udbragt det obligate leve for kongen, som de iøvrigt ledsagede under hans ophold indenfor deres embedsdistrikt. De har vel også i mange tilfælde ydet husly og opvarmning for kongen og hans ledsagere. Der var endvidere pålagt dem at udarbejde en lang række rutinemæssige indberetninger om mange forskellige forhold indenfor deres embedsdistrikt, og ved adskillige lejligheder afkrævede centraladministrationen dem indberetning om forhold, som var under behandling på det centrale plan. Klager og ønskemål fra lokalsamfundet gik som regel også ind til regeringen gennem amtmændene, og de havde pligt til nærmere at uddybe disse. Der var desuden pålagt dem en omfattende kontrolmyndighed med alle underordnede lokale embedsmænd, og de skulle foretage regelmæssige rejser omkring i deres embedsdistrikt og nøje gøre sig bekendt med de lokale forhold. En væsentlig opgave var også at påse, at der ikke skete overgreb mod befolkningen fra de lokale embedsmænds side og at overvåge, at der ikke på det lokale plan skete indgreb i de kgl. rettigheder, hvad enten de var af juridisk eller økonomisk art.

Som omtalt ovenfor administrerede en stiftamtmand normalt også

et almindeligt amt. Det var dog ikke altid tilfældet. I denne forbindelse kan nævnes, at den sjællandske stiftamtmand i perioder kun virkede som stiftamtmand. Man havde til at begynde med ønsket, at stiftamtmanden også skulle føre tilsyn med amtmændene indenfor sit distrikt. I løbet af 1700-tallet ligestillede amtmanden med stiftamtmanden. Han korresponderede nu direkte med centraladministrationen, indsendte indberetninger og klager og modtog kgl. forordninger til bekendtgørelse. Indtil 1793 bevarede stiftamtmanden det direkte tilsyn med købstædernes forvaltning, men herefter gik denne vigtige funktion over til amtmændene, som hidtil kun havde varetaget amtmandsfunktionen vedr. landdistrikterne. I rang og lønningsmæssig henseende bevarede stiftamtmanden gennem hele perioden en fortrinsstilling.

Til stiftamtmandens særlige embedsområde var henlagt de såkaldte stiftsøvrighedsforretninger, som han forvaltede sammen med biskoppen. Det drejede sig i første række om tilsyn med kirker, skoler og milde stiftelser samt revision af disses regnskaber. I fællesskab udøvede de eforatet for de lærde skoler. Da man i 1742 og 1752 fik oprettet de såkaldte tugthuse – tvangsarbejdsanstalter – i henholdsvis Viborg og Odense, udpegedes stiftamtmand og biskop til at udgøre en overdirektion for disse nye institutioner. Endelig kan nævnes, at stiftamtmanden i Viborg blev præsident for den under 25/1 1805 nyoprettede overret i Viborg.

Når regeringen havde pålagt amtmanden at føre kontrol med de underordnede embedsmænd, havde man i første række de lokale retsbetjente i tankerne. Var en kontrol påkrævet, var det navnlig på dette område, således som det vil fremgå senere i denne fremstilling. Amtmanden havde i det hele taget en række funktioner i forbindelse med den almindelige retshåndhævelse. Det var således ham, der skulle rejse tiltale i straffesager samt beskikke aktor og defensor. Enhver dom, der blev afsagt for en offentlig forseelse, skulle approberes af ham, før dommen kunne eksekveres. Han havde endvidere en vidtgående indflydelse på, om en dom eventuelt skulle appelleres, og når den endelige dom var faldet, skulle han i alle sager drage omsorg for, at dommen blev fuldbyrdet, også i private sager, hvor der var idømt bøde til et eller andet offentligt formål.

Den gennem 1700-årene udbyggede særlige politilovgivning gav amtmanden yderligere beføjelser. Man udstyrede amtmanden med et

almindeligt overopsyn med politivæsenet, og det var ham, der ansatte og afskedigede underordnede politiassistenter og politibetjente på landet. Han beskikkede ligeledes sognefogeden og udfærdigede den nærmere instruks for ham. Han skulle endelig føre tilsyn med de eksisterende arrest- og tinghuse og foretage årlige visitationer. Ved en forordning af 5/4 1793 pålagdes det ham især at drage omsorg for, at varetægtsfanger ikke kom til at lide mere end nødvendigt. Foruden disse forskellige administrative beføjelser, fik amtmanden ved forordningen af 25. marts 1791 også tillagt dømmende myndighed i politisager. Disse pådømtes normalt ved underretterne, men fra 1791 kunne en afsagt dom i en politisag appelleres til amtmanden, som afgjorde den i 2. instans ved sin resolution. Lød underretsdommen på legemlig straf eller en bøde på over 16 lod sølv, havde amtmanden ingen domsmyndighed, men sagen skulle forelægges højesteret. Amtmandens dømmende myndighed (den amtslige overpolitiret) ophævedes ved en provisorisk forordning af 27. maj 1848.

Amtmanden beskikkede endvidere sættemænd og -skrivere, ligesom han foretog embedskonstitutioner og udfærdigede rejsetilladelser. Han kunne dog ikke foretage suspension uden kgl. tilladelse. Han foretog desuden autorisation af retsbetjentenes protokoller, og han skulle underkaste dem regelmæssigt tilsyn. 16. maj 1748 mødte således herredsfoged Hans Pedersen op i Nyborg og forelagde sin tingbog for stiftamtmand C. Rantzau, som egenhændigt indførte i protokollen, »hertil befandtes indført ved eftersyn i Nyborg«.7 Når protokollerne var udskrevet, blev de afleveret til amtmanden, og man fik udleveret en ny protokol. Når en retsbetjent eller en amtsforvalter døde, var det amtmandens pligt omgående at indberette dette og træffe de fornødne foranstaltninger til embedets midlertidige bestrielse. Han var desuden til stede ved embedsoverleveringer. Det var også amtmanden, der havde den endelige godkendelse af de stokkemænd, som retsbetjenten havde udpeget, ganske vist efter en liste, der var udarbejdet af amtet.

Amtmanden havde endvidere en vidtgående myndighed til at diktere tvangsbøder og i det hele taget bødestrafte. Det gjaldt fx. overfor underordnede embedsmænd, der var forsømmelige med at indgive erklæringer og oplysninger, eller for ægtefolk, der ikke mødte til mægling enten hos amtmanden eller præsten. Han kunne også idømme bøder for udeblivelse ved snekastning, ægtkørsel og nægtelse

af at modtage indkvartering m.v.

Det var også pålagt amtmanden at føre tilsyn med den offentlige skifteforvaltning og med overformynderivæsenet. Indtil 1793 varetog han selv skifteforvaltning for selvejere og dermed ligestillede personer i landdistrikterne, d.v.s. lensbesiddere, godsejere, hovedgårdsforpagtere og indsiddere eller sagt på en anden måde: alle, der ikke hørte ind under den jorddrottlige, gejstlige eller militære skiftejurisdiktion. Ved kgl. resolution af 4. sept. 1793 gik denne skifteforvaltning over til herredsfogederne og de kgl. birkedommere. Indtil videre beholdt amtmanden dog et vist tilsyn med overformynderivæsenet.

Ved en forordning af 13. maj 1769 havde man gennemført, at der ikke kunne rejses privat søgsmål mod en selvejerbonde, førend sagen havde været søgt forligt ved amtmandens mellemkomst. I 1789 rejste stiftamtmand Frederik Buchwald i Odense spørgsmålet, om en tilsvarende forligsordning ikke også burde omfatte fæstebønder og i det hele taget udstrækkes til både by og land.⁸ Man ville herved kunne aflaste underretterne for mange små sager og befri mindrebedlede borgere for udgiften til at føre en almindelig retssag. Stiftamtmand Buchwalds henvendelse er et af de ret få eksempler på, at en lokalembedsmand har taget et selvstændigt initiativ i et spørgsmål, som foranledigede ny lovgivning. Efter at samtlige landets amtmænd var blevet hørt, udstedtes forordningen af 10. juli 1795, i henhold til hvilken der skulle oprettes forligskommissioner overalt i riget. I købstæderne udpegede magistraterne disse kommissioner. I stiftsbyerne var stiftamtmanden forpligtet til at deltage i kommissionens arbejde, og i de øvrige købstæder skulle amtmændene under deres inspektionsrejser i så vid udstrækning som muligt kontrollere kommissionernes arbejde. På landet skulle amtmanden selv forestå forligsmæglingen, men i fjerntliggende distrikter kunne han beskikke egnede lokalembedsmænd eller almindelige borgere til at indtræde i en lokal kommission, der på hans vegne foretog det fornødne. De særlige forligsprotokoller skulle altid være autoriseret af amtmanden. Amtmandens virksomhed som forligskommissær ophævedes ved lov af 4. marts 1857.

En række person- og familieretslige problemer skulle ligeledes forelægges amtmanden. Således afgjorde han sager vedr. umyndiggørelse af en person, såfremt vedkommende boede på landet. I købstæderne var en sådan sag overladt byfogeden, men kunne appelleres til

amtmanden. Det var også amtmanden, der traf bestemmelse om sindssyges indespærring. På det familieretslige område kunne han udstede bevilling til skilsmisse, hvis mæglingen havde været forgæves, og han havde mulighed for at fastsætte alimentationsbidrag til moderen, hvis faderen havde forladt hende, eller barnet var født udenfor ægteskab. Indskrivning af udeblevne bidrag ved udpantning dekrettedes ligeledes af amtmanden. Gav en udpantning intet resultat, kunne amtmanden lade den skyldige hensætte til tvangsarbejde. Ved forordninger af 23. maj 1800 og 23. marts 1827 overførtes retten til at udstede visse bevillinger fra kancelliet til amtmændene. Nogle kunne de foretage i eget navn, medens andre blev givet »ad mandatum regis«. Blandt de bevillinger, som overgik til amtmanden, kan nævnes bevilling til at nedsætte sig som frimester, oprejsningsbevillinger for personer, dømt ved underretten, bevillinger til indkaldelse af kreditorer i dødsboer og konfirmation af barnløse ægtefællers testamenter. Endvidere kan nævnes bevillinger til at hensidde i uskiftet bo og fri proces i 1. instans. Med tiden skulle behandlingen af de person- og familieretslige problemer optage mere og mere af en amtmands tid.

En væsentlig opgave for en amtmand var tilsynet med de i amtet liggende købstæder. Der påhvilede ham en almindelige forpligtelse til at medvirke til byernes økonomiske trivsel, og det var pålagt ham at foretage de fornødne indberetninger til centraladministrationen om forholdene i købstæderne. Han autoriserede rådstueprotokoller og bilagde eventuelle stridigheder mellem borgere og bystyrelsen. Taksérborgernes ligninger kunne indankes for amtmanden, i visse tilfælde gjaldt det også de særlige brandretters kendelser. I det hele taget skulle han føre tilsyn med købstædernes brandvæsen samt beskikke brandfogeder og brandtaksationsmænd. Udbygningen af brandforsikringen og bygningslovgivningen øgede også amtmandens tilsynspligt. Han førte endvidere overbefalingen over de eksisterende borgervæbninger, og da man i 1808 oprettede en særlig kystmilit fik amtmanden indflydelse på fordelingen af mandskabet på de forskellige distrikter og udnævnelse af befalingsmænd.

Ligesom amtmanden havde pligt til at medvirke til ophjælpning af købstædernes økonomiske trivsel, påhvilede der ham den samme forpligtelse overfor landdistrikterne. I 1700-tallet ramtes landbruget af ødelæggende kvægsygdomme, og i denne forbindelse kan det notes, at bl.a. Fyns stiftamtmand udfoldede et betydeligt initiativ.⁹

Den nye landbolovning fra slutningen af 1700-tallet gav amtmanden en række nye opgaver. De nye lovbestemmelser om udskiftning af landbrugsjorden og hermed følgende udflytning fra de gamle landsbyer gennemførtes på det lokale plan af særlige landvæsenskommissioner, for hvilke amtmanden var født formand. Kommissionerne afgjorde også i 1. instans eventuelle stridigheder mellem parterne. Ville man ikke godkende kommissionernes afgørelse, skulle en anke gennem amtmanden indsendes til rentekammeret, som var øverste instans i alle landvæsenssager. Med tiden fik landvæsenskommissionerne også tillagt andre opgaver, men i deres oprindelige skikkelse eksisterede de indtil 1859 (lov af 30. dec. 1858). En kort periode var det også amtmandens opgave at afgive kendelser i forbindelse med udstykning af gårdbrug. Ved forordningen af 13. dec. 1815 genoprettede man den gamle ordning, at det kun var rentekammeret, som kunne tillade udstykninger. Med hensyn til disse sager blev amtskontoret et rent ekspeditionskontor. Hvad angår fæstevæsenet opretholdtes den gamle bestemmelse om, at amtmanden skulle indberette om fæsteledige gårde, og han førte desuden kontrol med, at fæstebønderne ikke pålagdes opgaver ud over, hvad fæstebrevet indeholdt. Han havde derfor pligt til regelmæssige eftersyn af fæsteprotokoller og jorddrotternes hoved- og kassebøger. Blev en bonde sat ud af sin gård, skulle amtmanden bevilge fæstebonden fri proces, hvis sagen indankedes for domstolene. Også med hensyn til nyordningen og fastsættelsen af bøndernes hoveri fik amtmanden udvidede beføjelser, idet han i vid udstrækning kom til at optræde som mægler. Da man i 1795 var kommet så vidt, at der kun resterede et mindre antal hoverisager, nedsatte rentekammeret en særlig hoverikommission, der rejste omkring i riget og ved mægling eller kendelse fik gennemført en ordning. Som regel tiltrådte amtmanden kommissionen, når den passerede hans distrikt, men kommissionen havde eget sekretariat og belastede således ikke amtskontoret. Hoverikommissionens arbejde afsluttedes omkring 1801-02. På det tidspunkt var allerede udkommet en endelig forordning om hoverivæsenet (6. dec. 1799), som for amtmandens vedkommende blot tillagde ham en almindelig forpligtelse til at føre kontrol med lovens gennemførelse. Det måtte også være en naturlig opgave for amtmanden at søge at fremme landbrugserhvervet. I denne forbindelse kan bl.a. nævnes, at en forordning af 19. september 1792 pålagde ham at medvirke i bestræbelserne for at modvirke

sandflugtens ødelæggelser. Han fik til opgave at nedsætte lokale sandflugtskommissioner og at foretage årlige indberetninger til rentekammeret om arbejdets gang. Amtmanden kunne også pålægge den lokale befolkning at deltage i frøindsamling og klitbeplantning. Ved lov af 29. marts 1867 overgik disse forpligtelser i kommunalt regi. Den skelsættende skovlov fra 27. sept. 1805 pålagde amtmanden at udarbejde årlige indberetninger om de private skovejeres forpligtelse til at foranstalte erstatningsplantninger. Forsømte de dette, kunne amtmanden idømme dem bøder. Tilsynet med fredskovforpligtelsen varede helt op i 1900-tallet.

En væsentlig opgave for amtmanden gennem hele perioden var tilsynet med de offentlige veje, administrationen af nye vejanlæg og vedligeholdelsesarbejder. Han havde på dette område et nært samarbejde med amtets jordegodsbesiddere, regimentssskrivere og retsbejtente. Bortset fra de såkaldte kongeveje og de veje, som forbandt købstæderne, var vejvæsenet længe i en sørgelig forfatning. Omkring midten af 1700-tallet påbegyndtes en udbygning af hovedvejene, og den senere udflytning fra landsbyerne krævede en ny udbygning af vejnettet. 13. dec. 1793 udfærdigedes en omfattende vejforordning, der senere afløstes af vejforordningen af 8. sept. 1841. Man fik efterhånden opbygget en særlig vejadministration, der i nogen grad aflastede amtmanden, men han bevarede sin gamle tilsyns- og indberetningspligt. Om vejvæsenets organisation se iøvrigt s. 201ff. Ved oprettelsen af amtsråd i 1841 blev vejsagerne et vigtigt sagsområde for den nye institution. Om amtmandens deltagelse i udskrivning af mandskab til landmilitsen se s. 219.

En anden arbejdsopgave, som med tiden også fik en ikke ringe udstrækning, var administrationen af et offentligt fattigvæsen. I begyndelsen af perioden bestod amtmandens forpligtelse først og fremmest i at foranstalte razziaer til pågribelse af løsgængere og sørge for deres afstraffelse. To gange om året skulle en amtmænd foretage en sådan razzia, og han var forpligtet til at komme de lokale embedsmænd til hjælp, hvis de ikke selv havde mulighed for at pågribe de omstrejfende tiggere. Ved et par forordninger af 24. sept. 1708 forsøgte regeringen at få oprettet et fast offentligt fattigvæsen, hvis lokale administration skulle varetages af særligt udpegede fattigkommissioner i by og på land. I landdistrikterne oprettedes endvidere herredsinspektioner med tilsynspligt overfor sognekommissionerne. Til

stiftsøvrigheden skulle der afgives årlige fattigregnskaber, som viderebefordredes til den kgl. fattigdirektion i København til endelig revision og decision. Af stiftamtmand og amtmænd førtes et vist tilsyn med fattigkommissionerne, og der var tillagt dem bemyndigelse til at skride ind, hvis en borger nægtede at yde et bidrag til fattigvæsenet. Deres gamle forpligtelse til at kontrollere og afstraffe løsgængere opretholdtes, og det kan i denne forbindelse oplyses, at amtmanden i Holbæk Frederik Adeler omkring midten af 1700-tallet viste et betydeligt initiativ på dette område.¹⁰

Da regeringen måtte erkende, at retsbetjentene flere steder i riget ikke var istand til at opfylde deres pligter som medlemmer af herredsinspektionerne, gennemførtes ved reskript af 6. nov. 1739 den nyordning, at amtmanden skulle tiltræde herredsinspektionen som præses, og samtidig overførtes fra stiftsøvrighed til amtmand retten til at dekretere udpantning over for personer, der ikke betalte, hvad der var rimeligt, til fattiggassen.

Forordningen af 1708 fik aldrig succes, og i 1803 gennemførtes nye fattiglove. I landdistrikterne forsvandt de gamle herredsinspektioner, og der oprettedes i hvert amt en amtsfattigdirektion med amtmanden som formand, og med amtsforvalteren, herredsprovsterne og to kgl. godsbestyrere eller kyndige landmænd som medlemmer. Direktionen trådte sammen to gange om året, og dens opgave var at kontrollere sognekommisionernes arbejde, gennemgå og decidere fattigregnskaberne og afgøre eventuelle klager over ansat fattigbidrag. Amtsdirektionen afgav en årlig indberetning til kancelliet. Dens virkeområde var alene landdistrikterne. Købstædernes fattigkommissioner hørte direkte under stiftsøvrigheden.

Amtsdirektionen forvaltede en særlig amtsfattigkasse, af hvilken der kunne ydes bidrag til sogne, der var stærkt tyngede af udgifter til fattige, til bevogtning af afsindige, samt til understøttelse af brandlidte og til rejsepenge til skibbrudne. Endelig afholdt kassen udgifter til transport af fattige og betlere. Imellem direktionens møder var amtmanden bemyndiget til at afgøre presserende spørgsmål, der dog skulle forelægges direktionen ved dens først indtrædende møde. Amtsdirektionerne ophævedes i 1841, og deres forretninger overtoges af amtsrådet.¹¹

Også med hensyn til det offentlige skolevæsen fik amtmanden i løbet af perioden udvidede pligter. I begyndelsen bestod hans embeds-

pligt sammen med biskoppen hovedsagelig i kontrol med aflagte skoleregnskaber. I henhold til instruksen for rytterskolerne af 28. marts 1721 kunne amtmanden tildele forældre en tilbørlig straf, hvis de holdt børnene borte fra skolen (§ 3), og han kunne afskedige en uefterrettelig skoleholder (§ 16). Ved den store skolereform af 23. jan. 1739, som tilsigtede oprettelsen af degneskoler overalt på landet, fik amtmanden foruden almindelig tilsynspligt med lovens gennemførelse endnu en række forpligtelser. Det blev pålagt ham mindst engang om året at inspicere alle skolehuse og kontrollere, at de holdtes i god stand og var forsynet med de fornødne læsebøger (§§ 15 og 24). Han skulle fortsat kunne skride ind mod forsømmelige forældre og skoleholdere, ligesom han skulle påse, at præsterne overalt varetog deres tilsynspligt med undervisningen. Disse påbud indskærpedes ved en ny forordning af 29. april 1740.

Trods regeringens bestræbelser for at forbedre almueundervisningen, var forholdene ved århundredets slutning langt fra tilfredsstillende. En ny og mere omfattende lovgivning var nødvendig. 10. okt. 1806 udkom et provisorisk reglement for almueskolevæsenet for Østifternes landdistrikter, og herefter udsendtes 29. juli 1814 de nye skoleanordninger for både by og land, der skulle sikre, at alle børn fik den nødvendige undervisning. Til at kontrollere lovens gennemførelse oprettedes indenfor hvert amt en amtsskoledirektion bestående af amtmanden som formand og amtsprovsten som forretningsfører. Da man i løbet af nogle år så sig nødsaget til at afvikle amtsprovsteordningen, medførte dette, at amtsskoledirektionen afløstes af en skoledirektion for hvert provsti sammensat af amtmanden og den stedlige provst, og de fik til opgave at kontrollere både købstædernes og landdistrikternes skolevæsen. Direktionerne var de lokale skolekommissioners overordnede og tilsynsførende. De skulle to gange om året modtage en indberetning fra de lokale skolekommissioner og afgive en årlig indberetning til kancelliet. De skulle også foretage regelmæssige visitationer af de enkelte skoler, og som regel var det provsten, der varetog denne opgave. Direktionerne skulle overvåge, at et skole-distrikt ikke blev overbebyrdet med udgifter og i påkommende tilfælde indberette sagen. Direktionerne havde ret til at mulkttere i tilfælde af, at loven blev overtrådt. Endelig udarbejdede de de fornødne bestemmelser om amtets hjælpekasse for pensionerede lærere og lærerinder. Den her skitserede ordning af skoledirektionernes opgaver op-

retholdtes indtil 1856.¹²

Et andet område, som med tiden medførte øget arbejde for amtmanden, var udbygningen af det offentlige sundhedsvæsen, herunder kontrol med smitsomme sygdommes udbredelse (også blandt husdyr) og foranstaltninger til bekæmpelse af veneriske sygdomme. Længe var det amtmanden, der ansatte jordemødre og afgjorde klager over deres virksomhed. Amtmanden var faktisk den overordnede lokale myndighed i alle sundhedssager, dog i samarbejde med de lokale embedslæger. Også på dette område var der pålagt ham en omfattende indberetningsvirksomhed. Se iøvrigt fremstillingen på s. 182-90.

Amtmanden var endvidere øverste instans i alle strandingssager, og det var udtrykkeligt pålagt ham at være de skibbrudnes beskytter, påse at bjerget gods blev rigtigt opmagasineret – til de kgl. regaler hørte jo bl.a. vragnet – og det var endelig ham, der fastsatte en eventuel bjergeløn og pakhusleje i tilfælde af uenighed.

Det var således en yderst broget samling af sager, som dagligt passerede amtmandens bord, og skulle han opfylde alle lovgivningens krav om stedlige inspektioner, har han ofte måttet være på rejse. Det ville være interessant engang i detaljer at få undersøgt en amtmands dagligdag. Man kunne herunder få fastslået mere i enkeltheder, hvad det var for sager, som navnlig beslaglagde hans tid og kræfter. Der har sikkert været store forskelle fra embede til embede og fra sted til sted, og at få tegnet et mere almengyldigt billede er nok en ønskedrøm. En detaljundersøgelse ville også kunne kaste lys over det spørgsmål, i hvilken udstrækning der var tale om et selvstændigt initiativ fra en amtmands side. Dette spørgsmål kan naturligvis også belyses ved en gennemgang af forarbejder til lovgivning. Det kan imidlertid fastslås, at amtmanden i perioden 1660-1848 fik pålagt adskillige embedspligter og blev udstyret med en ret betydelig myndighed både til at gribe ind i de underordnede embedsmænds dispositioner og til enten at indberette dem til højere myndighed eller idømme dem bøder for begåede embedsforsøelser. Det spørgsmål må imidlertid indtil videre stå åbent, i hvor vid udstrækning de levede op til de stillede krav, og hvor skrappe de var til at benytte deres mulkeringsrettigheder.

Spørgsmålet om et amtmands embedes faktiske omfang kan bl.a. belyses ved en gennemgang af antallet af indkomne breve til embedet. 27. april 1789 lod den nyudnævnte stiftamtmand over Fyns stift og amtmand over Odense, Dalum, St. Knuds og Rugaard amter Frede-

rik Buchwald indrette en journal over alle indkomne breve til embedet.¹³ Journalen er opdelt i 4 grupper og en særlig gruppe for breve til stiftamtmand og biskop. Grupperne omfatter henholdsvis kancelli- og rentekammerbreve, breve fra andre kollegier og breve fra forskellige. Journalen oplyser datoen for journaliseringen, altså modtagelsen, brevets dato og datoen for dets ekspedition (udgående skrivelse). Naturligvis er der ingen sikkerhed for, at al indkommen post er blevet registreret i journalen. Indsendelse af indberetninger og regnskaber synes således ikke at være indført. Tæller man de registrerede breve op, får man dog en konkret fornemmelse af omfanget af de sager, som amtskontoret måtte tage stilling til. For 1789-90 ser billedet således ud:

	27/4-31/12 1789	Hele året 1790
Kancellibreve	150	165
Rentekammerbreve	170	179
Andre kollegiebreve	31	52
Breve fra forskellige	760	1406
Breve til stiftsøvrigheden	<u>91</u>	<u>172</u>
	1202	1974

I snit har det altså drejet sig om ca. 6-7 indkomne breve alle årets hverdage.

Allerede i de ældste amtmandsinstrukser var det fastsat, at amtmanden ikke uden kgl. tilladelse kunne forlade sit amt. Var han på grund af bortrejse eller andet forfald ude af stand til at varetage sine embedspligter skulle han konstituere en anden kgl. embedsmand i sit sted. Han måtte ikke overlade sin private fuldmægtig embedets varetagelse. Da stiftamtmand Kr. Rantzau i 1749 beordredes til at følge kongen på en rejse til Norge, konstituerede man amtmanden over Nyborg og Tranekær amter Theodor Adeler til at fungere som stiftamtmand over Fyn.

De mange forretninger, som efterhånden lagdes i amtmandens hænder, nødvendiggjorde, at han engagerede en fuldmægtig og formentlig også en eller flere skrivere. Disse lønnedes privat af amtmanden, og der er kun bevaret meget få oplysninger om amtskontorets indretning. I hvert fald fra slutningen af perioden ydedes der den enkelte amtmand et mindre beløb til afholdelse af det nødvendige kontorhold.

I fortsættelse af den omlægning af hartkornsskatterne, som fandt sted i 1818, og som bl.a. tilsigtede at lette skatte trykket på landboerne, indførtes ved en forordning af 31. dec. 1819 det såkaldte amtsrepartitionsfond. Det kunne være indrettet dels på stifts- dels på amtsbasis. Af dette fond skulle udredes de såkaldte kommunale udgifter, nemlig fællesudgifter til bestridelse af delinkventomkostninger, sindsyges indespærring m.m. Fonden skulle bestyres af amtmanden, og desuden tilkom det ham at udskrive det fornødne beløb på enten stiftets eller amtets hartkorn. Afgiften skulle sammen med de almindelige statskatter indbetales på amtstuen.

Indtil 1841 havde amtmanden på eget ansvar, men under kontrol af rentekammeret og de øvrige kollegier, kunnet disponere og administrere i henhold til gældende lovgivning, og ovenstående redegørelse vil have dokumenteret, hvor broget sagområdet var. Ved en anordning af 13. aug. 1841 om landkommunalvæsenet skulle amtmanden for fremtiden forhandle med de nyoprettede amtsråd om en række amtskommunale opgaver bl.a. indenfor skole- og fattigvæsenet samt vejevæsenet. Amtmanden var født formand for amtsrådet, og det var ham, der sørgede for beslutningernes udførelse i praksis. Han var således amtsrådenes forretningsfører og bevarede fortsat en ikke ringe indflydelse på administrationen af disse sagområder, indtil videre bistået af amtskontorets personale. Også administrationen af amtsrepartitionsfonden overgik til de nye amtsråds virkeområde, men amtmanden var bemyndiget til imellem amtsrådsmøderne at disponere over fondens midler, dog med endelig godkendelse af amtsrådet. Om amtsrådene se endvidere s. 263ff.

Siden år 1700 havde stiftamtmand og amtmænd været på fast løn, men ikke alle fik samme løn.¹⁴ Om amtmændenes aflønning ved periodens udgang se nærmere s. 280.

De adelige amtmandsskaber

25. maj 1671 lod Christian V udgå en meddelelse om, at han ønskede at belønne »en og anden af de ved langvarig tro tjeneste bedst meritede og kvalificerede personer enten med grevelig eller friherrelig ære og værdighed.¹⁵ Til de nye grever og baroner udpegedes i første række personer, som i forvejen besad omfattende jordbesiddelser, men kongen kunne også skænke en embedsmand, han specielt ville udmærke, et passende gods og en greve- eller barontitel. Som sådanne udstyredes de pågældende med visse personlige og materielle særrettigheder. En af disse bestod i, at man fik tillagt amtmandsfunktion indenfor sit godsområde. I grevernes privilegium hed det i § 16, at »ingen amtmand eller amtskriver skal herefter befatte sig med grevernes allodial (arveligt) eller feudalgods, dog at de selv i rette tider erlægger de påbudne kontributioner og deres parter af offentlige landeveje vedligeholder«. Der tilkom dem desuden ret til direkte fra centraladministrationen at modtage alle kgl. forordninger m.m. til offentlig publicering indenfor deres godsområde. Den tilsvarende bestemmelse i friherreprivilegierne indeholdtes i disses § 14, men den var ikke så vidtgående, idet amtmandsrettigheden ikke vedrørte allodialgodset, og friherrerne modtog heller ikke de kgl. forordninger direkte fra København, men gennem den kgl. amtmand. For de daværende kgl. amtmænd og deres embedsområde blev en konsekvens af greve- og friherreprivilegierne, at deres myndighedsområde blev formindsket. Da meget privat gods kunne ligge spredt i flere sogne og herreder, medførte dette, at grænserne mellem de to myndighedsområder kunne blive nok så indviklede. Om man fra regeringens side ved denne nyordning har forbundet et ønske om at formindske den kgl. amtmands aflønning er usikkert, men kan ikke helt udelukkes. For lenets beboere kunne oprettelsen af et adeligt amtmandsskab have den fordel, at lensbesidderen kunne have en vis egeninteresse i at støtte sine underordnede i tilfælde, hvor disse kom i modsætningsfor-

hold til de almindelige statsmyndigheder. Beboerne havde desuden den fordel, at deres »amtmand« ikke udskiftedes så ofte, og at de over en længere tidsperiode kunne regne med den samme overøvrighed. Man kunne også forvente, at lensherren eller den funktionær, som han overlod at administrere amtmandsforretningerne – som regel en godsforvalter – sad inde med større lokalkendskab, end en kgl. amtmand havde mulighed for at skaffe sig.

I perioden 1671-1848 oprettedes 32 grevskaber og baronier, men der knyttedes ikke amtmandsrettigheder til dem alle, idet regeringen fra 1800-tallets begyndelse ikke fandt dette formålstjenligt eller politisk anbefalelsesværdigt. Af de oprettede grevskaber og baronier med amtmandsmyndighed lå ikke mindre end 11 indenfor det fynsk-langelske område. På Sjælland fandtes 4 grevskaber og 1 baroni, på Lolland-Falster 3 grevskaber og ligeledes et baroni og i Nørrejylland et grevskab og et baroni. For det fynsk-langelske område er foretaget en beregning af, hvor omfattende lensgodset var, og hvor stor en del af landdistriktet, som faktisk var unddraget den kgl. amtmands administration. Umiddelbart før det politiske skifte i 1848 kan de nævnte lensområder opgøres til ca. 25 % af landdistrikterne, og befolkningen på disse områder udgjorde i 1850 ca. 30.000 personer. Den adelige amtmand udøvede således på Fyn og Langeland en ikke ringe myndighed, medens hans standsfæller i rigets andre provinser ikke nåede en tilsvarende magt.

Lensbesiddernes amtmandsret ophævedes i 1849 som følge af juni-grundlovens § 97, som fastslog, at »enhver i lovgivningen til adel, titel og rang knyttet forret er afskaffet«. Justitsministeriet havde ladet generalprokurøren afgive en erklæring om spørgsmålet, og hans konklusion var, at lensbesidderens amtmandsret måtte betragtes som ophævet. Erklæringen blev forelagt statsrådet, som i sit møde 25. juni 1849 tiltrådte udtalelsen med en kort bemærkning af finansminister Spønneck.¹⁶ Der udgik herefter under henholdsvis 26. juni og 5. juli de fornødne cirkulærer fra henholdsvis indenrigs- og justitsministeriet til samtlige lensbesiddere om, at deres amtmandsret var ophævet, og at de skulle aflevere deres amtsarkivalier til den kgl. amtmand, indenfor hvis embedsområde lenet var beliggende.¹⁷ Med hensyn til skiftejurisdiktionen blev der taget et vist forbehold, idet grundlovens § 75 indeholdt en bestemmelse om, at »den med visse ejendomme forbundne dømmende myndighed skal ophæves ved lov«. Indtil en

sådan lov udkom, udøvede lensbesidderen sin hidtil anerkendte skiftemyndighed. Ved lov af 28. april 1850 ophørte enhver form for patrimoniel skifteforvaltning.

Med Lotte Dombrowskys disputats fra 1983 »Lensbesidderen som amtmand« har dansk historisk litteratur fået en detaljeret fremstilling af de adelige amtmandsskabers virksomhed indenfor det fynsk-langelandske område. Afhandlingen bygger på et omfattende arkivalisk materiale, og dens hovedresultater kan sammenfattes således:

Indtil et godt stykke ind i 1700-tallet var de fynske len faktisk at betragte som små selvstændige stater i staten. Lensbesidderen forvaltede sit godsområde uden større indgreb fra stiftamtmandens side. Man diskuterede, om stiftamtmanden havde ret til at føre et lignende tilsyn med lensbesidderen, som han ifølge lovgivningen førte med de almindelige amtmænd, men spørgsmålet fik aldrig nogen reel betydning. Der var ikke på noget tidspunkt tale om, at statsmagten ønskede at beskære lensbesiddernes amtmandsmyndighed. Hvad der oprindeligt lå i privilegierne fra 1671 forblev uændret indtil 1849. På enkelte områder kan man konstatere, at lensbesidderens amtmandsbeføjelser blev udvidet. Det gælder navnlig udvidelsen af politimyndigheden og amtmandens domsmyndighed i politisager. Også indførelsen af forligskommissioner i 1795 gav lensbesidderen og hans stedfortræder en væsentlig udvidet myndighed. På den anden side må man også fastslå, at den omfattende lovgivning indenfor fx. det offentlige sundhedsvæsen samt skole- og fattigvæsen ikke i samme udstrækning inddrog lensbesidderen. På disse områder havde den kgl. amtmand faktisk hele amtet som sit myndighedsområde. Dette medførte bl.a., at kontakten mellem lensbesidder og den kgl. amtmand blev udvidet, og at en livligere korrespondance mellem de to parter kom i gang. Der opstod også herved større mulighed for divergenser, og fra det fynsk-langelandske område kan nævnes adskillige eksempler på, at viljestærke lensbesiddere ikke var til sinds altid at bøje sig for amtmanden. I flere tilfælde, hvor der blev pålagt afgifter, der skulle komme amtets samlede befolkning til nytte, saboterede lensbesidderen et sådant påbud med det formål at lade det oppebårne beløb først og fremmest komme lenets egne beboere til gode. Undersøgelsen viser generelt, at de fynske lensbesiddere på flere områder havde personlig fordel af ordningen. På grund af den nære kontakt med kongen

og regeringen havde man mulighed for specielt at understøtte de andragender, som indkom fra ens egne undergivne, og med hensyn til skatteopkrævningen kunne man også vise større hensyntagen til den person, der var kommet i vanskeligheder med sin skat, end den kgl. amtsforvalter var istand til. Man havde også mulighed for at strække indbetalingsterminerne til den almindelige amtstue. Med tiden begrænsedes dog disse muligheder.

Et spørgsmål, som af og til gav anledning til alvorlige skærmydsler med den kgl. amtmand, var skifteforvaltning. Man prøvede at tiltage sig skiftemyndighed over personer, som faktisk ikke hørte ind under ens myndighedsområde. Det var naturligvis de til skifteforvaltningen hørende sportler og auktionsgebyrer, som virkede tiltrækkende, medens man havde mindre interesse i forvaltningen af overformynderimidlerne.

Selv om der ikke kan være nogen tvivl om, at amtmandsprivilegiet havde givet sin indehaver både indflydelse indenfor lokalsamfundet og sandsynligvis også visse økonomiske fordele, var der ingen af lensbesidderne, der ønskede at lade privilegiets bortfald prøve ved domstolene. Man bøjede sig for den afgørelse, som den grundlovgivende rigsforsamling og regeringen traf i 1849-50.

Om lensbesiddernes administrative beføjelser som almindelig godsejer se s. 222-27.

Amtsforvaltere, regimentsskrivere og toldembedsmænd

Gennem hele den enevældige periode havde statsmagten permanent behov for stigende indtægter. Dette medførte, at man ikke alene måtte udskrive større direkte og indirekte skatter, men at man også ved siden af centraladministrationen måtte udbygge en lokal forvaltning, som effektivt kunne varetage, at statskassen også fik de indtægter, som den skiftende skatte- og afgiftslovgivning pålagde undersåtterne.¹⁸

1. Oversigt over periodens skatte-, konsumtions- og toldlovgivning

Der skal ikke i denne sammenhæng gives en mere udførlig redegørelse for regeringens skattepolitik i perioden 1660-1848, men visse hovedpunkter skal dog antydes. Groft sagt kan statens indtægter opdeles i 4 hovedgrupper, nemlig hartkornsskatterne, de såkaldte ekstraskatter, konsumtionen og toldafgifterne. Hertil kan føjes forskellige mindre afgifter, undertiden pålagt til specielle formål, samt diverse retsafgifter, bøder, indtægter ved salg af vraggods m.m.

For landdistrikterne var den vigtigste skat hartkornsskatterne, og da den overvejende del af rigets befolkning var jordbrugere, var denne indtægt af den største betydning. For at få tilvejebragt et bedre ligningsgrundlag gik man straks efter 1660 i gang med at foretage en nyvurdering af alle eksisterende landbrugsejendomme, en såkaldt matrikulering. Som regneenhed anvendte man høstudbyttet af de forskellige jorder målt i td. hartkorn. Hartkorn betyder hårdt korn d.v.s. rug og byg i modsætning til havre. Den første matrikulering byggede på et indsendt materiale af jordebøger, godsfortegnelser og præsteindberetninger. Denne matrikulering viste sig hurtigt ret uanvendelig. Det blev derfor besluttet ved udsendte kommissærer over hele riget at få foretaget en mere nøjagtig vurdering, navnlig baseret på jordens bonitet. Det indsamlede materiale indgik i den såkaldte matrikel af 1688.

Denne anvendtes herefter som basis for udskrivningen af hartkornsskatten, indtil man i begyndelsen af 1800-tallet, under indtryk af de store landboreformer og forbedrede dyrkningsmetoder, gik i gang med udarbejdelsen af en ny matrikel, som blev sat i kraft i 1844, og som indtil den store skattereform af 1903 var basis for beregning af hartkornsskatten. Denne skat blev opkrævet af samtlige brugere af landbrugsjord, og den pålignedes også de købstadbeboere, som drev landbrug på de jorder, der lå udenfor den egentlige bykerne.

For at også købstadbeboerne på lige fod med landbrugerne kunne bidrage til den enevældige regerings slunkne kasse, opkrævede man i de nærmeste år efter 1660 en grundskat af købstadejendommene, hvor man tog hensyn til både grundens størrelse og den bygning, der stod på grunden. Allerede inden århundredets udgang ophævedes denne grundskat igen, idet man for fremtiden hentede sin skatteindtægt fra købstæderne hovedsageligt gennem den såkaldte konsumtion.

I de nærmeste år efter 1660 opkrævedes også hartkornsskatter af de adelige og borgerlige hovedgårde, men efter 1670 blev disse ejendomme atter skattefrie, idet besidderne overtog hvervet som skatteopkrævere for deres undergivne fæstebønder. De skulle personligt hefte for skatteopkrævningen og også udrede skatten af eventuelle ødegårde. Da en begyndende overgang fra fæste til selveje satte ind i slutningen af 1700-tallet fik denne ordning lidt efter lidt mindre betydning, men formelt syntes forpligtelsen aldrig at være ophævet, undtagen for de adelige lensbesiddere. Om de private godsejeres virksomhed som statens skatteopkrævere se videre s. 224f.

På de kgl. godser var det normalt den særlige godsinspektør, der førte godsregnskabet og opkrævede bøndernes skatter og afgifter til kronen. Godsinspektørernes regnskaber indsendtes direkte til rentekammeret til revision, og i rigsarkivet opbevares en betydelig samling af indsendte godsregnskaber.¹⁹ Ved periodens afslutning fandtes der endnu 8 kgl. godsinspektører og forvaltere, nemlig for Jægerspris gods, Arresødal og Grønnegård godser og Odsherreds gods, alle på Sjælland. På Lolland virkede en forvalter på Bådesgård gods og på Falster en inspektør over Vestenborg, Hvededal og Vålse godser. På Fyn var der knyttet både en inspektør og en forvalter til Frederiksgave og Flenstofte godser, medens der i Nørrejylland var ansat en godsinspektør for henholdsvis Bjørnsholms gods og de Silkeborgske godser.

De pålagte hartkornsskatters størrelse ændredes ved forskellige lejligheder. I økonomiske nedgangsperioder kunne man sænke skatten, men forhøjelser måtte gennemføres, navnlig når nye offentlige foranstaltninger blev taget op. Man foretog også fra tid til anden visse forenklinger af systemet, men hovedprincipperne i udskrivning af hartkornsskatter opretholdtes gennem hele perioden.

En anden væsentlig statsindtægt var de såkaldte ekstraskatter. De forekom talrigt i perioden 1660-1720. Ofte var de foranlediget af truende ydre forhold eller af periodens krige. Man talte i så fald om krigsstyr. Ikke alle befolkningsgrupper ramtes af disse skatteudskrivninger. I visse tilfælde blev de udskrevet fortrinsvis på personer med formue, eller på sådanne som havde embede og rang. Til ekstraskatterne må også henregnes de såkaldte prinsessestyr, der blev udskrevet, når en prinsesse skulle indgå ægteskab. Også rene luksusskatter forekom, såsom skat på karosser, ligkister af træ samt broderede og gallerede klæder. Mere tyngende var de såkaldte kopskatter, der pålagdes store dele af befolkningen. Efter 1720 blev der kun med større mellemrum udskrevet ekstraskatter. Meget kritik fremkaldte den almindelige kopskat, som man så sig nødsaget til at udskrive i 1762, da en ny krig truede. Kun børn under 12 år, senere 16 år var undtagne for at udrede denne skat. Den opkrævedes helt til 1812. Til brug ved påligningen af flere af de udskrevne ekstraskatter måtte sognepræsterne udarbejde de fornødne mandtal.

Forskellige skatter var samlet under betegnelsen konsumtion. Det var en skat, som navnlig hvilede tungt på købstæderne. Når bønderne drog ind til byerne for at sælge deres varer på torvet, blev de afkrævet en fastsat afgift på en lang række varer, navnlig føde- og drikkevarer, levende kreaturer m.m. Til konsumtionen henregnedes også den såkaldte folkeholds- og familieskat fra 1671-72, som først og fremmest ramte de personer på landet, der ikke betalte hartkornsskatter. Der måtte også betales skat ved indgåelse af ægteskab, de såkaldte kopulationspenge. Denne afgift opkrævedes på landet indtil 1792, i København, hvor den gik i magistratens kasse, indtil 1869. Til konsumtionsafgifterne hørte også det man kaldte milepenge, som pålagdes vognmænd, der udlejede heste og vogn til rejsende eller som drev fragtkørsel. Man opkrævede ligeledes en afgift, der kaldtes græspenge, og som hvilede på købstædernes kvæghold. De grundlæggende bestemmelser om konsumtion var optaget i en frd. af 22. nov. 1671, re-

videret 31. dec. 1700 og 15. okt. 1772. Ved forskellige lejligheder ændredes de gældende konsumtionsbestemmelser, og i administrativ henseende betød det en ikke ringe forenkling, at man samlede de mange bestemmelser i den store toldforordning af 1. febr. 1797. I 1837 indskrænkede man antallet af konsumtionsafgifter, og ved lov af 7. febr. 1851 ophævedes konsumtionen.

Staten fik endelig en betydelig indtægt ved opkrævning af told. Man havde opkrævet told allerede i middelalderen, og toldafgifter tjente først og fremmest et fiskalt hensyn. Der opkrævedes fx. told på de berømte sildemarkeder i Skåne, og senere spillede tolden på øksne en betydelig rolle. Først fra begyndelsen af 1600-tallet fik man ensartede toldregler, og man kunne tale om en egentlig rigstold. Man opkrævede told både af varer, som indførtes og udførtes. Øget betydning fik toldafgifterne, da man slog ind på en merkantilistisk politik, som tog sigte på at beskytte den indenlandske produktion mod konkurrence udefra. Både i 1600 og 1700-tallet udstedtes flere prohibitive toldruller. Et vendepunkt indtrådte ved gennemførelsen af den mere liberale toldlov af 1. febr. 1797, der fritog både den inden- og udenlandske handel for en række toldafgifter. Dog opretholdtes stadig visse forbud.

Ligning og opkrævning af de mange skatter og afgifter forudsatte, at staten havde det fornødne personale til rådighed, der kunne varetage disse opgaver på tilfredsstillende vis, og kontrollen med disses embedsførelse måtte ligeledes styrkes. Det tog sin tid at få tilvejebragt dette personale, men i løbet af perioden lykkedes det lidt efter lidt at få opbygget et korps af trænede oppebørselsbetjente, som kunne varetage denne vigtige opgave. Indtil det skete, måtte man hjælpe sig frem på bedste måde. Med hensyn til opkrævningen af de mange konsumtionsafgifter benyttede man i en længere periode at bortforpagte opkrævningen til private eller til stedlige embedsmænd, fx. købstædernes magistratspersoner, og som omtalt ovenfor overlod man godsejerne at opkræve skatter af deres egne fæstebønder.

2. Amtsforvaltere

Udenfor de kgl. og private godser var det de nye amtsforvaltere, der under amtmandens tilsyn varetog ligning og oppebæring af landbefolkningens skatter. Han modtog ligeledes afregning fra købstæderne

over de statsindkomster, som indkom her.

Indtil 1662, da den nye amtsreform gennemførtes, havde det været lensmændene, der havde haft ansvaret for opkrævning af de kgl. skatter, bistået af skriverne. Ved omdannelsen af lenene til amter, besluttede man, at det skulle overdrages særlige kgl. embedsmænd at varetage skatteopkrævningen. Disse embedsmænd kaldte man i begyndelsen amtsskriverne, men fra ca. 1700 blev betegnelsen amtsforvaltere den almindelige, og deres kontor benævnedes amtstuen.

Til at begynde med eksisterede der et betydeligt antal amtstuer, og omkring 1670 kan deres antal anslås til ca. 50. Inden århundredets udgang var antallet reduceret i takt med den igangværende reduktion af amterne, og omkring år 1700 var der 27 amtstuer tilbage. I løbet af 1700-tallet delte man visse større embeder, således at et amt havde flere amtstuedistrikter. I 1796 fandtes der 33 amtstuer, det samme som i 1848. Indenfor Sjællands stift fandtes der amtstuer i København, Roskilde, Frederiksborg, Kronborg, Hørsholm, Kalundborg, Nykøbing S (det tidligere oppebørselskontor for Odsherred gods), Holbæk, Ringsted, Korsør, Vordingborg, Tryggevælde, Møn og Bornholm, ialt 14 amtstuedistrikter indenfor 7 amter. På Lolland-Falster fandtes amtstuer i Maribo og Nykøbing F og på Fyn amtstuer i Odense, Assens og Nyborg. I Ålborg stift var der oprettet amtstuer i Ålborg, Hjørring og Thisted. På Læsø fungerede landfogeden som amtsforvalter. I Viborg stift fandtes kun amtstuen i Viborg, medens der i Århus stift var amtstuer i Århus, Skanderborg, Randers og Ebeltoft. Endelig var Ribe stift opdelt i 5 amtstuedistrikter, nemlig i Ribe, Varde, Ringkøbing, Holstebro og Vejle.

Amtsforvalterne udnævntes af kongen og sorterede under rentekammeret. Ved periodens slutning var alle på fast løn, og de oppebar desuden kontorholdspenge. I den ældste periode havde de foruden løn modtaget såkaldte skriverpenge, der pålignedes hartkornsskatteyderne. Løn og kontorhold afhang af distriktets størrelse. Indtægten var højest i København med ca. 5.000 rbd. og lavest i Tryggevælde og på Møn, hvor indtægten lå mellem 1.500 og 2.000 rbd. Kontorholdsgodtgørelsen, som senest blev reguleret ved en frd. af 14. juli 1819, beløb sig i gennemsnit for det enkelte embede til mellem 800 og 1.000 rbd. Endelig modtog man et mindre salær for opkrævning af brandhjælpsspenge fra brandforsikringsfonden og af nationalbanken et honorar for opkrævning af bankhæftelsesrenter. I gennemsnit beløb

disse salærer sig til ca. 200 rbd. pr. embede.²⁰

Til belysning af spørgsmålet, hvorfra embederne som amtsforvalter blev rekrutteret, er foretaget en punktundersøgelse omfattende amtsforvalterpersonalet i Kalundborg, Nyborg og Koldinghus amtstuedistrikter.²¹ Indenfor disse er der i perioden 1662-1848 tale om 52 udnævnelser. I 6 tilfælde er intet oplyst om de pågældendes tidligere beskæftigelser. Undersøgelsen omfatter således kun 46 udnævnelser.

I den ældste periode anvendte man det personale, som tidligere havde været tilknyttet lensadministrationen, nemlig skrivere, forvaltere og ridefogeder. Til denne gruppe kan henregnes 9 personer. Senere blev det almindeligt at udnævne fuldmægtige og revisorer indenfor centraladministrationen. Navnlig fra rentekammerets fuldmægtigklasse kom flere, ialt 8. Også fuldmægtige ved diverse amtskontorer kunne komme i betragtning, nemlig 6. I sjældnere tilfælde (3) havde de pågældende beklædt et retsbetjentembede eller havde virket som militære regnskabsførere (4). Enkelte skyldte nok protektion deres embede. Der forekommer således en tidligere kammertjener hos admiral Gyldenløve, en fhv. hovmester hos fyrstinden af Slesvig og hofchefen hos kronprins Frederik (VII). I periodens slutning kan man konstatere, at flere amtsforvaltere søgte forflyttelse fra et embede som amtsforvalter til et andet og sikkert mere lukrativt. Af de 46 behandlede udnævnelser udgjorde 8 personer tidligere amtsforvaltere.

Amtsforvalterne var ikke opført blandt de lokale embedsmænd, af hvem man i henhold til frd. af 26. jan. 1821 krævede aflagt juridisk eksamen som betingelse for ansættelse. En stikprøveundersøgelse har dog vist, at der blandt amtsforvalterne i slutningen af perioden var flere med juridisk embedseksamen.

For de fleste var amtsforvalterstillingen en slutstilling, som man varetog, enten til afsked eller død. Ganske få søgte tilbage til centraladministrationen, men forflytninger fra et embede til et andet forekom ret hyppigt. Det hører også med til billedet, at flere blev enten fradømt embedet eller afskediget på grund af svingagtigt forhold eller konstateret kassemangel. En undersøgelse af det samlede amtsforvalterkorps i perioden 1662-1848 viser, at 3 blev fradømt embedet og 25 afskediget i utide. Af disse afskedigelser faldt 3 i perioden op til 1700, 16 i løbet af 1700-tallet og 6 efter år 1800.

Formelt stod amtsforvalteren som andre lokale embedsmænd under kontrol af stiftamtmand og amtmand, men den virkelige kontrol

lå hos rentekammeret, som modtog de af amtsforvalterne aflagte regnskaber til revision.²² Allerede 30. dec. 1660 udfærdigedes den første såkaldte kammerretsordning, som udpegede rentekammerets ledende embedsmænd som domstol i sager vedr. ufejerlige oppebørselsbetjente, og man udnævnte også en særlig embedsmand med titel af kammeradvokat, som havde til opgave at føre sagerne for kammerretten. I denne forbindelse kan også nævnes, at man i 1660 under rentekammeret fik en særlig embedsmand med titel af generalprokurør, hvis opgave var på rejser i provinsen at drage omsorg for, at statskassen fik sine lovbestemte indtægter. Denne embedsmand overgik senere under kancelliet og fik her helt andre opgaver. For at fremme indkrævningen af skyldige skattebeløb oprettede man i 1680 en række særlige embeder som landkommissærer. Indehaverne af disse skulle modtage indtægterne fra de forskellige oppebørselsbetjente og navnlig træffe foranstaltninger til inddrivning af ubetalte afgifter. Denne ordning eksisterede dog kun indtil udgangen af 1693.

Fra tid til anden udfærdigedes der særlige instrukser for amtsforvalterne. Den ældste stammer fra 1. juli 1682, og en ny udstedtes 23. aug. 1690. Betydning havde også kammerretsordningen af 18. marts 1720. De ældste instrukser er dog ret summariske. Mere udførlig er frd. af 30. jan. 1793 ang. de kgl. skatters inddrivelse og aflevering, som ikke alene tog sigte på amtsforvalterne, men også på andre kgl. oppebørselsbetjente. Hovedsigtet med forordningen var at sikre, at statskassen fik sine skatteindtægter, men man ønskede tillige at lette betalingsbetingelserne for skatteyderne.

Det pålagdes amtmændene at sørge for rettidig opkrævning af forfaldne skatter og at foretage fornødne indkrævninger af restancer både hos købstadbeboerne og hos bønderne. Der udstedtes desuden et generelt forbud mod at modtage skatteindbetalinger før forfaldstid. Efterlod en afdød sig restancer, skulle oppebørselsbetjenten i rette tid anmelde statens krav i dødsboet.

Man indførte nu kvitteringsbøger for alle skatteydere, autoriseret af amtmanden, men betalt af skatteyderen. Heri skulle oppebørselsbetjenten anføre skatteyderens navn, bopæl eller ejendom samt dennes hartkorn. Bogen skulle indeholde oplysning om det pålignede skattebeløb, både ordinære og ekstraordinære skatter samt de forskellige betalingsterminer. Ved indbetalinger skulle bogen forevises og kvitteres. Samtlige skattebøger skulle gøres op ved årets afslutning og sam-

menholdes med oppebørselsbetjentens hovedbog. Forordningen indeholdt detaljerede regler om udpantning i løsøre med følgende auktion over det udpantede. Jordegodsejere, der indestod for undergivnes skatter, fik ligeledes ret til udpantning. Restancer hos jordegodsejere og personer udenfor bondestanden kunne ikke inddrives ved udpantning. Her anvendtes eksekution, d.v.s. tvungen indkvartering af et antal militærpersoner indenfor et fastlagt tidsrum. Amtmanden skulle mindst engang om året kontrollere restancerne og foretage indberetning til rentekammeret.

Der blev ligeledes givet nærmere bestemmelser om skatteafregningen med højere myndighed. Købstæderne skulle afregne månedlig med amtstuen, medens denne skulle afregne hvert kvartal med Zahlkassen i København. Det samme skulle andre oppebørselsbetjente på landet også fx. regimentsskriverne. Det blev forbudt amtsforvalteren at ligge inde med større kontante beløb, end der behøvedes til beordrede udgifter. Overholdtes bestemmelserne ikke, risikerede man suspension.

For at opnå en bedre bogføring, skulle enhver amtstue føre en hovedbog på skematisk papir. Den enkelte skatteyder opførtes heri med navn og pålignet beløb. Desuden skulle der føres en daglig journal (kassebog). Oppebar embedet også kornvarer, fourage o.lign. skulle der føres særlige bøger. Der skulle udarbejdes en regnskabsekstrakt gældende for hele året inden januar måneds udgang, og årsregnskabet skulle være afsluttet og indsendt inden marts måneds udgang. Det var udtrykkeligt pålagt, at der ikke måtte foretages udbetalinger uden skriftlig bemyndigelse fra Zahlkassen eller rentekammeret. Til faste udgifter kunne der gives en almindelig forskudsanvisning.

Under fravær kunne en amtsforvalter bemyndige sin fuldmægtig til at handle på sine vegne, men ansvaret var fortsat hans, og det var op til den enkelte embedsmand, om fuldmægtigen skulle stille kaution. For at sikre statskassens interesser, var det endvidere bestemt, at ingen amtsforvalter måtte fungere som overformynder, undtagen for egne børn. Han måtte heller ikke afhænde urørligt gods eller optage pant i dette uden rentekammerets tilladelse. Ved hans død skulle den stedlige retsbetjent forsegle hans kasse og embedspapirer samt underrette amtmand og rentekammer. En endelig bodeling måtte ikke finde sted, førend der forelå meddelelse fra rentekammeret om, at den afdøde havde aflagt rigtigt regnskab. Staten havde desuden førsteret i boet.

I henved 50 år udgjorde disse bestemmelser retningslinjerne for amtsforvalterens embedsførelse. Trods de meget detaljerede bestemmelser forekom der af og til uorden i regnskabsførelsen. I slutningen af 1830'erne gik man i gang med at forberede en ny detaljeret lovgivning, tilskyndet af ønsker fremkommet under stænderforsamlingernes møder. Resultatet blev to nye forordninger af 8. juli 1840, der trådte i kraft 1. jan. 1841. Den ene indeholdt almindelige regler for det offentlige kasse- og regnskabsvæsen, og den anden vedrørte specielt amtstuerne.

I den første indeholdtes bestemmelser om den kaution, den enkelte oppebørselsbetjent måtte stille, og under hvilke betingelser han kunne møde med en kautionist. Ved alle fremtidige embedsopslag skulle det meddeles, hvilken sikkerhed man ville forlange. Loven fastslog endvidere, at kassebetjenten selv skulle betale eventuelt idømte bøder, medens sikkerheden dækkede, hvad han iøvrigt skulle svare til. Kassebetjenten var ansvarlig for, at indtægterne indkom til rette tid, og man gentog det gamle forbud mod indbetaling før forfaldstid. Han måtte heller ikke sammenblande kassens forskellige midler. Havde han drevet handel med – gjort udlån – eller foretaget en lignende omsætning af betroede midler, skulle han fradømmes embedet. Han måtte ikke modtage uhjemlede indtægter eller foretage udbetalinger uden udtrykkelig tilladelse. Konstateredes der kasse-mangel, skulle der straks igangsættes en undersøgelse og foretages indberetning.

Kassebetjenten var pligtig at føre de påbudte bøger og indsende de forlangte regnskabsekstrakter. Overtrædelse heraf kunne medføre bødestraf, eventuelt fradømmelse af embede. Den overordnede tilsynsmyndighed skulle engang om året foretage kasseeftersyn enten ved egne embedsmænd eller ved en særlig dertil udpeget person. Den overordnede myndighed kunne idømme bøder, og kongen kunne foretage afskedigelser. I alvorligere tilfælde skulle der rejses sag ved den pågældende embedsmands værneting. Bestemmelserne gjaldt ikke blot de embedsmænd, der oppebar pengeafgifter, men også dem der modtog kornvarer, fourage m.m.

Den særlige lov af 8. juli 1840 om amtstuerne omfattede ikke mindre end 50 §§. Større principielle nydannelser var der ikke tale om, men de mange bestemmelser var udformet med stor udførlighed. Man ville lukke alle muligheder for at kunne smutte udenom. For

fremtiden skulle skatteindbetalingerne til amtstuen finde sted hvert halvår, nemlig 1. april og 1. oktober. Godsejerne måtte dog gerne opkræve deres underordnede skat hvert kvartal. I tilfælde af restancer havde pålignede skatter forret fremfor panteforskrivninger. Man gentog de gamle bestemmelser om kvitterings- og hovedbøger samt kassejournal. Der var desuden detaljerede regler om inddrivelse af restancer. Alle kunne nu udpantes, og den gamle regel om militær eksekution var opgivet.

Amtstuerne skulle for fremtiden afregne månedlig med rentekammeret, men man fastholdt den tidligere bestemmelse om, at årsregnskabet skulle holdes åbent indtil udgangen af marts, for at man kunne få så mange restancer med som muligt. Købstæderne skulle også fortsat afregne månedlig med amtstuen. De skulle ikke nærmere redegøre for enkeltheder i deres regnskaber, som jo indsendtes direkte til rentekammeret til revision.

Forordningen indeholdt til slut en bestemmelse om, at lensbesiddere bevarede deres gamle ret til direkte at afregne deres undergivnes skatteindbetalinger med rentekammeret. Overtrådte lensbesidderens fuldmægtig gældende regnskabsbestemmelser, skulle han afskediges, og en ny udnævnes. Skete det ikke, fortabte lensbesidderen sin regnskabsret, som derefter overgik til amtstuen.

Amtsforvalterens fornemste opgave gennem hele perioden var at ligne og opkræve de forskellige hartkornsskatter, som blev pålagt landbefolkningen. En ikke ringe del af disse skatter blev opkrævet af de private godsejere, som derefter afregnede med amtstuen. På samme måde benyttede købstæderne amtsforvalterens kontor til videresendelse af de af købstadbefolkningen opkrævede statsskatter. Efterhånden som selveje afløste fæste, fik amtstuen direkte kontakt med flere og flere bønder. På amtstuen modtoges også de afgifter, der var pålagt de privilegerede møller og kroer, ligesom man modtog forskellige forpagtningsafgifter, brandhjælpsspenge m.m.

I løbet af perioden fik amtsforvalteren pålagt yderligere embedsopgaver. I 1734 var regeringen kommet til den opfattelse, at mange lokale retsbetjente ikke var istand til at leve op til de pligter, som fattigloven havde pålagt dem, og at de ikke var pålidelige forvaltere af herredskassens midler. Ved reskript af 5. febr. 1734 fik amtsforvalterne ordre til at tiltræde fattigforvaltningen i de forskellige herreder og varetage kassererhvervet.²³ Ved den nye fattiglov for landet af 7. juli

1803 indrettedes særlige amtsfattiggasser, som ligeledes administreredes af amtsforvalterne. På amtmandens anvisning kunne der af disse kasser udbetales ekstraordinær hjælp til sognene fx. til bevogtning af sindssyge, hvis forsørgelse det offentlige fattigvæsen havde måttet påtage sig, eller til borttransport af arresterede betlere.

Ved oprettelsen af rigsbanken i 1813 blev det bestemt, at der som sikkerhed for de seddelpenge, som den nye bank udstedte, skulle optages en hypotek i al fast ejendom på 6 % af ejendomsværdien. Denne hypotek kaldtes bankhæftelse. Såfremt man ikke straks kunne indløse den med rede sølv – og det var der mange, som ikke kunne – skulle den forrentes med 6 % p.a. Det blev amtsforvalterens opgave at indkræve disse bankhæftelsesrenter for landdistrikternes vedkommende og indsende beløbet direkte til rigsbanken og efter 1818 til den nyoprettede nationalbank. I købstæderne opkrævedes disse renter af magistrat eller byfoged og indsendtes direkte til banken.

Fra tid til anden havde man udskrevet forskellige skatter på hartkornet, som skulle dække rent lokale opgaver. Det kunne være de såkaldte delinkventpenge, hvoraf man bestred udgifter til fængsling og transport af arrestanter, betaling af rejseomkostninger for de prokuratorer, der skulle optræde som aktor og defensor samt godtgørelse til skarprettere for henrettelser. Også visse vejudgifter blev pålignet hartkornet, foruden udgifter til en udbygning af det lokale sundhedsvæsen, herunder aflønning af læger og jordemødre samt foranstaltninger til bekæmpelse af veneriske sygdomme. Amtsforvalterne opkrævede disse afgifter, og amtmanden foretog den fornødne anvisning. Sammenfattende kaldte man disse udgifter de »kommunale udgifter«. Ved en plakat af 31. dec. 1819 gennemførtes en afgørende forenkling i udskrivningen, idet man for fremtiden foretog en samlet udskrivning og lod beløbene indgå i en kasse, som man kaldte amtsrepartitionsfonden. Også denne fond bestyredes af amtsforvalteren, og udbetalingerne beordredes som hidtil af amtmanden. Fra 1841 overgik denne myndighed til de nyoprettede amtsråd.

Med tiden kom amtsforvalterne også til at overtage en del af det krongods, som hidtil havde været forvaltet af særlige kgl. godsinspektører. Det betød, at han måtte aflægge et specielt godsregnskab og endvidere varetage en godsejers normale funktioner, herunder skifteforvaltning. Ved den definitive nedlæggelse i 1770 af rytterdistrikterne (se herom nedenfor) overførtes påny en del krongods til amtsforvalteren, såfremt det ikke blev bortsolgt.

3. Regimentsskrivere

Omkring 1670 begyndte man at samle krongods indenfor bestemte distrikter, som man benævnedes rytterdistrikter.²⁴ Formålet var, at godsindtægterne skulle anvendes til underhold for de forskellige rytterregimenter, som lidt efter lidt blev opstillet. Efterhånden oprettedes 12 rytterdistrikter på henholdsvis Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og i Nørrejylland. Administrationen af godset og skatteopkrævningen varetoges af en særlig militær embedsmand, som benævnedes regimentsskriver.²⁵ I løbet af 1760erne begyndte man at afvikle rytterdistrikterne og bortsælge en væsentlig del af godset.²⁶ I takt med nedlæggelserne overgik regimentsskrivernes forretninger til amtsforvalterne. Endnu i 1796 opretholdtes stillingerne som regimentsskrivere i Frederiksborg og Kronborg amter.

Da rytterdistrikterne blev ophævet, og regimenterne fik anvist garnison i købstæderne, måtte der skaffes udveje for regimenternes fortsatte forsyning med havre, hør og halm til de mange heste. Ved en frd. af 8. aug. 1769 blev det pålagt bønderne i de herreder, som lå nærmest forlægningskøbstaden, mod betaling at levere de fornødne naturalier. På grund af indtrufne prisstigninger fastsatte en ny frd. af 28. juli 1784, at såfremt de fornødne naturalier ikke kunne fremskaffes til den fastsatte pris, måtte det overskydende tilvejebringes ved en almindelig udskrivning på hartkornet. Det blev pålagt amtsforvalteren og hans fuldmægtig at kontrollere afleveringerne af naturalier. Den skifteforvaltning, som amtsforvalteren havde overtaget, samtidig med at han modtog nyt krongods og rytterdistriktsgods under sin forvaltning, bortfaldt først ved lov af 28. april 1850.

Den svære landbrugskrise, som ramte Danmark i årene efter 1820, medførte, at staten måtte overtage en række godser, som var kommet i økonomiske vanskeligheder. Man havde ingen interesse i at beholde disse ejendomme, og efter en kortere eller længere periode lykkedes det atter at få de fleste solgt. 6. juni 1826 udnævnte man en særlig inspektør, som fik til opgave at administrere de overtagne godser på Sjælland og på Fyn. Inspektøren var i virksomhed indtil begyndelsen af 1850erne, og hans arkiv findes idag i det sjællandske landsarkiv.²⁷

4. Toldembedsmænd

Administrationen af told- og konsumtionslovgivningen krævede et betydeligt større personale end amtstuerne, og den særlige toldetat synes langsomt, men sikkert at være blevet forøget i løbet af perioden op til 1848. Centralt administreredes told- og konsumtionsvæsenet indtil 1679 af statskollegiet, herefter af rentekammeret, indtil man 1760 oprettede det særlige generaltoldkammer, som fra 1816 benævnedes generaltoldkammer og kommercekollegiet. Som omtalt ovenfor bortforpagtede man i begyndelsen af perioden opkrævningen af de mange konsumtionsafgifter til private, men i løbet af 1700-tallets 1. halvdel overtoges administrationen af det almindelige toldpersonale. I købstæderne, hvor de fleste toldsteder var oprettet, varetog byfogeden ofte tillige opkrævningen af toldafgifter, men også han afløstes lidt efter lidt af de særlige toldembedsmænd.

Den lokale administrations omfang medførte, at der mellem centralmyndigheden og de lokale toldsteder oprettedes nogle melleminstanser. Der skal således i 1700-tallet have eksisteret en særlig overbestyrelse for det nørrejyske toldvæsen. Ved kgl. resolution af 20. nov. 1819 og 3. febr. 1821 indførtes overkontrollører som en melleminstans, og ved kgl. resolution af 6. april 1847 ansattes 3 overtoldinspektører henholdsvis for Sjælland og Lolland-Falsters stifter, for Fyns stift og for Nørrejylland.

13. april 1847 udstedte centralmyndigheden en instruks for disse nye overordnede toldembedsmænd. De skulle fungere som nærmeste foresatte for alle lokale told- og konsumtionsembetsmænd og -betjente. De skulle være opmærksomme på alt, hvad der kunne have indflydelse på tjenestens tarv, på handel og skibsfart, de gangbare priser på de væsentligste vareartikler, den indenrigske vareomsætning og industri, såvelsom på alle andre forhold, som direkte eller indirekte vedkom told- og konsumtionsvæsenet, såsom skibsmåling, ulovlig brændevinsbrænden, ulovligt vareoplæg, landprang, bissekramhandel m.m. De skulle også nøje overvåge alle former for smugleri og forsøg på afgiftsbesvigelser. Det pålagdes dem endelig at afgive indberetning og forslag om alt, hvad der kunne fremme told- og konsumtionsvæsenet. Som et kuriosum kan tilføjes, at instruksens også indeholdt påbud om at holde embedsarkivet i orden, således at man kunne finde, hvad man behøvede, og eftermændene få sikret den nødvendige vejledning og oplysning.

I 1734 fandtes der lokale toldsteder i 62 købstæder samt i Rørvig, Karrebækminde, på Samsø, i Bandholm og Dragsminde (Rødby), Hals og Læsø. Mange steder fandtes der kun en enkelt tolder, og i flere købstæder var embedet som sagt forenet med byfogedens. Der er også eksempler på, at en borgmester kunne være tolder. Ved siden af tolderen kunne der i de større købstæder også være udnævnt en toldkontrollør. Foruden disse embedsmænd har der sandsynligvis ved det enkelte toldsted været ansat et større eller mindre antal betjente.

I løbet af 1700-tallet forøgedes det lokale toldpersonale, og der oprettedes nye toldkamre i Nibe og Løgstør, i Skanderborg og på Anholt. Enkelte toldsteder fik flere embedsmænd og formodentlig også flere betjente. Man finder endnu i nogle købstæder, at byfogeden var tilknyttet toldforvaltningen, men i de fleste byer havde toldkammeret en særlig told- og konsumtionsinspektør som chef, som desuden blev bistået af en særlig toldkasserer. I forlængelse af toldforordningen af 1797 udfærdigedes under 12. dec. 1797 en udførlig instruks for de lokale toldembedsmænd. Man skelnede i denne mellem to hovedopgaver, nemlig opsynsforretningerne og regnskabsføringen. Til den første henførtes alt, hvad der skulle påses i forbindelse med skibes ind- og udgående, vareindførsel og -udførsel til lands og til vands, taksation og anden fornøden undersøgelse. Endvidere hørte alle forretninger vedr. beslaglæggelse af varer i besvigelsesøjemed under toldopsynet. Til regnskabsføringen hørte oppebørsel og bogføring. Toldinspektøren var pålagt et almindeligt overopsyn med toldstedets samlede forretninger, og han skulle selv i så vid udstrækning som muligt deltage i opsynsforretningerne sammen med det øvrige personale.

En videre udbygning af lokale toldsteder fandt sted i årene 1800-48. Ved udgangen af perioden fandtes der toldkamre i 64 købstæder samt på Samsø, Læsø og Anholt, i Bandholm og Dragør, på Fanø, i Hjerting, Rørvig, Snoghøj og Vedbæk. Det enkelte toldsted var yderligere normeret med flere embedsmænd end tidligere. Den samlede lokale toldetat var så langt den største af de verdslige embedsmandsgrupper. De lokale toldinspektører havde nu helt overtaget ledelsen af de enkelte toldsteder, og i mange tilfælde var det tidligere officerer, der beklædte disse embeder. Ved de større toldkamre var normeret 2 eller flere kontrollører, og ved visse toldsteder havde man desuden ansat specielt personale til at overvåge, at varer ikke ulovligt blev ilandsat udenfor toldstederne. Der var således på vest-

kysten af Fyn oprettet et særligt tilsyn langs Lillebælts kyst. På grænsen mellem Nørre- og Sønderjylland fandtes et særligt grænsetoldvæsen. I toldmæssig henseende var Sønderjylland og Holsten at betragte som udland. I 1848 var dette grænsetoldvæsen normeret med en særlig grænsetoldinspektør, assisteret af 7 kontrollører og 13 patruljebetjente, udstationeret i tjenesteboliger langs grænsen.

Toldinspektører, -kasserere og -kontrollører var i 1848 alle sat på fast løn, afpasset efter embedets størrelse.²⁸ Den højest gagerede toldinspektør (Odense) oppebar 3.400 rbd., men han var også overtoldinspektør for Fyns stift. Toldinspektørerne i de større købstæder havde i reglen 2.600 rbd. i løn, medens man ved de mindste embeder måtte nøjes med 700 rbd. Ved de store embeder kunne toldkassereren have en højere løn end sin chef, nemlig 3.000 rbd., men det hørte til sjældenhederne. Den normale kassererløn lå mellem 1.000-1.600 rbd., ved de små toldsteder kun 700 rbd. Kontrollørernes løn varierede mellem 400 og 1.400 rbd. Foruden den faste løn oppebar toldembedsmændene 10 % af et tre-årigt gennemsnit af det ved embedet opkrævede beløb. Inspektør og kasserer modtog hver 2/10 af dette beløb, medens kontrollørerne måtte nøjes med 1/10. Restbeløbet fordeltes blandt det underordnede personale. Formålet med denne bestemmelse må have været at animere toldpersonalet til at føre nøje kontrol og i så vid udstrækning som muligt at hindre, at nogen omgik de mange told- og konsumtionsbestemmelser.

Ved siden af de almindelige lokale toldkontorer eksisterede der i Helsingør helt fra 1500-tallet det såkaldte Øresunds toldkammer, der udelukkende opkrævede den såkaldte Øresundstold.²⁹ Det lededes af en direktør, som havde et talstærkt personale under sig. Embedet var ikke at betragte som et almindeligt lokalt toldembede, og dets arkiv opbevares i rigsarkivet. I Store- og Lillebælt opkrævedes en særlig strømtold, som det var overladt toldinspektørerne i Nyborg og Fredericia at administrere.

Landsdommere, retsbetjente og politimyndigheder

1. Indledning

Enevældens indførelse medførte i første omgang ingen større ændringer i den almindelige retshåndhævelse og dennes organisation. Den vigtigste var oprettelsen i 1661 af en øverste domstol for hele riget, kaldet højesteret. Fra 14. marts 1666 dækkede højesteret også Norge.

Ligesom tilfældet var med andre grupper af lokale embedsmænd, måtte den enevældige regering indtil videre lade de personer, som udøvede retshåndhævelse, fungere videre i deres respektive embeder. Dog indtraf straks den afgørende ændring, at den enevældige konge overtog udnævnelsen af nye dommere. Man bevarede også stort set de gamle retskredse, men fra tid til anden gennemførtes dog visse ændringer. Størst var disse indenfor de gamle landstings virkeområder, medens herredsjurisdiktionernes grænser stort set opretholdtes uændrede. De kgl. og private birker videreførtes ligeledes, men antallet af private birker øgedes betydeligt ved udstedelsen af de nye privilegier for grever og friherrer af 25. maj 1671. Personer, der optoges i den nye greve- og friherrestand, fik tilladelse til at oprette særlige birketing for deres undergivne og til selv at vælge birkedommer. Fra slutningen af 1600-tallet forbeholdt kongen sig dog at godkende valget af birkedommer. Som det nærmere vil blive omtalt nedenfor s. 130 indskrænkedes birkeindehaverens udnævnelsesret i 1809 til en forslagsret, og adskillige birker blev nedlagt, og deres områder indlemmet i de omkringliggende herreder.

Ved periodens begyndelse var det både indenfor købstads- og landjurisdiktionerne almindeligt, at der til det enkelte ting var knyttet både en dommer og en skriver, under eet kaldet retsbetjente. I 1686 blev deres antal opgjort til ca. 600. Når antallet gennem årene blev kraftigt nedskåret (i 1848 fandtes kun 166 retsbetjente), hænger det sammen med, at man lidt efter lidt forenede dommer- og skriverfunktionerne hos samme person, og at man ligeledes i vid udstrækning lod en retsbetjent administrere flere retskredse. Man foretog en såkaldt

kumulering (sammenlægning) af embeder.

På den unge enevældes reformprogram stod fra den tidligste tid udarbejdelsen af en almindelig dansk lovbog, der kunne glorificere den nye enevældige regering, fjerne alt fra tidligere lovgivning, der stred mod den nye statsopfattelse, gøre samtlige rigets undersåtter lige for loven og fjerne endnu eksisterende provinsielle forskelle, som havde århundreders hævd. Loven byggede videre på det engang givne nationale grundlag og skulle i sin første udgave have fremtrådt som en almindelig altomfattende lovbog. Under udarbejdelsen udelod man det specielle lovstof, som vedrørte det omfattende begreb, man i datiden benævnedes »politien«, idet man havde tanker om at få udarbejdet en særlig lovbog herom. Dette skete dog aldrig, og de herhen hørende problemer ordnedes derfor i den følgende tid ved en række selvstændige forordninger m.m.

Udarbejdelsen af Danske lov strakte sig over en halv snes år, og flere efter hinanden følgende kommissioner fik til opgave at udarbejde udkast til en almindelig landslov. Omsider kunne arbejdet afsluttes og få kongens underskrift 15. april 1683. Lovens titel blev »Kong Christian V.s danske lov«. ³⁰ Selv om den kommende samfundsudvikling krævede tilpasning og ny lovgivning, bevarede det store lovarbejde af 1683 på afgørende områder sin betydning langt ud over den enevældige regerings eksistens, og den fik også grundlæggende og afgørende betydning for lokaladministrationens udbygning i de kommende menneskealdre. Loven af 1683 var først og fremmest en kodifikation af gældende ret og dennes tilpasning til det enevældige regeringssystem.

Loven var opdelt i 6 bøger, der atter omfattede en række kapitler og enkelte artikler. Henvvisninger til loven foregår normalt således: 1-3-5, hvilket betyder 1. bog, 3. kapitel og 5. artikel. Lovens 1. bog omhandlede retshåndhævelsen og kan betragtes som forløberen for vor moderne tids retsplejelov. I særlige kapitler fastsloges de enkelte borgeres værneting, hvem der kunne fungere som dommere eller skrivere og bestemmelser om, hvilke andre personer, der kunne deltage i retsmøderne og garantere, at lovens bestemmelser om retsplejen blev overholdt. Andre kapitler fastsatte regler for vidneførsel, edsaflæggelse, pinligt forhør samt arrest og beslag. Loven indeholdt også en særlig bog om søretten og om udmåling af straf. Stort set kan man fastslå, at loven dannede grundlaget for domstolenes virksomhed i hele pe-

Tredie Bog.
 Om Verdslig, og Huis,
 Stand.

I Cap.
 Om Kongens Befal-
 ningsmænd og andre Be-
 fiente.

I Art.
 Kongens Befalnings-

mænd skulle alle Kongelige Forordninger og Befalninger, ligesom de een-
 som for Tid, som indgives, lade sig i, som og i om Dag indgives,
 so, som for Amtet altid skal forblive, og, naar de
 kommer fra Amtet, som til den i Hovedkommunen la-
 man tillige med sine Ting og Indtægt, som, og andre
 som, som i Amtet til Underretning kunde fornøden
 gøres.

2.
 De skulle som flittig og alvorlig Agt og Indsigt

rioden 1683-1848, idet man dog må tilføje, at der fra tid til anden gennemførtes ny lovgivning, som enten ændrede eller supplerede de i loven fastlagte regler.

2. Fra landsting til landsoverret

Umiddelbart under højesteret hørte de fra gammel tid eksisterende landsting, nemlig Sjællands, Møns, Bornholms, Lolland-Falsters, Fyns, Langelands og Nørrejylland landsting.³¹ Allerede i 1681 ophævedes Møns landsting, som havde haft sæde i Stege, og for fremtiden skulle appelsager fra Møn behandles af det sjællandske landsting i Ringsted. Samme år ophævedes også Langelands landsting, som havde haft tingsted i Rudkøbing, og det fynske landsting i Odense blev appeldomstol for de langelandske sager. De resterende landsting fungerede indtil 1805 med undtagelse af Bornholms landsting, som først ophævedes i 1813. Sjællands, Lolland-Falsters og Fyns landsting afløstes af en nyoprettet landsoverret for Østifterne, som henlagdes til København, medens landstinget for Nørrejylland omdannedes til landsoverretten for Nørrejylland med fortsat sæde i Viborg. Indtil 1805 kunne domme afsagt ved underretterne appelleres til de respektive landsting, men visse købstæder – foruden København – bevarede indtil videre den såkaldte landstingsret, hvilket vil sige, at sager afgjort ved bytinget kunne appelleres til rådstueretten. Hvor denne rettighed ikke allerede var bortfaldet, ophævedes den definitivt ved indførelsen af de ny landsoverretter i 1805. I henhold til de grevelige og friherrelige privilegier af 1671 kunne domme afsagt ved de grevelige og friherrelige birketing direkte appelleres til højesteret. Denne rettighed bortfaldt med junigrundloven af 1849.

Et landsting administreredes af en eller to fast ansatte og lønnede

Indledningen til 3. bog af Christian V's danske lov af 1683 med titlen »Om verdslig- og husstand«. Loven er opdelt i 6 bøger, der atter opdeles i kapitler og artikler. 1. kapitel af 3. bog definerer de kgl. embedsmænds (kaldet Kongens befalingsmænd og andre betjente) almindelige embedspligter, og som den første indskærpes, at de altid skal drage omsorg for registrering og sikker opbevaring af modtagne kgl. befalinger. Den overfor gengivne side stammer fra det såkaldte »Gehejmearkivets håndskrift« skrevet på pergement af arkivskriver Johs. Laverenzen og prydet med forgyldte og kunstfærdigt udførte initialer. Bindet er fremstillet af 3 graverede sølvplader. Danske lov af 1683 kan til en vis grad betragtes som en modernisering af den middelalderlige rigslov fra 1241 (Jyske lov). Original i RA. Foto: Tage Ludvigsen.

landsdommere samt et varierende antal vicelandsdommere, som dog ikke fik løn eller andel i retssportlerne. De skulle dog være tilstede ved tingets forhandlinger og deltage i retssagernes behandling. I mange tilfælde rykkede de op i et af de faste landsdommerembeder, når et sådant blev vakant. Der var dog flere vicelandsdommere, som ikke nåede så langt, enten fordi de søgte et andet embede eller afgik ved døden, inden en stilling blev ledig. Ved siden af landsdommerne fandtes de såkaldte landstingshørere og -skrivere. Som regel var disse embeder forenet hos en og samme person. Ved landstinget i Viborg bevaredes gennem hele perioden selvstændige landstingshørere og -skrivere.³²

Stillingen som landsdommer havde før 1660 været beklædt af en adelig person, men enevælden udnævnte også borgerligt fødte landsdommere. Længe rekrutteredes stillingerne som landsdommere med personer, der havde gjort tjeneste indenfor kancelliet eller andre centrale embedskontorer. Der er også eksempler på, at landsdommere tidligere havde været tilknyttet den særlige hofret i København eller højesteret. Flere af dem havde drevet juridiske studier ved udenlandske universiteter. Man kunne også undertiden udpege velhavende privatfolk, godsejere eller formuende købstadfolk, som var økonomisk uafhængige. Der stod en vis nimbus omkring landsdommerstillingerne, og de kan på ingen måde sammenlignes med datidens retsbetjente. Efter indførelsen af den juridiske eksamen i 1736 blev det lidt efter lidt en fast betingelse for udnævnelse til landsdommer, at man havde taget juridisk eksamen. Det var længe helt utænkeligt, at en underretsdommer kunne blive landsdommer. Det skete først henimod slutningen af 1700-tallet og kun i enkelte tilfælde. Derimod er der flere eksempler på, at en fremstående magistratsejersmand kunne blive landsdommer. Embedet som landsdommer var ikke at betragte som et fast levebrød, selv om man modtog løn. Man ser derfor, at en landsdommer samtidig kunne beklæde andre embeder fx. som amtmand. Vicelandsdommere kunne også beklæde et eller flere lokale retsejersmander.

For adskillige landsdommere var stillingen en slutstilling indenfor karrieren, men der er også eksempler på, at man kunne overgå til andre embeder fx. et godt aflønnet retsbetjentembede eller en stilling i centraladministrationen. Et eksempel herpå er Bolle Luxdorph, der i 11 år havde været landsdommer i Ringsted og i 1749 udnævntes til

generalprokurør. Kun 3 af de i 1804 virkende landsdommere fortsatte i de nye landsoverretter. Flertallet blev afskediget med ventepenge.

Grundbestemmelserne for landstingenes virksomhed var fastlagt i loven af 1683, men fra tid til anden blev disse bestemmelser suppleret gennem ny lovgivning. I denne forbindelse kan nævnes reskriptet af 23. jan. 1739 til samtlige landsdommere, som indeholdt mange detaljer om rettergangen og den mere administrativt betonedede procedure ved landstingene. Reskriptet var blevet til på initiativ af højesteret, som havde klaget over, at landstingenes domsudskrifter ikke altid var fyldestgørende. Regeringen overlod generalprokurør Andreas Hojer og højesteretsjustitiarius Didrik Seckman at forberede de nye bestemmelser.³³ Efter at have indhentet de fornødne udtalelser fra landstingene udsendtes reskriptet, som også indeholdt et krav om, at man i fremtiden skulle føre stævnings- og voteringsprotokoller. I Viborg havde man i en ældre periode ført voteringsprotokoller, men havde i en årrække undladt dette. Fra 1738 er påny bevaret sådanne protokoller. Fra det sjællandske landsting er ikke bevaret voteringsprotokoller, hvilket naturligvis ikke behøver at betyde, at man aldrig har ført sådanne. De kan jo være gået til grunde. Foruden reskriptet af 1739 må også nævnes forordningen af 3. juni 1796 om »rettens vedbørlige og hurtige pleje«, som havde til formål at imødekomme offentlighedens kritik af domstolenes ofte langsommelige behandling af verserende retssager. Denne kritik gjaldt også landstingene og gav iøvrigt anledning til, at man gik i gang med overvejelser om en omorganisering af disse.

Landstingenes hovedopgave var at dømme i sager, der havde fået deres første afgørelse ved en underret. I de første 100 år efter enevældens indførelse var denne domsvirksomhed af den største betydning for den almindelige retshåndhævelse. På grund af mange retsbetjentes uformuenhed til at beklæde et dommerembede og deres ukendskab til gældende lov var det af største betydning, at der fandtes en appelinstans bestående af vederhæftige personer, der havde den fornødne juridiske viden og kendskab til samfundslivets funktion. Ofte måtte landstinget foranstalte en hel ny gennemgang af de forelagte sager samt indhente supplerende oplysninger. Først i landstingenes sidste periode ændredes forholdene til det bedre.

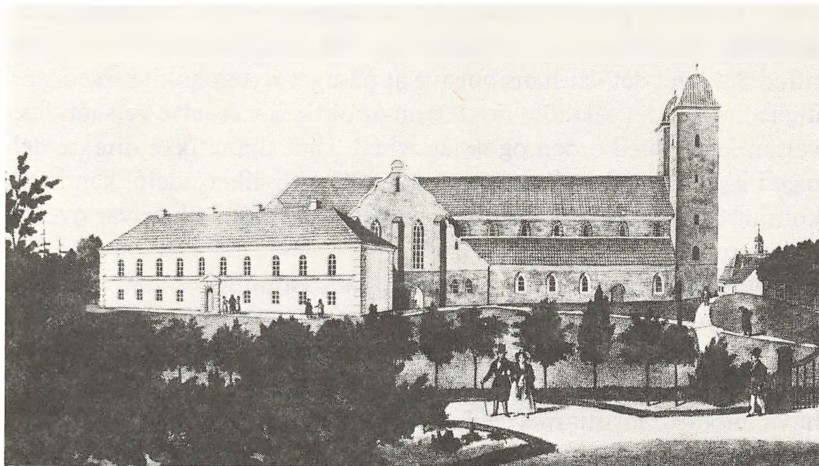
Foruden at afsige domme varetog landstingene tinglæsning af adeligt jordegods. Ved landstingenes ophævelse i 1805 overgik denne

funktion til de respektive retsbetjente.

For at imødekomme den ovenfor omtalte kritik af landstingenes langsommelighed besluttede regeringen at lade de gamle landsting afløse af to nye overretter.³⁴ Man begyndte med at reformere de norske overretter. Herefter kom turen til Island og de dansk-vestindiske øer, og 25. jan. 1805 udkom den danske forordning. Samtlige landsting ophævedes med undtagelse af Bornholms landsting, og der oprettedes to nye landsoverretter med Lillebælt som grænse mellem dem. Man fandt det mest praktisk at lade den københavnske overret behandle de fynske appelsager, idet man mente, at de udpegede prokuratorer oftere ville have et ærinde til hovedstaden end til det fjerne Viborg, og at de eksisterende befordringsmuligheder gjorde det lettere for dem at drage mod øst end mod vest.

Siden 1771 havde der i København eksisteret eet værneting for samtlige københavnske borgere, nemlig den såkaldte hof- og stadsret, som administreredes af en justitiarius og 15 assessorer. Både af økonomiske og retslige årsager fandt man det praktisk at omdanne denne domstol til en kombineret landsoverret for Østifterne og en underret for København. De fremtidige medlemmer af denne domstol pådømte således i 1. instans de københavnske civile og kriminelle sager, og i 2. instans sager som appelleredes fra domstole udenfor København. En appelsag skulle dog mindst have en værdi af 10 rdl. for at kunne blive taget under behandling. Landsoverretten trådte sammen mindst engang om ugen, eller så ofte sagernes antal krævede det. Prokuratorerne afleverede deres skriftlige indlæg i disse retsmøder, og når sagen var færdigbehandlet og optaget til doms, cirkulerede disse indlæg og eventuelle dokumenter mellem de dommere, som var udpeget til at votere i sagen. Også voteringen foregik skriftligt. Det var justitiarius' opgave at drage omsorg for, at dommen udfærdigedes i overensstemmelse med voteringen. Dommen blev afsagt i det offentlige retsmøde, og der skulle 5 dommere til at votere i den enkelte sag. Også justitiarius skulle, når hans øvrige embedsforpligtelser tillod det, deltage i voteringen.

Landsoverrettens dommere kaldtes ikke mere landsdommere, men landsoverretsassessorer, og lederen af domstolen benævnedes justitiarius. Alle dommere var på fast løn, idet de gamle sportelindtægter fremtidig indgik i sportelkassen, som administreredes af rettens skriver, den såkaldte justitssekretær. Landsoverretten var til at begynde

Udateret tegning af Viborg domkirke og det foran liggende domhus, set fra nord. Anlægget med de smukke spadseregange kaldes i J.P. Traps Danmarksbeskrivelse 1858 for »Stænderpladsen«. Den middelalderlige domkirke blev nedrevet i 1863, og en ny kirke opførtes på den gamle plads ud mod Gammeltorv med front mod den gamle katedralskolebygning. På tegningen skimtes i baggrunden yderst til højre det på sydsiden af torvet i 1728 opførte pyntelige rådhus med det karakteristiske lille spir. Til venstre i billedet ses det gamle domhus, som fra 1639 til 1871 afgav lokaler til Viborg landsting, senere landsoverret, ligesom det i ældre tid benyttedes som samlingssted for den jyske adel. 1. salens østlige del indrettedes til lokaler for Viborg stænderforsamling, der her holdt sine møder fra 1836. I 1871 nedreves det gamle domhus, og materialerne anvendtes til opførelse af et nyt råd-, dom- og tinghus i 3 etager nordøst for domkirken. På pladsen for det gamle domhus rejstes senere en sten, der fortæller, at her lå Viborg landstings bygning fra 1639-1871. Foto udlånt af arkivar Paul G. Ørberg, LAV.

med normeret med en justitiarius og 15 assessorer. Da man i 1845 henlagde samtlige københavnske kriminal- og politisager under en ny domstol, kaldet Københavns kriminal- og politiret, indskrænktes landsoverrettens personale med to assessorer, og ved periodens udløb havde retten et dommerpersonale bestående af en justitiarius og 13 assessorer.³⁵

Landsoverretten i Viborg, der trådte i stedet for det tidligere landsting, men bevarede sit domicil i det gamle landstingshus, virkede på samme måde som den københavnske domstol. Den var imidlertid kun normeret med en justitiarius og 2 assessorer, hvilket betød, at alle tre måtte votere i samtlige sager. Efterhånden udvidedes dommerkollegiet, således at det ved periodens slutning omfattede 6 asses-

sorer. I Viborg gjaldt desuden den særlige bestemmelse, at stiftamtmanden skulle tage sæde i retten, så ofte hans andre embedspligter tillod det, idet det var hans opgave at påse, at retten holdtes med værdighed, og at det såkaldte »rettergangspoliti« d.v.s. selve retshåndhævelsen førtes med orden og nøjagtighed. Han skulle ikke direkte deltage i sagernes behandling eller påkendelse, hvilket udelukkende tilkom justitiarius og assessorerne, og disse stod alene til ansvar overfor højesteret.

Ligesom tilfældet havde været med landsdommerne kom medlemmerne af de nye landsoverretter på fast løn, men der var forskel på lønningerne i København og i Viborg, og med hensyn til assessorerne var de ikke alle på samme løntrin, men inddelt i grupper. I København modtog justitiarius ved periodens slutning en gage på 2.200 rbd., medens hans jyske kollega måtte nøjes med 2.000. De 4 ældste assessorer i København aflønnedes med 1.800 rbd., medens den tilsvarende stilling i Viborg var ansat til 1.600. En endnu større forskel var der på justitssekretærernes løn. I København var den fastsat til 1.200 rbd., men i Viborg kun til 600 rbd.³⁶ Først ved lov af 19. febr. 1861 tilvejebragtes ensartet aflønning af begge retters personale.

3. Købstad- og landjurisdiktioner

Den enevældige regering overtog og videreførte den hidtil gældende inddeling af riget i underretskredse. Man skelnede fortsat mellem købstad- og landjurisdiktioner. Med hensyn til købstadjurisdiktionerne foretoges der i perioden meget få ændringer i deres geografiske udstrækning. Anderledes forholdt det sig med landjurisdiktionerne.

I købstadforordningen af 28. jan. 1682 opregnes 60 købstæder og 4 flækker, nemlig Hillerød, Rødby, Sorø og Skanderborg. Indenfor disse købstæder og flækker fandtes et byting, som administreredes af en byfoged og en byskriver. I løbet af perioden omdannedes de 4 flækker til købstæder. I 1809 nedlagdes Slangerup som købstad og henlagdes i retslig henseende under Frederiksborg birk. Til gengæld fik Frederikssund, der hidtil havde været henlagt under Slangerup byfoged, sin egen byfoged. Antallet af købstadjurisdiktioner var således 64 i 1848.

Selv om antallet af byjurisdiktioner og deres geografiske område stort set forblev uændret gennem hele perioden, skete der afgørende

ændringer i byfogedens stilling. Som det vil fremgå af det følgende, overtog de fleste byfogeder efterhånden også hvervet som den ansvarlige leder af købstadforvaltningen, idet de fleste af de tidligere selvstændige embeder som borgmestre og rådmænd blev nedlagt. Ved periodens begyndelse var der i de forskellige købstadjurisdiktioner også udpeget en selvstændig byskriver til at bistå byfogeden. Med tiden nedlagdes byskriverhvervet som et selvstændigt embede, og byfogeden overtog også dette embede. Selv om det i Danske lov var fastslået, at man ikke måtte forene en købstadjurisdiktion med en landjurisdiktion, varede det ikke mange år, førend man af økonomiske grunde slog ind på at sammenlægge et eller flere landembeder med stillingen som enten byfoged eller byskriver. Ved periodens udgang var der kun 16 byfogeder, der udelukkende administrerede en byjurisdiktion. Resten forvaltede også en eller flere landjurisdiktioner. Af selvstændige byskriverembeder eksisterende i 1848 endnu 28.

Landjurisdiktionerne deltes nu som før i følgende grupper: herredsjurisdiktioner, administreret af en herredsfoged og -skriver, samt kgl. og private birker, hvori fungerede en birkedommer og -skriver. Med hensyn til landjurisdiktionernes geografiske grænser fandt adskillige ændringer sted, først og fremmest foranlediget af de mange nye birker som ikke kunne undgå at sønderlemme de gamle herreder. Der er også flere eksempler på, at man forenede flere herreder til en ny og større jurisdiktion eller delte herreder i nye retskredse. Det sidste var navnlig betinget af, at man ønskede at forkorte afstanden til herredsfogedkontoret for jurisdiktionens beboere. Dette ønske fik stigende vægt, efter at herredsfogeden havde fået tillagt flere og flere opgaver, og befolkningen som følge heraf oftere havde brug for at aflægge besøg på herredskontoret. Det var ikke velset i landdistrikterne, at herreds- eller birkejurisdiktionen blev henlagt under en byfogeds administration, og at man herefter måtte ind til købstaden, når man havde ærinde hos retsbetjenten. I Viborg stænderforsamling kom det i 1838 under forhandling at få herredskontorerne tilbage til landdistrikterne, men ønsket blev ikke opfyldt.

Antallet af private birker øgedes betydeligt i den enevældige periodes første 100 år. Navnlig benyttede personer af grevelig og friherrelig stand sig af de rettigheder, som privilegierne af 1671 tilstod dem til at oprette birker indenfor deres godsområder. I de nærmeste år efter 1671 var de frit stillet med hensyn til at udnævne birkedommer og

-skriver. Allerede i 1696 skete dog en mindre indskrænkning i den frie udnævnelsesret. Med hensyn til udnævnelsen af de almindelige retsbetjente havde den enevældige konge forlængst gennemført, at denne ret tilkom ham. I henhold til en frd. af 5. maj 1696 skulle birkeherren søge kgl. konfirmation af sit valg, og han fortabte sin birkeret, hvis han ikke inden to måneder havde indhentet denne konfirmation gennem kancelliet og ladet den tinglæse. Med tiden foretrak flere af de private birkeherrer at indstille en kgl. retsbetjent til et ledigt birkedommerembede. Som omtalt ovenfor medførte oprettelsen af de mange nye private birker, at jurisdiktionsforholdene kunne blive ganske uoverskuelige, og at beboerne i en landsby kunne få forskellige værneting. Da man i forbindelse med en nyordning af politivæsenet på landet fik beskikket sognefogeder i de forskellige sogne, kunne dette medføre, at denne nye politiembedsmand kunne få forskellige foresatte. Ved en frd. af 18. nov. 1791 bestemtes det, at sognets politi- og justitssager skulle høre under den herredsfoged eller birkedommer, under hvem sognets meste hartkorn var henlagt. På den måde ville sognefogeden kun få en enkelt foresat. Behandlingen af de civile sager blev ikke berørt ved denne bestemmelse.

Med tiden synes det, som om flere af de private birkeherrer kom til den overbevisning, at det var en mindre god forretning at opretholde egen jurisdiktion, og i slutningen af 1700-tallet fremkom ved flere lejligheder ønsker om at opgive birkeretten. Denne overtoges herefter af staten, og det tidligere selvstændige birkeområde fordeltes mellem de nærmest liggende kgl. jurisdiktioner, hvad enten det var et herred eller et birk.

Kort efter Frederik VI.s tronbestigelse rejstes spørgsmålet om birkeejernes ret til fortsat at vælge birkedommer og -skriver, hvilket kongen fandt stridende mod det enevældige princip.³⁷ Sagen kom under overvejelse i kancelliet, og 3. juni 1809 udkom frd. om »kalds- og birkerettigheder«. Forordningen tog altså også sigte på den private kaldsret til præsteembeder. I indledningen fastsloges det, at det alene burde tilkomme regenten at vælge de mænd, hvem det betroedes at være folkets lærere og dommere. Kongen ville imidlertid ikke tilbagekalde engang givne rettigheder, men »omhu for statens og embedsmændenes tarv pålægger ham nærmere at bestemme rettighedernes udøvelse og at standse videre erhverv deraf«.

For fremtiden kunne der ikke udstedes privilegier, som gav en

godsejer enten kalds- eller birkeret. Med hensyn til de rettigheder, som hidtil havde været forbundet med visse embeder og stiftelser, forbeholdt kongen sig selv at disponere. Anderledes stillede det sig med den privilegerede stand. Grever og friherrer samt andre adelige måtte for dem og deres ægte afkom beholde de privilegier, de var i besiddelse af, medens embedsmænd i rangforordningens øverste 3 klasser med samt deres hustruer og ægte børn i første led måtte bevare deres nuværende rettigheder. Med hensyn til den fremtidige besættelse af præste- og birkedommerembederne skulle der gås frem på følgende måde. Ved en indtrædende vakance skulle privilegieindehaveren bringe 3 personer i forslag, blandt hvilke kongen forbeholdt sig ret til at vælge. Var man ikke istand hertil, skulle embedet opslås på normal vis, og forslagsretten bortfaldt. Med hensyn til birkedommerembederne skulle man desuden godtgøre, at den pågældende kunne få et anstændigt udkomme, mindst 500 rdl. årligt. For at kunne opnå dette kunne birkeejeren foreslå sammenlægning af dommer- og skriverembedet, således som det var sket indenfor mange herreder. Han kunne også bringe andre i nærheden boende embedsmænd i forslag til det ledige embede. Det blev udtrykkeligt forbudt at foreslå en person, som stod i privat tjenesteforhold til privilegieindehaveren, og det skulle ligeledes i fremtiden være forbudt enhver birkedommer eller -skriver at indgå i en sådan tjeneste. Blev flere embeder slået sammen, måtte man drage omsorg for, at birket ikke fik en større udstrækning end 4 mil, og at birkedommeren så vidt muligt fik sit kontor omtrent midt i birket.

Med forordningen af 1809 kom der for alvor skub i den allerede påbegyndte nedlæggelse af private birker. I Jylland var der således i årene 1796-1808 blevet nedlagt 10 små birker. Efter den senest foretagne undersøgelse nedlagdes der i årene 1809-48 endnu 36 private birker. Ved en frd. af 17. marts 1826 blev det yderligere fastslået, at ingen privat birkeejer kunne udvide sit birks område ved køb af nyt gods, og at bortsolgt gods skulle udgå af birket og henlægges under det nærmeste herred. Dog undtog man det gods, som havde været afhændet i over 20 år, og hvor der ikke var truffet bestemmelse om, at det skulle indlemmes i et herred.

Selv om den private birkeret ved disse bestemmelser på afgørende punkter var blevet kraftigt beskåret, betød det dog ikke, at samtlige private birker forsvandt. Endnu i 1848 eksisterede der 34 grevelige og

friherrelige birker, hvoraf dog de 13 administreredes af enten en byfoged eller en herredsfoged. Først i henhold til junigrundlovens § 92 mistede de private birkeejere deres birkeret, der herefter overgik til staten. Det varede dog endnu nogle år, førend man definitivt havde fået omstruktureret samtlige private birker og fået dem indlemmet i de forskellige statslige jurisdiktioner.

4. Retsbetjentenes sociale og økonomiske stilling

Af naturlige grunde måtte den unge enevælde lade de i 1660 fungerende retsbetjente fortsætte i deres stillinger, og først ved indtrædende vakance var der mulighed for eventuelt at besætte embederne med mere kvalificerede personer. På højeste sted var man sikkert ganske klar over, at en almindelig højnelse af standen var nødvendig. Dette havde imidlertid som forudsætning, at embederne blev økonomisk bedre aflagt, hvilket man i første række søgte at opnå ved at formindske antallet af retsbetjente.

Ved efter 1682 at nedlægge et betydeligt antal borgmester- og rådmandsembeder i byerne og ved at overlade byfogeden forvaltningen af disse embeder, fik denne en mere betrygget økonomisk stilling. Med hensyn til besættelsen af disse stillinger bevarede man i begyndelsen det gamle princip, at stillingerne skulle besættes ud af de bedste og vederhæftigste borgere, »som længe have skattet og skyldet og bedst kende byernes tilstand«, som det hed i frd. af 28. jan. 1682. Senere så man bort fra dette princip og foretrak den blandt ansøgerne, som man anså for den bedst kvalificerede til et ledigt byfogedembede.

For herredsfogeden bestemte Chr. V.s danske lov, at der vederlagsfrit skulle stilles en gård til hans disposition på 10 tdr. hartkorn, efter matrikuleringen i 1788 nedsat til 8 tdr. Det var en ganske naturlig aflønningsform, eftersom de fleste herredsfogeder på det tidspunkt var almindelige bønder. Fra 1690 blev der dog åbnet mulighed for i stedet for en gård at yde herredsfogeden et fast årligt beløb på 30 dalere, som udbetaltes via amtstuen. I løbet af 1700-tallet modtog flertallet af herredsfogeder denne aflønningssum, hvilket hænger sammen med, at ansøgerne ikke længere tilhørte bondestanden. Aflønningssummen ophævedes i.h.t. kgl. resolution af 4. juni 1825 ved indtrædende vakance i de forskellige embeder.³⁸

Foruden indtægten af den til disposition stillede gård indførte loven af 1683 også det såkaldte dommerkorn, der til at begynde med var fastsat til en skæppe byg af hver helgård og ½ skæppe af en halv gård. De skattefrie hovedgårde skulle ikke betale denne afgift. Ved privat aftale mellem modtager og yder betaltes dommerkornet fx. i Jylland med rug, og også andre naturalier kunne komme i betragtning. Afgiften varierede stærkt fra herred til herred. På de indkaldte stænderforsamlinger kom det af og til på tale at lade dommerkornet afløse af en fast pengegodtgørelse, og sagen diskuteredes også mellem kancelliet og rentekammeret. Inden 1848 nåede man kun til en afløsning af dommerkornet på det eksisterende krongods.

En væsentlig del af en herredsfogeds indtægter – og det samme var tilfældet for de øvrige retsbetjente, såsom byfogeder og birkedommere – var sportlerne, nemlig en fastsat afgift for de forskellige forretninger, som en retsbetjent udførte. Sportlerne betaltes af brugeren for herredsfogedens udførte tjenester. Også skriverne lønnedes med sportler. Sportelindtægterne fik øget betydning i slutningen af 1700-tallet, da en række nye opgaver henlagdes til retsbetjenten, bl.a. en øget skifteforvaltning. Sportelsystemet gav ofte anledning til kritik, idet den enkelte retsbetjent kunne udnytte systemet til egen økonomisk fordel. 19. dec. 1800 gennemførtes et nyt altomfattende sportelreglement, der i nogen grad hindrede misbrug, og det afløstes af et nyt sportelreglement af 23. marts 1814, hvis sigte i første række var at erstatte retsbetjentens tab af indkomster som følge af statsbankerotten. Ved oprettelsen af hof- og stadsretten i København i 1771 havde man besluttet at lade samtlige sportelindtægter indgå i statskassen mod til gengæld at give dommerne en passende fast løn.³⁹ Indtil videre veg man indenfor regeringen tilbage for at gennemføre den samme reform udenfor København, da man frygtede de økonomiske konsekvenser. Også sportelindtægterne varierede stærkt fra embede til embede, så heller ikke på dette punkt kunne stænderforsamlingerne holde deres kritik tilbage. Systemet blev imidlertid opretholdt gennem hele perioden.

Om den lokale dommerstands almindelige sociale niveau har Kai Fr. Hammerich i 1931 offentliggjort en række undersøgelser, bl.a. baseret på et materiale, som landsdommerne indsendte til regeringen i 1686. Det giver ganske gode oplysninger om forholdene i Nørrejylland og på Fyn, men er mindre oplysende for det sjællandske områdes vedkommende.⁴⁰

Om adskillige af de datidige herredsfogeder udtaler landsdommerne, at de hverken kunne læse eller skrive, og at de i mange henseender var uden dannelse og ofte økonomisk uvederhæftige. Den manglende læsefærdighed gjorde det umuligt for dem at gøre sig bekendt med loven af 1683 og i det hele tage at benytte sig af eksisterende juridiske hjælpemidler. Det hændte derfor ofte, at en sag måtte gå helt om, når den forelagdes et landsting. At forholdene endnu længe var ganske utilfredsstillende fremgår også af følgende.

I henhold til fattigloven af 24. sept. 1708 var de landlige retsbetjente udpeget til fattiginspektører, ligesom de skulle forvalte den såkaldte herredskasse, hvoraf ekstraordinære fattigudgifter blev afholdt. Så sent som i 1732 udtalte den kgl. fattigdirektion sig kritisk om retsbetjentenes medvirken med det resultat, at man fjernede dem fra fattigadministrationen og overdrog deres hverv til amtsforvalterne. I den kgl. resolution af 5. febr. 1734 hed det lige ud, at de pågældende ikke var af det begreb, »at de de fattiges væsen med frugt kan forestå og heller ikke af den vederhæftighed, at oppebørselen af de fattiges penge kan betros dem«. En endnu hårdere dom fældede man i præmisserne til frd. af 23. dec. 1735, hvori man talte om »underdommernes egennyttighed, vankundighed og partiskhed, der spilder parternes ret og den ved vrang og uforsvarlig behandling således forvirrer, at den aldrig senere kan komme for lyset«. Forholdene omkring 1735 synes således ikke at være blevet væsentligt bedre, siden landsdommerne i 1686 indgav deres indberetning.

Man måtte altså på højeste sted være ganske klar over, at forholdene var utilfredsstillende, og at det var nødvendigt at gribe ind med passende forholdsregler. Skulle man bedre tilstanden, måtte man for det første ændre rekrutteringen og dernæst forbedre embedernes økonomi for at gøre dem mere tiltrækkende. Man havde vel allerede på det tidspunkt opgivet den gamle praksis med at udnævne en bosiddende bonde til herredsfoged, men en nærmere undersøgelse heraf kunne nok være påkrævet. Med hensyn til økonomien veg man i første omgang tilbage fra en mere dybtgående reform, idet man indtil videre fortsatte med at sammenlægge forskellige embeder, herunder dommer- og skriverembederne i den enkelte retskreds. Med hensyn til byfogederne benyttede man i vid udstrækning den praksis at lade en byfoged også virke som enten postmester eller toldembedsmand. I løbet af 1700-tallet øgede man ligeledes den kontante løn, men her

var man først og fremmest afhængig af den kgl. nåde. Det samme var tilfældet med at opnå pension, hvis man forlod sit embede. Ingen retsbetjent havde krav på pension, og man forventede, at han forblev i sin stilling, indtil han døde. Fik han af kgl. nåde tilladelse til at opgive stillingen, var det hovedreglen, at efterfølgeren af sin løn skulle udrede en passende erstatning til sin forgænger og dennes eventuelle enke. Man kunne også tegne en privat forsikring i en af de eksisterende pensionskasser, og i 1775 oprettedes en tvungen enkepensionskasse for alle kgl. embedsmænd. I sjældne tilfælde kunne kongen benåde en veltjent embedsmand med en pension af statskassen. Også pensionsspørgsmålet stod på stænderforsamlingernes dagsorden, men en egentlig pensionslov blev først gennemført efter 1848.

Efterhånden som embederne ved kumuleringen af ledige stillinger blev økonomisk mere attraktive, øgedes mulighederne for at få mere kvalificerede ansøgere til de ledige embeder. Hvad man i første række ønskede var at få ansøgere med en vis juridisk uddannelse. Dette søgtes opnået ved oprettelsen af et særligt juridisk studium ved Københavns universitet, som gennemførtes ved frd. af 10. febr. 1736. Her blev der nu iværksat en teoretisk og praktisk uddannelse, som i løbet af et par år skulle gøre det muligt for en student at erhverve titlen cand. jur. Man kunne også tage en mindre vidtgående eksamen, som medførte titlen exam. jur. Ved begge prøver indgik et krav om løsning af visse konkrete opgaver såsom at udfærdige en stævning og en dom. Endelig kunne man også aflægge en privat juridisk prøve udenfor universitetet fx. for en amtmand. Medens man længe havde måttet lade retsbetjentembederne på landet beklæde af lokale folk uden større uddannelse, var der nu skabt mulighed for at vælge juridisk uddannet personale. I første omgang søgtes embederne af personer, der havde taget den mindre juridiske eksamen, og der er også eksempler på, at en udpeget person først tog denne eksamen, når han havde visshed for, at han ville modtage det ansøgte embede. Først ved slutningen af 1700-tallet havde forholdene ændret sig så meget, at embederne var blevet gjort økonomisk attraktive også for en cand. jur., men det vender vi tilbage til nedenfor.

I 1978 offentliggjorde Grethe Ilsø en undersøgelse vedr. udnævnelsesproceduren i forbindelse med de ledige retsbetjentstillinger indenfor perioden 1735-65, som kaster lys over, hvad det var for personer, der blev udnævnt.⁴¹ Som grundlag for undersøgelsen er i første

Si Christian
 den Siette, af
 Sids Gaade, Kon-
 ge til Danmark og Norge, de Ben-
 ders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Hol-
 sten, Stormarn og Dytmerffen, Greve udi Olden-
 borg og Delmenhorst, Giøre alle vitteligt: At som
 Vi, fra Vores Kongelig Regierings Tiltrædelse, haver med ald
 Kongelig Omhu iblandt andet ladet Os være høyt anselegen,
 at Studeringer i Vore Riger og Lande, i henseende til den der-
 af for Vore Kiære og Tro Uundersaatere stundende Nytte kunde
 vorde excolerede, og Vi til den Ende, ved en Nye Allernaadigst
 Fundation haver forbedret de høypræiselige Stiftelser som Uni-
 versitetet i Vores Kongelig Residentz-Stad Kiøbenhavn af Vo-
 res Kongelige Forfædres Salig og Høykøvlig Ihufommelse er worden
 givet; Saa efterdi Erfarenhed noksom har givet tilkiende, hvorle-
 des Vore kiære og troe Uundersaatere udi Tretter og Rettergangs
 Processer, til deris Skade formedelst uærvøise og uerfarne
 Dommere og Procuratores ofte er bleven medtagen, have Vi,
 for at forekomme sliat, herefter funden for got at see det Studium
 Juridicum her ved Vores Universitet Allernaadigst sadt udi een
 saa ønskelig Flor og Tiltagelse, at Justitien i Vore Riger og Lan-
 de,

Fortale og gengivelse af de første artikler i frd. af 10. febr. 1736 om indførelse af særlige juridiske prøver ved universitetet. Loven tilsigtede at højne først og fremmest lokalembedsmændenes faglige standard. Som regel bekendtgjordes nye love i den enevældige periode ved, at man lod en bogtrykker fremstille en smukt udstyret tryksag til fordeling og tinglæsning ved de mange embeder. Man yndede også at give en nærmere motivering

række anvendt cancelliets gratialprotokoller, hvori samtlige ansøgninger til retsbetjent- og magistratembeder er indført. I 1735 omfattede denne embedskategori 306 personer, som beklædte ialt 382 embeder, altså et tydeligt bevis på, at kumuleringspolitikken var skredet vidt frem, og den fortsatte også i den følgende tid.

Der skal ikke i denne sammenhæng redegøres nærmere for selve udnævnelsesproceduren. Blot så meget skal siges, at når et embede var opslået, indgav de interesserede en ansøgning, som normalt frem-

de, formedelst Kærtviise og beqvemme Rættens Betiente og Procuratores, Tid efter anden, desto bedre, efter Lands Lov og Ræt, kand vorde plejet, og derom saadan Anordning Allernaadigst at gjøre som efterfølger.

Iste Post.

Om Examinibus Juridicis.

1.

Ingen Studiosus maa efterdags sege om noget enten Dommer eller Procurator Embede eller anden Civil Bestilling, som i ringeste maade med Justicien har at bestille, med mindre hand forud af Facultate Juridica publice er examineret, og har faaet saadan een Character, som kunde vidne om hans Habilité til det Embede, som hand attraaar.

2.

Til den Ende skal Facultas Juridica, Maanetlig, saa ofte der anmelder sig nogen Studiosus Juris til Examine, være pligtig, ligesom det ved Facultate Theologica skeer, at holde Examen Juridicum offentlig paa Consistorio, og det paa Latin, saaledes, at hver gang en mere end Natte Personer, tillige til Examen antages, paa det de saameget nøyere kunde overhøres; Og skal med dette Examine Juridico, hvad Examinatores og Examinandus selv, Notarii Embede, Tiden, Stædet, Protocolla saavel Qvæstionum, som distinctionis og Schedulam attestatoriam angaar, i alle Maader forholdes, ligesom det in Examine Theologico er anordnet.

A 2

3. Til

for de nye lovbud. I dette tilfælde understregede man, at borgerne »ofte har måttet lide under uretvisе og uerfarne dommere og prokuratorer. For fremtiden vil man derfor kræve, at ansøgere til dommer- og prokuratorbestillingerne samt andre embeder, hvortil der kræves kendskab til gældende lovgivning, skal have underkastet sig de nu indrettede juridiske prøver ved universitetet.«

sendtes gennem amtmanden til kancelliet. I mange tilfælde knyttede amtmanden nogle bemærkninger til ansøgningen, og disse kunne få betydning for afgørelsen. De indkomne ansøgninger blev behandlet af kancelliet, som udarbejdede en kommenteret liste, der forelagdes kongen. I de fleste tilfælde valgte kongen den person, der stod øverst på listen, men undtagelser forekommer. Havde kongen en favorit, og dennes navn var anført langt nede på listen, kunne han godt finde på at trække ham frem og lade ham vederfares den kgl. nåde. Udnævnel-

se af embedsmænd var et sagområde, som især interesserede den enevældige konge, og hvor hans vilje kommer tydeligst frem.

Hvad der har mere interesse i denne sammenhæng end proceduren, er naturligvis det spørgsmål, hvad det var for kriterier, man lagde til grund for udnævnelsen af de kgl. embedsmænd, der skulle virke som dommere i 1. instans.

I første række må man have set på, om ansøgeren havde en juridisk eksamen. Nu var denne først blevet indført i 1736, og der måtte gå nogle år, førend de juridiske kandidater begyndte at melde sig. Endnu omkring 1750 var deres antal beskedent, men i løbet af de følgende årtier kom der flere til. Af de i perioden 1735-65 udnævnte retsbejtede mener Grethe Ilsøe at kunne fastslå, at 70 ud af de 250 ansatte enten havde en juridisk eksamen ved udnævnelsen eller underkastede sig en juridisk prøve, såfremt de fik stillingen. Af de 70 var imidlertid kun 4 akademisk uddannede jurister. Resten tilhørte gruppen exam. jur.

Hvis man ikke var jurist eller lovede at tage en juridisk prøve, hvad anførte man så i sin ansøgning? I denne situation gjorde flere interesserede opmærksom på, at de i kortere eller længere perioder havde virket enten som fuldmægtig eller hjælper for den afgående embedsmand. Undertiden kunne de også anføre, at de var beslægtet med den pågældende. De kunne formelt være beskikket som fuldmægtige eller konstitueret som sådanne. Grethe Ilsøe har påvist, at 59 ansøgere anførte fuldmægtigbeskæftelsen som støtte for deres ansøgninger, og i 27 tilfælde blev den pågældende udnævnt i den ansøgte stilling.

Et betydeligt antal ansøgere fremførte, at man hidtil havde tjent »ved pennen«, hvilket vil sige, at man havde haft en eller anden skriverstilling. Det kunne have været i et af centraladministrationens mange kontorer eller hos en lokal embedsmand, såsom en amtmand eller en amtsforvalter. Man kunne også have været i privat tjeneste fx. på et større godskontor. Ca. 1/3 af de registrerede ansøgere eller 508 henviste til en sådan skriverbeskæftigelse, og af disse opnåede 71 embede. Denne kvalifikation har altså været ret afgørende for den besluttende myndighed.

Også andre og mindre grupper kan nævnes. Der var nogle, der oplyste, at de fra tid til anden havde virket som sættemommere eller -skrivere, og andre havde haft beskæftigelse som prokuratorer. En mindre gruppe henviste til en underordnet stilling enten ved hoffet

eller hos en indflydelsesrig embedsmand. Det var personer, der havde haft stillinger som tjenere eller lakajer. Af de bevarede protokoller fremgår det, at der var 29 personer fra hoffet, der forsøgte sig, og at 9 af disse faktisk opnåede et embede. Af personer med domestikstatus udenfor hoffet kendes 9, og af disse kom 3 i betragtning. Set i større sammenhæng må det fastslås, at begrebet »lakajisme« spillede en underordnet rolle, når det drejede sig om besættelse af de ledige retsbetjentembeder.

I løbet af sidste halvdel af 1700-tallet blev udbuddet af uddannede jurister større, og lidt efter lidt kunne man stille det krav til ansøgerne, at de skulle fremvise juridiske eksamensbeviser. I 1821 var man kommet så vidt, at man i en frd. af 26. jan. om det juridiske studium kunne forlange, at alle fremtidige over- og underordnede dommere skulle have taget den latinske juridiske embedseksamen. Dog kunne den juridiske eksamen for ustuderede række til, hvis det drejede sig om en konstitution som underdommer.

Det kunne være interessant at få Grethe Ilsøes undersøgelser ført længere ned i tiden. Som et beskedent bidrag til belysning af de problemer, som hun har behandlet for årene 1735-65, skal nedenfor meddeles resultaterne af en lille punktundersøgelse foretaget for året 1848. Det spørgsmål skal søges besvaret: hvorfra man havde rekrutteret de retsbetjente, der fungerede i 1848. Som grundlag for undersøgelsen er benyttet embedsmændene i Holbæk og Hjørring amter.

I de to amter fandtes i 1848 henholdsvis 7 og 8 retsbetjente. Af disse havde de 14 taget den fuldstændige juridiske eksamen, medens kun en enkelt, nemlig birkedommer Søren Bay, var exam. jur. Hans udnævnelse til birkedommer på Samsø havde han fået i 1817, altså nogle år før forordningen af 26. jan. 1821 udkom. Inden sin udnævnelse havde han i 3½ år virket som fuldmægtig på Ringkøbing amtskontor.

Ikke mindre end 5 af de 14 embedsmænd havde tidligere virket som overauditører og søgte nu over i et retsbetjentembede. En enkelt af disse havde foruden at være auditør virket som guvernementssekretær i Vestindien. 3 personer kom fra centraladministrationen, nemlig en kontorchef fra kancelliet, en kancellisekretær og en kancelist fra kabinetssekretariatet. 2 havde virket som fuldmægtige enten ved et amtskontor eller hos en byfoged, og endelig kan nævnes en premierløjtnant med juridisk embedseksamen, der i 1825 var blevet

afskediget fra militæretaten med karakter af krigsråd, og som herefter overtog herredsfogedembedet i Børglum herred. Som den sidste skal nævnes en prokurator ved landsoverretten i Viborg. Om de sidste 2 haves ingen oplysninger om deres beskæftigelse, forinden de udnævntes til et retsbetjentembede. Sammenfattende kan det altså fastslås, at det var lykkedes den enevældige regering at få skabt en juridisk uddannet dommerstand.

Når det havde været muligt for regeringen at få oprettet en både juridisk veluddannet retsbetjentstand og en også ganske vellønnet gruppe af embedsmænd, hænger det sidste i hvert fald først og fremmest sammen med, at antallet af selvstændige stillinger stadig er blevet formindsket. Man kunne derfor tillade sig at give de resterende en højere løn. Denne gik dog ikke ubeskåret i den kgl. retsbetjents egen lomme. Medens en herredsfoged ved periodens begyndelse ikke havde haft flere officielle gøremål, end at han selv uden vanskelighed kunne bestride dem, var forholdene fra slutningen af 1700-tallet helt anderledes. Flere og flere opgaver blev henlagt under retsbetjentene, og det betød, at han som andre embedsmænd kun kunne bestride sine forretninger med et større eller mindre personale. Dette måtte dels bestå af juridisk uddannede fuldmægtige dels af et større eller mindre antal skrivere. Dette personale måtte aflønnes af embedets normale indtægter, og ofte var det således, at yngre fuldmægtige foruden en mindre, kontant løn var optaget i herredsfogedens familie og fik både kost og logi. Aflønningen var beskedent, og man måtte derfor tillade, at fuldmægtigen havde en privat »juridisk praksis« ved siden af sin gerning på herredsfogedkontoret. Forholdene blev bedre for fuldmægtigene efter 1848, og faktisk bestod retten til privat praksis indtil gennemførelsen af retsplejeloven af 1916.

Normalt gik der ca. 13 år fra det tidspunkt, man havde taget sin juridiske eksamen, til man kunne forvente at få et embede som retsbetjent. I denne periode kunne man søge beskæftigelse i underordnede stillinger enten i centraladministrationen eller på et herredsfogedkontor og herigennem kvalificere sig til en kommende udnævnelse som retsbetjent. Man kunne også gå sagførervejen, hvilket flere foretrak.

Afsluttende må det siges, at der efterhånden var skabt en vis respekt omkring et kgl. retsbetjentembede. Et ydre udtryk herfor var også, at de almindelige underrettsdommere omsider havde fundet deres plads i den officielle Hof- og statskalender. Byfogeder og magi-

stratsmedlemmer havde længe været noteret i denne håndbog. Nu var også landdistrikternes dommere kommet med.

Fra slutningen af perioden har man iøvrigt ganske præcise oplysninger om de enkelte embeders indtægter, dels den faste løn dels et gennemsnit af sportelindtægterne for årene 1842-44. Af Hof- og statskalenderen for 1848 fremgår det, at der var en betydelig forskel på de enkelte embeders indtægtsforhold, og det forklarer, at det ikke mere var så almindeligt, at man forblev i det først opnåede embede, men derimod ofte søgte forfremmelse. Flertallet af de da eksisterende retsbetjentembeder (71) havde en fast løn på mellem 1.000 og 1.999 rbd. 21 embeder lå under 1.000 rbd., og lavest på lønskalaen lå en række birkedommere på Fyn og Lolland-Falster, hvis indtægt var nede på 400 og 600 rbd. 45 retsbetjente havde en årlig løn mellem 2.000 og 2.999 rbd. og 17 oppebar mellem 3.000 og 3.999. To retsbetjente lå over 4.000 rbd. Det fedeste embede var birkedommerembedet i Københavns amts nordre birk, som årligt indbragte sin indehaver 5.000 rbd. i fast løn foruden en opgjort sportelindtægt på 6.615 rbd. Resultatet af lønudviklingen havde altså været den, at flere retsbetjente i 1848 havde større indtægter end landsoverretsassessorerne.

5. Retsbetjentenes embedsfunktioner

Som omtalt foran var en retskreds i periodens begyndelse normeret med et dommer- og et skriverembede. I løbet af perioden overtog de fleste dommere også skriverembedet og de med dette forbundne embedsindtægter. Til gengæld måtte i hvert fald de større embeder ansætte private fuldmægtige og skrivere til at føre de mange protokoller, som efterhånden blev anlagt. I det følgende vil der blive givet en oversigt over de embedsfunktioner, der først og fremmest var henlagt til by- og herredsfogeder samt birkedommere.

Som det ældste og fornemste hverv må man betragte afsigelsen af domme i såvel civile som kriminelle sager i 1. instans. Om dommere hed det i loven af 1683, at de skulle være »vederhæftige og uberygtede dannemænd«. De havde pligt til at fremme behandlingen af de indstævnedes sager, og de kunne ifalde bødestraf, hvis de misrygtede deres hverv. De måtte ikke dømme i sager, de selv var part i. Opstod sådanne sager, skulle stedets overøvrighed udpege en anden bosat

»dannemand« som sættemand eller -skriver. Når en retssag var færdigbehandlet, var det dommerens pligt så hurtigt som muligt at udfærdige en skriftlig dom, sørge for at den af skriveren blev indført i tingbogen og leveret parterne i udskrift. Dommen skulle være formuleret så udførligt, at en højere instans i tilfælde af appel kunne danne sig et indtryk af sagens realiteter. Principperne var indlysende rigtige, men der var blot den hage ved dem, at det overvejende flertal af de da i funktion værende underrettsdommere ikke havde nogen mulighed for at leve op til dem, og der skulle gå lang tid, inden forholdene blev bedre.

Når tinget trådte sammen, det være sig enten by- eller herredstinget, mødte dommeren og hans skriver samt indtil 8 såkaldte tinghørere, tingmænd eller stokkemænd. De skulle overvære retsforhandlingerne og påse, at alt gik rigtigt til og eventuelt være med til at udstede et retsvidne. Stokkemandsinstitutionen, som videreførtes i det meste af den enevældige periode, må betragtes som et levn fra den tid, hvor retshåndhævelsen udøvedes af den stedlige befolkning. I henhold til loven af 1683 skulle stokkemændene overvære samtlige offentlige retsmøder såvel de ordinære på den fastsatte tingdag som de ekstraordinære møder, hvor man behandlede justits- eller ekstraretsagerne. Stokkemændene havde ikke nogen direkte indflydelse på domsafsigelsen, men loven fastsatte dog i 1-5-19, at i sager, hvor den anklagede kunne dømmes fra livet eller fra æren, skulle stokkemændene inddrages i dommens afsigelse. Reglen skulle dog ikke følges i de købstæder, hvor magistraten havde landstingsret.

I løbet af 1700-tallet degenererede stokkemandsinstitutionen. Hvervet var et borgerligt ombud, for hvilket der udbetaltes et mindre honorar. Lidt efter lidt overgik udnævnelsen af stokkemænd til den stedlige retsbetjent, og han udpegede sådanne personer, der var tilfredse med en meget ussel betaling. I slutningen af 1700-tallet kom hele ordningen ud for en stærk kritik, og sagen rejstes også i stænderforsamlingerne. Resultatet blev en ny lov om retsvidne af 9. juni 1847. Kongen havde ønsket, at alle bosatte mænd i jurisdiktionen på skift skulle varetage hvervet som retsvidne for at understrege, at retshåndhævelse var et samfundsanliggende, som måtte vedrøre hele befolkningen. Kongen bøjede sig imidlertid for sine rådgiveres afvigende mening, og i.h.t. forordningen af 1847 blev det bestemt, at for fremtiden skulle to retsvidner deltage i samtlige almindelige og ek-

straordinære retsmøder. I byjurisdiktionerne skulle de udpeges af kommunalbestyrelsen efter et regulativ, udarbejdet af denne og godkendt af amtmanden. Heri skulle også honoraret være fastlagt. I landjurisdiktionerne var det amtsrådet der, efter at have hørt såvel sogneforstanderskaberne i jurisdiktionen som den stedlige retsbetjent, udarbejdede det fornødne regulativ. For at sikre, at retsvidnerne også var istand til at bekræfte enkeltheder i proceduren, blev det desuden fastsat, at protokollerede vidneudsagn straks skulle oplæses for vidnerne.

Loven af 1683 fastslog endvidere, at ting skulle holdes offentligt og ikke bag rådhusets døre, ligesom herreds- og birketing ikke måtte finde sted i landsbyerne, men på andre bejlige steder, underforstået i fri luft og med let adgang for retskredsens beboere. Det blev ligeledes fastslået, at ingen herredsfoged måtte tage ophold i en købstad. Det varede imidlertid ikke så længe, inden disse lovbud gik i glemmebogen. I løbet af perioden blev det ganske almindeligt, at der indrettedes en tingstue på rådhuset, og i landjurisdiktionerne flyttede man ligeledes inden døre. Ved de talrige henlæggelser af en landjurisdiktion under en byfogeds administration, blev tingstedet ganske naturligt flyttet til købstaden, og beboere, der havde ærinde til retsbetjenten, måtte finde sig i at tage den længere tur ind til byen.

Også selve sagsbehandlingen ændrede karakter fra begyndelsen af den enevældige periode. Loven af 1683 ophævede det gamle system med mededsmænd og nævningebevis. Allerede i perioden før enevældens indførelse var man begyndt at tillægge vidnebeviset en betydelig indflydelse ved en sags behandling, og dette havde også medført, at modbevis toges i betragtning. I det hele taget kom vidneførslen til at spille en central rolle indenfor periodens retshåndhævelse. Et andet karakteristisk træk var den stigende anvendelse af prokuratorer, der udarbejdede skriftlige indlæg, som indleveredes til retten og udveksledes mellem parterne. De fremskaffede endvidere den fornødne dokumentation og foretog også i vid udstrækning afhøring af vidner, hvilket medførte, at dommeren under sagens gang spillede en ret passiv rolle. Denne procesform anvendtes til at begynde med både i civile og kriminelle sager, og også indenfor den sidste gruppe spillede den beskikkede anklager en hovedrolle, og dette princip benævnes derfor det akkusatoriske. Princippet lod sig udmærket anvende indenfor den civile proces, men var mindre anvendeligt indenfor den kriminelle.

Da den opfattelse lidt efter lidt trængte igennem, at det var den dømmende magts opgave at finde frem til den skyldige i en straffesag og sørge for, at han fik sin dom, måtte konsekvensen blive, at man pålagde dommeren at gøre en positiv indsats for at få sagen opklaret. Ved en forordning af 21. maj 1751 fik dommeren et selvstændigt ansvar for, at sagen blev ordentligt undersøgt og om muligt opklaret. Man ville ikke mere lade sig nøje med en blot og bar tilståelse. Forbrydelsen skulle kunne dokumenteres. Dette princip kaldte man det inkvisitoriske. Ganske vist skulle amtmanden fortsat udpege både en anklager og en forsvarer, der naturligvis havde pligt til at undersøge sagen og fremdrage dens forskellige momenter, men det blev dommerens pligt ikke at afslutte sagsbehandlingen, førend han mente, at alle relevante oplysninger var skaffet til veje. Det nye princip udbyggedes ved frd. af 3. juni 1796, som pålagde dommeren at foretage den første afhøring (undersøgelsesforhøret), og denne skulle finde sted inden 24 timer efter pågribelse og fængsling. Ved en ny frd. af 13. okt. 1819 indskærpedes påny dommerens forpligtelse til aktivt at gå ind i behandlingen af de kriminelle sager og ikke blot stole på, hvad anklager og forsvarer fremførte.

Det var i den her behandlede periode, at anvendelse af sagførere blev almindelig. I en civil sag kunne parterne selv bestemme, om de ønskede sagførerassistance. Selvmødere forekom naturligvis, men på grund af den skriftlige sagsbehandling blev det mere og mere almindeligt, at man engagerede en sagfører. I kriminelle sager mødte, som omtalt ovenfor, både en sagfører som anklager og som defensor, og ingen kriminel sag kunne anlægges, uden at amtmanden havde givet sin tilslutning. Det var også amtmanden, der tog beslutning om appel, eller om dommen kunne stadsfæstes og eksekveres. Også den dømte kunne kræve appel. De seneste bestemmelser herom indeholdtes i frd. af 23. maj 1840.

Medens højesteretsprokuratorerne beskikkedes af kongen, kunne amtmanden beskikke prokuratorer til at virke ved underinstanserne og ved landsoverretterne. Man kunne også løse borgerskab som prokurator i en købstad. Med tiden krævede man, at en prokurator skulle have aflagt juridisk eksamen, og fra 1809 skulle alle prokuratorer have ggl. udnævnelse. De betragtedes herefter som embedsmænd.

Under visse betingelser kunne en afsagt dom appelleres til en højere instans. Således kunne domme afsagt ved by-, herreds- og birketing

appelleres til landstinget (landsoverretten). Nogle købstæder havde, som tidligere omtalt, stadig den såkaldte landstingsret. Sager, hvori den anklagede var dømt fra livet eller fra æren, skulle altid forelægges rådstueretten. De forskellige rådstueretter, der skyldte et særligt kgl. privilegium deres oprettelse, ophævedes lidt efter lidt, og de sidste forsvandt i 1805. En dom kunne ikke indstævnes for højesteret, før end der forelå en skriftlig dom fra enten en underinstans eller et landsting (landsoverret), dog skulle alle domme om dødsstraf forelægges både højesteret og kongen. Domme afsagt ved birketingene på de grevelige og friherrelige godser kunne direkte indankes for højesteret. Samme ret havde også andre jordegodsejere, der ved særligt privilegium havde fået tilladelse til at oprette et birk. Også domme afsagt ved de kgl. birker på ryttergodserne kunne direkte prøves ved højesteret. Så sent som ved en frd. af 10. april 1750 bekræftedes disse rettigheder. I forbindelse med landstingenes ophævelse i 1805 forsøgte regeringen at få disse gamle bestemmelser afskaffet. Med hensyn til de kgl. birker gennemførtes ved frd. af 6. sept. 1805 den regel, at der fra disse birker kun kunne appelleres til landsoverretten, medens det ikke var muligt at gennemføre en generel bestemmelse om ophævelse af grevernes og friherrernes særlige appelret. Man måtte her nøjes med en almindelig henstilling om at give afkald på retten til appel til højesteret, men denne henstilling blev kun fulgt af ganske få lensbesiddere. For at begrænse antallet af de mange småsager, som førtes helt op i højesteret, gennemførtes ved en frd. af 16. dec. 1840 visse indskrænkninger i appellmulighederne, men det var stadig således, at domme om frihedstab på livstid fortsat skulle indankes for landsoverretten, og dødsdomme skulle behandles både af landsoverret og højesteret. Dommen kunne først eksekveres, efter at en kgl. resolution var indhentet.

Retsbetjentenes dømmende virksomhed fremgår af de af amtmanden autoriserede tingbøger, efter år 1700 normalt benævnt justitsprotokoller. De indeholder et kortere eller længere referat af sagens forløb. I visse jurisdiktioner fandt man det praktisk at indføre de kriminelle sager i en særlig protokol, kaldet ekstraretsprotokollen, fordi sagerne ofte blev behandlet på særlige retsdage. Til begge grupper af protokoller hører som regel løse dokumenter, stævninger, indlæg m.m. kaldet »justitsdokumenter« og »ekstrarets sager«. Nogle embeder anlagde særlige domprotokoller, medens andre indførte domme-

ne i de almindelige retsprotokoller.

Retsbetjentens dømmende myndighed fik i løbet af 1700-tallet et forøget omfang ved udbygningen af den særlige politilovgivning. Begrebet »politi« havde i ældre tid en mere udvidet betydning, end man idag tillægger begrebet. En omfattende lovgivning regulerede dagliglivets forskellige former, navnlig i købstæderne, men efterhånden kom også landdistrikterne med. Normalt skelnede man mellem offentlige og private politisager (fx. injuriersøgsmål). Som regel idømtes bøder for overtrædelser af politilovgivningen, men man kunne også idømmes fængsel på vand og brød.

Politisagerne var et broget sagområde. I forordningen af 22. okt. 1701 er de forskellige politisager opregnet i ikke mindre end 12 kapitler. Der var strenge regler for overholdelse af helligdagen og om ærbarhed og gode sæder. Der skulle føres kontrol med værtshuse og offentlige fruentimmer, og der kunne skrives ind mod overdådige fester og prangende påklædning. Der gjaldt detaljerede regler for torvehandel og omløben med varer, og der skulle føres kontrol med de eksisterende håndværkerlav. Overtrædelse af gældende vedtægter for renholdelse af gader og stræder, renovation, vandforsyning samt vedligeholdelse af brandredskaber hørte ligeledes under »politiet«. Det samme gjaldt opretholdelse af ro og orden på offentlige steder og indskriden mod at færdes beruset eller give anledning til slagsmål og anden uorden. Også en række sager vedr. småtyveri og hæleri samt bedrageri kunne behandles som politisager. Hertil kom yderligere tilsyn med fremmede, indgriben mod løsgængere, stridigheder mellem husbond og tyende, private injuriersager m.m. I periodens begyndelse var det først og fremmest magistraten, der førte tilsyn med de mange regulativer og lovbestemmelser, og i egenskab af rådstueret pådømte de mange overtrædelser. Til assistance ved de eksekutive politiforretninger ansatte man kommunale vægtre og politibetjente. Lidt efter lidt overtog byfogeden og i landdistrikterne herreds- og birkefogederne pådømmelsen af de mange politisager, ligesom de blev ledere af det eksekutive politi.

Politolovgivningen udbyggedes i løbet af 1700-tallet fx. ved frd. af 25. aug. 1741 om land- og forprang og ved den udførlige frd. af 25. marts 1791 om politivæsen på landet. I henhold til denne lov oprettedes en særlig overpolitiret, der administreredes af amtmanden. Forordningen af 1791 tog iøvrigt sigte på at håndhæve husbondens myn-

dighed overfor tjenestefolk og sikre disse mod overgreb eller ubillig behandling fra husbondens side. Endvidere fastsatte forordningen en række bestemmelser, der skulle hindre løsgængeri og tvinge ledig arbejdskraft til at søge fast tjeneste. Overtrædelse af denne forordning var at betragte som en politisag, og det pålagdes retsbetjentene på landet at undersøge og pådømme disse sager. For at fremme afgørelserne indførtes nærmere regler for sagernes behandling, navnlig kortere stævningsvarsel og lavere retsgebyrer. Endvidere blev det bestemt, at prokuratorer ikke kunne medvirke i disse sager, og at kun to stokkemænd skulle være nærværende. Forlig skulle søges tilvejebragt i første omgang, og var det ikke muligt, skulle der afsiges dom. Til hjælp for retsbetjentene pålagdes det sognefogederne eller oldermænden at føre kontrol med de her nævnte forhold og formane de pågældende til orden og sædelighed.

Var de idømte utilfredse med retsbetjentens afgørelse, kunne de appellere dommen til amtmanden, som uden bekostning kunne afgøre sagen ved resolution. I tilfælde af, at sagen blev afgjort med en bøde, var amtmandens resolution endelig. Oversteg bøden 66 lod sølv eller idømtes en legemsstraf, som var strengere end fængsel på vand og brød, kunne sagen indberettes til kancelliet med anmodning om forelæggelse for højesteret. Ved et reskript af 23. okt. 1795 blev det fastslået, at samtlige politisager på landet skulle behandles i overensstemmelse med forordningen af 1791. Den i 1791 etablerede overpolitiret, hvor amtmanden var eneste dommer, ophævedes ved en provisorisk forordning af 27. maj 1848. For fremtiden skulle alle private og offentlige politisager, som var pådømt ved en landjurisdiktion, (det gjaldt også politisager, som blev pådømt ved birkeretterne på grevskaber og baronier) appelleres til overretterne på betingelse af, at sagens værdi oversteg 10 rbd.

Det normale var fortsat, at det tilkom overøvrigheden at rejse tiltale i politisager og foranledige eksekution af afsagte domme. Da man efter år 1800 i enkelte jurisdiktioner beskikkede særlige politimestre, blev det ved en kancelliplakat af 12. jan. 1821 fastsat, at en politimester uden overøvrighedens tilladelse kunne anlægge og påkende offentlige politisager indenfor jurisdiktionen. Dog skulle dommen fortsat indberettes til overøvrigheden, førend den kunne fuldbyrdes. Indgik en tiltalt på en mindelig afgørelse, skulle overøvrigheden ligeledes godkende en sådan. Medens man siden 1682 havde haft et særligt em-

bede som politimester i København (et embede som til at begynde med også udstyrede sin indehaver med politimyndighed over hele riget), var der ikke blevet udnævnt særlige politimestre i provinsen, men politimyndigheden var overdraget de lokale retsbetjente. I slutningen af perioden gav man imidlertid byfogederne i Odense, Ålborg, Århus og Helsingør udvidet politimyndighed, og de pågældende embedsmænd førte fremtidigt også titel af politimester. I den store landjurisdiktion kaldet Københavns amts rytterdistrikts birk anmodede birkedommeren i 1802 om, at politiforvaltningen måtte blive udskilt fra birkedommerhvervet, og ved reskript af 28. maj 1802 oprettedes i denne jurisdiktion et særligt embede som politimester.⁴² Fra 1805 varetog politimesteren også det særlige embede som vejfiskal. I 1819 deltes jurisdiktionen i to nye, kaldet henholdsvis Københavns amts nordre og søndre birk, og ved den lejlighed nedlagde man igen politimesterembedet, og politiforvaltningen overtoges påny af birkedommerne. Afsluttende kan det fastslås, at antallet af rejste offentlige politisager var stigende gennem hele perioden og i høj grad bidrog til at øge retsbetjentens virksomhed som dømmende myndighed. Et synligt udtryk herfor er anlæggelse af en ny protokolrække, kaldet »politiprotokoller«. Et påbud om at anlægge sådanne protokoller indeholdtes allerede i den ovenfor citerede frd. af 25. aug. 1741, og påbudet gentoges i de senere udgivne politiforordninger.

Som følge af de mange brandkatastrofer, som ramte landets købstæder fra tid til anden, udkom der 24. jan. 1761 en forordning, som nærmere fastsatte, hvilke brandredskaber en købstad skulle råde over, og hvorledes man havde at forholde sig i tilfælde af en opstået ildebrand. For at skabe respekt om disse bestemmelser oprettedes en særlig brandret, hvori byfogeden som udpeget brandinspektør og øverste tilsynsførende med brandvæsenet havde sæde. Den særlige brandretsprotokol skulle føres enten af by- eller rådstueskriveren, hvor en sådan embedsmand forefandt. Brandretten skulle undersøge og påkende alle overtrædelser af brandforordningen. Var en tiltalt utilfreds med den afsagte dom, kunne den appelleres til overøvrigheden, som kunne afgøre sagen endeligt med en resolution. Det var ligeledes overøvrigheden, der traf beslutning om eksekution. Sager af værdi over 30 rdl. kunne appelleres til højesteret. Også visse sager vedr. købstædernes vandforsyning kunne forelægges brandretten. Denne specielle domstol ophævedes ved lov af 21. marts 1873 fra 1. jan.

1874 at regne.⁴³

Foruden at optræde som dommer havde retsbetjenten flere andre funktioner, hvoraf tinglæsning af modtagne kgl. forordninger, skøder og pantebreve i fast ejendom spillede en afgørende rolle. Også andre dokumenter såsom gavebreve og afkald kunne tinglæses. Tinglæsningen foregik i det offentlige retsmøde på den fastsatte tingdag. I købstæderne havde tinglæsningerne et vist omfang. I landjurisdiktionerne spillede de i periodens begyndelse en mindre rolle. Som omtalt foran varetog landstingene tinglæsning af skøder og panteforskrivninger af adeligt gods. Indgåede fæstebreve blev foreløbig ikke tinglæst, hvilket vil sige, at landjurisdiktionernes tinglæsning i første række vedrørte de kgl. forordninger og det ufrie selvejergods. Det ordinære ugentlige retsmøde begyndte altid med eventuel tinglæsning.

Det var udtrykkeligt fastslået i købstadforordningen af 1682 og i loven af 1683, at der skulle føres særlige pantebøger, hvor de tinglæste dokumenter blev indført in extenso. Der er da også blevet anlagt et antal protokoller i købstadjurisdiktionerne i årene efter 1680, medens pantebøger er mere sjældne i landjurisdiktioner. Dog anlagdes sådanne protokoller i Københavns birk og i Samsø birk i 1694. Ved en ny frd. af 7. febr. 1738 indskærpedes retsbetjentenes forpligtelse til at føre specielle skøde- og panteprotokoller, og desuden pålagde man dem at indrette alfabetiske registre over debitorer og kreditorer for derved at komme adskillige konstaterede besvigelser i forkøbet. Disse alfabetiske registre, som dog ikke gav fuld sikkerhed imod nye besvigelser, førtes både i købstæderne og i landjurisdiktionerne i hened 100 år og blev efterhånden afløst af de mere sikre realregistre, hvor hver ejendom havde sit folium i skødeprotokollen, hvor alle adkomster og pantsætninger var opført i kronologisk rækkefølge. Realregistre indførtes først i København i 1759 og trængte efterhånden også igennem i købstæderne, hvor man dog ikke benyttede ejendommens matrikelnummer, men brandtaksationsnummeret. I landdistrikterne kunne man først få indført realregistre, når der var udarbejdet en ny matrikel og en sådan forelå i 1845. Efter at samtlige landejendomme var udstyret med et matrikelnummer, kunne man ved en frd. 28. marts 1845 kræve, at samtlige landjurisdiktioner indførte realregistre. Ved samme lejlighed afløstes brandtaksationsnumrene i købstæderne af matrikelnumre. På det tidspunkt havde man forlængst overdraget retsbetjentene i landdistrikterne at foretage ting-

læsning af al landbrugsjord. Det skete ved nedlæggelsen af landstingene i 1805. Fra 1810 blev det påbudt, at fæstebreve for fremtiden også skulle tinglyses. Ved indførelsen af realregistre i købstæder og land-distrikter havde hele tinglysningsproceduren fået den udformning, der eksisterede indtil nyordningen i 1926. (se s. 422f.).

En anden vigtig juridisk funktion, som lidt efter lidt blev overdraget de lokale retsbetjente, var skifteforvaltning (se foran s. 36f.). Ved loven af 1683 blev der givet en række almindelige bestemmelser om den offentlige skifteforvaltning (5-2). Det var stadig således, at arvinger selv kunne beslutte, om de ønskede øvrighedens medvirken ved skiftebehandling, men de kom under en vis offentlig kontrol, og med tiden udviklede det sig således, at det offentlige mere og mere blev inddraget i skifteforvaltningen. Som skifteforvaltere udpegede loven amtmanden, i købstæderne øvrigheden, d.v.s. magistrat og byfoged, og på landet den stedlige retsbetjent. Det var imidlertid ikke blot disse embedsmænd, der fik overladt skiftemyndighed. Som det nedenfor nærmere vil blive forklaret, udøvedes skiftemyndighed i første halvdel af den enevældige periode af en lang række myndigheder, institutioner og enkeltpersoner, og der kom stadig nye til. Først fra slutningen af 1700-tallet koncentreredes skifteforvaltningen mere og mere hos byfogeden og retsbetjentene på landet.

Ønskede man, at øvrigheden skulle foretage skiftet, bestemte loven, at der straks efter dødsfaldet skulle gøres anmeldelse til skifteforvalteren, som ofte samme dag foretog en foresegling af den afdødes ejendele. Dødsfaldet blev bekendtgjort, og på 30. dagen efter dødsfaldet mødte skifterettens betjente op og foretog en nærmere registrering og vurdering af boet og dets ejendele. Til dette møde var arvingerne indkaldt sammen med eventuelle kreditorer. Når boets aktiver og passiver var gjort op, foretoges arvedelingen, og der udfærdigedes et såkaldt skiftet brev. Ingen enkemand eller enke måtte indgå nyt ægteskab, førend et lovformeligt skifte havde fundet sted med børn og rette arvinger, men en efterladt ægtefælle kunne få lov til at hensesidde i uskiftet bo sammen med sine umyndige børn. Den offentlige skifteforvalter drog endvidere omsorg for, at der eventuelt blev udpeget værger for umyndige arvinger, og at deres arv forvaltedes på betryggende måde af udpegede overformyndere.

I købstæderne varetog i periodens begyndelse magistrat og byfoged i forening skifteforvaltningen, men i de købstæder, hvor der ikke

fandtes nogen magistrat, blev det alene byfogeden, der fungerede som skifteret.

For landdistrikternes beboere eksisterede der flere forskellige skifteforvaltere. Amtmanden fungerede som skifteforvalter efter lensbesiddere, godsejere, selvejere, hovedgårdsforpagtere (i henhold til reskript af 24. maj 1746) og indsiderne. På de private godser udøvede godsejeren skifteforvaltning for alle sine undergivne: fæstebønder (som regel også arvefæstere), lejemænd, forpagtere af bøndergårde, men ikke hovedgårdsforpagtere, gods- og avlsforpagtere, skrivere og tjenere med deres hustruer, børn og tyende. På lensgodserne havde lensbesidderne på samme måde skifteretten over sine undergivne dels i henhold til de amtmandsrettigheder, lensbesidderen sad inde med, dels som almindelig godsejer. På de kgl. godser udøvedes skifteforvaltning af ridefogeden og på ryttergodset af regimentsskriveren. Efterhånden som dette gods blev bortsolgt, overtog amtsforvalteren skiftemyndigheden, indtil den ved lov af 28. april 1850 overgik til retsbetjentene. Også en række godsejende institutioner (universitet, Københavns magistrat, Sorø akademi, Roskilde domkirke, Duebrødre kloster og hospitalet i Nykøbing F) havde skiftemyndigheden på deres godser og udøvede den indtil gennemførelsen af den førnævnte lov af 28. april 1850.

Udenfor den almindelige skifteforvaltning stod endvidere militæretaten og den gejstlige stand. Indenfor militæretaten varetoges skifteforvaltning af auditøren ved de forskellige afdelinger, og med hensyn til gejstligheden udøvedes skifteforvaltning af provsten. Under den gejstlige skiftejurisdiktion hørte foruden præsterne også degne og lærere samt deres husstand og tyende. På Bornholm, hvor der ikke eksisterede egentlige godser, varetoges skifteforvaltningen efter landbefolkningen af en særlig skifteforvalter. Ved reskript af 31. okt. 1749 blev det bestemt, at når den eksisterende skifteskriverstilling blev vakant, skulle skifteforvaltningen overgå til de respektive retsbetjente.

Ved loven af 1683 var det blevet pålagt alle, der virkede som skifteforvaltere, at føre autoriserede skifteprotokoller, og det var pålagt overøvrigheden at føre kontrol med skifteforvaltningen og bestyrelsen af de umyndiges midler. Ved flere lejligheder måtte regeringen indskærpe disse reglers overholdelse, og så sent som 12. febr. 1790 udkom en forordning, der alvorligt gentog skifteforvalterens forplig-

telser. På det tidspunkt var regeringen imidlertid inde på tanker om at samle den offentlige skifteforvaltning hos retsbetjentene, hvilket hang sammen med regeringens ønsker om at forbedre de pågældende embeders økonomi. Det begyndte med, at man i 1793 overførte amtmandens hidtidige skifteforvaltning, til de respektive herredsfogeder og birkedommere. I en række jyske amter skete overdragelsen straks, medens ændringen i de øvrige provinser indtraf i forbindelse med embedsafgang eller ved amternes nyinddeling. Ved en frd. af 5. dec. 1806 ophævedes den gejstlige skiftejurisdiktion, og forretningerne overgik på samme måde til de stedlige retsbetjente. Endelig ophævedes ved en frd. af 25. juli 1817 den hidtil eksisterende jorddrottlige skiftejurisdiktion, idet man dog indtil videre undtog lensbesiddere og ejere af komplette sædegårde samt de før nævnte godsejende institutioner. Først ved loven af 28. april 1850 bortfaldt den sidste rest af den gamle patrimonielle skiftejurisdiktion. Loven trådte i kraft 1. jan. 1851, og fra da af var herredsfogeder og birkedommere de eneste forvaltere af offentlig skiftemyndighed. Samtidig med, at de havde overtaget skifteforvaltningen, fik de endvidere overdraget overformynderiforretningerne. De nærmere regler herfor indeholdtes i reskriptet af 7. febr. 1794.

Med overtagelsen af skifteforvaltningen fulgte også en forøgelse af arbejdsopgaverne som auktionarius. I løbet af en bobehandling var det ganske almindeligt, at der måtte afholdes auktion enten over efterladt fast ejendom eller diverse løsøre.

Det offentlige auktionsvæsen var blevet overdraget retsbetjentene i by og på land i henhold til en frd. af 4. marts 1690. Tidligere havde hvervet som leder af auktioner været overladt beskikkede »auktionsmestre«. Over de af retsbetjenten foretagne auktioner skulle der føres en af amtmanden autoriseret protokol. Ved en ny forordning af 19. dec. 1693 gentoges og uddybedes disse bestemmelser, og det blev endvidere tilladt private personer at sætte deres ejendele under auktion, når det skete ved hjælp af de dertil autoriserede embedsmænd. Auktionsforvalterne skulle sørge for ved trykte eller skrevne plakater at tilkendegive tid og sted for auktionerne, og retsbetjenten oppebar visse sportler ved en afholdt auktion. En lang række plakater og forordninger ændrede fra tid til anden de oprindelige bestemmelser om afholdelse af auktion, men hvervet som auktionarius var knyttet til retsbetjentembedet helt til 1932. I visse retsbetjentarkiver findes der

auktionsprotokoller, der går helt tilbage til tiden før 1700, men det hører til undtagelserne.

Til retsbetjentens opgaver hørte endvidere at optræde som foged og notar. De grundlæggende bestemmelser om fogedforretninger findes i lovens 1-21-1ff. og 1-24-17. Som foged kunne han foretage arrester på person og gods, og han skulle drage omsorg for, at de af ham afsagte domme i justits- og politisager blev eksekveret. Han skulle endvidere inddrive bøder og mulkter samt private fordringer med hjemmel i domme, kendelser, forlig og lignende. I egenskab af foged måtte han ofte udføre registrerings- og vurderingsforretninger samt foranstalte auktioner af beslaglagte genstande m.m. Når han rykkede ud, var han som regel ledsaget af to vidner.

Overfor skatterestancer anvendte man i ældre tid militær eksekution, men ved en frd. af 30. jan. 1793 om skatteoppebørsel, fik retsbetjenten pålagt en række funktioner i forbindelse med inddrivelsen af disse restancer.

Oplysninger om foretagne fogedforretninger må i ældre tid søges i justitsprotokollen. Da fogeden imidlertid som regel måtte have en protokol med, når han foretog en forretning, anså adskillige retsbetjente det for praktisk at anlægge særlige fogedprotokoller. I sjællandske byfogedarkiver findes enkelte fogedprotokoller fra omkring midten af 1700-tallet, men de fleste stammer fra tiden efter år 1800. Ved et kancellicirkulære af 31. aug. 1822 til amtmændene, fik disse pålæg om at drage omsorg for, at samtlige retsbetjente anlagde specielle fogedprotokoller.

I lovens 1-8-2 omtales en embedsmand med titlen »Notarius publicus regius«, men loven indeholdt ingen nærmere regler for hans virksomhed. I de følgende år synes der at være beskikket notarer forskellige steder, og en anordning af 31. jan. 1738 bestemte, at på steder, hvor ingen beskikket notar fandtes, skulle by- og rådstueskriveren forrette »notarii publici embede«. I analogi hermed varetoges notarforretningerne i landdistrikterne af retsskriveren, hvor en sådan fandtes, og ellers af retsbetjenten. Formålet med anordningen var at fastlægge gebyrer for udskrifter og attestationer, som notaren blev anmodet om at foretage. Formodentlig var det navnlig i købstæderne at der var brug for en notar, idet han her ofte blev anmodet om at bekræfte vekselpotester og på et senere tidspunkt også flere testamenter. Der synes ikke at foreligge et egentligt påbud om, at retsbetjenten

skulle føre særlige notarialprotokoller, men faktisk medførte anordningen af 1738, at forskellige embeder anlagde en særlig notarialprotokol. I landdistrikterne skete det først i større udstrækning efter år 1800.

De i det foregående nævnte forretninger var de opgaver, som i første række var overladt retsbetjentene i by og på land, og som sammenfattende kan henføres til opgaver i forbindelse med retshåndhævelsen. Ved siden heraf fik retsbetjentene fra tid til anden anvist flere administrativt betonedede forretninger, af hvilke nogle skal nævnes i det følgende.

Ved en forordning af 24. sept. 1708 tog regeringen initiativ til indførelse af en fattigforsørgelse i by og på land i det håb, at man herved kunne formindske de omstrefende betleres generende plagerier. I købstæderne skulle et magistratsmedlem eller byfogeden tiltræde fattiginspektionen, og på landet skulle den lokale retsbetjent sammen med provsten udgøre herredsinspektionen. Som omtalt foran s. 134 måtte man i løbet af et par årtier erstatte herredsfogeden med amtsforvalteren, da det havde vist sig, at retsbetjentene var uegnede til at bestride hvervet. Fattigforordningen af 1708 blev ikke nogen succes. Det lykkedes aldrig at få fremskaffet de fornødne midler til en effektiv fattigpleje, og følgelig var kampen mod tiggeriet også forgæves. Kort efter århundredskiftet gennemførtes en reform af det offentlige fattigvæsen. Da amtmand Stemann i Sorø, der var en af fædrene til den nye fattiglov, betragtede det offentlige fattigvæsen som en »politisaag«, foreslog han, at retsbetjentene skulle være fødte medlemmer af de nye fattigkommissioner. Nu som før blev det dog indtil videre sognepræsterne, der bar hovedbyrden ved det offentlige fattigvæsens administration. Om det offentlige fattigvæsen se iøvrigt den mere detaljerede fremstilling s. 271.

Fra 1790ernes begyndelse tillagdes der retsbetjentene på landet en række nye administrative opgaver, der – betragtet hver for sig – måske ikke betød så meget rent arbejdsmæssigt, men sammenlagt dog medførte, at herredsfogedens almindelige arbejdsbyrde og kontakt med den lokale befolkning blev væsentligt forøget.

Ved stavnsbåndets ophævelse i 1788 mistede samtlige godsejere deres tidligere ret til at udpege det fornødne antal bondesønner til militærtjeneste. Udskrivningen skulle for fremtiden foretages af den såkaldte session, sammensat af amtmand, krigskommissær og regi-

mentschef. Riget blev opdelt i lægder, der bestyredes af en lægdsmand, og et lægd faldt så nogenlunde sammen med et sogn. Det var lægdsmandens opgave at føre en fortegnelse (en rulle) over samtlige værnepligtige indenfor lægdet. Den såkaldte lægdsforstander havde til opgave at sammenskrive de lokale ruller og kontrollere lægdsmandens rulleførsel, incl. førelsen af de nødvendige til- og afgangslister. Indtil videre bevarede godsejeren hvervet som lægdsforstander for godsområdet, medens amtsforvalteren varetog det samme hverv for det såkaldte strøgods. Efterhånden som selveje trængte igennem, øgedes amtsforvalterens arbejde, og ved et cirkulære af 2. april 1791 overførtes amtsforvalterens opgave til herredesfogeden. Denne var desuden forpligtet til at møde op til den årlige session og overvære sessionsbehandlingen af det mandskab, der mødte fra hans embedsområde, og som ikke hørte under godserne. Ved lov af 28. april 1850 mistede godserne sammen med lensbesidderne og visse offentlige stiftelser hvervet som lægdsforstander, som herefter overtoges af herredesfogeden. Om udskrivningsvæsenet se også s. 218-21.

I det gamle landbosamfund havde godsejer og bønder i fællesskab udført det fornødne i tilfælde af en brandkatastrofe. Fra midten af 1700-tallet begyndte man også på landet at tegne brandforsikringer, men foreløbig var det dog kun få ejendomme, der blev forsikret. (Om brandvæsenet i købstaden se s. 148f. og 171f.). I 1792 besluttede regeringen, at brandvæsenet i landdistrikterne skulle sættes på en bedre fod, og 29. febr. 1792 udkom to love, der henholdsvis påbød anskaffelse af brandredskaber i landdistrikterne og oprettede en statslig brandforsikring for landbygninger.⁴⁴ Administrationen af disse nye bestemmelser blev overladt amtmanden, den stedlige retsbetjent og amtsforvalteren. Endvidere forudså loven, at der på det helt lokale plan burde engages brandfogeder, udstyret med en instruks. Amtmanden førte overtilsynet, og retsbetjenten skulle ved årlige eftersyn sikre sig, at de lovbestemte redskaber var til stede. Ønskede en landboer at få sin ejendom forsikret, skulle retsbetjenten udmelde to vurderingsmænd og foranledige deres vurdering indsendt. Opstod der en brand, skulle der ligeledes udmeldes vurderingsmænd til at besigtige den beskadigede ejendom og vurdere skaden. Amtsforvalteren fik til opgave at modtage forsikringspræmierne (de såkaldte brandhjælpspenge) og at udbetale forsikringssummen.

Det viste sig hurtigt, at nyordningen blev en stor succes, og at de

implicerede embedsmænd havde svært ved at leve op til de nye kontrolkrav. Ved en frd. af 26. marts 1800 ansattes særlige embedsmænd, kaldet branddirektører, der i det væsentlige overtog de opgaver, som hidtil havde været pålagt amtmænd og retsbetjent. Deres embedsområde var amtet, og de modtog et kontant honorar, som ved periodens slutning svingede mellem 450 og 1.000 rbd. Branddirektørerne var normalt tidligere officerer, og i tjenstlig henseende var de undergivet tilsyn af amtmænd. En række øsamfund som Bornholm, Langeland og Samsø blev ikke underlagt nogen branddirektør. Her fortsatte retsbetjenten med de i 1791 fastlagte opgaver. Ordningen med branddirektører eksisterede indtil 1861 (1872).

På endnu en række områder fik retsbetjenten i sidste halvdel af 1700-tallet pålagt en række kontrolforanstaltninger og ordre til at skride ind over for personer, der ikke holdt sig de givne love og bestemmelser efterrettelig. Det gælder fx. med hensyn til vejvæsenet og det offentlige sundhedsvæsen. Herom henvises imidlertid til den nærmere omtale s. 206f. og 182-87. Afsluttende skal tilføjes nogle bemærkninger om retsbetjentens eksekutive politiforretninger, et arbejdsområde som med det stigende befolkningstal måtte beslaglægge mere og mere af hans tid. Ikke alene bevægede befolkningstallet sig støt opad, men vandringerne mellem by og land – og mellem de forskellige provinser – var også stigende. Naturligvis havde man altid kendt til dette problem, men med årene blev det større og større. For at kunne kontrollere disse vandring og rejser var det pålagt de pågældende at erhverve sig gyldigt rejsepass, og retsbetjentene i by og på land skulle kontrollere, at de rejsende var ude i lovligt ærinde og forsynet med de nødvendige legitimationer. Almindelige rejsende havde nok fortrinnsvis ærinde til de forskellige købstæder, således at det var byfogeden, hvem kontrollen påhvilede. En særlig gruppe af lovligt rejsende var endvidere de omvandrende håndværkssvende, både inden- og udenlandske. Det skulle kontrolleres, at de virkelig var ude for at søge arbejde, og en frd. af 10. dec. 1828 pålagde dem straks efter ankomsten til en købstad at henvende sig til politimyndigheden og forelægge rejsepass og vandrebo.

På landet var det i første række sognepræsten, som havde pligt til at føre den fornødne kontrol med alle fremmede, der kom til sognet. Allerede ved loven af 1683 (3-19-1ff.) var det pålagt beboerne at gøre fornøden anmeldelse til sognepræsten om en fremmeds ankomst, og

denne embedsmand havde derefter pligt til at undersøge hans forhold. Opstod der mistanke til ham, skulle retsbetjenten have fornøden underretning. Ved en frd. af 24. juli 1822 indskærpedes de gamle bestemmelser.⁴⁵ Drejede det sig om tjenestefolk, der ønskede at forlade sognet, skulle husbonden udfærdige et skriftligt skudsmål, og det samme skulle præsten. Denne regel var gældende både på landet og i byerne. De udfærdigede skudsmål, som til at begynde med var skrevet på et stk. løst papir, skulle i.h.t. en forordning af 15. sept. 1832 fremtidig indføres i en særlig skudmålsbog, autoriseret af præsten, og i købstæderne af politimyndigheden. Skudmålsbogen var for fremtiden at betragte som tjenestetyendets eneste gyldige legitimation, og den skulle naturligvis fremvises til myndighederne på det nye tjenestested.

Et langt vanskeligere problem var kontrollen med de mange omstrejfende, som i stort tal drog omkring i riget, enten fordi de intetsteds kunne finde varigt arbejde, eller fordi de foretrak at klare dagen og vejen ved at tigge ved hver mands dør. Der rettedes fra regeringens side talrige henvendelser til de lokale embedsmænd om at skride ind overfor det plagsomme tiggeri, og man ansatte i by og på land særlige stodderfogeder, hvis opgave det var at pågribe fremmede betlere. Sålænge man ikke rådede over et effektivt offentligt fattigvæsen og heller ikke disponerede over de fornødne tvangsarbejdsanstalter (tugthuse), var kampen håbløs.

6. Sognefogeder

De øgede krav, som fra slutningen af 1700-tallet stilledes til den landlige retsbetjent på det politimæssige område, medførte, at regeringen besluttede at stille en lokal mand til rådighed for retsbetjenten og udstyre ham med en formel myndighed ved løsningen af en række politiopgaver. Baggrunden for denne beslutning var nok ikke alene at aflaste retsbetjenten, men også at sikre sig, at de mange politipåbud nu også blev efterkommet af lokalbefolkningen. Denne nye medhjælper i det statslige embedshierarki kaldte man sognefogeden.

I det gamle landbosamfund havde godsejeren sammen med landsbyens oldermand løst en række praktiske politimæssige opgaver, såsom opretholdelse af ro og orden, indgriben i tilfælde af brand m.m. Regeringen havde også ved forskellige lejligheder benyttet sig af disse

oldermænd til at udføre visse hverv. Således hed det i skovforordningen af 18. april 1781 § 52, at »sognefogederne« skulle være skovbetjentene behjælpelige med udførelsen af deres embedspligter. I frd. af 2. aug. 1786 om brændevinsbrænden og krohold på landet hed det på samme måde i § 9, at stedets »sogne- og bondefoged« skulle bistå myndighederne, når der foranstaltedes lokal inkquisition efter ulovlige brændevinsredskaber »samt efter pligt hindre og afværge almuens sammenløb«. Det var således ikke nogen fuldkommen nyskabelse, da man i 1791 formelt oprettede sognefogedembedet.

Allerede i politiforordningen af 25. marts 1791 blev det i § 27 fastslået, at der i samtlige landsbyer skulle være en lokalmand, der kunne gå retsbetjenten til hånd. Foruden at benævne ham sogne- og bondefoged benyttedes også betegnelsen opsynsmand. Den pågældende skulle modtage en af retsbetjenten foreslået og af amtmanden godkendt instruks. Da det åbenbart har været forbundet med visse vanskeligheder at finde frem til egnede folk til denne bestilling, udkom allerede 11. nov. 1791 en ny forordning med supplerende bestemmelser, bl.a. vedr. det vederlag, man kunne stille i udsigt. Det blev pålagt amtmanden at beskikke en sognefoged for hvert sogn, udstyret med en instruks og en bestalling, der skulle oplæses fra prædikestolen. Til sognefoged skulle vælges en af »de skikkeligste, redeligste og mest kyndige mænd« i sognet, og det henstilledes, at hvervet som lægdsmand også overlodes sognefogeden. Hans opgaver defineredes iøvrigt i forordningens § 4. Han skulle udføre øvrighedens og retsbetjentens befalinger og foranstaltninger. Han skulle våge over god orden og navnlig drage omsorg for, at politiforordningens mange bestemmelser blev overholdt. Opdagede han, at almuen forså sig ved ulovligt krohold, drik, slagsmål o.lign. skulle han i to vidners nærværelse advare de pågældende og formane dem til bedre opførsel. Frugtede det ikke, skulle han foretage indberetning til retsbetjenten. Han skulle endvidere indberette begåede forbrydelser og pågribe den skyldige og i det hele taget hindre uro og opløb. Til hans pligter hørte desuden at foretage fornødne udpantninger, hvis nogen kom i restance med skyldige afgifter til kirke eller skole eller idømtes bøder for fx udeblivelse fra påbudte vejarbejder o.lign. Endelig skulle han medvirke til, at kgl. ordrer blev bekendtgjort for den stedlige befolkning. Generelt hed det, at det var sognefogedens pligt »at vise sagtmødighed og beskedenhed imod almuen i sit embeds førelse«. På den anden

side skulle befolkningen »med velvillighed modtage hans advarsler . . . og efterkomme det, som han i lovenes navn og efter øvrighedens befaling anordner« samt med beredvillighed assistere ham. Sognefogeden skulle ikke oppebære nogen fast løn, men han fritoges for en række pligtarbejder og offentlige betalinger såsom delinkventpenge og broafgifter. Som omtalt nærmere ovenfor drog man omsorg for, at en sognefoged kun havde een overordnet retsbetjent, selv om sognet var henlagt under flere jurisdiktioner. En sognefoged blev som regel beskikket for en periode af 3 år, men denne kunne forlænges. Ved en skriv. af 5. april 1803 til amtmanden over Randers amt blev det fastslået, at enhver sognemand, der af amtmanden blev anset for due­lig som sognefoged, havde pligt til at modtage beskikkelse for en pe­riode af 3 år. Når de var gået, kunne han fritages for hvervet. Viste en sognefoged sig uduelig i tjenesten, kunne amtmanden afskedige ham. Oprettelsen af sognefogedinstitutionen er et tidligt eksempel på, at den enevældige regering var indstillet på at inddrage personer uden­for den faste kreds af lokale embedsmænd i den praktiske forvaltning af gældende lovgivning.

Da man nu havde fået sognefogeder, skulle de også benyttes, og med tiden overdrog man dem forskellige nye hverv. Således hed det i § 70 i den store vejforordning af 13. dec. 1793, at sognefogeden indenfor sit distrikt skulle have opsyn med alt vejarbejde samt opbe­vare de fornødne redskaber og materialer. Det var ligeledes hans pligt at varetage det såkaldte vejpoliti, hvilket vil sige at indberette uorde­ner, som konstateredes på vejene. Han skulle drage omsorg for, at rette vedkommende indenfor 3 uger fik eventuelle mangler bragt i or­den. Skete det ikke, skulle sagen indberettes til retsbetjenten.

29. okt. 1794 udkom et omfattende lovarbejde om »hegn og fred for jorder«, foranlediget af den igangværende udflytning fra lands­byerne. På det lokale plan udpegedes af retsbetjenten særlige syns­mænd, der dels skulle foretage halvårlige syn af eksisterende hegn, dels fastlægge hegnspligten i enkeltheder, når naboer var uenige. Synsmændene fik udbetalt en vis godtgørelse, og det blev overladt sognefogeden at opkræve og udbetale beløbet samt foretage eventuel udpantning. Blev der fundet fremmede kreaturer på en mands jorder, var det sognefogedens opgave at indhente en vurdering af de optagne kreaturer hos synsmændene, og, hvis ejeren ikke meldte sig, at foran­stalte en auktion over dyrene. I henhold til en frd. af 31. jan. 1794 ap-

pellerede man til sognefogederne om at medvirke til at fjerne den uvilje, som befolkningen nærrede mod selv at trække huden af syge og selvdøde dyr. Ved en frd. af 5. sept. 1794 fik sognefogederne en speciel opfordring til at medvirke i kampen mod kvaksalvere og til at arbejde for at udbrede kendskabet til nytten af koppevaccination (frd. af 3. april 1810). Det havde altid været et problem for centraladministrationen at få skabt respekt for givne lovbestemmelser ude i lokalsamfundene. Ved oprettelsen af sognefogedinstitutionen var disse muligheder blevet væsentligt forbedret, og for den ansvarlige retsbetjent var der ligeledes blevet skabt en nærkontakt med lokalsamfundet, som forbedrede hans muligheder for både at varetage sine mange embedspligter og forsyne de overordnede myndigheder med de konkrete oplysninger, som fra tid til anden blev ham afkrævet. Mulighederne for at begrænse antallet af de mange små private og offentlige politisager – herunder de ret hyppigt forekommende stridigheder mellem husbond og tyende – var ligeledes blevet øget ved de givne påbud til sognefogeden om at forsøge at få et forlig istand.

7. Det særlige kystpoliti på Sjælland

I 1817 fandt man det nødvendigt at oprette et særligt kystpoliti på strækningen fra Isefjordens indløb over Helsingør og ned til Køge.⁴⁶ Senere udvidedes området til Kalvehave over Præstø. Under kystpolitiets bevogtning henlagdes strandbredden og området indtil den bagved liggende strandvej. Kystpolitiets opgave var at overvåge dette område og forebygge, at mistænkelige personer enten udskibedes eller blev landsat. Man skulle ligeledes kontrollere, at der ikke foregik nogen mistænkelig vareudveksling, og man skulle endelig holde øje med løsgængere i området eller utilladelig omstrejfen.

Kystpolitiet sorterede under Københavns politidirektør, og det bevogtede område inddeltes i 7 hoveddistrikter. Indenfor disse havde den stedlige birkedommer eller byfoged ledelsen, og under dem fungerede et antal distriktskommissærer, som overvågede et mindre lokalt område. Til disse hver udpegedes en anset lokal gårdmand eller en kroejer. Hvor det ansås nødvendigt, kunne der beskikkes en underbetjent til distriktskommissæren. De pågældende var udstyret med offentlig myndighed, men havde ikke ret til at foretage arrestationer, beslaglægge gods eller foretage husundersøgelser uden speciel

bemyndigelse fra den lovlige politimyndighed. Efter 1841 begyndte man at afvikle nogle af hoveddistrikterne, og til sidst var kun Helsingørs og Amagerlands hoveddistrikter tilbage. De ophævedes først i 1919.

Overtrædelser af forordningen om kystpolitiet skulle i København og de nærmeste distrikter pådømmes af politiretten i København og udenfor dette område af de stedlige retsbetjente. Dommene kunne indankes for landsoverretten i København, men eventuel appel skulle forelægges politidirektøren til udtalelse.

Købstadforvaltningen

1. Indledning

Købstæderne videreførtes gennem hele den enevældige periode som særlige forvaltningsenheder, adskilt fra de omkringliggende landdistrikter.⁴⁷ Deres fra gammel tid fastlagte geografiske område bevarede så godt som uændret. Hillerød, Rødby, Sorø og Skanderborg optoges efterhånden i købstædernes række. I 1809 nedlagdes til gengæld Slangerup som købstad, og byfogedembedet henlagdes til Frederikssund. Ved periodens udgang eksisterede der således 64 købstæder.

Købstæderne havde fra gammel tid privilegium på at drive handel og håndværk, og dette opretholdtes under enevælden. Der var dog gennemført visse begrænsninger. Således kunne godsejerne sælge egne og fæstebøndernes produkter uden om købstaden, og kun et mindre antal byer var berettiget til at drive handel med udlandet. De fleste måtte nøjes med at handle indenlandsk. Byboerne førte en lang og sej kamp med landdistrikternes befolkning for at tvinge dem til at føre deres produkter ind til byerne og falbyde dem på torvet. Med hensyn til håndværket gjaldt den bestemmelse, at visse håndværk måtte drives i landdistrikterne. Der måtte dog kun fremstilles de mest nødvendige forbrugsvarer. Disse bestemmelser gav ofte anledning til strid mellem købstaden og dens opland. Håndværkerne i byen var organiseret i lav, og disse kontrolleredes af magistraten. Ved siden af de traditionelle købstaderhverv drev adskillige byboere fortsat landbrug på købstadens markjorder, og i de særlige søkøbstæder kunne der ved siden af søfarten også være tale om et vist fiskeri og eventuelt færgefart. Regeringen så gerne, at der oprettedes såkaldte manufakturer, altså mindre industrielle virksomheder, men det varede adskillige år, før end disse virksomheder fik nogen større betydning. Det er også karakteristisk for den enevældige regering, at den i høj grad begunstigede hovedstaden på provinsbyernes bekostning.

De danske købstæder var blevet afgørende svækket som følge af

krigene i årene forud for enevældens indførelse, og efter 1660 indtrådte en lang økonomisk stagnationsperiode, som i høj grad var betinget af de dårlige landbrugskonjunkturer i 1. halvdel af 1700-tallet. Først efter ca. 1760 gik det påny fremad for købstædernes økonomiske liv, indtil et nyt tilbageslag fandt sted som følge af landets inddragning i Napoleonskrigene, og pengevæsenets sammenbrud i 1813. Kort efter at stormagtskrigene var ophørt, indtrådte en ny alvorlig landbrugskrise, og først i enevældens allersidste periode, var konjunkturerne påny opadgående. I det meste af perioden udgjorde købstadbefolkningen ca. 10 % af den samlede danske befolkning, men fra 1769 til 1845 fandt der en markant stigning sted, og man nærmede sig nu de ca. 12 %. Odense var rigets største købstad og havde i 1855 ca. 13.000 indbyggere, efterfulgt af Ålborg, Helsingør, Århus og Randers med ca. 8.800 til 9.100 beboere. Det store flertal af købstæder havde et befolkningstal på mellem 1.000 og 3.000, medens 7 købstæder i 1855 havde mindre end 1.000 indbyggere.

Det hører ligeledes med til billedet af enevældens købstæder, at de i større eller mindre udstrækning blev administrative centre. De øverste verdslige og gejstlige lokale embedsmænd havde bopæl og kontor i købstaden. Det samme havde amtsforvalterne, og da byfogederne i stigende tal kom til at administrere landjurisdiktioner, kom også dommerkontorerne lidt efter lidt til at ligge i byerne. I takt med udbygningen af lokaladministrationen fik flere og flere personer beskæftigelse på et offentligt kontor, og selv om man vel endnu ikke kan tale om embedsmandsbyer, fik flere købstæder tilført et befolkningselement, som ikke drev et traditionelt købstæderhverv. Hertil kan yderligere føjes, at adskillige købstæder også blev garnisonsbyer. Alle disse nye borgere krævede tjenesteydelser, og dette må have øvet en gunstig indflydelse på byens almindelige erhvervsliv. Også strømmen af til- og gennemrejsende øgedes, og gæstgiverier og vognmænd drog fordel heraf. Det kom i første række de købstæder til gode, som lå ved alfarvej eller ved de vigtigste færgeoverfarter.

Fra gammel tid havde købstæderne et vist selvstyre. Købstædernes interne anliggender forvaltedes af den såkaldte magistrat, bestående af borgmestre og rådmænd, samt nogle få kommunale funktionærer. De menige borgere havde bevaret en begrænset mulighed for at lade deres synspunkter komme til orde i vigtigere spørgsmål, og visse opgaver løstes ved borgerligt ombud. Allerede i årene før 1660 havde

Ålborg nye rådhus, opført i 1743. Trods de danske købstæders økonomiske stagnation i det meste af 1700-tallet opførtes flere pyntelige rådhus i adskillige købstæder, som gav plads for både byting og kommunalforvaltning. Rådhuset lå på hjørnet af Gammeltorv og Østerå. Gadenavnet minder om det åløb, som i ældre tid fulgte den nuværende gade og løb ud i Limfjorden. På billedet ses også storkøbmanden Jens Bangs pompøse stenhus fra årene 1623-24. I hvert fald fra midten af 1600-tallet har Svaneapoteket haft til huse her. Rådhuset tilhører stadig Ålborg kommune. På førstesalen ligger byrådsalen med sit oprindelige smukke stukloft, og på væggene hænger stadig malerier af de oldenborgske konger og nogle af deres dronninger. Foruden som byrådsal anvendes det fine gamle rum som bryllupssal og repræsentationslokale. Til den stadigt voksende lokalforvaltning har der forlængst måttet skaffes andre lokaler. Foto i lokalhistorisk arkiv for Ålborg kommune.

centralmagten gennem overøvrigheden strammet sit greb om købstadstyrelsen, og den enevældige regering fortsatte denne politik, navnlig ved at gøre udnævnelsen af magistratsmedlemmer til en kgl. nådessag. En omfattende lovgivning på forskellige samfundsområder medførte også, at en række nye opgaver måtte løses efter ensartede bestemmelser, og at overøvrigheden fik pålagt en øget kontrol med den enkelte købstads forvaltning af disse nye påbud. Indtil 1793 havde det været stiftamtmandens opgave at varetage opsynet med købstadforvaltningen. Herefter overgik kontrollen til de forskellige amtmænd. En nyskabelse indenfor købstadforvaltningen i 1700-tallet var oprettelsen af en ny form for borgerråd, kaldet »de eligerede

mænd«. Flere stiftamtmand gik positivt ind for oprettelsen af den nye institution. Lokale forhold spillede imidlertid længe en afgørende rolle i købstadforvaltningen, og det var først ved gennemførelsen af købstadforordningen af 24. okt. 1837, at der gennemførtes ensartede bestemmelser for samtlige rigets byer, både store og små.

2. Magistraten

Købstædernes øverste forvaltningsmyndighed var magistraten, sammensat af borgmestre og rådmænd. I enkelte købstæder førte en af borgmestrene titel af præsident, og man kunne også have viceborgmestre og vicerådmænd. Foruden at varetage de forskellige magistratsopgaver fortsatte de med at drive deres borgerlige erhverv, og flertallet af dem tilhørte fra gammel tid købmandsstanden.

På grund af byernes forarmede tilstand efter 1660 og muligvis også under indtryk af nødvendigheden af at få ryddet op blandt de mange fungerende magistratsmedlemmer gennemførte regeringen ved frd. af 28. jan. 1682 en væsentlig reduktion af de eksisterende magistrater. For fremtiden måtte en magistrat maksimalt bestå af 2 borgmestre og 3 rådmænd. I de byer, hvor der fandtes en præsident i spidsen for bystyret, måtte der kun være een borgmester og 3 rådmænd. 9 købstæder henførtes til denne gruppe. Den næste gruppe måtte kun have 1 borgmester og 2 rådmænd, og hertil henførtes 23 købstæder. Resten, nemlig 27 købstæder og 4 flækker, måtte hverken have borgmester eller rådmænd. Her skulle magistraten for fremtiden kun bestå af byfogeden. Den foretagne reduktion havde været meget nødvendig, hvilket bl.a. fremgår af det forhold, at der er adskillige eksempler på, at der i tiden efter 1682 indkom flere andragender gennem stiftamtmanden om ændringer i den i 1682 fastlagte magistratsordning. Motiveringen var som regel af økonomisk indhold, og udviklingen gik så ganske afgjort i den retning, at de særlige magistratsembeder enten forsvandt fuldstændigt eller indskrænkedes væsentligt. Så sent som i et reskript af 11. jan. 1793 citeredes stiftamtmanden i Ribe for en udtalelse, som gik ud på, at magistratmedlemmernes indtægter i de små købstæder var »saa ringe, at ivrige og redelige embedsmænd ej deraf kunne have nødtørfigt udkomme«. Dette forhold kunne, fortsatte stiftamtmanden, give anledning til »partier, personlige beskyttelser m.m., som ej er fordelagtigt for embedsførelsen«. Ved nedlæggelse af

et magistratsembede traf man bestemmelse om fordelingen af de indtægter, som hidtil var oppebåret af magistraten. I nogle tilfælde tilfaldt de byfogeden eller hans skriver. I andre indgik de i byens kasse. Ved et reskript til Ribe stiftamtmand af 15. dec. 1752 hed det således, at et nedlagt rådmansembedes indtægter af jorder og enge skulle enten gå til aflønning af en dansk skoleholders løn, hvis man skønnede det nødvendigt, eller også tilfalde byen. Med hensyn til akciseindtægten, som hidtil var tilfaldet magistraten med 2/3 og byen med 1/3, skulle den i fremtiden deles ligeligt mellem byen og de fattige. Dette er blot eksempler på, hvorledes man ordnede sig. Forholdene varierende dog stærkt fra sted til sted.

Loven af 1682 bestemte desuden, at magistratsposterne skulle besættes med »de bedste og vederhæftigste borgere, som længe har skattet og skyldet, og bedst kender byernes tilstand«. Formodentlig har man fulgt denne praksis i en vis årrække. Som det er påvist foran under byfogeden (se s. 138ff.), kom kancelliet imidlertid ind på den praksis til de ledige retsbetjent- og magistratsembeder, at indstille personer som besad administrative kvalifikationer til at bestride embedet, og kancelliet var ikke interesseret i at udnævne en stedlig købmand eller næringsdrivende. Omvendt kunne en stiftamtmand være mere interesseret i at anbefale en af ham lokalt bekendt person til et ledigt embede, men var der mange ansøgere til et ledigt embede, havde hans anbefaling dog mindre gennemslagskraft. Ganske vist blev det så sent som i et reskript af 15. jan. 1745 til samtlige stiftamtmand fastslået, at princippet med de lokale, kendte personer stadig stod ved magt, men praksis viser, at man ikke længere fulgte dette. Af den undersøgelse, som Helle Linde foretog i 1978 over forholdene i 4 købstæder på Sjælland, fremgår det, at ingen af de i perioden 1745-60 udpegede borgmestre havde nogen tilknytning til den by, hvor de fik deres virke, endside havde været købmænd.⁴⁸ De havde alle haft administrative hverv eller virket som prokuratorer. Anderledes forholdt det sig med rådmansstillingerne. Her havde 9 ud af 13 været købmænd i den by, hvor de søgte og fik ansættelse. Efterhånden som magistratsstillingernes antal aftog, og embederne blev besat med byfogeder og byskrivere, som samtidig varetog andre retsbetjentembeder, fik uddannede jurister fortrinsret.

Som et resultat af regeringens konsekvente politik med hensyn til at begrænse magistratsemedernes antal kan følgende oplysninger gi-

ves. Umiddelbart før gennemførelsen af den nye kommunallov af 1837, som genindførte de borgerligt valgte rådmænd, var stillingen den, at byfogeden i langt de fleste købstæder alene varetog ledelsen af magistratsforretningerne. Kun i Helsingør, Nakskov, Odense og Ålborg fandtes der ved siden af byfogeden en kgl. udnævnt borgmester. I Odense og Ålborg var desuden normeret to rådmandsemeder, hvoraf embederne i Odense var overdraget henholdsvis byfogeden samt by- og rådstueskriveren og i Ålborg byfogeden. I følgende byer fandtes ved siden af borgmester og byfoged et rådmandsemede, nemlig i Helsingør, Randers, Ribe, Fredericia og Århus. Resultatet var altså 4 selvstændige borgmesterstillinger og 9 rådmandsemeder.⁴⁹

I modsætning til byfogederne havde magistratsmedlemmerne ingen fast løn. Deres indtægter stammede fra forskellige kilder, fx. lejeindtægter af byens jorder, andel i akcisepege og diverse sportler. I de købstæder, som havde landstingsret, kunne der blive tale om forskellige retssportler, og også den offentlige skifteforvaltning, som udøvedes sammen med byfogeden, kunne afkaste visse, men usikre indtægter. Endelig var der også flere magistratsmedlemmer, som i den ældre periode overtog forpagtningen af byens konsumtionsindtægter, hvilket naturligvis også må have givet et vist bidrag til deres udkomme. Når man havde opnået et magistratsemede, var det normalt, at man bevarede det indtil sin død. Det gjaldt i første række borgmesterposterne.

3. Magistratens embedsforretninger

De grundlæggende bestemmelser om magistratens forretningsområder var fastsat i lovens 3. bog 4. kapitel. Det hed her til indledning, at magistratens størrelse skulle fastsættes efter »byens lejlighed«, at magistratsstillinger skulle besættes af kongen, til hvem man skulle aflægge fornøden troskabsed, og at kongen ligeledes skulle godkende afsked. Det fremgik også af loven, at købstæderne var underlagt stiftsbefalingsmandens tilsyn. Magistraten skulle holde »god skik og politi« i byen, hvis man ikke ville risikere at blive tiltalt og straffet. Man skulle holde rede på alle byens breve, som til stadighed skulle opbevares på rådhuset. Man havde altså pligt til at anlægge og bevare et arkiv. Til magistratens opgaver hørte endvidere at fastsætte priserne på de vigtigste livsfornødenheder og kontrollere, at de blev over-

holdt. Endelig skulle man foretage de fornødne kommunale ansættelser. Ingen borger måtte vægre sig ved at overtage et borgerligt ombud. Undtaget herfra var dog skipperne og søfolk samt visse håndværkere. Fritaget for de borgerlige tjenesteydelser var iøvrigt gejstligheden, »graduerede personer«, og sådanne der var i kgl. tjeneste, under forudsætning af at de ikke ved siden heraf drev almindelig borgerlig næring. Når der udgik kgl. befaling til at skaffe folk til kongens tjeneste, det være sig til lands eller til vands, måtte magistraten ikke på forhånd røbe dette, således at nogle borgere kunne »forstikke« sig.

Man må vel sige, at disse bestemmelser var holdt i stor almindelighed, og der blev aldrig udfærdiget en egentlig instruks for borgmestre. Det ville nok også have været vanskeligt at få tilvejebragt en sådan, der kunne dække de meget store lokale forskelle mellem de enkelte købstæder. Fra et relativt sent tidspunkt eksisterer der imidlertid en nærmere beskrivelse af en borgmesters embedsområde i form af et kgl. reskript af 25. juni 1777 til stiftamtmanden på Sjælland i forbindelse med en adskillelse af borgmester- og byfogedstillingen i Næstved. Det fremgår heraf, at magistraten både varetog statslige og rent kommunale opgaver.

Til en vis grad var magistraten, in casu borgmesteren, at betragte som kongens og centraladministrationens lokale repræsentant. Der skulle engang om ugen på et bestemt tidspunkt afholdes et rådstuemøde, hvor kgl. forordninger og befalinger af interesse for borgerne blev kundgjort. Den menige borger kunne desuden møde op på rådstuen og fremlægge eventuelle ansøgninger eller besværinger til kongen. Disse skulle fremsendes gennem stiftamtmanden, ligesom man var forpligtet til at bekendtgøre svaret ovenfra til supplikanten. Borgerne kunne også indgive klager over en medborger, og det var magistratens opgave at forsøge at bilægge sådanne mindre stridigheder.

På det økonomiske område var det borgmesterens opgave at drage omsorg for, at de statsskatter, der var pålagt, blev opkrævet og indbetalt. Statens hovedindtægt af købstæderne bestod i konsumtion og told, og opkrævningen var som regel bortforpagtet. Magistratens opgave var derfor at kontrollere, at forpagterne aflagde rigtigt regnskab, og at drage omsorg for, at det modtagne beløb blev afleveret på amtstuen. Fra tid til anden pålagde staten forskellige ekstraordinære skatter. I disse tilfælde var det magistratens opgave at sørge for, at de fornødne mandtaller blev udarbejdet, og gennem dette arbejde havde

man en vis mulighed for at medvirke til, at nogle blev fritaget for at betale skat eller fik en nedsættelse af denne. Til de mindre, fiskale statsopgaver hørte en årlig revision af stempelpapirforvalterens beholdning af stemplet papir. Endelig må som en almindelig statslig opgave nævnes magistratens forpligtelse til at indsamle efterretninger og afgive erklæringer til overøvrigheden i alle sager vedr. købstadforhold, som blev forlangt ovenfra. Ved siden af de administrative beføjelser, udøvede magistraten i egenskab af rådstueret også en vis dømmende myndighed. Af specielle retssager, der var henlagt under rådstueretten, kan nævnes konsumtions- og politisager samt sager vedr. land- og forprang. Som omtalt foran s. 145, var visse købstæder udstyret med den såkaldte landstingsret, og det bør også på dette sted gentages, at magistraten i forbindelse med byfogeden administrerede den offentlige skifteforvaltning.

Til de kommunale opgaver hørte først og fremmest behandling af sager vedr. tildeling af borgerskab. Alle, der ønskede at drive borgerlig næring, skulle løse borgerskab og aflægge ed. Var man håndværker, medfulgte en forpligtelse til at søge optagelse i et lav, hvis et sådant fandtes i byen. Der måtte betales en vis afgift for at opnå borgerskab. Et notat om tildeling af borgerskab indførtes i den almindelige rådstueprotokol eller i den særlige borgerskabsprotokol. Forpligtelsen til at indtræde i et lav medførte desuden, at magistraten var pålagt et vist tilsyn med lavene. Havde man opnået borgerskab og hermed sikkerhed for at kunne udøve sit erhverv, havde man samtidig forpligtet sig til at deltage i de forskellige kommunale byrder, herunder at betale kommunal skat og udføre pålagte borgerlige ombud. De enkelte købstadforvaltninger var derfor meget interesserede i at få så mange beboere som muligt til at tage borgerskab. En anden væsentlig kommunal opgave var udnævnelse og afskedigelse af kommunale funktionærer, de såkaldte »små bestillinger«. Hertil henregnedes målere og vejere, som behandlede toldgodset, underfogeden som bistod ved udpantninger og havnefogeden. Til disse bestillinger indhentedes normalt kgl. godkendelse af udnævnelsen, medens man til udnævnelse af klokkere og organister måtte søge stiftsøvrighedens billigelse. Andre funktionærer kunne man frit udnævne. Hertil hørte bysvende, vægte-re, markmænd, brandfolk, skorstensfejere m.fl. Nogle købstæder ansatte også en stodderfoged, som for en lille dusør opbragte omvandrende betlere, som kom til byen. Antallet af kommunale funktionæ-

rer var i det meste af perioden ganske ringe. Ved siden af funktionærerne benyttede man sig også af borgerlige ombud, som enten kunne være lønnede eller ulønnede. Byens borgere havde pligt til at påtage sig udførelsen af forskellige kommunale hverv fx. som stokkemænd, taksérborgere, kæmnere, revisorer, overformyndere og fattigforstandere, og disse ombud gik på skift efter et af magistraten fastlagt skema.

Det var naturligvis også magistraten, som forvaltede købstadens almindelige økonomi, som regel dog i et vist samarbejde med borgerskabet. Byen fik sine indtægter først og fremmest ved udlejning af markjorder, ved andel i borgerskabspenge og ved udskrivning af direkte skat på grundejendom og næring. Ligningen foretoges af de såkaldte taksérborgere, som blev udpeget på et rådstuemøde i januar, hvorefter de foretog ligningen i februar. De blev udpeget af borgerskabet og repræsenterede de forskellige næringsgrene, såsom købmænd, håndværkere og avlsbrugere. Når ligningen var foretaget, blev den fremlagt på rådstuen, og der var mulighed for at klage. Det var imidlertid kun taksérborgerne, som kunne foretage ændringer i skatteligningen.

Et andet vigtigt ombud var kærnerhvervet. Kærneren, som udpegedes af magistraten, opkrævede de pålignede skatter, førte byregnskabet og foretog de fornødne udbetalinger efter anvisning af magistraten. Ikke alle indtægter og udgifter passerede kærneren, idet man til specielle formål ofte havde særlige kasser. I større byer kunne kærneren have visse medhjælpere, de såkaldte rodemestre. Når kærnerregnskabet var aflagt, revideredes det af et par af borgerskabet udpegede revisorer. Flere steder opstod fra tid til anden uoverensstemmelser mellem kærner, revisor og magistrat, hvilket foranledigede et kgl. reskript af 15. jan. 1745 til den sjællandske stiftamtmand, hvori det pålagdes kærneren at aflægge regnskabet til retmæssig tid og åbne mulighed for, at 3 af borgerskabet udpegede revisorer ikke blot fik bemyndigelse til at gøre antegnelser til regnskabet, men også til at tage stilling til magistratens udbetalingsordrer. Ville magistraten ikke godkende de fremførte bemærkninger, forelagdes de for stiftamtmanden til decision. Godkendelse af kærnerregnskabet forblev iøvrigt hos magistraten. Borgerskabet deltog ligeledes sammen med magistraten i forvaltningen af de økonomiske midler, som var tillagt kirken, skolen, hospitalet og fattigvæsenet. Forholdene varierede stærkt

fra sted til sted, men generelt kan siges, at borgerskabet først og fremmest deltog i administrationen og i regnskabsaflæggelsen af de kapitaller, som fra gammel tid eller gennem nye legater var tillagt de enkelte institutioner. Skolen og hospitalet havde som den daglige leder en lønnet rektor og en inspektør. Regnskaberne revideredes lokalt, men indsendtes til stiftsøvrighedens decision.

En række særlige kommunale opgaver, som i takt med samfundsudviklingen og ny lovgivning blev pålagt kommunalforvaltningen i byerne, skal kort omtales.

Ved den store fattigforordning af 1708 fik byerne ordre til at organisere en fast kommunal fattigpleje.⁵⁰ Loven fastsatte, hvilke persongrupper, der kunne komme i betragtning ved uddeling af fattighjælp, og det blev pålagt borgerne at tegne sig for et årligt beløb til fattigvæsenet. Man lagde administrationen i hænderne på såkaldte fattiginspektører, og det var i første række deres opgave at indsamle fattigbidragene. Selve uddelingen var som regel overladt sognepræsten eller præsterne, men der findes eksempler på, at også fattigforstanderne deltog i uddelingen og i det hele taget førte kontrol med de fattiges personlige opførsel. En nærmere undersøgelse af fattigvæsenet i landets købstæder, som blev foretaget i 1780'erne, viste generelt, at det mange steder ikke var lykkedes at få borgerne til at yde de nødvendige bidrag til den kommunale fattigpleje, således som regeringen havde haft til hensigt med forordningen af 1708. Mange købstæder led også fortsat af omvandrende tiggeres plagerier, til hvis bekæmpelse man flere steder indsatte særlige stodderfogeder. Bedst var forholdene i de byer, hvor man fra gammel tid disponerede over udbyttet af visse kapitaller, skænket af velhavende borgere, og hvor man havde adgang til at indlægge gamle almisselemmer i de såkaldte klostre. Nogle købstæder havde desuden fået indrettet særlige fattighuse, hvor man kunne samle de fattige og eventuelt sætte dem i gang med forskelligt arbejde. Der var imidlertid også købstæder, der helt havde opgivet at få oprettet en kommunal fattigpleje. Efter århundredskiftet omorganiseredes den kommunale fattigpleje, og den vigtigste bestemmelse i den nye fattiglov, blev et pålæg om at udskrive en formelig fattigskat, der var tilstrækkelig til at forsørge byens trængende. Se herom nærmere s. 258f.

Fra tid til anden var flere købstæder lagt delvis i aske som følge af opståede ildebrande. Dette medførte, at der 24. jan. 1761 udkom en

særlig forordning ang. brandvæsenet i købstæderne. Forordningen indeholdt detaljerede bestemmelser om anskaffelse af det fornødne brandmateriel for byens regning, og pålæg til borgerne om at lade deres ejendomme forsyne med de fornødne brandspande, stiger og brandhager. Der skulle i hver købstad udpeges en brandinspektør, som regel en af byens håndværkere, og der blev stillet krav om ansættelse af det fornødne brandmandskab. Endvidere indeholdt forordningen påbud om regelmæssig skorstensfejning. Som omtalt foran s. 148 organiseredes endvidere en særlig brandret. Det pålagdes magistraten, under tilsyn af amtmanden, at føre kontrol med, at forordningens bestemmelser blev fulgt. I nogle købstæder nedsatte man en særlig brandkommission, ofte benævnt bygningskommissionen, hvori magistrat og brandinspektør havde sæde. Under dennes opsyn stod ligeledes byens vandforsyning, herunder tilsynet med brønde, vandposte og -render. 6. april 1832 udkom en ny anordning om brandvæsenet i købstæderne, som påbød, at samtlige stråtage i byerne skulle være fjernet indenfor en 10-årsperiode. Der skulle desuden i fremtiden være en særlig bygningskommission bestående af byfoged og politimester – hvis en sådan forefandtes – et medlem af det stedlige brandkorps, 2 af de eligerede mænd og endvidere af 2 andre borgere, hvoraf den ene skulle være bygningskyndig. Ingen borger måtte for fremtiden opføre nye bygninger eller foretage større ombygninger, førend byggesagen havde været forelagt kommissionen. Ved dette krav håbede man at kunne undgå fremtidige brandkatastrofer. Med tiden udvidedes bygningskommissionens arbejdsopgaver til også at omfatte andre forholdsregler end de rent brandtekniske. Fra 1837 var de nye borgerrepræsentanter medvirkende i bygningskommissionen.

I de mange små søkøbstæder havde man længe klaret sig uden en egentlig havneadministration. Til langt op i 1700-tallet bestod havneanlægget de fleste steder af en yderst beskedne skibsbro. Magistraten havde ført et vist tilsyn med havnen, og visse steder var der endvidere udpeget en særlig havnefoged, hvis opgave bl.a. var at opkræve bro- og havnepenge. En klage fra postskipperen på overfarten Korsør-Nyborg gav anledning til, at regeringen begyndte at interessere sig for havneforholdene, og 25. april 1798 udstedtes et almindeligt påbud om, at der i samtlige søkøbstæder skulle nedsættes en særlig havnekommission bestående af et medlem af magistraten og nogle af byens borgere, udpeget af amtmanden.⁵¹ Der skulle udarbejdes et

havnereglement, som skulle godkendes af generaltoldkammeret, og indenfor den fastsatte beløbsramme skulle havnekommissionen afholde de fornødne anlægs- og vedligeholdelsesomkostninger. Slog pengene ikke til, kunne der gennem amtmanden indsendes et forslag til generaltoldkammeret, som havde den øverste ledelse af rigets havnevæsen. I reglementet var nærmere fastsat, hvad der måtte opkræves af afgifter. Nu som før varetog en udpeget havnefoged de daglige forretninger, og kommissionen fik besked på at afholde ugentlige møder. Da mange købstæder havde vanskeligt ved at finansiere nødvendige havneudvidelser, åbnedes der ved en kgl. resolution af 24. okt. 1798 mulighed for, at der kunne optages lån i den kgl. kreditkasse. I to tilfælde overtog statskassen den fuldstændige finansiering. Det skete med Helsingør havn i 1824 og Fladstrands (Frederikshavns) havn i 1841. Disse to havneanlæg var fremtidig at betragte som statshavne. I 1815 udnævnte man desuden en søofficer til at bistå ved de igangsatte havnearbejder, og han fik titel af havneinspektør. Det blev pålagt ham årligt at inspicere de forskellige havne og afgive indberetning til generaltoldkammeret. Fra 1798 var havneadministrationen ikke at betragte som et rent kommunalt anliggende, selv om købstaden var repræsenteret i havnekommissionen, og havnens indtægter indgik heller ikke i den almindelige kommunekasse, idet disse indtægter udelukkende var øremærket til fordel for havnene. Efter 1837 var det de nye borgerrepræsentationer, som udpegede medlemmer til havnekommissionen.

I mange købstæder eksisterede fra gammel tid den såkaldte borgervæbning, hvis opgave var at rykke ud til forsvar for byen i krigstilfælde.⁵² Ordningen havde dybe historiske rødder, og den blev væsentligt udbygget i Christian IV.s tid, hvor mandskabet udstyredes med skydevåben til afløsning af de gammeldags hug- og stikvåben. I 1600-tallets krige kom flere borgervæbninger i aktiv tjeneste. Samtidig med at der i 1801 organiseredes et særligt landeværn i landdistrikterne, nyorganiseredes også de eksisterende borgervæbninger i h.t. kgl. resolution af 28. febr. 1801 og reglement af 4. juni 1802. For fremtiden skulle borgervæbningen bestå af to afdelinger, nemlig af indbyggere med borgerskab og af dem uden borgerskab. Den første afdeling skulle i første række bistå ved opretholdelsen af ro og orden indenfor købstaden. Den skulle regelmæssigt deltage i skydeøvelser og rykke ud i tilfælde af krigsfare. Den anden afdeling indkaldtes

først, når en fjendtlig styrke truede byen. Ved siden af borgervæbningen kunne der desuden oprettes frivillige jæger- og artillerikorps.

I de større købstæder varetoges ledelsen af borgervæbningen af den såkaldte stadshauptmand, som udnævntes af amtmanden. Sammen med magistraten havde han forslagsret til udnævnelse af underordnede officerer, medens han selv kunne udpege underofficerer. Da tjenesten i borgervæbningen kunne føles besværlig for enkeltpersoner, åbnedes der mulighed for at kunne købe sig fri for tjenesten. Frigørelsessummen blev sat til mellem 50 og 500 rdl., og den skulle indgå i en særlig fond, hvoraf renterne kunne anvendes til at bistå sådanne personer, som ikke havde råd til at opgive deres daglige arbejde, når de indkaldtes til tjeneste. Til at forvalte denne fond nedsattes lokale kommissioner bestående af stadshauptmanden, byfogeden og et menigt medlem af borgervæbningen. Efter 1837 skulle en borgerrepræsentant have sæde i kommissionen.

Da freden indtrådte i 1814, begyndte man – navnlig i de mindre byer – at nedlægge borgervæbningen og lade de lokale bevogtningsopgaver overgå til politiet. Senere forsvandt borgervæbningen også i de større købstæder, i Århus fx. i 1869.

Fra gammel tid havde flere købstæder haft forpligtelse til at sørge for indkvartering af afdelinger af hæren og rytteriet. Bestemmelserne herom gik tilbage til slutningen af 1600-tallet. Købstadborgerne havde pligt til både at stille kvarterer til rådighed for officerer og mandskab, indrette stalde til heste og sørge for passende eksercerpladser. Magistraten skulle i samarbejde med den kommanderende officer udarbejde kvarterlister og billetter samt udbetale kvarterpenge, som for en væsentlig del blev refunderet af de forskellige hær-afdelinger. Gennem 1700-tallet udarbejdedes fra tid til anden en række supplerende bestemmelser. Ved en frd. af 15. nov. 1816 samlede man de spredte regler i een lov og beordrede samtidig, at der i hver garnisonsby skulle oprettes en indkvarteringskommission til varetagelse af disse specielle forhold. Som medlemmer indtrådte byfogeden, en officer og 2 borgere. Opstod der uenighed indenfor kommissionen, blev sagen forelagt amtmand og regimentschef, eventuelt den militære centraladministration. Efter 1837 udpegede borgerrepræsentationen et af sine medlemmer til at sidde i indkvarteringskommissionen.

4. De eligerede borgere

Selv om den enevældige konge fra 1660 havde forbeholdt sig ret til at udpege magistratsmedlemmer, og selv om kancelliet i løbet af 1700-tallet satte sig ud over, at loven af 1683 havde påbudt, at magistraten skulle sammensættes af de bedste borgere i købstaden, betød det ingeniunde, at magistraten egenmægtigt kunne varetage kommunalforvaltningen. Der eksisterede en gammel og fast tradition for, at magistraten skulle indkalde til almindelige møder på rådstuen, hvor byens borgere havde ret til at møde frem og udtale deres synspunkter om vigtige aktuelle spørgsmål. Borgerskabet havde også bevaret en vis indflydelse på valg af de borgerlige ombud. På intet tidspunkt synes regeringen at have interesseret sig for helt at ophæve denne traditionelle folkelige medbestemmelsesret i købstædernes kommunalforvaltning.

Allerede før 1660 havde man i enkelte købstæder haft faste råd af borgere, som kunne fremføre borgerskabets synspunkter overfor magistraten. Nogle steder levede disse råd videre også efter 1660, men der gjaldt ingen faste regler for valg og kompetence, og den eksisterende købstadlovgivning indeholdt intet herom. Det var ligesom de slet ikke eksisterede. Når disse borgerråd i løbet af 1700-tallet vandt større indpas, skyldtes det i første række interesserede amtmænd, som så deres fordel i at have en sådan fast forsamling at forhandle med. Der er også eksempler på, at en lokal magistrat tog til orde for oprettelse af et borgerråd, med hvem man kunne dele ansvaret. Endnu i første halvdel af århundredet var det kun et mindretal af købstæder, som kunne fremvise et sådant råd. Af de i 1745 eksisterende 20 råd fandtes de 8 i Ribe stift og 6 i Fyns stift. Efter 1745 tog udviklingen fart, og inden århundredets udgang fandtes sådanne råd i samtlige købstæder. De kaldtes nu som regel »de eligerede borgere«.

Længe gjorde der sig imidlertid visse forskelle gældende med hensyn til deres valg. På Øerne var det som regel borgerne, der udpegede de eligerede, medens det i Jylland var magistraten i samarbejde med de eligerede, som besatte ledige pladser. Man indhentede som regel stiftamtmandens godkendelse af valget, men det var ikke tilfældet alle steder. Derimod synes der at have været almindelig enighed om, at kun stiftamtmanden kunne fratage en eligeret borger hans plads i forsamlingen. Valget gjaldt på livstid, og de udpegede repræsenterede

nogenlunde de forskellige borgergrupper. Dog var købmændene i overtal. At være eligeret borger betragtedes som et borgerligt ombud. Med hensyn til rådernes størrelse var der også stor variation fra by til by. Det normale var 8-16 medlemmer, men i små købstæder nøjedes man med mellem 2 og 4 personer. Selv om der sjældent blev udarbejdet instrukser for rådernes virksomhed, tyder meget på, at de lidt efter lidt skaffede sig en ikke ringe indflydelse på bystyret.

Efter 1784 begyndte regeringen mere aktivt at interessere sig for købstadforvaltningen. Det gjaldt både kancelliet og rentekammeret, og flere stiftamtmande viste også fortsat initiativ. 2. marts 1787 publiceredes et kgl. reskript (jfr. reskript af 8. okt. 1791), som pålagde magistrat og eligerede borgere i fællesskab at udarbejde et normalbudget indeholdende alle lønninger og regelmæssigt tilbagevendende udgifter. Budgettet skulle godkendes af stiftamtmanden. Når et sådant budget var antaget, måtte magistraten ikke bevilge udgifter uden samtykke af både de eligerede og stiftamtmanden. Skatteligningen skulle fortsat foretages af de folkevalgte taksérborgere, men de eligerede skulle for fremtiden attestere, at ingen efter deres opfattelse var blevet gået for nær. De nye bestemmelser var først og fremmest gennemført for at lette revisionen, men de eligeredes indflydelse på den økonomiske forvaltning var faktisk blevet øget.

Samme år, som denne vigtige beslutning blev taget, måtte regeringen tage stilling til, om man også i fremtiden kunne indkalde til almindeligt borgermøde, efter at man så godt som overalt havde fået etableret de eligerede borgeres råd. En omfattende høring fandt sted, og den viste, at meningene gik vidt fra hinanden. Nogle steder havde man ikke holdt almindelige rådstuemøder i mange år, andetsteds havde man bevaret den gamle institution. Spørgsmålet afgjordes ved et kgl. reskript af 20. april 1791, som fastslog, at rådstuemøder uden magistratens og de eligerede borgeres nærværelse ikke kunne træffe gyldige beslutninger. Når vigtige sager stod på dagsordenen, skulle de eligerede indkalde til et rådstuemøde, og de, som ikke fulgte kaldelsen, måtte bøje sig for de vedtagne beslutninger. Disse skulle dog godkendes af stiftamtmanden, og eventuelle divergerende opfattelser kunne indankes for kancelliet. Alt tydede på, at de almindelige borgermøder fik en ny renæssance omkring år 1800. Medvirkende hertil var også den nye lovgivning om visse vigtige samfundsspørgsmål, såsom fattig- og skolevæsenet. Der skulle tages vigtige beslutninger på

disse områder, og en ikke ringe del af borgerskabet viste interesse herfor. Et andet spørgsmål, som også optog borgerskabet, var den påbegyndte udskiftning af de gamle markjorder. Ligesom i landdistrikterne havde fællesskabet hidtil været den almindelige dyrkningsform. De nye tider krævede en udskiftning af arealerne.

Efter lange forberedelser med høringer hos stiftamtmandene gennemførtes endelig ved et kgl. reskript af 24. marts 1797 ensartede bestemmelser for valg til de eligerede borgeres forsamling. Når en plads blev ledig, skulle samtlige borgere indkaldes på rådstuen, hvor de havde lejlighed til at foreslå 3 kandidater, hvorefter magistrat og eligerede borgere afgav en indstilling til amtmanden, som ikke var bundet til at tage den med de fleste stemmer. Dog fulgte han som regel indstillingen. Det afgørende var imidlertid, at det nu var fastslået, at det samlede borgerskab var med til at foreslå nye medlemmer til de eligeredes forsamling. Reskriptet indeholdt intet om valgperiodens varighed. På dette område fulgte man gældende sædvane. De fleste steder var valget nok livsvarigt, men der findes eksempler på, at det kunne være tidsbegrænset, og at en eligeret borger kunne anmode om at blive frigjort fra sit hverv efter nogle års virksomhed. Købstadforvaltningen var således et af de områder indenfor lokaladministrationen, hvor den enevældige regering nok havde strammet sit greb omkring forvaltningen ved at tiltage sig retten til at udpege magistratsmedlemmer og at pålægge amtmanden et vidtgående tilsyn med købstæderne, men hvor man også havde givet det menige borgerskab mulighed for at påvirke beslutningsprocesserne i en række afgørende sager.

5. Købstadreformen af 1837

De gode økonomiske konjunkturer før og efter 1800 havde betydet en almindelig fremgang for landets købstæder, og den vågnende interesse for samfundsspørgsmål, bl.a. inspireret af den franske revolutions ideer, havde stimuleret ønskerne om større borgerlig frihed og medindflydelse på den offentlige forvaltning. Rigets deltagelse i stormagtskrigen 1807-14 og den heraf følgende økonomiske nedtur, som endte med statsbankerotten i 1813, lammede for en tid reformønskerne. En ny økonomisk stagnationsperiode, forlænget ved den alvorlige landbrugskrise, som også påvirkede byerne, svækkede den alminde-

lige interesse for samfundsproblemer og tvang den enkelte borger til at koncentrere sig om sin egen eksistens og virksomhed. Fra slutningen af 1820'erne begyndte det atter langsomt at gå fremad, og den sidste menneskealders økonomiske og politiske prøvelser fremkaldte kritik af den enevældige regering og et ønske om reformer. Efter manges opfattelse havde regeringen svigtet på flere afgørende områder. Kritikken kom til at begynde med til orde i pressen og senere i de rådgivende provinsialstænder, som første gang trådte sammen i 1835. Medens initiativet til reformer hidtil var udgået fra enevældens embedsmænd i central- og lokalforvaltningen, blev det herefter de stænderdeputerede, som gik i spidsen. Et af de områder, man straks rettede opmærksomheden imod, var en modernisering af købstadforvaltningen.

Efter at et forslag til en ny købstadlov havde været livligt diskuteret på stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg, udkom 24. okt. 1837 en anordning ang. købstædernes økonomiske bestyrelse, som betegnede det første forsigtige skridt i retning af at lægge den økonomiske forvaltning ud til en forsamling, direkte udpeget af en del af borgerskabet. Det vil imidlertid være forkert at betegne den nye anordning som et dristigt eksperiment. På flere områder var det faktisk en kodificering af allerede eksisterende bestemmelser.

Anordningen fastslog indledningsvis, at købstaden med sine udenfor bykernen liggende grunde skulle udgøre en selvstændig kommune. Den økonomiske bestyrelse skulle varetages af magistraten og en borgerrepræsentation. I større købstæder kunne der udpeges en eller to rådmænd til sammen med byfogeden at udgøre magistraten. De fik ingen løn, deres funktionstid fastsattes til 8 år, og de skulle beskikkes af kongen. Hvis et landdistrikt var henlagt til en købstadkirke eller underlagt købstadens jurisdiktion, skulle disse gamle forbindelser opretholdes, men landdistriktet iøvrigt betragtes som et selvstændigt område med eget fattig- og skolevæsen, dog uden medlemmer i borgerrepræsentationen.

Denne skulle bestå af mellem 5 og 18 personer, alt efter købstadens størrelse. Valgret var betinget af borgerskab, og der åbnedes mulighed for, at besiddere af gårde og huse af en vis størrelse kunne erhverve borgerskab, selv om de ikke drev borgerlig næring. Man kunne ikke deltage i valget, hvis man var dømt i en i den offentlige mening vanærende handling eller var ude af rådighed over sit bo. Valgbar var

enhver grundejer, der opfyldte betingelserne for at erhverve borgerkab, samt næringsbrugere som var ansat til en næringssskat af en vis størrelse. Dog skulle 2/3 af repræsentanterne tilhøre grundejernes klasse. Det var således stadig de mere velhavende borgere, som fik valget og kunne vælges.

Valget skete for en periode af 6 år, og genvalg var tilladt. 1/6 af medlemmerne skulle afgå hvert år. Valgene foregik kort efter nytår og lededes af en valgbestyrelse bestående af byfogeden, borgerrepræsentationens formand samt et medlem af repræsentationen. Valget skulle straks indberettes til amtmanden. Kunne han ikke godkende det, skulle sagen forelægges kancelliet. Borgerrepræsentationen valgte selv formand og næstformand. Valget gjaldt for eet år, og næstformanden skulle føre den officielle forhandlingsprotokol, som alle måtte underskrive efter hvert møde.

Alle købstadanliggender skulle behandles af både magistrat og repræsentation, men sidstnævnte fik alene indrømmet initiativ i samtlige sager. Opstod der en meningsforskel mellem magistrat og repræsentation, skulle spørgsmålet forelægges amtmanden. Administrationen af skole- og fattigvæsenet skulle fortsat foregå indenfor de kommissioner, som hidtil havde eksisteret med sognepræsten som formand, men det tilkom fremtidig borgerrepræsentationen at udpege fattig- og skoleforstandere. Repræsentationen skulle endvidere af sin midte udvælge et medlem til at tage sæde i kirkeinspektionen samt i bygnings-, havne og indkvarteringskommissionerne.

Anordningens vigtigste formål var at øge de folkevalgte repræsentanters indflydelse på den økonomiske forvaltning. Det blev derfor fastsat, at begge myndigheder i fællesskab skulle udarbejde budgettet, og i dette skulle de særlige skole- og fattigbudgetter indarbejdes. Borgerrepræsentationen fik hermed indflydelse på forvaltningen af disse to meget vigtige kommunalanliggender. Amtmanden skulle godkende budgettet og kunne eventuelt forelægge det for kancelliet. Når budgettet var godkendt, fastsatte magistrat og repræsentation det skattebeløb, som skulle pålignes borgerne, og den hidtil foretagne særlige ligning af bidrag til skole- og fattigvæsenet bortfaldt. Hele det skattepligtige beløb indførtes i en skattekvitteringsbog, som udleveredes samtlige borgere. Selve ligningen foretoges af en ligningskommission bestående af kærneren og mindst 5 borgere, udpeget af det samlede borgerskab for en periode af 3 år. På dette specielle område be-

varede således de gamle rådstueforsamlinger. De tidligere taksérborgere forsvandt. Overslag og ligning skulle fremlægges til offentlig kontrol. Regnskabsførelsen og anvisning af udgifter var fortsat kærnerens opgave. Kærnerhvervet kunne forblive et borgerligt ombud, men magistrat og repræsentation kunne også enes om at antage en lønnet kærner, og med tiden blev det mere almindeligt.

Visse økonomiske dispositioner krævede kancelliets godkendelse. Hertil hørte optagelse af lån, indførelse af nye lønninger eller lønforhøjelser, afhændelse af fast ejendom, herunder udskiftning af bymarken, større bygningsarbejder m.m. Andragender herom skulle indsendes gennem amtmanden. Stod helt ekstraordinære foranstaltninger på dagsordenen, kunne kancelliet forlange indkaldelse til et almindeligt rådstuemøde.

Når regnskabet var aflagt, blev det gennemgået af revisorer, udpeget af det samlede borgerskab for en periode på 6 år. Valg af revisorer foregik efter de samme regler, som var gældende ved valg af borgerrepræsentation. Regnskabet skulle herefter forelægges amtmanden og eventuelt kancelliet. Med hensyn til fattig- og skoleregnskaberne skulle der forholdes efter de gældende regler. Samtlige regnskaber skulle offentliggøres ved trykken enten fuldstændigt eller i ekstrakt.

Anordningen indeholdt de grundlæggende bestemmelser, idet man ønskede at optage særbestemmelser i et af kancelliet tiltrådt regulativ, hvis endelige godkendelse først kunne finde sted, når den nyvalgte repræsentation havde godkendt det.

Et spørgsmål, som var udsendt til senere afgørelse, var udnævnelsen af rådmænd. Enkelte købstæder var interesseret i rådmandsinstitutionen, og allerede ved kgl. resolution af 24. jan. 1838 forelå de første udnævnelser. Helsingør, Odense, Århus og Randers fik tilladelse til at have to rådmænd. Kolding havde også ønsket dette, men andragendet blev afslået under henvisning til folketallet og øvrige forhold. Senere fik også Ålborg to borgerlige rådmænd, medens landets øvrige købstæder renoncerede på tilbuddet om rådmænd. Nogen almindelig interesse for rådmandsinstitutionen kan således ikke konstateres.

Det er vanskeligt at skaffe sig et overblik over, hvad købstadforvaltningen i årene frem mod 1848 beskæftigede af kommunale funktionærer. I hof- og statskalenderen optræder en rådstueskriver, der som regel også varetog byskriverhvervet, hvilket vil sige, at byfogeden

anvendte ham både ved bestridelsen af de retslige og kommunale forretninger. Han var kgl. udnævnt. Kæmneren er ikke opført blandt byens funktionærer, muligvis fordi kæmnerhvervet endnu de fleste steder var et borgerligt ombud. Derimod nævner statshåndbogen i flere købstæder en hospitalsforstander og i nogle købstæder også vejer og måler, translatører og mæglere. Der må i hvert fald have været knyttet flere lavere funktionærer til købstadforvaltningen, således som det havde været tilfældet i ældre tid. Efterhånden har det vel også været nødvendigt at knytte en vis skriverhjælp til forvaltningen, men også på dette område kan byfogeden have anvendt sit eget personale. Det stedlige rådhus rummede både byfogedkontor og købstadforvaltning, og det særlige rådstuearkiv var anbragt side om side med byfogedarkivalierne.

Det offentlige sundhedsvæsen

En af de samfundsopgaver, som enevælden gav sig i kast med at løse, var opbygningen af et offentligt sundhedsvæsen. I realiteten begyndte man arbejdet på bar bund, og det varede mange år, inden det så nogenlunde kunne siges, at riget var dækket med læger, apoteker og fagligt uddannede jordemødre. Udviklingen foregik hurtigst i hovedstaden og på Sjælland, medens de fjernere provinser længe holdede bag efter. Det samme var tilfældet med indretningen af sygehuse. Endnu i adskillige år var den almindelige befolkning i sygdomstilfælde henvist til at klare sig selv og eventuelt søge bistand hos bartskærere (barberer), kloge mænd og koner, eller hvem man nu ellers tog sin tilflugt til. I medicinalforordningen af 1672 benævnes disse personer som »Chymister, Oculister, Bruksnidere, Kvaksalvere, Empirici, i hvad Navn de have kan, Mænd eller Kvinder«. ⁵³

1. Læger og apoteker

Den unge enevælde viste sin interesse for sundhedsvæsenet ved allerede 4. dec. 1672 at udstede en stor forordning om læger og apotekere. Det hed heri, at ingen måtte optræde som læge, uden at han var i besiddelse af en dokumentation for, at han havde taget medicinsk eksamen ved Københavns universitet. Man pålagde endvidere lægerne indenfor deres virkeområde regelmæssigt at visitere de eksisterende apoteker, kontrollere de medikamenter, som forhandlede, og påse, at apotekeren kun beregnede sig den fastsatte takst. Opstod der smitsomme epidemier, skulle de sammen med apotekeren drage omsorg for, at den fornødne medicin var til rådighed. Lægen skulle endvidere interessere sig for, at der var et tilstrækkeligt antal uddannede jordemødre til rådighed for befolkningen, og det var hans opgave at overhøre og undervise dem, inden de begyndte at udøve deres gerning. Endelig pålagdes det lægerne at stå i kontakt med det medicin-

ske fakultet og på den måde holde sig à jour med fagets udvikling. Forordningen indeholdt også nogle bestemmelser om størrelsen af det honorar, en læge kunne forlange, når han tog en patient under behandling eller kaldtes til sygebesøg, og det pålagdes ham udtrykkeligt ikke at vægre sig ved at komme fattige og nødlidende til hjælp. Om apotekernæringen indeholdt forordningen ligeledes en række detaljerede bestemmelser. Ingen kunne åbne et apotek uden kgl. bevilling og uden at have aflagt ed til kongen. Man skulle desuden dokumentere, at man havde aflagt den fornødne prøve på sin duelighed ved det medicinske fakultet. Apotekerne tilsikredes eneret til forhandling af medicin, og det blev forbudt læger og kvaksalvere at fremstille og forhandle medicin. Det varede imidlertid en rum tid, inden denne forordning fik nogen praktisk betydning for sundhedsforholdene udenfor hovedstaden. Bedst var forholdene i købstæderne, hvor man flere steder ansatte en stadslæge, og hvor der også i løbet af 1700-tallet oprettedes apoteker. De af staten ansatte embedslæger boede som regel i byerne, men havde forpligtelse til også at betjene landdistrikterne, men nogen effektiv lægetjeneste kunne der naturligvis ikke blive tale om. Det forbød simpelthen de store afstande og de primitive veje. Lægen måtte derfor undertiden anmode stedets sognepræst om at overtage det videre tilsyn med den syge, når den nødvendige diagnose var stillet og en behandling ordineret.

Lægeuddannelsen foregik ved universitetet, og her doceredes både medicin og kirurgi. Da man ikke fandt, at undervisningen i kirurgi var fyldestgørende, oprettedes i 1736 en særlig undervisningsanstalt i kirurgi, uafhængig af universitetet. Dog fik universitetet senere sat igennem, at kirurger skulle eksamineres i intern medicin ved universitetet, hvis de ønskede at nedsætte sig som praktiserende læger. Ved en frd. af 22. juni 1785 oprettedes det såkaldte kirurgiske akademi med 3 professorer, nemlig den siden 1736 værende generaldirektør over kirurgien, kongens hofkirurg og 1. kirurgen ved det kgl. Frederiks hospital. Der opførtes en særlig bygning til akademiet med et anatomisk teater, og professoren, der varetog anatomiundervisningen, fik anvist bolig her. Det var akademiets opgave at fremme kirurgiske studier, at give undervisning og at arrangere eksaminer. Da akademiet havde indstillingsret til de ca. 200 offentlige lægestillinger, både civile og militære, der på det tidspunkt fandtes indenfor riget, og da man ikke behøvede at være student for at underkaste sig uddan-

nelse, udgik der langt flere kandidater fra Kirurgisk akademi end fra universitetet. Det var ligeledes akademiets opgave at eksaminere de såkaldte bartsværere, hvis de ønskede at få tilladelse til at udføre kirurgiske behandlinger. Tidligere havde det medicinske fakultet foretaget denne eksamination. Med udgangen af 1841 indlemmedes akademiet i universitetet, efter at man ved plakat af 30. jan. 1838 havde sammenlagt det medicinske og kirurgiske studium.

I løbet af 1700-tallet ansattes en stab af embedslæger i provinsen, der førte titel af stifts- eller landfysikus. Til at begynde med aflønnedes de med indtægten af jordegods, senere kom de på fast løn, men endnu i 1847 havde stiftsphysikus i Ribe en ikke ringe del af sine indtægter af det jordegods, som fra gammel tid var tillagt dette embede. Det var disse embedslægers væsentligste opgave at føre det overordnede lægetilsyn indenfor det område, som regel et stift, der hørte under deres myndighed. Ved periodens udgang fandtes der i hele riget 9 overordnede embedslæger.

Under disse embedslæger virkede de såkaldte distriktskirurger, som hver havde fået tildelt et distrikt, kaldet et distriktskirurgikat. Som regel boede de i en købstad, men under dem hørte også et større eller mindre landdistrikt. Kirurgen i Hobro betjente således Hobro og Mariager, Onsild, Gerlev og Nørhald herreder i Randers amt, Rindshered og den nærmest liggende del af Gislum herred i Viborg amt samt Hellum og Hindsted herreder i Ålborg amt. Antallet af distriktskirurger var i slutningen af perioden nået op på ca. 65. Også disse læger oppebar en mindre, fast løn, men var ivoerigt henvist til, ligesom de overordnede embedslæger, at drive privat praksis. På initiativ af Roskilde stænderforsamling gennemførtes ved en frd. af 27. jan. 1847 en lønforbedring. De overordnede læger fik efter deres anciennitet fra 600 til 1.100 rbd. og distriktslægerne fra 350 til 550 rbd. Ved siden af embedslægerne praktiserede endvidere et stigende antal læger i provinsen. I 1848 virkede ca. 425 praktiserende læger i riget, men heraf fandtes de 214 i København og nærmeste omegn og yderligere 80 læger indenfor Sjællands stift. I de 4 jyske stifter virkede kun 77 læger. Bartsværere samt kloge mænd og koner må fortsat have haft en ikke ringe søgning.

Foruden at praktisere havde embedslægerne en række særlige hverv. De skulle indenfor deres embedsområde føre almindeligt tilsyn med befolkningens sundhedstilstand og herunder drage omsorg

for, at forhandlede levnedsmidler var sunde, at det tilbudte korn ikke var fordærvet, og at der overalt var godt og rent drikkevand til rådighed. De skulle endvidere befordre den almindelige renlighed, og de havde pligt til at underrette den lokale øvrighed om eventuelle mangler. De skulle føre kontrol med distriktets almindelige sundhedstilstand og straks foretage indberetning om epidemiske sygdommes opståen og foreslå nødvendige foranstaltninger til deres bekæmpelse. De skulle føre kontrol med de praktiserende læger indenfor distriktet, visitere apoteker og sygehuse samt fremme jordemodervæsenet. Fandtes der ikke et tilstrækkeligt antal eksaminerede jordemødre, skulle de uddanne og vejlede egnede kvinder til dette erhverv. De skulle også føre kontrol med bartskeerere og havde pligt til at skride ind mod kvaksalvere. Da man omkring 1800 begyndte at interessere sig for offentlig vaccination mod kopper, fik de bemyndigelse til at foretage vaccination og opfordring til at medvirke til fremme af denne sundhedsbevarende foranstaltning. Det henstilledes således til dem at indlede et samarbejde med sognepræster og degne på landet, at undervise dem i vaccination og at tilskynde dem til i fornødent fald at vaccinere. Også med hensyn til bekæmpelse af smitsomme sygdomme som pest og kolera kunne embedslægerne inddrage præsterne i det forebyggende arbejde, navnlig i de distrikter, som endnu havde langt til læge. 4. marts 1818 udfærdigedes der udførlige instrukser for embedslægerne. Hvor den overordnede læge ikke kunne nå frem, trådte distriktskirurgen i hans sted. Det skete fx. når der skulle foretages et legalt ligsyn, en obduktion eller en kemisk undersøgelse i forgiftningstilfælde. Til embedspligterne hørte ligeledes at møde op ved sessioner, at have tilsyn med arrester og fængsler, at behandle veneriske patienter og at foretage undersøgelser for at konstatere sindssygd om o.lign. For flere af disse specielle forretninger kunne embedslægen oppebære en vis godtgørelse, således som det var fastlagt i en særlig takst for embedslægers forretninger af 4. okt. 1825.

Mere end noget andet var man i datiden ængstelig for de epidemiske sygdomme, først og fremmest fordi man ikke vidste, hvorledes man skulle bekæmpe dem. Mest frygtet var pest og kolera, hvor smitten kom udefra. Man opskræmtes imidlertid også af forskellige indenlandske epidemier fx. koppepidemier, blodgang (en tarmsygd om), sprinkler (en smitsom hudsygd om), radesyge (forsømt tilfælde af en gammel syfilis, rade = råddenskab) og forskellige andre veneriske syg-

domme. Opstod der fare for en epidemi, måtte embedslægen straks hidkaldes, og i de fleste tilfælde blev de syge isoleret fra omgivelserne.

Hvis en alvorligere epidemi truede, greb man undertiden til den fremgangsmåde at nedsætte særlige sundhedskommissioner bestående af øvrigheds personer og læger. Nogle kommissioner havde kun en kort levetid. Det gælder fx. den kommission, der nedsattes i anledning af pesten i Helsingør, og som virkede 1709-18. 24. sept. 1770 udkom et kgl. reskript, som i almindelighed anbefalede nedsættelse af sundhedskommissioner. I Helsingør gav det anledning til, at man nedsatte en særlig karantænekommission bestående bl.a. af borgmesteren, toldkassereren og garnisonskommandanten. Kommissionen foranstaltede undersøgelse af de mange forbipasserende skibe og udfærdigede fornødne passersedler.

17. april 1782 udkom der en særlig forordning om smitsomme sygdomme på landet. Det blev her pålagt sognepræsten omgående at give meddelelse om en smitsom sygdoms opståen, således at embedslægen kunne komme til stede og tage de fornødne forholdsregler. Det var herefter sognepræstens opgave at føre tilsyn med, at lægens ordination blev fulgt. Forordningen indeholdt detaljerede bestemmelser om, hvorledes en patient, der var død af en smitsom sygdom, skulle begraves. Når det var nødvendigt, kunne embedslægen forlange den sygdomsramtes gård eller hele landsbyen afspærret over en vis periode. I forlængelse af forordningen udkom 2. juli 1790 et kgl. reskript, der fastslog, at venerisk smittede personer skulle nyde fri kur og pleje på det offentliges bekostning, og at samtlige tilfælde skulle anmeldes.

Under Napoleonskrigene opstod påny frygt for koleraepidemier, hvilket havde til følge, at man 19. okt. 1804 nedsatte en central karantænedirektion. Denne tog initiativet til en almindelig frd. af 8. febr. 1805 ang. karantænevæsenet i Danmark. Det blev nu befalet, at der i alle købstæder skulle oprettes en sundhedskommission under ledelse af en lokal øvrigheds person, stedets embedslæge eller anden læge samt en søkyndig person. Endvidere skulle kysterne konstant overvåges for at hindre, at der blev sat varer i land fra et skib, som ikke var forsynet med sundhedspas. Forordningen indeholdt faste regler for en karantænes varighed, og hvorledes karantænebelagte skibe skulle bevogtes. Da der i 1831 opstod fare for en ny koleraepidemi, udkom der 19. juni 1831 en ny forordning, der bl.a. indeholdt bestemmelser om kontrol med rejsende og deres medbragte bagage.

Det blev også nu forlangt, at der i alle købstæder og på landet skulle oprettes sundhedskommissioner i hvert sognedistrikt. I disse kommissioner sad sognepræsterne side om side med politimester og distriktslæge, ligesom man også ønskede, at et par lokale folk og sognefogeden indtrådte i kommissionen. Var politimester og læge forhindret i at give møde, var det overladt sognepræsten at træffe de fornødne foranstaltninger (§ 7). Den lokale overbestyrelse varetoges af amtmand og embedslæge.

2. Oprettelse af sygehuse

Som led i opbygningen af den offentlige sundhedstjeneste påbegyndtes efter 1750 indretning af sygehuse. Som sædvanlig var det hovedstaden, som gik i spidsen, først senere fulgte provinsen efter. I 1756 oprettedes det kgl. Frederiks hospital, der til at begynde med kunne modtage ca. 300 patienter.⁵⁴ I 1858 var man nået op på 4-500 sengepladser. Hospitalet havde egen jurisdiktion for sit personale, men denne overgik i 1771 til hof- og stadsretten. Den lægelige behandling varetoges af to overlæger, henholdsvis i medicin og kirurgi, og der var endvidere normeret 8 kandidatstillinger. Det betød, at en række unge læger her kunne få en praktisk uddannelse, inden de nedsatte sig som selvstændige læger. I begyndelsen modtog hospitalet kun københavnske patienter, men med tiden åbnedes dørene for både betalende og udenbys patienter. I 1769 indviedes det såkaldte Almindelig hospital i København.⁵⁵ Det var først og fremmest indrettet som lemmestiftelse, men det havde også en sygeafdeling, som i Struensee-perioden blev kraftigt udvidet. Institutionen modtog imidlertid ikke blot syge fattige, men tog også patientgrupper under behandling, som ikke kunne finde optagelse på det kgl. Frederiks hospital fx. børn under 7 år og veneriske patienter. Også kronisk syge og patienter med smitsomme hudsygdomme kunne komme under behandling her.

Senere i århundredet oprettedes sygehuse i provinsen, men ingen af disse kunne måle sig med de københavnske hospitaler hverken med hensyn til bygninger eller normering. Formålet var også et mere begrænset, idet de ældste provinssygehuse først og fremmest var bestemt til at modtage patienter med smitsomme sygdomme, herunder veneriske.⁵⁶

I 1806 lod kancelliet foretage en undersøgelse af sygehusene i pro-

vinsen, og det fremgik, at der i 7 amter eksisterede 14 sygehuse, hvoraf flere kun kunne modtage 8-12 patienter. I 10 amter fandtes ingen sygehuse. Et af de største provinssygehuse var Øresunds- og Helsingørs sygehus, der var opført i 1791 og havde plads til 44 patienter. Initiativet var taget af Øresunds toldkammer, og hospitalet var først og fremmest indrettet for at kunne behandle fremmede skibsmandskaber. Dog modtog man også byens borgere. Også i Nakskov fandtes et hospital af en vis størrelse, kaldet Halsted amts sygehus. Det var oprettet i h.t. kgl. reskript af 5. febr. 1802. Det modtog navnlig veneriske patienter fra landdistriktet, men også borgere fra Nakskov kunne komme under behandling.

Undersøgelsen gav anledning til, at det ved kgl. reskript af 6. juni 1806 blev bestemt, at der i samtlige amter skulle opføres 1-2, eventuelt 3 sygehuse, dog ikke mere end sammenlagt 20-24 sygehuse med plads til 24-30 senge hver. Sygehusene skulle anlægges på bekvemme steder i amtet, og helst hvor der i forvejen var en læge og et apotek. Kunne disse betingelser ikke opfyldes, bemyndigedes man til at ansætte en læge med en årlig løn af 200 rdl. Man har sikkert forestillet sig, at han kunne supplere denne meget beskedne løn med indtægt fra privat praksis. Man pålagde amtmændene at drage omsorg for, at dette sygehusprogram blev gennemført, og man stillede en sum af 12.000 rdl. til rådighed på lånebasis. De samlede driftsudgifter blev anslået til ca. 8.500 rdl., og dette beløb skulle lignedes på købstæder og på hartkornet.

3. Jordemodervæsenet

En vigtig opgave for embedslægerne havde altid været at drage omsorg for, at der overalt i riget var et tilstrækkeligt antal jordemødre. De skulle endvidere sørge for den faglige uddannelse og føre kontrol med deres virksomhed. Hvor der var langt til lægen, måtte præsten træde i funktion. Det hed således i loven af 1683 (2-8-8), at præsterne skulle undervise jordemødrene i, hvorledes de skulle forholde sig både med barselskvinderne og med fosteret. Om jordemødrene hed det desuden i samme artikel, at de skulle være ærlige og gudfrygtige kvinder, som skulle forstå sig på deres embede, bo på et bekvemt sted og komme såvel fattige som rige til hjælp. Man interesserede sig åbenbart fortsat for jordemødrenes moralske vandel. Så sent som i

1714 indskærpede man de københavnske jordemødre, at de skulle afholde sig fra »al stærk drik«, at de skulle hjælpe den fattige såvel som den rige »og ikke for en skiden gevinsts skyld uden vigtig årsag forlade den fattige, når de først var kaldt til en sådan«.

I hovedstaden fik man allerede ved en frd. af 30. nov. 1714 indrettet en særlig eksamenskommission for jordemødre bestående af 4 læger, og man kom endnu et langt skridt videre, da der i hovedstaden i 1785 oprettedes en særlig fødselsstiftelse med tilhørende plejestiftelse. I tilknytning til denne institution indførtes en faglig uddannelse af jordemødre, og med tiden modtoges også elever fra provinsen. Jordemødre, som havde gennemgået undervisningen, kunne kalde sig eksaminerede jordemødre.

I 1810 fandt man øjeblikket inde til at fastlægge bestemmelser for hele rigets jordemodervæsen, idet man under 21. nov. 1810 bekendtgjorde en almindelig instruks for jordemødre. I henhold til denne skulle hver købstad med tilhørende landdistrikt udgøre et jordemoderdistrikt. På landet skulle der ligeledes etableres faste jordemoderdistrikter af en sådan størrelse, at en jordemoder bekvemt kunne varetage sit hverv, og beboerne have nem adgang til at hidkalde hende. Det pålagdes overøvrigheden i samarbejde med præsterne og distriktslægerne at indsende de fornødne forslag til kancelliet om oprettelse af jordemoderdistrikter. Nu som før skulle embedslægerne føre tilsyn med jordemodervæsenet og årligt foretage indberetninger om deres virksomhed. I hver købstad skulle der være mindst een jordemoder. Hun skulle modtage 50 rdl. i årlig løn foruden to favne brænde eller tilsvarende tørv, græsning til en ko og fri bolig bestående af 1 eller 2 værelser og køkken. Eventuelt kunne der udbetales hende huslejhjælp. Det var kommunekassen, som skulle udrede disse udgifter. En distriktsjordemoder på landet skulle have 20 rdl. årligt i kontant løn, foruden 2 favne brænde eller tilsvarende tørv, et 4-5 fags bondehus med dertil hørende lille have og græsning til en ko. Om det ønskedes, kunne også visse vederlag erstattes med en kontant huslejhjælp. Den kontante løn lignedes på amtets hartkorn, de øvrige udgifter på distriktets.

I h.t. instruksen af 1810 var jordemoderen forpligtet til øjeblikkeligt at komme til stede, når hendes assistance krævedes. Hun kunne forlange at modtage et vederlag for sin assistance, afpasset efter om hun betjente en gård- eller husmandskone. Hun kunne også kræve fri

kørsel eller erstatning for en sådan. Det pålagdes amtet at drage omsorg for, at landdistrikterne hurtigst muligt blev forsynet med eksaminerede jordemødre. Var dette ikke muligt, måtte man indtil videre lade sig nøje med fødselshjælpersker, uddannet af de stedlige embedslæger. Amtet kunne imidlertid beslutte at bekoste en uddannelse og få udgifterne refunderet enten af kommunekassen eller lignet på amtets hartkorn. Medens de lokale lægedistrikter så nogenlunde fulgte herredsgrænserne, var det ikke tilfældet med jordemøderdistrikterne, idet dele af et sogn kunne være henført til forskellige distrikter.

4. Det offentlige sundhedsvæsen ved periodens udgang

Indtil 1740 sorterede sundhedsvæsenet direkte under det danske kancelli, og det var til dette regeringsorgan, man indsendte de påbudte indberetninger. I 1740 oprettedes under kancelliet det såkaldte »Collegium Medicum Regium« som et specielt overordnet regeringsorgan for sundhedssagerne, dog underlagt kancelliet. Dette sundhedskollegium svarer så nogenlunde til den allerede eksisterende kgl. fattigdirektion. Ved reskript af 13. maj 1803 oprettedes der af dette medicinske kollegium, af Kirurgisk akademi og af den særlige københavnske jordemøderkommission og karantænekommission et nyt centralt sundhedsdepartement, kaldet det kgl. sundhedskollegium, som eksisterede indtil 1909. Dets opgaver var at drage omsorg for et snævert samarbejde mellem alle lokale sundhedsautoriteter og sikre, at iagttagelser, gjort på det sundhedsmæssige område, blev samlet og ordnet, således at de kunne komme helheden til gode. Kollegiet kom til at bestå af et lige antal medicinsk og kirurgisk uddannede, og det havde indstillingsret ved besættelsen af alle embedslægestillinger. Den etablerede enhed i den centrale sundhedsforvaltning varede dog kun kort, idet man allerede i 1804 påny oprettede en selvstændig karantænedirektion. Der udkom under 15. juni 1813 en ny instruks for sundhedskollegiet, hvori det endnu engang blev fastslået, at det var kollegiets opgave, at våge over at gældende medicinallovgivning blev fulgt, og at stille forslag til eventuelle forbedringer. Alle praktiserende læger, apotekere, jordemødre og andre til medicinalvæsenet hørende personer var undergivet sundhedskollegiets tilsyn. Det samme gjaldt alle sygehuse, hospitaler, stiftelser samt apoteker. Endelig fastsloges det, at kollegiet havde en almindelig udtalelsespligt overfor myndig-

heder, og at disse nu som før skulle medvirke til at bekæmpe enhver form for kvaksalveri.

I 1840 udgav dr. med. Frederik Bremer på sundhedskollegiets opfordring en redegørelse for provinsens sundhedsvæsen (Medicinal-Personalet og Medicinal-Anstalterne i det egentlige Danmark udenfor København. København. 1840). Denne publikation giver i detaljer et udmærket indtryk af, hvor langt den enevældige regering var nået i sine bestræbelser for at opbygge et offentligt sundhedsvæsen. Man bør måske snarere sige, hvor langt der endnu var igen, inden de i talrige lovpåbud fremsatte krav var blevet gennemført i praksis. Undersøger man således forholdene i et af de fjernere nørrejske fysikater, nemlig Viborg stiftsfysikat omfattende først og fremmest Viborg og Thisted amter, kan man fastslå følgende. I Viborg residerede en stiftsfysikus, og området var iøvrigt opdelt i følgende distrikter, nemlig Viborg, Skive, Nykøbing og Thisted hver med en distriktskirurg. Disse distrikter var først blevet oprettet så sent som i 1787. I området praktiserede endvidere i 1848 5 læger, hvilket altså vil sige, at der ved periodens udgang fandtes 10 læger i dette store område. Hverken i Thisted eller Viborg amter fandtes der på dette tidspunkt noget egentligt sygehus, men det oplyses, at en borger i Viborg mod daglig betaling havde indrettet et lokale, hvor han modtog amtets syge og andre private patienter. Fra gammel tid var der indenfor området 3 klostre, altså stiftelser for ældre medborgere, der i klostrene kunne modtage en vis pleje i sygdomstilfælde. Indenfor området fandtes iøvrigt 5 apoteker, nemlig i Viborg, Skive, Nykøbing, Thisted og Thyholm. Endelig praktiserede ca. 50 jordemødre i området.

Afsluttende skal blot bemærkes, at der i hele denne periode ikke forekom nogen egentlig lægelig behandling af patienter, der led af sindssygdomme. Hvis det var nødvendigt at tage sig af sindssyge personer, indespærredes de i de såkaldte dårekister under meget usle forhold. Først i periodens allersidste år begyndte enkelte læger at tage til orde for en særlig behandling af de sindssyge patienter. Herom henvises til fremstillingen på s. 342.

Arrest- og fængselsvæsenet

Udenfor København havde man indtil midten af 1700-tallet ingen større fængselsinstitutioner.⁵⁷ I de fleste købstæder fandtes i kælderen under rådhuset primitive fangehuller, hvor man anbragte arrestanter, hvis større eller mindre forbrydelser var under optrævling, eller personer der var idømt en kortere eller længere indespærring. Grovere forbrydere blev sendt på arbejde på eksisterende fæstninger eller til afsoning på de i hovedstaden indrettede fængsler. Der var nemlig i begyndelsen af perioden kun begrænset brug for egentlige fængsler, idet man i vid udstrækning anvendte livsstraf eller forskellige former for legemlige afstraffelser, såsom piskning, gabestok, spansk kappe m.m. Straffen skulle først og fremmest virke afskrækkende, og dette mente man skete bedst ved de her nævnte straffemetoder.

Omkring midten af 1700-tallet oprettedes enkelte såkaldte tugthuse omkring i provinsen. Man fik et tugthus i Stege (1737), i Viborg (1743) og i Odense (1752).⁵⁸ Formålet med disse institutioner var i første række at bekæmpe de mange løsgængere, som plagede den stedlige befolkning med et yderst pågående tiggeri. Man foretog regelmæssige razziaer, og de pågrebne blev idømt kortere eller længere ophold i tugthusene, hvor de var tvunget til at arbejde. Midlerne til oprettelsen af disse institutioner skaffedes dels fra staten dels ved lokale indsamlinger bl.a. i kirker og andetsteds. Ved at sælge de af fangerne fremstillede produkter håbede man på at kunne finansiere den daglige drift. Dette håb gik dog ikke i opfyldelse, da de fremstillede produkter ofte var af en meget ringe kvalitet. De to store institutioner i Viborg og Odense sorterede under en direktion bestående af stiftamtmand og biskop, og et stort antal underordnede funktionærer tog sig af arbejdets tilrettelæggelse, de indsattes forplejning og bevogtningen. Med tiden ændredes belægningen på institutionerne. Man modtog nu også egentlige straffefanger, og de oprindelige tvangsarbejdsanstalter ændredes langsomt til fængsler for både mænd og kvinder i mere moderne forstand.

Odense tugthus, malet af J.P. Thomsen i 1817. Institutionen oprettedes som led i bekæmpelsen af de omvandrede tiggere, og den nye tvangsarbejdsanstalt åbnede sine porte i sommeren 1752. Den nyopførte bygning lå ganske nær Odense å, og over hovedindgangen fra Klaregade anbragtes efter tidens skik en tavle med Frederik V.s navnetræk og et lille vers, som fortalte om husets formål. Bygningen eksisterer endnu og anvendes fortsat af Odense købstads moderne socialforvaltning. På den modsatte side af gaden ses indgangen til biskoppens have. Original i H.C. Andersen-museet i Odense.

Der skete nemlig i slutningen af 1700-tallet en ændring i synet på straf. Det var ikke nok, at den virkede afskrækkende, den skulle også tjene til at forbedre forbryderen, således at han med tiden kunne vende tilbage til samfundet og blive en nyttig borger. Man tog imidlertid ikke foreløbig den naturlige konsekvens heraf. Der blev ikke bygget nye fængsler, som kunne optage det stigende antal idømte fan-

ger. Indtil videre klumpedes de sammen på de eksisterende tvangshuse, og kun de mest nødtørftige udvidelser fandt sted.

Derimod begyndte regeringen at interessere sig for en forbedring af de eksisterende arrester rundt omkring i riget, og der udfærdigedes en række nye bestemmelser, som tilsigtede en forbedring. Således hed det i en frd. af 5. april 1793, at de arresterede ikke burde udsættes for større lidelser end nødvendigt. Alle fangehuse i by og på land skulle være indrettet således, at de bevogtede ikke mistede deres helbred. Arrestkamrene skulle være tørre og luftige, de indsatte skulle nyde mindst 6 skilling daglig i underholdspenge, og i forhold til fangernes antal skulle der fremskaffes de fornødne sengesteder, forsynet med grove uldne dækkener og madrasser med rent halm, som skulle udskiftes hver 14. dag. Amtmændene fik besked på at føre kontrol med de eksisterende arrester, som i det daglige bestyredes af den stedlige retsbetjent. Forordningen vidnede om et nyt syn på de arresterede, men om forholdene ændredes til det bedre er nok et andet spørgsmål.

Omkring midten af 1830erne kom der en offentlig debat i gang, som afslørede, at det stod meget dårligt til såvel i fængsler som i arresthusene, og problemerne blev også taget op i stænderforsamlingerne.⁵⁹ En af de ivrigste i den offentlige debat var professor C.N. David, hvem det lykkedes at få Christian VIII interesseret i sagen. En stor fængselskommission blev nedsat, og både her og indenfor kancelliet arbejdedes der i 1840erne intenst med problemerne, men et praktisk resultat blev først opnået efter 1848.

Samtidig arbejdedes der med en forbedring af arresthusene. En foretagen undersøgelse viste, at der omkring 1840 eksisterede 80 arresthuse udenfor København, nemlig 44 i Østifterne og 36 i Nørrejylland.⁶⁰ De kunne modtage ca. 600 personer, og de rummede ca. 500 arrestlokaler. Forholdene var dog stadig ret utilfredsstillende. 22. dec. 1841 resolverede kongen på kancelliets indberetning, at der ved opførelsen af nye arresthuse skulle lægges vægt på, at der indrettedes enkeltarrester for et så stort antal fanger, som erfaringen gennem de sidste 10 år havde vist, at der var brug for. Dog måtte man også indrette større arrester, hvor man kunne anbringe indtil 3 arresteranter. Under de videre overvejelser nåede man frem til at få udarbejdet et udførligt reglement for arrestvæsenet, som publiceredes 7. maj 1846, og som indeholdt detaljerede bestemmelser om de fremtidige arresters indretning. Målet skulle være, at enhver til varetægt eller strafs

afsoning indsat person som regel skulle holdes afsondret fra andre fanger. Den stedlige politimester skulle varetage bestyrelsen, og der blev givet detaljerede regler for arrestforvalterens pligter og forhold til de arresterede. Opførelsen og driften af samtlige arrester var et kommunalt anliggende og skulle finansieres af kommuneskatterne.

Post- og beforderingsvæsenet

Det øgede handelssamkvem i begyndelsen af 1600-tallet medførte, at Christian IV 24. dec. 1624 tog initiativet til at få oprettet et postvæsen.⁶¹ Foreløbig blev det drevet som en privat forretning, og indtil videre var der kun tale om befordring af breve. Der oprettedes en fast ugentlig postforbindelse mellem København og Hamborg over Middelfart og Kolding. Længe var denne rute den vigtigste, og med tiden oprettedes et dansk postkontor i Hamborg. Her modtoges de udenlandske aviser til videre befordring, og i det hele taget kom alle vigtigere udenrigsnyheder via dette kontor. Fra Kolding udgik med tiden visse postruter til Nørrejylland, og fra København oprettedes en postroute til Nakskov og en rute til Helsingør, ad hvilken posten til Norge og Sverige blev sendt. På de indenrigske ruter bragtes posten til at begynde med frem med gående bude, men på postruten til Hamborg befordredes postbudet med hest og vogn, stillet til rådighed af de forskellige vognmandslav. Selv om der længe var tale om en ret primitiv postbesørgelse, gav den dog sine private entreprenører en betydelig indtægt. Fra 1653-85 havde Poul Klingenberg postvæsenet i entreprise, og i hans periode skete der betydelige forbedringer. Hamborgruten forlagdes nu til Assens-Årøsund-overfarten og videre til Haderslev, og denne by blev fra nu af udgangspunktet for de nørrejske postruter. En anden reform, som indførtes, var ridende postbude.

De betydelige postindtægter var årsagen til, at Frederik IV i 1711 lod staten overtage postvæsenet. Der oprettedes et centralt generalpostamt, ledet først af 2, senere af 3 direktører, der havde direkte forestillingsret til kongen. Senere i 1700-tallet refereredes postsagerne gennem gehejmekonsejlet. Ved statens overtagelse af postvæsenet blev det bestemt, at overskuddet i første række skulle gå til pensionsudbetalinger til diverse kgl. embedsmænd. Indtil 1786 administrerede generalpostamtet statens pensionssager, hvorefter de overførtes til en særlig pensionsdirektion, en ordning som opretholdtes indtil 1850.

Udbetalingerne fandt dog stadig sted gennem generalpostamtet.

Statens overtagelse af postvæsenet medførte ingen større ændringer i postgangen, idet man først og fremmest var interesseret i, at postvæsenet afkastede så store indtægter som muligt. Enkelte nye ruter oprettedes dog, og foruden de ridende poster fik man fra 1750 også en »agende post« til befordring af pakker.

Først fra slutningen af århundredet øgedes postvæsenets aktiviteter, og man begyndte at anvende mere af overskuddet til de postale udgifter. De ridende postbude blev udstyret med lette vogne, den såkaldte kuglepost, og fra 1798 begyndte man diligencekørsel med rejssende, først på ruten København-Helsingør og senere udbygget med andre ruter. Hidtil havde købstædernes vognmænd haft eneretten på denne personbefordring, og man havde langs ruterne og i byerne fået oprettet de fornødne kroer og gæstgiverier til de rejsendes bekvemmelighed. Amtmænd og politimestre havde på kancelliets vegne ført tilsyn med denne befordring. Fra 1794 overgik tilsynet til generalpostamtet. Selv om postvæsenet trængte ind på de private vognmænds område, var det kun hovedruterne, som blev betjent af postvæsenet, medens private vognmænd kunne fortsætte deres kørsel på de mange sideruter. Fra 1831 begyndte de private vognmandslav at oprette såkaldte dagvognsbefordringer d.v.s. faste ruter til personbefordring, og lidt efter lidt var hele landet gennemtrukket af disse.

Den kraftige udbygning af vejvæsenet, som fandt sted fra slutningen af 1700-tallet, fik også betydning for udbygning af postnettet. I tilslutning til hovedruterne blev der lidt efter lidt oprettet adskillige sideruter til mere afsides liggende købstæder. Disse betjentes som regel enten af gående eller ridende bude. Når posten ankom til bestemmelsesstedet, lod han posthornet lyde, og folk strømmede til posthuset for at afhente deres breve eller pakker. Posten blev nemlig ikke som senere hen bragt ud til modtageren. For at bringe posten over bæltet og sunde havde man fra gammel tid ordnet sig med særlige postsmakker. I 1828 blev det første postdampskib sat ind på ruten Korsør-Nyborg, i 1835 åbnedes dampskibsforbindelse mellem Kalundborg og Århus og i 1838 mellem Assens og Årøsund. På hovedruten København-Hamborg kunne man i 1846 indrette 4 egentlige afgang i hver retning, og allerede i 1848 indførtes én daglig afgang.

Postvæsenets udbygning medførte, at der lidt efter lidt måtte opbygges en lokal postforvaltning. Der indrettedes faste postkontorer i

de forskellige købstæder og på vigtige knudepunkter af postruterne. I spidsen for postkontorerne stilledes en kgl. udnævnt postmester. Som omtalt ovenfor førte denne også tilsynet med befordringen af rejsende. I 1848 fandtes der uden for København 57 postmesterembeder, der for en stor del var besat med tidligere officerer fra hær og flåde.⁶² Man havde til at begynde med udelukkende aflønnet postmestrene med en del af de oppebårne postindtægter ved det enkelte embede. Senere blev de sat på fast løn og modtog yderligere en kontorholds-godtgørelse. Udenfor købstæderne havde postvæsenet engageret lokale folk til navnlig at tage sig af befordringsvæsenet. Det var som regel kroværter og færgefolk, men man kunne også benytte en lokal skolelærer og sognefoged. I Herning og Skælskør havde man truffet aftale med den lokale apoteker. Periodens mest lukrative postmesterembede var postmesteren i Helsingør.

Vejvæsenet

Bortset fra de specielle »kongeveje«, som er omtalt i det foregående, var rigets øvrige landeveje ved den enevældige periodes begyndelse åbenbart i en meget dårlig forfatning.⁶³ Regeringen var klar over forholdet, og allerede 26. febr. 1670 udkom en særlig forordning om anlæg og vedligeholdelse af veje. Man ønskede, at der på den lokale befolknings bekostning skulle ansættes særlige vejmaster til at forestå arbejdet. Det viste sig imidlertid hurtigt, at denne ordning ikke førte til det ønskede resultat. Ved en ny frd. af 4. marts 1690 afskaffede man de forordnede vejmaster og lagde administrationen af vejvæsenet i hænderne på stiftsbefalingsmændene og amtmændene.

I indledningen til forordningen af 1690 udtaltes det, at vejenes tilstand overalt lod meget tilbage at ønske. Man gentog det gamle påbud fra 1670, at det skulle pålægges bønderne snarest muligt at få broer og veje i orden. Stiftsbefalingsmændene og amtmændene skulle træde sammen til et årligt møde og fastlægge vejarbejderne indenfor deres embedsdistrikter. Derefter skulle de sammenkalde proprietærer, regimentsskrivere og andre lokale vedkommende, og her er vel nok tænkt på retsbetjentene, og sammen med dem nærmere fastlægge de fornødne lokale vejarbejder. Det praktiske arbejde skulle udføres af de bønder, der boede langs vejene, og den enkelte gårdbrugers vejarbejde skulle nøje fastsættes. Undlod han at opfylde sine forpligtelser, kunne han straffes ved, at man overlod hans arbejde til en anden, som skulle modtage dobbelt godtgørelse for arbejdet.

Meget tyder på, at forholdene ikke var blevet meget bedre i 1. halvdel af 1700-tallet. Den store nordiske krig og den efterfølgende svære landbrugskrise kan være en af forklaringerne herpå. Heller ikke oprettelsen af et kgl. postvæsen i 1711, og faste postruter gennem riget, synes at have medført forbedringer. Omkring midten af århundredet vågnede imidlertid interessen på centralt hold for at få gennemført af-

gørende forbedringer. Gennem sin virksomhed i Frankrig havde udenrigsminister J.H.E. Bernstorff fået kendskab til moderne fransk vejbyggeri, og 30. dec. 1763 nedsattes en kgl. vejdirektion, som skulle planlægge gennemførelsen af nye såkaldte kunstveje. Man indkaldte den schweizisk-fødte og i Frankrig virksomme vejingeniør Jean Marmillod, som med titel af overvejingeniør fik overdraget arbejdet med at anlægge nye veje. I første omgang planlagde man en vej fra Vibenshus udenfor København over Hørsholm til Fredensborg. Den var færdig i 1775. Samtidig arbejdedes der på en vej fra Damhussøen vest for hovedstaden til Roskilde. Foruden egnens bønder arbejdede udkommanderede soldater på denne vejstrækning, og arbejdet afsluttedes i 1776. I modsætning til de gamle veje fulgte de nye kunstveje så vidt muligt rette linjer.

Samarbejdet mellem de danske myndigheder og Marmillod forløb ikke uden gnidninger, og i 1774 forlod han Danmark. Forinden havde han fået uddannet nogle danske officerer til vejingeniører, og løjtnant H.F. Rosenberg udpegedes til ny overvejinspektør. I 1778 oprettedes den såkaldte overvejkommision, som fik overdraget bestyrelsen af det samlede danske vejvæsen. Hidtil havde vejvæsenet sorteret under danske kancelli. Nu henlagdes det under rentekammeret som øverste administrative myndighed. Ved et særligt reskript fastlagdes et vejprogram, som tog sigte på anlæggelsen af en række nye veje på Sjælland og på Fyn. De skulle have en bredde på 20 alen, og samtlige broer skulle nyopføres i sten. Hidtil havde man kun haft træbroer, de såkaldte »bulfjæle-broer«. Man benyttede iøvrigt det af Marmillod skabte blandede civile og militære vejkorps til at lede det lokale arbejde. Det bestod indtil 1834, da arbejdet med anlæggelse af hovedlandevejene blev overdraget ingeniørkorpset. Ved et reglement af 4. marts 1809 organiseredes vejkorpsen som en ren militær afdeling, underkastet almindelig militær disciplin og retsorden. Chefen, der betegnedes overvejinspektør, havde charge af oberst. Hans undergivne vejmaster var henholdsvis oberstløjtnant, major og kaptajn. Man kunne kun optages i vejkorpsen, hvis man havde gennemgået en almindelig militær uddannelse og suppleret denne med en række særlige prøver. Når disse var bestået, kunne man modtage udnævnelse til premierløjtnant i vejkorpsen.

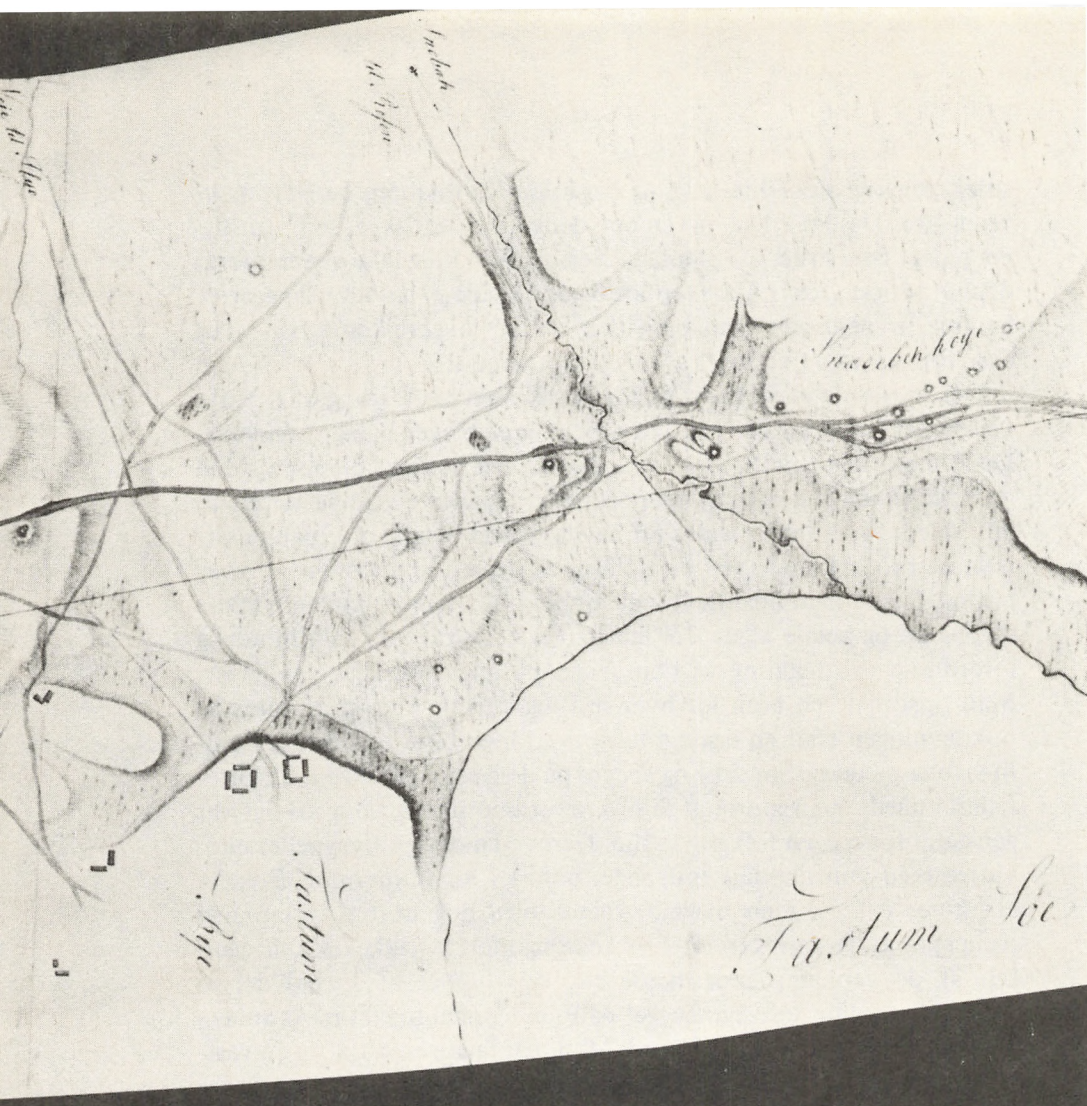
I årene efter 1778 lykkedes det vejkommissionen at få tilendebragt opførelsen af de nye landeveje på Sjælland, først og fremmest vej-

strækningerne Roskilde-Korsør, Roskilde-Kalundborg og Helsingør-vejen over Usserød. Det var en betydelig arbejdsopgave, som var blevet pålagt bønderne. De planlagte veje på Fyn blev ikke gennemført i denne periode, og i 1808 ophørte indtil videre landevejsbyggeriet. Samme år nedlagde man også den særlige overvejskommission, og dens forretninger overtoges af rentekammeret.

Det havde ikke været gratis for statskassen at få igangsat det nye vejbyggeri, selv om det grovere arbejde var blevet pålagt bønderne. Disse måtte også indtil videre medvirke ved vedligeholdelsen. Man ønskede imidlertid også at lade brugerne af de nye veje betale en afgift, således som man i ældre tid havde måttet betale, når man passerede en bro. Allerede ved de tidligste vejanlæg, gennemført af Mar-millod, havde man opstillet landevejsbomme, hvor de kørende måtte stoppe op og betale afgift. 15. febr. 1786 udfærdigedes en almindelig forordning om betaling af bompenge på alle nyanlagte landeveje. Man opstillede en bom for hver mil, og særlige forpagtere forestod opkrævningen efter en fastlagt takst. Ved hver bom opførtes et bomhus, først på de sjællandske og senere på de fynske landeveje. I Nørre- jylland nåede man aldrig at få opkrævet bompeng, som iøvrigt var genstand for megen folkelig uvilje. De nye landeveje forsynedes endvidere med kunstfærdige milepæle, udført i norsk marmor. Enkelte eksisterer endnu, men marmorpælene blev dog hurtigt erstattet af pæle i granit. Regeringen interesserede sig i første række for anlæggelsen af de gennemgående landeveje, og i løbet af 1. halvdel af 1800-tallet fuldførtes vejanlægget på Fyn, og man tog fat på at anlægge tilsvarende veje i Nørrejylland. Man planlagde en østlig og en vestlig landevej gennem Jylland. I Haderslev mødtes de to veje og førtes samlet videre sydpå.

Man kunne imidlertid ikke nøjes med at få bygget gennemgående landeveje. Den begyndende udskiftning og udflytningen fra de gamle landsbyer nødvendiggjorde, at man også måtte interessere sig for anlæggelse af nye lokalveje, og man fandt det derfor nødvendigt at få fastsat nærmere regler for disses anlæggelse og vedligeholdelse.

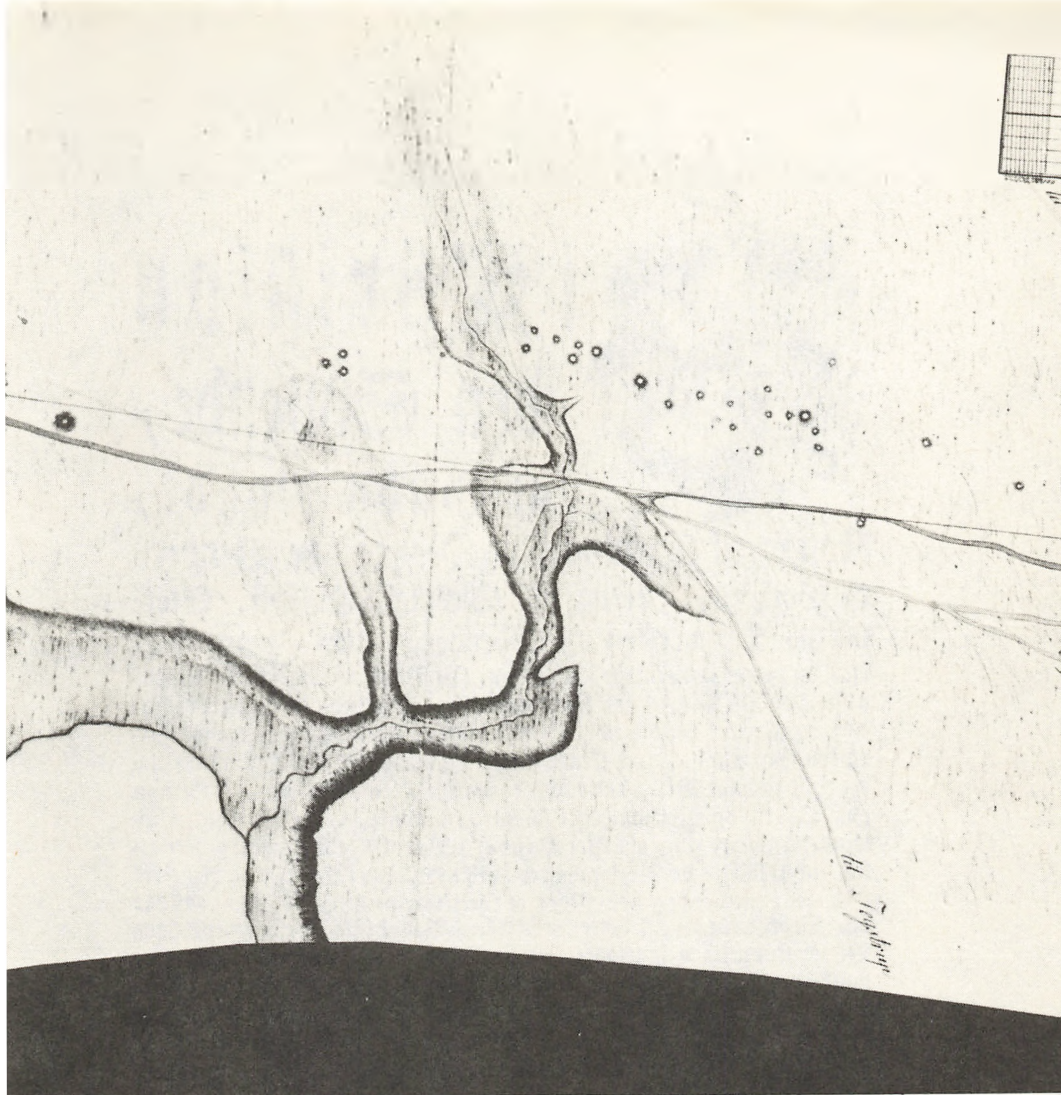
Resultatet af rentekammerets overvejelser om denne sag mandede ud i en ny almindelig vejlov af 13. dec. 1793, som afløste den nu mere end 100 år gamle vejlov. Det var et omfattende lovarbejde, opdelt i 5 kapitler og 97 §§. Ved udarbejdelsen havde navnlig grev Chr. Ditlev Reventlow været virksom. Hans bestræbelser havde navnlig

Vejkort for landevejen mellem Skive og Knudstrup. I slutningen af 1700-tallet påbegyndtes en udbygning og modernisering af det eksisterende vejnet, og forud for de ønskede vejudvidelser udarbejdedes de fornødne vejkort. På kortet ser man den gamle, bugtede vej (den brede streg), hvis forløb var bestemt af de eksisterende naturhindringer.

været rettet imod at få reguleret bøndernes traditionelle forpligtelser til at deltage i det korporlige vejarbejde. Det blev dog fortsat således, at de bønder, der havde nyten af vejenes udbygning og vedligeholdelse, fortsat skulle medvirke.

Vejloven inddelte de eksisterende og de kommende veje i tre hovedgrupper, nemlig hovedlandeveje, mindre landeveje fx. mellem to

ger. Den nye vej (på kortet anført med en tynd streg) projekteredes som regel efter en ret linie. De runde prikker betegner gravhøje, som ligger i rækker langs vejen og viser, at denne formentlig viderefører et vejforløb fra oldtiden. RA, Kort- og tegningssamlingen, Vejdirektoratet 1389. Foto: Tage Ludvigsen.

købstæder, og biveje. For hver gruppe blev der fastsat en bestemt bredde, og de skulle alle indgrøftes, således at skadeligt vand kunne bortledes. Man anbefalede også plantning af træer langs de vigtigste veje. Træerne burde være højstammede, således at vejbanen let kunne tørre. Gik vejen gennem en skov, skulle træer og grene nærmest vejen afhugges. Man anbefalede anlæggelse af stenbroer over

i Christian
den Syvende,
af Guds Raade,
Konge til Danmark og Norge, de Benders
og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stor-
marn, Dytmerken og Oldenborg, giore alle bitterligt:
At, da det er nødvendigt, at Rejens (til Bequemmelighed for de Rej-
sende, og til Fordeel for Landboerne, i Henseende til deres Produk-
ters og Vares dessto lettere Frembringelse) alledegne sættes i saa god
og brugbar Stand, sem Mueligheden og ethvert Steds Leilighed tillæ-
der; Saa have Vi, i dette almeeennyttige Diemærke, og med Hensyn
paa Orden og Virksomhed i sammes Udforelse, beslutter, ved en al-
mindelig Anordning om VejVæsenet i Bort Rige Danmark, ikke al-
lene at fastsætte de Regler, efter hvilke Anlægget skal skee og Arbeidet
fremmes, men endog noiagtigen at foreskrive de Pligter, som paaligge
alle Vedkommende, i dette Tilfælde. Ved disses Bestemælse have
Vi fornemmeligen iagttaget, at de, med denne Foranstaltning for-
bundne, Dyrder lignedes og fordeles saaledes, at de blive saa lidt trofs-
kende, som mueligt; Vi paatoivle derfor ikke, at jo enhver af Vore
Kiære og troe Underfaatter, med vedborlig Nidkierhed, Belvillighed og
Lyndighed, efterkommer Vore, paa fornævnte Grundsaetninger byggede,
og til Landets Gavn sigtende, Bud, hvilke ere folgende:

§ 2

Capit.

Vejforordningen af 13. dec. 1793. I fortalen til vejloven fastslår regeringen, at det er nødvendigt at udbygge rigets vejnet, dels af hensyn til de rejsendes bekvemmelighed, dels for at lette landboernes mulighed for at bringe deres varer frem til aftagerne. Læg mærke til det kunstfærdige initial, som indleder fortalen, og som i dette tilfælde afbilder både Dannebrogsg- og Elefantordenens insignier. Se videre illustrationen næste side.

alle vandløb, men blev det for kostbart, kunne der dispenseres af vejkommissionen. På hovedlandevejene skulle der være en særlig stenvej for den kørende trafik, en jordvej for mindre køretøjer og en gang-

nes Skjæle, eller andre Kiødemærker, for at betegne Landevejen for de Rejsende, saa at de kunne skielnes fra de øvrige mange smaae Veje, der strøpse sig.

22.

Skulde det ikke kunne undgaaes, at en Vej maae løbe igiennem et Waad, saa bør den, til Underretning for de Rejsende, betegnes med et tilstrækkeligt Antal af hvide Steene eller Pæle.

23.

Da Alleer, ved Siderne af Vejene, ere til sand Nytte for Rejsende, i Mørke og Snefog, ligesom for Fodgængere, i Solens stærkest Herde; efterdi de forhindre, at Grøfterne ikke kjøres for nær, og, paa de Steder hvor Vejen er meget sandig, bidrage til, at den ikke aldeles udtrøres; saa skulle alle Chausseer, som allerede ere, eller i Fremtiden blive anlagte, naas Betilighed dertil habes, beplantes med Træer, og skal man ligeledes være betænkt paa, at beplante de Landeveje, som ikke blive anlagte med Chaussee. Det tillades ogsaa, at plante Træer paa Siderne af Bivejene, naar de ikke dertil ere for smaa; dog med den Undtagelse, at der, hvor Vejen er sid og læres, ingen Træer sættes. De Træer, der saaledes plantes, bør være sa højstammede, at Blæsten kan bestyngge Vejen, og de maae ikke plantes nærmere tilfammen, end at der bliver et Rum af 10 Alne fra Træ til Træ; og, hvor Vejene ikke ere meget brede, bør de plantes i Forbandt, eller skraaet over for hinanden, saa at hvert Træ, paa den eene Side, svarer til Midten af 2 Træer paa den anden Side.

24.

I Kiøbstæderne bliver Gadernes Forbedring og Vedligeholdelse, ligesom hidindtil, alene en Giinstand for Magistraternes Opsyn. Dog undraa taages Herfra de Gader, igiennem hvilke de nye anlagte Hovedlandeveje løbe; hvilke bør staae under den samme Opsigt, som, for Landevejene, i Capitel 4 er anordnet, og behandles paa den, i Capitel 3 og 5 foreskrevne, Maader.

Det samme gielder ogsaa i Henseende til de Gader i Landsbyerne, hvor igiennem nye anlagte Hoved Landeveje gaae.

Capit

Gengivelse af vejforordningens s. 15. Forordningen er yderst detaljeret i sine påbud. I § 23 anbefaler man de lokale vejmyndigheder at drage omsorg for, at nye veje forsynes med vejtræer til sikkerhed for de vejfarende i mørke og snefog og for fodgængere til beskyttelse mod solens hede. De indkøbte træer bør være højstammede, således at vinden kan bestryge vejbanen og hurtigt tørre den.

sti. Anlæg af hovedlandeveje skulle godkendes af kongen, efter at de lokale myndigheder var hørt. Anlæg af mindre landeveje og biveje kunne foreslås af amtmanden, men skulle godkendes af vejkommissionen.

Vejforordningen af 1793 ophævede ikke bøndernes gamle pligtarbejde, men begrænsede det. Naturalarbejde kunne kun kræves, hvis man boede indenfor en afstand af to mil fra arbejdet. Tidligere havde bønderne ofte været tvunget til at køre over lange afstande for at deltage i vejarbejdet. Også bønderne på grevernes og friherrernes godser skulle deltage i vejarbejdet. Lensbesidderne fik dog den særlige begunstiggelse, at de kunne lade vejreparationer udføre af egne betjente.

Mindst engang om året skulle en af vejkommissionen udpeget kgl. vejmaster inspicere samtlige landeveje og efter forhandling med stiftamtmand og amtmand gøre indstilling til vejkommissionen. Det pålagdes endvidere overøvrigheden at have opsyn med vejene indenfor deres distrikt og indsende månedlige indberetninger til vejkommissionen. De stedlige retsbetjente fik overdraget den særlige opgave at sørge for de lokale vejreparationer, og på samme måde skulle byfogederne efter stiftamtmandens opfordring lede reparationsarbejdet på den del af landevejen, som passerede købstaden. Amtsforvalterne skulle udarbejde de fornødne lister og repartitioner på hartkornet samt tilsige mandskab og vogne til arbejdet. Indenfor sognet fik sognefogeden til opgave at føre tilsyn med arbejdet og besørge redskabers og materialers opbevaring. Det var ligeledes ham, der skulle foretage anmeldelser af overtrædelse af vejlovgivningen.

Forordningen indeholdt nemlig en opregning af alle de forseelser, som kunne tænkes at forstyrre, hvad man henførte under begrebet »vejfred«. Der kunne fx. øves hærværk mod broer og stenkister, man kunne pløje for nær vejgrøfterne, eller man kunne efterlade vogne og redskaber på vejen. Der kunne også opstå problemer med løsgående kreaturer, og navnlig frygtede man for løsgående svins færdsel på vejene til gene for trafikanterne. Der var fortsat bødestraf for de forskellige overtrædelser af vejfreden, og brud på denne skulle behandles som offentlige politisager.

Vejloven af 1793 var gældende lov indtil 1841. Der var dog en enkelt lokalitet, som anmodede om at få gennemført en særordning. Det drejede sig om den meget store retskreds, kaldet Københavns amts rytterdistrikts birk. I året 1800 indberettede amtmanden til rentekammeret, at jurisdiktionens veje var i en meget slet forfatning, hvilket bl.a. skyldtes, at det havde været umuligt i denne store retskreds at få gennemført et effektivt tilsyn. Både birkedommer og amtsforvalter var overbebyrdet med arbejde. Amtmanden stillede derfor forslag

om udnævnelse af en særlig embedsmand, som alene skulle tage sig af vejsagerne. Ved et kgl. reskript af 17. okt. 1800 udnævntes landvæsenkommisær I.A. Bjerg til, med titel af vejfiskal, at varetage vejpolitiet. Birkedommeren skulle fortsat afsige domme i vejsager, men det pålagdes vejfiskalen at rejse tiltale, når han havde konstateret forsømmelser eller uordener ved vejarbejdets udførelse. Da det nogle år senere viste sig nødvendigt helt at fritage birkedommeren for alle politiforretninger og udnævne en særlig politimester i birket, forenedes vejfiskalembedet med den nye politimesterstilling (1805). Denne ganske ekstraordinære disposition ophævedes i 1819, da man delte birket i to selvstændige jurisdiktioner.

I 1840 forelagde regeringen de kongerigske stænderforsamlinger forslag til en ny almindelig vejlov, som fik kgl. godkendelse 8. sept. 1841. På væsentlige punkter byggede man videre på den tidligere vejlov, men på to områder gennemførtes nogle nydannelser. Som følge af den igangværende udbygning af det kommunale selvstyre skulle for fremtiden såvel borgerrepræsentationen i købstæderne som de kommende amtsråd og sogneforstanderskaber drages ind i beslutningsprocesserne. For købstædernes vedkommende drejede det sig stadig om den del af landevejene, som passerede købstaden, og som man nu generelt krævede brolagt. For fremtiden overgik administrationen af landevejene udenfor købstæderne til de kommende amtsråd, mens bivejenes administration henlagdes under sogneforstanderskaberne, dog under kontrol af amtsrådene. Hvor et sogn havde særlige udgifter til stenkister og broer, åbnedes der mulighed for, at det kunne pålægges herredet som helhed at deltage i vedligeholdelsesomkostningerne, ligesom der kunne ydes bidrag af amtsrepartitionsfonden. Se herom nærmere s. 263 og 265. I det hele taget tilsigtede den nye vejlov en mere retfærdig fordeling af de nødvendige vejudgifter.

En anden principiel ændring vedrørte selve udførelsen af nyanlæg og de stadig tilbagevendende vedligeholdelsesarbejder. Det blev nu fastslået, at vejarbejder i så vid udstrækning som muligt skulle gennemføres efter foretagen licitation. Kun hvis de afgivne tilbud ikke kunne godkendes, kunne der blive tale om at pålægge den lokale befolkning arbejdet.

Skov- og jagtvæsenet samt kampen mod sandflugten

Også den enevældige regering tillagde driften af de danske skove stor betydning. Fra skoven kom ikke alene brændsel og byggematerialer, men også flådens opbygning krævede meget tømmer. Det var imidlertid ikke blot træ og tømmer, som interesserede. Flere af de tidligste enevoldskonger var ivrige jægere og ønskede de kgl. vildtbaner yderligere udviklet. Skovens tilstand var imidlertid ved periodens begyndelse ikke god, og gennem vedtagelsen af forskellige skovlove søgte man at fremme opdyrkning af ny skov. Man interesserede sig også for de private skove, som i høj grad led under kreaturers græsning og oldensvins søgen føde.

Allerede i 1661 udpegede Frederik III en af sine yndlinge Vincents v. Hahn, der i sin ungdom havde studeret jagtvæsen i Sachsen, til overjægermester, hvilket betød, at det samlede kgl. skov- og jagtvæsen underlagdes ham. Han stod under tilsyn af rentekammeret, som i hele den enevældige periode var øverste administrative myndighed i skov- og jagtsager. Under sig havde han et betydeligt antal skovridere og jægermestre. Alene jagtetaten skulle i 1670 have omfattet 77 personer. Hahn benyttede sin indflydelse til at få publiceret en ny skovforordning af 20. okt. 1670, som yderligere udbyggede hans myndighed. Samtlige kgl. skove blev underlagt hans tilsyn, og han kom også til at forestå skovudvisningerne. Han opnåede endog at få direkte forestillingsret til kongen. Hahn døde i 1680, og 31. aug. samme år fik rentekammeret gennemført, at skovudvisningerne overgik til rentekammeret. Inden Hahn døde, havde han taget initiativ til at få anlagt den del af den kgl. vildtbane, som senere har fået navnet Jægersborg dyrehave. Christian V var som bekendt meget jagtinteresseret, og det samme var tilfældet med Christian VI, der fik udbygget vildtbanen og opførte jagtslotet Eremitagen.

Et hovedformål med forordningen af 1670 havde dels været at hindre, at de eksisterende skove blev misbrugt, dels at der blev gjort en aktiv indsats for at forny skoven. Samme formål havde en ny skov-

forordning af 21. jan. 1710, hvor man ved at stille en dusør i udsigt forsøgte at opmuntre den stedlige befolkning til at plante nye træer. Nogen større succes blev forordningen imidlertid ikke, navnlig fordi man manglede den nødvendige fagkundskab.

I 1747 blev den daværende hofjægmester og jægmester for den sjællandske øgruppe samt Bornholm C.C. Gram udpeget til overjægmester, efter at embedet havde stået ledigt siden 1741, da den tidligere overjægmester Friedrich Gram (fader til C.C. Gram) var død.⁶⁴ C.C. Gram var klar over, at man behøvede mere sagkundskab indenfor skovbruget, og han tog initiativet til, at en gruppe unge mennesker blev sendt på en forstlig studierejse til Frankrig og Tyskland. I 1763 fik han kongen til påny at sende bud efter den kendte tyske forstmand J.G. v. Langen, der nogle år tidligere havde moderniseret skovbruget omkring den norske sølvmine Kongsberg. Langen modtog tilbuddet og tog fat på at indføre en moderne og rationel skovdrift, navnlig i Nordsjælland. Han fik udarbejdet de fornødne skovkort, han inddelte de enkelte skovarealer i afdelinger, og han lagde faste planer for hugst og nyplantning. I løbet af en hundredårsperiode skulle skoven være helt fornyet. I planerne indgik også grøftning og indhegning, således at nyplantningerne ikke blev skadet af græssende kreaturer og de udsatte oldensvin. På Langens initiativ startedes også den første uddannelse af danske forstmænd, idet der oprettedes en lille forstskole på Jægersborg. Man kan endnu enkelte steder i terrænet spore Langens initiativer. De gennemførte reformer havde imidlertid været ret kostbare, og reformarbejdet gik nærmest i stå i løbet af 1770erne. Langen døde i Danmark i 1776, og to år senere døde også Gram. Man indkaldte holsteneren D.N. v. Warnstedt til at føre arbejdet videre og gav ham en stilling som overforstmaster.

Samtidig med at man gik i gang med reformer indenfor de sjællandske skove, påbegyndtes en opdyrkning af de jyske hedestrækninger, og hertil indkaldtes tyske kolonister. Til at lede arbejdet nedsattes forskellige kommissioner, og lokale amtmænd blev udpeget som direktører. Man talte om »kolonierne på Alheden og de tilgrænsende heder«. Normalt var der knyttet en inspektør og til tider også en særlig kasserer til dette store plantningsarbejde, som senere videreførtes af Hedeselskabet.⁶⁵

18. april 1781 publiceredes en ny og meget omfattende skovforordning. Et hovedformål var at give staten større indtægter af skoven, og

Skovkort over Lillevang skov, Farum sogn, 1792. Foruden vejbygning interesserede regeringens sig også i slutningen af 1700-tallet for en udvidelse af de offentlige skove, og som forarbejde hertil udarbejdedes en række skovkort. I den indrammede forklaring i kortets øverste hjørne oplyses, at Lillevang skov er anlagt på dele af Farum bys marker og på Hestetangsmøllens fæstetjorder. Den fremtidige kgl. skov blev i 1792 opmålt af I. C. Løffler. Hele skovarealet udgjorde 200 tdr. land. Skoven blev gennemskåret af landevejen til Slangerup. Original i RAs kortsamling, skovkort, 2. Frederiksborg distrikt. Foto: Tage Ludvigsen.

man fastslog som princip, at der ikke måtte fældes mere skov, end der blev plantet. For at spare på det kostbare træ anbefalede man, at man erstattede de hidtil opførte landevejsbroer af træ med broer af sten og

afløste de traditionelle træafløbsrender med stenkister. Når det drejede sig om udvikling af ny skov, anbefalede man såning i stedet for plantning af træer. Denne fremgangsmåde måtte kun anvendes i undtagelsestilfælde, og det pålagdes skovejere kun at benytte små planter. Loven fastslog endvidere som et nyt princip, at skovdriften skulle adskilles fra jagtadministrationen, og den øverste lokale embedsmand for skovvæsenet kom herefter til at føre titel af overforstmaster. Når regeringen på det tidspunkt udstedte en ny skovlov, hang det i nogen grad sammen med den begyndende udskiftning af landbrugsjorden. I denne forbindelse så man gerne, at bøndernes fra gammel tid eksisterende græsningsret i skovene og udsættelse af oldensvin blev begrænset.

Loven indeholdt desuden et særligt kapitel om den fremtidige skovadministration. Rentekammeret var stadig den øverste administrative myndighed på området, og man benyttede overforstmasteren som et mellemlid mellem centraladministrationen og de lokale forstembedsmænd bestående af overførstere, skovridere og underordnet personale. Til skovbetjente måtte kun foreslås »duelige og kyndige folk«, men der skulle endnu gå en rum tid, førend dette krav kunne gennemføres. Det af Langen påbegyndte opmålingsarbejde og udfærdigelse af skovkort skulle fremmes, og efterhånden som udskiftningen fandt sted, skulle de udskiftede skovarealer indhegnes og inddeles i såkaldte hugster. Disse skulle igen samles under visse revirer eller forstdistrikter, og i ethvert af disse skulle der indsættes en skovrider. På dette område må forordningen betragtes som et fremtidsmål. Et nyt krav til forstembedsmændene, og det gjaldt både overforstmasteren og de lokale skovridere, var et pålæg om at indsende regelmæssige beretninger til rentekammeret. Skovrideren skulle desuden holde en bog over sit distrikt, som nærmere redegjorde for skovens behandling, hugst og nyplantning.

Til at pådømme overtrædelser af skovforordningen videreførte man de eksisterende skovsessioner, der bestod af overforstmasteren, amtmanden og den stedlige skovrider. Skovsessionerne skulle pådømme alle sager vedr. overtrædelse af skovforordningen uden appelmulighed. Bøder over 30 rdl. eller sager, som kunne medføre andet end bødestraf, skulle dog indberettes til rentekammeret, således at der kunne anlægges sag ved de normale domstole. Forordningen havde foreløbig ikke gyldighed for de bornholmske skove. Det fik den først

ved en plakat af 5. aug. 1801.

Den hidtidige skovlovgivning havde i første række taget sigte på statens skove, medens private skovejere hidtil ret frit havde kunnet udnytte deres skove efter forgodtbefindende. En særlig lov var derfor nødvendig for at hindre, at landets samlede skovbestand langsomt svandt ind. 27. sept. 1805 udkom der på initiativ af Chr. Ditlev Reventlow en ny og skelsættende forordning om skovenes udskiftning, vedligeholdelse og fredning. I erkendelse af, at det hidtil eksisterende fællesskab til skovarealerne havde været medvirkende til mange skoves ødelæggelse, blev der nu påbudt en udskiftning af skovene. Endvidere indførtes pligt til at plante ny skov, og de endnu eksisterende skove samt de påbudte nyplantninger fik pålagt fredskovpligt. Endvidere skulle skovene indhegnes for at beskytte dem. En række kontrolforanstaltninger blev påbudt, og rentekammeret fik for fremtiden også tilsynspligt med de private skove. Skovsagerne havde hidtil i rentekammeret været administreret i de forskellige renteskriver- og landvæsenskontorer. Fra 1806 samledes administrationen i et særligt forstkantor, hvis hovedopgave var at overvåge gennemførelsen af skovforordningen af 1805 og herunder bl.a. at kontrollere de private skoves fredning og vedligeholdelse. De særlige udskiftningssager henlagdes dog under det særlige danske landsvæsenskontor. Fra 1841-48 fandtes der under rentekammeret et særligt forst- og jagtkantor, men skovsagerne var de talrigeste. Med loven af 1805 var der lagt et solidt grundlag for fremtidens almindelige skovdrift.

En af Langens mange fortjenester havde været indførelse af nåletræer, en træsort der hidtil havde været sjælden i Danmark. Nåletræerne fik navnlig betydning for skovbruget i Jylland. Fra gammel tid henlå store arealer som uopdyrket hede fx. »Alheden«, som strakte sig gennem Midtjylland fra Viborg i nord og ned til Vejle amt. I 1759 havde man indkaldt en gruppe tyskere til opdyrkning af heden. Arbejdet var imidlertid ikke godt tilrettelagt, og en stor del af de indkaldte vendte tilbage til hjemlandet. En mindre gruppe blev tilbage, nemlig de såkaldte »kartoffeltyskere«, der tog varigt ophold i landsbyerne Havredal og Grønhøj syd for Viborg. I slutningen af århundredet begyndte man så småt at anlægge plantager med nåletræer. I 1790 opstod Stendals plantage, herefter fulgte Ulvedals plantage i 1796 og i 1828 Havredals plantage. Først ved oprettelsen i 1866 af »Det danske hedeselskab« kom der for alvor gang i kultiveringen af

de jyske hedestrækninger. Se foran s. 209.

En væsentlig forudsætning for at kunne udvikle skovbruget var imidlertid, at man rådede over folk med den fornødne praktiske og teoretiske uddannelse. Inden for rentekammeret arbejdedes der efter 1820 energisk med planer herom. Fra gammel tid havde der eksisteret et forstinstitut i Kiel. Det blev nu henlagt til København. I 1833 nedsattes en særlig forsteksamenskommission, og man ansatte en forstdocent, som kunne give de forststuderende den fornødne teoretiske uddannelse. I 1856 oprettedes Den kgl. veterinær- og landbohøjskole, som også uddannede forstkandidater.

I 1844 døde den sidste indehaver af overforstmesterembedet, nemlig F.F. v. Krogh, og embedet blev ikke nybesat. Nogen større administrativ betydning havde embedet ikke haft under v. Krogh, der nærmest havde været at betragte som konsulent i skovsager for rentekammeret. Direkte under dette sorterede på det lokale plan 5 såkaldte overførstere, hvoraf de 3 havde deres virksomhed på Sjælland og de 2 i Nørrejylland. Enkelte af disse administrerede desuden de særlige jægermesterforretninger, som nu ikke længere havde den samme betydning som tidligere. Dog eksisterede der stadig et særligt embede som hofjægermester ved det Hørsholmske skovdistrikt. 20. maj 1840 udkom en forordning om jagten i Danmark, som dels havde til formål at samle de mange gældende spredte lovbestemmelser om jagt, dels at sikre enhver grundejer jagten på de ham tilhørende grundejendomme.

Under overførsterne hørte et større eller mindre antal skovdistrikter, som administreredes af en skovrider med assistance af et antal skovfogeder, fra 2-6 alt efter distriktets størrelse. På Sjælland, incl. Bornholm, virkede 12 skovridere og på Falster 2. På Fyn, hvor staten kun ejede skovene ved Frederiksgave og Flenstoftes godser, administreredes disse af en forstmand med titlen overskovfoged. I Nørrejylland fandtes 5 skovdistrikter under ledelse af hver sin skovrider foruden en skovfoged, som administrerede Velling skov i Bryrup sogn. Skovene under Sorø akademi havde egen administration, ledet af en forstinspektør med assistance af 2 skovridere. Den for skovadministrationen ret omfattende regnskabsføring havde man lidt efter lidt adskilt fra skovriderembederne og henlagt til særlige forstkasserere. I nogle tilfælde varetoges dette hverv af en selvstændig embedsmand som fx. i Sorø. Andre steder havde man forbundet kassererhvervet

med en lokal amtsforvalters embede. Det var således tilfældet i Hørsholm og Vordingborg. Om de i slutningen af perioden fungerende overordnede lokale forstembedsmænd kan man sige, at de fleste havde fået en forstlig faguddannelse, men der var endnu eksempler på, at en person med en landmåleruddannelse kunne bestride et skovriderembede.

Fra gammel tid havde man navnlig i Nørrejylland lidt under sandflugtens hærgen, som havde lagt betydelige opdyrkede områder øde. Også andre steder i riget hærgede sandflugten fx. langs Nordsjællands Kattegatskyst, hvor sandfygningen dækkede store dele af Tibirke sogn i Frederiksborg amt. I 1724 indkaldte man tyskeren Johan Ulrich Røhl til at bistå ved bekæmpelsen af sandflugten i dette område. Initiativet hertil var udgået fra den tidligere jægermester og nu amtmand i Frederiksborg amt Friedrich Gram. Man forsøgte at binde sandet ved at anlægge risgærder, og man prøvede at plante hjælme og marehalm. Man fik også nogenlunde standset ødelæggelserne, men de opnåede resultater var dog ikke varige, da man fortsat lod kreaturer græsse på de sandhærgede områder. Først efter at en udskiftning af jorderne havde fundet sted i 1781, og man fik påbegyndt plantning af nåletræer, opnåede man varige resultater. Begyndelsen var hermed lagt til den idag eksisterende plantage Tisville hegn.

I 1786 tog regeringen et nyt initiativ, idet man udsendte botanikeren Erik Viborg til Nørrejylland for at foretage en besigtigelse af de sandflugtshærgede områder og stille forslag til sandflugtens bekæmpelse. Resultaterne heraf indgik i en frd. af 19. sept. 1792 om kampen mod sandflugten. I denne forordning anbefalede man stærkt, at der foretoges en udskiftning af klitrealerne, og at de udskiftede områder blev indhegnet. Når det var sket, skulle grundejerne forpligte sig til at beplante deres klitområder. Hvor udskiftning ikke kunne gennemføres, skulle beboerne i klitsognene med tilgrænsende sogne sørge for de fornødne beplantninger med klittag og hjælme. Rentekammeret kunne bistå økonomisk ved dette foretagende.

Forordningen skabte også den første lokale klitadministration. I sandflugtsområderne skulle amtmanden sørge for nedsættelse af særlige kommissioner bestående af den stedlige retsbetjent og 2 medlemmer udpeget blandt landvæsenskommissærerne eller kyndige lokale gods- og grundejere. Kommissionerne skulle træde sammen, så ofte det var nødvendigt, og gøre forslag til igangsættelse af beplantning.

Man krævede endvidere årlige indberetninger til rentekammeret om de udførte arbejder. Kommissionerne kunne udpege lokale opsynsmænd og klitfogeder, der dels skulle kontrollere områderne, dels forstå de pålagte arbejder. Såvel opsynsmænd som klitfogeder skulle virke i mindst 3 år. Kommissionerne skulle interessere sig for udskiftningen, som i første række skulle ske sognevis og herefter om muligt indenfor det enkelte sogn. Endvidere skulle man drage omsorg for indskrænkning af kreaturers græsning i klitarealerne. Det udtryktes endelig i forordningen, at kongen »med særdeles velbehag« ville se på, om enkeltpersoner ville tage initiativ til også at plante træer og buske. Ved en plakat af 6. marts 1838 forsøgte man at aktivere de lokale sandflugtskommissioner, og det blev pålagt amtmanden at sammenkalde disse med det formål at få udarbejdet bestemte regulativer for plantningsarbejdets udførelse. Disse regulativer skulle indsendes til godkendelse af rentekammeret. I første halvdel af 1800-tallet kom staten med et nyt udspil, idet man opkøbte store hedearealer, navnlig i Ringkøbing amt, med anlæggelse af plantager for øje. Til de ældste plantager indenfor dette amt hørte Nordre og Søndre Feldborg plantager samt Sjørup, Borbjerg, Klosterhede og Kronhede plantager. Det tilkom de følgende slægtled at føre plantningssagen videre og at udbygge den, af den enevældige regering, grundlagte klitadministration.

Landvæsens- og tiendekommissærer m.m.

Den begyndende reformlovgivning indenfor landbruget i sidste halvdel af 1700-tallet, som bl.a. tog sigte på ophævelse af det gamle fællesskab og udskiftning af landbrugsjorden, førte rentekammeret ind på den tanke, at det ville være praktisk at udpege lokale sagkyndige til at bistå embedsmændene ved afgørelsen af rent lokale anliggender. Ved en frd. af 15. maj 1761 tog man et første initiativ til at beskikke sådanne lokale sagkyndige, og i 1768 udstedtes en formelig instruktion for landvæsenskommissærer i Danmark.⁶⁶ En ny instruks udkom 9. aug. 1777. De pågældende sagkyndige beskikkedes af rentekammeret efter forhandling med amtmanden, og som regel fungerede 2 kommissærer indenfor hvert amt. Under udøvelse af deres funktioner oppebar de almindeligvis diæter og rejsegodtgørelse.

I forbindelse med forvaltningen af de forskellige udskiftningsforordninger, fx. frd. af 23. april 1781, blev det overdraget amtmanden i forbindelse med landvæsenskommissærerne at bistå ved udarbejdelsen af en landsbys udskiftningsplan og eventuelt at afgøre uoverensstemmelser mellem parterne. Til at virke som landvæsenskommissærer valgte man som regel større ejendomsbesiddere, godsforvaltere o.lign. Man kan dog også træffe enkelte sognepræster, birkedommere og prokuratorer i landvæsenskommissærernes lange række.

Allerede i frd. af 1781 fandtes antydninger af, at man i forbindelse med udskiftningen kunne foretage foranstaltninger til skadeligt vands afledning. Disse krav skærpedes med tiden, og ved en særlig frd. af 29. juli 1846 fik landvæsenskommissærerne til opgave at medvirke ved indgåelse af aftaler om regulering og vedligeholdelse af såvel større som mindre vandløb. Med hensyn til de mindre vandløb skulle der for en periode af 3 år, i hver købstad og herred udpeges fra 2 til 4 vandsynsmænd, der i første omgang skulle forsøge at opnå en overenskomst mellem de stedlige jordbesiddere om vandløbenes regulering og vedligeholdelse. Kunne en mindelig overenskomst ikke op-

nås, kunne sagen forelægges landvæsenskommissærerne. Det samme gjaldt stridsspørgsmål om hegn.

Foruden landvæsenskommissærer fik man også særlige tiendekommissærer, hvis opgave var at bistå ved omlægning af den fra gammel tid eksisterende korrtiende in natura (i kærven) til en fast årlig afgift. Ved en frd. om tiendevæsenet af 8. jan. 1810 blev det bestemt, at enhver tiendeyder kunne forlange ydelsen i kærven afløst af en fast afgift. Man havde allerede før 1810 på forskellig måde opfordret til indgåelse af frivillige aftaler. Den nye forordning havde til formål yderligere at lette overgangen. På forslag af rentekammeret og beskikket af kongen udpegedes et antal tiendekommissærer indenfor hvert amt. De trådte i funktion, når enten tiendetagere eller tiendeydere fremsatte et ønske herom. De skulle føre en af amtmanden autoriseret protokol over deres forretninger, og disse skulle til sin tid afleveres til amtskontoret. En lignende bestemmelse gjaldt for landvæsenskommissærernes protokoller. En tiendekommission bestod af 3 medlemmer, og i tilfælde af uenighed mellem medlemmerne var formandens stemme afgørende. Kommisærerne oppebar 3 rdl. i daglige diæter og fik de øvrige udgifter refunderet af den eller de, som havde rekvireret forretningen. Kommissionens afgørelse kunne indankes for en overtiendekommission bestående af 5 udpegede embedsmænd fra centraladministrationen. Forordningen af 1810 fik dog ingen større øjeblikkelig betydning på grund af de vanskelige landbrugskonjunkturer efter 1814. Ved valg af tiendekommissærer foretrak man i mange tilfælde personer, som i forvejen var landvæsenskommissærer. Dog synes der at være flere retsbetjente i tiendekommissærernes række.

Ved siden af landvæsens- og tiendekommissærer kendte man også særlige sandflugtskommissærer. Hertil udpegedes først og fremmest skovridere. Om klitplantningen se foran s. 214f.

Udskrivningsvæsenet

Efter et forudgående grundigt kommissionsarbejde udkom 22. febr. 1701 en forordning om indførelse af en landmilit, hvortil ugifte bønderkarle og husmænd kunne udskrives.⁶⁷ Tjenestetiden var fastsat til 6 år, og den udskrevne soldat havde pligt til at møde til øvelse hver søndag formiddag efter kirketid året rundt samt deltage i 4 kompagnisamlinger og 1 regimentssamling. Til den nødvendige mundering stillede en vis hjælp i udsigt. Når man havde tjent landmiliten i 6 år, var man fritaget for yderligere indkaldelse. Hvis man bortfjernede sig efter udskrivningen, kunne man straffes. Ved en række supplerende bestemmelser udbyggedes disse grundlæggende regler i de følgende år. Ved en frd. af 30. okt. 1730 ophævedes landmiliten, men genindførtes påny ved en frd. af 4. febr. 1733.

Som grundlag for soldaterudskrivningen inddeltes riget i lægder, som hver omfattede 20 tdr. hartkorn. Man benyttede således ejendomsfordelingen og tog ikke hensyn til befolkningstallet. Hvert lægd skulle stille en soldat, men der kunne møde flere op til sessionen fra det enkelte lægd. I hvert lægd udpegedes en af de mere fremstående bønder som lægdsmand. Det var hans opgave at føre en fortegnelse over de værnepligtige og sørge for, at listen holdtes à jour med hensyn til til- og afgang. Han ledsagede de værnepligtige til session, udbetalte marchpenge, førte tilsyn med munderingen og skulle iøvrigt drage omsorg for, at de udskrevne soldater havde lønnet arbejde i den periode, de aftjente deres soldatertid.

På de private storgodser, d.v.s. på Øerne og i Østjylland, var det overladt godsejerne at foretage den fornødne lægdsinddeling, og som det nærmere er omtalt s. 225ff., var det også godsejerne i samarbejde med godsforvalterne, der havde ret til at udvælge de personer, som man ønskede at fremstille på sessionen.⁶⁸ Dette gav den private godsejer, navnlig efter at stavnsbåndet blev indført i 1733, en afgørende indflydelse på, hvem der kunne blive udskrevet til soldat, og en mulighed for at lade sit valg diktere af privatøkonomiske hensyn.

Denne vidtgående rettighed ophævedes ved frd. af 20. juni 1788. Udenfor de private godser var det amtmanden, der havde afgørende indflydelse på oprettelsen af de nødvendige lægder dels på krongodserne dels i de områder, hvor forskellige personer ejede jordegods, det man normalt kaldte strøgodsset. Til at overvåge den første lægdsinddeling udpegedes 5 udskrivningskommissioner, som i hver sin landsdel nærmere fastlagde de enkelte lægders omfang. Efter at dette arbejde var afsluttet, ophørte kommissionernes virksomhed.

Selve udskrivningen til soldatertjenesten foregik på sessioner, der efter offentlig bekendtgørelse trådte sammen på fastsatte tidspunkter inden for det enkelte amt. Sessionen bestod af den stedlige regimentschef, amtmanden med amtsforvalteren som stedfortræder (i en kort periode var amtsforvalteren født medlem af sessionen) og af land- og krigskommissæren, der virkede som sekretær for sessionen. Der fandtes 4 sådanne embedsmænd, en på Sjælland, en på Fyn og to i Nørrejylland. De var ansat af den militære centraladministration og var faktisk de mest indflydelsesrige personer i sessionen. De fremmødte værnepligtige blev fremstillet en efter en og underkastet en lægelig undersøgelse. I begyndelsen virkede bataljonernes feltskærere som lægeligt sagkyndige. Senere inddrog man distriktskirurgerne i dette arbejde. Ved selve udskrivningen lagdes der naturligvis vægt på, om personen ansås for velegnet til at gøre aktiv militærtjeneste. Eventuelle uoverensstemmelser indenfor sessionerne kunne af krigskommissærerne indberettes til centraladministrationen og eventuelt forelægges kongen. I særlige tilfælde kunne sagerne indankes for højesteret. Selve udskrivningsvæsenet betragtedes som en civil forvaltningsopgave, og det var derfor Danske kancelli, der skulle have sagerne forelagt.

Stavnsbåndets ophævelse i 1788 medførte en omorganisering af udskrivningsvæsenet.⁶⁹ Som basis for soldaterudskrivningen oprettedes den gamle ordning med inddeling i lægder. Det enkelte lægd blev imidlertid større end hidtil og kom som regel til at omfatte et helt sogn. Dette havde til følge, at der fra hvert lægd kunne udskrives flere soldater. I løbet af få år blev hele riget, med undtagelse af Bornholm, inddelt i 1656 lægder, som nummereredes fra nr. 1 og fremefter indenfor det enkelte amt. Dette arbejde udførtes af en række ekstrassessioner. Indenfor lægdet udpegedes en lægdsmand, en af sognets bedste bønder, og med tiden forenedes hvervet som lægdsmand med

sognefogedens forretninger. Lægdsmanden blev foreslået af lægdsforstanderen og beskikket af sessionen. Det var lægdsmandens opgave at optegne samtlige værnepligtige i en såkaldt lægdsrulle og føre særlige lister over af- og tilgang. Ønskede en værnepligtig at forlade sognet og tage tjeneste andetsteds, havde han pligt til at melde sig hos lægdsmanden på det nye opholdssted, således at han kunne blive optaget i dennes rulle, og der skulle gå tilbagemelding til den lægdsmand, der hidtil havde haft ham i sin rulle. Det var et betydeligt registreringsarbejde, som hermed blev pålagt lægds mændene. Man regner med, at det i 1790 drejede sig om en registrering af ca. 200.000 personer. Værnepligtige, som tog ophold i hovedstaden eller i de små købstæder, indførtes i særlige ruller, i købstæderne ført af byfogeden.

Næste led i administrationen var de såkaldte lægdsforstandere, hvis opgave var at sammenfatte rullematerialet fra de enkelte lægder i en samlet rulle for det område, hvor de udøvede deres myndighed. På godserne var det overladt godsejerne at bestride lægdsforstanderiet, og dette omfattede det sogn eller de sogne, hvor de ejede jordegods eller var største lodsejer. Godsejerne virkede som lægdsforstandere, indtil hvervet ved lov af 28. april 1850 blev overgivet de lokale retsbetjente. Man ønskede ikke, at private skulle varetage denne statsopgave. På krongods og strøgods havde man i første omgang overladt amtsforvalterne at virke som lægdsforstandere, men allerede fra 1791 overgik hvervet til retsbetjentene.

Over lægdsforstanderne stod land- og søkrigskommissærerne, hvis antal hurtigt forøgedes fra 4 til 6. Det var disse embedsmænds opgave, på basis af lægdsforstandernes ruller, at udarbejde en ny og revideret rulle for hele amtet og navnlig at kontrollere, at alle af- og tilgange var rigtigt indført. Over de 6 krigskommissærer udpegedes fra 1794 en generalkrigskommissær, som havde den øverste civile myndighed i alle udskrivningssager. Hans forretninger overtoges i.h.t. lov af 23. marts 1851 af justitsministeriet, som fra 1848 videreførte Danske kancellis forvaltningsområder. Det kan endelig nævnes, at både amtmand og regimentschef modtog en genpart af de af krigskommissærerne udarbejdede ruller. Det var nemlig amtmandens opgave at udstede et såkaldt amtspas, hvis en værnepligtig ønskede at forlade amtet. Bestemmelsen om amtspas ophævedes i 1849. Regimentschefen skulle naturligvis også have et eksemplar af den reviderede rulle til brug for udskrivningen af soldater på den sædvanlige

session. Ifølge loven af 1788 skulle den værnepligtige optages i rullen ved sin fødsel, og han slettedes normalt, når han var fyldt 35 år, hvis han ikke forinden havde aftjent sin værnepligt og havde modtaget afskedspas, havde fået fripas, fordi han drev egen gård, eller havde modtaget udygtighedspas. Indtil 1848-49 var kun landbefolkningen værnepligtig. Tjenestetiden var fra 1788-1802 8 år, nedsattes i 1802 til 6, men hævedes atter fra 1806 til 8 år.

Fra gammel tid havde man blandt monarkiets søfarende befolkning (søfolk og fiskere) udskrevet mandskab til flåden. Udenfor købstæderne havde man langs kysterne haft såkaldte sømilitdistrikter, hvorfra udskrivningen fandt sted. I årene 1802-05 foretoges en omlægning af disse distrikter, og kontrollen med de søværnepligtige overgik til de almindelige udskrivningsmyndigheder for landdistrikterne. I købstæderne varetoges administrationen enten af magistraten eller byfogeden. Den overordnede kontrol varetoges af 5 særlige indrulleringschefer, og deres administration kontrolleredes fra 1803 af den ovennævnte generalkrigskommissær. Medens denne i henseende til hæren var underlagt kancelliet, hørte han med hensyn til de søværnepligtige under den militære centraladministration. Da søfolke- ne ofte var borte fra hjemstedet, måtte der føres en særlig kontrol med deres forhyringer. Denne kontrol varetoges af forskellige embedsmænd. Det kunne være en søofficer eller en toldembedsmand, med bopæl i den købstad, hvor den søfarende tog hyre.

I perioden op til 1848 var den bornholmske befolkning fritaget for udskrivning til krigstjeneste udenfor Bornholm. I henhold til et kgl. privilegiebrev af 24. okt. 1670, bekræftet af efterfølgende konger, havde Bornholm sin egen milits med den ene opgave at forsvare øen. De faste officerer havde som regel deres borgerlige erhverv ved siden af deres militærtjeneste.

Godsejernes deltagelse i den lokale forvaltning

Som omtalt foran s. 100-03 havde regeringen i 1671 i.h.t. de grevelige og friherrelige privilegier overdraget grever og baroner at udføre normale amtmandsfunktioner indenfor deres godsområder. Herved blev man imidlertid ikke stående, idet man desuden overlod samtlige godsbesiddere, såvel adelige som borgerlige, at varetage en række funktioner, som i landdistrikterne normalt administreredes af henholdsvis amtsforvaltere og retsbetjente. Det drejede sig om skifteforvaltning, opkrævning af de statslige skatter og udskrivning af mandskab til landmilitien.⁷⁰ Hertil kom senere inddragelse i forhandlingerne om planlægning af nye vejarbejder.

Udførelsen af disse funktioner blev – i hvert fald på de større godser – i praksis overladt den af godsejeren privat ansatte godsforvalter. I sin administration stod han naturligvis til ansvar overfor godsejeren, men opholdt denne sig ikke regelmæssigt på godset, kunne han tillade sig en ikke ringe selvstændighed. Formodentlig har han i sit daglige arbejde haft brug for skriverassistance, og som de kgl. embedsmænd har han af sin egen lomme måttet afholde udgifterne hertil. Normalt aflønnedes en godsforvalter med en mindre kontant løn foruden visse naturalier og andel i diverse sportler, som stillingen afkastede. Hans væsentligste opgave var selve godsforvaltningen og den dermed følgende regnskabsaflæggelse. Flere godsforvaltere måtte stille kaution til sikkerhed for de afgifter og skatter, som det var pålagt godsets fæstebønder at betale. De fleste godsforvaltere havde tjent sig op ved underordnet arbejde på diverse godskontorer og havde derigennem erhvervet sig de fornødne faglige kvalifikationer. De havde ligesom mange af retsbetjentene arbejde »ved pennen«. Enkelte kvalificerede sig yderligere ved at aflægge den mindre krævende juridiske eksamen. Ved ansættelsen lagde godsejeren afgørende vægt på anbefalinger, og karakteristisk for mange godsforvaltere var det forhold, at de ofte havde været tjenstgørende på forskellige godskontorer. Når de søgte en ny stilling, var bevæggrunden som regel den, at de prøvede at

opnå et bedre aflønnet godsforvalterembede. Det betød, at de i modsætning til de kgl. embedsmænd, der som regel forblev i det modtagne embede indtil deres død, ofte skiftede plads. På det store Løvenborg gods i Vestsjælland har det kunnet konstateres, at der i 1700-tallet var ansat i hvert fald 17 forskellige godsforvaltere.

Ved loven af 1683 (5-2-90) var det fastslået, at skifteforvaltningen i landdistrikterne var overdraget amtmanden »eller husbonden ved dem selv eller deres fuldmægtige«. I praksis kom det til at betyde, at enhver person eller institution, som bortfæstede jord, havde skiftemyndighed. På de private godser omfattede skifteforvaltningen alle fæstebønder og som regel også arvefæsterne, lejehusmænd, forpagtere af bøndergårde, men ikke herregårdsforpagtere, gods- og avlsforvaltere, skrivere samt godsets tjenestefolk med hustruer, børn og tyende. Ved en frd. af 23. jan. 1719 om brugen af stempelpapir blev det påbudt godsejerne at føre skifteprotokoller. Adskillige af de bevarede godsskifteprotokoller begynder netop i 1719, men der findes også eksempler på, at godsejere har anlagt skifteprotokoller før dette år. Da der i tidens løb konstateredes »megen uorden« ved skiftebehandlingen, og det gjaldt ikke blot godsejernes, udkom under 12. febr. 1790 en forordning om skifteforvaltningens bedre indretning, hvori man gentog påbudet om, at der skulle føres forseglede og autoriserede skifteprotokoller. I forordningens § 8 blev det udtrykkeligt fastslået, at de nye og strengere bestemmelser også gjaldt lensbesiddere, godsejere eller blot jordrotter. Det blev også forlangt, at skifteprotokollerne skulle autoriseres af amtmanden, hvad hidtil kun i begrænset udstrækning havde fundet sted. Når protokollerne var udskrevet, skulle de afleveres på amtskontoret. Godsejerne fik desuden pligt til at afgive årlige indberetninger om løbende skifteforretninger. For lensbesiddere gjaldt dog, at de skifter, de forvaltede i egenskab af amtmand, ikke skulle indberettes til den kgl. amtmand, men direkte til kancelliet.

Den jorddrottlige skifteforvaltning ophævedes for godsejernes vedkommende ved en frd. af 25. juli 1817, idet man dog skulle afslutte løbende forretninger. I overensstemmelse med regeringens almindelige politik på dette område overgik den fremtidige skifteforvaltning til retsbetjentene. Undtaget fra denne bestemmelse var lensbesiddere og ejere af komplette sædegårde samt nogle godsejende institutioner som fx. universitetet. Først ved lov af 28. april 1850 bortfaldt enhver

form for patrimoniel skifteforvaltning. For godsejerne havde hvervet som skifteforvalter haft betydelig interesse. Det var ham, som eventuelt udpegede vurderingsmænd i boet, og han havde oppebåret de fastsatte sportler og særlige auktionsafgifter. Han havde ligeledes kunnet fastholde, at hans personlige fordringer i boet gik forud for alle andres.

Den anden vigtige samfundsopgave, som blev overladt godsejerne, var opkrævningen af kgl. skatter. Ved skatteforordningen af 4. juli 1662 blev godsejerne gjort ansvarlige for opkrævning og indbetaling til amtsforvalterne af de hartkornsskatter, som påhvilede godsets fæstebønder. For amtsforvalterne var dette en stor lettelse i deres daglige forretninger. De behøvede ikke at stå i direkte kontakt med de enkelte fæstebønder, men kunne nøjes med at bogføre en samlet skatteindbetaling på bøndernes vegne af godsforvalteren. For staten betød det, at man kunne nøjes med et mindre antal amtsforvalterembeder. Med forpligtelsen til at indbetale fæstebøndernes skatter fulgte også et krav om at holde staten skadesløs for skatterestancer. Godsejeren heftede personligt for disse og han skulle ligeledes betale forfaldne skatter af ødegårde. Til gengæld opnåede godsejerne i h.t. frd. af 1. nov. 1670 frihed for at betale skat af deres sædegårde. Da det viste sig, at flere godsejere havde misbrugt denne frihed ved at opnå skattefrihed af kun delvis beboede gårde, gennemførtes ved en ny frd. af 16. dec. 1682 en vis stramning af begrebet skattefrihed til kun at omfatte komplette sædegårde d.v.s. hovedgårde med et tilliggende af 200 tdr. hartkorn bøndergods indenfor en afstand af 2 mil eller rette adelige sæde- og hovedgårde fra tiden før 1660. Foruden skattefriheden havde godsejeren også den fordel af skatteopkrævningen, at fæstebonden i økonomisk henseende blev endnu mere afhængig af sit herskab, når han ikke alene skulle stå til regnskab for betaling af pligtige afgifter i henhold til sit fæstebrev, men også for skatter. Udeblev han med sine betalinger, kunne han blive sat fra gården og erstattet med en ny fæster, som godsejeren kunne håbe på ville blive en bedre betaler. Det har vel heller ikke været uden en vis betydning, at godset i kortere eller længere tid har ligget inde med de modtagne skatter i form af kontante beløb og naturalieafleveringer. Skatterne skulle ganske vist indbetales til faste terminer på amtstuen, men amtsforvalterne så ofte gennem fingre med overholdelse af disse bestemmelser, og kun når alle høflige henvendelser om indbetaling viste sig at være forgæves,

skred man til de i loven gældende regler om eksekution. Indtil 1793 var fremgangsmåden over for forsømmelige skatteindbetalere den, at en deling militærpersoner, det være sig fodfolk eller kavaleri, indfandt sig på godset og gjorde krav på forplejning, indtil skatten var betalt. Udeblev beløbet stadigvæk, kunne antallet af militærpersoner forøges. Efter 1793 ophørte den militære eksekution og afløstes af almindelig udpantning, direkte hos den skyldige fæstebonde. Dette betød bl.a., at godsejeren ikke mere kunne udnytte en skatterestance i sin almindelige fæstepolitik, og en undersøgelse af fæsteprotokollerne fra Løvenborg gods efter 1793 har vist, at en skatterestance ikke mere gav anledning til fæsteskit. Med den begyndende overgang fra fæste til selveje mindskedes langsomt antallet af bønder, som skulle indbetale deres skat på godskontoret. De fik i stedet for ærinde til den kgl. amtstue.

Som omtalt foran s. 107 pålagdes der i 1762 befolkningen en såkaldt kopskat, som skulle betales med det samme beløb af alle personer, fra 12 år og opefter. Også denne skat skulle opkræves af godsejerne og indbetales samlet på amtstuen. Da man forudså, at man ville komme ud for mange restancer, ordnedes restanceproblemet i første omgang på den måde, at amtsforvalteren fik pligt til at fordele restancebeløbet på samtlige skatteydere i sognet. Godsejerne var imidlertid ikke indstillet på at åbne mulighed for amtsforvalterens indblanding i fæstebøndernes forhold, og man fik derfor bestemt, at godsejeren fik overladt restancetilsvaret for den del af sognets beboere, der hørte ind under godset. Senere fik man gennemført, at den skattepligtiges lavalder hævedes fra 12 til 16 år, hvilket i sig selv betød en ikke ringe indskrænkning af skatteadministrationen. Ikke desto mindre må det fastslås, at kopskattens indførelse medførte en kraftig stigning i godskontorets skatteadministration. For Løvenborg gods kan det konstateres, at medens man tidligere havde haft 85 gårdmænd, hvis skat man skulle opkræve, skulle man nu stå til regnskab for ikke mindre end 600 skatteydere. På den anden side betød det, at alle jordløse husmænd og inderster blev mere afhængige af godsejeren end tidligere. Selve opkrævningen af ekstraskatten synes at være overdraget bonde- og sognefogeder, altså almindelige skatteydere. Ekstraskatten ophævedes i 1812, og hermed bortfaldt også godsejernes administration af denne skat.

Den tredje vigtige samfundsopgave, som godsejerne fik indflydelse

på, var udskrivningen af soldater til landmilitisen, ikke sådan at forstå, at han direkte medvirkede ved udvælgelsen af de personer, der skulle gøre krigstjeneste, men at han stod frit med hensyn til, hvilke bønderkarle der skulle møde på de afholdte sessioner.

Til landmilitisen, der indførtes 1701, skulle først og fremmest udskrives ugifte bønderkarle. Ved en frd. af 30. okt. 1730 ophævedes landmilitisen, men blev påny genindført ved en frd. 4. febr. 1733 på godsejernes indtrængende opfordring, da det under de herskende dårlige landbrugskonjunkturer var vanskeligt for godsejerne at tvinge bønderkarlene til at overtage ledige fæstegårde. Samtidig med at landmilitisen genindførtes, blev det forbudt enhver bondekarl at forlade det gods, hvorpå han var født, når hans husbond var i stand til at skaffe ham tjeneste. I første omgang gjaldt stavnsbåndet indtil det fyldte 36. år eller indtil den udskrevne soldat havde afsluttet sin militære tjeneste. Ved en ny frd. af 13. april 1764 udstraktes stavnsbåndet fra det 4. til det 40. år. Ved frd. af 20. juni 1788 ophævedes stavnsbåndet og hermed godsejerens personlige indflydelse på, hvem af hans underordnede, der blev beordret på session. Da den militære tjeneste var meget lidt populær blandt det værnepligtige mandskab, var det muligt for godsejeren med trussel om udskrivning til tjeneste i militisen at tvinge en bondekarl til at overtage en eventuelt forsømt fæstegård. Om udskrivningsvæsenet i almindelighed henvises til den særlige redegørelse på s. 218f.

Som basis for soldaterudskrivningen anvendtes de såkaldte lægder bestående af 20 td. hartkorn. Af hvert lægd skulle der stilles en soldat. Indenfor lægdet fungerede normalt en af de stedlige bønder som lægdsmand, som regel den, der havde den største gård. Det var hans opgave at udarbejde en liste over samtlige værnepligtige og i det hele taget forsyne godsforvalteren med alle fornødne oplysninger fx. om alder, død m.m. Når disse var fremskaffet, udtog godsforvalteren de bønderkarle, som efter hans mening var velegnede til at tjene som landsoldater. Naturligvis var det i sidste omgang godsejeren, som traf den endelige beslutning, og ved afgørelsen kunne han tage hensyn til, hvad der var mest fordelagtigt for godset. Godsforvalteren ledsagede de udpegede til sessionen, og som regel mødte han med flere, end godset var forpligtet til at stille. På sessionen tog man endelig tilling til, hvem af de fremstillede, som var bedst egnet til at springe soldat. I kraft af stavnsbåndet havde godsejeren sikret sig, at de fornødne bøn-

derkarle altid var til rådighed ved hver session, og at kun sådanne blev fremstillet, som han kunne godkende. Med stavnsbåndets ophævelse i 1788 mistede godsejeren muligheden for at pleje privatøkonomiske interesser ved soldaterudskrivningen. Derimod fortsatte godsejerne med at deltage i administrationen af udskrivningsvæsenet i egenskab af lægdsforstandere, se herom s. 220. Dette hverv fratoges dem først i 1850.

Den gejstlige lokaladministration

1. Indledning

På det indkaldte stændermøde i København efter Svenskekrigens op-hør i 1660 spillede gejstligheden under sin leder biskop Hans Svane en afgørende rolle og medvirkede i høj grad til, at Frederik III kunne hyldes som arvekonge, og at man overdrog ham at ordne rigets frem-tidige styre. Som tak for denne støtte udstedtes 24/6 1661 et højtide-ligt privilegie-brev for gejstligheden. Heri lovede kongen bl.a., at alle fremtidige påbud til gejstligheden skulle formidles af biskopperne og ikke af stiftlensmændene og deres fuldmægtige. Kongen bekræftede endvidere gejstligheden i dens økonomiske rettigheder og tilsikrede den medbestemmelsesret i domfældelsen ved begåede forseelser. Idømte bøder skulle tilfalde fattige præsteenker. Endvidere skulle provsterne, bistået af to præster, forvalte de gejstlige skifter.⁷¹

Ved Kongeloven af 1665 forpligtede Frederik III sig til for sig og sine efterkommere »i tusinde led« at fastholde den »uforfalskede kristelige tro« i overensstemmelse med den Augsburgske trosbeken-delse og at beskærme riget mod alle kættere, sværmere og gudsbespot-tere. I § 6 fastsloges endvidere, at kongen havde den højeste magt over hele gejstligheden, og at han alene kunne beskikke og anordne alt vedrørende kirken og gudstjenesten. Det blev også fra den tid almin-deligt, at præsternes kaldsbreve skulle udstedes af kongen og udfærdi-gedes gennem kancelliet. Tidligere var det sket gennem stiftlensman-den. Til yderligere betryggelse af kongens rettigheder, indskærpedes det ved en skrivelse til biskopperne af 4/6 1667, at ingen præst måtte ordineres, førend han havde modtaget kongens kaldsbrev. Straks efter at biskoppen havde givet en præst kollats, skulle han foretage indbe-retning til kancelliet, også for at det kunne kontrolleres, om en per-son tidligere har fået ekspektancebrev på det ledige kald.

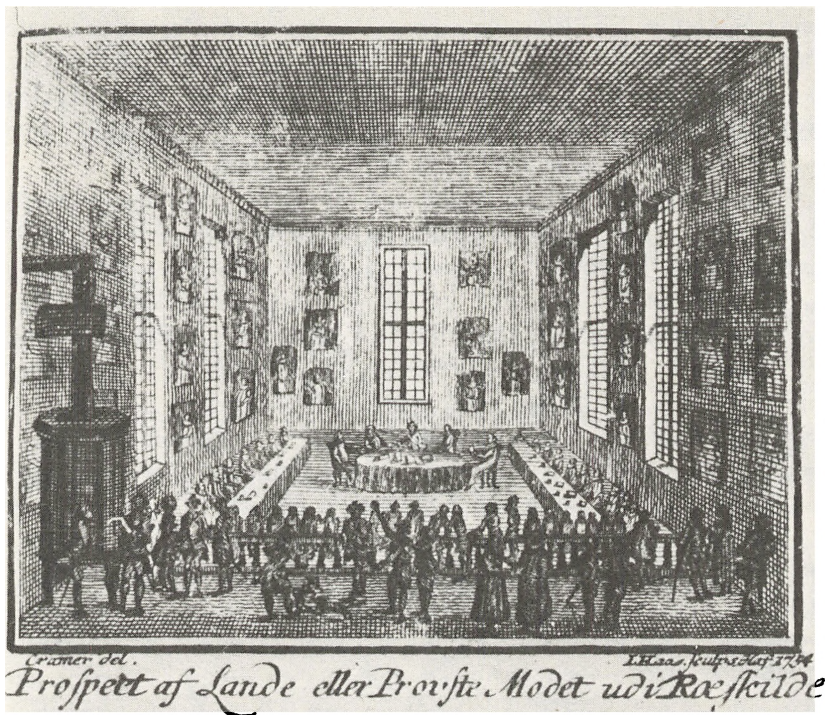
Allerede i sommeren 1661 kom det under overvejelse, om der i

den gældende kirkelovgivning og i kirkeordinansen af 1539 og Ribeartiklerne indeholdtes bestemmelser, som stred mod det enevældige regeringssystem, og biskopper og provster blev anmodet om at udtale sig herom. Hermed sattes de overvejelser i gang, som medførte dels det kirkeretlige afsnit af Christian V.s danske lov af 1683, dels den nye kirkeordinans af 1685, som for perioden 1683-1849 skulle blive det retslige grundlag for statskirkens virke.

De grundlæggende bestemmelser om statskirken er optaget i lovens 2. bog under titlen »Om religionen og gejstligheden« og omfatter 23 kapitler. Det fastsloges til indledning endnu engang, at den eneste anerkendte religion i riget var den evangelisk-lutherske kirke, således som den havde fundet sit udtryk i den Augsburgske trosbekendelse og i Luthers lille katekismus. Kongen var kirkens øverste leder og forpligtet til at holde landets indbyggere ved den rene og uforfalskede lære samt beskærme nationen mod alle kættere, sværmere og gudsbespottere. De kirkelige anliggender skulle administreres gennem kancelliet, og på det lokale plan skulle fortsat virke biskopper, provster og sognepræster. Under indtryk af den pietistiske bevægelse indrettedes i 1714 et særskilt missionskollegium til fremme af missionsarbejdet udenlands og til styrkelse af den indre vækkelse, og i 1737 oprettedes yderligere et centralt kirkeinspektionskollegium, som navnlig skulle føre tilsyn med undervisningsvæsenet på alle trin. Begge kollegier ophævedes i 1771, og kancelliet overtog herefter alle kirkelige anliggender samt undervisningsvæsenet og bevarede dette sagområde i resten af perioden. Ved kancelliets omorganisation i 1799 henlagdes disse sager under kancelliets 1. department.

2. Biskopper og stifter

Den kirkelige inddeling af riget, som man hidtil havde kendt, videreførtes efter 1660. Loven benyttede det gamle ord »stift« som betegnelse for kirkens øverste lokale inddeling, og lederen benævnedes endnu officielt »superintendenten«. Det varede dog ikke længe, før end man gik over til at benytte titlen biskop. Det egentlige kongerige var inddelt i 6 stifter, idet tabet af de skånske provinser betød, at stiftet i Lund ophørte som et dansk bispedømme. Bornholm, som forblev under riget, henlagdes herefter til Sjællands stift. Stort set bevarede de gamle stiftsgrænser i hele perioden, men der skete dog føl-

Billedet af en sammenkomst i lande- eller provstemødet i Roskilde i 1754. Billedet er fremstillet som illustration til C.P. Rothes reskriptsamling I, 1754, s. 227. Den datidige maler Fred. Chr. Cramer (ca. 1730-68) leverede forlæg til portrætter af kendte personer og til situationer som ovenstående. Hans forlæg blev derefter stukket af den fra Nürnberg indvandrede kobberstikker Jonas Hass. Om ovenstående situationsbillede gengiver virkeligheden er vanskeligt at afgøre. Ved bordet i midten sidder utvivlsomt landemødets ledere, den sjællandske stiftamtmand og biskop med deres medhjælpere og i det hesteskoformede bord omkring dem er anbragt de indkaldte provster, som havde pligt til at indfinde sig ved disse gejstlige sammenkomster og drage omsorg for, at sognepræsterne underrettedes om de beslutninger, som blev taget.

gende ændringer. Ved kgl. res. 21/6 1799 bestemtes det, at Lolland-Falster ved embedsledighed skulle organiseres som et selvstændigt stift. Dette skete 30/12 1803, og Nykøbing F udpegedes til stiftsby, medens kirken i Maribo betragtedes som stiftskirke. Ved reskript af

21/4 1819 oprettedes af Ærø og den del af Als, som fra gammel tid hørte under Fyns stift, et selvstændigt stift for Als og Ærø. Biskoppen virkede samtidig som sognepræst for Egen Sogn på Als. Ved periodens slutning eksisterede der således 8 stifter i kongeriget.

Biskoppen fik sin udnævnelse af kongen og overtog straks efter udnævnelsen hvervet som den øverste gejstlige embedsmand i stiftet. Indvielsen foretoges i Vor Frue kirke i København af Sjællands biskop, som i den ældste del af perioden fortsat varetog hvervet som 3. teologiske professor ved universitetet. Biskoppen havde pligt til at holde gudstjeneste og foretage kirkelige handlinger ved sin stiftskirke, men han assisteredes her af stiftsprovsten. Det var endvidere pålagt ham at holde gudstjenester overalt i stiftet, hvor han kom frem på sine regelmæssige visitatser. Hans væsentligste opgave var nemlig at våge over det kirkelige liv indenfor stiftet, og det var i den forbindelse pålagt ham at berejse stiftet og besøge samtlige kirker mindst én gang inden for en tre-årig periode. Under disse rejser skulle han føre en fortegnelse over sine iagttagelser, den såkaldte visitatsbog. Han skulle høre præsten prædike og nærmere gøre sig bekendt med kirkens indretning og tilstand. I købstæderne skulle han indfinde sig i samtlige skoler og foretage overhøring af både lærere og elever. Han skulle ligeledes besøge de milde stiftelser, de såkaldte hospitaler, undersøge administrationen og lemmernes forhold og i det hele taget kontrollere økonomien. Om sine iagttagelser på visitatsrejserne skulle han indsende en årlig beretning til kancelliet. En vigtig opgave var fortsat at eksaminere kandidaterne til de ledige præsteembeder og give dem kollats, og man forventede desuden af ham, at han i enhver henseende ydede råd og vejledning til det underordnede kirkelige personale. Overtrådte en af disse personer sine pligter, eller optrådte han usømmeligt, var det biskoppens pligt i første omgang at advare og hjælpe. Hjalp det ikke, måtte han foranledige retslig tiltale. Sammen med stiftamtmanden dømte han i 2. instans i alle kirkelige retssager og med eventuel appel til højesteret.

Biskoppen kunne desuden afæskes erklæring i alle spørgsmål, som vedrørte hans embede, både de rent kirkelige og de religiøse samt andre, som faldt indenfor hans administration fx. vedr. fattig- og skolevæsen. I første række bad regeringen den sjællandske biskop om at udtale sig, men også rigets øvrige biskopper blev fra tid til anden anmodet om at erklære sig. På det lokale plan havde biskoppen et

snævert samarbejde med stiftamtmanden, navnlig med hensyn til forvaltningen af milde stiftelser og skoler. Disse sager benævnedes med tiden »stiftsøvrighedsforretninger«.

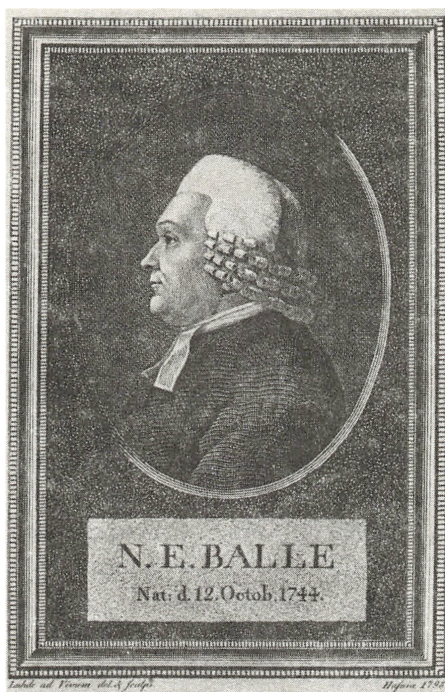
Da man i 1708 oprettede et offentligt fattigvæsen, kom stiftamtmand og biskop til at udgøre den såkaldte stiftsdirektion, som optrådte som et administrativt mellemlid mellem den kgl. fattigdirektion i København og de lokale fattiginspektioner. De fik til opgave at indsamle de fornødne oplysninger til brug for fattigdirektionen, og de aføskedes udtalelser om nye initiativer på fattigvæsenets område. Endvidere havde de pligt til at revidere de underordnede myndigheders regnskaber. Da man i 1742 og 1752 oprettede tugthuse (tvangsarbejdsanstalter) i henholdsvis Viborg og Odense, overlodes den øverste administration af disse nye institutioner til stiftsdirektionerne i henholdsvis Viborg og Odense.

Biskopperne havde altid haft pligt til at interessere sig for skolevæsenet, og da man i 1806 og 1814 reorganiserede skolevæsenet i by og på land, fik biskoppen til opgave at udtale sig om de forskellige skoleplaner, inden de blev approberet af kancelliet, og han skulle fortsat ved sine visitatser kontrollere lærernes undervisning og børnenes kundskabsniveau og gøre indberetning herom til kancelliet. Det var navnlig kirkebylæreren, han skulle føre kontrol med, da denne efter 1814 havde overtaget den gamle degns virksomhed. Biskoppen bemyndigedes til at mulkttere ham, hvis han forsømte sine pligter også med hensyn til at renholde kirken, ringe med klokken og assistere præsten under gudstjenesten. Endnu i 1856 indskærpedes disse regler, men lidt efter lidt gik den reelle tilsynsmyndighed over til andre.

3. Provster og provstier

Biskoppens nærmeste kirkelige medarbejder indenfor stiftet var nu som før provsten, og de enkelte provstier faldt sammen med herredet. Sammen med biskoppen udvalgte et herreds sognepræster den iblandt dem, som de anså for bedst egnet til at bestride provstegerningen.

Ved en frd. 5/12 1806 blev det bestemt, at de hidtidige herredsprovster skulle afløses af amtsprovster, som fik tildelt et helt amt som virkeområde. Samtidig bestemtes det, at kongen for fremtiden skulle udnævne provsterne. Nyordningen skulle gennemføres i takt med

Portræt af biskop N.E. Balle (1744-1816), efter tegning og stik af G.L. Lahde. Som andre af statskirkens fremtrædende personligheder i denne periode var Balle i sine yngre år knyttet til universitetet og udgav flere dogmatiske og kirkehistoriske arbejder, som dog ikke kan siges at være båret af større originalitet. I 1783 efterfulgte han sin svigerfader L. Harboe som biskop over Sjællands stift, og i denne betydningsfulde stilling fik han øget mulighed for at forsvare den gamle lutherske bibeltro mod tidens dyrkelse af fornuften. Han var levende interesseret i en modernisering af folkeskolen og støttede ivrigt tidens bestræbelser for en forbedret læreruddannelse. Han fik udarbejdet en ny katekismus (Balles lærebog), der udkom 1791, og som sammen med den evangelisk-kristelige salmebog fra 1798 medvirkede til at fastholde den eksisterende statskirkes forkyndelse på den bibelske kristendoms grundlag. Det kgl. biblioteks billedsamling.

embedsledighed indenfor herredsprovsterne. Nyordningen fik dog kun en kort varighed. Det viste sig nemlig, at en amtsprovsts embedsforretninger oversteg, hvad en enkelt provst kunne overkomme. I første omgang forsøgte man at klare problemerne ved at udnævne to eller tre amtsprovster indenfor amtet. I 1822 kom man til den overbevisning, at nyordningen var et fejlgreb, og da også det finansielle grundlag svigtede, lod man ved et kancelli cirkulære 20/8 1822 bekendtgøre, at amtsprovstierne ville blive ophævet, når de siddende amtsprovster gik af.⁷² Man gik delvis tilbage til den gamle ordning med herredsprovster, dog med den forskel, at et provsti for fremtiden kunne omfatte et eller flere herreder. Et provsti måtte imidlertid ikke være større, end at en provst ikke behøvede at holde en personlig kappel for at kunne bestride sine embedsforretninger som sognepræst. I løbet af de følgende år fik man gennemført nyordningen, og i sam-

menligning med tiden før 1806 fandtes der indenfor statskirken et betydeligt mindre antal provster end tidligere. De nye provster benævnedes distriktsprovster, og også de udnævntes af kongen. I fremtiden skulle det bekvæmst liggende sognekald indenfor de nye provstier udvælges til sæde for provsten, og denne skulle i fremtiden nyde 1½ td. bygs værdi fra hver kirke i distriktet.

På biskoppens vegne førte provsten det kirkelige tilsyn med provstiets sognepræster og andre kirkelige betjente. Han skulle mindst én gang om året besøge samtlige sognekald, påhøre gudstjenesten og kontrollere børnenes undervisning. Han skulle ligeledes undersøge, om kirkerne holdtes forsvarligt vedlige. Var der noget at rette, skulle han forsøge ved formaninger til rette vedkommende at bringe forholdene i orden. Hjælp det ikke, eller var forseelserne alvorligere, skulle han foretage indberetning til sin foresatte. Han var pligtig at deltage i de såkaldte landemoder under biskoppens og stiftamtmandens ledelse, og skulle efter hjemkomsten underrette sine sognepræster om landemodets forhandlinger og om eventuelt udstedte »monita«. Han skulle endvidere engang om året sammenkalde provstiets præster til et fælles møde på et belejligt sted i provstiet. Nu som før udførte han, som indehaver af et sognekald, en sognepræsts normale forretninger.

Ved siden af sine kirkelige embedspligter varetog præsten en række verdslige hverv, og det hed derfor i Danske lov, at provsten skulle have kendskab til landsloven. Provsten førte således forsædet i provsteretten, bistået af et par sognepræster som bisiddere. Provsteretten dømte i første instans i sager, hvor præster og kirkelige betjente havde optrådt i strid med de bestemmelser, som gjaldt for deres personlige optræden eller mod de pligter, som påhvilede dem. Fra provsteret kunne der appelleres til landemode. Provsten førte en særlig justitsprotokol i disse sager.

Provsten var endvidere tillagt skiftemyndighed over samtlige gejstlige personer indenfor provstiet, deres ægtefæller, enker og børn samt tjenestetyende. Også degnene hørte under hans skiftemyndighed. Som skifteforvalter kunne provsten foranstalte de fornødne auktioner, og han varetog ligeledes hvervet som overformyndet. Ved en frd. 5/12 1806 befriedes provsten for skifteforvaltningen, idet lovgiveren udtalte, at disse forretninger oftest var forbundet med større besvær for de pågældende end for andre embedsmænd. Efterhånden som provsterne afgik, skulle den gejstlige skifteforvaltning overgå til rets-

betjentene, og disse skulle endvidere have overdraget de overformynderikapitaler, som provsterne hidtil havde forvaltet. Retssager, der ikke angik rent kirkelige forhold, skulle fremtidigt behandles af de verdslige domstole. Drejede det sig imidlertid om gejstlige sager, skulle de fortsat forelægges provsteretten, som for fremtiden skulle bestå af provsten og den civile underretsdommer.

Ved gennemførelsen af fattigforordningen af 1708 fik provsterne en ny embedsopgave.⁷³ I samtlige landdistrikter nedsattes en såkaldt fattiginspektion, hvori provsten indtrådte sammen med herredsfoged eller birkedommer. Inspektionen skulle kontrollere, at fattigvæsenet i de enkelte sogne indrettedes i overensstemmelse med forordningen, og den administrerede den såkaldte herredskasse, hvoraf mere generelle udgifter til fattigvæsenet blev afholdt. Inspektionen gennemgik endvidere sogneregnskaberne og indsendte dem til stiftsdirektionen til endelig godkendelse. Endelig var det pålagt provsterne at sammenkalde herredets præster til et fælles årligt møde til drøftelse af fattigproblemerne. I 1734 udvidedes inspektionens beføjelser, og ved samme lejlighed erstattedes retsbetjentene med enten amtsforvalter eller regimentsskriver. I 1739 afløstes provsten som formand i fattiginspektionen af amtmanden. Et tilsvarende mellemed mellem den lokale fattigkommission i købstæderne og stiftsdirektionen fandtes ikke. Da fattigvæsenet reorganiseredes ved nye fattiglove 1802-03, indrettedes der i hvert amt en amtsfattigdirektion under amtmandens ledelse og med den senere amtsprovst som medlem.⁷⁴ Efter 1822 indtrådte samtlige distriktsprovster i amtsdirektionen. Det var dennes opgave at kontrollere sognekommisionernes forvaltning af det offentlige fattigvæsen. Ved oprettelsen af amtsråd i 1841 overgik kontrollen til amtsrådene, og provsten havde som sådan fra nu af ingen større indflydelse på fattigvæsenets administration.

Det havde altid været en opgave for provsten nøje at kontrollere den opvoksende ungdoms undervisning i den kristne børnelærdom og i anden undervisning. Ved de nye skolelove af 1806 og 1814 oprettedes et kontrollerende skoleorgan, hvori provsten fik en betydelig indflydelse. For hvert amt indrettedes en amtsskoleledelse bestående af amtmanden og amtsprovsten. Dette organ afløstes efter 1822 af en skoleledelse for hvert provsti. Disse førte kontrol med sognenes skolevæsen, modtog indberetninger fra de lokale skolekommissioner og gav dem videre til højere myndigheder. De skulle endvidere med-

virke ved valg af lærere og indretning af skolebygninger. Disse skoledirektioner fortsatte med at fungere, også efter at sogneforstanderskerne i 1841 havde overtaget administrationen af det lokale skolevæsen.

4. Sognepræster og sogne

Sognepræsten var nu som før den laveste embedsmand på den kirkelige rangstige. Hans virkeområde var sognekaldet, som fortsat kunne bestå af et eller flere sogne. Enkelte sogne blev i periodens løb nedlagt, men i det store og hele opretholdt man de gamle geografiske grænser for sognene og de deri eksisterende kirkebygninger.

Man fortsatte ligeledes med den fra gammel tid bestående ordning af præsternes aflønning. På landet havde præsten sin præstegård, som han drev for egen regning og som en almindelig landejendom. Der kunne der ud over være tillagt præsteembedet andre bøndergårde, hvis indtægter han ligeledes oppebar. Desuden modtog han præstetiende i korn og kvæg. I løbet af 1700-tallet afløstes kvægtienden af en fast pengeafgift, og i slutningen af århundreder begyndte man ligeledes at afløse korntienden (i kærven) med en fast afgift i korn. Først ved lov 15/5 1903 afløstes kornafgiften definitivt af en kapitalafgift. Endelig oppebar præsterne det gamle højtidsoffer og offer ved kirkelige handlinger.

Danske lov af 1683 indeholdt de nærmere bestemmelser for ansættelse som sognepræst. Ansøgeren skulle have fuldendt sine teologiske studier ved Københavns universitet, og han skulle møde med attestation for, at han havde ført et skikkeligt levned og erhvervet færdighed i at benytte en prædikestol. For at muliggøre dette indskærpede loven, at der skulle åbnes praktisk mulighed for, at man opøvede latinskolernes disciple i at prædike. For at modtage udnævnelsen måtte man endvidere være fyldt 25 år. I de menigheder, hvor kaldsretten tilhørte en privat person eller en institution, udpegede den pågældende en egnet kandidat, som derefter måtte fremtræde for menigheden og holde en prøveprædiken. Havde menigheden intet at indvende, henvendte kandidaten sig til biskoppen, som prøvede hans evner og lærdom og gav ham kollats. Når man derefter havde modtaget det fornødne kaldsbrev af kancelliet, kunne provsten foretage den kirkelige indvielse (ordinationen). Han havde derefter pligt til at overtage

præstegården eller i købstæderne den anviste præstebolig.

Døde en præst i embedet, kunne hans eventuelle enke overtage en del af præstekaldets indtægter samt bebo præstegården et år efter præstens død. Denne ordning kaldtes »nådens år«. Det samme gjaldt for købstadpræsternes enker. Blev en præst på grund af alderdom, sygdom eller overvældende forretninger ude af stand til at udføre sine embedspligter, kunne han med provstens og biskoppens tilladelse antage en medhjælper, en såkaldt kapellan. Hertil måtte han gerne foreslå sin søn, som i så tilfælde havde mulighed for at efterfølge faderen i embedet. Kapellanen flyttede ind i præstegården og nød her sit underhold på præstens bekostning. Biskoppen kunne imidlertid ikke påtvinge en præst en medtjener, uden at der var rimelig grund dertil.

Sognepræstens hovedopgaver var at optræde som prædikant og sjælesørger for beboerne i sognet eller sognene, at udføre de kirkelige handlinger, at drage omsorg for ungdommens oplæring i kristendomskundskab og at besøge sognets syge og sengeliggende. Til støtte for ungdommens kristelige opdragelse indførtes tvungen konfirmation af alle unge ved frd. 13/1 1736. Oplæring af ungdommen skulle ske i samarbejde med degnen. Det var også præstens pligt at drage omsorg for sognets fattige, formane menigheden til godgørelse og varetage fordelingen af de indkomne gaver. Foruden at besøge syge og vanføre skulle han også opsøge forbrydere, der sad i fængsel, eventuelt forberede dem til en forestående henrettelse og ledsage dem til retterstedet. Det var endelig også præstens opgave at undervise jorde-mødre i, hvorledes de skulle forholde sig med barselkvinder og med fosteret.

Til hjælp for præsten fungerede først og fremmest degnen. Om ham se nedenfor. Desuden udpegedes i de forskellige købstæder såvel kirkeværger som fattigforstandere. Valget af de pågældende påhvilede bl.a. magistraten. I landdistrikterne skulle præsten i samråd med provsten udpege et par af de mest gudfrygtige og vederhæftige sogne-mænd til at virke som kirkeværger. De skulle bl.a. bistå præsten med opretholdelse af kirkedisciplinen, kirkens vedligeholdelse m.m. Disse medhjælpere skulle mindst 4 gange om året eller så ofte, præsten ønskede det, træde sammen til fælles overvejelser.

Det var fortsat præstens pligt at føre bog over udførte kirkelige handlinger, og indtil videre gjaldt ingen nærmere bestemmelser om, hvorledes kirkebøgerne skulle føres. Under indtryk af, at mange

præster ikke førte kirkebøgerne med den fornødne omhu, og at adskillige bøger gik tabt enten ved vanrøgt eller ved præstegårdsbrande, udsendtes 11/12 1812 et reskript, der krævede faste regler for kirkebøgenes fremtidige førelse.⁷⁵ Det blev heri bestemt, at bøgerne skulle føres i 2 eksemplarer, det ene af præsten og det andet af degnen. De to eksemplarer måtte aldrig opbevares under samme tag. Endvidere skulle bøgerne føres på fortrykte skematiske blade, og der skulle være særlige afsnit for indførelsen af dåb, konfirmation, vielse og begravelse. Den gamle trolovelse var på det tidspunkt ophævet. Endvidere skulle der føres særlige afsnit for mænd og kvinder. Præsterne fik endvidere besked om at indrette særlige registre for afgang og tilgang til sognet og at føre såkaldte jævnførelsesregistre, hvori alle kirkelige handlinger vedr. den enkelte person var indført. De sidste registre blev dog de fleste steder ført ret mangelfuldt. Af- og tilgangslisterne indeholdt som regel kun tjenestefolk og ligestillede, der havde pligt til at melde sig til sognepræsten. De ophørte, da kontrollen med tjenestefolk og tyende ved lov 15/5 1875 overgik til politimesteren.

Sognepræsten havde endvidere det lokale ansvar for forvaltningen af kirkens økonomiske midler og for aflæggelse af de særlige kirke-regnskaber. Med hensyn til denne funktion kunne han søge bistand hos de særligt udpegede kirkeværger eller patroner. I flere købstæder havde man oprettet særlige kirkeinspektioner, hvori magistraten kunne have repræsentanter, som varetog disse opgaver i samarbejde med sognepræsterne, dog under stiftøvrighedens øverste tilsyn.⁷⁶

Sognepræstens fornemste embedsopgave var som sagt den kirkelige betjening af sognets beboere, hvortil kom medvirken i fattigplejen og en vis begrænset undervisning af den opvoksende slægt. Disse sekundære opgaver kom imidlertid i årene op mod 1848 til at beslaglægge mere og mere af hans tid, og nye pligter føjedes til. Da landsbypræsten faktisk var den kgl. lokale embedsmand, som havde den nærmeste kontakt med befolkningen i datidens mindste forvaltningsdistrikt, sognet, overdrog man ham fortsat nye offentlige hverv.⁷⁷

Præsten skulle således bekendtgøre meddelelser fra højere myndigheder, såvel gejstlige som verdslige, som havde interesse for sognefolket. Det kunne foregå fra prædikestolen, men fandt oftest sted efter søndagsgudstjenesten udenfor kirken ved det såkaldte kirkestævne. Man indhentede ligeledes oplysninger gennem præsten om forskellige forhold i sognet, som centrale myndigheder havde brug for. Præ-

sten havde således en udstrakt indberetningspligt. Det drejede sig ikke blot om rent kirkelige forhold, men kunne også – fx. når der forberedtes nye skattelove – omfatte indberetninger om høstudbytte og husdyrhold. Ved et reskript af 28/12 1804 systemiseredes denne indberetningsvirksomhed, idet det pålagdes præsten årligt gennem provsterne at indsende indberetninger om kirkernes, degneboligernes og skolehusenes tilstand, om lærernes forhold, om legater, katekisationen, om skolebesøg, konfirmandundervisningen, om embedsbøgers førelse og om ægteviiede, fødte og døde. Da man i 1769 begyndte at lade afholde officielle folketællinger, var det præsterne, der drog omsorg for, at de udsendte skemaer blev udfyldt, og provsterne kontrollerede præsternes skemaer og videresendte dem til rentekammeret. Efter 1845 overtoges denne betydningsfulde opgave af de kommunale myndigheder i by og på land.

En anden opgave, som også kom til at påhvile præsten, og som med tiden fik et vist omfang, var kontrollen med de fremmede, der kom til sognet, først og fremmest tjenestefolk og tyende. Ingen i sognet måtte antage fremmede tjenestefolk, uden at de var udstyret med et rigtigt skudsmål. I 1754 blev det pålagt præsterne at affatte disse skudsmål, og som omtalt foran skulle de fra 1812 føre nøjagtige af- og tilgangslistes. Ved frd. af 5/9 1832 afløstes skudsmålsdokumenterne fra 1/1 1833 af autoriserede skudsmålsbøger, som på landet udleveredes af sognepræsten med oplysning om den pågældendes dåb og konfirmation.

Da man i slutningen af 1700-tallet begyndte at udbygge den offentlige sundhedstjeneste, greb de centrale myndigheder også til at anvende præsten i dette arbejde. I første række gjaldt det kampen mod smitsomme sygdomme. Opstod der mistanke om en sådan sygdoms opståen i sognet, skulle præsten underrettes, og han satte sig herefter i kontakt med den nærmeste embedslæge. Når denne havde foretaget den fornødne undersøgelse, var det præstens pligt at påse, at de givne direktiver blev efterfulgt. Ved en frd. af 3/4 1810 gennemførtes tvungen vaccination mod kopper, og der blev udfærdiget et påbud om, at der fremtidig skulle føres vaccinationsprotokoller, hvorefter de fornødne attester kunne udskrives. Ved plakat 19/11 1811 pålagdes det præsterne at føre disse protokoller, og det hører med til billedet, at i distrikter, hvor der var langt til læge, lod man præsterne foretage selve vaccinationen. Fra ca. 1871 førte skolelæreren vaccinations-

protokollerne under skolekommissionens tilsyn.

Under indtryk af en truende koleraepidemi oprettedes, i henhold til frd. 19/6 1831, lokale sundhedskommissioner, i hvilke også præsten fik sæde. Da man i 1841 fik folkevalgte sogneforstanderskaber, overtog disse sundhedskommissionens opgaver.

Varetagelsen af disse mange forskelligartede forretninger bragte sognepræsten i nær kontakt med menigheden, og i denne forbindelse må det nævnes, at præsten som indehaver af en præstegård med almindelig landbrugsdrift også på det økonomiske område må have haft mange interesser fælles med sognets jordejende befolkning. Man har kunnet drøfte praktiske landbrugsproblemer og kunnet udveksle gode råd og erfaringer. I dette forhold har præsten nok været den mest ydende, idet han i kraft af sin højere dannelse har kunnet skaffe sig fornøden ny viden og formidle den videre til sine mest modtagelige sognefolk.

Selv om præsten med tiden fik flere offentlige og verdsligt betonede hverv, var det udenfor den kirkelige virksomhed sognets fattig- og skolevæsen, han først og fremmest måtte vie sine kræfter.

Ved fattigforordningen af 1708 gjorde regeringen et nyt forsøg på at oprette et offentligt fattigvæsen.⁷⁸ Der skulle i samtlige sogne i by og på land indrettes fattigkommissioner med sognepræsten som den ledende og administrerende og med bistand af fremtrædende lokalfolk som fattigforstandere. Loven udpegede bestemte kategorier af befolkningen, som i første række skulle gives en offentlig almisse. Denne nye fattigpleje hvilede imidlertid kun på befolkningens frivillige bidrag, og de indsamlede midler – i landdistrikterne hovedsagelig naturalier – strakte kun til en yderst beskedne almisse. Der var også store forskelle på fattigvæsenets effektivitet fra by til by og fra sogn til sogn, da ikke alle præster formåede at leve op til fattigforordningens påbud.

Ved indgangen til 1800-tallet udarbejdedes nye fattiglove for by og land, hvis vigtigste nyskabelse var kravet om, at der fremtidig skulle udskrives en fattigskat af en sådan størrelse, at man kunne komme alle trængende til hjælp.⁷⁹ Der skulle fortsat i hvert pastorat eksistere en fattigkommission med præsten som født formand og administrator og med udpegede fattigforstandere af befolkningens midte. Det lykkedes faktisk nu at få organiseret et fungerende, men primitivt offentligt fattigvæsen. Præsten udarbejdede den årlige fattigplan og foretog ligning af beboernes bidrag. Fattigforstanderne sørgede for opkrævning

af beløbene og uddelingen af de bevilgede understøttelser, medens præsten førte regnskabet. Ved oprettelsen af sogneforstanderskaber i 1841 overgik fattigadministrationen til de nye kommunale organer, men præsten var som født medlem af sogneforstanderskabet fortsat den ansvarlige leder af sognets fattigvæsen.

Også skolevæsenet udvikledes i løbet af 1700-tallet, men var fortsat meget primitivt, navnlig i landdistrikterne. Ud over den af præsten – med assistance af degnen – ydede kristendomsundervisning var det meget småt med yderligere undervisning.⁸⁰ Bedst var forholdene på de af Frederik IV oprettede rytterskoler. I købstæderne var forholdene ikke meget bedre. I de fleste byer fandtes små latinskoler, men de fleste var yderst primitive, og flertallet af dem forsvandt i 1739. Enkelte steder erstattedes de af såkaldte danske skoler, men elevtallet var beskedent og undervisningen primitiv. Det samme var tilfældet med de mange små private skoler.

Først ved skoleforordningen af 10/10 1806 og 29/7 1814 fik man overalt i by og på land organiseret en offentlig skole. Til at administrere disse nye undervisningsanstalter nedsattes lokale skolekommissioner med præsten som formand og med en række lokale medlemmer. Desuden skaffedes de fornødne midler til veje til aflønning af lærere, indretning af skolehuse og anskaffelse af fornødent skolemateriel. Præsten havde ansvaret for, at det lokale skolevæsen indrettedes i overensstemmelse med gældende skolelov, og det var pålagt ham at føre kontrol med både lærere og undervisning, ligesom han var ansvarlig for skolens økonomi. Administrationen af det offentlige skolevæsen overtoges af sogneforstanderskabet i 1841, men også med hensyn til skolen var præsten fortsat den ledende. En mere detaljeret redegørelse for de administrative rammer omkring almueskolen findes nedenfor s. 253-56.

5. Degnen

Allerede i middelalderen havde der været knyttet degne (latin: diaconus) til de enkelte kirker. Ordningen fortsattes efter reformationen, og degnen blev sognepræstens nærmeste medarbejder. Som kirketjener sørgede han for ringning med kirkeklokken, han bad ind- og udgangsbøn, ledede menighedssangen og holdt kirke og kirkegård i orden. Han deltog også i ungdommens oplæring i kristendomskund-

skab. Man henregnede ham til den gejstlige stand, og han var underlagt gejstlig jurisdiktion. Indtil 1660 valgtes han af menigheden og derefter af kirkepatronen. Var denne kongen, udnævntes han af biskoppen. Degnen fik som regel anvist fri bolig og lønnedes iøvrigt med naturalier af menigheden, ligesom han oppebar offer ved højtidene og ved afholdelse af kirkelige handlinger.

I landsogne, der lå nær ved en købstad, anvendtes også latinskolerens elever som degne. Betegnelsen for disse var »løbedegne«, og deres eventuelle indtægter indgik i skolekassen. Degnene på landet betegnedes ofte som »sædedegne«.

I henhold til Christian V.s Danske lov 2-13 skulle degnene fremtidig tages blandt teologiske studenter, og forinden de udnævntes, skulle de overhøres af biskoppen. Var de tilknyttet en landsbykirke, skulle de bo i sognet. Når præsten havde bud til biskoppen, bragtes breve frem ved hjælp af de degne, der boede på ruten. Der skete ingen principielle ændringer i degnens embedspligter i løbet af 1700-tallet. Ved gennemførelsen af de nye skolelove efter århundredskiftet overgik degnens funktioner til den nye lærerstand.

Det offentlige undervisningsvæsen

Det kan diskuteres, om en redegørelse for det offentlige undervisningsvæsens organisation og udvikling hører hjemme i en skildring af lokaladministrationen. De forskellige undervisningsinstitutioners hovedopgave var naturligvis at give undervisning og ikke at varetage egentlig administration. Visse samfundsopgavers løsning blev dog fra tid til anden betroet dem. Når det offentlige undervisningsvæsen bliver behandlet i forbindelse med lokaladministrationen, skyldes det dels dette forhold, dels at en udbygning af navnlig den højere undervisning var en forudsætning for, at lokaladministrationen kunne blive forsynet med fagligt kvalificerede embedsmænd. Længe var Københavns universitet en præsteskole, men i takt med samfundsudviklingen opstod et stigende behov for akademisk uddannede jurister og læger, og senere behøvede man også specialuddannede veterinærer, ingeniører og arkitekter. Kun et mindretal af de uddannede akademikere blev ansat i lokaladministrationen, men deres antal var i årenes løb stigende. Som forberedelse til den akademiske uddannelse måtte de lærde skoler udbygges. Relativt sent tog statsmagten imidlertid de fornødne initiativer til oprettelse af en almindelig folkeskole, og administrationen af denne blev en ny og vigtig opgave for de lokale statslige og kommunale myndigheder. En omtale af det offentlige undervisningsvæsen kan derfor vanskeligt helt udelades i en skildring af lokaladministrationens udvikling.

1. Københavns universitet

Længe var Københavns universitet rigets eneste højere læreanstalt.⁸¹ Institutionen udbyggedes i 1700- og 1800-tallet, og de grundlæggende bestemmelser indeholdtes i forskellige kgl. fundatser fx. af 31. marts 1732 og 7. maj 1788. Universitetet havde et vidtgående selvstyre og kunne ved interne reglementer fastlægge sin administration.

Universitetets daglige ledelse varetoges af konsistorium med en af

professorerne udpeget rektor som leder. Længe besørgede konsistorium også universitetets økonomiske forvaltning, bistået af en særlig embedsmand, kaldet kvæstor, som til at begynde med også var professor. Ved flere lejligheder omorganiseredes regnskabsvæsenet, og fra 1836 henlagdes kvæsturen under Danske kancelli. Universitetets indtægter bestod fra gammel tid hovedsagelig af indkomsten af betydelige godsbesiddelser, som i løbet af 1800-tallet og senere konverteredes til kapitalafkast.

Konsistorium var som sagt universitetets øverste administrative organ og varetog foruden de rene universitetsanliggender også en række andre opgaver. Det havde bl.a. pligt til at afgive betænkninger om diverse teologiske, juridiske og medicinske spørgsmål, som forelagdes det af centraladministrationen. Endvidere varetog det indtil 1770 kontrollen med alle trykte skrifter, som udkom i Danmark eller var trykt i udlandet på dansk. I 1770 ophævede J.F. Struensee denne censurmyndighed. Indtil 1771 udøvede konsistorium endvidere jurisdiktionen over hele det akademiske samfund omfattende lærere, studenter og funktionærer med deres familier og udøvede i denne forbindelse også skifteforvaltning. Med oprettelsen af hof- og stadsretten i 1771 overgik jurisdiktionen til denne nye københavnske domstol, og den tidligere forvaltning af overformynderimidlerne henlagdes i 1774 til Københavns magistrat. Med hensyn til skifte- og overformynderivæsenet på universitetsgodset forvaltedes dette indtil 1850 af de forskellige godsforvaltere, men overgik herefter til de stedlige retsbetjente. I forbindelse med den sjællandske stiftamtmand administrerede konsistorium fra 1681-1771 den såkaldte tamperret for Sjælland, der var en særlig domstol i ægteskabssager. Efter 1771 behandledes disse sager af hof- og stadsretten. Endelig kan nævnes, at konsistorium udøvede patronatsret over Vor Frue kirke, annekskirken i Hvidovre samt Trinitatis kirke.

Af stor betydning for lokaladministrationen var oprettelsen i 1736 af en særlig juridisk eksamen ved universitetet.⁸² Der indrettedes to juridiske eksaminer, nemlig en teoretisk-akademisk uddannelse, som gav ret til at føre titlen cand. jur. og en mindre vidtgående juridisk prøve, som man ikke behøvede at tage ved universitetet, og som gav adgang til at føre titlen exam. jur. Lidt efter lidt blev det gjort til en betingelse at have taget en af disse eksaminer, hvis man ville opnå ansættelse i et embede, som krævede et vist kendskab til gældende

lovgivning. I en frd. af 26. jan. 1821 foretoges en modernisering af det juridiske studium, dog med opretholdelse af den gamle skillelinie mellem akademisk uddannede jurister og juridisk eksamen for ustuderede. I indledningen til forordningen hed det, at de nye regler dels tilsigtede at fremme studiet af retsvidenskaben, dels havde til formål »at se desto dueligere mænd dannede for de embeder, ved hvilke lov og ret, og dermed borgerlig sikkerhed, i staten kan håndhæves«.

Internt var universitetet organiseret i fakulteter under ledelse af en dekan, og man fik gennem perioden foruden det teologiske fakultet, som længe var det toneangivende, og som bl.a. bestyrede kommunitetet, både et juridisk, et medicinsk og et filosofisk fakultet. I 1785 oprettedes i København et særligt kirurgisk akademi, som i 1842 blev sammenlagt med det medicinske fakultet, der herefter benævnedes det lægevidenskabelige fakultet.⁸³ I 1848 overførtes professorer i statsøkonomi m.m. fra det filosofiske til det juridiske fakultet, som herefter kaldtes det rets- og statsvidenskabelige fakultet. Antallet af professorer var i periodens løb blevet forøget, og ved dens udløb var det teologiske fakultet normeret med 5 professorer, det rets- og statsvidenskabelige ligeledes med 5 professorer og en lektor, det lægevidenskabelige med 8 professorer og 2 lektorer og det filosofiske med 19 professorer og 4 docenter.

Indtil 1805 sorterede universitetet direkte under det danske kancelli. Ved kgl. forordning af 3. juli 1805 oprettedes en særlig direktion for universitetet og de lærde skoler, som atter ophævedes 28. marts 1848. Som direktører udpegedes normalt professorer ved universitetet.

2. Andre højere læreanstalter

Først omkring midten af 1700-tallet grundlagdes andre højere undervisningsanstalter ved siden af universitetet.

Siden begyndelsen af 1700-tallet havde der i København eksisteret forskellige private skoler, der gav kunstnere, først og fremmest malere og billedhuggere, tegneundervisning.⁸⁴ Omkring 1738 grundlagde Christian VI et maler- og tegneakademi, som 1748 fik nye privilegier, samtidig med at arkitekt Nic. Eigtved udnævntes til forstander. Undervisningen foregik på Christiansborg slot, men i 1753 flyttede man til Charlottenborg, og 30. marts 1754 blev der på Eigtveds forslag

gennemført nye statutter for akademiet. Til institutionen knyttedes et antal fast ansatte professorer, i begyndelsen udlændinge. Ved akademiet oprettedes en række skoler, både egentlige kunsthøjskoler, men også håndværkerskoler. Disse sidste hemmede i nogen grad den egentlige kunstneruddannelse, men først i 1857 slap akademiet for sine forpligtelser til at lade afholde undervisning i de forskellige håndværksfag, og for disse oprettedes nu særlige tekniske skoler. Fra midten af 1700-tallet påtog akademiet sig desuden at give vordende arkitekter en både faglig og kunstnerisk uddannelse.

Ved flere lejligheder fornyedes akademiets fundats, og de udenlandske professorer afløstes lidt efter lidt af danske. Begyndelsen af 1800-tallet var en god tid for akademiet, over hvilket naturligvis Bertel Thorvaldsen kastede en særlig glans. Ved periodens udgang var lærerstaben blevet væsentligt udvidet. Der fandtes nu 10 faste professorer og 9 informatorer, som ledede tegneundervisningen.

Igennem 1700-tallet lammedes dansk landbrug af en hærgende kvægepest, som man ikke havde midler til at dæmme op for. Dette foranledigede, at det medicinske kollegium i 1762 udsendte 3 unge medicinstuderende på studieophold ved en nyoprettet veterinærskole i Lyon. Blandt de udsendte var den unge talentfulde P.C. Abildgaard, der efter hjemkomsten i 1773 fik tilladelse til at påbegynde en veterinærundervisning på Christianshavn. I 1777 overtog staten undervisningen og oprettede den kgl. veterinærskole, som dog i første omgang mest interesserede sig for bekæmpelse af sygdomme hos heste, og der udover koncentrerede man sig om at uddanne beslagsmede til beskæftigelse på de kgl. stutier og i hæren.⁸⁵ Undervisningen lededes af en medicinsk professor, og til skolen knyttedes endvidere en beslagsmester. For fremtiden kunne man kun ansættes som »kursmed« i kgl. tjeneste, hvis man havde aflagt prøve ved veterinærskolen. Med tiden optog skolen også studiet af de almindelige husdyrsygdomme og igangsatte en faglig uddannelse af dyrlæger. Da det skønnedes, at veterinærskolen burde bringes i forbindelse med stutierivæsenet, besluttedes det ved reskript af 12. marts 1790 at oprette en fælles overordnet direktion for såvel veterinærskolen som stutierivæsenet. I denne direktion sad bl.a. den kgl. overstutiemester og staldmester.

Bekæmpelsen af kvægsygen var i øvrigt en opgave, der påhvilede amtmænd samt by- og herredsfogeder foruden toldbetjentene, og ved en omfattende anordning af 30. nov. 1778 fastsloges i enkeltheder,

hvorledes de forskellige lokale embedsmænd skulle forholde sig, når der konstateredes en alvorlig kvægsyge indenfor deres distrikt. Med tiden kunne de støtte sig til den voksende gruppe af uddannede dyrlæger, som indtil videre var privat praktiserende og ikke kgl. embedsmænd. Ved periodens udgang bestod lærerstaben ved veterinærskolen af 4 læger med titel af lektor. Desuden var der til institutionen knyttet en inspektør og en regimentsdyrlæge, der virkede som beslagmester. I 1856 indgik veterinærskolen i den nyoprettede kgl. veterinær- og landbohøjskole.

På initiativ af professoren i fysik ved universitetet H.C. Ørsted oprettedes i.h.t. kgl. resolution af 27. jan. 1829 en polyteknisk læreanstalt i København.⁸⁶ De fornødne midler stilledes til rådighed dels af statskassen, dels af private fonds og institutioner. Desuden pålagdes det alle udgivere af privilegerede politiske blade at betale en særlig afgift til den nye anstalt.

Formålet med det nye videnskabelige institut, som blev underlagt universitetsdirektionen, var dels at give de studerende en sådan indsigt i matematik og eksperimental naturvidenskab og i brugen af disse indsigter, at de kunne være brugbare i visse grene af statstjenesten, dels at de kunne forestå ledelsen af industrielle anlæg. Man kunne til at begynde med tage to forskellige eksaminer, nemlig en eksamen i de matematiske videnskaber, hvorved man opnåede titlen »kandidat i matematik«, og en eksamen i naturlærens forskellige discipliner, som gav ret til titlen »kandidat i anvendt naturvidenskab«. H.C. Ørsted fungerede som direktør for anstalten indtil sin død i 1851, og ved periodens udgang havde den nye anstalt 9 faste lærerkræfter, incl. en forstander for de forskellige værksteder. Flere af lærerne havde også tilknytning til universitetet. Med tiden kom lokaladministrationen til at beskæftige et betydeligt antal ingeniører, udgået fra den polytekniske læreanstalt.

Indenfor andre faggrupper var der i periodens løb visse tilløb til igangættelse af en videregående faglig uddannelse. Det er på s. 209 omtalt, at den tyskfødte forstmand J.G. v. Langen i nogle år drev en privat forstundervisning på Jægersborg ved København. Den ophørte ved hans død i 1776 og blev først genoptaget i 1833, da man oprettede den såkaldte forst-eksamenskommission i København. Selve undervisningen foregik ved den polytekniske læreanstalt. Der blev også gjort visse forsøg på at få etableret en videregående uddannelse inden-

for landbrugsfaget.⁸⁷ Med støtte fra det Classenske fideikommis foretog den unge nationaløkonom Chr. Olufsen en længere uddannelsesrejse med det formål at forberede sig til en videregående teoretisk og praktisk lærergerning i landbrugsvirksomhed, men forsøget mislykkes. Først i 1849 kom den Classenske landbrugsskole på Næsgård på Falster i gang, og i 1854 oprettedes den kgl. veterinær- og landbohøjskole. I 1801 havde man ved universitetet fået oprettet et særligt professorat i landøkonomi, hvis indehaver var forpligtet til at holde forelæsninger over landets hovederhverv til brug for vordende lokalembedsmænd og præster.

3. De lærde skoler

Også efter 1660 var latinskolerne længe at betragte som gejstlige forskoler, og det lokale præsteskab førte fortsat tilsynet med dem.⁸⁸ I loven af 1683 (2-18) siges det om disse skoler, at kun »lærde og skikkelige« personer måtte antages som lærere, og at deres opgave var at lære disciplene gudsfrygt og anden lærdom, således at de i fremtiden kunne »tjene Gud i kirken, skoler og akademier« eller »i verdslige bestillinger til menig mands behov«. Det tilkom stadig superintendenten at udpege rektor, medens denne i samråd med sognepræsten kunne udnævne de fornødne lærere (hørerne). Ved de større skoler var det en forudsætning, at rektor og hørere havde studeret ved universitetet.

I 1739 gennemførtes en reorganisation af det lærde skolevæsen. Ved en frd. af 17. april nedlagdes en lang række skoler i de mindre købstæder, og de, som blev tilbage, blev styrket økonomisk og lærermæssigt. Senere i århundredet tog Ove Høegh-Guldberg initiativet til både en verdsliggørelse og modernisering af skolerne. 11. maj 1775 udkom den nye skolelov omfattende ikke mindre end 93 §§. Undervisningen blev udvidet, og navnlig fik modersmålet bedre kår. Skolerne skulle stadig undervise i religion, filosofi og teologi, men også andre fag kunne komme i betragtning, og især ønskede man en undervisning i historie og dansk. Kongen forbeholdt sig nu at udpege rektor og konrektor, og man strammede de gældende regler til disses akademiske uddannelse. Navnlig burde de ved siden af teologiske studier også have drevet filologiske. Ved en ny omfattende forordning af 7. nov. 1805 videreførtes moderniseringen. Den tidligere så domine-

rende kristendomsundervisning blev trængt yderligere tilbage, og der skulle i fremtiden lægges vægt på en mere alsidig humanistisk uddannelse, dog stadig med hovedvægten på de klassiske sprog. Man skelnede i forordningen mellem fuldstændige lærde skoler, hvorfra man kunne gå direkte til universitetet, og såkaldte middelskoler, hvor man nok underviste såvel i dansk som i græsk og latin, men dog på et lavere niveau, som ikke muliggjorde dimittering til universitetet. Sådanne middelskoler skulle oprettes i Vordingborg, Rønne og Nakskov, men denne nye skoleform fik ikke nogen større fremtid. De lærde skoler blev i 1805 underlagt den nyoprettede universitetsdirektion. Det gjaldt dog ikke Herlufsholm skole. På det lokale plan fik skolerne et eforat bestående af stiftamtmand og biskop, som fik til opgave at føre det nærmere tilsyn med skolerne. Kun Metropolitanskolen i København sorterede direkte under direktionen. For fremtiden skulle samtlige lærere udnævnes af kongen og gives bestalling som kgl. embedsmænd. Der skulle endvidere ved hver skole oprettes et skoleråd, sammensat af rektor og overlærerne. Adjunkterne kunne i visse tilfælde også indkaldes. Hvor der ikke fandtes skoleråd, skulle hele lærerkollegiet træde sammen til visse tider for at drøfte skolens og elevernes forhold. De enkelte skoler garanteredes de kapitalindtægter, som de fra gammel tid var i besiddelse af. Havde man overskud på disse, skulle dette indgå i et særligt skolefond, hvoraf der kunne ydes bidrag til mindre formuende skoler. Fonden administreredes af universitetsdirektionen.

Ved periodens udgang fandtes der, bortset fra de særlige kostskoler Sorø akademi og Herlufsholm, 14 almindelige latinske skoler, i stiftsbyerne kaldet katedralskoler. Skolerne lededes af en rektor, og hver skole var normeret med 1 eller 2 overlærere og et antal adjunkter (5-10). Det største lærerkollegium fandtes ved Odense katedralskole, det mindste ved Slagelse lærde skole.

4. Almueskolen

Indtil begyndelsen af 1700-tallet modtog landalmuens børn de fleste steder ingen anden undervisning end den oplæring i den kristelige børnelærdom, som det ved loven af 1683 (2-15-2) var pålagt degnene at give børnene under sognepræstens tilsyn. Fra begyndelsen af 1700-tallet kan der på højeste sted spores en begyndende interesse for

en udvidet undervisning af børn også i fag udenfor religionen. Allerede i fattigforordningen af 1708 taltes om skoler for fattigbørn, og indenfor kongefamilien tog man visse initiativer. Således fik Frederik IV.s søster, den meget religiøse prinsesse Sophie Hedevig, en lille skole oprettet i Bagsværd i 1721, og broderen prins Carl grundlagde en tilsvarende skole på godset Store Torøje på Stevns.⁸⁹ Skolen i Bagsværd benævnedes i folkemunde for »prinsesseskolen«. Et efter datidens forhold ganske stortilet initiativ blev i 1721 taget af Frederik IV, da han beordrede, at der på de 12 rytterdistrikter skulle oprettes ialt 240 skoler. Til disse skoler skulle der bygges et grundmuret hus, som både kunne give bolig for skoleholderen eller skolemesteren og desuden indeholde en særlig skolestue. Flere af disse skolebygninger er bevaret indtil nutiden. I skolerne skulle der foruden undervisning i kristendomskundskab også gives undervisning i læsning, skrivning og regning. Der udarbejdedes en særlig instruks for skoleholderen, dateret 28. marts 1721. Også udenfor rytterdistrikterne forsøgte man at få oprettet en almindelig skole for landalmuens børn. En særlig instruks af samme dato blev ligeledes udsendt, som nærmere præciserede sognepræstens forhold til disse skoler. Udenfor rytterdistrikterne blev det imidlertid småt med oprettelse af almueskoler.

Ved en frd. af 13. jan. 1736 indførtes konfirmation af alle børn og unge med en forudgående overhøring af børnenes kundskaber i den kristelige børnelærdom i menighedens påhør. Forordningen fastslog, at ingen kunne blive konfirmeret, med mindre de havde været holdt til skole eller havde fået den fornødne undervisning. Forordningen forudsatte altså, at der i alle sogne fandtes skolemuligheder, hvilket på det tidspunkt langt fra var tilfældet. Regeringen udstedte derfor under 23. jan. 1739 en forordning om skoler på landet med tilhørende instrukser for degne og skolemestre. Det blev her pålagt degnene også at undervise børnene i læsning, skrivning og regning. Hvor sognets børneantal var for stort til en enkelt degneskole, skulle der oprettes sideordnede skoledistrikter, betjent af en særlig skolemester. Boede børnene for spredt, kunne man også organisere en omgangsundervisning. Børnene fik pligt til at besøge skolen, og forældre og tilsynsførende med børnene kunne mulkteres, hvis de blev holdt borte fra undervisningen. Normalt skulle der betales for skolegangen, dog ikke for børn som var under fattigvæsenets forsorg. Forordningen indeholdt endelig et påbud om opførelse af de fornødne skolehuse, an-

skaffelse af undervisningsmateriel og bestemmelser om en beskeden aflønning af skolemesteren.

På papiret så alt fornemt ud, men landbefolkningen som helhed rejste sig i protest mod at skulle påtage sig en ny økonomisk byrde, og man var ligeledes utilfreds med at skulle undvære børnenes arbejdskraft i den daglige bedrift. Regeringen måtte bøje sig, og gennem en plakat af 29. april 1740 formindskedes kravene om en almindelig undervisning af landbefolkningens børn.

De forskellige skoleforordninger havde udstyret gejstligheden med et vidtgående tilsyn med skolevæsenet. Sognepræsten var pålagt både kontrol med undervisningen og med skolemesteren. Præsten ansatte denne og kunne også afskedige ham. Provster og biskopper pålagdes også kontrolmyndighed sammen med amtmanden. Enkelte steder lykkedes det interesserede præster at få igangsat den påbudte undervisning, men i det store og hele stod man ved århundredets afslutning med et yderst primitivt skolevæsen på landet.

I købstæderne var forholdene ikke meget bedre. I enkelte købstæder eksisterede der fra gammel tid enkelte latinskoler, men normalt var man også her henvist til degnens undervisning. Da man i 1739 nedlagde 38 af de i købstæderne eksisterende lærde skoler, anvendtes de frigivne midler til oprettelse af såkaldte kristendomsskoler, som også gav undervisning i læsning. Magistraten ansatte lærerne, gav dem et mindre vederlag og oprettede også her og der de fornødne skolestuer. Skolerne var dog nærmest at betragte som private institutioner, og forældrene måtte betale skolepenge. Man skelnede mellem læse- og regneskoler, og i visse byer havde man også særlige pogeskoler for de helt små børn. I henhold til fattigloven af 1708 skulle børn under fattigvæsenet have gratis undervisning, og enkelte steder oprettedes særlige fattigskoler. Nogen almindelig skolelov for købstæderne blev aldrig gennemført.

Først i slutningen af 1700-tallet begyndte regeringen for alvor at beskæftige sig med en skolereform.⁹⁰ En række indflydelsesrige godsejere som Chr. Ditlev Reventlow på Christianssæde, hans broder Ludvig Reventlow på Brahetrolleborg og grev Ernst Schimmelmann på Lindensborg tog initiativer til en bedre skoleindretning på deres godser. I 1789 nedsattes en stor skolekommission, i hvilken den energiske biskop N.E. Balle spillede en fremtrædende rolle. Medens Balle ville bevare gejstlighedens hidtidige kontrol med skolevæsenet, var

18 Okt. 98.

Postl. Danmarks første Historie om Alexander Selkirk, der 1703
med Captain Rogers kom tilbage til England fra San Juan
Fernandez i Sydøen, hos som alle andre vorer i sin Tid og
sine Mændes, og hvis Liv det som givet Grundstoffet til den
berømt Roman: Robinson Crusoe. Den gjendages nu som med Høe-
ringses egne Ord som Ditlevsen.

F. Høegh Guldberg

Offentliges ejendommelighed og Brevet d. 27 Okt. 98.

III

Hollenderen Alexander Selkirk kom som anden
Aar siden til Sydøen med en udført Captain. Selve
forordet er Erasmus, der opåder multum som og
Nikolai Mandstærk; Selve og forde at Selve som
Kjøbskøbelig; begjærede som at blive fast i Land
- som San Juan Fernandez i Sydøen. Det
blev som beretiget, og man adskilte sig en Erad
siden som blev fast til San Juan. Gave fast med sig:
nogle Vædder, en Høeg, et Gæst, et Smidværk,
Lugter, en Ødel, en Øg, en Luis, nogle
Lødder, en Sibel, nogle andre Lødder og adskillige
lige naturlige Instrumenter. Wai da som
A

I læreruddannelsen på Blågårds seminarium, Danmarks første, blev der bl.a. lagt stor vægt på evnen til at gengive et stof i et klart og korrekt sprog. Det var formålet med disciplinen dansk stil. En del af de ældste stilebøger er bevaret. Her ses et eksemplar fra 1798. F. Høegh Guldberg har fortalt seminaristerne historien om Alexander Selkirk, den skibbrudne fra øen Juan Fernandez, »hvis Liv dér har givet Grundstoffet til den berømte Roman: Robinson Crusoe«; seminarist Henriksen genfortæller den som stiløvelse – ikke uden talrige fejl, der blev understreget af læreren. RA, Danske Kancelli, Kommissionen ang. det alm. skolevæsen 6.

Chr. Ditlev Reventlow mere interesseret i at få andre skoleinteresserede med i den kommende administration. Det endelige resultat blev et kompromis, som dog i høj grad bar præg af de gejstlige synspunk-

ter. Som led i planlægningen af en almindelig skolereform indgik også ønsker om at få uddannet de fornødne lærerkræfter.

På initiativ af skolekommissionen oprettedes i 1791 et seminarium på Blågård udenfor København, som nogle år senere flyttede til Jonstrup. Det var ret stort lagt an. Man havde forestillet sig 2-300 elever, men tallet var i mange år ca. 40. I 1794 oprettede grev Ludvig Reventlow et privatseminarium med en 4-årig uddannelse på Brahetrolleborg, som kunne modtage 32 elever. Det gik dog allerede ind igen i 1826. Større betydning havde de såkaldte præstegårdsseminarier, som i ret stort antal grundlagdes af skoleinteresserede præster. De fleste fik dog kun en kortvarig levetid. Af sådanne seminarier kan nævnes seminariet i Vestenborg på Lolland, oprettet 1801 af den senere biskop P.O. Boisen (nedlagt igen i 1831). Amtsprovst Eiler Hammond, kendt som en af initiativtagerne til den nye fattiglov fra 1802, stiftede et seminarium i Brøndbyvester, som virkede i årene 1802-19, og amtsprovst P.A. Wedel tog initiativ til et seminarium i Skaarup på Fyn, senere overtaget af staten. Også i Nørrejylland oprettedes tilsvarende læreruddannelser fx. seminariet i Snedsted (grundlagt af pastor N.L.C. Bentzon), i 1847 flyttet til Ranum ved Løgstør. I 1813 skabte amtsprovst H.P. Barfod et seminarium i Lyngby ved Grenå. I 1848 eksisterede der ved siden af de private seminarier 5 statslige uddannelsesinstitutioner for skolelærere, nemlig Jonstrup på Sjælland, Skaarup på Fyn og Ranum, Lyngby og Jellinge (oprettet 1847) i Nørrejylland. For hvert statsseminarium var udpeget en direktion bestående af stiftamtmand og biskop foruden den lokale distriktsprovst. Det enkelte seminarium lededes af en forstander eller en førstelærer, bistået af indtil 5 lærere, afpasset efter elevantallet. Der skal i løbet af de første 25 år af seminariernes virksomhed være uddannet over 800 lærere til den nye folkeskole. En afgørende forudsætning for at kunne oprette en almindelig folkeskole var således tilvejebragt, men indtil videre var der kun tale om at beskæftige mandlige lærere.

Efter grundige forberedelser udkom 10. okt. 1806 et provisorisk reglement for almueskolevæsenet på Øerne, som i 1814 efterfulgtes af to skelsættende anordninger af 29. juni om henholdsvis almueskolevæsenet i købstæderne og på landet.⁹¹

I samtlige købstæder oprettedes såkaldte borgerskoler, i hvilke der skulle gives undervisning i de mest uundværlige fag. Skolen skulle

være gratis for alle børn. I større købstæder kunne der også oprettes borgerlige realskoler, hvis der fandtes et tilstrækkeligt antal drengebørn, hvis forældre ville bidrage til skolens oprettelse. Overopsynet med købstædernes kommunale skolevæsen lå hos en skoledirektion bestående af amtmand og amtsprovst.⁹² Det lokale tilsyn blev lagt i hænderne på en skolekommission, sammensat af sognepræsten eller sognepræsterne, af magistrat eller byfoged og 2-3 skoleforstandere, som udpegedes af skoledirektionen og varetog dette hverv som et borgerligt ombud i en periode af 2 år. I første omgang var det skoledirektionen, som planlagde oprettelsen af det fornødne antal skoler og deres indretning, og dette forslag skulle godkendes af kancelliet. Når dette var sket, var det op til den lokale skolekommission at forestå den daglige administration, herunder at udarbejde det fornødne skolebudget omfattende udgifter til indretning og vedligeholdelse af lokaler, lønninger til lærere og i øvrigt til, hvad selve undervisningen krævede. Udgifterne blev lignet på borgerne i analogi med bestemmelserne om bidrag til det kommunale fattigvæsen. Det var i øvrigt skolekommissionens opgave, og det vil i realiteten sige sognepræsterne, at føre det nærmere tilsyn med lærerne, deres undervisning og skolens almindelige forhold, herunder også at de skolepligtige børn passede deres skolegang, og at de ikke af den ene eller den anden grund holdt sig borte. Skoleanordningen gav sognepræsten en ganske betydelig forøgelse af hans embedsopgaver.

Anordningen af 1814 fastslog i øvrigt, at en førstelærer ved en borgerskole skulle have kgl. udnævnelse og desuden være forpligtet til at varetage stillingen som kateket ved sognekirken. De andre købstadlærere beskikkedes af skoledirektionen efter indstilling fra skolekommissionen. Til lærere skulle først og fremmest antages personer, som havde gennemgået en seminariuddannelse, men der åbnedes også mulighed for andre, såfremt de opfyldte en række betingelser, som nærmere var specificeret i anordningen. Endnu i 1814 var antallet af uddannede seminarister åbenbart ikke tilstrækkeligt til, at man kunne forlange en seminariuddannelse, når de mange ny embeder skulle besættes.

Den tilsvarende anordning for almueskolevæsenet på landet hvilede på de samme grundprincipper som købstadloven. Også i landdistrikterne førtes det overordnede skoletilsyn af en skoledirektion sammensat af amtmanden og amtsprovsten. Fandtes der flere end een

amtsprovst i amtet, fik de også sæde i direktionen. Denne skulle i første omgang udarbejde en samlet plan for skoleindretningen i amtet, og derefter skulle planen indsendes til kancelliets godkendelse. De særlige forhold på landet gjorde det nødvendigt at inddеле de enkelte sogne i skoledistrikter med hver sin skole, og der måtte ikke tillægges den enkelte skole flere elever, end læreren var istand til at undervise og føre kontrol med. Der måtte også tages et vist hensyn til børnene, at de ikke fik længere skolevej end $\frac{1}{4}$ mil, og at de fornødne skolestier blev anlagt. Hvor befolkningen boede så spredt, at det var vanskeligt at oprette en skole, kunne det pålægges en lærer at foretage en såkaldt omgangsundervisning. Den daglige administration af de lokale skoler blev lagt i hænderne på en skolekommission, hvoraf der skulle være een i hvert sognekald. Præsten var født formand for skolekommissionen, som iøvrigt skulle bestå af skolepatroner og -forstandere. Besiddere af mere end 32 tdr. hartkorn var fødte skolepatroner. Fandtes der ingen sådanne, kunne skoledirektionen beskikke en egnet grundejer i sognet til skolepatron for en periode af 2 år. Skoleforstanderne valgtes altid af skoledirektionen, ligeledes på 2 år og blandt sognets hæderligste bønder. Det var kommissionens opgave at overvåge, at skoleanordningen blev fulgt. Endvidere varetog kommissionen også den økonomiske forvaltning af sognets skolevæsen. Den skulle foretage en ligning af det beløb, som befolkningen skulle yde til de nye skoler, og sørge for dets opkrævning. Det har mange steder ikke været nogen nem opgave for sognepræsten at overbevise sine sognebørn om nytten af de nye skolebestemmelser og om nødvendigheden af at skulle bidrage hertil. Der har utvivlsomt også på landet været adskillige sager om forældre, som holdt deres børn hjemme fra skolen, når bedriften stillede sine krav.

I landdistrikterne fandt man det ligeledes rimeligt at give de personer, der havde bekostet opførelsen af et skolehus og havde påtaget sig at aflønne læreren, kaldsret til disse skoler. Den samme kaldsret blev tilstået skolepatroner, som ejede mere end 32 tdr. hartkorn. I alle andre tilfælde var det skoledirektionen, som sad inde med kaldsretten. Skoleanordningen af 1814 medførte en afvikling af det gamle degneembede. Efterhånden som disse stillinger blev ledige, inddroges embedsindtægterne til fordel for de nye skolelærere. Havde en person haft gammel kaldsret til et degneembede, bevarede han denne ret for det skoledistrikt, hvori degnen havde haft bopæl. Efterhånden som

degnene forsvandt, kunne skolekommissionen udpege en af sognets lærere til fremtidig at varetage stillingen som kirkesanger og fører af kontraminsterialbøgerne.

Skoleloven af 1814 gjaldt også for grevskaber og friherreskaber, som således blev lagt ind under skoledirektionens myndighed, men grever og friherrer kunne give møde i direktionen for det eller de amter, hvori deres ejendomme var beliggende. Direktionen havde i øvrigt pligt til at træde sammen 4 gange om året.

Endnu i adskillige år bevarede sognepræsten sin afgørende indflydelse på administrationen af skolevæsenet på landet. Se herom nærmere foran s. 241.

Grundlæggelsen af det kommunale selvstyre på landet

Medens man fra gammel tid havde indrømmet købstadbefolkningen en vis begrænset indflydelse på forvaltningen af de kommunale opgaver, kendtes intet tilsvarende i landdistrikterne. Først i slutningen af den enevældige periode fik landbefolkningen direkte indflydelse på varetagelsen af en række rent kommunale opgaver, idet såkaldte sogneforstanderskaber og amtsråd trådte i funktion fra 1842.

I de gamle sluttede landsbysamfund samledes beboerne fra tid til anden til bystævne for, bl.a. under en oldermands ledelse, at træffe beslutning om igangsættelse af det praktiske arbejde i marken. Disse bystævner tabte deres betydning, da man i slutningen af 1700-tallet begyndte en udskiftning af landsbyens jorder, og da et stigende antal bønder brød op fra den gamle landsby for at opføre en ny gård på de udskiftede marker. Denne virksomhed havde dog ingen offentlig-retlig betydning.

Det må imidlertid fastslås, at menigmand på landet ikke var fuldstændig afskåret fra deltagelse i den offentlige forvaltning. Man kan i denne forbindelse nævne, at den gamle stokkemands-institution stadig var i funktion, selv om dens betydning var stærkt aftagende. I løbet af 1700-tallet skete det ved flere lejligheder, at man ved forvaltningen af visse sagområder udpegede enkelte bønder til at udføre rent lokale opgaver. Man kunne blive valgt enten til lægdsmand eller fatigforstander, og man kunne også blive udset til at kontrollere og bistå ved arbejdet med sognevejene. Også visse politiopgaver kunne kun effektivt løses, hvis retsbetjenten havde en fast mand ude i sogne, som dels kunne rapportere til ham, dels bistå med transport af betlere og andre pågrebne personer. Med tiden blev det almindeligt at samle flere af disse funktioner hos en enkelt person, som man kaldte sognefoged. Han optrådte ikke som repræsentant for lokalsamfundet, men som det yderste led i det eksisterende embedshierarki. Han modtog offentlig beskikkelse til sit hverv og indrømmedes til gengæld visse økonomiske fordele, se også s. 158f.

I slutningen af 1700-årene begyndte man på regeringshold at arbejde med planer om en modernisering af såvel det lokale fattig- som skolevæsen.

Kort efter år 1800 indsendte amtmand Poul Chr. Stemann i Sorø og pastor Eiler Hammond i Brøndbyvester, uafhængigt af hinanden, forslag til en ny fattiglov.⁹³ Forslagene fik en positiv støtte i kancelliet, og i første omgang udsendtes 15. juni 1802 en plan for en provisorisk indretning og bestyrelse af fattigvæsenet i de sjællandske land-distrikter. I løbet af det følgende år indhentedes erklæringer fra lokal-embedsmændene om denne plan, og med visse ændringer udkom 5. juli 1803 et reglement for fattigvæsenets bestyrelse i by og på land.

Den nye lov fastslog, at de borgere, som ikke ved egen kraft kunne erhverve det fornødne til liv og helbreds opretholdelse, havde krav på at modtage fattighjælp. Denne understøttelse skulle ydes dem af det sogn, hvori man var født og opdraget, eller af det sogn, hvor man enten havde opholdt sig bestandig i 3 år eller dog i længere tid end noget andet sted. Hjælpen kunne ydes enten i penge eller naturalier, og for at sikre, at de på forsørgelsesplanen optagne personer også fik den hjælp, som de behøvede, påbød loven, at det nødvendige beløb blev pålignet sognets beboere som en direkte fattigskat, som kunne blive genstand for udpantning, hvis den ikke blev betalt til den fastsatte tid. Bestemmelsen om udskrivning af en regulær fattigskat, var den afgørende nye bestemmelse i fattigloven af 1803. Foruden at yde understøttelse til sognets faste trængende åbnede loven også mulighed for at komme personer til hjælp, som uforskyldt kom i øjeblikkelig nød.

Den nye fattighjælp skulle administreres, dels indenfor en købstads grænser, dels indenfor et fattigdistrikt på landet. Et sådant omfattede et helt sognekald bestående af et hovedsogn og eventuelle annekssogne. I loven kaldtes det et sognedistrikt, og da man senere fik indført det kommunale selvstyre på landet, kom disse distrikter til at udgøre fremtidens sognekommuner. I sognedistriktet skulle fattigvæsenet bestyres af en sognekommision, i hvilken præsten, politimesteren, en af sognets største lodsejere (altså i mange tilfælde en godsejer) og 3 eller 4 af de bedste sognemænd var fødte medlemmer. Var politimesteren forhindret, hvad han som regel var, kunne han lade sig repræsentere af en af sognefogederne. I første omgang skulle sognepræsten, politimesteren og største lodsejer udpege de 3 eller 4 sognemænd, som også skulle indgå i kommissionen. Det almindelige sognefolk

havde altså ingen indflydelse på valget. Senere hen var det kommissionen som helhed, der valgte disse medlemmer. Deres funktionstid var 3 år, og deres særlige funktion bestod i at være præsten behjælpelig med at udføre de vedtagne beslutninger, at skaffe fornødne oplysninger og at indsamle eventuelle frivillige gaver. I det væsentlige var det præsten, som forvaltede det kommunale fattigvæsen. Det var ham, der indkaldte til kommissionsmøderne og forelagde udkast til forsørgelsesplan for de kommende 3 måneder. Han førte den af amtmanden autoriserede fattigprotokol og aflagde regnskabet. Han varetog endelig også hele korrespondancen. Den kunne blive ganske omfattende, navnlig på grund af de mange stridsspørgsmål, som opstod i forbindelse med konstatering af en trængendes rette forsørgelsessted. Var der mulighed for at vælte forsørgelsesbyrden over på et nabodistrikt, gjorde man det gerne, og de ændringer, som ad lovgivningsvejen blev gennemført for at komme denne trafik til livs, havde ingen større virkning. Der kan ikke være nogen tvivl om, at den nye fattiglov i høj grad øgede sognepræstens administrative arbejde, og at den mange steder ganske omfattende regnskabsførelse var en tung byrde. På den anden side gav fattigadministrationen og den nogle år senere gennemførte skoleadministration sognepræsten en stærkere berøringsflade med menigheden, og det var vel almindeligt anerkendt i såvel gejstlige som i borgerlige kredse, at præstens forkyndergerning, omsorgen for de fattige i sognet og interessen i ungdommens oplæring hørte uløseligt sammen.

Samtidig med forordningen om fattigvæsenet på landet udkom tilsvarende bestemmelser om forholdene i købstæderne. Også her blev sognepræsten eller sognepræsterne den krumtap, hvorom fattigforvaltningen drejede sig, og der er ikke grund til nærmere at redegøre herfor.

Til at føre kontrol med landdistrikternes fattigforvaltning indsattes i hvert amt en amtsfattigdirektion bestående af amtmanden som formand, amtsforvalteren eller -forvalterne, hvis der var flere, samtlige herredsprovster og 2 bestyrere af det kgl. gods eller andre kyndige landmænd. Disse skulle foreslås af amtmanden og udpeges af kancelliet. Biskoppen skulle tiltræde møderne, så ofte hans embede tillod det. Direktionen afholdt to ordinære møder, nemlig i april og oktober, men kunne også indkaldes ekstraordinært. Møderne fandt sted på amtmandens bopæl. Mellem møderne var amtmanden bemyndi-

get til alene at afgøre presserende sager. Direktionen afgjorde eventuelle klager fx. om pålignet fattigskat, og den fik sognedistrikternes regnskaber forelagt til endelig godkendelse. Man skulle holde sig underrettet om amtets fattigvæsen og afgive en årlig beretning til kancelliet. I hvert amt skulle der endvidere oprettes en amtsfattigkasse, som opbevarede hos amtsforvalteren, der førte regnskabet. Kassen fik sine indtægter hovedsagelig gennem retsbøder, og den var bestemt til at komme sognedistrikterne til hjælp i ekstraordinære tilfælde, såsom ved afsindiges bevogtning, understøttelse af brandlidte og transport af fattige og betlere. Købstædernes fattigkommissioner sorterede ikke under amtsfattigdirektionerne, men direkte under amtmand og biskop.

Som omtalt foran s. 253-56 gennemførtes i 1806 og 1814 en række forordninger, som reformerede folkeskolen, og også her fik sognepræsten en omfattende forvaltningsopgave. Sognepræsten blev formand for skolekommissionen, som desuden blev sammensat af skolepatroner (besiddere af mere end 32 tdr. hartkorn) samt skoleforstandere, udpeget af skoledirektionen blandt sognets hæderligste bønder. Funktionstiden var to år.

De nye fattig- og skolelove havde således inddraget lokale folk i landdistrikterne i den praktiske forvaltning af to væsentlige samfundsanliggender, og man kan vel også tilføje, at de nye skolelove var med til at højne det almindelige dannelsesniveau i landbefolkningen. En naturlig konsekvens heraf måtte være, at der i stænderforsamlingerne fremkom et ønske om at få indrettet et kommunalt selvstyre i landdistrikterne i lighed med det, som var blevet skabt i byerne ved købstadloven af 1837. Man gik til værket med stor forsigtighed både med hensyn til at indrømme kommunal valgret og valgbarhed og med hensyn til beslutningsmulighederne. Man reserverede sig også ved at sikre lokalembedsmændene medbestemmelsesret i de forskellige råd, men grundlaget var dog skabt for opbygning af et kommunalt selvstyre i landdistrikterne.

13. aug. 1841 udkom anordningen ang. landkommunevæsenet, efter at de kongerigske stænderforsamlinger havde haft lejlighed til at behandle et forelagt regeringsudkast.⁹⁴ I indledningen til anordningen hed det: »I den overbevisning, at en fri og velordnet kommunalforfatning ikke alene giver borgerne en forøget betryggelse for en pålidelig og hensigtsmæssig bestyrelse af de anliggender, der vedkommer det

samfund, hvortil de nærmest hører, men at den og må have en gavnlig indflydelse på at nære iver og rigtig sans for det almindelige vel«, har kongen siden sin tronbestigelse været betænkt på at få fuldendt arbejdet med en ordning af kommunalforholdene. Der skulle herefter i hvert sognedistrikt oprettes et sogneforstanderskab og i hvert amt indsættes et amtsråd. Hvor der under en amtmand hørte to adskilte amtsdistrikter, skulle der oprettes to amtsråd. Derfor fik Københavns amt to amtsråd, nemlig Københavns og Roskilde amtsråd. Der eksisterede pr. 1. jan. 1842 1.021 landdistrikter eller landkommuner, men anordningen åbnede mulighed for, at et tidligere distrikt kunne deles i to nye kommuner, såfremt amtsrådet kunne anbefale det, og kancelliet godkende det. Flere steder benyttede man sig af denne retlighed, og antallet af land- eller sognekommuner steg langsomt og havde i 1870 nået 1.097.⁹⁵

I hver landkommune skulle der vælges et sogneforstanderskab, sammensat af fødte og valgte medlemmer. Til de fødte medlemmer hørte sognepræsten og den eller de lodsejere, som indenfor kommunen ejede mindst 32 tdr. hartkorn. Boede de ikke i kommunen, havde de ikke pligt til at tage sæde i forstanderskabet. Foruden de fødte medlemmer skulle forstanderskabet bestå af 4-9 af beboerne valgte medlemmer. Amtmanden bestemte i første omgang antallet, senere kunne det ændres med amtsrådets billigelse, og der var også mulighed for, at man med kancelliets tilladelse kunne forøge antallet af valgte medlemmer ud over de fastsatte 9. Herredsfogeder og birkedommere indenfor kommunen havde ret til at deltage i møderne og i afstemningerne, når deres lejlighed tillod det, og sogneforstanderskabet kunne indbyde dem til at møde frem, hvis deres nærværelse skønnedes nødvendig.

For at kunne vælge og være valgbar gjaldt følgende bestemmelser. Man skulle være af mandkøn og 25 år gammel samt eje eller have en ejendom i arve- eller livsfæste på mindst 1 td. hartkorn ager og eng eller 2 tdr. skov- eller mølleskyld. Man havde også valgret og var valgbar, hvis man ejede en bygning til assuranceværdi af 1.000 rbd. eller var forpagter eller lejer af et avlsbrug på 6 tdr. hartkorn. Var man dømt i en i den offentlige mening vanærende handling eller ude af rådighed over sit bo, kunne man hverken vælge eller blive valgt. Valgperioden var 6 år, men efter forløbet af 3 år skulle halvdelen af medlemmerne afgå og nyt valg finde sted. Dette havde til følge, at der

hvert 3. år skulle vælges medlemmer til forstanderskabet. Genvalg var tilladt. Ved det første valg var det amtmanden, som udpegede den særlige valgbestyrelse, derefter sogneforstanderskabet. Valgene skulle altid finde sted i årets sidste kvartal, og de foregik i fuld offentlighed.

Når valget var overstået, tilkom det alderspræsidenten at indkalde forstanderskabet og drage omsorg for valg af formand. Dette valg gjaldt for 1 år og genvalg var tilladt. Det tilkom formanden at indkalde til ordinære og ekstraordinære møder, at lede forhandlingen og drage omsorg for, at beslutninger blev indført i den offentlige forhandlingsprotokol, som alle mødedeltagere skulle underskrive. Det var ligeledes formandens opgave at udføre de vedtagne beslutninger, sørge for den nødvendige korrespondance og opbevare forstanderskabets arkiv. Dog var der een afgørende undtagelse herfra, idet sognepræsten skulle forelægge alle fattig- og skolesager, indføre beslutningerne i de særlige fattig- og skoleprotokoller, føre den nødvendige korrespondance i disse sager og i det hele taget varetage fattig- og skolesagerne mellem møderne. Derimod tilkom det nu det samlede forstanderskab at bevilge penge til samtlige kommunale udgifter, herunder også udgifterne til fattig- og skolevæsenet. De hidtil eksisterende fattig- og skolekommissioner var dermed ophørt at eksistere. Forstanderskaberne skulle af deres midte udpege fattig- og skoleforstandere samt skolepatroner. Fandtes der fødte grundbesiddere i forstanderskabet, var de automatisk valgt til skolepatroner.

En anden vigtig opgave for forstanderskabet var sammen med retsbetjenten at fastlægge, hvilke biveje der måtte betragtes som offentlige og at drage omsorg for, at de blev forsvarligt vedligeholdt og at iagttagelse rigtig omgang med sognekørslerne. I det hele taget skulle forstanderskabet høre i alle anliggender, som vedrørte kommunen fx. ved udstedelse af håndværksbevillinger, bevillinger til at hæve bropenge, holde kro, drive handel eller anlægge møller og brænderier. Såfremt der påtænkes ændringer i læge- eller jordemoderdistrikter, eller det ansås nødvendigt at træffe foranstaltninger mod smitsomme sygdomme, skulle forstanderskabets udtalelse om muligt indhentes, dog kunne det ikke modsætte sig nødvendige og øjeblikkelige foranstaltninger. Endelig var det pålagt forstanderskabet at bidrage til god politiordens opretholdelse og navnlig at understøtte sognefogedernes indsats for at hindre løsgænger og betleri.

Samtidig med at der oprettedes sogneforstanderskaber indførtes

også amtsråd. Også disses medlemmer bestod af fødte og valgte medlemmer. Til den første gruppe hørte amtmanden, der var født formand, og en af amtets provster, udpeget af kancelliet. Rådet havde dernæst 6 valgte medlemmer, på Bornholm dog kun 4. Af disse skulle amtets sædegårdsejere, såfremt de ejede mere end halvdelen af amtets hartkorn, udpege de 3, og hvis de besad under halvdelen af hartkornet kun 2. Resten af medlemmerne skulle udpeges ved indirekte valg, idet sogneforstanderskaberne havde ret til af deres midte at vælge een valgmand. For at blive valgt ved det indirekte valg skulle man være i besiddelse af en ejendom på mindst 4 tdr. hartkorn ager og eng eller 8 tdr. hartkorn skov – eller mølleskyld. Besiddere af bygninger til en assuranceværdi af 2.000 rbd. var ligeledes valgbare. Det samme gjaldt gårdfæstere, der besad 5 tdr. hartkorn ager og eng eller 10 tdr. hartkorn skov- og mølleskyld. Samtidig med valget skulle der udpeges 2 suppleanter, den ene valgt af sædegårdsejerne og den anden af sogneforstanderskabernes valgmænd. Amtsrådsvalget lededes af en valgbestyrelse bestående af amtmanden og to af amtsrådet udpegede medlemmer.

Amtsrådet trådte normalt sammen 4 gange årligt, nemlig i februar, maj, august og november. Ekstraordinære møder kunne afholdes, når amtmanden ønskede det, eller når mindst halvdelen af rådets medlemmer fremsatte krav herom. For at kunne træffe en gyldig beslutning skulle mindst halvdelen af medlemmerne være til stede. Ved hvert møde udpegedes en protokolfører, og forhandlingsprotokollen skulle underskrives af alle fremmødte.

De vigtigste af de opgaver, som var henlagt til amtsrådenes afgørelse, var følgende. De skulle fastsætte den årlige udskrivning til amtsrepartitionsfonden og tage beslutning om anvendelse af dens midler. De skulle gennemgå regnskabet, inden det indsendtes til revision i rentekammeret. Hvor lovgivningen havde bestemt, at spørgsmål vedr. fonden skulle forelægges højere myndighed, skulle dette fortsat ske, men amtsrådene bemyndigedes dog til uden forudgående forelæggelse for rentekammeret at bestemme, at den hidtil godkendte årlige ligning på 64 sk. pr. td. hartkorn kunne sættes højere. Dog skulle der ske indberetning herom.

Den eksisterende amtsfattigkasse skulle fortsat bestå, men amtsrådet skulle for fremtiden træffe de fornødne beslutninger om udbetalinger, ligesom man skulle foretage revision af regnskabet, forinden

det indsendtes til kancelliet. Derimod ophævedes den tidligere amtsfattigdirektion, da amtsrådet nu havde overtaget kontrollen over sognedistrikternes fattigvæsen. Amtsrådet skulle nemlig modtage samtlige forstanderskabers reviderede regnskaber samt give decision og afgøre udsættelser på disse, ligesom man endeligt afgjorde alle sogneboeres klager over ansættelse til fattig- og skolebidrag. En ekstrakt af regnskaberne skulle meddeles offentligheden.

Anordningen fastslog endvidere, at amtsrådets betænkning skulle indhentes i sådanne sager, som ville medføre udgifter for hele amtet eller et større antal sognedistrikter. Man tænkte her på udgifter i forbindelse med indretning af arbejds- og sygehuse samt opførelse af ting- og arresthuse. Dette skulle også ske, selv om en købstad var indblandet. Amtsrådet havde iøvrigt ingen beføjelser til at beskæftige sig med købstadanliggender.

Foruden at behandle de i det foregående nævnte sager pålagde anordningen desuden amtsrådene at forvalte vejsager. Godt en månedstid efter udstedelsen af anordningen om landkommunalvæsenet offentliggjordes den nye vejforordning af 29. sept. 1841, der bl.a. fastlagde amtsrådenes fremtidige forpligtelser på vejevæsenområdet. Se herom også s. 207.

Man kan sige, at det var beskedne indrømmelser, der fra den enevældige regerings side var indrømmet landbefolkningen med hensyn til indflydelse på forvaltningen af de kommunale opgaver. På den anden side var der indledt en udvikling, som havde fremtiden for sig. Set med datidens øjne var reglerne om valgret og valgbarhed forholdsvis liberale. Til gengæld havde man sikret sig mod en altfor radikal udvikling indenfor dette nye kommunale eksperiment ved at give den lokale embedsstand fast repræsentation i rådene og ved fx. at udstyre amtmanden med bemyndigelse til at suspendere en af rådet tagen beslutning, som efter hans mening var ulovlig, indtil sagen havde været forelagt højere myndighed. Endelig bør det også nævnes, at ligesom man i sogneforstanderskaberne havde overladt sognepræsten at forvalte fattig- og skolesagerne, således var også amtmanden udset til at være den person, som skulle udføre de af amtsrådet foretagne beslutninger. Til at begynde med benyttede amtmanden også sit eget kontorpersonale til at varetage amtsrådsforretningerne. Først i den følgende periode ændredes dette.

Sammenfatning af perioden 1660-1848

Det havde været et væsentligt resultat af henved 200 års enevældigt styre, at det var lykkedes at få etableret et veluddannet lokalt embedsmandskorps. Det havde taget sin tid at nå så vidt, men omsider var der skabt ikke alene en fast opbygget lokaladministration, men også en ordning, der kunne bygges videre på under et politisk system, som var helt anderledes end det enevældige kongedømme.

Frederik III og hans nærmeste medhjælpere, som overtog rigets politiske ledelse ved årsskiftet 1660-61, måtte med hensyn til lokalforvaltningen i første omgang godkende og videreføre den eksisterende ordning. Det varede dog kun ganske kort tid, inden man gik i gang med at ændre systemet. Den traditionelle lensadministration havde altid været en torn i øjet på Frederik III, og ved omdannelsen af len til amter opnåede kongen at stække den gamle adels dominerende indflydelse på lokalsamfundet og at gøre de nye amtmænd mere afhængige af centraladministrationen. De fik for fremtiden kun civile embedsforretninger, og den vigtige skatteopkrævning, som hidtil havde været varetaget af de kgl. lensmænd, overgik til en ny embedsmandsgruppe, kaldet amtsforvaltere. Med hensyn til retshåndhævelsen skete foreløbig ingen større ændringer, idet man afventede vedtagelsen af en ny rigslov, der først udkom i 1683 under titlen Christian V.s danske lov. Også den eksisterende købstadforvaltning fungerede videre på det engang fastlagte grundlag, og det samme gjaldt statskirkens lokale opbygning. Statskirkens embedsmænd var iøvrigt den embedsmandsgruppe, som blev mindst berørt af indførelsen af det enevældige regeringssystem.

Ved kongeloven havde Frederik III sikret sig, at alle lokale embedsmænd for fremtiden skulle have kgl. udnævnelse, og at de kun kunne udøve deres virksomhed som følge af denne kgl. nådesbevisning. Dette nye princip opretholdtes gennem hele perioden, og det kan yderligere fastslås, at Frederik VI så sent som i begyndelsen af 1800-tallet fik fjernet de sidste undtagelser fra denne almindelige re-

gel. Da man i 1806 indførte amtsprovster i stedet for de gamle herredsprovster, blev det samtidig bestemt, at disse kirkelige embeder skulle besættes i henhold til kgl. resolution. Denne bestemmelse opretholdtes også efter 1822, da man besluttede atter at afvikle ordningen med amtsprovster. Efter 1809 blev det endvidere bestemt, at en privat birkeherre for fremtiden kun havde forslagsret med hensyn til udnævnelse af en ny birkedommer, og at det tilkom kongen at udnævne en af de foreslåede. Samme regel gennemførtes med hensyn til udnævnelse af sognepræster i de tilfælde, hvor patronatsretten tilhørte en privatperson.

Det var endvidere den enevældige konges ønske, at man skulle øge kontrollen med lokale embedsmændenes forvaltning af deres embeder. Dette formål søgtes bl.a. opnået ved udfærdigelsen af detaljerede instrukser for enten embedsmandsgrupper eller enkeltpersoner. For andre embedsmænd trådte udførlige forordninger i stedet for særlige instrukser, og med tiden blev det den foretrukne fremgangsmåde.

Hermed lod man sig imidlertid ikke nøje. Allerede i 1660 udnævntes en særlig embedsmand med titel af generalprokurør, hvis opgave var at berejse provinsen og føre kontrol med de stedlige embedsmænd. Det var ham specielt pålagt at kontrollere, at kongens suverænitets ikke svækkedes, og at hans økonomiske interesser varetoges. Indtil 1730 sorterede denne embedsmand under rentekammeret, men overførtes derefter under det danske kancelli. Hans forpligtelse til at foretage rejser i provinsen gentoges ved en instruks af 16. febr. 1753, og med tiden koncentreredes hans undersøgelser omkring retsbetjentenes embedsførelse. Senere deltog også kancelliets øvrige deputerede i disse inspektionsrejser. Amtmænd, biskopper og provster var ligeledes pålagt at føre nøje kontrol med undergivne embedsmænd. Også de skulle foretage regelmæssige inspektionsrejser og specielt kontrollere, at de påbudte embedsprotokoller blev ført i overensstemmelse med de givne instrukser. De skulle udarbejde regelmæssige indberetninger til centraladministrationen og rapportere iagttagne uregelmæssigheder. En omfattende indberetningspligt var iøvrigt påbudt for samtlige embedsmænd, hvorved centraladministrationen holdtes nøje underrettet om udviklingen indenfor alle væsentlige sider af samfundslivet. Specielt var man optaget af at få udarbejdet præcise og detaljerede bestemmelser for de kgl. kassebetjentes daglige regnskabsføring og udarbejdelse af regnskaber. Med hensyn til retsbetjentenes

dømmende virksomhed skal det i denne forbindelse også bemærkes, at appeldomstolene var blevet pålagt at have opmærksomheden henvendt på, om nu også sagsbehandlingen ved underretten var blevet foretaget i overensstemmelse med gældende lov. Sammenlagt bidrog de her nævnte foranstaltninger til at fastholde centraladministrationens greb omkring lokalforvaltningen og lette mulighederne for en omgående indgriben.

Den lokaladministration, som enevælden overtog i 1660, var præget af stor uoverskuelighed. De eksisterende len varierede stærkt fra hinanden både i geografisk udstrækning og i befolkningstal. Rets håndhævelsen i landdistrikterne administreredes af et betydeligt antal dommere og skrivere, og i købstæderne varetoges den kommunale forvaltning af flere borgmestre og rådmænd. Dette havde bl.a. haft til følge, at adskillige af de lokale embedsmænd måtte supplere deres indtægter med udøvelsen af et borgerligt erhverv. Embedsgerningen var således et deltidsjob. Med det formål at tilvejebringe en mere rationel ordening af selve administrationen og navnlig med den hensigt at forbedre den enkelte embedsmands økonomiske vilkår, gik regeringen hurtigt i gang med en sammenlægning af embeder. Tidligt begyndte man at indskrænke lenenes antal, og denne politik fortsattes gennem 1700-tallet og afsluttedes med amtsreformen af 1793, som resulterede i indretning af 17 amter af nogenlunde ensartet størrelse og befolkningstal. Denne ordening bevarede stort set helt til nutiden. Med hensyn til retsbetjentembederne gik man en anden vej, men slutresultatet blev det samme. Man bevarede i vid udstrækning de fra gammel tid eksisterende retskredse, men man overdrog en enkelt person at forvalte retshåndhævelsen i indtil flere jurisdiktioner. Da man samtidig også begyndte at forene det gamle selvstændige skriverembede med dommerembedet, betød det, at antallet af retsbetjente var reduceret ganske betydeligt ved periodens udløb. Samtidig med denne reduktion tillod man dog store godsejere ved særlige privilegier at oprette private birker på deres besiddelser, hvilket ofte medførte, at jurisdiktionsforholdene på landet blev nok så uoverskuelige. Oprettelsen af private birker ebbede imidlertid ud ved slutningen af 1700-tallet, idet private indehavere af birkeret så deres fordel i at opgive denne til fordel for staten, hvorefter birket blev nedlagt som selvstændig jurisdiktion og indlemmet i de omkringliggende kgl. jurisdiktioner. Efter 1809 tog denne udvikling yderligere fart, da kon-

gen havde krævet ret til også at udnævne birkedommere på de private birker. I 1848 eksisterede der dog endnu 34 private birker. Hvad angår købstadforvaltningen, gennemførte en lov af 1682 en stærk begrænsning af antallet af magistratsmedlemmer. I mange små købstæder fik byfogeden alene overdraget ledelsen af den kommunale forvaltning med det resultat, at der ved periodens afslutning kun fandtes ganske få købstæder, som foruden en byfoged også havde en kongevalgt borgmester og en rådmand. Indenfor de 3 hovedgrupper af lokale embedsmænd, som var overtaget fra den foregående periode, nemlig lensmænd, retsbetjente og magistratsmedlemmer havde den enevældige regering således gennemført en ganske betydelig reduktion. Med hensyn til de gejstlige lokale embeder blev reduktionspolitikken ikke gennemført i samme udstrækning. Antallet af sognepræster var stort set uændret. En mindre forøgelse af bispeembederne havde fundet sted, medens et forsøg på i 1806 at reducere provsternes antal ved indførelse af amtsprovster var slået fejl. Efter få år måtte man opgive dette forsøg og vende tilbage til de gamle herredsprovster, dog således at flere herreder kunne være henlagt under en enkelt provsts administration.

Den med held gennemførte reduktion af antallet af embedsmænd havde forenklet det fra den foregående periode overtagne lokaladministrative system og desuden lettet kontrollen med de tilbageblevne udøvere af lokalforvaltningen. Man havde samtidig haft mulighed for at forbedre embedsmændenes lønmæssige stilling, idet en forudsætning for at kunne højne embedsstandens faglige standard og at kunne tiltrække kvalificerede folk til de ledige stillinger i høj grad afhang af, om disse i økonomisk henseende virkede attraktive. Ved at sammenlægge embeder kunne man nå dette mål, uden at det medførte en væsentlig udgiftsforøgelse for statskassen. I løbet af 1700-tallet lykkedes det lidt efter lidt at få øget embedsmændenes indtægt. En fast penge-løn kom til at spille en større og større rolle, navnlig for de overordnede lokale embedsmænds vedkommende, medens sportelindtægter fortsat udgjorde en væsentlig del af de mere underordnede embedsklassers indtægter. Der gjorde sig dog endnu ved periodens afslutning stor forskel gældende på aflønningen af de forskellige embedsmænd indenfor en og samme gruppe. Dette medførte, at embedsmænd med en vis anciennitet søgte forflyttelse til embeder, som var økonomisk bedre aflagte. Således havde det ikke været tidligere. Her forblev en

embedsmand som regel på livstid i det embede, han engang havde opnået.

Også et andet forhold måtte bringes i orden, nemlig en højnelse af ansøgernes faglige standard. Om mange af de fungerende retsbetjente gjaldt det, at de hverken kunne læse eller skrive og følgelig havde et yderst mangelfuldt kendskab til lov og ret. Først i 1736 fik man gennemført en juridisk embedseksamen på universitetet, og i løbet af de følgende år blev udbuddet af juridiske kandidater så stort, at man kunne begynde at besætte embederne med jurister. I 1821 var man nået så vidt, at man kunne stille som betingelse, at ingen kunne opnå ansættelse som amtmand, dommer eller borgmester uden at have taget den fuldstændige juridiske eksamen.

Perioden var desuden karakteriseret ved, at det offentlige fra tid til anden påtog sig at løse en række nye samfundsopgaver. Det gælder fx. indenfor den offentlige sundhedsforvaltning, herunder provinsens forsyning med læger og sygehuse, det offentlige undervisningsvæsen omfattende oprettelse og drift af skoler og undervisningsanstalter på de forskellige uddannelsestrin, overtagelse og udbygning af et regelmæssigt postvæsen og en modernisering af rigets vejvæsen. Endvidere kan nævnes et tidligt forsøg på at indrette et offentligt fattigvæsen og en forbedring af fængsels- og arrestforholdene. Alle disse initiativer medførte både en forøgelse af de eksisterende embedsmænds traditionelle embedsopgaver og oprettelse af nye grupper af lokale embedsmænd. Desuden måtte der for disse indrettes specielle uddannelsesinstitutioner. Dette havde naturligvis til følge, at det samlede antal af lokale embedsmænd ved periodens slutning var langt større end ved begyndelsen. De mange nye embedsforretninger, som henlagdes bl.a. til amtmænd og retsbetjente, havde også til følge, at disse måtte ansætte et større eller mindre antal medhjælpere, navnlig for at få udført det voksende manuelle skrivearbejde. Først efter 1848 fastsattes ved særlige love en såkaldt kontorholdsgodtgørelse, og det vil herefter være muligt at danne sig et mere præcist indtryk af dette hjælpepersonales omfang og sammensætning. Skal undersøgelsen udstrækkes til årene før 1848, vil det kræve ny forskning.

Ligesom man på det centrale plan af og til fandt det praktisk at oprette særlige kgl. direktioner, som fik overdraget forvaltningen af en speciel gruppe sager, således oprettedes på lokalplanet såkaldte kommissioner med en tilsvarende opgave. Det var navnlig forvaltningen

af fattig- og skolevæsenet, der administreredes ved hjælp af kommissioner. Det samme var tilfældet med købstædernes havneforhold. Til at sidde i disse kommissioner udpegedes foruden embedsmænd også interesserede menige borgere, men man sikrede sig altid, at de afgørende beslutninger ikke gled embedsmændene af hænde.

Principielt var regeringen indstillet på, at den samlede lokalforvaltning skulle ligge i embedsmændenes hænder, og at menigmand ikke skulle inddrages. Indenfor købstadforvaltningen var der imidlertid en tradition for, at den menige borger kunne pålægges såkaldte borgerlige ombud. I løbet af perioden udbyggedes denne tradition, og den lokale verdslige overøvrighed synes at have været mere interesseret end regeringen i at inddrage borgerskabet i købstadforvaltningen. Man medvirkede således aktivt til oprettelsen af den institution, der går under betegnelsen de eligerede borgere. Også i landdistrikterne kan man konstatere en tilsvarende udvikling, navnlig indenfor forvaltningen af skole- og fattigvæsenet og i administrationen af kirkerne økonomi (de såkaldte kirkeværger). Det er imidlertid vigtigt at understrege, at de fungerende skole- og fattigforstandere ingenlunde blev valgt af lokalsamfundet, men var udpeget af de kgl. lokale embedsmænd. En nyskabelse i slutningen af 1700-tallet var endvidere udnævnelsen af et antal stedlige landvæsens- og tiendekommissærer, og hertil valgtes først og fremmest større jordbesiddere. Først i periodens allersidste tiår åbnedes der gennem den nye kommunallovgivning mulighed for, at et mindre udsnit af lokalbefolkningen ved direkte valg kunne udpege råd, som fik overladt beslutningsprocessen i nærmere definerede kommunale anliggender.

I det meste af perioden opretholdt regeringen den helt specielle ordning at lade de store godsejere på deres landejendomme forvalte en række opgaver, som ellers var overladt de lokale kgl. embedsmænd. Således varetog grever og friherrer fra 1671 amtmandsforretningerne indenfor deres godsområder, og dette privilegium opretholdtes indtil 1849, idet man dog kan konstatere, at der i periodens slutning var en tendens til ikke at overdrage dem forvaltningen af flere af de nye opgaver, som lidt efter lidt lagdes i hænderne på de kgl. amtmænd. Foruden grever og baroner havde godsejerne som helhed fået overdraget forvaltningen af skiftevæsenet over deres undergivne, almindelig skatteopkrævning og ret til at stille soldater til tjeneste i landmilitserne. Den sidste rettighed ophørte i 1788, i 1817 indskrænke-

des den jorddrotlige skiftejurisdiktion ganske betydeligt, og med fæstegodsets overgang til selveje ophørte skatteopkrævningen lidt efter lidt. De traditionelle jorddrotlige forvaltningsopgaver var ved periodens udløb stort set overtaget af de kgl. embedsmænd.

Ved flere lejligheder havde regeringen indskærpet, at det var lokal-embedsmændenes pligt at skride ind, hvis man konstaterede, at der var sket overgreb mod menigmands rettigheder. Den almindelige borger havde imidlertid også mulighed for gennem den verdslige overøvrighed at henvende sig direkte til kongen eller centraladministrationen med sin klage, og det var amtmandens pligt at ledsage en sådan med de fornødne oplysninger, eventuelt indhentet gennem de underordnede embedsmænd. Mellem år og dag modtog kancelliet og de andre kollegier talrige såkaldte »supplikker«. I langt de fleste tilfælde drejede det sig om rent private anliggender. Enkelte kunne dog have en vis almen interesse og kunne foranledige, at centraladministrationen traf en beslutning, som kunne have interesse for en større kreds. Der kan også nævnes enkelte eksempler på, at man direkte i lovgivningen opfordrede befolkningen til eventuelt at stille forslag om forbedringer. Det var således tilfældet med den store fattigforordning af 1708.

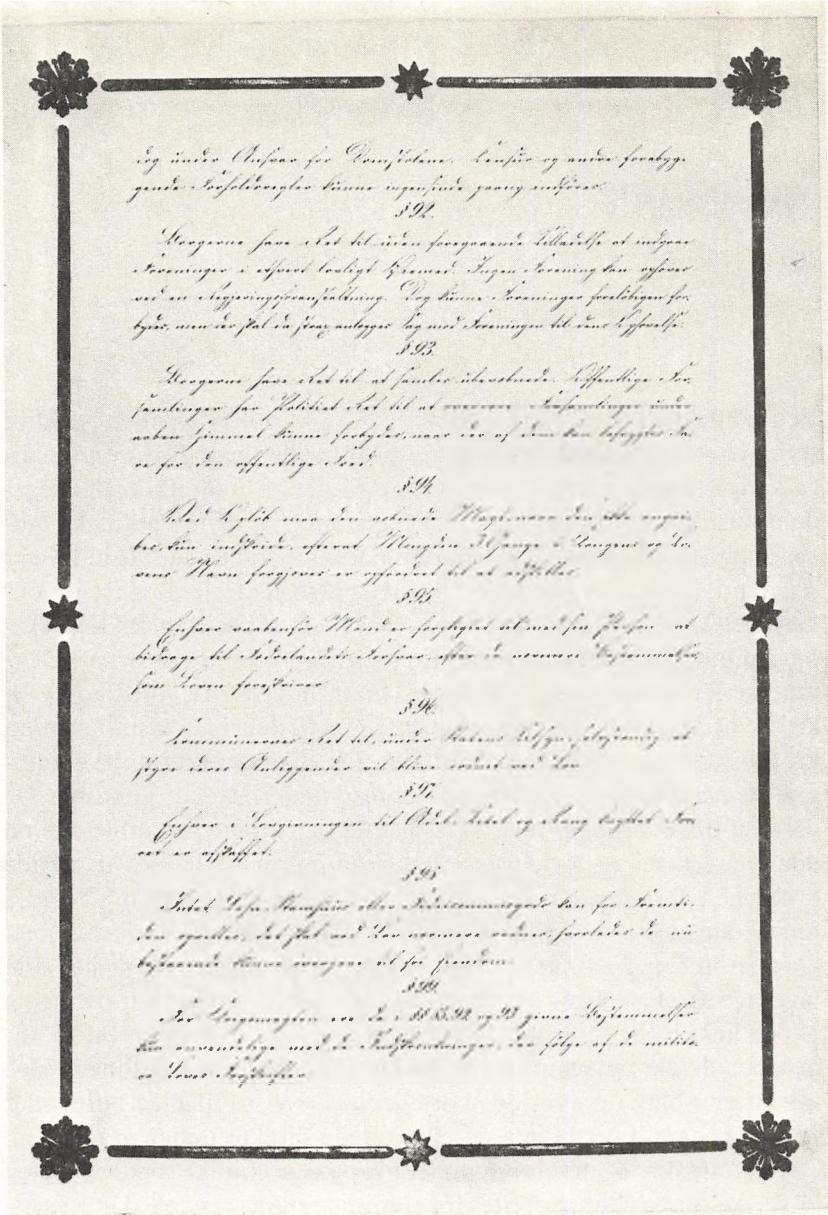
Ved indførelsen af de rådgivende provinsialstænder i 1834 gik man et langt skridt videre, idet man nu ikke længere henvendte sig til enkeltpersoner, men gav valgte repræsentanter i by og på land mulighed for at træde sammen til faste terminer og at tilkendegive deres synspunkter med hensyn til regeringens lovforslag. De samme forsamlinger var desuden tilstået en vidtgående ret til også selv at tage lovgivningsinitiativer. Dette tilbud blev til fulde udnyttet og i vid udstrækning understøttet af en vågen politisk presse. De forskellige stænderforamlinger veg heller ikke tilbage fra at rette en nok så nærgående kritik mod selve det enevældige regeringssystem og hele forvaltningen. Det tidspunkt nærmede sig, hvor den i 1660 indførte kgl. enevælde havde overlevet sig selv og måtte kapitulere over for tidens liberale strømninger. En sådan kapitulation kunne ikke undgå at få følger for den lokaladministration, som den enevældige regering siden 1660 havde fået opbygget.

LOKALADMINISTRATIONEN 1849-1918

Indledning

Ved udnævnelsen af martsministeriet i 1848 ophørte det enevældige styre, og den politiske magt, som hidtil havde ligget i den enevældige konges hånd, overgik indtil videre til det af Frederik VII udpegede ministerium A.W. Moltke. En første følge af denne politiske omvæltning var en omdannelse af centraladministrationen. De hidtil eksisterende kancellier, kollegier og forskellige centrale direktioner opbevarede, og i deres sted oprettedes, ved siden af det såkaldte konseilspræsidium, 7 ministerier med en ansvarlig minister som chef. De 7 ministerier var udenrigsministeriet, finansministeriet, ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen, justitsministeriet, handelsministeriet, krigsministeriet og marineministeriet. De enkelte ministerier organiseredes i et eller flere departementer med underliggende kontorer. De fleste af disse fordeltes med deres gamle sagområde og embedsmænd uden ændringer under de nyoprettede ministerier, og det afgørende brud med fortiden på det administrative område bestod således i første omgang i en ophævelse af det gamle kollegiestyre, hvor en gruppe høje embedsmænd i fællesskab havde drøftet og afgjort alle vigtigere sager, medens denne myndighed for fremtiden var overtaget af den ansvarlige minister. I perioden 1848-1919 skete fra tid til anden betydelige omlægninger indenfor centraladministrationen. Nye ministerier blev oprettet og andre nedlagt. I visse tilfælde oprettedes særlige generaldirektorater, som sorterede direkte under ministeren. Departementer og kontorer undergik også adskillige ændringer, og visse saggrupper kunne flyttes fra et ministeriums ressort til et andets. En nærmere redegørelse herfor fremgår af de af rigsarkivet udgivne embedsetater over den civile centraladministration indenfor perioden 1848-1936.

Efter at have gennemført den ønskede omlægning af centraladministrationen gik martsministeriet igang med sin næste store indenrigspolitiske opgave, nemlig at udarbejde forslag til en konstitutionel forfatning. I efteråret 1848 mødte en folkevalgt grundlovgivende forsam-

§ 92. Jeg underkjenner for Kongemagten, Landstinget og under forvalte-
gænde Landstinget, at den kongelige magt er uafhængig.

§ 93. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 94. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 95. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 96. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 97. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 98. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 99. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

§ 100. Kongen har altså det under kongemagten tilhørende at udgaa
Loven og at underskrive den. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling. Kongen har ogsaa det under kongemagten
at underskrive den kongelige Befaling.

Side af junigrundloven af 5. juni 1849. Med Frederik VII.s underskrift på grundloven var grundlaget skabt for det nye politiske system, som skulle afløse den kongelige enevælde. Grundloven fastslog, at den lovgivende magt lå hos kongen og den folkevalgte rigsdag, den udøvende magt hos kongen (gennem central- og lokaladministrationen) og den dømmende magt hos de uafhængige domstole. Det blev fremtidens politiske opgave at gennemføre disse grundprincipper i ny lovgivning. Den gængs side opregner en række borgerlige rettigheder og pligter samt fjerner tidligere privilegier, opbygget på adel, titel og rang. Original i RA. Foto: Tage Ludvigsen.

ling på Christiansborg slot, og regeringen forelagde sit grundlovsudkast. Efter at forslaget var gennemarbejdet og vedtaget, blev grundloven underskrevet af Frederik VII 5. juni 1849.

Det danske rige var herefter et konstitutionelt monarki med en klar proklameret adskillelse af den dømmende, lovgivende og udøvende magt. Det varede dog adskillige år, inden man fik virkeliggjort den fuldstændige adskillelse mellem den dømmende og den udøvende magt. Derimod gik det hurtigere med gennemførelsen af de i grundloven omtalte borgerlige friheder og med udvidelsen af det kommunale selvstyre. Et omfattende lovgivningsarbejde var imidlertid en forudsætning for, at grundlovens forskellige »løfteparagraffer« kunne omsættes til praktisk virkelighed.

Set med datidens øjne var grundloven en meget demokratisk forfatning, som gav de to folkevalgte kamre en afgørende indflydelse på de mange nye lovforslag, som i de kommende år forelagdes rigsdagen. Der var da også i visse kredse en voksende fornemmelse af, at man i 1849 var gået for vidt i sine demokratiseringsønsker, og i 1866 gennemførtes en revision af junigrundloven, som væsentligt indskrænkede valgretten til landstinget. Denne grundlovsrevision medførte fra slutningen af 1870'erne en åben kamp mellem folketinget og det af landstinget støttede konservative ministerium, en hård og langvarig politisk kamp, som endte i 1901 med udnævnelsen af det første venstreministerium og en anerkendelse af princippet om, at den til enhver tid siddende regering skulle være i overensstemmelse med folketingets flertal (folketingsparlamentarismen). De politiske partier, som fik magten efter 1901, kunne i 1915 gennemføre en ny grundlov, som også blev underskrevet 5. juni, og hvis vigtigste politiske bestemmelse var gennemførelsen af almindelig valgret til rigsdagens to ting.

Nogen direkte og øjeblikkelig indflydelse på den eksisterende lokalforvaltning fik junigrundloven af 1849 ikke. Med tiden gennemførtes dog forskellige love, som på afgørende vis ændrede de eksisterende lokale embedsmænds embedsområder.¹ Der kunne være tale om at pålægge dem nye opgaver eller fratage dem en hidtil eksisterende eneret til at træffe beslutninger. I denne forbindelse kan navnlig peges på den udvikling af det kommunale selvstyre, som fandt sted indenfor den her behandlede periode. Også på andre områder udvidedes befolkningens mulighed for at udøve direkte indflydelse på forvaltningen fx. indenfor det kirkelige område. Der vil i de følgende afsnit

nærmere blive redegjort for de mange nye love, som junigrundlovens gennemførelse gav anledning til, og som fik indflydelse på lokalforvaltningen. Der var ikke blot tale om afgørende ændringer indenfor de traditionelle sagområder, som hidtil havde været administreret af enevældens lokaladministration. Den almindelige samfundsudvikling både på det økonomiske, sociale og kulturelle område medførte desuden, at statsmagten ved lovindgreb måtte tage stilling til en række samfundsproblemer, som hidtil ikke havde været genstand for offentlig behandling, med heraf følgende udvidelser af lokalembetsmændenes sagområder. Generelt kan det fastslås, at de fleste lokalembetsmænd fik en øget arbejdsbyrde ikke blot på grund af de mange nye opgaver, som blev lagt på deres skuldre, men også som følge af periodens kraftige befolkningsforøgelse. I 1850 havde Danmark ca. 1.415.000 indbyggere. I 1921 var tallet steget til 3.104.209, hvori ikke er indbefattet den nordslesvigske befolkning, som i 1920 var blevet genforenet med moderlandet. De her nævnte forhold medførte, at lovgivningsmagten ved forskellige lejligheder måtte tage stilling til både udbygning og omlægning af lokaladministrationen og en fortsat udvidelse af personalet inden for denne. Også disse spørgsmål vil blive gjort til genstand for behandling i de følgende afsnit.

Stiftamtmand og amtmænd

1. Indledning

Ved periodens begyndelse eksisterede der 7 stiftamtmands- og amtmændseembeder. Af de 7 stiftamtmand beklædte de 6 desuden et almindeligt amtmændseembede, medens stiftamtmanden over Sjællands stift kun varetog stiftøvrighedsforretninger. I 1850 forenedes embederne som amtmænd over Københavns amt med stiftamtmandseembedet over Sjællands stift.² Af større ændringer indenfor perioden kan i øvrigt nævnes følgende:

I henhold til bkg. af 31. juli 1867 forenedes Skanderborg og Århus amter til eet embede, kaldet stiftamtmand over Århus stift og amtmænd over Århus amt. Samtidig henlagdes amtskontoret til Skanderborg. Ved flere lejligheder fremkom der ønske om at flytte embedet tilbage til den stærkt voksende Århus by, men det skete ikke forløbig.

Grænsedragningen i henhold til Wienertraktaten af 1864 medførte en udvidelse af henholdsvis Ribe og Vejle amter. Som erstatning for de såkaldte sønderjyske enklaver (spredte områder i Sønderjylland, der før 1864 havde været under kongerigsk forvaltning), indlemmedes visse sogne omkring Ribe, som tidligere havde været en del af hertugdømmet Sønderjylland, i Ribe amt. På samme måde henlagdes en række tidligere sønderjyske sogne syd for Kolding til Vejle amt. Endelig kom Ærø under Svendborg amt.

Ved siden af disse ændringer foretoges fra tid til anden visse mindre ændringer i de eksisterende amtsgrænser. Af sådanne kan nævnes, at Christiansø i 1857 blev underlagt amtmænd på Bornholm som overøvrighed, og at Sprogø gamle forbindelse med Svendborg amt ophørte i 1886. I retslig henseende var Sprogø allerede i 1822 blevet henlagt under Korsør jurisdiktion. Ved periodens slutning eksisterede der således i Danmark følgende 18 amter, nemlig 5 på Sjælland (København, Frederiksborg, Holbæk, Sorø, Præstø), Bornholms amt, Maribo amt, 2 amter på Fyn (Odense og Svendborg) og 9 amter i

Nørrejylland (Hjørring, Ålborg, Thisted, Viborg, Århus, Randers, Ribe, Ringkøbing og Vejle). Det var også i perioden 1848-1919 således, at amtmanden og hans kontor var anbragt i den købstad, som bar amtets navn. Visse undtagelser fandtes dog. Således boede amtmanden over Præstø amt i Næstved, i Bornholms amt i Rønne, i Maribo amt i Nykøbing F, i Århus amt i Skanderborg og i Ringkøbing amt på Rindomgård ved Ringkøbing. Denne ejendom var erhvervet af staten til amtmandsbolig i 1824.

I 1848 henlagdes embederne som overøvrighed fra rentekammeret til indenrigsministeriet, og det var på dette ministeriums budget, at udgifter til aflønning af stiftamtmand og amtmand samt fastsættelse af deres kontorgodtgørelse fremtidig opførtes.

2. Amtmandsstillingen

I slutningen af den enevældige periode var amtmændenes aflønning blevet nærmere fastsat på det såkaldte normalbudget. Gagen blev udredet dels af finanskassen, dels af amtsrepartitionsfonden, og foruden gage fik amtmændene anvist tjenestebolig og kontorlokaler, og hvor disse ikke kunne stilles til rådighed, ydedes en nærmere fastsat erstatning. Gage og kontorhold udbetaltes med varierende beløb. Stiftamtmanden over Sjællands stift og amtmand over Københavns amt lå øverst på lønningslisten med et beløb af 5.000 rdl. incl. kontorhold. Herefter fulgte stiftamtmandene over Lolland-Falsters, Fyns og Viborg stifter med 4.000 rdl. De lavest lønnede, incl. kontorhold, var amtmændene over Skanderborg og Thisted amter, som oppebar 2.800 rdl. og Bornholms amtmand 2.500 (Hof- og statskalenderen 1848 sp. 280-81). På budgettet for året 1849, offentliggjort 15. dec. 1848, regnede man med en samlet udgift til overøvrigheden på 63.800 rdl.

Kort efter det politiske systemskifte i 1848 kom det under overvejelse at forøge kontorholdsgodtgørelsen. Flere amtmænd havde gjort indenrigsministeriet opmærksom på, at godtgørelsen ikke var i overensstemmelse med de faktiske udgifter, når hensyn toges til forretningernes stigende vækst. I rigsdagssamlingen 1855-56 stillede indenrigsminister J.J. Unsgaard, der kendte forholdene fra sin tidligere virksomhed som stiftamtmand over Fyns stift, et forslag til finansloven for 1856-57, hvorved de samlede kontorholdsudgifter forøgedes

fra 17.300 rdl. til 25.900 rdl. Finansudvalget ønskede imidlertid, at denne forøgelse ikke skulle ske over finansloven, men gennemføres ved særlig lov, og forslag herom forelagdes rigsdagen 19. dec. 1855. Forslaget ophøjedes til lov 8. marts 1856 med en mindre reduktion på 400 rdl. Stiftamtmanden for Sjælland lå efter forslaget stadig i spidsen med en kontorholdsgodtgørelse på 2.250 rdl., medens amtmanden på Bornholm måtte nøjes med 900 rdl. For enkelte amtmænd fastholdtes en gammel bestemmelse om aflønning af en særlig »udrider«, en bereden person, ansat af amtmanden, med den opgave at ride ud med breve, besked og påbud m.m. En sådan medhjælper var bevilget amtmændene i Frederiksborg og Thisted amter (henholdsvis 60 og 90 rdl.). Med udviklingen af de offentlige befordringsmidler og postvæsenets fortsatte udbygning blev denne tjeneste med tiden unødvendig. Med visse mellemrum ajourførtes kontorholdsudgifterne.

I 1867 forsøgte den daværende indenrigsminister J.B.S. Estrup at få gennemført et lovforslag om en fast løn for samtlige amtmænd. Forslaget blev genfremsat i rigsdagssamlingerne 1868-70, men blev først gennemført ved loven af 1. april 1871. I henhold hertil var begyndelseslønnen for en stiftamtmand og amtmand 2.600 rdl. stigende hvert 5. år med 200 rdl. til en slutløn på 3.600 rdl. Der skulle anvises den pågældende embedsmand embedsbolig og kontorlokaler eller en erstatning herfor indenfor rammerne 1.000-600 rdl. Endelig fik de pågældende embedsmænd et ikke-pensionsgivende tillæg på 300 rdl. Hvor et embede fra gammel tid havde haft indtægt af embedsjord, skulle der ske en passende afkortning i den faste løn. Disse bestemmelser gjaldt indtil der fra 1. april 1908 i henhold til lov af 27. maj 1908 gennemførtes nye regler.³ Grundlønnen blev nu 6.000 kr. stigende hvert 4. år med 500 kr. til slutlønnen 8.000 kr. Reglerne om embedsbolig og kontorlokaler gjaldt fortsat, men erstatningen forhøjedes til et beløb mellem 3.000 og 1.200 kr. Til repræsentationsudgifter tilstodes endvidere et ikke-pensionsgivende tillæg på mellem 1.000 og 600 kr. Reglen om afkortning i lønnen for indtægter ved jordejendom fastholdtes ligeledes. Disse bestemmelser var gældende indtil gennemførelsen af lønningsloven af 1919.

Foruden aflønning modtog amtmanden fortsat en kontorholdsgodtgørelse, som senest blev reguleret ved lov af 11. april 1916. Godtgørelsen varierede fra 16.464 kr. (stiftamtmanden over Sjællands stift)

Ålborg slots østfløj, set gennem indgangsporten fra Limfjordssiden. Siden det nuværende slots opførelse i 1500-tallet til erstatning for det middelalderlige befæstede anlæg (det gamle Ålborghus) har slottet været residens for den kgl. lensmand og hans efterfølger stiftamtmanden. Desuden afgav slottet de nødvendige lokaler for stiftamtmandens og andre kgl. embedsmænds medhjælpere. Bygningsanlægget har naturligvis undergået adskillige ændringer gennem tiderne, men benyttes fortsat efter sit oprindelige formål. Indgangen til kontorlokalerne i bindingsværksbygningen mod øst er flankeret af to gamle milepæle. Porthvælving og stiftamtmandens embedsbolig findes i nordfløjen ud mod Limfjorden. Fotografi i det lokalhistoriske arkiv for Ålborg kommune.

til 5.645 kr. (amtmanden i Thisted). Også amtmændene i Frederiksborg og Holbæk amter havde en kontorholdsgodtgørelse på under 6.000 kr. medens resten lå mellem 6.010 (Amtmanden på Bornholm) og 9.690 (Stiftamtmanden i Århus stift).

Nogle nærmere oplysninger om amtmandens kontorhold, bortset fra den økonomiske side af forholdet, er ikke oplyst gennem de eksisterende hof- og statskalendere, men så meget kan dog fastslås, at der på de forskellige amtskontorer efterhånden var ansat et større eller mindre antal juridisk uddannede amtsfuldmægtige. Enkelte af disse tjenstgjorde samtidig som amtsrådssekretærer og skolefondskasserere. I Frederiksborg og Viborg amter beklædte 2 amtsfuldmægtige således disse to tjenester under amtsrådet, og i Bornholms, Hjørring, Ribe og Randers amter var en af amtets fuldmægtige ligeledes beskæftiget med disse hverv. Kontorholdsudgifterne var naturligvis afpasset efter de skiftende embeders befolkningsmæssige underlag. Ved folketællingen 1. febr. 1916 havde Københavns amt 245.207 indbyggere, Århus amt 219.972. De mindste amter var henholdsvis Thisted med 78.030 og Bornholms amt med 43.551 indbyggere. Resten af amterne havde mellem 100.000 og 200.000 indbyggere. Ved siden af det juridisk uddannede personale har der på de enkelte amtskontorer været ansat et større eller mindre antal skrivere eller kontorfunktionærer.

Med hensyn til rekrutteringen af amtmænd i perioden 1849-1919 blev det lidt efter lidt en fast praksis, at man i nogle år havde gjort tjeneste i et af centraladministrationens kontorer, inden man udnævntes til et amtmandsemede. En undersøgelse af de indenfor det sjællandske landsarkivs område i 1919 fungerende 7 amtmænd viser, at 3 inden udnævnelsen til amtmand havde virket som kontorchefer eller ekspeditionssekretærer i indenrigsministeriet, 2 havde været ekspeditionssekretærer i ministeriet for offentlige arbejder, 1 ekspeditionssekretær i landbrugsministeriet og den sidste departmentschef i udenrigsministeriet. Langt de fleste amtmænd forblev i amtmandsemedet indtil afsked eller død, og forflytninger fra et embede til et andet skete ofte. Amtmænd af adelig byrd forekom stadig, men ikke så hyppigt som i den foregående periode.

3. Amtmandsemedets indhold

Fra 1850 til 1919 varetog en stiftamtmand også et almindeligt amt-

mandsembede, og gennem hele perioden var disse embedsmænd at betragte som centraladministrationens repræsentanter over for samtlige i embedsdistriktet fungerende andre statslige embedsmænd. De førte en vis kontrol med disse og foretog indberetninger om eventuelle embedsforsømmelser m.m. Det betød ikke, at samtlige skrivelser fra centraladministrationen til de lokale embedsmænd gik gennem amtskontoret. De enkelte fagministerier korresponderede mere og mere direkte med de under deres ressort hørende lokale embedsmænd, men fortsat passerede mange sager rent ekspeditions-mæssigt amtskontoret for at blive afgjort andetsteds. En lokalhistorisk undersøgelse kan derfor ofte med fordel påbegyndes i et amtsarkiv.⁴

Som stiftamtmand varetog man de såkaldte stiftsøvrighedsforretninger sammen med biskoppen. Disse bestod først og fremmest i administration af de såkaldte stiftsmidler, henlagt til forskellige kirkelige formål. Midlerne tilhørte dels præsteembederne dels kirkerne. Ved administrationen bistodes man bl.a. af særlige stiftskasserere. Stiftsøvrigheden medvirkede endvidere ved kirkeskattens fastsættelse og oppebørsel, og man førte overopsyn med menighedsrådenes bestyrelse af præstegårdene. Til stiftøvrigheden var endvidere henlagt eforatet over de lærde skoler samt overbestyrelsen af en lang række velgørende stiftelser. Sammen med biskoppen førte stiftamtmanden forsædet i det almindelige landemøde, og de to embedsmænd udgjorde i fællesskab det dømmende landemøde, som virkede som appelinstant i gejstlige sager.

Amtmanden førte – som nævnt ovenfor – en udstrakt kontrol med de fleste af amtets embedsmænd, navnlig med retsbetjentene. Man foretog kasseundersøgelser og autoriserede protokoller, samt foretog eftersyn af disse. Man tilstod rejseunderstøttelser og kunne foretage visse konstitutioner, ligesom man varetog embedsoverdragelser.

I almindelighed var det amtmanden, der fortsat beordrede aktion i justitssager og udpegede anklager og forsvarer. Han kunne også beordre anlæggelse af offentlige politisager. Hans resolution skulle endvidere indhentes, inden en straf kunne fuldbyrdes eller afsoning af en bøde finde sted. Han førte et almindeligt overopsyn med politivæsenet og udfærdigede de fornødne politivedtægter, ligesom han beskikkede politibetjente på landet. Også sognefogeder blev beskikket af amtmanden. Tilsynet med arrestvæsenet hørte ligeledes under hans ressort. Der var faktisk ikke det område indenfor lokalforvalt-

ningen, som amtmanden ikke på den ene eller den anden måde havde en vis indflydelse på og pligt til at følge.

Et særligt vigtigt område var den kommunale forvaltning. Indtil den nye købstadlov af 1868 havde amtmanden haft overopsynet med købstadforvaltningen. Herefter overgik det til indenrigsministeriet. Med landkommunalforvaltningen havde amtmanden imidlertid fortsat fuld tilsynsmyndighed. Han udøvede den imidlertid ikke alene, men sammen med amtsrådet. Som forretningsfører for dette havde han dog mulighed for at øve en ganske særlig indflydelse, og han kunne appellere til højere myndighed (indenrigsministeriet), hvis han skønnede, at enten sogne- eller amtsråd havde foretaget en ulovlig disposition. Netop i denne periode skete der indenfor de sagområder, som var henlagt til kommunalbestyrelserne, en meget kraftig udvikling. Det gælder både på vej- og sygehusvæsenets område samt indenfor skole- og fattigvæsen. Der vil nærmere blive redegjort herfor i de følgende afsnit, hvortil der i almindelighed henvises.

Medens amtmanden ikke fik større indflydelse på administrationen af post- og telegrafvæsenet samt jernbane- og toldvæsenet, var der andre nyoprettede lokalforvaltninger, hvori amtmanden blev inddraget. Det gælder fx. klit- og redningsvæsenet, det nye brandpoliti og fabriksilsynet. Det overlodes i vid udstrækning amtmanden at beskikke den lokale medhjælp ved disse nye forvaltningsenheder. Det kan også nævnes, at amtmanden i henhold til den nye børnelovgivning af 1888 fik overdraget myndigheden til at fastsætte underholdsbidrag til børn født udenfor ægteskab, og at amtmanden i årene 1903-12 virkede som formand i det ved skattereformen af 1903 indrettede overskatteråd i den enkelte amtsrådsreds. Endelig bør det ikke lades uomtalt, at amtmanden fortsat administrerede et stigende antal familieretlige sager, og at der stadig påhvilede ham en udstrakt indberetningspligt til centraladministrationen om adskillige forhold indenfor amtet.

I det foregående er omtalt en del af de mange forskellige embedspligter som var overdraget amtmanden, og som krævede, at der til hans rådighed stod et stigende antal medarbejdere. En systematisk og meget detaljeret kortlægning af hele hans omfattende embedsområde er optaget i E. Hammerichs »Dansk lovleksikon« I (1900) under stikordet »amtmand«. Hertil slutter sig 3 supplementsbind (1906-25), der fører redegørelsen op til 1918.

Amtstuer og toldkontorer. Skattereformen af 1903

1. Amtsforsvalterembedet i almindelighed

Ved den i 1848 gennemførte omlægning af centraladministrationen delte finans- og indenrigsministeriet foreløbig forvaltningen af det statslige skattevæsen. Først fra 1865 samledes skattevæsenet under finansministerens ressource, og der oprettedes et særligt generaldirektorat for skattevæsenet. I 1902 deltes dette i et generaltolddirektorat og et skattedepartement under en fælles generaldirektør med direkte referat til finansministeren. På det lokale plan videreførtes den tidligere deling mellem amtsforvaltere, som opkrævede de direkte statskatter, og toldembedsmænd som oppebar toldafgifter og konsumtion. Den meget kritiserede konsumtionsafgift ophævedes dog allerede fra 1. april 1852 i henhold til lov af 7. febr. 1851.

Ved periodens begyndelse var riget inddelt i 31 amtstuedistrikter under ledelse af en amtsforvalter.⁵ På Læsø varetog landfogeden amtsforvalterens forretninger. Af de 31 amtstuer fandtes de 18 på Øerne og 13 i Nørrejylland. Ved lønningsloven af 2. juli 1870 vedtoges det, at man skulle tilstræbe, at der kun fandtes eet amtsforvalterembede indenfor hver amtsrådsreds, og i den følgende tid nedlagdes ved embedsledighed en række sjællandske amtstuer. Der fandt også fra tid til anden visse omlægninger af amtstuedistrikter sted. Ved periodens slutning fandtes der således kun 24 amtsforvalterembeder, fordelt med 12 på Øerne og 12 i Nørrejylland. Til gengæld havde man under enkelte embeder oprettet særlige filialer, ledet af en fuldmægtig. Af sådanne fandtes 5 på Øerne og 2 i Nørrejylland. Amtsforsvalterne udnævntes af kongen og havde ved periodens begyndelse kun underordnet skriverhjælp. Efterhånden blev det nødvendigt også at ansætte juridisk uddannet medhjælp, og ved periodens afslutning fandtes der ved samtlige amtsforvalterembeder også en juridisk uddannet fuldmægtig.

Ved lov af 25. febr. 1851 blev samtlige amtsforvaltere sat på fast

gage, og de eksisterende embeder fordeltes i 4 grupper gående fra 1.200 til 2.400 rdl. i grundløn, hvortil kom visse alderstillæg. Ved en ny lov af 2. juli 1870 øgedes lønningsklasserne med 2 til 6 gående fra 1.400 til 2.400 rdl. foruden alderstillæg. Ved lov var endvidere tildelt de enkelte embeder et fast kontorholdstillæg, afhængigt af distriktets størrelse. Ved flere lejligheder blev dette reguleret, senest ved lov af 11. april 1916. Ved en særlig lov af 19. april 1907 fastsloges det, at 1. fuldmægtigen skulle have en fast løn gående fra 1.500 til 2.400 kr. foruden alderstillæg, og for fremtiden skulle disse fuldmægtige ikke ansættes af amtsforvalteren, men af skattedepartementet, og det tilkom ligeledes dette at afskedige de pågældende.⁶

Indtil gennemførelsen af skattereformen i 1903 var det amtsforvalternes væsentligste embedsopgave at ligne og opkræve de statsskatter, som hvilede på de forskellige landejendomme, altså de gamle hartkornsskatter, samt at drage omsorg for inddrivning af skatterestancer. Efter 1903 skulle de nye statsskatter, ejendomsskyld samt indtægts- og formueskatter, indbetales til amtstuerne fra landkommuner og handelspladser senest 3 måneder efter de halvårige skatteterminer og videresendes til de centrale myndigheder. Hvor der i et distrikt fandtes kgl. godser eller statsskove, var det amtsforvalterens opgave at opkræve jordebogsafgifter og indtægter af skovene, herunder indtægten ved skovauktioner. Amtsforvalteren modtog endvidere fra de forskellige retsbetjente, kommuner m.fl. forskellige statsafgifter, som disse havde opkrævet. Også indbetalingen af bankhæftelsesrenter gik fortsat gennem amtsforvalteren. Han forvaltede endvidere som kasserer de indtægter, som indgik såvel i amtsrepartitionsfonden som i amtsfattiggassen. Med hensyn til landbygningernes brandforsikring opkrævede han assurancepræmierne og udbetalte de fornødne erstatninger. Endelig modtog han diverse udbetalingsordrer fra finanshovedkassen og foretog i henhold hertil de fornødne udbetalinger. De grundlæggende bestemmelser for amtsforvalternes bogføring og regnskabsaflæggelse indeholdtes fortsat i den s. 113f. refererede forordning af 8. juli 1840.

2. Skattereformen af 1903

Gennemførelsen af skattereformen af 15. maj 1903 ændrede på afgørende punkter ikke alene selve skattesystemet, men også amtsforval-

terens funktioner. I stedet for de gamle hartkornsskatter indførtes en almindelig ejendomsskyld. Loven bestemte imidlertid, at denne nye skat ikke skulle gennemføres i sin fulde udstrækning straks, men at den først skulle være gennemført fuldtud i 1925. Der var altså fortsat tale om en delvis opkrævning efter de hidtil gældende regler.

Den nye ejendomsskyld skulle udregnes på basis af al fast ejendoms værdi i handel og vandel, indbefattet mur- og nagelfast tilbehør, men ikke besætning, inventar eller maskiner. Af den opgjorte værdi skulle der udredes en i loven fastsat promille. Fem år efter den første vurdering skulle der igen vurderes og derefter hvert 10. år. Landet blev inddelt i en række skyldkredse under ledelse af en af finansministeren udpeget vurderingsformand. I samtlige kommuner i by og på land skulle der nedsættes vurderingsråd bestående af vurderingsformanden og to af kommunalbestyrelsen udpegede vurderingsmænd. Ingen kunne undslå sig for valg, som gjaldt for 6 år. Samtidig udpegedes de fornødne stedfortrædere. På basis af en række oplysninger, som den enkelte ejendomsbesidder skulle indgive på et udarbejdet skema, og efter eventuel undersøgelse på stedet, foretog vurderingsmændene en værdiansættelse, som forelagdes det samlede vurderingsråd. Som central klageinstans udpegede finansministeriet et såkaldt overskyldråd på 8 medlemmer, som var bemyndiget til at ansætte lønnet medhjælp. Forud for hver ny vurdering indkaldte rådet vurderingsformændene til drøftelse af den forestående vurdering. Overskyldrådet tog iøvrigt stilling til spørgsmål forelagt af finansministeriet, vurderingsformændene eller den enkelte skatteyder, og rådets kendelser var endelige. Vurderingsformændene fik et fast honorar, medens vurderingsmændene oppebar dagpenge. I købstæder og handelspladser fik dog også vurderingsmændene et fastsat honorar. Halvdelen af udgifterne til vurderingsmænd, vurderingsformænd og særlige sagkyndige godtgjordes kommunerne af statskassen.

I lovens § 26 var endvidere fastslået, at ingen sognekommune måtte ændre det bestående forhold mellem ligning på fast ejendom og på formue og lejlighed til skade for den faste ejendom. Et ønske herom krævede i hvert fald tilslutning fra 3/4 af sognerådet og tilsvarende fra amtsrådet.

Ved den nye lov om ejendomsskyld havde de folkevalgte repræsentanter fået øget indflydelse på den fremtidige skatteansættelse, og ud nævnelser af de mange lokale vurderingsformænd og de nedenfor

nævnte fremtidige skatterådsmedlemmer medførte endvidere, at en endnu større kreds af almindelige borgere fik direkte ansvar for forvaltningen af et vigtigt samfundsanliggende. Det ville være en interessant forskningsopgave engang nærmere at få kortlagt efter hvilke kriterier, skiftende finansministre udpegede disse nye medarbejdere ved skatteansættelsen. For amtsforvalterne betød den nye lovgivning om ejendomsskyld, at de ikke længere havde ansvaret for skatteberegningen, men alene varetog opkrævningen af ejendomsskylden i henhold til de modtagne vurderingsfortegnelser.

Samtidig med ejendomsskyld indførtes fra 1. april 1904 en indkomst- og formueskat til staten, som beregnedes på grundlag af en af skatteyderen indleveret selvangivelse af indtægten i det forløbne kalenderår med fradrag af de udgifter, der havde været forbundet med at erhverve indtægten. Allerede på dette tidlige tidspunkt lagde man grunden til den senere så stærkt kritiserede fradragsjungle.

Udenfor København foretoges ligningen af indkomst- og formueskat ved samvirke af de kommunale myndigheder og særlige skatteråd. I henhold til anordning af 8. okt. 1903 inddeltes de eksisterende amtsråds kredse i 71 såkaldte skatte kredse eller skatteråd. Antallet af skatte kredse indenfor den enkelte amtsråds kreds varierede fra 2 til 5, og hver kreds eller skatteråd havde 3 eller 4 medlemmer. Det var overladt finansministeren at udpege skatterådsmedlemmer, formænd for skatterådene samt stedfortrædere. Ingen kunne samtidig være skatterådsmedlem og medlem af en ligningsmyndighed. Samtlige skatterådsmedlemmer var honorarlønnede, de beskikkedes for en periode af 6 år, og halvdelen afgik hvert 3. år. Indenfor hver amtsråds kreds oprettedes desuden et overskatteråd med amtmanden til formand og iøvrigt sammensat af 2 af finansministeren udpegede medlemmer, 2 af amtsrådet blandt dets medlemmer udpegede repræsentanter og forsåvidt en behandlet skattesag stammede fra en købstad, dennes overligningskommisær.

De modtagne selvangivelser blev i første omgang gennemgået af de kommunale myndigheder, på landet det samlede sogneråd og i købstæderne den særlige ligningskommission. I denne behandling deltog et medlem af skatterådet, men uden stemmeret. Når ligningsarbejdet var fuldent, blev resultatet forelagt det lokale skatteråd til endelig godkendelse, og ligningsfortegnelsen skulle være klar til offentliggørelse 1. august. Rejste en skatteyder indsigelse, blev sagen forelagt

Skema til Selvangivelse for her i Landet bosatte Personer. /.

(Se omslaende Vejledning og Uddrag af Loven).

I Henhold til § 23 i Lov af 15. Maj 1903 om Indkomst- og Formueskat til Staten angiver undertegnede Z. V. A. Redøhl Sogneprest

boende i Østet Skov - Østet Sogn - H. Høghaus Amt

at min Indkomst, herunder Indkomsten for de til min Husstand hørende Personer, jfr. Lovens § 7, nemlig:

Her anføres Navnene paa de Personer, hvis Indkomster ere medregnede.

i Aaret 1903 fra den 1 Januar til den 31 Decbr har beløbet sig til:

	Kroner
1. af Land-, Skov- og Havebrug, af Industri, Handel, Haandværk, Fabrikdrift, Søfart, Fiskeri, af Bortfæstning, Bortforpagtning og Udleje af faste Ejendomme samt af lignende Erhverv eller Virksomhed ...	
2. af Arbejde, Tjeneste eller Bistandsydelse af enhver Art, af Embede og Bestilling, af Pension og Ventepenge, Klosterhævning, Livrente, Overlevelsrente, Aftægt eller deslige samt af Gaver, Lotterispil og andet Spil og Væddemaal	6404 1/2 77 1/2
3. af Kapitalformue, saasom Rente og Udbytte af alle Slags Obligationer, Aktier og andre inden- og udenlandske Pengeeffekter samt af Kapitaler udlaante her i Landet eller i Udlandet	
Heri fradrages:	Ialt 6404 1/2 77 1/2
Beløb, der ere udrede i direkte personlige Skatter til Stat, Kommune og Kiike	261 - 14 =
Skatteprocenten bliver saaledes at fastsætte efter en Indkomst af:	Kroner 6143 - 58

I ovenstaaende Beløb bliver ved Beregningen af min skattepligtige Indkomst i Henhold til Lovens § 8 at fradrage for min Person 600 Kr. og for 3 Børn, der den 1. Januar d. A. vare under 15 Aar 210 Kr.

Min og de til min Husstand hørende Personers Formue 810 Kr. efter Fradrag af Gæld anslaaer jeg til ialt 1300 Kr.

Underskrift:

Østet Skov den 2 Februar 1904
Z. V. A. Redøhl
 Sogneprest

overskatterådet til endelig afgørelse. Overskatterådet kunne ligeledes tage stilling til sager, der forelagdes det enten af finansministeren eller af de lokale ligningsmyndigheder. Skatten opkrævedes halvårligt 1/4 og 1/10, og kommunekassen indbetalte den del af den opkrævede skat til statskassen, som denne skulle modtage. For landkommuner og handelspladsers vedkommende foretoges denne indbetaling gennem amtstuerne. Som vederlag for kommunens ligningsarbejde udbetalte statskassen 1½ % af det indbetalte skattebeløb. Ved en revision af loven om indkomst- og formueskat til staten af 8. juni 1912 afløstes de eksisterende overskatteråd af en enkelt central myndighed, kaldet landsoverskatterådet. Denne nye institution fik ialt 9 medlemmer. Formand og endnu et medlem var udnævnt af kongen, 3 af finansministeren og 2 af henholdsvis folke- og landsting. Ingen af disse måtte være rigsdagsmedlemmer. I det væsentlige overtog den nye institution de gamle overskatteråds funktioner. Indførelsen af indkomst- og formueskat til staten berørte ikke amtsforvalternes embedsvirksomhed.

3. Toldvæsenet

De indirekte skatter til staten d.v.s. told- og konsumtion, opkrævedes af de lokale toldembedsmænd.⁷ Som allerede omtalt, forsvandt konsumtionsafgifterne i 1852, men i løbet af perioden indførtes forskellige indirekte afgifter, hvis opkrævning henlagdes under toldstederne. Som omtalt foran s. 117 havde man allerede før 1848 fået oprettet særlige forvaltningsmæssige melleminstanser mellem centralmyndigheden i København og de lokale toldembedsmænd. Disse lokale »overøvrigheder« kaldtes overtoldinspektorer, og der fandtes 3 sådanne embeder, nemlig 1 for Nørrejylland, 1 for Fyns stift og 1 for Sjællands og Lolland-Falsters stift. I periodens løb indskrænkedes de

Pastor V. Redøhls selvangivelse, dat. 2. februar 1904. Ved systemskiftet i 1901 åbnedes mulighed for gennemførelsen af en omfattende lovgivning i overensstemmelse med venstrereformpartiets politiske synspunkter. Øverst på ønskesedlen stod en omfattende omlægning af statsskatterne, hvorved de traditionelle grundskatter (hartkornsskatterne) afløstes af indkomst- og formueskat. Alle skattepligtige borgere fik mulighed for at indgive en selvangivelse, som kunne danne basis for ligningsmyndighedernes beregning af statsskatten. På bagsiden af den gengivne selvangivelse fra 1904 var trykt den fornødne vejledning. Original i Osted-Allerslev sognearkiv. Pk. nr. 30/II Selvangivelser 1904-05. LAS.

til to, nemlig et for Østifterne, hvor overtoldinspektøren havde sit kontor i København, og et for Nørrejylland, hvor kontoret lå i Århus. Overtoldinspektørerne var de lokale toldembedsmænds foresatte, og de førte tilsyn med toldvæsenet i deres respektive distrikter, herunder også med toldvæsenets bygninger og inventar. De skulle endvidere foretage regelmæssige kasseeftersyn. Kun på begrænsede områder havde de besluttende myndighed. De fleste sager måtte indsendes til generaltolddirektoratet, som havde den endelige afgørelse.

Ved periodens begyndelse fandtes der 78 lokale toldembeder under ledelse af en inspektør eller toldforvalter. Bornholm, som aldrig havde kendt konsumtion, havde sit specielle toldvæsen, og der fandtes ligeledes særlige toldembedsmænd på Læsø, Anholt og Samsø. De fleste toldsteder var henlagt til købstæderne, og der var stor forskel på de enkelte embeders bemanning. Et efter datidens forhold omfattende toldembede var kontoret i Helsingør. I løbet af perioden skete visse omlægninger og reduktioner, og i 1919 fandtes 67 lokale toldsteder foruden det særlige toldvæsen på Samsø og Bornholm. Samtidig var det underordnede personale ved de enkelte toldkontorer blevet kraftigt forøget. Det hænger først og fremmest sammen med, at en række nye opgaver var blevet henlagt til toldkontorerne. Det var navnlig administrationen af forbrugsafgifterne, som øgede forretningernes omfang. I 1873 havde man pålagt roesukkerfabrikationen en forbrugsafgift, i 1891 blev der lagt afgift på øl og i 1911 indførtes en særlig tobaksbeskatning. Foruden opkrævning af de indirekte skatter varetog toldmyndighederne i visse søkøbstæder også skibsregistrering, mønstring af skibsmandskab og tilsyn med skibets dybgående og lasteliner.

Ved siden af det ordinære toldvæsen eksisterede der ved periodens begyndelse et særligt grænsetoldopsyn på vestkysten af Fyn under ledelse af to inspektører, hvoraf den ene var kontrollør i Fåborg. Deres opgave var at hindre smuglerier fra Nordslesvig. De varetog kystbevogtningen fra Middelfart i nord til Vester Skerninge i syd, og til deres assistance var ansat et antal strandkontrollører.

Efter Sønderjyllands afståelse i 1864 oprettedes en særlig afdeling af toldvæsenet langs den nye statsgrænse, som indtil 1908 opretholdtes under betegnelsen »Landtoldgrænsen«. De nærmere bestemmelser om toldforholdene ved landegrænsen fastlagdes i lov af 23. maj 1873, som ophævede tidligere love af 23. dec. 1864 og 7. april 1865. Loven

af 1873 var gældende indtil gennemførelsen af lønningsloven af 27. maj 1908. Langs landegrænsen oprettedes toldsteder ved Vamdrup og Egebæk jernbanestationer og ved Taps på chausseen mellem Kolding og Haderslev. Toldstederne ved Egebæk og Taps ophævedes 1901 og 1902 som selvstændige toldsteder og henlagdes henholdsvis under Ribe og Kolding. Det selvstændige toldsted i Vamdrup nedlagdes 1. juni 1921, men fortsatte som kontrolsted under Kolding. De ved grænsetoldstederne ansatte personer havde ret til at bære våben.

Ved siden af grænsetoldpersonalet deltog også et særligt grænsepolitil i bevogtningen af grænsen. Det var militært organiseret, men sorterede under generaltolddirektoratet. Med tiden benævnedes det grænsegendarmeriet. Ved periodens udgang kommanderedes det af en oberstløjtnant med bopæl i Kolding, medens en kaptajn, bosiddende i Ribe, virkede som næstkommanderende. Korpset bestod i 1919 iøvrigt af 100 underofficerer og gendarmere. Både personalet ved det fynske grænsetoldopsyn og ved det særlige landtoldgrænsevæsen aflønnedes efter de almindeligt gældende bestemmelser for toldmedlemmets aflønning. 13. maj 1911 udstedtes en særlig lønningslov for grænsegendarmeriet.

Indtil 1903 opretholdtes det i 1824 oprettede krydstoldvæsen, som havde til opgave at hindre smuglerier ad søvejen. Det rådede over et antal småskibe og både og havde en søofficer som chef. Desuden var et større antal toldassistenter knyttet til denne særlige toldafdeling. Med tiden følte man, at krydstoldvæsenet havde overlevet sig selv. Det havde altid kun været udstyret med sejlskibe og kunne derfor ikke operere, når isen havde bundet farvandene eller om natten. Ved lov af 24. marts 1899 begyndte man at afvikle virksomheden, og krydstoldvæsenet nedlagdes definitivt ved lov af 24. april 1903.

Toldetaten udviklede sig indenfor perioden til en af de store forvaltningsenheder indenfor lokaladministrationen. Det skyldtes naturligvis i første række den økonomiske udvikling, men også at nye og tidrøvende opgaver blev overdraget toldvæsenet. Aflønningen af det faste personale fra assistenter til overtoldinspektører reguleredes ved forskellige love, og det samme gjaldt bestemmelserne om den kontorholdsgodtgørelse, som var tilstået de enkelte embeder (se fx. lov af 30. marts 1889). Senest reguleredes lønningerne ved lov af 17. maj 1916.⁸ Med tiden koordineredes disse med lønningerne for tjenestemænd ved post- og telegrafvæsenet samt ved statsbanerne.

Domstole og politi

1. Indledning

Grundlovsfædrene havde tænkt sig, at det skulle være muligt indenfor en kortere årrække at få gennemført de bestemmelser i praksis, som indeholdtes i den nye forfatning vedr. den dømmende myndighed. Det gjaldt for det første adskillelsen af den dømmende og udøvende magt, offentlighed og mundtlighed i retsplejen og indførelse af særlige nævningedomstole til påkendelse af alvorligere misgerningssager og politiske sager. Der skulle imidlertid komme til at gå flere menneskealdre, inden man fik gennemført disse principper. Grundloven indeholdt iøvrigt en bestemmelse om, at den dømmende magts udøvelse kun kunne ordnes ved lov, og det blev ligeledes fastslået, at domsmagt knyttet til besiddelse af ejendomsret skulle afskaffes. Ved lov af 28. april 1850, som trådte i kraft 1. jan. 1851, ophævedes de sidste rester af den patrimonielle skifteforvaltning og lensbesiddernes gamle birkerettigheder. Man fik også omgående iværksat grundlovens påbud om, at en anholdt person inden 24 timer skulle føres for en dommer, der ved en særlig kendelse skulle afgøre, om personen fortsat skulle holdes fængslet eller frigives. Allerede 11. juni 1849 blev to arresteranter fængslet efter kendelse af kriminalassessor A.C. Meyer ved Københavns kriminal- og politiret.⁹ Af andre grundlovsbestemmelser vedr. domsmagten skal nævnes, at en dommer sikredes mod afsættelse og forflyttelse mod sin vilje, og at han i tilfælde af afsked havde ret til at forlade sit embede uden tab af indtægter. Endelig indeholdt grundloven en bestemmelse om, at en borger kunne lade en øvrighedsresolution påkende ved domstolene.

På visse begrænsede områder lykkedes det at få gennemført princippet om offentlighed og mundtlighed i sagsbehandlingen. Det skete i forbindelse med oprettelsen af den særlige rigsret (lov af 3. marts 1852) og ved etablering af den særlige københavnske sø- og handelsret (lov af 19. febr. 1861). Det samme skete, da man i 1863 fik oprettet en såkaldt offentlig politiret indenfor rammerne af kriminal- og politiretten i København (lov af 11. febr. 1863). Indenfor de alminde-

lige domstole administreredes retten imidlertid efter de i den foregående periode fastlagte principper. Fra politisk og juridisk hold udfoldede man betydelige anstrengelser for at få gennemført den ønskede retsreform, men længe var alle forsøg forgæves. Først i 1916 lykkedes det justitsminister C.Th. Zahle at få gennemført den vigtige lov om rettens pleje, som trådte i kraft 1. okt. 1919.

2. Landsoverretterne

I hele perioden 1849-1919 virkede de to i 1805 oprettede landsoverretter i København og i Viborg. Deres opgaver var at pådømme sager i 2. instans afsagt af de eksisterende underretter henholdsvis øst og vest for Lillebælt. Sagsbehandlingen var skriftlig, og i hver sag voterede 5 dommere. På grund af en konstant stigning i antallet af indankede sager, blev det nødvendigt ved flere lejligheder at øge assessorernes antal. Ved periodens begyndelse var landsoverretten i København normeret med en justitiarius og 13 assessorer. I 1919 var assessorernes antal steget til 19. Landsoverretten i Viborg havde i 1849 en justitiarius og 6 assessorer. I 1919 var der normeret 8 assessorer.

Endnu i en lang periode holdt man fast ved den gamle praksis, at landsoverretterne kun havde een ugentlig tingdag, og at retten kun kunne sættes, når mindst 5 dommere var nærværende. Disse gamle regler medførte, at en domsafgørelse i mange tilfælde trak unødigt længe ud. Hertil bidrog også bestemmelsen om, at mindst 5 dommere skulle votere i hver sag. Ved lov af 22. dec. 1910 fik man gennemført, at der kunne afholdes flere ugentlige retsdage, og at retten kun behøvede at være beklædt med en enkelt dommer. Desuden indskrænkedes antallet af voterende fra 5 til 3. Initiativet til denne vigtige reform, som medførte en hurtigere afvikling af verserende sager, var taget af landsoverretten i København, men fik gyldighed for begge landsoverretter.¹⁰

Overretternes opgave var at virke som appeldomstole. Det udelukkede imidlertid ikke, at assessorerne fra tid til anden fik overdraget andre hverv. Det gælder især de københavnske assessorer. Flere fik således pålagt at deltage i forskelligt juridisk kommissionsarbejde, som bl.a. havde til formål at forberede nye love. Et antal assessorer virkede endvidere permanent som censorer ved juridisk eksamen ved Københavns universitet, og da man i 1872 oprettede et embede som

næstformand for sø- og handelsretten, blev det bestemt, at denne post skulle varetages af en af de københavnske overretsassessorer. I 1905 oprettedes værgeråd, som skulle tage stilling til sager om forbruderske og forsømte børn og unge. En assessor blev formand for overværgerådet, og et mindre antal assessorer ledede de lokale københavnske værgeråd. I 1917 indførtes ved lov huslejenævn både i København og i en række provinsbyer. Formandsposterne i disse nævn varetoges ligeledes af overretsassessorer. Denne forøgede arbejdsbyrde medførte, at man fra tid til anden måtte konstituere overretsassessorer ud over det normerede antal.

Ved den almindelige lønningslov for kongerigets embedsmænd af 19. februar 1861, som stort set var gældende indtil 1919, godkendtes nye principper for assessorernes aflønning. Alle fik samme begyndelses- og slutløn, og man nåede denne med faste stigninger hvert 3. år. For justitiarius var begyndelseslønnen i 1919 6.000 kr. og kunne stige til 7.200. For assessorerne var beløbene henholdsvis 3.200 og 4.800 og for justitssekretæren 2.800 og 4.000. Den sidstnævnte embedsmand, som varetog rettens skriverforretninger, opnåede dog kun lønforhøjelse hvert 5. år.¹¹

Det stærkt stigende antal forretninger ved de to landsoverretter medførte, at der fra tid til anden måtte normeres øget juridisk assistance for justitssekretærene, og ligesom i ministerierne førte de pågældende tjenestemænd titel af assistenter. Foruden juridisk medhjælp måtte man også i stigende omfang have almindelig skriverhjælp. Alle dokumenter udfærdigedes længe i håndskrift, og først fra slutningen af århundredet begyndte man at anvende skrivemaskiner.

3. By- og landjurisdiktioner

De retslige underinstanser udenfor København bestod i denne periode som tidligere af købstadjurisdiktioner, ledet af en byfoged, og landjurisdiktioner, administreret enten af herredsfogeder eller birkedommere. Den i den foregående periode konstaterede sammenlægning af retsbetjentembeder fortsatte også i årene efter 1849. Man var navnlig indstillet på at nedlægge de få endnu eksisterende selvstændige retsskriverembeder og lade dommeren overtage også skriverforretningerne. Endvidere foretog man stadig sammenlægning af tidligere selvstændige jurisdiktioner til nye og større retskredse. Som et karakteri-

stisk eksempel på en sådan sammenlægning af jurisdiktioner kan nævnes den lollandske jurisdiktionsomlægning i 1856.¹² Forud var gået årelange forhandlinger med de implicerede parter, incl. amtsrådet. Før 1856 eksisterede der på Lolland 17 selvstændige jurisdiktioner, nemlig 5 købstadjurisdiktioner, 4 herreder, 1 kgl. birk og 7 private birker. I 1856 fik man nedlagt 4 birker og i 1861 yderligere 2, således at retskredsens antal blev formindsket til 11. Samtidig nedattes antallet af retsbetjente fra 10 til 7. Ved den nedenfor s. 298f. omtalte lønningslov for retsbetjente benyttede man lejligheden til at nedlægge ikke mindre end 15 embeder, hvoraf det ene dog var et rådmandsembede i Helsingør. Når forhandlingerne om nedlæggelse af retsbetjentembeder ofte trak ud i årevis, hang det sammen med, at man ofte måtte afvente de pågældende embedsmænds naturlige afgang. Grundlovens påbud om, at ingen dommer kunne afskediges uden med bevaring af eksisterende indtægt skulle jo respekteres. Der forekom dog også i periodens forløb oprettelse af enkelte nye embeder. Som eksempel kan nævnes indretning af et særligt birketing for Frederiksberg. Fra 1. juni 1888 udskiltes Frederiksberg kommune fra sit tidligere retslige tilhørsforhold til Københavns amts søndre birk, og der oprettedes et særligt birketing (lov af 5. april 1888). Den nye jurisdiktion blev normeret med ikke mindre end to dommere, idet der oprettedes et særligt embede som straffedommer. Til dette embede henlagdes også pådømmelsen af offentlige og private politisager samt eventuelle søretssager.

Medens antallet af retsbetjentembeder i 1849 kan opgøres til ca. 160, var det i 1919 sunket til 106. Reduktionen havde især ramt de tidligere selvstændige skriverembeder. Endnu i 1849 eksisterede der selvstændige embeder som byskrivere i 23 købstadjurisdiktioner og i landjurisdiktionerne yderligere 5 embeder. I 1919 var samtlige byskriverembeder forsvundet, idet de var overtaget af de respektive byfogeder, og på landet fandtes kun et enkelt selvstændigt skriverembede, nemlig som herredsskriver i Nørvang og Tørrild herreder i Vejle amt. I 1919 varetog 21 byfogeder udelukkende en købstadjurisdiktion, medens 36 byfogeder desuden administrerede en eller flere landjurisdiktioner. Der fandtes 24 herredsfogeder og birkedommere, der kun havde en enkelt landjurisdiktion under sig, medens andre 24 varetog de retslige forretninger i to eller flere retskredse.

Foruden de egentlige retsbetjente havde man endnu i 1919 i enkel-

te købstæder bevaret særlige embeder som auktionsdirektører. Det gælder Hillerød, Odense, Ålborg, Randers og Århus. I Odense bestred auktionsdirektøren desuden hvervet som skifteforvalter. Ved samtlige embeder fandtes desuden et vist antal medhjælpere, dels juridisk uddannet fuldmægtigpersonale, dels egentlige skrivere, i ældre tid benævnt »skriverkarle«. Dette personale aflønnedes af den til hvert embede bevilgede kontorholdsgodtgørelse.

Indtil 1861 udgjorde aflønningen af retsbetjentene et broget billede. De fleste modtog et mindre, kontant vederlag, fastsat til forskellig tid og af forskellig størrelse. Dette beløb udbetaltes af statskassen. Hovedindtægten bestod i sportler og forskellige retsgebyrer. Nogle embeder havde endvidere embedsbolig, og den fra gammel tid eksisterende betaling af dommerkorn eksisterede stadig. Resultatet heraf var stor ulighed i aflønningen fra embede til embede, og indtægten stod ikke altid i et rimeligt forhold til forretningernes omfang. En reform af disse forhold var derfor meget nødvendig.

Inden justitsministeriet kunne forelægge rigsdagen et forslag til en nyordning og harmonisering af de eksisterende tilstande, foretoges en omfattende undersøgelse af de enkelte embeders økonomiske forhold. Man udbad sig oplysning om et gennemsnit af den årlige bruttoindtægt fra de to perioder 1850-54 og 1855-59, og man indhentede ligeledes oplysninger om kontorhold i 1859. Også en meddelelse om retskredsens folkemængde og areal blev afkrævet. Samtlige indhentede oplysninger forelagdes rigsdagen med et lovforslag, hvori man både fastsatte de kommende lønninger og den fremtidige kontorholdsgodtgørelse.¹³ Som eksempel på et af de »fed« embeder kan nævnes birkedommeren i Københavns amts nordre birk, hvis årlige bruttoindtægt i perioden 1855-59 var opgjort til 12.593 rdl. Heraf skulle dommeren dog anvende ca. 4.000 rdl. til kontorhold og 2.000 rdl. til politiets fremme i retskredsen.

Justitsministerens forslag gik ud på at inddele de eksisterende retsbetjentembeder i 5. klasser med en grundløn på henholdsvis 3.000, 2.500, 2.000, 1.500 og 1.200 rdl. Hertil kom visse alderstillæg efter 5 eller 10 års tjeneste. Samtidig indførtes den bestemmelse, at sportler og retsgebyrer skulle indgå i statskassen, og at den enkelte retsbetjent skulle have et fastsat beløb i kontorholdsgodtgørelse, afpasset efter det enkelte embedes specielle forhold. I forslaget opererede man med beløb mellem 3.862 rdl. (birkedommeren i nordre birk) og 130 rdl.

(birkedommeren på Fejø).¹⁴ Forslaget om et lønningssystem opbygget i 5 lønklasser vandt rigsdagens tilslutning og indgik i lov af 19. febr. 1861 om »faste lønninger for retsbetjent- og magistratsemeder«, som bar justitsminister A.L. Casses kontrasignatur, medens rigsdagen foretrak, at fastsættelsen af de fremtidige kontorholdsudgifter skulle afgøres ved selvstændige love for de enkelte embeder. Loven af 1861 knæsatte princippet om en fast aflønning af en indflydelsesrig embedsmandsgruppe, og inddelingen i de 5 lønklasser bevarede indtil periodens udgang, dog gennemførtes visse justeringer i henhold til love af 1. juli 1870 og 29. april 1913. I 1919 udgjorde grundlønnen for retsbetjente i de 5 lønklasser henholdsvis 6.200, 5.200, 4.800, 4.000 og 3.600 kr., hvortil kom alderstillæg. Også kontorholdsgodtgørelserne måtte fra tid til anden reguleres i forhold til stigningen i embedsforretningerne. I 1918 modtog birkedommeren i nordre birk således 20.670 kr. og birkedommeren på Læsø 2.170 kr. De to embeder var klassificeret i henholdsvis 1. og 5. lønklasse.¹⁵

Omtrent på samme tid fik man også gennemført nye bestemmelser om vederlag til retsbetjentenes lokale medarbejdere, nemlig sognefogederne. Hidtil havde disse ikke oppebåret noget kontant vederlag, men de havde været fritaget for deltagelse i forskellige kommunale byrder, og der var ikke pålagt dem nogen afgift til den såkaldte amtsrepartitionsfond. Ved lov af 4. marts 1857 blev deres løn fastsat til et beløb mellem 20 og 100 rdl., afpasset efter deres »embedsdistrikts« omfang. Lønnen afholdtes af amtsrepartitionsfonden og fastsattes af amtsrådet. Loven omfattede også de specielle bornholmske sandemænd.

4. Retsbetjentenes embedsopgaver

Underrettsdommerens virksomhed bestod stadig først og fremmest i at afsige domme i civile og kriminelle sager samt i alle forekommende politisager. Bortset fra Frederiksberg birketing var samtlige jurisdiktioner kun normeret med een dommer. Ved siden af denne virksomhed foretog dommeren tinglæsning og skifteforvaltning. Med hensyn til tinglæsningen skete der ingen større principielle ændringer i perioden 1849-1919, men antallet af foretagne tinglæsninger øgedes betydeligt i mange retskredse. Efter at den gamle patrimonielle skifteforvaltning var blevet ophævet ved loven af 28. april 1850, var un-

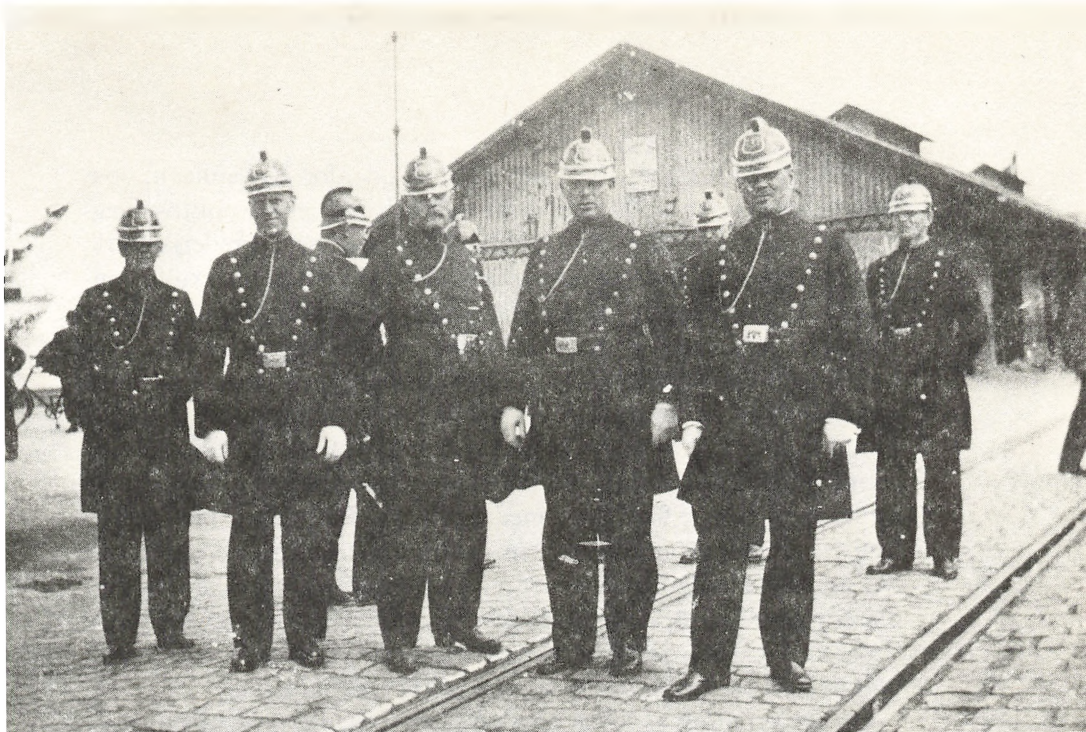
derretsdommeren den eneste fungerende offentlige skifteforvalter. Indtil 1868 varetog han ligeledes hvervet som overformynder og bestyrer af umyndige arvingers kapitaler. Ved lov af 26. maj 1868 henlagdes disse forretninger under en central myndighed i København, kaldet overformynderiet. Af andre traditionelle retsbetjentopgaver, som videreførtes, kan nævnes foged- og auktionsforretningerne.

Ved siden af disse rent juridiske forretninger udførte underretsdommeren fortsat en række mere administrativt betonedede opgaver, af hvilke navnlig udøvelsen af den lokale politimyndighed spillede en afgørende rolle. Indtil 1919 eksisterede der, bortset fra København, ingen selvstændige embeder som politimester. Den stedlige retsbetjent (byfoged, herredsfoged eller birkedommer) virkede som politimester. Kun i Odense og Århus førte byfogeden også titel af politimester. I mange love opererede man imidlertid med begrebet politimester, men hermed mentes altså den stedlige retsbetjent. I købstæderne fandtes fra gammel tid et kommunalt ansat og lønnet politikorps, som retsbetjenten kunne støtte sig til. I landdistrikterne var sognefogeden hans lokale repræsentant.

Af nye embedsopgaver, som i løbet af perioden tillagdes retsbetjentene, skal følgende nævnes:

Ved lov af 13. april 1851 om ægteskab udenfor folkekirken tillodes det personer, som ikke hørte til folkekirken eller til et af staten ikke-ankendt trossamfund at indgå ægteskab for den borgerlige myndighed. Også personer, som tilhørte forskellige trossamfund, kunne blive borgerligt viede. Vielsen skulle i købstæderne foretages af magistrat eller byfoged og i landdistrikterne af enten herredsfoged eller birkedommer. De almindelige regler for ægteskabs indgåelse, således som de var fastlagt i frd. af 30. april 1824, skulle følges, og det blev desuden pålagt, at ægteskabet skulle tinglæses på det sted, hvor bruden hørte hjemme. Tilhørte ægtefællerne forskellige trossamfund, skulle det overfor øvrigheden kundgøres, i hvilken tro eventuelle børn skulle opdrages. Vielsen skulle foretages i nærværelse af to vidner, og der skulle anlægges en særlig vielsesprotokol. Dette påbud er imidlertid ikke blevet fulgt alle steder, og man kan finde tilførsler om indgåelse af ægteskaber i andre embedsprotokoller fx rådstueprotokoller, skøde- og panteprotokoller og notarialbøger.¹⁶

Som udøvere af den lokale politiforvaltning fik retsbetjentene i løbet af perioden udvidede embedsforretninger, dels ved at der tillagdes

Kommunale politibetjente forsamlet på havnepladsen i Ålborg. For den generation, der erindrer første verdenskrig og årene derefter, står datidens kommunale ordenshåndhævere i lysende erindring. Den blanke hjelm, den korte uniformsjakke med de to rækker pudsede messingknapper, snoren med alarmfløjten og det brede læderbælte virkede imponerende. Når to eller tre af disse kraftige mandfolk stillede sig side om side på tværs af gaden, når det trak op til uro og slagsmål, var deres blotte nærværelse tilstrækkelig til at dæmpe de urolige gemytter. Fra 1937 overtoges det kommunale politi af statsmagten. Fotografi i lokalhistorisk arkiv for Ålborg kommune.

dem en række nye opgaver, dels som følge af den kraftige befolkningsforøgelse, som navnlig satte ind efter århundredskiftet. Dette var navnlig mærkbart i landets mange små og store købstæder. Også den moderne industrialismes gennembrud i årene efter 1870 øgede politimyndighedernes arbejdsbyrde, og tidens stærke sociale og politiske brydninger påkaldte også politiets indgriben. Til støtte for politimyndigheden oprettedes, ved en foreløbig lov af 27. okt. 1885, et militært organiseret gendarmerikorps – kaldet de blå – til opretholdelse af den indre ro og orden. Korpset var opdelt i 4 afdelinger med fast station i henholdsvis København, Ringsted, Kolding og Århus, og assistance fra korpset kunne rekvireres af enten amtmand, den lokale politimyndighed eller toldvæsenet. Korpset ophævedes 5. april 1894 og var således kun en midlertidig foranstaltning.

Ved lov af 4. febr. 1871 om politiet udenfor København, som trådte i kraft 1. jan. 1872, krævedes indførelse af særlige politivedtægter for alle købstæder samt på Frederiksberg og i Frederiksværk, Marstal, Løgstør, Nørresundby og Silkeborg. Vedtægterne skulle konciperes af amtmanden i samarbejde med den stedlige kommunalbestyrelse. Politivedtægten understregede politiets pligt til: at våge over orden og velanstændighed på offentlige steder, at føre tilsyn med torvehandelen og anden erhvervsudøvelse, at forebygge ulemper og hindringer for færdselen, at sørge for fredning af offentlige indretninger og at opretholde orden på offentlige beværtnings- og forlystelsessteder samt at give forskrifter med hensyn til offentlige forestillinger. Endvidere skulle politivedtægten indeholde de fornødne regler om det stedlige brandkorps, tilsynet med offentlige fruentimmere og den offentlige renlighed, såfremt der ikke på stedet fandtes en særlig sundhedsvedtægt. Overtrædelser af vedtægten kunne straffes med bøder indtil 50 rdl., og de behandlede som offentlige politisager.

I et særligt afsnit af loven blev politiets rettigheder og pligter nærmere opregnet, herunder gældende bestemmelser om arrest, husundersøgelser o.lign. samt indskriden ved offentlige forsamlinger under åben himmel. Det indskærpedes under alle forhold at udvise høflighed, besindighed og mådehold. Udgifterne til politiformål skulle afholdes af kommunens kasse, politikassen eller amtsrepartitionsfonden. Der kunne også udarbejdes politivedtægter for landdistrikterne, hvis amtsrådet ønskede det, og efter at der var indhentet en udtalelse fra sogneråd og stedlig politimester.

Lovens § 2 c pålagde den lokale politimyndighed at føre tilsyn med løsagtige fruentimmer. Ved lov af 10. april 1874 mod venerisk smittes udbredelse specificeredes politimesterens tilsynspligt yderligere, og der blev i lighed med de gældende københavnske regler givet retsbetjenten bemyndigelse til at give de offentlige fruentimmere en advarsel til politiprotokollen, og man specificerede de straffe, som kunne idømmes ved overtrædelse af advarsler og tilhold. Sådanne sager behandlede politiretsvis. Ved lov af 30. marts 1906 om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte ophævedes den politimæssige reglementering af erhverv ved utugt. Politimyndigheden bevarede dog fortsat en vis tilsynspligt og var berettiget til at skride ind mod kvinder, som drev utugt som erhverv, dog i overensstemmelse med lovgivningen om løsgængeri. Der kunne fortsat gives

advarsler, men kun når den sigtede ikke forlangte dom.

Som omtalt foran s. 186f. havde man i 1831-32 pålagt retsbetjentene at løse visse sundhedspolitiske opgaver, og i hvert fald på papiret eksisterede der særlige sundhedskommissioner i enkelte retskredse. Den store koleraepidemi i København i 1853 gjorde spørgsmålet om oprettelsen af et aktivt sundhedspoliti aktuelt, og mellem justitsministeriet og sundhedskollegiet diskuteredes problemerne omkring et kommende sundhedspolitis organisation. I 1857 kunne justitsministeriet forelægge rigsdagen et vidtgående lovforslag om sundhedspolitiet.

I motiveringen fældede justitsministeriet en hård dom over de hidtil gennemførte foranstaltninger, og årsagen hertil førtes tilbage til manglende regler for politimyndighedens beføjelser på dette vigtige område, hvor man hidtil heller ikke havde kunnet give politimesteren den fornødne lægelige støtte. Man var klar over, at der let kunne opstå konflikter mellem sundhedspoliti og befolkning, hvis sundhedspolitiets indgreb berørte privates økonomiske interesser og personlige forhold. Man ønskede derfor repræsentanter for befolkningen tilknyttet sundhedspolitiet og klare bestemmelser om de forhold, som måtte anses for sundhedsfarlige, og om hvor den eksekutive magt kunne sætte ind. Lovforslaget gik ud på, at der i alle købstæder og landkommuner skulle oprettes sundhedskommissioner med politimesteren som formand og den stedlige embedslæge som født medlem. Desuden skulle kommunalbestyrelsen udpege 3 medlemmer. Amtmand og embedslæge skulle føre tilsyn med de lokale sundhedskommissioner og udgøre amtets sundhedskommission. Sundhedskommissionerne fik tillagt vidtgående beføjelser til at skride ind, hvor det almene vel krævede det. I lovforslaget nævnedes man indseende med den offentlige renlighed, skadeligt vands afledning, tilvejebringelse af godt drikkevand, forbud mod salg af fordærvede eller forvanskede levnedsmidler. Indtil en ny bygningslov var vedtaget, skulle sundhedskommissionerne også våge over, at nybygninger ikke frembød sundhedsfare. Afløb skulle være i orden, og der skulle sørges for passende latriner og gruber til kreaturgødning. Nærmere regler skulle fastlægges i de stedlige sundhedsvedtægter. Den udøvende magt i alle sundhedssager overdroges politimesteren, som fik en vidtgående tilsynsmyndighed.

Rigsdagen ville imidlertid ikke godkende et så vidtgående lovforslag, da man mente, at sundhedskommissioner under politimesterens

formandsskab kunne medføre uønskede indgreb i den personlige frihed og i ejendomsretten. Man havde imidlertid ikke noget imod, at der i samarbejde med de kommunale myndigheder udarbejdedes sundhedsvedtægter, på hvis indhold kommunalbestyrelsen havde den afgørende indflydelse. Man mente ligeledes, at det måtte være op til den enkelte kommunalbestyrelse at bestemme, om man overhovedet skulle have en sundhedsvedtægt. Loven af 12. jan. 1858 om sundhedsvedtægter blev foreløbig gældende i 5 år, den blev i 1863 forlænget endnu 5 år og fik gyldighed indtil videre ved lov af 28. marts 1868. I mange tilfælde så kommunerne deres fordel i at få vedtaget en sundhedsvedtægt, og flere kommuner oprettede også sundhedskommissioner til at overvåge vedtægtens pålæg. Politimesteren fik ikke sæde i disse kommissioner. Loven indeholdt dog en bestemmelse om, at han skulle våge over sundhedsvedtægternes regler, og overtrædelser kunne straffes med bøder indtil 200 rdl. Sagerne behandlede som offentlige politisager, og bøderne tilfaldt politikassen.¹⁷

Med lovene om sundhedsvedtægter var man nået et skridt længere med hensyn til bekæmpelse af sundhedsfarlige forhold. Fra tid til anden truede imidlertid farlige epidemier, og den naturlige rædsel for, at den frygtede asiatiske kolera påny skulle vise sig, foranledigede nye lovgivningsinitiativer. Således gennemførtes 1. maj 1868 en lovgivning, som skulle hindre koleraens indtrængen i riget ad søvejen. En ny og mere udførlig lov gennemførtes 2. juli 1880, hvor myndighederne fik mistanke om smitsomme sygdommes eksistens ombord i anløbende skibe. I samtlige søkøbstæder skulle der nedsættes en karantænekommission med politimesteren som formand og ekspederende medlem. Kommissionen skulle tiltrædes af stadslægen og stedets øverste toldembedsmand. Udenfor søkøbstæderne skulle karantænetilsynet varetages af toldvæsenets embedsmænd, og det blev i loven fastslået, at de ved politiet og kystpolitiet ansatte funktionærer, sognefogeder, strandfogeder, lodser og havnevæsenets betjente skulle bistå karantænekommissionerne og toldvæsenet i udførelse af deres pligter på dette betydningsfulde område.

Loven af 1880 tog udelukkende sigte på udefra kommende epidemier, men regeringen mente, at der var brug for en yderligere styrkelse af sundhedspolitiet, også i kampen mod indenlandske epidemiske sygdomme. Man forelagde derfor i 1885 et omfattende lovforslag til bekæmpelse af disse sygdomme. På grund af de politiske spændinger

kunne forslaget først blive vedtaget 20. april 1888, foreløbig med en gyldighed af 5 år. Loven gentoges 30. marts 1892 og gjaldt herefter indtil videre. Ved de nye bestemmelser om kampen mod de epidemiske sygdomme fik politimester og distriktslæge ordre til at tage sæde i de eksisterende kommunale sundhedskommissioner. I de købstæder og handelspladser samt i de landjurisdiktioner, som ikke havde en sundhedsvedtægt, skulle der nedsættes en såkaldt overordentlig sundhedskommission med politimesteren som formand og distriktslægen som født medlem. Endvidere skulle kommunalbestyrelsen udpege 3 medlemmer, og det var denne kommissions opgave at foretage alle fornødne foranstaltninger i tilfælde af smitsomme sygdommes truende forekomst. Selv om skiftende regeringer ikke havde formået at gennemføre alle ønskede foranstaltninger med hensyn til forbedring af de offentlige sundhedsforhold, havde man dog fået skabt et vist tilsyn fra de lokale myndigheders side, og de stedlige politimestre havde fået pålagt yderligere beføjelser på dette vigtige samfundsområde.

De i den foregående periode fastsatte regler om brandpolitiet i landdistrikterne (se s. 155f.) udbyggedes i årene efter 1849. Efter langvarige drøftelser på rigsdagen gennemførtes 2. marts 1861 en ny lov om brandpolitiet på landet, som også indeholdt visse bestemmelser om bygningsvæsenet. Hovedgårdsejernes tidligere forpligtelse til at holde brandsprøjte overgik nu til sogneforstanderskaberne, hvis dispositioner skulle godkendes af amtsrådet. På det lokale plan fik sognefoged og brandfoged en række nærmere definerede pligter. Sognefogeden skulle i almindelighed føre det lokale tilsyn med, at lovens bestemmelser blev overholdt, og amtmand og retsbetjent førte tilsyn med sognefogeden. Specielt pålagdes det sognefogeden at kontrollere lovens bygningsbestemmelser, og han havde desuden til opgave at holde ro og orden på brandstedet. Brandfogeden beskikkedes af amtmanden efter indstilling af sogneforstanderskabet, og hans virkeområde, brandfogedkredsen, fastsattes ligeledes af amtmand efter indstilling af sogneforstanderskabet. Hans opgave var at kontrollere, at de krævede brandredskaber fandtes ved de forskellige ejendomme, og han ledede desuden brandslukningen. Overtrædelser af loven behandledes som offentlige politisager. Straks efter en brand skulle politimesteren lade afholde brandforhør på stedet. En kopi af forhøret indsendtes til amtmanden, som traf bestemmelse om det videre for-

nødne.

Ved loven af 1861 var de hidtil eksisterende branddirektører blevet befriet for en væsentlig del af deres hidtidige pligter. Derimod fortsatte de endnu nogle år med de forretninger, som havde forbindelse med brandforsikringen. Ved lov af 23. april 1870 frigjorde staten sig fra brandforsikringen på landet, som overtoges af et privat selskab. Hermed ophørte fra 1872 de hidtil offentligt ansatte branddirektørers virksomhed.¹⁸

Fra gammel tid havde handel og håndværk været købstædernes privilegerede næringsgrene, og magistrat og byfoged havde overvåget, at gældende næringsbestemmelser (herunder lavsreglerne) blev overholdt og overtrædelser pådømt. På landet tilstodes det kun få håndværkere at nedsætte sig, og i første række var der tale om sådanne håndværk, som landmanden var specielt afhængig af (se lovens 3-13-23ff.). Ved en frd. af 23. marts 1827 var det fastsat, at det i fremtiden var amtmanden, som kunne give en håndværker tilladelse til at nedsætte sig på landet. Med hensyn til handel var det forbudt landmanden at sælge sine produkter til omløbende handlende. Produkterne skulle føres ind til købstæderne og sælges på torvet. Der gennemførtes visse lempelser i disse strenge regler ved en frd. af 3. april 1816, men stort set opretholdtes købstædernes privilegier til årene efter 1849.

Grundloven havde på næringslovgivningens område fastsat som almindeligt princip, at alle indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhverv, som ikke var begrundet i det almene vel, skulle ophæves ved lov. 8. marts 1856 gennemførtes en lov om høkerhandel på landet, hvorefter en person, som ønskede at nedsætte sig som høker, skulle henvende sig til sogneforstanderskabet. Billigede man andragendet, kunne politimyndigheden udfærdige det fornødne patent. Normalt skulle en sådan høkerhandel ligge mindst 1 mil fra den nærmeste købstads akseltorv. Indenrigsministeriet kunne dog dispensere fra denne bestemmelse (1/2 mil).

Loven af 1856 var et første og beskedent skridt i retning af at opfylde grundlovens løfteparagraf. Først med loven af 29. dec. 1857 om håndværks- og fabrikdrift samt handel og beværtning m.m. indførtes fuld næringsfrihed. I henhold til § 1 skulle den, som ønskede at drive en næring, der ikke var fri, søge tilladelse hertil af myndighederne. I købstæderne søgte man om borgerskab og i landdistrikterne om næringsbevis. I købstaden var det magistraten (byfogeden) og i landdi-

strikerne politimesteren (retsbetjenten), som udstedte den ønskede bevilling. Udøvede man et erhverv uden en sådan adkomst, kunne man straffes for ulovligt næringsbrug. Sager, som blev anlagt af det offentlige for ulovligt næringsbrug eller af private for indgreb i deres næringsrettigheder, skulle behandles politiretsvis (§ 84). Ved lov af 23. jan. 1862 blev der givet nærmere regler for de personer, som ønskede at drive næring under et forretningsnavn (firma), som var forskelligt fra deres eget navn. Sådanne personer skulle gøre anmeldelse til øvrigheden og modtage et bevis på, at de havde ret til at benytte firmanavn. De nye bestemmelser gav samtlige retsbetjente en vis kontrol med næringsforholdene i by og på land og pålagde dem at føre særlige protokoller over udstedte næringsbeviser, firmaanmeldelser m.m. Man kan i disse protokoller også finde oplysninger om de mange brugsforeninger, som lidt efter lidt blev grundlagt. Også tilladelser til salg af margarine m.m. er indført i protokollerne.

Det såkaldte kystpoliti i Sjælland, oprettet ved plakat af 28. febr. 1817, opretholdtes gennem hele perioden, men blev lidt efter lidt indskrænket. I 1919 eksisterede kun to af de oprindelige hoveddistrikter, nemlig Helsingør- og Amagerlands hoveddistrikter. Den øverste chef for kystpolitiet var Københavns politidirektør, medens birkedommeren på Amager og byfogeden i Helsingør var de lokale ledere af distrikterne. Ved gennemførelsen af retsplejereformen i 1919 bortfaldt det særlige kystpoliti. Visse søpolitiopgaver blev iøvrigt varetaget af det på s. 293 omtalte krydstoldvæsen.

Fængsler og tvangsarbejdsanstalter samt opdragelsesanstalter

Som omtalt foran s. 194f. havde man fra midten af 1830erne haft en stor debat om en modernisering af fængsels- og arrestvæsenet. Der havde været nedsat en stor fængselskommission, som havde udarbejdet forskellige forslag, der på afgørende vis brød med hidtidig praksis. Man var også gået igang med opførelsen af et nyt stort statsfængsel ved Horsens. Talsmanden for de nye ideer på fængselsvæsenets område var statsøkonomen, professor C.N. David. Efter hans opfattelse burde man i Danmark indføre de to nye fængselsystemer, som gennem en årrække havde været praktiseret i USA. Det ene af disse systemer kaldtes det philadelfiske, og i henhold til dette blev de indsatte straffefanger anbragt i enecelle både nat og dag. På dansk kaldtes et sådant system for et forbedringshus. Det andet system, det såkaldte auburnske, der først var blevet gennemført i det berømte Sing-Sing-fængsel i New York, kom på dansk til at hedde et tugthus. Her var fangerne om natten anbragt i enecelle, men om dagen arbejdede de i store arbejdssale, som dog var indrettet således, at fangerne havde mindst mulig kontakt med hverandre.

Efter 1848 overførtes sager vedr. fængsler fra kancelliet til justitsministeriet, og den nye justitsminister C.E. Bardenfleth var indstillet på at få gennemført en fængselsreform så hurtigt som muligt.¹⁹ Professor David blev udnævnt til overinspektør for fængselsvæsenet, og under hans ledelse blev reformarbejdet fremskyndet. Hans første opgave var at få bygget det nye store fængselskompleks i Horsens, som fik navnet Horsens tugthus. Det stod færdigt i 1858. På det tidspunkt var man i fuld gang med at bygge et forbedringshus, som kunne indvies i 1860 i Vridsløse ved København. Da de to institutioner stod færdige, kunne man begynde at flytte fangerne fra de gamle tugthuse og fra Stokhuset i København. Som ledere af de nye fængselsinstitutioner ansattes statslønnede inspektører, og til begge institutioner var desuden knyttet en præst, en læge, et lærerpersonale og et antal underordnede fængselsbetjente. De gamle tugthuse i Stege, Viborg og

Odense samt Stokkhuset nedlagdes. I Viborg og i Stege blev de gamle bygninger efter en omfattende ombygning herefter overtaget af sindsygevæsenet. Med udgangen af 1858 havde David opgivet sin overinspektørstilling, og det blev den tidligere fængselsinspektør Frederik Bruun, som kom til at gennemføre den moderne fængselsindretning.

I 1866 fik man en ny straffelov, som videreførte den gamle sondring indenfor frihedsstraffen mellem strafarbejde og fængselsstraf (simpelt fængsel, fængsel på sædvanlig fangekost og fængsel på vand og brød). Strafarbejde skulle for fremtiden afsones i en af de nye straffeanstalter, således at en længere straf afsonedes i Horsens tugthus og en kortere i Vridsløse forbedringshus. Fra 1870 reserveredes endvidere det gamle tugt-, rasp- og forbedringshus på Christianshavn efter ombygning for kvindelige straffefanger. Anstalten kaldtes fra da af »Straffeanstalten på Christianshavn«, i almindelig omtale »Kvindel-fængslet på Christianshavn«. I 1913 kunne man tage endnu et statsfængsel i brug – i Nyborg – bestemt fortrinsvis for mænd under 23 år. Medens strafarbejde afsonedes i de 4 statsfængsler, afsonedes fængselsstraf i de kommunale arresthuse, som efterhånden blev moderniseret i henhold til det på s. 194 omtalte arresthusreglement af 7. maj 1846. De kom lidt efter lidt også ind under det statslige tilsyn.

I 1910 omdannede man det gamle overinspektørembede til et direktørembede, som sorterede direkte under justitsministeren. Det nye fængselsdirektorat, under hvilket der oprettedes et særligt kontor kaldet »Fængselsvæsenets Arbejdsdrift«, varetog overbestyrelsen af statsfængslerne og tilsynet med de kommunale arresthuse samt de eksisterende tvangsarbejdsanstalter.²⁰

Oprettelsen af nye, særlige tvangsarbejdsanstalter kom for alvor i gang, efter at man ved lov af 3. marts 1860 havde fået gennemført nye straffebestemmelser for løsgænger og betleri. I stedet for fængsel på vand og brød kunne løsgængere idømmes tvangsarbejde, idet 6 dages tvangsarbejde sattes lig med 1 dags fængsel på vand og brød. Tvangsarbejde kunne dog kun idømmes, hvor der var mulighed for at hense sætte løsgænger i en særlig tvangsarbejdsanstalt. Det pålagdes politimesteren at føre tilsyn med personer, som kunne mistænkes for løsgænger og give dem et tilhold. Overtrådtes dette, kunne de anbringes i en tvangsarbejdsanstalt.

Med henvisning til loven af 3. marts 1860 rettede indenrigsministeriet 19. marts 1860 en henstilling til amtmændene med anmod-

ning om at få amtsråd og købstadstyrelser til at indrette tvangsarbejdsanstalter på de steder, hvor man ikke allerede disponerede over sådanne. Faktisk oprettedes der i de følgende år en række tvangsarbejdsanstalter rundt omkring i riget, ofte i forbindelse med en forsørgelsesanstalt for fattiglemmer. Tvangsarbejde adskilte sig fra normalt straffearbejde ved, at frihedsberøvelsen var mindre streng, og at de indsatte i vid udstrækning kunne disponere over en oppebåren arbejdsfortjeneste. I 1927 skal der have eksisteret 17 kommunale tvangsarbejdsanstalter rundt omkring i riget.

Det har altid været et vanskeligt problem, hvad man skulle stille op med forsømte, sædeligt forvildede og navnlig forbryderiske børn. Omkring 1830 blev der på privat initiativ udfoldet bestræbelser for at løse dette sociale problem. Lensgreve F.A. Holstein-Holsteinborg tog i 1833 og 1836 initiativ til oprettelse af 2 børnehjem, kaldet henholdsvis Holsteinsminde og Flakkebjerg. Med tiden udviklede disse to institutioner sig til også at blive opdragelsesanstalter. I 1837 stiftede en kreds af fremstående borgere i København »Foreningen af 1837 til forsømte og forvildede børns frelse«, som i første række tog sig af københavnske børn. Man forsøgte at hjælpe dem ved at fjerne dem fra hjemmet og anbringe dem i gode og solide jyske plejehjem. Fjernelse fra hjemmet og anbringelse i plejehjem var i det hele taget den mest anvendte form for børneforsorg i hele 1800-tallet. Også institutionsanbringelse kunne anvendes, men selv om der stadig oprettedes børne- og skolehjem på privat initiativ, kunne disse på langt nær tilfredsstille behovet. Da man var klar over, at ikke alle plejehjem var tilfredsstillende, gennemførtes ved lov af 20. april 1888 et udvidet offentligt tilsyn med disse.

Et særligt vanskeligt område indenfor børneforsorgen var behandlingen af de børn, der viste forbryderiske anlæg, eller som havde begået kriminelle handlinger. I henhold til straffeloven af 1866 kunne børn under 10 år ikke straffes. Ved nye love af 1905 og 1911 hævdedes den kriminelle lavalder til 14 år. Børn over den kriminelle lavalder kunne principielt straffes, men dels kunne justitsministeren frafalde tiltale – dog ikke når det drejede sig om grove forbrydelser – dels kunne der anvendes en lavere straf end normalt fastsat. Efter 1905 kunne straf bortfalde, hvis barnet kom under værgerådsforsorg.

14. april 1905 fik justitsminister Alberti gennemført loven om behandling af forbryderiske og forsømte børn og unge personer, som

dels medførte oprettelsen af et nyt forvaltningsorgan, dels engagerede staten økonomisk i løsningen af et væsentligt børneforsorgsproblem. Der skulle i samtlige købstad- og landkommuner oprettes mindst eet værgeråd. Sammensætningen var afhængig af, om den enkelte kommune havde 10.000 indbyggere eller derover. I de mindre kommuner kunne værgerådet selv vælge formand og næstformand, og rådet var iøvrigt sammensat af et kommunalbestyrelsesmedlem, sognepræsten, en lærer eller en lærerinde og to af kommunalbestyrelsen udpegede mænd eller kvinder. I de større kommuner skulle formanden udpeges af justitsministeriet, og den pågældende skulle enten være dommer eller opfylde betingelserne for at kunne blive det. Som appel- og klagemyndighed indførtes et overværgeråd på 3 medlemmer. Det var værgerådernes opgave at føre tilsyn med de børn og unge, som enten blev forsømt under opvæksten i deres hjem, eller som var ved at glide ind på den kriminelle bane og måske allerede havde begået en forbrydelse. Værgerådene kunne give advarsler til forsømmelige forældre, og hvis det ikke hjalp, beslutte, at barnet skulle fjernes fra hjemmet og anbringes på en institution. Til at føre overtilsynet med de allerede eksisterende børnehjem og opdragelsesanstalter og med de nye, som ville blive oprettet, fastslog loven, at der skulle udnævnes en særlig overinspektør, der samtidig skulle være formand for overværgerådet. Det pålagdes endvidere denne at føre en vis kontrol med de forskellige lokale værgeråd. Som formand for overværgerådet og som overinspektør for opdragelsesanstalterne udpegedes en landsoverretsassessor. For fremtiden skulle samtlige hjem og opdragelsesanstalter, hvortil værgerådene kunne henvise børn, være statsanerkendte, og selv om de fleste indtil videre opretholdt en status som selvejende institutioner, gav loven af 1905 mulighed for tilskud både fra stat og kommune. En fortegnelse over anerkendte hjem og anstalter findes i hof- og statskalenderen for 1919 sp. 881-82. Af de mere kendte opdragelsesanstalter skal foruden de allerede nævnte Holsteinsminde og Flakkebjerg nævnes Landerupgård skolehjem ved Kolding, oprettet 1867 som en filial af Flakkebjerg, Himmelbjerggården, oprettet af L. Budde i 1897 og Bråskovgård opdragelsesanstalt ved Horsens, oprettet af staten i 1907.

Kommunalforvaltningen på landet og i byerne

1. Oversigt over valgrets- og valgbarhedsregler til de kommunale råd

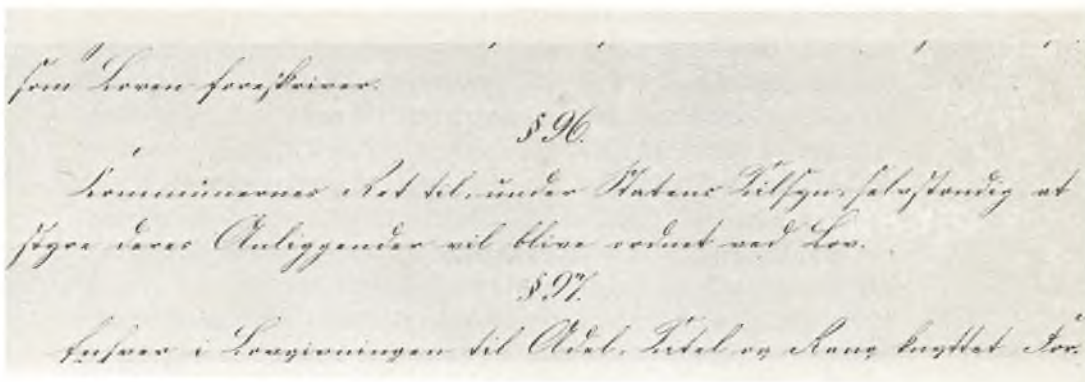
Junigrundloven indeholdt i sin § 96 følgende løfteparagraf: »Kommunernes ret til, under statens tilsyn, selvstændig at styre deres anliggender, vil blive ordnet ved lov«. Det varede nogle år, inden der blev gennemført en ny kommunallovgivning. Det skete først i årene 1867-68. Lovforslagene blev udarbejdet af indenrigsministeriet, som fra 1848 havde overtaget det øverste tilsyn med den kommunale forvaltning fra danske kancelli.

Der var imidlertid et problem i forbindelse med kommunalvæsenet, som rigsdagen ønskede, at man hurtigst muligt fik bragt i orden. Det drejede sig om at få valgreglerne til de kommunale råd bragt i bedre harmoni med junigrundlovens demokratiske principper. Allerede ved lov af 10. marts 1852 ophævede man lensbesiddernes gamle ret til uden valg at tage sæde i amtsrådet, og 22. marts 1855 vedtoges en ny almindelig valglov for de kommunale råd.

Loven fastslog til indledning, at samtlige medlemmer af sogneforstanderskaber og amtsråd skulle afgang og nyvalg finde sted, således at de nye sogneforstanderskaber kunne tiltræde ved begyndelsen af året 1856 og de nye amtsråd 1. maj 1856.

Sogneforstanderskaberne skulle fremtidig bestå af et ulige antal medlemmer. Sognepræsten skulle fortsat være født medlem af forstanderskabet, og hans stilling til administrationen af det offentlige fattig- og skolevæsen forblev uændret. Skolepatronen skulle fremover vælges blandt sogneforstanderne. Herredsfogeder og birkedommere skulle ligeledes bevare deres plads i forstanderskabet, men de skulle ikke mere have stemmeret. En begyndende, om end beskedent indskrænkning af embedsmændenes aktive medvirken ved administrationen af de landkommunale anliggender var således påbegyndt.

De øvrige sogneforstandere inddeltes i to grupper, en mindre og en større. Den mindre halvdel skulle udpeges af samtlige sognebeboere,

En meget betydningsfuld løfteparagraf i grundloven af 1849 var § 96, som ganske kort fastslog, at kommunernes ret til, under statens tilsyn, selvstændigt at styre deres anliggender, vil blive ordnet ved lov. Grundlæggelsen af det kommunale selvstyre var påbegyndt under enevælden, og blev i tiden op til 1. verdenskrig væsentligt udvidet. Endvidere gennemførtes indenfor perioden 1848-1919 almindelig valgret for mænd og kvinder til de kommunale råd. Foto: Tage Ludvigsen.

som var valgbar til folketinget, og som havde betalt kommuneskat enten i penge, naturalier eller arbejde for kommunen. Valgbar til folketinget var som bekendt enhver uberygtet mand, som havde indfødsret og var fyldt 25 år. Undtaget fra valgret var personer, der ikke havde egen husstand, men stod i privat tjenesteforhold, havde nydt eller nød fattighjælp og var ude af rådighed over deres bo. Denne indskrænkning betød, at samtlige bønderkarle og tilsvarende medhjælpere indenfor landbruget ikke havde stemmeret.

Den større halvdel af sogneforstanderskabet skulle vælges af 1/5 af de højstbeskattede beboere i sognet d.v.s. af de personer, der efter hartkorn og efter formue og lejlighed havde betalt de højeste bidrag til de bevilgede skole-, fattig- og andre kommunale udgifter. Naturligvis skulle de også opfylde de almindelige krav, som gjaldt for de øvrige vælgere. De to halvdele skulle afgå på skift, og 1. gang skulle dette afgøres ved lodtrækning. Valgbar til forstanderskabet var enhver, som kunne vælges til folketinget, og som på valgtidspunktet havde boet eet år i kommunen. Var et landdistrikt i skole- og fattigsager underlagt en købstad, skulle distriktsbeboerne efter samme regler udpege en repræsentant for distriktet, som fik sæde i købstadens

skole- og fattigkommission.

Amtsrådets formand var fortsat amtmanden, og rådet skulle iøvrigt bestå af henholdsvis 7, 9 eller 11 medlemmer. Antallet skulle fastsættes ved kgl. resolution. Denne blev afgivet 10. nov. 1855, og af de eksisterende 21 amtsråd fik 12 syv medlemmer og 9 ni medlemmer. Intet amtsråd fik på det tidspunkt maksimum af medlemmer. Også vælgerne til amtsrådet inddeltes i to halvdele. Den større halvdel udpegedes af valgmænd, 1 fra hvert af amtsråds-kredsens sogneforstanderskaber. Den mindre del valgtes af et antal højstbeskattede, som svarede til antallet af sogneforstanderskabernes valgmænd. Man fandt frem til de højstbeskattede ved at anvende de samme kriterier som beskrevet ovenfor under sogneforstanderskaberne. Valgbare til amtsrådet var alle, som var valgbare til folketinget, og som havde boet 1 år i amtsråds-kredsen. På Bornholm havde man en særlig ordning. Amtsrådet bestod her af 9 medlemmer, hvoraf de 3 var udpeget af øens købstæder, 4 af sogneforstanderskaberne og 2 af samtlige vælgere. Det blev pålagt amtsforvalterne at forsyne valgbestyrelsen (amtmanden) med de fornødne oplysninger om de højstbeskattede.

I landkommunalloven af 6. juli 1867 optoges valgbestemmelserne fra loven i 1855 uændret, dog med den vigtige ændring, at embedsmænd ikke mere kunne være fødte medlemmer af kommunalbestyrelsen, men de kunne naturligvis indvælges i rådet, hvis de opnåede det fornødne antal stemmer. Sognepræsten mistede derfor ved denne lejlighed sin afgørende indflydelse på administrationen af skole- og fattigvæsenet. Valgperioden fastsattes nu til 6 år, og hver halvdel af rådet afgik hvert 3. år. Valgene skulle foretages i årets sidste kvartal og var offentlige. Enhver valgbar person var pligtig at modtage valg. Hvis den pågældende var fyldt 60 år, kunne han dog undslå sig. Det samme gjaldt, hvis han havde siddet 3 år eller derover i rådet. Når denne periode var udløbet, kunne han ikke undslå sig for at blive

Genpart af afstemningsliste ved sognerådsvalget 31. dec. 1891 på Lejre hotel. Vælgerne er opført på listen efter skattebeløbets størrelse med lensgreve Holstein-Ledreborg øverst med et skattebeløb på 1650 kr. I rubrikken yderst til højre er noteret, hvem den enkelte vælger stemte på. De tre største skatteydere deltog ikke i valget. Det omfattende kommunale valgmateriale, som i de sidste år er afleveret til de respektive landsarkiver, giver udmærkede betingelser for forskning i befolkningens interesse for det udvidede kommunale selvstyre. Osted-Allerslev sognearkiv pk. nr. 15/4. Valglisten m.m. 1844-1932. LAS.

Gjørdert
 Høst
 Her ligger det stamregisteret for 1874 i. d. d. af
 den tidligere Høst. 1874. Høstregisteret
 de Personer som i Høst af Landkommunalloven af 29. Juli 1874. er indte Skatte
 heraf betalt af det om Høst 1874. Høstregisteret herunder.

nr.	Navn	Stilling	Bygd	skattebr. Løb af d.	Skattepart
1.	G. G. S. M. Mathiasen	Lehnager	Lidals	1650	
2.	M. Rosen	Bygget	Lidals	1237	96.
3.	G. S. Thomsen	Bygget	Mannum	366	90.
4.	L. Hansen	Gond	Takken	269	30.
5.	L. Nielsen		Leire	219	30.
6.	J. Nielsen		Millev	198	96.
7.	M. Hansen		Leire	189	92.
8.	H. Kristensen		Stenegaard	189	76.
9.	L. Jensen		Takken	186	64.
10.	H. Jensen		Millev	118	59.
11.	H. Olsen		Leire	189	14.
12.	C. Petersen		Millev	183	16.
13.	C. Andersen		Mannum	176	23.
14.	Chr. Mogensen		Stenegaard	178	19.
15.	H. A. V. Redtelt	Bygget	Leire	171	64.
16.	C. Nielsen	Gond	Leire	171	57.
17.	L. Jensen		Millev	168	61.
18.	Chr. Nielsen		Leire	167	60.
19.	C. Jensen			165	91.
20.	H. J. Olsen		Kastholm	162	62.
21.	L. Nielsen		Millev	161	84.
22.	H. Hansen		Leire	160	97.
23.	H. Olsen		Millev	159	76.
24.	C. Hansen		Leire	157	95.
25.	L. Olsen		Millev	153	96.
26.	L. Kristensen		Bygget	161	17.
27.	J. Frandsen			149	16.
28.	H. H. Hansen		Leire	149	93.
29.	L. H. Rosendal			147	52.
30.	L. Hans		Takken	138	17.
31.	V. Jørgen	Løse	Leire	139	45.
32.	H. S. Hansen	Millev	Millev	131	65.
33.	L. Jensen	Gond	Takken	126	73.
34.	L. Hansen		Bygget	123	14.
35.	H. Nielsen		Stenegaard	114	91.

valgt. Tilsvarende regler gjaldt for amtsrådenes sammensætning.

Det politiske systemskifte i 1901 medførte, at en yderligere demokratisering af valgbestemmelserne blev sat på dagsordenen, og 20. april 1908 fik indenrigsminister Sigurd Berg kongens underskrift på loven om kommunale valg. Der indførtes nu almindelig valgret for alle uberygtede mænd og kvinder til både sogne- og byråd. Man opnåede kommunal valgret, hvis man havde indfødsret, var 25 år, havde bopæl i kommunen og havde betalt skat det foregående år. Oppebar man fattighjælp, eller havde man modtaget fattighjælp, som ikke var refunderet, kunne man ikke stemme ved kommunalvalgene, og det samme gjaldt, hvis man var ude af rådighed over sit bo. Havde man bopæl i flere kommuner, kunne man vælge, hvor man ville afgive sin stemme.

Valg til kommunalrådene skulle i fremtiden foregå i begyndelsen af marts måned, og samtlige medlemmer skulle afgå på samme tid. Afstemningen var hemmelig, og valget gjaldt for 4 år. Enhver valgbar var pligtig at sidde i kommunalbestyrelsen i to på hinanden følgende perioder. Loven indeholdt også nogle nye bestemmelser om udarbejdelsen af budgettet. For fremtiden skulle det underkastes to behandlinger i kommunalbestyrelsen og være vedtaget senest 15. januar. Oversteg det det foregående års budget med mere end en 1/4, skulle sognerådet indhente amtsrådets tilslutning og byrådet indenrigsministeriets.

Med hensyn til amtsrådenes sammensætning var man ikke indstillet på i denne omgang at indføre almindelig valgret, men en vis demokratisering fandt dog sted. Et amtsråd skulle for fremtiden bestå af 8-14 medlemmer. Antallet skulle være lige, og det blev nu som før fastsat af indenrigsministeriet. Det bornholmske amtsråd fik 10 medlemmer. Hvert sogneråd indenfor amtsrådskredsen udpegede af sin midte 2 valgmænd, og valgret havde desuden et ligeså stort antal af de største ejendomsbesiddere. Ordinært valg skulle finde sted i april, og valgperioden fastsattes til 6 år. Valgbar til amtsrådet var alle, som havde valgret til sognerådet.

I 1916 fik indenrigsminister Ove Rode gennemført en fuldstændig demokratisering af amtsrådene. Det skete ved lov af 13. april 1916. Et amtsråd skulle herefter bestå af 9-15 medlemmer, fastsat af ministeriet, og Bornholms amtsråd fik ved denne lejlighed 15 medlemmer. Sogneråd med under 600 vælgere skulle udpege 3 valgmænd af sin

midte, og i større landkommuner skulle der udpeges endnu en valgmand for yderligere indtil 600 vælgere. På Bornholm skulle købstædernes valgmænd vælge 6 amtsrådsmedlemmer og sognerådernes valgmænd resten. Valgene skulle finde sted i april, og valg af valgmænd skulle foretages efter forholdstalsvalg. Demokratiseringsprocessen af kommunalvalgene var hermed gennemført.

2. Fra sogneforstanderskaber til sogneråd

Det varede en del år, inden det blev muligt at få en almindelig landkommunallov igennem rigsdagen. Omsider lykkedes det for indenrigsminister J.B.S. Estrup, og den nye landkommunallov fik kongens underskrift 6. juli 1867 og trådte i kraft 1. jan. 1868. Til gengæld kom denne lov til i det store og hele at danne grundlaget for den kommunale forvaltning på landet indtil 1933.²¹

Ved den nye lov ændredes betegnelsen sogneforstanderskab til det mere mundrette sogneråd. Man opretholdt den gamle regel om, at sogne, der havde fælles fattigvæsen, skulle udgøre een sognekommune. Havde et landdistrikt, som var henlagt under en købstadskirke, eget fattigvæsen, skulle det også have eget sogneråd. Havde det fælles fattigvæsen med købstaden, kunne det anmode om at blive udskilt og udgøre en selvstændig sognekommune. Indenrigsministeriet afgjorde dette spørgsmål, ligesom det, efter at have hørt amtsrådet, kunne sammenlægge eller dele eksisterende sognekommuner. Antallet af disse var gennem perioden ca. 1100.

De nye sogneråd valgte selv formand og næstformand. Havde man fungeret som sådan i 3 år eller mere, kunne man frabede sig genvalg. Der krævedes absolut stemmeflerhed for at blive valgt. Sognerådsformanden indkaldte til møder og ledede forhandlingerne. Han kunne selv føre den påbudte forhandlingsprotokol, som skulle indeholde alle vedtagelser, eventuelt divergerende udtalelser, men han kunne også overlade en anden hvervet. Forhandlingsprotokollen er grundstammen i ethvert sognerådsarkiv, og afhængigt af hvor omhyggeligt den er ført, vil den til enhver tid danne udgangspunktet for historiske undersøgelser. Det er derfor glædeligt, at de gamle forhandlingsprotokoller som regel er bevaret i en ubrudt række.

Foruden at lede møderne var det formandens opgave at sørge for, at beslutningerne blev udført i praksis. Han varetog også den løbende

Sognerådet i Asminderød-Grønholt kommune i det nyindrettede mødelokale i kommunens tidligere fattiggård. Billedet stammer fra 1900-tallets første tiår. For bordenden præsiderer sognerådsformand, postmester Nielsen, og bag ham ses den mangeårige kommunesekretær og flittige lokalhistoriker Vald. Seeger. På bagvæggen findes to pom-pøse, kronede portrætter af Christian IX og hans søn Frederik VIII. De gamle petroleumslamper i loftet er ganske tidstypiske. Interessant er ligeledes reolen til højre. Bag forhænget gemmer sig sikkert sognerådsarkivet. På de åbne hylder ses de indbundne trykte amtsrådsforhandlinger, der blev tilstillet samtlige sogneråd, og som i dag kan benyttes i det lokalhistoriske arkiv. Foto nr. 411/77, udlånt af det lokalhistoriske arkiv i Fredensborg.

korrespondance, ligesom han førte de nødvendige regnskabsprotokoller. Han havde således den afgørende indflydelse på den sognekommunale forvaltning. Sognerådet samledes mindst 6 gange om året, men ekstraordinære møder kunne finde sted, når formanden ønskede det, eller rådet krævedes indkaldt. Møderne afholdtes for åbne døre, hvilket i praksis vil sige, at møderne var tilgængelige for pressen. Rådet kunne imidlertid også beslutte, at dørene skulle lukkes. En beslutning kunne kun vedtages, hvis flertallet havde stemt for den. Stod stemmerne lige, bortfaldt forslaget. Sognerådet kunne bevilge for-

manden en vis medhjælp, hvis aflønning skulle godkendes af amtsrådet. En egentlig sognekommunal forvaltning blev ikke opbygget i denne periode. Havde man et ærinde til sognerådet, henvendte man sig på sognerådsformandens bopæl. Et fast kommunekontor på landet hørte til de absolutte sjældenheder, hvis et sådant overhovedet eksisterede.²² Mellem sognerådsmøderne var det overladt formanden at træffe beslutning i alle løbende sager, som krævede en afgørelse, men naturligvis indenfor de af rådet udstukne økonomiske og andre fastsatte retningslinier. I meget begrænset udstrækning nedsatte sognerådet udvalg, som havde til opgave at forvalte et særligt sagområde. Det kunne ske fx. indenfor det sociale område.

Den nye landkommunallov indeholdt endvidere en række bestemmelser, som forenkede den fremtidige skatteudskrivning. Man indskrænkede væsentligt den tidligere anvendte udskrivning af korn, brændsel, fourage m.m. og pligtarbejde i form af kørsel, spand- og gangdage. Ligningen skulle desuden for fremtiden foretages under eet, og den særskilte ligning på mindre dele af kommunen ophævedes. Det var sognerådet, som foretog den fornødne ligning, som skulle finde sted i december, da regnskabsåret fulgte kalenderåret, og sognerådet kunne selv bestemme, om kommuneskatten skulle opkræves kvartals- eller halvårsvis. Under ligningen inddrog alle med fast bopæl i kommunen. For tilflyttere kunne der gennemføres en tillægsligning gældende fra 1. juli og året ud.

Sognerådenes administration var underlagt amtsrådets tilsyn, og efter at regnskab var aflagt af sognerådsformanden og revideret, skulle det indsendes til amtsrådets godkendelse. Amtsrådets tilslutning skulle endvidere indhentes i en række nærmere bestemte sager. Der krævedes således tilslutning fra rådet, hvis man ønskede at påligne beboerne højere skat end gennemsnittet af de sidste 3 års ligning plus et i loven nærmere fastsat tillæg. Sognerådet måtte heller ikke påtage sig vedvarende forpligtelser, undtagen når de var påbudt ved lov, og man måtte ikke yde bidrag til »De fattiges kasse« eller private syge-, alderdoms- og begravelseskasser. Sognerådet måtte heller ikke afhænde eller købe fast ejendom, gøre brug af kapitalformue eller optage større lån, som ikke kunne afbetales indenfor det følgende regnskabsår. Sådanne ønsker skulle altid forelægges amtsrådet.

Landkommunalloven indeholdt også en generel bestemmelse om, at man med de til rådighed stående midler skulle hindre betleri og

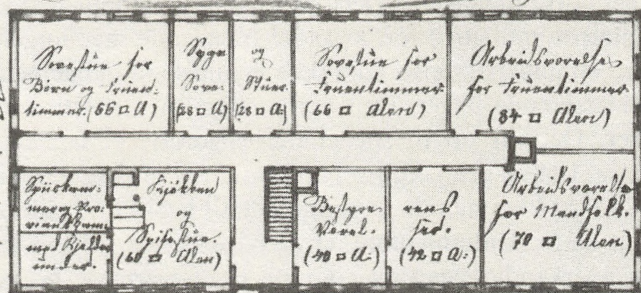
løsgængerer samt bidrage til opretholdelse af god politiorden. Sognerådet havde indberetningspligt om fx. folketal, kvægbestand m.m. Dets betænkning skulle indhentes i alle kommunale anliggender, selv om de ikke var henlagt til dets egen afgørelse. Man tænkte her fx. på tildeling af næringsbevillinger eller ændringer i lægds- og jordemoder-distrikter. Endelig indeholdt loven en bestemmelse om, at amtmanden kunne suspendere en sognerådsbeslutning, hvis han anså den for lovstridig eller skadelig for kommunen. En sådan beslutning kunne indankes for indenrigsministeriet.

3. Sognerådets arbejdsopgaver

Et sogneråds arbejdsopgaver bestod nu som før først og fremmest i forvaltningen af det kommunale fattig-, skole- og vejvæsen, hvortil kom diverse andre rent sognekommunale opgaver. På alle tre hovedområder skete en betydelig udvidelse i løbet af perioden, hvilket også medførte en større udskrivning af kommunale skatter og optagelse af lån til nyanlæg m.m.

Igennem hele perioden bestod ydelserne til nødlidende beboere i tildeling af fattighjælp med de for modtagerne ubehagelige indskrænkninger i deres borgerlige rettigheder, først og fremmest tab af valgret.²³ Fattighjælpen er utvivlsomt blevet ydet med yderst beskedne bidrag. Ved periodens begyndelse bestod fattighjælpen fortsat for en væsentlig del i tildeling af naturalhjælp, men lidt efter lidt blev en pengeunderstøttelse det mest almindelige. Fra 1860'erne kom det på mode i mange kommuner at indrette fattiggårde, hvortil man henviste de fleste af sognets fattige. I sin oprindelige form var disse fattiggårde anlagt således, at underholdet af de indlagte fattige fremskaffedes gennem deres arbejde med dyrkning af gårdens tillagte jordlod eller have, ligesom man beskæftigede andre lemmer med fremstilling af varer, som kunne sælges. Fattiggården lededes af en af sognerådet ansat bestyrer, og med tilladelse af amtsrådet kunne forskellige sogne være parthavere i en fælles fattiggård. Sammenstuvningen af børn og ældre samt indlæggelse på gården af socialt uheldige lemmer bragte i løbet af nogle år de eksisterende fattiggårde i vanry, og under tryk af den offentlige kritik af forholdene blev adskillige af disse institutioner atter nedlagt. Ved siden af fattiggårdene indrettede andre sogneråd specielle fattighuse, hvis opgave i første række var at skaffe nødliden-

Bygning paa 20 Tag, 40 Alen lang, 18 dyb, 4 hoi.
 Grundmuur 1/2 Sten i Hals, Tegltag.

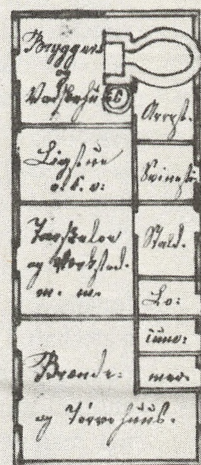
Grundmuur for Sol og Sky

1. Over 8 a 10 Tag i Bygning af 10 Alens Bredde og 4 Alen
2. Over 5 a 6 Tag i Bygning af 10 Alens Bredde og 4 Alen
3. Over 3 a 4 Tag i Bygning af 10 Alens Bredde og 4 Alen
4. Over 2 a 3 Tag i Bygning af 10 Alens Bredde og 4 Alen

Umrisset

Grundsids
 til en
 Fattigforplejnings- og Arbejds-
 anstalts Bygning,
 for Ringe Lynd.
 Tegn af A. Jørgensen.

40 Alen

Bygning paa 12 Tag lang 28 1/2 dyb 12 Alen.
 Grundmuur 1/2 Sten i Hals, Tegltag.

Godkendt plan over Fattig-, forplejnings- og arbejdsanstalten i Ringe på Fyn, 1863. Efter gennemførelsen af de nye fattiglove i 1803 steg de kommunale udgifter til fattigvæsenet fra tiår til tiår. Fra omkring 1850 opførte en række landkommuner med indenrigsministeriets godkendelse nye institutioner, i hvilke man forsøgte at samle alle personer, uanset alder, køn og trængselsårsag, som i henhold til fattigloven havde krav på offentlig hjælp. Den virksomme kirkesanger og lærer Anders Jørgensen, der fra 1855 var medlem af sogneforstanderskabet for Ringe kommune, fik tilskudning til at ansøge ministeriet om indretning af en fattiggård, og med ansøgningen fulgte ovenstående egenhændige tegning af den nye institutions indretning. Indenrigsministeriets K.K. journal 1862 nr. 2760. RA.

de medborgere, navnlig ældre, tag over hovedet. Trods myndighedernes bestræbelser for at højne disse huses sanitære indretning, var forholdene mange steder ikke gode.

Under indtryk af en voksende offentlig kritik af den kommunale fattigpleje gennemførte rigsdagen i 1891 en lov om alderdomsunderstøttelse, som åbnede mulighed for, at ældre trængende medborgere kunne oppebære en understøttelse, som ikke medførte fattighjælpens almindelige deklasserende følger. Den oprindelige lov fastsatte ikke bestemte ydelser. Det var op til sognerådets afgørelse at fastsætte hjælpens størrelse. I 1892 gennemførtes en særlig lov om sygekasser, hvis hovedsigte var at komme mindrebedemidlede til hjælp i tilfælde af sygdom, uden at dette skulle medføre, at de pågældende måtte søge fattighjælp. De anerkendte sygekasser kunne få et nærmere fastsat statstilskud. Kommunerne fik ikke pligt til at yde tilskud, men havde de pågældende ikke egen vogn eller heste, skulle kommunekassen betale omkostningerne ved de syges befordring til læge, jordemoder og sygehus, når befordringen gik ud over 1 ½ mil. Kommunalbestyrelsen fik endvidere et medlem i det lokale udvalg, som skulle tage stilling til tvivlsspørgsmål, fx. om en person kunne være medlem af en statsanerkendt sygekasse eller ikke.

Et meget omstridt problem i forbindelse med den offentlige fattigforsorg var behandlingen af forældreløse børn eller børn født udenfor ægteskab. I 1888 gennemførtes en række børnelove, som dels tog sigte på at styrke tilsynet med plejebørn og deres behandling, dels at sikre en ugift moder, at hun fik tildelt et passende underholdsbidrag. Tilsynet med plejebørnene skulle i første række overdrages specielle tilsynsførende, og hvis sådanne ikke kunne fremskaffes, var det kommunalbestyrelsen, som varetog tilsynet med pligt til at afgive beretning. Med hensyn til underholdsbidrag fik moderen større sikkerhed end før for at kunne modtage et underholdsbidrag, idet hendes opholdskommune fik pligt til at udbetale hende bidraget, hvorefter det var kommunens opgave at sørge for at få barnefaderens bidrag indkrævet. Størrelsen af underholdsbidraget fastsattes af overøvrigheden. Efter 1888 blev reglerne vedr. plejebørn og underholdsbidrag til børn yderligere strammet ved forskellige love. Administrationen af børnelovene og i det hele taget af den eksisterende fattiglovgivning medførte med årene en betydelig udvidelse af sognerådsformandens korrespondance med andre kommunalbestyrelser. Dette hang bl.a. sammen med, at et stigende antal personer søgte arbejde udenfor deres egentlige forsørgelseskommune. Kom de i økonomiske vanskeligheder måtte opholdskommunen udbetale fattighjælp, som man derefter for-

Regulatio

for en

Forpleinings- og Arbeids - Anstalt

i

Ringe.

Odense.

Trykt i Chr. Niels Officin.

1863.

I. Formaålet.

§ 1. Anstaltens Formaal er:

- 1) at muliggjøre et virksommere Tilsyn med Almisjemeernes daglige Liv og hele Forhold og i Særdeleshed med Børnernes Opdragelse;
- 2) at give de arbejdsdygtige Trængende Leilighed til en gavnlig Anvendelse af deres Kræfter og Færdigheder og bringe de Døve og Efterladne til at arbejde;
- 3) at skaffe Gamle og Syge en bedre Pleie og stadigere Tilsyn paa en mindre bekostelig Maade.

§ 2. For at opnaae dette Formaal erhverves for Communen en Jordlod paa nogle faa Tønder Land med en Bygning, der indrettes til Beboelse for omtrent 60 Personer, Børnene iberegne, med Arbeids- og Sygestuer, Leilighed for Opsynsmanden m. m.

Titelblad og 1. side af det trykte regulativ for fattiggården i Ringe. Indenrigsministeriet var betænkelig ved, at børn kunne indlægges på fattiggården, men Anders Jørgensen fastholdt stædigt, at skulle en fattiggård virkelig opfylde sit formål, måtte kommunens fattigforsørgelse koncentreres omkring fattiggården. Kun indlæggelse af børn på fattiggården sikrede en god børneopdragelse og sikkerhed for, at man fra barndommen vænnes til fornuftigt arbejde. Indenrigsministeriets K.K. kontor. Fattigkommissionen af 28/5 1869 pk. nr. 1. Læg vedr. Fyns stiftsamt. RA.

langte refunderet af forsørgelseskommunen. Dette kunne ofte give anledning til en udstrakt korrespondancevirksomhed, da adskillige kommuner udfoldede store anstrengelser for at slippe for at betale.

For at undgå, at såkaldte værdige trængende blev nødt til at henvende sig om hjælp af den kommunale fattigkasse, havde man 8. marts 1856 ved lov tilvejebragt en særlig institution, som under be-

tegnelsen »De fattiges kasse« kunne udbetale midlertidig hjælp uden fattiglovens almindelige deklasserende følger for modtageren. En særlig bestyrelse, udpeget af de vælgere, som udgjorde den mindre halvdel af vælgerne til den stedlige kommunalbestyrelse, forvaltede de indkomne midler, og der kunne ikke ydes bidrag af den kommunale sognekasse til den nye institution. Den fik aldrig større betydning, da dens midler var yderst begrænsede. Som afløser af denne kasse gennemførtes ved lov 25. maj 1907 kommunale hjælpe-kasser, hvis opgave var at yde værdige trængende understøttelse uden fattighjælps virkning. I de fleste tilfælde var det midlertidigt arbejdsløse, som kunne hente hjælp her. Kommunalbestyrelsen havde ingen direkte mulighed for indgriben i kassernes bestyrelse, men kunne yde bidrag til kassens midler, og af disse kunne $\frac{1}{3}$ refunderes af statskassen. De nye hjælpe-kasser havde en bestyrelse på 5 medlemmer, udpeget af de kommunale vælgere. Under verdenskrigen 1914-18 gennemførtes på indenrigsministeriets initiativ en række love, som skulle afbøde virkningen af den herskende dyrtid, foranlediget af vareknapheden. Disse dyrtidsforanstaltninger administreredes af de stedlige kommunale myndigheder, som også fik pålagt at udrede de fornødne understøttelser. Den enkelte sognekommunes udgifter til sociale foranstaltninger var stigende gennem perioden og udgjorde, som det vil fremgå af oversigten s. 326 langt den største udgiftspost.

Den anden store udgiftspost på det sognekommunale budget var udgifterne til det lokale offentlige skolevæsen. Ved landkommunalloven af 1867 overtog sognerådet administrationen og den økonomiske forvaltning af skolevæsenet. Der nedsattes desuden en skolekommission til at føre det nærmere tilsyn med skoleundervisningen og lærernes embedsførelse. Præsten var født formand for kommissionen, som iøvrigt bestod af 2 af sognerådet udpegede medlemmer, af hvilke mindst een skulle være sognerådsmedlem. Valget gjaldt for en 3-årig periode, og ingen af kommunens lærere måtte have sæde i denne kommission. Også med hensyn til skolevæsenet skete der i denne periode en kraftig udbygning, som krævede dels opførelse af nye skolehuse, dels ansættelse af flere lærere og lærerinder. De fleste skolehuse var beskedne bygninger, og i mange tilfælde bestod lærerkollegiet af en enkelt lærer og eventuelt en lærerinde. Undervisningen ophørte med børnenes konfirmation. Pr. 1. jan. 1918 gik der ca. 406.000 børn i de eksisterende 3.466 kommuneskoler på landet. Ved disse skoler

var ansat 6.403 lærere og 4.130 lærerinder.²⁴ Om det offentlige skolevæsen se også s. 389ff.

Den 3. vigtige arbejdsopgave for sognerådet var administrationen af sognets vejevæsen. Der fandt fortsat en udbygning af de kommunale biveje sted, og landkommunalloven havde godkendt, at det vejarbejde, som tidligere var blevet udført som naturalarbejde af sognets beboere, for fremtiden kunne blive iværksat ved lejet arbejdskraft. Nødvendigt snekastningsarbejde udførtes dog stadig som pålignet naturalarbejde. Om vejadministrationen se også s. 346ff. Venstrereformpartiets store skattereform af 1903, som trådte i kraft 1. april 1904, greb også afgørende ind i den sognekommunale forvaltning.

Forpligtelse til at svare kommuneskat påhvilede enhver, der havde fast ophold i en kommune. Når loven om indkomstskat til staten var trådt i kraft, skulle man til brug for ansættelsen af den personlige kommuneskat benytte det samme beløb, som var fastsat for udskrivning af indkomstskat til staten. Til vejledning for den kommunale ligningsmyndighed skulle udarbejdes såkaldte skattevedtægter, fastsat af amtsrådet efter indstilling af amtsråds-kredsens sognekommuner. I vedtægten indgik nærmere regler for eventuel forhøjelse af den skattepligtige indtægt efter den kommunale ligningsmyndigheds skøn. Nedsættelsen måtte dog aldrig være så omfattende, at skatteydelsen helt bortfaldt. I landkommunerne var det i de fleste tilfælde sognerådene som foretog skatteligningen. I landkommuner med over 10.000 indbyggere kunne amtsrådet billige, at der udpegedes særlige ligningsmænd.

Ved siden af den direkte indkomstskat til opholdskommunen skulle der fremtidig fra henholdsvis 1. jan. og 1. april 1905 betales kommunal ejendomsskyld til henholdsvis sogne- og amtskommunerne. De gamle hartkornsskatter afvikledes ikke på engang, men de blev nedtrappet over en vis årrække og efterhånden erstattet af den nye ejendomsskyld. Størrelsen af denne udarbejdedes på basis af en række modtagne oplysninger, bl.a. fra ejerne af de skyldsatte ejendomme. Ved vurderingen medvirkede i den enkelte sognekommune 2 af sognerådet udpegede vurderingsmænd under ledelse af en af finansministeren udpeget vurderingsformand. En dags arbejde med vurderinger aflønnedes med 4 kr. I større kommuner kunne der udpeges flere vurderingsråd.

I forbindelse med den store skattereform gennemførtes også ved

lov af 15. maj 1903, at der fremtidig skulle udbetales samtlige landkommuner et statstilskud. Bestemmelsen fik gyldighed fra finansåret 1904/05. Fordelingen på de enkelte amtsråds kredse fastsattes af indenrigsministeren efter indhentede oplysninger fra sognekommunerne om deres udgifter bl.a. til lønninger ved skolevæsenet, til aldersunderstøttelse og andre sociale ydelser. Amtskommunen fik lov til at beholde halvdelen af det bevilgede beløb, mens de enkelte sognekommuner delte den anden halvdel.

Som afslutning på redegørelsen om landkommunernes forhold i perioden 1849-1919 skal fra Statistisk Årbog 1920 s. 202-04 gives følgende oplysninger om de samlede landkommuners indtægter og udgifter i finansåret 1918/19. Kun hovedtallene anføres og gengives i afrundede millioner kr. Ved betragtningen af disse tal bør det erindres, at finansåret 1918/19 ikke var et almindeligt år. Udgifterne til de af krigen foranledigede dyrtidsforanstaltninger og den heraf foranledigede store låneoptagelse påvirkede i høj grad regnskabstallene.

I det nævnte finansår opførtes de samlede indtægter med 111,1 mill. kr. Hovedposterne på de løbende indtægter var 31,2 mill. kr. i indkomstskat, 24 mill. i ejendomsskyld og 1,4 mill. i formueskat. Som lån indgik ikke mindre end 43 mill. kr. og forbruget af eksisterende aktiver beløb sig til 2,6 mill. kr.

Af udgifterne var 34,5 mill. kr. gået til forskellige sociale formål, og heraf udgjorde 12,7 mill. kr. udgifter til de særlige dyrtidsforanstaltninger. Det normale fattigvæsen havde kostet 8,8 mill., aldersunderstøttelsen 9,3 mill. og bidragene til de kommunale hjælpe-kasser havde været 1,9 mill. kr. På det kommunale skolevæsen var anvendt 14,2 mill. og til veje og kloakforhold 8,9 mill. Renter og afdrag på lån havde krævet 23,2 mill. kr. Til nyanlæg, navnlig indenfor skole- og vejvæsen, var anvendt ca. 3,2 mill. kr., men disse tal er medregnet i foranstående opgørelser for udgifter til de nævnte formål. Ved finansårets udgang blev sognekommunernes samlede gæld opgjort til 91,7 mill. kr. I samme finansår havde statskassens bidrag til de sognekommunale udgifter beløbet sig til 456.000 kr., et beskedent beløb i denne sammenhæng. En udgiftspost, som ved periodens begyndelse havde været yderst beskedent, var udgifterne til den sognekommunale administration. Hertil var i finansåret 1918-19 medgået det ikke helt ringe beløb af ca. 3 mill. kr.

4. Amtsrådets arbejdsopgaver

Landkommunalloven af 6. juli 1867 indeholdt et særligt afsnit om amtsråd og deres virke.²⁵ Der var et amtsråd for hvert amt med undtagelse af Københavns, Odense og Århus amter, som var delt i to amtsråds kredse. Denne ordning opretholdtes gennem hele perioden. Det kan i denne forbindelse noteres, at Samsø hørte under Holbæk amtsråd. Amtmanden var født formand for amtsrådet og drog omsorg for udførelsen af dets beslutninger. Om valg til amtsråd se foran s. 314-17. Amtmanden bestyrede amtsrepartitionsfonden, hvoraf man afholdt de amtskommunale udgifter. Efter skattereformen i 1903 var amtskommunernes væsentligste indtægt andel i den udskrevne ejendoms-skyld.

Amtsrådene trådte sammen 4 gange om året og kunne indkaldes ekstraordinært, hvis amtmanden eller medlemmerne ønskede det. Møderne var offentlige, men man kunne beslutte at afholde lukkede møder. Over forhandlingerne førtes en forhandlingsprotokol. Medlemmer af amtsrådet oppebar rejsegodtgørelse, men iøvrigt intet økonomisk vederlag. Rådets kontor var det almindelige amtskontor, og her opbevaredes arkivet. I løbet af perioden knyttedes der særlige embedsmænd til den amtskommunale forvaltning. Man fik først og fremmest en fast amtsrådssekretær og i adskillige tilfælde også en særlig skolefondskasserer. Hertil kunne man anvende almindelige amtsfuldmægtige, men disse hverv kunne også varetages af specielt udnævnte personer.

Amtsrådenes væsentligste opgave var at føre tilsyn med den sognekommunale forvaltning indenfor amtsråds kredsen og revidere de modtagne sognekommunale regnskaber. En række sager, såsom ønsker om anskaffelse eller salg af fast ejendom, optagelse af lån skulle af sognekommunerne indsendes til amtsrådets godkendelse. Amtsrådet havde mulighed for at rejse tiltale ved domstolene, hvis der kunne gøres et personligt ansvar gældende overfor et sognerådsmedlem.

Amtsrådet bestyrede iøvrigt de specielle amtskommunale anliggender. Til dette formål foretog det ligning til amtsrepartitionsfonden og bevilgede de fornødne amtskommunale udgifter. Rådet tog ligeledes beslutning om anvendelsen af amtsfattiggassernes midler. Til almennyttige offentlige indretninger og til personlige understøttelser kunne amtsrådet for eet år ad gangen bevilge bidrag af amtsrepartitionsfonden. Beslutning herom skulle imidlertid tages med $\frac{3}{4}$ af rå-

dets medlemmer i to på hinanden følgende offentlige møder. Amtmanden skulle altid tiltræde en sådan beslutning.

Også med hensyn til den amtskommunale ligning gennemførtes i 1867 visse forenklinger. Tidligere havde man foretaget ligninger specielt til retsvidner, ting- og arresthuse, til tvangsarbejdsanstalter og til forskellige sundhedsforhold, nu kunne man samle disse under eet. Loven godkendte endvidere, at man kunne fortsætte, eventuelt indgå nye fællesskaber med andre amtsråds kredse eller en købstad med hensyn til oprettelse og drift af fælles arrest- og tinghuse, sygehuse m.m. Nye fællesskaber skulle imidlertid godkendes af indenrigsministeriet. Det påhvilede amtmanden inden 15. november at udarbejde overslag over amtskommunens indtægter og udgifter, således at amtsrådet kunne vedtage budgettet inden det nye regnskabsårs begyndelse 1. april. Amtsforvalteren skulle også inden marts månedens udgang have besked om det vedtagne hartkornsbidrag til amtskommunen. Der kunne normalt ikke udskrives et større bidrag end gennemsnittet af de sidste 3 års udskrivning plus $1/5$. Behøvedes der flere penge, måtte ministeriet høres. Ministeriets tilladelse skulle også indhentes, hvis man ønskede at bruge amtsfattiggassens eller repartitionsfondens kapitalformue, hvis man ville afhænde eller pantsætte fast ejendom eller erhverve ny samt optage lån, hvis tilbagebetaling strakte sig over en længere periode. Amtsregnskabet skulle gennemgås af lønnede revisorer og indsendes til ministeriets godkendelse. De nærmere regler skulle optages i en af ministeriet godkendt vedtægt, og i denne kunne ligeledes fastsættes lønningsvilkårene for amtsrådets embeds- og bestillingsmænd. Amtmanden havde endelig bemyndigelse til at udskyde en amtsrådsbeslutning, hvis han fandt den lovstridig eller fordærlig for amtskommunen. Spørgsmålet skulle herefter indankes for ministeriet, som havde den endelige afgørelse.

Amtsrådets hovedopgave var som anført at føre tilsyn med sognekommunerne, men der var stor forskel på antallet af de sognekommuner, der var underlagt den enkelte amtsråds kreds. I toppen lå Ringkøbing amt med ikke mindre end 92 sogneråd, efterfulgt af Viborg med 89, Svendborg med 77, Præstø med 74 og Vejle med 71. I den modsatte ende lå Bornholm med 15, Københavns amtsråd med 20, Roskilde med 30, Assens med 32 og Skanderborg med 39. De fleste ved periodens slutning eksisterende amtsråd, nemlig 14, var sammensat af 11 medlemmer, 5 havde 13 og 2 lovens maksimum 15.

Det var Bornholm og Maribo amtsråd.

Til de amtskommunale hovedopgaver hørte også udbygning og vedligeholdelse af de store og gennemgående landeveje. I periodens første tiår foretoges adskillige nyanlæg, hvorefter der indtrådte en vis stilstand, foranlediget af de mange nye jernbaneanlæg, som til en vis grad overflødiggjorde den egentlige landevejsudbygning. Et vendepunkt indtraf efter århundredskiftet, da den moderne automobiltrafik satte ind, og både lastvogne, busser og personbiler rykkede frem i stigende antal. Behovet for nye landeveje steg, og af hensyn til motortrafikken måtte vejene overfladebehandles på en anden måde. De gamle tromlede skærveveje blev afløst af de tjærebehandlede. Endnu ved periodens begyndelse var mange landeveje udstyret med bomme, hvor der måtte betales bomafgift for benyttelsen. Bomafgiften var som regel bortauktioneret. I løbet af perioden afskaffedes disse hindringer for den frie landevejstrafik. Det skete senest i Københavns amt. Med udgangen af finansåret 1914/15 blev de sidste landevejsbomme afskaffet (lov af 29. dec. 1914).

Til at varetage den daglige administration af amtrådskredsens vejvæsen opbyggedes med tiden en særlig forvaltningsgren under fagkyndig ledelse af en amtsvejinspektør. Til hans administration henlagdes også tilsynet med de i amtsrådskredsen eksisterende hovedvandløb og deres vedligeholdelse. I henhold til lov af 28. maj 1863 kunne der ansættes særlige amtsvandinspektører, som ligeledes bistod sognekommunerne med vedligeholdelsen af sognets mindre vandløb. Om fornødent kunne det enkelte sogneråd ansætte en lønnet tilsynsførende med vandløbene, og hans aflønning skulle i så fald bestrides af kommunekassen.

En anden vigtig arbejdsopgave for amtsrådet var udbygningen af det offentlige sundhedsvæsen, og det var navnlig i denne periode, at man tog fat på opførelsen af forskellige sygehuse og hospitaler udenfor København. Et beskedent sygehusbyggeri var påbegyndt før 1849, men det var først nu, at det egentlige gennembrud skete. I adskillige tilfælde indgik amtsrådet en aftale med en købstad om opførelsen af et fælles sygehus, og som regel placeredes sygehuset i denne, og man delte udgifterne i forhold til befolkningstallet. Det kunne også ske, at amtsrådet foretrak at opføre eget sygehus, alene bestemt for amtskredsens patienter. Ved periodens udgang fandtes der 154 sygehuse udenfor hovedstaden, udstyret med godt 8.350 senge. Karakteristisk

for perioden var endvidere, at man undertiden fandt det nødvendigt at opføre specielle store epidemisygehuse. Et sådant, fælles for by og land, opførtes fx. i Svendborg 1890-91.

Også på andre områder optrådte amtsrådet i fælleskab med en købstad. Der var i perioden stort behov for opførelsen af mere moderne ting- og arresthuse, og adskillige blev bygget. I de pågældende ejendomme indrettedes undertiden også et mødelokale. Hidtil havde man så godt som ikke haft egentlige arrestlokaler i landdistrikterne, og i adskillige købstæder havde forholdene været yderst primitive. Nu blev det muligt, også i sanitær henseende, at gennemføre højst tiltrængte reformer. Også indenfor det offentlige forsørgelsesvæsen gik land og by i samarbejde med hensyn til opførelsen af forsørgelses- og tvangsarbejdsanstalter. I visse tilfælde kunne man desuden i forbindelse med disse nye institutioner lade indrette specialafdelinger for åndssvage og sindssyge. Det hørte dog til undtagelserne. Som eksempel på en stor fælles arbejdsanstalt kan nævnes forsørgelses- og tvangsarbejdsanstalten i Ålborg, opført i 1896 til brug for de tre nørrejske amter Hjørring, Thisted og Ålborg.

Indtil videre opretholdtes de gamle amtsfattiggasser, hvis indtægter bestod af forskellige afgifter, kendelser og bøder. Amtsrådet kunne af denne kasse bevilge de enkelte sogneråd et bidrag, når de havde særligt tyngende udgifter til forsørgelsen af fx. sindssyge og åndssvage. Amtsforvalteren fungerede som kasserer både for denne kasse og for amtsrepartitionsfonden, medens man havde en særlig bogholder til at føre regnskabet. Man ansatte ligeledes en lønnet revisor, og det årlige regnskab blev forelagt og godkendt af amtsrådet, inden det indsendtes til ministeriet.

I henhold til Statistisk Årbog 1920 s. 202-44 administrerede den amtskommunale forvaltning i finansåret 1918-19 et samlet budget på ca. 40,7 mill. kr. De løbende indtægter beløb sig til 18,5 mill., og heraf udgjorde den amtskommunale ejendomsskyld 16,1 mill. Desuden havde man optaget lån til et beløb af 16,4 mill. kr. Den største post på udgiftsiden var sundhedsvæsenet, hvortil var medgået 7,2 mill. i almindelige driftsudgifter og 2,5 mill. til nyanlæg. Herefter fulgte udgiften til vej- og kloakanlæg, som udgjorde 5,7 mill. og ekstraordinært 0,5 mill. En 3. vigtig udgiftspost var rets- og politivæsenet, hvortil var anvist ca. 2 mill. kr. Heri indgik ikke blot udgifterne til driften af ting- og arresthusene, men også betaling af landpolitibetjentpersona-

let. Det var nemlig amtsrådet, som afholdt disse udgifter og traf nærmere bestemmelse om ansættelse og aflønning. Af mindre udgiftsposter kan nævnes tilskud til de sognekommunale fattig- og skoleudgifter, hvortil samlet udbetaltes 2 mill. kr., og endelig opførtes et beløb på 0,3 mill. kr. til administration. Med årene havde amtsrådene pådraget sig en ikke ringe gæld, som i 1919 opførtes med 36,2 mill. kr. og i finansåret 1918-19 var der medgået ca. 10 mill. kr. i renter og afdrag, altså omtrent ligeså meget som man havde anvendt på sundhedssektoren.

5. Købstæder og ladepladser

Et lille årstid efter gennemførelsen af den nye landkommunallov færdiggjorde rigsdagen en tilsvarende grundlæggende lov om købstadstyrelsen, som fik kongens underskrift 26. maj 1868, og som trådte i kraft 1. jan. 1869. Den afløste enevældens kommunallov af 1837, og den nye lov fik samme lange levetid som landkommunalloven. Med ikrafttræden af den nye købstadlov mistede amtmanden sin tidligere tilsynspligt med den bykommunale forvaltning. Fra nu af sorterede købstæderne direkte under indenrigsministeriet.²⁶

Indledningsvis fastslog loven, at enhver købstad med sine jorder og grunde udgjorde en særlig kommune. Der gjaldt kun een undtagelse, nemlig Allinge og Sandvig, som indtil videre var at betragte som een kommune. Man afskaffede den gamle betegnelse borgerrepræsentation og lod den afløse af det mere mundrette byråd. En købstad administreredes herefter af et valgt byråd, og indtil man havde gennemført grundlovens bestemmelser om en adskillelse mellem den dømmende og den udøvende magt, skulle en af kongen udnævnt borgmester fungere som formand for byrådet, d.v.s. at byfoged og borgmester normalt var samme person. Indtil videre fungerede de kgl. udnævnte rådmænd i deres stillinger. Ved afgang ophævedes disse embeder, og indtægterne tilfaldt byens kasse. Udførelsen af byrådets beslutninger og den normale forvaltende myndighed lå i borgmesterens hånd. Det stod imidlertid byrådet frit for at udpege borgerlige rådmænd, som uden vederlag skulle deltage i udøvelsen af de daglige forretninger. Borgerlige rådmænd kom dog i denne periode kun til at spille en meget underordnet rolle. I den vedtægt, som skulle udarbejdes for den enkelte købstad, kunne det indføres, at byrådet til behandling af visse

sager kunne nedsætte stående udvalg, og mange købstæder benyttede sig heraf. Nedsattes et stående havneudvalg, kunne personer udenfor byrådet udpeges til medlemmer af dette. Byrådet skulle sammensættes af mellem 7-19 medlemmer, således som det nærmere var fastlagt i vedtægten, som skulle have ministeriets godkendelse. Den større halvdel af byrådet valgtes af samtlige købstadbeboere, som var valgbar til folketinget, havde boet i kommunen et år og betalt direkte skat. Den mindre halvdel valgtes af 1/5 af de højest beskattede. Valgbar til byrådet var enhver, der havde valget til den større halvdel, og man kunne under særlige forhold frasige sig valg. Valgbehandlingen fandt sted lige efter nytår, og valget var gældende for 6 år, dog således at hver gruppe skiftedes til at træde tilbage. Om demokratiseringen af valgreglerne se foran s. 312-17.

Det var borgmesteren, som ledede byrådets forhandlinger og drog omsorg for, at vedtagne beslutninger blev ført til protokols. Mindst halvdelen af medlemmerne skulle være til stede, for at der kunne træffes en gyldig beslutning. Stod stemmerne lige, var forslaget forkastet. Møderne var offentlige, men dørene kunne lukkes. Forhandles politisager, kunne politimesteren deltage i mødet, men i de fleste købstæder fandtes endnu ikke nogen særlig politimester. Det var ikke i loven fastsat, hvor ofte byrådet skulle træde sammen, men ved årets begyndelse skulle det bekendtgøres for befolkningen, hvornår der ville blive afholdt ordinære byrådsmøder. Ekstraordinære møder afholdtes, hvis borgmesteren eller halvdelen af byrådsmedlemmerne ønskede det. Fandt borgmesteren, at en byrådsbeslutning var ulovlig eller skadelig for byen, kunne han udsætte udførelsen. Spørgsmålet måtte herefter forelægges ministeriet til endelig afgørelse.

Ligesom i landkommunerne ophørte sognepræstens eller sognepræsternes direkte medvirken i administrationen af det offentlige fattig- og skolevæsen, og disse forretninger overtoges af byrådet. De gamle fattigkommissioner og -direktioner i de købstæder, hvor sådanne fandtes, blev ophævet. Dog kunne byrådet udpege interesserede borgere til at virke som ulønnede fattigforstandere. Byrådet overtog bestyrelsen af skolevæsenets indtægter og udgifter, ligesom det tilkom dette at gøre forslag til lærerembeders besættelse og at gennemføre den anordnede skoletvang. Det nærmere tilsyn med selve undervisningen og lærernes embedsførelse overgik til en særlig skolekommission, hvori byens præster havde sæde og dobbelt så mange af byrådet

Ringsted byråd, forsamlet til møde i sept. 1917 for at afgøre byens køb af Ringsted kloster. Mødet afholdtes i det i 1826 opførte rådhus, som blev nedrevet i 1937 for at frilægge St. Bendts kirke. For bordenden præsiderer byens første folkevalgte borgmester, overretssagfører og bankdirektør G. Gravensen. På hans højre side sidder hans efterfølger som borgmester, den socialdemokratiske redaktør H.K. Hækkerup, stamfader til en indflydelsesrig politikerslægt. Fotografi i Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv. Ringsted.

udpegede medlemmer for en periode af 3 år. Halvdelen af disse medlemmer skulle være byrådsmedlemmer. Kommissionen valgte selv sin formand og skulle træde sammen, når formanden ønskede det, eller når en af præsterne forlangte det.

Eksisterende havnekommissioner ophævedes, og administrationen henlagdes under byrådet. Det gjaldt dog ikke havnene i Helsingør og i Frederikshavn. Havnens indtægter og udgifter skulle holdes adskilt fra det almindelige købstadregnskab, og foreliggende midler måtte kun anvendes til havnens udvikling. Ministeriet forbeholdt sig ret til fremtidig at føre kontrol med købstædernes havnevæsen og at fastsætte havnetaksterne.

Købstadloven indeholdt også en række detaljerede bestemmelser om budgetlægning og regnskabsførelse. Regnskabsåret var kalender-

året, og inden 1. oktober skulle det kommende års budget være udarbejdet. Der var lagt et vist loft over skatteudskrivningen, idet man uden ministeriets tilladelse ikke måtte udskrive større skattebeløb end de sidste 3 års gennemsnit plus 1/5. Man kunne heller ikke pantsætte eller erhverve fast ejendom, optage lån eller indgå fælleskommunale aftaler uden højere tilladelse. Ligningen på formue og lejlighed, eventuelt næringssskat, skulle foretages af en særlig udpeget ligningskommission på 5-15 medlemmer, valgt på samme måde som byrådet, men i august måned og kun for en periode af 3 år. Indenrigsministeren skulle blandt byrådets medlemmer eller blandt de valgbare udpege en overligningskommissær. Han måtte dog ikke være medlem af ligningskommissionen. Sammen med kommissærerne fra de to nærmeste købstæder udgjorde han en klageinstans for sin hjembyss skatteydere. Skatteligningen skulle foretages i løbet af november, således at skattelisten kunne offentliggøres inden årets udgang. Købstadens regnskab skulle gennemgås af to folkevalgte revisorer og senest 30. september indsendes til ministeriet. Byrådet kunne også engagere lønnede revisorer. I det hele taget var det byrådet, som beskikkede alle kommunale embeds- og bestillingsmænd, og det nærmere antal og deres aflønning var fastsat i byens vedtægt.

Ved periodens begyndelse fandtes der 65 købstæder i riget, heri ikke medregnet Allinge-Sandvig. I årenes løb oprettedes der ved lov flere nye købstæder: Esbjerg (1898), Silkeborg, Løgstør og Nørresundby (1899), Frederiksværk (1907), Herning (1912) og Struer (1917). Frederiksberg var fra 1857 en selvstændig landkommune, som lidt efter lidt erhvervede almindelige købstadrettigheder. Fra 1. april 1900 blev kommunen løst fra sin forbindelse med Københavns amtsråd og med visse indskrænkninger stillet lige med en købstad. Ved lov af 1. marts 1919 udvidedes kommunens købstadrettigheder og var herefter at betragte som en almindelig købstad.

Perioden 1849-1919 var stort set en betydelig opgangsperiode for de danske købstæder, hvilket bl.a. fremgår af befolkningstallets stigning. Der fandt en ganske betydelig indvandring sted fra landdistrikterne. Købstæderne mistede ganske vist i 1857 deres ældgamle håndværkerprivilegier, men nogen afgørende betydning for købstædernes erhvervsliv fik det ingenlunde. Byernes vækst og udbygning gav stadig mulighed for håndværkets trivsel og videre udvikling. Hertil kom efter 1870 den stigende industrialisering, som i første række kom ad-

skillige provinsbyer til gode. Med den stærke udvikling af pengeøkonomien øgedes købstadhandelen, og byerne blev lidt efter lidt det naturlige omsætningsmarked for et vist opland. Hertil hjalp også den stadigt forbedrede og øgede kommunikation, også ad søvejen, fra større og større områder. Banker og sparekasser åbnede filialer i byen, og købstæderne udviklede sig efterhånden til også at blive undervisningsmæssige og kulturelle centre. Endelig kan nævnes den betydning, som garnisoneringen af større eller mindre militære afdelinger fik for enkelte byer.

Under indtryk heraf måtte den kommunale forvaltning stadig udvides, og nye opgaver tages op. Et omfattende nybyggeri skød op, og de kommunale myndigheder måtte iværksætte en nærmere kontrol med, at bygningsvedtægterne blev overholdt. Nye gader og veje måtte anlægges, og de gamle udvides og moderniseres. Der måtte etableres gadebelysning, renholdelse af gader og veje samt bortkørsel af dag- og natrenovation. Byerne påtog sig også lidt efter lidt at levere beboerne gas, vand og elektricitet fra kommunale værker. Den første købstad, som fik gas, var Odense (1853). Året efter fik Ålborg og Helsingør gas, og herefter tog udviklingen fart. I begyndelsen anvendtes gas først og fremmest til gadebelysning, senere installeredes også gas i husene. I begyndelsen ejedes gasværkerne af entreprenørerne, senere overtoges de af kommunerne. De ældste kommunale vandværker stammer ligeledes fra 1850'erne, men der gik dog en længere årrække, inden kommunale vandværker blev almindelige. Sidst i rækken kom de kommunale elektricitetsværker. De meldte først for alvor deres ankomst efter århundredskiftet. Den voksende bybefolkning medførte ligeledes, at det kommunale politikorps måtte udvides, og at man blev nødt til fortsat at modernisere det fra gammel tid eksisterende primitive brandvæsen. Det kan også nævnes, at udviklingen efterhånden medførte, at der blev brug for kommunale lystanlæg o.lign.

Også købstadens traditionelle kommunale opgaver blev kraftigt udbygget. I denne forbindelse kan nævnes den sociale forsyning, som først og fremmest bestod i forplejning af trængende, d.v.s. de egentlige fattiglemmer.²⁷ Mange købstæder opførte særlige forsørgelsesanstalter, hvor man samlede en del af de fattige og søgte at beskæftige dem med forskelligt arbejde. Disse institutioner svarede til landdistrikternes fattiggårde og stod heller ikke meget højere i offentlighedens ømdømme. Administrationen af alderdomsunderstøttelses- og hjælpe-

Ålborg kommunale administrationsbygning opført i 1912 af arkitekt E. Packness. Fra slutningen af 1800-tallet øgedes den kommunale forvaltning, navnlig i de stærkt voksende bysamfund. Det blev efterhånden umuligt at skaffe plads til det voksende administrationspersonale i de fra gammel tid eksisterende råduse. I Ålborg måtte man allerede inden første verdenskrigs udbrud opføre en særlig administrationsbygning på den vigtige forretningsgade Boulevarden, som løb forbi rådhuset og Jens Bangs stenhus ned til Fjorden. Bygningen måtte senere udvides (1946). Ved indgangen til den oprindelige administrationsbygning opstilledes en granitstatue af en middelalderlig væbner, populært kaldet »Ålborgmanden«, udført af billedhuggeren Siegfried Wagner. Foto i lokalhistorisk arkiv for Ålborg kommune.

kasseloven lagde også megen beslag på kommunens forvaltningspersonale, og det samme gjaldt i høj grad forvaltningen af verdenskrigens forskellige dyrtidsforanstaltninger.

Et andet vigtigt område, som udbyggedes væsentligt i denne tid, var sygehusvæsenet. De fleste købstæder fik egne sygehuse med særlige epidemifdelinger, og som omtalt ovenfor indgik adskillige købstæder på dette område et samarbejde med amtsråds kredsen. Det samme gjaldt opførelsen af ting- og arresthuse.

Som det 3. store område må nævnes udbygningen af det offentlige skolevæsen. Befolkningsforøgelsen krævede opførelse af en række nye og mere moderne skolebygninger, og lærernes antal voksede støt. En større by kunne ikke længere nøjes med een skole, men måtte oprette flere. Endnu i denne periode var den kommunale skole i byerne den almindelige syvårige folkeskole. Man var endnu ikke begyndt på i større udstrækning at udbygge en kommunal eksamensskole. Pr. 1. jan. 1919 gik sammenlagt 79.777 børn i 162 kommuneskoler. Ved disse var ansat 1492 lærere og 1122 lærerinder. Om det offentlige skolevæsen se iøvrigt s. 389ff.

Ved periodens begyndelse kunne man i de mange små købstæder udmærket varetage den kommunale forvaltning ved hjælp af byfogeden og nogle ganske få medhjælpere. Som tiden gik, måtte antallet af kommunale tjenestemænd dog øges til assistance for borgmesteren, byrådet og de forskellige udvalg. Mange købstæder ansatte en juridisk uddannet byrådssekretær, som også i den centrale forvaltning kunne aflaste borgmesteren. Desuden engagerede man en bogholder og en kasserer og man fik bygningsinspektører samt stads- og havneingeniører. Under disse ledende embedsmænd sorterede et voksende kontorpersonale. Denne udvikling afspejler sig tydeligt i regnskabsstallene. De rene administrationsomkostninger var stigende.

Som afslutning på dette afsnit om købstadforvaltningen skal gives nogle få tal fra det offentliggjorte regnskabsmateriale fra finansåret 1918-19.²⁸

De samlede købstadkommunale budgetter balancerede med 148,9 mill. kr. De løbende indtægter var opgjort til 56,2 mill. kr., hvoraf skatten på indtægt indbragte 42,7 mill., formue- og erhvervsindtægter 8,5 og kommunal ejendomsskyld 2,7 mill. I lån havde man oppebåret ikke mindre end 51,7 mill., og desuden havde man forbrugt 8,3 mill. kr. af eksisterende aktiver.

På udgiftssiden var udgifter til sociale formål opgjort til 23,8 mill., hvoraf den største enkeltpost var dyrtidsforanstaltningerne, nemlig 11,2 mill. I aldersundersøttelse var betalt 6,1 mill., i fattighjælp 6,1 og til de kommunale hjælpekasser 1,6 mill. kr.

Efter de sociale udgifter fulgte omkostningerne ved det offentlige skole- og sundhedsvæsen, hvor man i begge tilfælde havde måttet anvende penge til ekstraordinære formål, formodentlig nyanlæg. Udgifterne beløb sig til henholdsvis 8,2 mill. kr. plus 1,3 (ekstraordinært) og 4,1 plus 1,3 mill. kr. (ekstraordinært). Til de mellemstore poster hører udgifter til gader, veje og kloaker med 3,8 mill., til rets- og politivæsen 2,3 og til brandvæsen 3,8 mill. kr. Man havde betydelige renteudgifter og udgifter til afdrag på lån, nemlig henholdsvis 7,8 og 15,7 mill. kr. og den samlede gæld blev opgjort til 201,5 mill. kr. Til den bykommunale administration var i finansåret 1918/19 anvendt sammenlagt 2,5 mill. kr.

Længe var bystyret præget af borgerskabets almindelige ret konservative indstilling, og større politiske modsætninger kom som oftest ikke til orde i byrådssalen. Forholdene ændredes afgørende efter den i 1908 gennemførte demokratisering af valgreglerne. Op imod den første verdenskrig og særligt under denne delte byrådet sig efter politisk opfattelse, og navnlig vandt det socialdemokratiske parti en betydelig indflydelse. I periodens allersidste år gav dette sig bl.a. udtryk deri, at regeringen ved valg af nye borgmestre gik udenom den lokale og som oftest konservative byfoged og udpegede en udpræget politikertype.

6. Handelspladser

En mellemting mellem en land- og en bykommune udgjorde de såkaldte handelspladser. Ved periodens begyndelse fandtes der 4 sådanne, nemlig Frederiksværk, Løgstør, Nørresundby og Silkeborg. I 1857 oprettedes Frederiksberg sogn som en selvstændig kommune og henregnedes fra nu af under handelspladserne. Efter 1864 hørte også Marstal på Ærø til disse. Til at begynde med var kommunalforvaltningen i de enkelte handelspladser ordnet ved særlige regulativer. Ved lov af 23. dec. 1863 gennemførtes ensartede bestemmelser for samtlige handelspladsers kommunalbestyrelser. For fremtiden skulle de bestå af mindst 5 og højst 9 medlemmer, fastsat af indenrigsmini-

steriet. Reglerne for valgret og valgbarhed var de samme, som gjaldt for de øvrige landkommuner. Fandtes der ligningskommissioner i disse kommuner, kunne de bevares, hvis man fandt det hensigtsmæssigt. Tilsynet med handelspladserne lå hos amtsrådet. Med hensyn til bl.a. brand- og bygningsvæsen var der tillagt amtmanden særlige beføjelser. I løbet af perioden blev flertallet af handelspladser omdannet til købstæder (se s. 334). Kun Marstal forblev en handelsplads.

Det offentlige sundhedsvæsen

Indtil 1909 varetoges overtilsynet med sundhedsvæsenet og sygeplejen af det i 1803 oprettede kgl. sundhedskollegium, som i 1848 henlagdes under det nyoprettede justitsministerium. Sundhedskollegiet ophævedes i 1909, da der ved lov af 30. april 1909 oprettedes en sundhedsstyrelse, delt i to afdelinger, kaldet lægerådet og apotekerrådet. De to afdelinger havde en fælles formand. Sundhedsstyrelsen førte herefter overtilsynet med sundheds- og sygeplejen, ligesom den var statens rådgiver i alle sundhedsspørgsmål. Sundhedsstyrelsen sorterede under justitsministeriet indtil 1924.²⁹

På det lokale plan var riget i 1849 inddelt i 9 fysikater, som i periodens løb forøgedes til 10. Lederen af et fysikat benævnedes enten stifts- eller landfysikus. Af de 10 fysikater lå 2 på Sjælland, medens Lolland-Falster, Bornholm og Fyn havde hver eet fysikat. De resterende 4 var nørrejske. På Bornholm varetog en af distriktslægerne fysikatforretningerne. De enkelte fysikater var opdelt i et større eller mindre antal lægedistrikter under ledelse af en distriktslæge. Ved periodens begyndelse eksisterede der 80 distrikter. Efter århundredskiftet var antallet steget til 89. Ved forskellige lejligheder foretoges omlægninger af distrikterne.³⁰ Flertallet af embedslægerne havde deres bolig i købstæderne, og adskillige distriktslæger varetog ligeledes hvervet som stadslæger.

Ved periodens begyndelse var antallet af praktiserende læger i provinsen og navnlig i Jylland beskedent. I 1850 var deres antal ca. 170, og også disse havde fortrinsvis nedsat sig i provinsbyerne. Embedslægerne havde derfor også i vid udstrækning privat praksis, men i løbet af perioden ændredes dette forhold. Antallet af private, praktiserende læger steg støt fra årti til årti, også i landdistrikterne, og lidt efter lidt var det disse læger, der kom til at varetage lægebehandlingen af den almindelige befolkning. Embedslægerne havde endvidere til at begynde med virket som læger på de få eksisterende provinssygehuse, men også dette forhold ændredes totalt i løbet af perioden. De mange

nyoprettede kommunale sygehuse blev normeret med egne læger. I 1919 fandtes der i provinsen ca. 1.100 praktiserende læger og 154 sygehuse med ialt 7.283 sengepladser. Om de kommunale sygehuse se iøvrigt s. 337.

22. okt. 1877 udfærdigedes en ny instruks for embedslægerne. De enkelte fysici skulle være mellemed mellem sundhedskollegiet og distriktslægerne, og de førte overtilsynet med fysikatets sundhedsvæsen og sygepleje, herunder apoteker, sygehuse, jordemødre, plejestiftelser, fattig-og arbejdshuse samt arrester. Sammen med distriktslægen udførte de legale obduktioner, og de var ansvarlige for udarbejdelsen af den årlige sundhedsstatistik. Distriktslægerne førte under deres tilsyn den lokale kontrol med distriktets sundhedsforhold, og det var navnlig pålagt dem at kontrollere drikkevand og fødemidler. I henhold til lov af 10. marts 1852 gennemførtes et særligt tilsyn med de virksomheder i købstæderne, der kunne få sundhedsfarlige følger for befolkningen. De varetog endvidere lægebehandling af arrestanter og personer, som var underkastet fattigforsorg. Distriktslægerne skulle endvidere føre tilsyn med alle veneriske patienter og visitere offentlige fruentimmere. Til deres embedsopgaver hørte desuden at håndhæve gældende lovbestemmelser om bekæmpelse af epidemiske sygdomme og at kontrollere givne regler for karantænevæsenet. De deltog i de årlige visitationer af eksisterende apoteker indenfor deres distrikt, og de var at betragte som de lokale jordemødres nærmeste overordnede. 4. febr. 1872 vedtog rigsdagen en ny lov om tvungen kokoppeindpodning, i henhold til hvilken distriktslægerne udenfor København fik pligt til at foretage tvungen vaccination af alle børn uden betaling samt foretage genindpodning, hvis der i distriktet viste sig tegn på en begyndende epidemi. I sådanne tilfælde tilfaldt der dog lægen en vis betaling. Forsømmelser på dette vigtige område kunne straffes med bøder og i graverende tilfælde med tab af embede.

Ved lov af 21. april 1914 omordnedes embedslægevæsenet, idet man ansatte amtslæger indenfor hver amtsrådsreds. En amtslægekreds opdeltes herefter i såkaldte lægekredse under ledelse af en kredslæge. Hvervet som amtslæge var normalt forbundet med et distriktslægehverv. Stort set forblev embedslægekorpset det samme som hidtil, men fremtidig fandtes der 21 amtslæger og 57 almindelige kredslæger. Med hensyn til deres embedsvirksomhed skete ingen større principielle ændringer.

En særlig gren af det offentlige sundhedsvæsen gennemgik i løbet af perioden en kraftig udbygning og modernisering, nemlig behandlingen af sindssyge patienter. Før 1849 havde kun hovedstaden haft et egentligt sindssygehospital, nemlig St. Hans hospital ved Roskilde. Ubemidlede sindssyge betragtedes som fattiglemmer, og ved de større og mindre fattigforsørgelsesanstalter i by og på land var der indrettet et vist antal såkaldte dårekister. Det skyldtes lægen Harald Selmer (1814-79) og hans epokegørende forskning, at man blev klar over, at de forskellige former for sindssyge måtte betragtes som en særlig sygdomsform, som i mange tilfælde kunne helbredes, hvis man fik oprettet særlige hospitaler for de sindssyge. Driften og oprettelsen af sådanne hospitaler godkendtes som en statsopgave.

Allerede i 1847 blev der truffet principiel beslutning om oprettelsen af et hospital ved Århus med Harald Selmer som leder, og det åbnedes i 1852 under betegnelsen »det jyske Asyl«. Det kom til at ligge i Risskov og benævnedes senere statshospitalet ved Århus. I 1853 gennemførtes en lov, hvorefter der skulle opføres et tilsvarende hospital ved Vordingborg (Oringe), som begyndte sin virksomhed i 1858. I 1877 åbnedes statshospitalet ved Viborg i de gamle tugthusbygninger ved Sønderø, og i 1888 åbnedes et nyt stort sindssygehospital i Middelfart. Som det sidste i rækken af de ældre sindssygehospitaler kom institutionen i Nykøbing S, der begyndte sin virksomhed i 1915. Ved dette sindssygehospital indrettedes desuden en særlig lukket sikringsafdeling for 50 farlige mandlige forbrydere. Det øverste administrative tilsyn med disse hospitaler og med den i henhold til lov af 27. maj 1908 oprettede Jyske fødselsanstalt i Århus (indviet 1910) varetoges af justitsministeriet.

Post- og telegrafvæsenet samt vej- og jernbanevæsenet

1. Postvæsenet

Ved enevældens ophør nedlagdes den gamle generalpostdirektion, og sager vedr. postvæsenet henlagdes først under finansministeriet og fra 1873 under indenrigsministeriet. Fra 1. okt. 1889 oprettedes et nyt generaldirektorat for post- og befordringsvæsenet, og da man fra 27. april 1900 påny indrettede et særligt ministerium for offentlige arbejder (et sådant havde midlertidigt eksisteret fra 1894-96), henlagdes generaldirektoratet under dette ministerium. Fra 1902-16 var generaldirektoratet påny henlagt under indenrigsministeriet, men efter en omorganisation i 1916 flyttede man atter generaldirektoratet hen under ministeriet for offentlige arbejder, hvor det siden er forblevet.³¹

Indtil 1874 fungerede en af de gamle generaldirektører, nemlig grev Sophus Danneskiold-Samsøe som enedirektør for postvæsenet med direkte referat til ministeren. Under ham var ansat en overpostmester for København og 2 overpostkontrollører, henholdsvis for Østifterne og for Nørrejylland. De havde dog begge deres kontorer i København. Under dem sorterede ved periodens begyndelse 110 lokale postkontorer under ledelse af en postmester. Allerede i 1850 og 1870 gennemførtes nye lønningslove for postfunktionærer, som nu alle kom på fast løn.³²

Postvæsenet havde ved periodens begyndelse to hovedfunktioner, dels at befordre breve og pakker, dels at varetage diligencekørsel. Befordringen skete til at begynde med ad landevejen og hovedsagelig med hest og vogn. Man kunne også benytte skibsforbindelser, således åbnedes i løbet af 1850erne nye postruter med dampskib fx. mellem København og Kiel og mellem hovedstaden og Bornholm. Efterhånden som jernbanenettet udbyggedes, og der blev anlagt færgeforbindelser over Sundet og Bælterne, overtog banerne befordringen af breve og passagerer. Først i 1910-11 nedlagdes de sidste postale personbefordringer på afsides liggende ruter.

Under generaldirektør Danneskiold-Samsøes ledelse gennemførtes

en betydelig udvidelse af postbefordringen og passagertrafikken. Der blev nu daglig forbindelse på alle hovedruter, og der oprettedes også mange nye postruter. En vigtig reform var ligeledes indførelsen af en enhedstakst og anvendelse af frimærker. Mængden af postbesørgelser (breve og pakker) steg støt, og det samme gjaldt befordringen af aviser og tidsskrifter. Man påtog sig også flere nye forretninger. Ved siden af almindelige breve og pakker tog man nu også imod ekspedition af værdiforsendelser og befordring af postanvisninger og -opkrævninger. Medens man før 1848 selv havde måttet afhente sin post på det lokale postkontor, gennemførtes først i København og senere i provinsen en almindelig udbringning af post til samtlige husstande indenfor det lokale område. Med tiden udvidedes denne service også til landdistrikterne, og dette medførte naturligvis ansættelse af et betydeligt antal lokale postbude.

Den kraftige udbygning af postvæsenet medførte, at lovgivningsmagten med korte mellemrum måtte tage stilling til udvidelse af personalet og til aflønningen. En vigtig lønningslov for postvæsenet gennemførtes 12. april 1889. I lovens § 11 fastsloges endnu engang det gamle princip, at de underordnede postembeder fortsat skulle være forbeholdt afskedigede officerer og underofficerer ved hær og flåde, men der stilledes dog krav om en »behørig faguddannelse«. Endnu i 1919 kunne man finde postmestre med en militær fortid.³³

Ved periodens udgang var det overordnede tilsyn med de lokale postkontorer udenfor København fordelt mellem 4 distrikter, som hver blev ledet af en postinspektør med assistance af en viceinspektør og tilhørende underordnet personale. De fire distrikter havde kontorer i henholdsvis København, Odense, Århus og Ålborg. Under 1. distrikt hørte Sjælland udenfor København, Lolland-Falster og Bornholm, medens kontoret i Odense forvaltede Fyn og omliggende øer samt det sydlige Jylland. Kontorerne i Århus og Ålborg delte resten af Nørrejylland mellem sig. Under distrikterne sorterede de mange lokale postkontorer, som alle lededes af en postmester. Ved de større postkontorer var der desuden normeret et vist antal postkontrollører og -ekspedienter. Til de helt store kontorer kunne der være tilknyttet et enkelt postindleveringssted, men det hørte til undtagelserne. Også efter år 1900 blev postembedsmændenes lønninger reguleret ved forskellige lønningslove fx. af 27. maj 1908 og 17. maj 1916. Embedsmænd i lønklasserne 16-23 var kgl. udnævnte, og det samme kunne

være tilfældet med embedsmænd i lønklasse 13-15, men det hørte dog til undtagelserne.

2. Telegrafvæsenet

Omkring år 1800 havde Danmark fået sin første telegrafforbindelse, en såkaldt optisk telegraf. Ved at indstille forskellige klapper efter et bestemt system på høje master kunne man bringe et kort budskab fra København til Slesvig på ganske kort tid. Denne primitive form for telegrafering opretholdtes indtil 1862. På det tidspunkt havde man forlængst installeret en moderne elektro-magnetisk telegrafforbindelse.³⁴ Ved lov af 17. marts 1852 havde finansministeren fået bevilling til at anvende indtil 200.000 rbd. af Øresunds- og Strømtoldens administrationsfond til anlæggelse af en moderne telegraflinie fra Helsingør over København og Flensborg til Hamborg. Selve installationen foretoges af ingeniørkorpset, og linien var klar i 1854. Året forud var den polytekniske kandidat Peter Faber (1810-77), iøvrigt kendt som digter, blevet udnævnt til telegrafdirektør under finansministeriet, og det skyldtes ham, at den nye statstelegraf i de følgende år udbyggedes kraftigt med anlæg af flere og flere telegraflinier. Det var også ham, der foreslog anvendelse af imprægnerede telegrafmaster, og som hos firmaet Bing og Grøndahl fik konstrueret de specielle porcelænsisolatorer, som senere gik deres sejrsgang over hele Europa. De mange luftledninger og høje master, som fortrinsvis fulgte de gennemgående landeveje, blev et nyt, men hurtigt godkendt træk i det danske landskab. Over de større vandløb, såsom sunde og bælder måtte man anvende søkabler. Allerede i 1854 fik man telegrafforbindelse med Sverige via et søkabel fra Vedbæk over Øresund, og nogle år senere etableredes telegrafforbindelse fra Vestslesvig til England. Efter 1864 måtte en ny Englandsforbindelse oprettes, og i nært samarbejde med det af C.F. Tietgen oprettede store nordiske telegrafsel-skab udbyggedes i løbet af perioden en række internationale telegrafforbindelser, også med det fjerne Østen.

Der oprettedes med årene et stort antal telegrafstationer i og udenfor købstæderne. Dette skete i nært samarbejde med post- og jernbanevæsenet, idet postmestre og stationsforstandere, bistået af et specielt uddannet underordnet personale, varetog stillingerne som telegrafbestyrere. Den vigtigste telegrafstation udenfor København var

stationen i Fredericia, som blev et knudepunkt for telegrafekspeditionen. Fra midten af 1880'erne begyndte telegrafdirektionen også at interessere sig for etablering af det nye og moderne telefonsystem. Medens koncessionerede selskaber påtog sig at oprette telefonsystemer indenfor lokalt begrænsede områder, påtog telegrafdirektionen sig at ekspedere telefonsamtaler over større strækninger, og denne virksomhed kaldtes rigstelefonen.

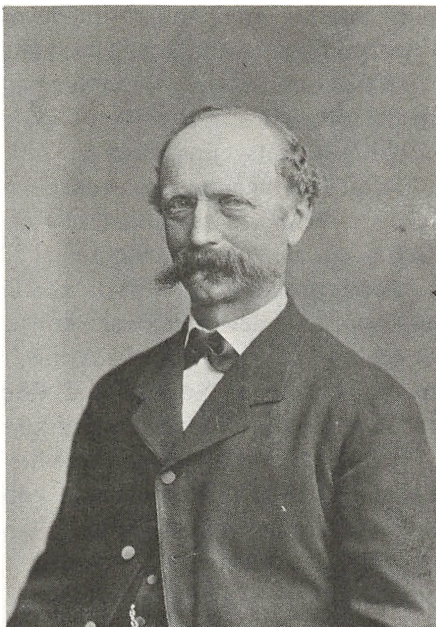
Det statslige telegrafvæsen under telegrafdirektørens øverste ledelse henlagdes fra 1873 fra finans- til indenrigsministeriet og overflyttedes fra år 1900 definitivt til ministeriet for offentlige arbejder. Under direktøren sorterede en række centrale administrative og tekniske afdelinger, som alle havde deres sæde i København. Blandt disse var der også et særligt kontor under ledelse af en telegrafinspektør, som nærmere fulgte de forskellige telegrafstationers drift. Den tekniske tjeneste af provinsstationerne blev varetaget af 3 såkaldte ingeniørdistrikter, hvoraf de to residerede i København og det 3. i Århus. Ved periodens udløb fandtes der 154 lokale telegrafstationer udenfor København. Ved de større stationer var normeret et antal overtelegrafister og telegrafister. Telegrafpersonalets lønningsforhold fulgte reglerne for postvæsenets embedsmænd og funktionærer.

3. Vejevæsenet

Ved enevældens ophør henlagdes det øverste tilsyn med rigets veje fra rentekammeret til indenrigsministeriet, og i året 1900 overgik vejevæsenet til ministeriet for offentlige arbejder. 21. juni 1867 vedtoges en ny og detaljeret lov om det fremtidige vejevæsen, og denne lov trådte i kraft 1. april 1868.³⁵ Den vigtigste bestemmelse i den nye lovgivning var, at ingeniørkorpsets deltagelse i de forskellige vejarbejder skulle ophøre. Ved samme lejlighed opsagde man det under korpset ansatte underordnede personale, nemlig opsynsmænd og vejmand.

For fremtiden inddelte man vejene i landeveje og biveje, og på indenrigsministeriets foranstaltning udarbejdedes et nøjagtigt vejregister med angivelse af samtlige veje indenfor det enkelte amt. Amtsrådene skulle fremtidig alene overtage ansvaret for anlæg og vedligeholdelse af de på fortegnelsen opførte landeveje, og de modtog de allerede eksisterende hovedlandeveje i den tilstand, hvori de ved lovens ikrafttræden befandt sig. Med overdragelsen fulgte forhåndenværende

Indenrigsminister I.B.S. Estrup (1825-1913). Den fremragende landmand, skovbruger og hesteavler nærede fra sin ungdom udprægede konservative anskuelser. Indførelse af almindelig valgret anså han for den største politiske dårskab. Han meldte sig til politisk tjeneste allerede i 1854, og i 1865 blev han indenrigsminister i ministeriet Frijs. I denne stilling udfoldede han et omfattende lovgivningsinitiativ og fik gennemført nye kommunallove, en lov om opførelse af Esbjerg havn og vigtige jernbanelove. Foto, Det kgl. biblioteks billedsamling.

lagre af vejmaterialer, grusgrave m.m. Under landevejene hørte også de gadestrækninger i de forskellige købstæder, som hidtil havde været henregnet til de gamle hovedlandeveje. Udgifterne til vedligeholdelse af disse »gadeveje« skulle deles mellem amtskommunen og købstaden. Udenfor købstæderne påhvilede udgifterne til landevejene udelukkende amtskommunen. Vejarbejder skulle overalt udføres med lejet arbejdskraft, og samtlige landevejsbomme skulle nedlægges med undtagelse af visse bomme i Københavns amt. I henhold til vejloven af 1867 overtog amtsrådene ca. 178 mil hovedlandevej og 4 mil landevejsgader.

De på fortegnelser opførte biveje skulle under amtsrådets tilsyn overdrages de nye sogneråd, som skulle bekoste den årlige vedligeholdelse og eventuelle udbygning. Til særlig kostbare vejanlæg fx anlæggelse af broer kunne der søges tilskud hos amtskommunen. Principielt skulle arbejdet ved bivejene også udføres ved lejet arbejdskraft. Hvor forholdene talte derfor, kunne arbejdet dog som hidtil udføres som pligtarbejde af sogneboerne.

Vejvæsenets overdragelse i kommunal regi medførte, at amtsrådene kom ind på at ansætte særlige amtsvejnspektører med et større

eller mindre antal underordnede medarbejdere. Med tiden besattes disse stillinger udelukkende med uddannede vejingeniører, men i den ældste periode er der eksempler på, at embederne varetoges af landinspektører eller landmålere. Også en forstkandidat optræder blandt de tidligste amtsvejsinspektører.

Til at varetage det overordnede tilsyn med vejudbygningen oprettedes direkte under ministeriet et embede som overvejsinspektør. Denne embedsmand havde bopæl i København, og hans særlige embedsopgaver var at føre tilsyn med landevejene i Østifterne og at fungere som ministeriets tekniske konsulent i vejsager. Under ham virkede en assistent med bopæl i Århus, hvis opgave det var at føre tilsyn med landevejene i Nørrejylland. Efter behov kunne de enkelte sogneråd søge teknisk bistand hos amtsvejsinspektørerne.

Under ledelse af de kommunale myndigheder fandt der i sidste halvdel af 1800-tallet en fortsat udbygning og modernisering sted af det eksisterende vejnet. De fleste landeveje blev makadamiseret, medens resten af vejnettet bestod af rene jordveje. Da man for alvor begyndte at anlægge jernbaner, mistede landevejene en del af den betydning, de hidtil havde haft for den nære og fjernere kommunikation mellem by og land og mellem de enkelte provinser. I dette forhold skete efter år 1900 en ny vending, da de første benzindrevne biler rullede ud på de danske landeveje, snart efterfulgt af talrige lastbiler og rutebiler. Det nye trafikmiddel fremtvang også en bedre vejbelægning og en nødvendig udretning af mange farlige vejsving. Udgifter til vej-anlæg og vejforbedringer stillede derfor større og større krav til de kommunale kasser. Se foran s. 326 og 330.

4. Jernbanevæsenet

Danmarks første jernbanelinie København-Roskilde åbnedes for trafik 27. juni 1847, og i de følgende årtier anlagdes Vestbanen til Korsør, Nordbanen over Hillerød til Helsingør, Nordvestbanen fra Roskilde til Kalundborg og Sydbanen til Vordingborg.³⁶ Der var blevet givet koncessioner til private entreprenører til anlæg af banerne, og de her nævnte baner tilhørte det privatejede sjællandske jernbaneselskab. Et andet privat selskab, kaldet det danske jernbaneselskab, forestod anlæggelse af hovedbanelinierne på Fyn og i Nørrejylland. Dobbeltsporet fra København til Roskilde anlagdes så tidligt som i 1874,

og 2 år tidligere havde man indsat den første dampfærge mellem Strib og Fredericia. I henhold til lov af 16. april 1873 byggedes en fast jernbanebro mellem Ålborg og Nørresundby, (åbnet 7. jan. 1879). I tilslutning til hovedlinierne anlagdes en lang række sidebaner. I de fleste tilfælde foretoges disse anlæg på privat initiativ, eventuelt med kommunal støtte.

Allerede fra 1. april 1867 havde staten overtaget driften af de da eksisterende jernbaneanlæg på Fyn og i Jylland, og fra 1. jan. 1880 overtog man ligeledes driften af det sjællandske jernbaneselskabs linier. Udbygningen af jernbanenettet fortsatte i resten af århundredet og ind i det følgende, og i tilslutning til baneanlæggene etableredes færgeoverfarter mellem Korsør og Nyborg. Helsingør og Helsingborg, Gedser og Warnemünde og København og Malmø. Der anlagdes desuden en særlig skibsforbindelse fra Kalundborg over Samsø til Århus. Også anlæggelsen af privatbaner fortsatte. Ved periodens afslutning omfattede statsbanenettet ca. 2.100 km, og heraf var ca. 650 km forsynet med dobbeltspor. Af privatbaner fandtes der i 1919 ca. 60, fordelt med 16 private jernbaneselskaber på Sjælland, 3 på Bornholm, 9 på Fyn og Langeland, 4 på Lolland-Falster og 27 i Nørrejylland. De enkelte selskaber gav et varierende overskud, men 10 selskaber måtte i driftsåret 1917-18 bogføre et underskud på driften.

Til brug for de mange jernbaneanlæg måtte der eksproprieres de fornødne arealer, og til at overvåge ekspropriationen beskikkede ministeriet som regel stiftamtmanden som commissarius. Fra 1880 varetoges den øverste ledelse af statsbanerne af en særlig direktør, underlagt indenrigsministeriet. 6. marts 1898 gennemførtes en ny lov om statsbanedriftens ordning. I spidsen for administrationen blev nu stillet en generaldirektør direkte under ministeren, som fra år 1900 var ministeren for offentlige arbejder. Generaldirektøren residerede i København, og under ham organiseredes en række kontorer og en særlig driftstjeneste omfattende en baneafdeling, en maskinafdeling, 2 trafikafdelinger og en søfartsafdeling. Loven indeholdt desuden de nærmere bestemmelser om aflønning og pensionering af det meget omfattende personale, der dels gjorde tjeneste i generaldirektoratet, dels ude på de mange lokale tjenestesteder. I 1903 åbnede man desuden en særlig jernbaneskole i København. Tilsynet med privatbanerne varetoges gennem et af ministeriets ekspeditionskontorer.

Oprettelsen af den efterhånden meget omfattende jernbanedrift be-

tød en alvorlig konkurrence for de private firmaer, som hidtil havde varetaget navnlig varetransporten. De fleste jernbanelinier lå nær de gennemgående landeveje, og de betjente faktisk samtlige købstæder. Mellem disse var desuden indrettet talrige landstationer og holdepladser, således at både passagerer og varer kunne transporteres hurtigere og mere bekvemt fra sted til sted. For mange af de tidligere eksisterende færgelav betød den nye jernbane- og færgedrift dødsstødet.

Statsbaneadministrationen var centraliseret i generaldirektoratet, men det havde også været nødvendigt at udbygge den lokale administration. Til det formål var riget opdelt i 3 distrikter under en distriktschefs ledelse. 1. distrikt lå i København og administrerede de sjællandske og falsterske statsbaner. Under distriktschefen sorterede 3 trafikinspektører, der hver ledede en trafiksektion, 5 baneingeniører, der stod i spidsen for hver sin banesektion foruden den specielle signal-, telegraf- og maskintjeneste. Til samtlige disse afdelinger var normeret et omfattende underordnet personale. 2. distrikt havde kontor i Århus og var øverste lokale myndighed for banestrækningerne på Fyn og jernbanelinien Esbjerg-Fredericia-Frederikshavn. Under denne distriktschef hørte 3 trafikinspektører, 5 baneingeniører og den nødvendige signal-, telegraf- og maskintjeneste. I Århus var desuden indrettet en række værksteder. 3. distrikt var henlagt til Struer, og distriktet var opdelt i 3 trafik- og 4 banesektioner foruden de tekniske tjenester. Dette var den mere overordnede lokale administration. Herunder sorterede så de mange stationsforstandere og stationsmestre på de mindre steder foruden det underordnede lokale stationspersonale. Det samlede antal jernbanestationer og holdepladser udgjorde i 1919 udenfor København ikke mindre end ca. 330 tjenestesteder. Indenfor lokaladministrationen beskæftigede post- og telegrafvæsenet samt statsbanerne langt det største antal tjenestemænd. Personaleadministration i ordets videste betydning beslaglagde megen tid såvel i de overordnede lokale instanser som navnlig i de respektive generaldirektorater. Efterhånden fik man ved nye lønningslove fx. af 27. maj 1908 og 17. maj 1916 gennemført et ensartet lønningssystem omfattende disse etater og toldetaten. Der opereredes med 23 lønningsklasser, hvoraf enkelte var yderligere opdelt, og aflønningen bestod af en grundløn med efterfølgende faste alderstilæg op til en fastlagt slutløn. Tjenestemænd i 16-23. lønningsklasse udnævntes af kongen, resten af generaldirektoratet.

Lodseri, fyr- og vagervæsenet samt redningsvæsenet

1. Lodseri, fyr- og vagervæsenet

Det første egentlige lodseri oprettedes i Dragør i 1684, og i den følgende tid indrettedes forskellige lodserier, hvor der fandtes behov for det. I forbindelse med oprettelsen udfærdigedes diverse interimistiske reglementer. 27. marts 1831 udfærdigedes den første egentlige lov om ordning af lodsvæsenet med tilhørende reglement. Lodsvæsenet sorterede under admiralitets- og kommissariatskollegiet, og det lokale tilsyn førtes af overlodser, der ligeledes havde tilsynet med de indenfor distriktet anbragte sømærker. De større lodserier lededes af en oldermand, og hertil var knyttet et større eller mindre antal lodser. De mindre lodserier var kun bemandede med lodser.

Efter 1848 overgik lodsvæsenet til marineministeriet, og gennem dette udfærdigedes 13. juni 1879 en ny lov om lodsvæsenet, som trådte i kraft 1. juli 1879. Det fastsloges heri, at lodserier kun kunne nedlægges og oprettes ved lov. Riget blev nu inddelt i to distrikter under ledelse af en overlods med kgl. udnævnelse. Han havde det overordnede tilsyn med de indenfor hans distrikt værende lodserier, og det var også ham, der ansatte det underordnede personale. Stillingerne som overlods rekrutteredes fra søværnets officerskorps. Ved de 3 sundlodserier i Dragør, Helsingør og København ansattes desuden en lodsinspektør og ved de større lodserier en lodsoldermand eller en lodsformand. 17. april 1916 udkom en ny og revideret lov om lodsvæsenet, hvis øverste ledelse nu lagdes i hænderne på en lodsdirektør med assistance af en lodsinspektør, som ligeledes var søofficer, en kontorchef og andet personale. 7 af de største lodserier lededes fortsat af en lodsoldermand. Det drejede sig om lodserierne ved Læsø, Tybørn, Esbjerg, Frederikshavn, Dragør, Hals og Helsingør. 22 andre lodserier lededes af en lodsformand, og ved periodens slutning var der ialt beskæftiget ca. 130 lodser. De fleste lodser måtte kun lodse indenfor et nærmere distrikt, medens lodserne i Esbjerg, Frederikshavn, Skagen, Nyborg, Helsingør og Dragør måtte foretage den såkaldte far-

vandslodsning. Det underordnede lodspersonale fra lodsoldermand og nedad aflønnedes fortsat af lodsindtægterne, det overordnede af statskassen.

Til sikring af sejladsen anlagdes allerede i 1500-tallet enkelte meget primitive vippefyre, fx. ved Skagen og på Anholt.³⁷ I løbet af 1700-tallet begyndte man at opføre faste fyrtårne med et åbent kulfyre foroven, og i det efterfølgende århundrede anvendtes en mere og mere avanceret teknik ved installationen af de moderne fyrtårne. Længe nøjedes man med at opføre fyrtårne på land, men i 1829 blev det første danske fyrskeib udlagt ved Læsø-Trindel. Senere gik man også over til at anvende udlagte lystønder. I 1848 fandtes der i Danmark 35 fyrtårne og 3 fyrskeibe. I 1917 var antallet af fyre steget til godt 600, heri indbefattet de mange nye havnefyre, 14 fyrskeibe og 41 lystønder.

Indtil 1848 sorterede fyrvæsenet under generaltoldkammeret og overgik herefter til marineministeriet. Til at tilse de dengang meget primitive fyrinstallationer benyttede man de til rådighed værende lokale embedsmænd, fx. toldinspektører og krigskommissærer. Selv en sognepræst kunne anvendes i en snæver vending. Pastor Lauritz Hald på Tunø førte således tilsynet med øens fyranlæg. De pågældende embedsmænd kunne smykke sig med titlen fyrinspektører, og de var som sådanne optaget i hof- og statskalenderen.

Den fremadskridende tekniske udvikling indenfor fyrvæsenet medførte, at man lidt efter lidt måtte anvende fagligt uddannet personale. Fra 1871 ansattes en særlig fyringeniør, og da man fra 1. april 1894 oprettede fyrdirektoratet (lov af 27. april 1894) med en søofficer i spidsen, blev der knyttet både bygnings- og maskiningeniører til den centrale fyradministration. Også det underordnede personale ved fyrvæsenet (fyrimestre og fyrassistenter) behøvede en teknisk uddannelse. Til det lokale personale hørte endvidere mandskaberne på henholdsvis fyrinspektionsskeibe og de to fyrtransportskeibe.

Foruden at sikre søfarten ved opførelse af fyre og udlægning af fyrskeibe og fyrtønder foretoges også på anden måde en afmærkning af farvandene, bl.a. ved udlægning af bøjer, koste, prikke m.m. Tilsynet med disse sømærker varetoges af den såkaldte vagerinspektør, der samtidig virkede som fører af det særlige vagerinspektionsskeib. I de indre danske farvande førtes tilsynet med koste og prikke dog af de lokale lodser.

2. Redningsvæsenet

Endnu i forordningen af 28. dec. 1836 om strandinger blev det fastslået, at det var en almindelig borgerpligt at komme strandede til undsætning og iagttage alt, hvad der kunne tjene til at redde mennesker og bringe strandingsgods i sikkerhed. Fra 1846 begyndte man, dels på centralt hold, dels på privat initiativ at tilvejebringe passende redningsmidler. Man udstationerede fx. en redningsbåd ved Harboøre og et raketapparat ved Klitmøller. Sandflugtskommissær og translatør C.B. Claudi fra Ringkøbing amt tog offentligt til orde for en etablering af et organiseret redningsvæsen, og 26. marts 1852 udkom på indenrigsministeriets initiativ den første almindelige lov om redningsvæsenet ved de danske kyster. I henhold hertil skulle der langs Nørrejylland og Bornholms kyster på statens bekostning oprettes et antal redningsstationer, forsynet med synkefri redningsbåde og raketapparater. Bådene skulle anvendes, når strandingen fandt sted langt fra kysten, raketapparaterne ved strandingen nær kysten. Ved redningsstationerne ansattes dels en bestyrer, dels en opsynsmand. I første omgang oprettedes 21 redningsstationer langs Jyllands vestkyst og 5 på Bornholm. Redningsvæsenet i Nørrejylland lededes fra et kontor i Lemvig, fra 1909 flyttet til Skagen. Et tilsvarende kontor indrettedes i Neksø. Lederne af disse kontorer kaldtes bestyrere. Ved nye love af 4. marts og 30. okt. 1857 samt lov af 17. marts 1882 udbyggedes redningsvæsenet, således at man i 1925 rådede over 63 stationer.³⁸ De fleste var fortsat jyske, men man havde nu også fået en station på Christiansø, på Møn og på Sjælland. Fra 1896-1906 sorterede redningsvæsenet under landbrugsministeriet, men det henlagdes i 1906 under marineministeriet. Til yderligere sikring af skibbrudne og ilanddrevet vraggods åbnedes der ved lov af 10. april 1895 om stranding mulighed for at beskikke såkaldte strandfogeder, hvis opgave det var at varsle eventuelle strandinger og bistå ved sikring af det ilanddrevne gods. På indstilling af politimesteren ansatte amtmanden de nævnte strandfogeder, der aflønnedes med del i bjærgelønnen. Ved samme lov blev der ligeledes givet amtmanden bemyndigelse til at godkende såkaldte bjærgelav bestående af et antal lokale personer, der kunne anses egnede til at være bjærgere. Hvis der på et strandingssted ikke eksisterede et bjærgelav, var det politimesterens opgave at drage omsorg for tilvejebringelse af det fornødne bjærgemandskab.

Kgl. bygningsinspektører og fabrikinspektører

Ved centraladministrationens omlægning i 1848 overførtes den tidligere administration af det statslige bygningsvæsen fra rentekammeret til indenrigsministeriet, og i 1849 oprettedes under dette ministerium et særligt bygningsdirektorat, hvorunder der sorterede 5 lokale bygningsinspektører, hvoraf de 3 havde bopæl i København, en i Odense og en i Århus.³⁹ I årene 1855-58, da der eksisterede et særligt ministerium for monarkiets fælles indre anliggender, sorterede de 3 bygningsinspektører under dette ministerium og de 2 under indenrigsministeriet. Fra 1858-65 var statens bygningsvæsen henlagt under finansministeriet, men overførtes herefter påny til indenrigsministeriet. 1894-96 sorterede bygningssagerne under det nyoprettede ministerium for offentlige arbejder, vendte tilbage til indenrigsministeriet 1896 for atter i 1900 at overføres til det genoprettede ministerium for offentlige arbejder. Denne ordning var dog kun midlertidig, og fra 1913 sorterede bygningssagerne påny under indenrigsministeriet. Under alle disse omskiftelser havde man stadig opretholdt ordningen med kgl. bygningsinspektører, der varetog forretningerne på lokal basis. Ved flere lejligheder havde man imidlertid på rigsdagen diskuteret den statslige bygningsadministration, som man fandt ret kostbar. Under indtryk heraf blev flere kgl. bygningsinspektører kun konstitueret, og en endelig ordning blev først truffet efter 1919. Ved periodens udgang fungerede 5 kgl. bygningsinspektører, hvoraf de 4 havde bopæl i København og en i Odense. Det var bygningsinspektørernes opgave at føre tilsyn med vedligeholdelsen af de statslige bygninger samt forestå nybygninger og ombygninger. Under deres tilsyn stod først og fremmest de kgl. slotte, ministerialbygningerne og en række statslige bygninger i og udenfor hovedstaden. Ved de enkelte slotte var udnævnt særlige slotsforvaltere, som ligeledes sorterede under indenrigsministeriet. Ved siden af deres offentlige hverv havde de kgl. bygningsinspektører ret til at drive privat arkitektvirksomhed.

På et ret tidligt stade af den moderne industris gennembrud opstod

et naturligt behov for en lovgivning, som tog sigte på at beskytte arbejderne mod øget arbejdsrisiko i forbindelse med anvendelsen af de nye maskiner. I første omgang koncentrerede man sig om kontrol med dampkedler, dampmaskiner og dampskibe. I lov af 12. april 1851 indførtes en række sikkerhedskrav, som skulle være opfyldt, inden en dampmaskine kunne tages i brug. Til at kontrollere, at disse bestemmelser blev overholdt, skulle der udnævnes sagkyndige mænd, såkaldte synsmænd, i provinsen udpeget af amtmændene. Ved en ny lov af 24. marts 1875, udstedt gennem justitsministeriet, skulle dampkedler på landjorden underkastes et tilsvarende syn. Var ejeren af en dampmaskine ikke tilfreds med synsmændenes kendelse, kunne den appelleres til et oversynsnævn, hvis medlemmer udpegedes af justitsministeren. Det blev iøvrigt pålagt de stedlige politimyndigheder at føre kontrol med, at gældende regler om dampkedler overholdtes.

Da den moderne industri for alvor brød igennem, blev det også nødvendigt dels at kontrollere og fastsætte nærmere regler for børns og unge menneskers beskæftigelse i fabrikker, dels at føre tilsyn med, at de nye fabriksbygninger opfyldte en række sundhedsmæssige krav. 23. maj 1873 udkom en lov herom, udfærdiget gennem indenrigsministeriet. Til at føre kontrol med, at lovens bestemmelser overholdtes, skulle der fremtidig ansættes to arbejdsinspektører, lønnet af staten. Overtrædelser af loven medførte bødestraf, og sagen skulle behandles som en offentlig politisag.

Ved lov af 12. april 1889 gik man et skridt videre, idet man oprettede to nye embeder som fabrikinspektører til afløsning af de tidligere arbejdsinspektører, og i første omgang ansattes der yderligere 12 assistenter under de to fabrikinspektører, alle beskikket af justitsministeriet. Det pålagdes fabrikinspektørerne ved årlige eftersyn at tilse fabrikker og fabriksdrevne værksteder, som benyttede dampkraft, gas-kraft eller lignende. Fabrikinspektørerne skulle ligeledes overtage det tilsyn med dampmaskiner, der hidtil havde været varetaget af politimesteren, og deres assistenter var dem behjælpelige med det tekniske eftersyn af den enkelte dampmaskine. De ovenfor omtalte tilsynsmænd skulle fremtidig udpeges af de kommunale råd, og deres hverv indskrænkedes til at føre tilsyn med maskiner, der blev drevet enten ved vand- og vindkraft eller med dyrisk kraft (hestegang).

Ved flere lejligheder blev det nødvendigt at udvide antallet af assi-

stenter, og i 1913 fandt man øjeblikket inde til at oprette et særligt direktorat for arbejds- og fabriktilsynet. Loven om »arbejde i fabrikker m.v. samt det offentliges tilsyn dermed« var udfærdiget gennem indenrigsministeriet, som siden 1889 havde varetaget dette sagområde i nær kontakt med justitsministeriet. Loven gav ministeren bemyndigelse til at ansætte indtil 20 mandlige eller kvindelige fabrikinspektører, der hver fik tildelt et nærmere lokalt bestemt distrikt. Til deres assistance kunne der ialt udpeges 7 tilsynsassistenten. Ved siden af fabrikinspektørerne fandtes kommunalt ansatte maskinsynsmænd, som førte kontrol med de landbrugsbedrifter, som kun anvendte beskedne maskinkraft, og med bedrifter udenfor landbruget, som skønnedes at frembyde ringe fare for de ansatte. Ved periodens afslutning fandtes der i Nørrejylland 8 tilsynskredse under ledelse af en fabrikinspektør samt en særlig fabrikinspektør bosiddende i Århus, som udelukkende førte kontrol med dampkedler i 4., 5. og 6. nørrejydske kreds. På Fyn fandtes 2 tilsynskredse, på Lolland-Falster 1, på Bornholm 1 og på Sjælland 4. For at blive udnævnt til fabrikinspektør eller tilsynsassistent skulle man være i besiddelse af den fornødne tekniske uddannelse og endvidere ved en særlig prøve godtgøre, at man havde kendskab til den almindelige fabrikslovgivning og de tekniske forhold vedr. tilsynet. Flertallet af fabrikinspektører var uddannede ingeniører.)

Administrationen af statens skove og klitplantager samt kystsikringen

Ved enevældens ophør overførtes den øverste administration af statens skov- og jagtvæsen fra rentekammeret til finansministeriet, og det pågældende sagområde forblev her, indtil der i 1896 oprettedes et særligt landbrugsministerium.

På det lokale plan gennemførtes ved love af 25. febr. 1851 og 8. dec. 1859 en betydelig forenkling af administrationen.⁴⁰ Embedet som hofjægermester ved Hørsholm ophævedes fra 1. april 1851, og antallet af overførstere indskrænkedes til 3. Den tidligere forstreguleringskommission ophævedes ligeledes, og fremtidig skulle finansministeriet ansætte 2 skovridere til at udarbejde de fornødne forstplaner i samarbejde med de forskellige distrikters skovridere. De særlige jægermesterforretninger overdroges til de fremtidige overførstere og skovridere indenfor deres respektive embedsområder. Iøvrigt var de to love også at betragte som lønningslove for de ved skovvæsenet ansatte embedsmænd og betjente, og man benyttede lejligheden til at erstatte en række naturalydelse med et fast vederlag. Loven fastsatte endvidere, at der under skovriderne kunne ansættes indtil 70 skovfogeder, 130 skovløbere og 120 ledvogtere eller hegnsmænd. Til de pågældende betjente skulle der lidt efter lidt stilles de fornødne tjenesteboliger til rådighed. Loven forudsatte endvidere, at skovkassererforretningerne normalt ikke skulle påhvile forstkandidaterne, men overdrages særlige skovkasserere. Ved oprettelsen af landbohøjskolen overgik den fremtidige uddannelse af forstkandidater til denne institution, og fra 1904 fik også skovfogeder en vis faglig uddannelse. Der nedsattes en særlig kommission, som tilrettelagde denne uddannelse.

Fra 1860 var kongeriget inddelt i 3 overførsterinspektioner, ledet af en overførster. Under 1. overførsterinspektion sorterede 1.-6. Kronborgske skovriderdistrikt foruden Tisvilde, Frederiksværk og Odsherreds skovdistrikter. De enkelte distrikter forvaltedes af en skovrider med assistance af et større eller mindre antal skovfogeder. Under 2. overførsterinspektion hørte 1.-2. Frederiksborgske skovdi-

strikt, 1.-2. Hørsholmske distrikt, 1.-2. Københavnske distrikt, Petersgårds distrikt samt Falsters og Bornholms distrikter, ligeledes administreret af en skovrider og et antal skovfogeder. Under 3. overførsterinspektion hørte det Silkeborgske distrikt, Buderupholms skovriderdistrikt, det Viborgske distrikt, ligeledes under hver sin skovrider med skovfogeder, samt de såkaldte Palsgårds, Randbøl og Feldborg plantørdistrikter under ledelse af hver sin plantør. I 1860 fungerede endvidere under de 3 overførsterinspektioner 13 skovkasserere, til hvilke stillinger man i vid udstrækning brugte de lokale amtsforvaltere.

I årene efter 1860 udvidedes statens skovarealer, navnlig ved anlæggelsen af flere plantager i Nørrejylland, og i 1911 gennemførtes ved lov af 13. maj 1911 en omlægning af skovadministrationen. Der oprettedes under landbrugsministeriet et centralt skovdirektorat under ledelse af en direktør, og nyordningen trådte i kraft 1. nov. 1911. Direktoratet forvaltede herefter centralt samtlige statsskove. De tidligere embeder som overførstere nedlagdes, og de enkelte skovridere blev direkte underlagt direktoratet. Forretningerne som kgl. jægermestre skulle efter en særlig udstedt kgl. anordning, dels varetages af direktøren, dels af en række skovridere. Som en særlig afdeling under direktoratet indrettedes en ny skovregulering, administreret af særlige skovtaksatorer, hvis opgave var at udarbejde driftsplaner for de enkelte distrikter og udfærdige de dertil hørende kort. Under direktoratet hørte endvidere statens forstlige forsøgsvæsen i Springforbi og den særlige skovfogedsskole i Nødebo. Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm kom ligeledes til at sortere under direktoratet.

Der foretoges samtidig en vis omlægning af de lokale skovriderdistrikter, og flere af de gamle distrikter fik nye betegnelser. På Sjælland fandtes nu 13 distrikter, nemlig Odsherred, Tisvilde-Frederiksværk, Kronborg, Gurre, Mårum, Esrom, Nødebo, 1. og 2. Frederiksborgske distrikt, Hørsholm, 1. og 2. Københavnske distrikt og det særlige Lystskovdistrikt omfattende bl.a. Jægersborg dyrehave og Charlottenlund skov. Lederen af dette distrikt varetog desuden statens interesser overfor den gamle forlystelsespark »Bakken«. De to gamle skovdistrikter på Falster og på Bornholm videreførtes. I Nørrejylland fandtes følgende skovdistrikter, nemlig Buderupholm, Klosterheden, Hoverdal og Stråsø plantagedistrikter samt Feldborg, Viborg, Silkeborg, Palsgård, Randbøl og Stenderup skovdistrikter. Af skovkassere-

re fandtes der ved periodens slutning 14. I disse stillinger anvendtes fortsat i vid udstrækning amtsforvaltere, men man brugte også enkelte lokale toldforvaltere.

I århundreder havde beboerne på udsatte steder ført en forgæves kamp mod sandflugtens ødelæggelser, men kun i visse begrænsede områder var der blevet gjort en positiv indsats for at formindske skaderne, bl.a. ved plantning af træer. Et af de mest resultatrige indgreb mod sandflugtens hærgen var foretaget indenfor det nordsjællandske Tibirke sogn, hvor det allerede omkring midten af 1700-tallet var lykkedes ved plantning at standse sandflugtens fortsatte hærgen. Også i Ribe amt var man tidligt kommet igang med at bekæmpe sandflugten. Før 1848 havde kampen mod sandflugten været en opgave, som rentekammeret tog sig af, men herefter overgik dette sagsområde til indenrigsministeriet, og fra 1896 overtog det nyoprettede landbrugsministerium disse sager.

På rigsdagen blev sandflugtens bekæmpelse tidligt sat på dagsordenen, og ved love af 26. marts 1852 og 4. marts 1857 gennemførtes bestemmelser, som dels indeholdt en opfordring til at gå i gang med træplantning på udsatte steder, dels begrænsede den stedlige befolknings tvungne og gratis arbejde med beplantning af klitterne. Pligtarbejdet ophørte ikke fuldstændigt, men der blev åbnet mulighed for, at plantninger kunne gennemføres med lejet arbejdskraft, og at udgifterne hertil delvis kunne blive refunderet ved bidrag fra amtsrepartitionsfonden og af statskassen. De såkaldte hjælpesogne d.v.s. sogne, som lå lige op til de truede områder, blev helt fritaget for gratis pligtarbejde, og klitsognenes beboere fik nøje fastsat, hvor mange gangdage, de skulle udføre, når efterårets såning og plantning skulle foretages. Gangdagens antal beregnedes efter hartkornets størrelse.

29. marts 1867 udkom – som afløsning af hidtil gældende lovgivning – en ny lov om sandflugtens dæmpning m.v., som faktisk bevarer sin gyldighed indtil 1961. Foruden en række detaljbestemmelser om klitrealers sikring mod fremtidig sandflugt, indeholdt loven nye bestemmelser om den administrative ledelse af dette samfundsvigtige arbejde. Man oprettede et særligt embede som klitinspektør, der på ministeriets vegne havde det overordnede opsyn med klitterne i de 4 mest truede jyske amter, nemlig Hjørring, Thisted, Ringkøbing og Ribe. Som sine nærmeste medarbejdere fik klitinspektøren 4 forstudannede overklitfogeder. I de sogne, hvor der fandtes sandflugtsområ-

der, skulle der nu som før udpeges særlige sandflugtskommissioner, bestående af en overklitfoged, et medlem af amtsrådet og et medlem af den stedlige kommunalbestyrelse. På forslag af kommunalbestyrelserne udpegede sandflugtskommissionen endvidere et antal klitfogeder, der virkede som lokale tilsynsmænd. I året 1900 var der i Hjørring amt beskikket 27 klitfogeder, i Thisted amt 30, i Ringkøbing amt 21 og i Ribe amt 14. Deres aflønning blev fastsat af amtsrådet og betales af kommunekassen. Til at gennemføre selve beplantningen var beskikket faguddannede plantører. I rigets andre amter var ansvaret for bekæmpelse af sandflugten lagt i hænderne på amtsrådet, og her førte ministeriet det overordnede tilsyn.

Der kom i årene efter 1867 for alvor gang i arbejdet med at bekæmpe sandflugten, og statskassen blev mere og mere involveret i udgifterne hertil. For statskassens regning indkøbtes endvidere betydelige klitarealer, på hvilke der blev lagt fredningspligt og forbud mod opførelse af bygninger og andre faste anlæg.

For at sikre kysterne mod nedbrydning var der allerede ved love af 11. april 1855 og 23. jan. 1862 udstedt forbud mod at fjerne sten, ler, sand og grus fra forstranden. Dette forbud gentoges ved en ny lov af 18. maj 1906 om kystfredning, forelagt af landbrugsministeriet. I loven gentoges det gamle forbud, og der fastsattes bødestrafte for dem, der handlede imod dette. Til sikring af truede kyster åbnedes også mulighed for, at de kunne blive fredet. Hvorvidt og i hvilket omfang en sådan fredning var påkrævet, afgjordes ved en kendelse af kystkommissionen, som kunne appelleres til overlandvæsenkommissionen (om denne se s. 366f.). Straks efter lovens ikrafttræden skulle der i samtlige amtsråds kredse nedsættes en kystkommission, hvis formand udpegedes af ministeriet, og som yderligere fik 2 af amtsrådet inden – eller udenfor dets midte – udpegede medlemmer. Kommissionerne skulle undersøge, om der var behov for fredning af visse kystarealer. Kom kystkommissionen til den opfattelse, at det ikke var tilfældet, afsagde den en kendelse herom og blev derefter ophævet. Var en fredning nødvendig, udarbejdede den det nødvendige forslag, som iøvrigt behandlede efter reglerne for en landvæsenkommissions forretningssgang. Når en kendelse var godkendt, var det ministeriets opgave snarest muligt at få de fredede arealer afmærkede, og det påhvilede herefter politiet, fiskerikontrollen, toldopsynet og strandfogederne at føre kontrol med, at fredningen blev overholdt. Omkostningerne ved

kystfredningen afholdtes af staten. Formand og medlemmer af kystkommissionen modtog rejsegodtgørelse og diæter, formanden desuden et honorar.

Vandbygningsvæsenet, herunder driften af statshavne samt sluse- og digeanlæg

Ved administrationsomlægningen i 1848 henlagdes de såkaldte vandbygningssager d.v.s. sager vedr. havne, kanaler, uddybning af sejløb og digevæsenet fra rentekammeret til indenrigsministeriet, og i året 1900 overflyttedes disse sager definitivt til det nyoprettede ministerium for offentlige arbejder. Ved en særlig lønningslov af 1. april 1905 oprettedes under ministeriet et direktorat for dette sagområde, kaldet »Vandbygningsvæsenet«. I spidsen stillede en direktør. Det øvrige personale, som omfattede både embeds- og bestillingsmænd, bestod af et større antal ingeniører, ingeniørassistenter, skibsførere, maskinmestre og havnebetjente. Det meste af dette personale fik deres daglige arbejde i provinsen. Det gælder bl.a. en række distriktsingeniører, der som tilsynsførende blev knyttet til de forskellige statshavne.

Indtil år 1800 lå de fleste havne i søkøbstæderne og administreredes under tilsyn af købstadforvaltningen. De datidige havne bestod for det meste kun af en meget primitiv skibsbro. Efter år 1800 begyndte man i beskedent omfang at stille statsmidler til rådighed til anlæg af nye havne. I Fladstrand, det nuværende Frederikshavn, anlagdes således i 1805 en bådebro, og i 1824 bevilgedes ved kgl. resolution af 19. maj 1824 70.000 rbd. til en udvidelse af havneanlægget i Helsingør. Det var dog først efter 1848, at der for alvor kom gang i anlæggelsen af nye statshavne og i udvidelsen og moderniseringen af de fra gammel tid eksisterende kommunale havneanlæg.

Ved lov af 24. april 1868 besluttede man at oprette en havn i tilknytning til den fremtidige Esbjerg købstad. Havnen, som blev taget i brug i 1873, var tænkt både som fiskeri- og eksporthavn, og den gennemgik i de følgende årtier en rivende udvikling.⁴¹ Det var iøvrigt fiskerihavne, som staten i første række tog initiativet til. Således anlagde man i 1899 den lille Krik havn i Vestervig sogn i Thisted amt. Ved lov af 15. maj 1903 byggedes Skagen fiskerihavn. Senere fulgte 1900-02 Anholt fiskerihavn og i 1914 Tyborøn havn. Samme år

overtog staten det i 1890 af det private Bornholms granitværk anlagte havneanlæg (Hammerhavnen), hvorfra der først og fremmest udskibes stenprodukter.

Statshavnene administreredes centralt af vandbygningsvæsenet, og ved de større havne fandtes et lokalt havneråd bestående af 5 medlemmer, hvoraf ministeriet beskikkede de 3 og den lokale kommunalbestyrelse de 2. Som regel havde vandbygningsvæsenets forskellige distriktsingeniører sæde i disse råd. For flere af de mindre havne fandtes en bestyrelse, hvori vandbygningsdirektøren førte forsædet. Under henholdsvis råd og bestyrelse sorterede en række underordnede embeds- og bestillingsmænd. Vandbygningsvæsenet førte endvidere tilsyn med samtlige kommunale og private havneanlæg, medens de særlige jernbanefærgeanlæg sorterede direkte under generaldirektoratet for statsbanerne.

Under vandbygningsvæsenet hørte endvidere tilsynet med en række farvande og sluseanlæg. For at lette sejladsen mellem den østlige og vestlige del af Limfjorden ud for Løgstør, gravede man i 1856-61 den såkaldte »Frederik den VII's Kanal«. Der ydedes i henhold til lov af 8. marts 1856 et statstilskud til kanal anlægget, og resten betaltes af de tilstødende købstæder og landdistrikter. Sejladsen åbnedes i 1861, der ansattes en kanalfoged, og de skibe, der benyttede kanalen, betalte en afgift. Da det omkring århundredskiftet lykkedes at få gravet en rende gennem den sandbanke, som havde lukket Limfjorden for trafik, standsede man sejladsen gennem kanalen (lov af 29. april 1913). De yderste ender af kanalen anvendtes dog fortsat som havnebassin. Medens kanalen var i funktion, varetog vandbygningsdirektøren hvervet som formand for bestyrelseskommissionen, og en af distriktsingeniørerne førte det faste tilsyn. Vandbygningsvæsenet har endvidere i henhold til lov af 30. jan. 1861 – ændret ved kgl. anordning af 31. marts 1931 – administreret og ført tilsyn med Gudenåens forløb fra Silkeborg til Randers. Også her sidder vandbygningsdirektøren i bestyrelsen, medens en distriktsingeniør fører tilsynet.

Stormfloden 12. nov. 1872, som anrettede betydelige skader på Lolland-Falster, havde til følge, at regeringen forelagde rigsdagen to lovforslag. Det ene, som fik kongens underskrift 23. maj 1873, bemyndigede regeringen til at bidrage med statsmidler til opførelse af beskyttelsesdiger langs Falsters og Lollands syd- og vestkyst. Udgif-

terne blev fordelt på statskassen, amtskommunen og de ejendomsbesiddere, som fik gavn af diget. Amtsrådet skulle udpege de nødvendige lokale bestyrelser for arbejdets gennemførelse, og den tekniske kontrol varetoges af regeringens sagkyndige. 10. april 1874 gennemførtes derefter en almindelig lov om diger til beskyttelse mod oversvømmelser fra havet, som havde gyldighed for hele riget. En vigtig bestemmelse heri var kravet om, at der skulle etableres et digelag, hvis det påtænkte digeanlæg opførtes med tilskud fra enten stat eller de kommunale myndigheder. For hvert digelag skulle amtsrådet drage omsorg for, at der udarbejdedes en særlig vedtægt. Ved oprettelsen af digelaget og fastsættelsen af de enkelte ejendomsbesidderes forpligtelser overfor digelaget kunne der appelleres til en landvæsenskommissions medvirken. Amtsrådet havde pligt til at føre tilsyn med digeanlægget og dets forsvarlige vedligeholdelse, og det fik teknisk bistand af vandbygningsvæsenets distriktsingeniører. Af større digeanlæg, som fuldførtes indenfor den her behandlede periode, kan nævnes Ribediget og digerne ved Limfjordstangerne. Endelig kan nævnes, at der ved lov af 30. april 1909 blev givet bemyndigelse til at anlægge den såkaldte Kammersluse ved Ribe ås udløb. Vandbygningsdirektøren sad som formand for bestyrelsen, medens en af hans distriktsingeniører førte det tekniske tilsyn.

Landvæsens- og andre forvaltende kommissioner

samt diverse kontrol- og tilsynsmyndigheder under landbrugsministeriet

1. Landvæsenskommissioner m.m.

Også i perioden 1849-1919 udnævnte man landvæsenskommissærer til at afgøre sager vedr. udskiftning m.m. De beskikkedes efter 1849 af indenrigsministeriet og fra 1896 af landbrugsministeriet. Ved lov af 30. dec. 1858 fastlagdes nye og mere detaljerede regler for landvæsenskommissionernes arbejde, og denne lov var faktisk gældende, indtil man i 1949 indførte de nye landvæsensretter.⁴²

Efter indstilling fra amtsrådene skulle ministeriet fastsætte antallet af landvæsenskommissærer indenfor amtsråds kredsen. I 1919 varierede antallet fra 5-24. Landvæsenskommissærerne beskikkedes af ministeriet for en periode af 6 år, og funktionstiden kunne forlænges. En landvæsenskommission bestod af 3 medlemmer, nemlig to landvæsenskommissærer og en af amtsråds kredsens retsbetjente, alle udmeldt af amtmanden og beskikket til at behandle en bestemt sag. Til brug i hver sag skulle der udleveres en autoriseret protokol, betalt af amtsrepartitionsfonden. Også en retsbetjent i de indenfor amtsråds kredsen beliggende købstæder kunne udpeges til formand. Ønskede man at få en sag forelagt en landvæsenskommission, henvendte man sig skriftligt til amtmanden, som herefter foretog det videre fornødne. Som regel indledte kommissionen sit arbejde med en åstedsforretning, og forhandlingerne foregik normalt mundtligt. Skriftlig behandling kunne dog indrømmes, og det var også tilladt at møde med sagfører. Om fornødent kunne man tilkalde en tekniker, som dog ikke deltog direkte i forhandlingen, og han havde heller ikke stemmeret. Kommissionen skulle i første række forsøge at tilvejebringe et forlig mellem parterne. Var dette muligt, afsagde man en kendelse, og kunne der ikke i kommissionen opnås flertal for en sådan, var formandens stemme afgørende. Det var endvidere kommissionen, som

bestemte, hvad der eventuelt løb på af omkostninger ved sagens behandling og disses fordeling på parterne. Kommissionsmedlemmerne oppebar diæter og befordringsgodtgørelse. En kendelse kunne appelleres til en overlandvæsenskommission. Denne bestod enten af amtmanden eller en anden i amtsrådsdistriktet bosat kgl. embedsmand som formand og 3 eller 4 af indenrigsministeriet beskikkede landvæsenskommissærer som medlemmer. Om nødvendigt kunne der også udpeges teknisk sagkyndige. Ønskede en person at anke en kendelse til en overlandvæsenskommission, måtte han direkte henvende sig til indenrigsministeriet. Under samme dato som loven om landvæsenskommissioner udkom en lov om udskiftning af tørvemoser, som henskød sådanne sager til en landvæsenskommissions afgørelse, såfremt parterne ikke selv kunne enes om en ordning. Medens der ved periodens begyndelse var udpeget ca. 100 landvæsenskommissærer, hovedsagelig inden for de større landbesidderes kreds såsom godsejere og proprietærer, var antallet i 1919 tredoblet, og blandt landvæsenskommissæerne fandtes nu også et betydeligt antal gårdejere, et af flere vidnesbyrd om gårdmandsstandens stærke samfundsmæssige placering, samt enkelte husmænd.

Allerede i udskiftningsforordningen af 23. april 1781 var der udtalt visse forhåbninger om, at der på privat initiativ måtte blive truffet de nødvendige foranstaltninger til skadeligt vands afledning. En række love fra 1846, 1851 og 1859 havde skærpet disse foranstaltninger. Et skridt videre nåedes ved lov af 28. maj 1880 om vands afledning og afbenyttelse. Loven skelnede mellem offentlige og private vandløb, og de offentlige inddeltes atter i hovedvandløb og mindre vandløb. Loven indeholdt en række bestemmelser om regulering og vedligeholdelse af de eksisterende vandløb, om nedlæggelse af møller og andre vandværker ved offentlige vandløb, om sænkning af vandstanden i søer samt om benyttelse af vandløb til afvanding af ager og eng. De større offentlige vandløb henlagdes under tilsyn af amtsrådene, de mindre under sognerådene. Til specielt at afsige kendelser i stridigheder om de mindre, offentlige og private vandløb indførte loven af 1880 såkaldte vandsynsmænd, som i købstæderne udpegedes af byrådet og på landet af sognerådene. Der skulle i hver kommune udpeges 3 vandsynsmænd, hvoraf den ene beskikkedes som formand. Også visse spørgsmål vedr. hovedvandløbene kunne forelægges disse vandsynsmænd. Havde de afsagt en kendelse, kunne den appelleres til en

landvæsenskommission, som i så fald havde den endelige afgørelse. Var sagen i første omgang blevet overdraget en landvæsenskommission, hvilket også var muligt, kunne dennes kendelse appelleres til en overlandvæsenskommission. Med loven om landvæsensretter af 1949 ophævedes ordningen med vandsynsmænd.

2. Voldgifts- og taksationsmænd

Ved to love af 4. juli 1850 ønskede rigsdagen at fremme afløsningen af det endnu eksisterende gårdmandshoveri og husmænds pligtarbejde. Kunne parterne ikke blive enige om en afløsning, skulle det offentlige træde til, og særlige kommissioner skulle med en kendelse afgøre stridsspørgsmålene. Indenfor de enkelte landstingskredse udpegedes en kommission, hvis formand var udnævnt af kongen, og hvis medlemmer var udpegede voldgiftsmænd, valgt på 3 år af sogneforstanderskaberne. Af de udpegede voldgiftsmænd valgte hver af parterne en, der under ledelse af formanden skulle afsige en kendelse. Også her var der mulighed for at appellere til en højere instans, idet indenrigsministeren i sådanne tilfælde nedsatte en særlig kommission bestående af en af indenrigsministeren udpeget formand, en særlig sagkyndig og endvidere 4 voldgiftsmænd, to valgt af hver af de stridende parter. Da man 12. maj 1894 fik gennemført en ny jagtlov, indeholdt denne også nærmere bestemmelser om afløsning af eksisterende jagtret. Opstod der stridsspørgsmål mellem parterne, kunne de henvises til afgørelse i de ved lovene af 4. juli 1850 nedsatte kommissioner.

I denne forbindelse bør også nævnes, at man ved en lov af 4. juni 1850 fik bemyndigelse til at udnævne særlige taksationsmænd til at vurdere landejendommens værdi. Loven afløste en tidligere forordning af 3. dec. 1819 om jordejendommens udstykning. De omtalte taksationsmænd udpegedes af sogneforstanderskaberne for en periode af 3 år, og valget skulle godkendes af amtsrådet. Opstod der en strid om værdiansættelsen af et jordstykke, kunne amtsrådet nedsætte en kommission bestående af en formand og to medlemmer, udtaget blandt de indenfor herredet udpegede taksationsmænd, som under medvirkning af en landinspektør kunne afsige endelig kendelse.

Fra tid til anden forekom stridigheder om køb og salg af levende kreaturer og andre dyr, hvor køberen efter indgået overenskomst øn-

skede, at købet enten skulle gå tilbage, eller der skulle gives afslag i prisen. Naturligvis kunne sådanne spørgsmål forelægges de almindelige domstole, men dette var en både kostbar og langsommelig fremgangsmåde. Ved lov af 19. april 1907, ændret ved en ny lov af 8. juni 1912, indførtes bestemmelser om voldgift i sådanne sager, og i hver retskreds skulle der udmeldes 5-7 uberygtede mænd som voldgiftsmænd. I købstæderne udpegedes disse af byrådet, og på landet af sognerådene. Valget gjaldt for en 5-årig periode. De udpegede voldgiftsmænd skulle godkendes af amtsrådet, som også udnævnte en formand. I opståede klagesager medvirkede foruden formanden to voldgiftsmænd. Deres kendelse var normalt endelig, men i ganske særlige tilfælde kunne der appelleres til en særlig voldgiftsdomstol, hvis formand skulle være retskyndig og berettiget til at beklæde et dommerembede. I sådanne voldgiftssager blev formanden udpeget af amtmanden.

3. Hingste- og tyrekommissioner

Også i perioden 1849-1919 fortsatte regeringen sine bestræbelser for at fremme husdyrbruget, virksomheden blev lagt om, og foruden at støtte hesteavl inddrog man nu også kvæg, svin og andre husdyr under støttelovgivningen. De pågældende love udfærdigedes i periodens begyndelse af indenrigsministeriet, fra 1896 af landbrugsministeriet.

I begyndelsen af perioden videreførtes de gamle institutioner, som havde taget sig af forædling af hesteracerne, men ved lov af 23. jan. 1862 ophævedes embedet som landstutmester, og det såkaldte landstutteri ophørte fra 31. juli 1862. I 1871 opgav staten at drive det århundredgamle hovedstutteri i Frederiksborg. Allerede da havde man i flere år forsøgt ved præmiering af avlsmaterialet at frembringe de for landbruget bedst egnede heste, tyre m.m. De nærmere regler for uddeling af de på finansloven optagne præmiebeløb fastsattes i lov af 31. marts 1852, en lovgivning som ved flere lejligheder toges op til revision, senest ved loven af 8. juni 1912. Til fremme af formålet indledte man et nært samarbejde med de forskellige landboforeninger, som lidt efter lidt opstod overalt i riget, og som med regelmæssige mellemrum tog initiativ til afholdelse af dyrskuer. Specielt interesse havde man sig for årlige hingste- og tyreskuer. Ved lov af 2. juli 1880

inddeltes riget i 12 distrikter, som årligt skulle afholde et hingstesku. Disse blev tilrettelagt af en kommission, hvis formand udpegedes af ministeriet, medens amtsrådene udpegede 1 eller 2 medlemmer. Indenfor hver kommission udpegedes et medlem som sekretær. Han fungerede, indtil det næste års sku var afholdt. Ved en ny lov af 6. april 1887 nedsattes tilsvarende kommissioner med det formål at lade afholde årlige tyreskuer. Også disse kommissioner havde en af indenrigsministeriet udpeget formand og 1-2 medlemmer valgt af amtsrådet, men de skulle nu være foreslået af de lokale landboforeninger, og valget gjaldt for en treårig periode. Til medlemmer af kommissionerne valgtes fortrinsvis proprietærer og gårdejere. Hingste- og tyrekommissionernes formænd var desuden medlemmer af den såkaldte statsdyrskuekommission med en af indenrigsministeriet udpeget formand, som havde til formål at følge de af landboforeningerne arrangerede private dyrskuer. Endnu i 1919 eksisterede der i hele riget 12-13 forskellige hingste- og tyreskuekredse, og i nogle tilfælde kunne kredsene have fælles formand. Udgifterne til kredsenes arbejde afholdtes af statskassen, som ligeledes lidt efter lidt bekostede aflønningen af forskellige statskonsulenter i husdyrbrug, plantekultur m.m. Ved periodens udgang fungerede ialt 18 statskonsulenter.

4. Husmandskommissionerne

24. marts 1899 gennemførtes loven om tilvejebringelse af jordlodder for husmænd.⁴³ Til at bistå ved tilvejebringelsen og tilsynet med dem nedsattes indenfor hver amtsrådsreds en tre-mands-kommission, hvis formand var udpeget af landbrugsministeriet og de to medlemmer af amtsrådet. Det ene af de valgte medlemmer skulle være husmand. Valget gjaldt for en 6-årig periode, og udgifterne til kommissionernes arbejde afholdtes af statskassen. Da man 30. april 1909 gennemførte en særlig lov om oprettelse af husmandsbrug, ønskede man, at lokale kommissioner skulle medvirke ved lovens gennemførelse. Også disse kommissioner fik en af landbrugsministeriet udpeget formand, men ved valget af de menige medlemmer af kommissionen ønskede man at inddrage sognerådene. De enkelte sogneråd skulle udpege to såkaldte udsendinge, og blandt disse valgte amtsrådet det fornødne antal kommissionsmedlemmer. Valget gjaldt også i dette tilfælde for en 6-årig periode, og statskassen afholdt alle udgifterne

ved kommissionernes arbejde. En amtsrådsreds kunne deles i to distrikter, hvis det skønnedes nødvendigt.

5. Fiskeri- og andre kontrollører

Et gennemgående træk ved de i det foregående omtalte »landbolove« var, at man i vid udstrækning begyndte at inddrage lokale personer med tilknytning til landbrugserhvervet i administrationen af de enkelte love. Lokalembesmænd og valgte kommunalbestyrelser var på ingen måde holdt ude fra indflydelse på forvaltningen af disse, men en væsentlig del af det praktiske arbejde udførtes dog af personer, der hverken var embedsmænd eller havde sæde i de forskellige kommunalbestyrelser. Indenfor andre områder gik man imidlertid en anden vej, idet man fx. ved administrationen af den nye fiskerilovgivning lidt efter lidt opbyggede en fiskerikontrol, som i væsentlig grad forvaltedes af særligt udpegede embeds- og bestillingsmænd.⁴⁴

Med udgangspunkt i bestemmelserne i lovens 5-10-42ff. om fiskeriet og udøvelse af fiskeri var der i perioden op til 1848 gennem rentekammeret udkommet en række fiskeriforordninger, som bl.a. havde haft til formål at styrke det offentliges kontrol med fiskeriet. Overtrædelser af gældende fiskerilovgivning var henlagt under politimyndigheden. Også efter 1849 udkom der en række fiskerilove omfattende både saltvands- og ferskvandsfiskeriet, og i løbet af perioden opbyggedes et kontrolsystem med overholdelsen af denne lovgivning, og man fik efterhånden skabt en med politimyndighed udstyret særlig fiskerikontrol.

Det begyndte med, at man ved lov af 29. dec. 1857 fik ansat en kontrollør med opsyn over Limfjordsfiskeriet. Ved lov af 5. april 1888 om fiskeriet i Danmark udvidedes kontrollen til hele riget, og der oprettedes to embeder som fiskerikontrollører, hvoraf den ene stationeredes i Jylland og den anden på Øerne, begge aflønnet af staten. Under disse inspektører ansattes forskellige fiskerifogeder, bl.a. for at kontrollere Limfjordsfiskeriet, og de enkelte sognekommuner, der stødte op til fjorden, kunne udnævne og aflønne særlige opsynsmænd. Ved en ny lov af 4. maj 1907 oprettedes et embede som overordnet fiskeriinspektør, der dels førte kontrol med de lokale kontrollører og fogeder, dels administrerede de kontrolfartøjer med mandskab, som man lidt efter lidt havde fået anskaffet. Ved lov af 2. juni

1917 udbyggedes fiskerikontrollen. Den tidligere fiskeriinspektør udnævntes nu til fiskeridirektør. Hans nærmeste lokale medarbejdere var de to fiskerikontrollører, hvoraf den ene i 1919 havde kontor i Ålborg og den anden i Nyborg. Under dem sorterede de lokale fiskerifogeder og de kommunalt udpegede og aflønnede opsynsmænd. Man havde også nu fået en særlig fiskeriinspektør for ferskvandsfiskeriet.

I de gældende fiskerilove indeholdtes også bestemmelser om de såkaldte ålegårdsnævne (se lov af 2. juni 1917 § 7). Fra gammel tid havde enhver ejer af en kyststrækning ret til at udsætte en såkaldt ålegård. Opstod der stridighed mellem ålegårdsejere eller med erhvervsfiskere, skulle disse sager behandles i et ålegårdsnævn. Et sådant blev oprettet indenfor hver amtsrådskreds. Landbrugsministeren udpegede formanden, medens amtsrådet valgte to fiskerikyndige medlemmer for en 3-årig periode. Kendelser, afsagt af nævnet, kunne appelleres til ålegårds-overnævnet, som havde fiskeridirektøren som formand, og som desuden bestod af to af rigsdagen udpegede fiskerikyndige medlemmer, der ikke måtte være medlemmer af rigsdagen, ålegårdsejere eller fiskere. Overtrædelser af fiskeribestemmelserne henhørte under de almindelige domstole.

Fiskerikontrollen var ikke den eneste kontrolmyndighed, som blev udbygget i denne periode, og som hørte ind under landbrugsministerens ressort. I slutningen af 1800-tallet markedsførte man et nyt kunstsmør, som man kaldte margarine, og hvori indgik fedtstof, som ikke stammede fra mælk. 22. marts 1897 udkom en særlig lov om tilvirkning og behandling af margarine, hvis formål i første række var at beskytte virksomheder, som fremstillede og forhandlede smør. Til at overvåge disse bestemmelser fik landbrugsministeren bemyndigelse til at udnævne 3 tilsynsmænd, senere kaldet inspektører. De fik hver tildelt et særligt kontroldistrikt, hvoraf det ene omfattede København og de nord- og vestsjællandske amter, distrikt nr. 2 førte tilsyn med resten af Sjælland, Fyn med omliggende øer, Lolland-Falster og Bornholm samt det sydlige Nørrejylland, og det 3. distrikt havde resten af Nørrejylland som virkeområde. De tre inspektører havde kontor henholdsvis i København, Odense og Århus, og statskassen afholdt samtlige udgifter vedr. deres virksomhed.

For en fuldstændigheds skyld skal endnu tilføjes, at en lov af 13. april 1894, fra 1896 administreret af landbrugsministeriet, indførte

kontrol med udførsel af fersk kød for at hindre, at fordærvet og sygdomsmærket kød blev solgt til udlandet. Loven åbnede mulighed for ansættelse af særlige tilsynsmænd, hvis vederlag fastsattes på de årlige finanslove. Ved periodens udgang virkede to veterinærinspektører ved kødudførselskontrollen. Den ene havde som distrikt Øerne og det sydlige Nørrejylland, den anden Midt- og Nordjylland.

Udskrivningsvæsenet

Allerede 12. febr. 1849 udkom en lov om almindelig værnepligt, som havde været forelagt den grundlovgivende rigsforsamling, og juni-grundlovens § 95 indeholdt desuden følgende bestemmelse: »Enhver våbenfør mand er forpligtet til med sin person at bidrage til fædrelandets forsvar efter de nærmere bestemmelser, som loven foreskriver«. ⁴⁵ Sager vedr. udskrivning til hær og flåde henførtes fra 1. jan. 1849 under justitsministeriets ressort og overgik herfra i henhold til kgl. resolution af 26. marts 1914 til indenrigsministeriet.

Indførelsen af den almindelige værnepligt medførte, at udskrivningsvæsenet måtte omdannes, og den fremtidige ordning indeholdtes i lov af 23. marts 1851. ⁴⁶ Det tidligere generalkrigskommissariat ophævedes, og dets forretninger henlagdes til justitsministeriet. Endvidere forsvandt de gamle søindrulleringsdistrikter, og for fremtiden skulle udskrivning til søkrigstjeneste bestyres af de samme embedsmænd, som varetog udskrivningen til hæren. Der oprettedes nu 8 udskrivningsdistrikter, hvoraf det første omfattede København med forstæder. 2. og 3. distrikt foretog udskrivningen fra de sjællandske amter, 4. distrikt de fynske, og 5. til 8. distrikt delte de nørrejske amter. Der åbnedes mulighed for, at de tidligere fungerende sø- og landkrigskommissærer kunne fortsætte som chefer for de enkelte udskrivningsdistrikter, og loven indeholdt nærmere bestemmelser om deres fremtidige aflønning. Indtil videre var Bornholm ikke underlagt det almindelige udskrivningsvæsen, idet man opretholdt den fra gammel tid eksisterende særlige bornholmske milit. De fra den foregående periode eksisterende lægdsforstanderier blev nu henlagt under de stedlige retsbetjente, og man videreførte også det gamle system med lokale lægdsmand.

6. marts 1869 gennemførtes en ny lov om værnepligt, hvis § 7 fastlagde de nærmere bestemmelser om rigets inddeling i udskrivningskredse. For fremtiden skulle der kun være 6 udskrivningskredse. Til 1. udskrivningskreds henlagdes hovedstaden samt Københavns og

Frederiksborg amter. 2. udskrivningskreds omfattede de øvrige sjællandske amter samt Maribo amt. Under 3. udskrivningskreds hørte Fyn og Vejle amter med undtagelse af Bjerge, Hatting og Nørvang herreder samt Vejle købstad. 4. udskrivningskreds omfattede Århus amt med Samsø, Ribe og Randers amter samt de ovennævnte herreder i Vejle amt og købstaden Vejle. Til 5. kreds var henlagt de øvrige jyske amter og under 6. kreds hørte Bornholm. Til at stå i spidsen for hver udskrivningskreds blev af kongen udnævnt en oberst, og på Bornholm varetog øens kommandant hvervet som udskrivningschef. Man opretholdt stillingerne som lægdsforstandere, og hertil udpegedes den lokale politiembedsmand. For fremtiden var det overladt udskrivningschefen og lægdsforstanderen at beskikke lægds mændene. I forbindelse med den nye lokale opdeling af riget i udskrivningskredse blev det nødvendigt at omnummerere de enkelte lægder.

Normalt afholdtes der session engang om året, men ekstraordinære sessioner kunne beordres af justitsministeriet. Sessionen lededes af udskrivningschefen som formand, og også lægdsforstanderen var nærværende. Desuden tiltrådtes sessionen af to af købstædernes kommunalbestyrelser af deres midte udvalgte personer, 1 af amtsrådsmedlemmerne og 1 af de enkelte sogneråd udpegede medlemmer. De mødte dog kun ved sessionen, når der fremstilledes værnepligtige fra de under deres forvaltningsområde hørende lægder. Endelig deltog op til to militærlæger i sessionens lægelige undersøgelser. De nærmere regler om de værnepligtiges fremstilling på session, deres pligter og rettigheder samt selve rulleføringen skal ikke omtales i denne sammenhæng. Loven indeholdt endvidere en bestemmelse om, at sager vedr. søfarendes på- og afmønstring skulle varetages af udskrivningschefen, for så vidt han havde bopæl i den købstad, hvor mønstringen skete, i andre tilfælde af den lokale toldembedsmand.

8. juni 1912 gennemførtes en ny lov om værnepligt, som ikke på væsentlige punkter ændrede landets inddeling i udskrivningskredse. Med hensyn til sessionerne gennemførtes mindre ændringer. Fra købstæderne skulle der nu kun møde et enkelt byrådsmedlem, og af det enkelte amtsråd udpegedes ligeledes et medlem. Sognerådene skulle ikke længere være direkte repræsenteret ved sessionerne, men i stedet for deltog lægdsmanden. Yderligere skulle der altid være endnu en officer til stede og på Bornholm tillige den ved væbningen fungerende auditor.

Den gejstlige administration

1. Indledning

Junigrundlovens § 3 fastslog, at den evangelisk-lutherske kirke var den danske folkekirke, og at denne som sådan understøttedes af staten. Endvidere fastsattes i § 6, at kongen skulle tilhøre denne kirke, og det hed i § 80, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov. Der blev i de følgende år gjort visse tilløb til at opfylde denne løfteparagraf, men der blev aldrig vedtaget nogen almindelig kirkeforfatning.⁴⁷ Derimod gennemførtes fra tid til anden en række kirkelige love, som ændrede forskellige forhold ved den fra fortiden overtagne kirkeindretning.

Grundloven sikrede befolkningen religionsfrihed. Det hed i § 81, at borgerne havde ret til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, som stemte med deres overbevisning. Dog måtte intet læres eller foretages, som stred mod sædelighed eller den offentlige orden. Ingen var pligtig til at yde noget personligt bidrag til en gudsdyrkelse, som ikke var hans egen. § 83 fastsatte, at de fra folkekirken afvigende trossamfunds forhold nærmere skulle ordnes ved lov. Som anerkendte trossamfund godkendes indenfor perioden den romersk katolske kirke, den ortodokse russiske kirke, den biskoppelige-metodistiske menighed, den reformerte kirke, den svenske Gustavsforsamling og det mosaiske trossamfund. De pågældende menigheder fik ret til at foretage ægtevielser med borgerlig gyldighed, og de var pligtige til at føre de normerede kirkebøger. Endelig indeholdt grundlovens § 84 en bestemmelse om, at ingen på grund af sin trosbekendelse kunne berøves adgang til den fulde nydelse af borgerlige og politiske rettigheder, men heller ikke unddrage sig opfyldelsen af de almindelige borgerpligter. Ved omlægningen af centraladministrationen i 1848 henlagdes de kirkelige anliggender under det nyoprettede ministerium for kirke- og undervisningsvæsen (kultusministeriet). Ved kgl. resolution af 28. april 1916 oprettedes et særligt kirkeministerium.⁴⁸

På det lokale plan opretholdtes den fra den foregående periode

overtagne administrative inddeling i stifter, provstier og sognekald. I de nærmeste år efter 1848 skete kun få ændringer af de kirkelige administrationsområder. Den stærke indvandring fra landdistrikterne til hovedstaden og købstæderne efter 1870 i forbindelse med den kraftige befolkningsforøgelse, også efter århundredskiftet, medførte oprettelsen af et stort antal nye kirkesogne, navnlig i byområderne. I landdistrikterne bevarede man længe de gamle sognegrænser, som man havde overtaget fra fortiden. I nogle tilfælde blev tidligere selvstændige sogne omdannet til annekssogne.

2. Biskopper og stifter

Ved periodens begyndelse var kongeriget opdelt i følgende stifter: Sjællands stift, hvorunder også hørte Færøerne, Grønland og Dansk Vestindien, Fyns og Lolland-Falsters stifter samt Ålborg, Viborg, Århus og Ribe stifter. Der eksisterede desuden et særligt bispedømme omfattende Als og Ærø. Ved Wienertraktaten af 1864 bevaredes Ærø for kongeriget, og øen blev indlemmet i Fyns stift. I henhold til samme fredstraktat måtte Ribe stift afstå en række slesvigske sogne, de såkaldte slesvigske enklaver. Til erstatning fik man 8 slesvigske sogne syd for Kolding. Indenfor bispekollegiet betragtedes Sjællands biskop som primus inter pares. Han førte forsædet ved de fælles bispemøder, og det var ham, der foretog den højtidelige indvielse af en nyudnævnt biskop, en kirkelig handling der i denne periode altid var henlagt til Vor Frue kirke i København.

Samtlige gejstlige embedsmænd indenfor folkekirken udnævntes ved kgl. resolution, og menighederne havde ingen indflydelse på, hvem der skulle være deres præst. Den gamle tredeling af de gejstlige embeder i biskopper, provster og sogneprester opretholdtes. Biskoppen var den øverste gejstlige embedsmand indenfor stiftet og havde pligt til at overvåge det kirkelige liv indenfor dette område samt føre kontrol med stiftets gejstlighed og almindelige kirkelige forhold. Til det formål foretog han regelmæssige visitatsrejser til de forskellige menigheder, hørte præsterne prædike, inspicerede kirker og kirkegårde og aflagde også besøg i de eksisterende skoler. Som andre præster kunne han udføre almindelige kirkelige handlinger. Hans nærmeste gejstlige medarbejder var stiftsprovsten, som desuden fungerede som sogneprest ved stiftskirken. Ved det sjællandske bispeembede

var normeret både en 2. og en 3. stiftsprovst, embeder der var knyttet til almindelige sjællandske præsteembeder. Denne ordning ophævedes ved embedsledighed i henhold til lov af 30. juni 1922.

Sammen med stiftamtmanden udgjorde biskoppen stiftsøvrigheden, hvis væsentligste funktion var at administrere de såkaldte stiftsmidler. De pågældende midler kunne dels tilhøre præsteembederne, dels kirkerne, dels forskellige stiftelser og legater. 24. juni 1914 udkom en kgl. anordning, som i detaljer fastsatte reglerne for denne administration. Anordningen indeholdt også en række bestemmelser om ansættelse, efter indstilling af stiftsøvrigheden, af særlige stiftskasserere, som varetog den daglige forvaltning af stiftsmidlerne. Ministeriet foretog ansættelsen, og det blev i anordningen fastslået, at en stiftskasserer ikke også måtte fungere som stiftsfuldmægtig eller uden tilladelse bestride et andet fast embede. En særlig instruks for stiftskasserere udfærdigedes 17. nov. 1914. Til stiftsøvrighedsforretningerne hørte endvidere at varetage eforatet for de lærde skoler og at lede det almindelige landemøde, i hvilket deltog stiftets provster. Sammen med stiftamtmanden udgjorde biskoppen det dømmende landemøde, som var appelinstans i gejstlige sager. Herfra kunne appelleres til højesteret. Under den sjællandske stiftsøvrighed sorterede også i denne periode det fra gammel tid eksisterende embede som stiftsskriver. Under denne embedsmand var henlagt administrationen af de sjællandske stiftslandsbykirker, ligesom han varetog hvervet som værge for Roskilde domkirkes gods og var tilsynsførende med de kgl. gravkapeller. I realiteten nedlagdes dette embede i 1949, da kirkerne overgik til selveje. I 1975 overtog domkirkens menighedsråd stiftsskriverens øvrige hverv.

På grund af de geografiske forhold havde man for Bornholms vedkommende fundet det nødvendigt at oprette den såkaldte »Bornholms kirkekommission«, som virkede indtil 1916 og var sammensat af amtmanden og øens provst eller provster. Kommissionen var underlagt den sjællandske stiftsøvrighed, men varetog i realiteten administrationen af de bornholmske »stiftsmidler«.

Fra tid til anden mødtes biskopperne til fælles drøftelse af aktuelle kirkelige anliggender. De kunne rette henvendelser til ministeriet, og dette kunne også afæske dem erklæringer om spørgsmål, som det kunne være af betydning at få en almen kirkelig tilkendegivelse om.

3. Provster og provstier

På det lokale plan kunne biskoppen støtte sig til provsten. I 1849 fandtes der i kongeriget ca. 60 provstier, som i gennemsnit førte tilsyn med ca. 15 sognekald. Provstigrænserne fulgte stort set de gamle herredsgrænser. I løbet af perioden medførte befolkningsudviklingen, at flere af de gamle provstier måtte opdeles i nye embeder, og i 1919 var kongeriget inddelt i 82 provstier, hvoraf de 20 hørte under Sjællands stift, 5 lå på Lolland-Falster, på Fyn fandtes 11 og i Nørrejylland 46.

Provsten virkede, nu som før, først og fremmest som almindelig sognepræst og varetog desuden en række administrative hverv. På biskoppens vegne førte han tilsyn med provstiets øvrige gejstlighed, og også han foretog visitatsrejser indenfor sit område. Sammen med den lokale dommer havde han sæde i den såkaldte provsteret, der som 1. instans pådømte sager mod præster og kirkebetjente for overtrædelse af tjenesteplichter. Om hans medvirken i administrationen af det kommunale skolevæsen se nærmere s. 390f. Mellem år og dag passerede et stigende antal sager hans skrivebord.

4. Sognepræster og sogne

Som det 3. og laveste trin på den gejstlige embedsstige stod de mange sognepræster, hvis antal i periodens begyndelse kan opgøres til ca. 925. Deres embedsområde var fortsat det fra gammel tid eksisterende sogn, og for mange sognes vedkommende var der foreløbig ikke tale om større ændringer i den geografiske udstrækning. De ofte omtalte befolkningsforskydninger førte med tiden til deling af tidligere eksisterende sogne eller sammenlægning af sogne til nye sognekald. Det var dog endnu ret almindeligt i landdistrikterne, at hvert enkelt sogn havde sin sognepræst, men der var også adskillige sognekald, som bestod af et hovedsogn og et eller to annekssogne. Medens det normale var, at sognepræsten alene bestred den kirkelige forvaltning i sit sogn, kunne han i mere folkerige sogne have en eller flere medhjælpere, de såkaldte kapellaner.

Sognepræstens væsentligste opgave var den kirkelige betjening af sognets befolkning, herunder at afholde de fastsatte gudstjenester og foretage kirkelige handlinger såsom dåb, vielser og begravelser. Han forberedte sognets ungdom til konfirmation, udførte konfirmationen og ledede altergangen. Endelig varetog han almindelig sjælesorg in-

denfor menigheden. De mange administrative opgaver, som havde været lagt på hans skuldre i den foregående periode, overtoges lidt efter lidt af andre embedsmænd. Endnu i periodens begyndelse administrerede han det kommunale skole- og fattigvæsen, men disse hverv overtoges efterhånden af de kommunale myndigheder. Længst bevarede han et vist indseende med skolevæsenet. Se herom s. 389ff. En betydningsfuld embedsopgave var at føre de påbudte kirkebøger, da disse fortsat var at betragte som det grundlæggende civilregister. Det var præstens embedspligt at drage omsorg for, at de to sæt kirkebøger, hans eget og lærerens, altid var ført à jour.

5. Ny kirkelovgivning

Som omtalt ovenfor havde grundlovsfædrene forestillet sig, at der måtte foretages en gennemgribende ændring af den danske kirkeforfatning med det formål bl.a. at løsne de snærende bånd, som hidtil havde bundet menigheden til den engang udnævnte sognepræst, og i det hele taget liberalisere den eksisterende folkekirke. En almindelig ny kirkeforfatning lykkedes det aldrig at samle den fornødne politiske tilslutning til, men på enkelte områder gennemførtes visse reformer. Således vedtoges allerede 4. april 1855 en lov om løsning af sognebånd, som muliggjorde, at en person kunne få lov til at lade kirkelige handlinger udføre af en sognepræst i et andet sogn. Lovgiveren tog dog vidtgående hensyn til, at sognepræsten og kirkebetjenten ikke led økonomisk tab ved, at et medlem af menigheden foretrak at blive betjent af en anden præst. Da Vilh. Birkedal i 1865 af politiske grunde blev afskediget som sognepræst i Ryslinge på Fyn, ønskede menigheden at beholde ham som præst. Dette foranledigede en midlertidig lov af 15. maj 1868, erstattet af lov af 7. juni 1875 og senere ændret ved lov af 15. maj 1903, som muliggjorde for en kreds af sogneboere og personer fra den nærmeste omegn at oprette en egen menighed og selv vælge præst. En sådan menighed kaldtes en valgmenighed, og det var navnlig personer, som bekendte sig til de grundtvigske kirketanker, der sluttede sig sammen i valgmenigheder. De pågældende menigheder betragtedes fortsat som tilhørende folkekirken. Det var dog først efter 1903, at de fik tilladelse til at benytte sognekirken til gudstjeneste og at få refunderet præstens lønning.

Et andet liberalt ønske var oprettelsen af menighedsråd, som skulle

Kultusminister, senere konseilspræsident J.C. Christensen (1856-1930). I de første år efter systemskiftet var J.C. Christensen som leder af det mægtige venstrereformparti den mest indflydelsesrige af de nye politiske ledere. Albertikatastrofen i 1908 tvang ham ganske vist bort fra stillingen som konseilspræsident, men hans politiske indflydelse var ikke hermed afsluttet. Som kultusminister i ministeriet Deuntzer gennemførte han en række reformer på det kirkelige område og inden for det højere skolevæsen. I ministeriet Neergaard fra 1920 overtog han på ny en ministerpost og tog initiativet til en række nye kirkelove, som øgede det menige kirkefolks indflydelse på valg af præster og på forvaltningen af de kirkelige midler. Det kgl. biblioteks billedsamling.

åbne mulighed for en vis folkelig indflydelse på forvaltningen af de kirkelige anliggender. En nedsat kirkekommission foreslog i 1853 indførelse af menighedsråd, men de daværende kultusministre A.S. Ørsted og C.C. Hall vovede ikke at gå længere end til at tillade biskopperne i et cirkulære af 24. sept. 1856 at anbefale, at der på frivillig basis oprettedes menighedsråd, som i første række skulle bistå præsten med forvaltningen af det egentlige sjælesørgerembede såsom at opfordre forsømmelige forældre til at få børnene døbt eller sendt til konfirmationsforberedelse. Man regner med, at der omkring 1859 var oprettet henved 280 sådanne menighedsråd, dels i købstad- dels i landsognene. I 1860 forsøgte kultusminister D.G. Monrad at få gennemført en lov om menighedsråd, men det lykkedes ikke. Først efter systemskiftet i 1901 blev spørgsmålet påny bragt frem, og i 1903 lykkedes det J.C. Christensen at få vedtaget en særlig lov om menighedsråd. Under samme dato – 15. maj 1903 – gennemførtes også en lov om valgmenigheder og en lov, som liberaliserede retten til at benytte sognekirkerne.

Fra 1. jan. 1904 skulle der i samtlige sogne udpeges et menighedsråd bestående af præsten som formand og mindst 4 af menigheden valgte repræsentanter. Valgret og valgbarhed havde alle mænd og kvinder, som var fyldt 25 år, tilhørte folkekirken og havde anmeldt

sig til valglisten. Undtaget fra valgret var personer, som var idømt en i den offentlige mening vanærende handling, eller som havde ført et forargeligt liv. Man kunne ikke undslå sig for valg, og valget gjaldt for en periode af 6 år.

Menighedsrådet skulle mødes mindst 4 gange om året og skulle altid være til stede ved det årlige kirkesyn og ved eventuelle bispe- og provstevisitater. Dets betænkning skulle indhentes i alle spørgsmål, som på afgørende vis greb ind i menighedens kirkelige liv såsom udvidelse af kirken og kirkegården, deling af kirkedistriktet m.m. Menighedsrådet kunne stille forslag om anvendelse af ny salmebog, liturgi og prædiketekster, men sådanne forslag kunne kun gennemføres med tilslutning af sognepræsten.

De fik desuden rådighed over de beløb, som indgik i kirkens bøsser og fattigtavler, indtægter der hidtil var blevet administreret af bestyrelsen af »De fattiges kasse«.

Over rådets forhandlinger skulle sognepræsten føre en særlig protokol. Endnu i 1903 var der ikke politisk mulighed for at indrømme rådet medbestemmelse med hensyn til valg af sognepræst. Det var imidlertid regeringens opfattelse, at dette og andre kirkelige spørgsmål måtte sættes på dagsordenen, og man fik derfor også 15. maj 1903 ved lov gennemført, at der skulle nedsættes et kirkeligt udvalg, som skulle tage den i junigrundloven omtalte kirkeforfatning op til ny drøftelse og navnlig koncentrere sig om den fremtidige ordning af præstevalg og retsplejen i gejstlige sager. Til dette råd skulle landets menighedsråd udpege ialt 18 lægmænd. Loven om menighedsråd fik derfor kun gyldighed indtil 1. jan. 1910, da man regnede med til den tid at have fået en ny kirkeforfatning. Det lykkedes imidlertid ikke, og en ny lov om menighedsråd måtte derfor vedtages. Det skete dog først i 1912. Den nye lov indeholdt ingen større principielle ændringer med hensyn til menighedsrådenes beføjelser. Dog begrænsede man i nogen udstrækning den vetoret, som præsterne hidtil havde siddet inde med. Man ændrede også valgperioden fra 6 til 4 år, og et nyalgt menighedsråd skulle træde til ved kirkeårets begyndelse.

6. Tiendeafløsningen

I slutningen af perioden gennemførtes ved lov en ændring af såvel det økonomiske fundament for de enkelte sognekirker som af sognepræ-

sternes aflønning. En væsentlig indtægtskilde for både kirker og præster havde været den såkaldte tiendeafgift, som havde været pålagt sognets beboere. Som omtalt foran s. 236 havde tienden været en ren naturalafgift, og der betaltes både kvæg- og korntiende. I løbet af 1700-tallet var kvægtienden blevet afløst af en pengeydelse, men korntienden fastholdes som en naturaludgift. Siden 1582 havde staten overdraget højhedsretten over adskillige kirker til private, som herefter påtog sig kirkens vedligeholdelse mod at oppebære de til kirken henlagte indtægter, herunder tienden. I modsætning hertil talte man om de selvejende kirker. Ved lov af 8. maj 1894 åbnedes mulighed for en afløsning af tiendepligten til både kirker og præsteembeder. Afløsningen kunne finde sted ved betaling af en kapital engang for alle. Overenskomster herom skulle træffes med bistand fra såkaldte tiendekommissærer, af hvilke der af indenrigsministeriet blev udpeget en for hver amtsrådsreds. Til nærmere at bestemme, hvor stor en andel af afløsningssummen, som fremtidig behøvedes til vedligeholdelse af kirke og kirkegård, udpegedes for hvert stift en særlig kommission, hvis formand udnævntes af kirkeministeren, og som iøvrigt bestod af 4 i hver enkelt sag udpegede medlemmer, hvoraf 2 repræsenterede tiende-ejeren og 2 tiendeyderen. Til både kommissærer og kommissionsmedlemmer kunne der udbetales dagpenge.

Efter systemskiftet i 1901 gik man et skridt videre, og ved lov af 15. maj 1903 gennemførtes en tvungen afløsning af alle eksisterende tiendeafgifter mod betaling af en kapital, der udgjorde 25 gange et års tiendeafgift. Af afløsningssummen skulle tiendeyderen udbetale $18/25$ og statskassen resten. Afløsningssummen kunne enten betales kontant, eventuelt ved faste afdrag, som indbetaltes til amtstuen, eller ved overtagelse af 4 % rentebærende obligationer, udstedt af en under finansministeriet oprettet særlig tiendebank. Tiendeafløsningen skulle være gennemført 1. jan. 1908 og for at fremme afløsningen, inddeltes landet i et passende antal kredse under ledelse af en beskikket tiendekommissær. For hele landet udpegedes en kommission af 3 retskyndige medlemmer til at påkende eventuelle stridsspørgsmål. Indgåede afløsningsoverenskomster skulle forelægges landbrugsministeriet til endelig godkendelse. En privat kirketiende-ejer kunne forlange, at hans forpligtelser overfor kirken kunne ophøre. I så fald afgjorde en kommission bestående af en fast formand for hvert stift, valgt af kirkeministeren, foruden 2 medlemmer udpeget af stiftsøvrig-

heden og 2 af tiendeejeren, hvor stor en del af afløsningssummen, som skulle henlægges til kirkens fremtidige drift. Såvel medlemmer af tiendekommissionen som tiendekommissærer og de særlige stiftskommissioner oppebar et af statskassen fastsat honorar samt dagpenge og befordringsudgifter.

Tiendeafløsningen var et led i den omlægning af sognepræsternes indtægt, som på samme tid var i fuld gang. Præsternes stilling som aktive jordbrugere var under afvikling, enten ved at præstegårdsjorden blev frasolgt eller bortforpagtet. En afløsning af det fra gammel tid eksisterende højtidsoffer til præst og degn blev ligeledes påbegyndt, og ved fastsættelsen af afløsningssummen medvirkede de nyoprettede menighedsråd. Målet, man arbejdede henimod, var at fastsætte en kontant aflønning og pensionsydelse for samtlige sognepræster i lighed med andre statsemployerede. Samtidig ønskede man at afvikle det gamle nådensår. Ved lov af 14. marts 1913 inddeltes samtlige præste- og residerende kapellanembeder i 3 lønningsklasser med faste alderstillæg stigende fra 2.000 kr. til 5.400 kr. Foruden den faste løn fik præsterne en embedsbolig, på landet med have. En revideret lønningsslov for præster gennemførtes 12. marts 1918.

Det offentlige undervisningsvæsen

Ved centraladministrationens omlægning i 1848 ophævedes den eksisterende kgl. direktion for universitetet og de lærde skoler, og hele det offentlige undervisningsvæsen henlagdes under det nyoprettede ministerium for kirke- og undervisningsvæsen. Det nye ministerium var også det øverste administrative organ for folkeskolen, og de fleste af de i perioden nyindrettede undervisningsanstalter blev med enkelte undtagelser henlagt under dette ministerium. Ved kgl. resolution af 28. april 1916 oprettedes et selvstændigt undervisningsministerium med 2 ekspeditionskontorer. Perioden er iøvrigt karakteriseret ved en kraftig udbygning af undervisningsvæsenet, og også et betydeligt antal private undervisningsinstitutioner oprettedes, ofte med tilskud af offentlige midler.⁴⁹

1. Højere læreanstalter og lærde skoler

Fra den foregående periode videreførtes følgende højere læreanstalter, nemlig Københavns universitet, den polytekniske læreanstalt og veterinærhøjskolen.

Indtil 1928 var Københavns universitet rigets eneste universitet,⁵⁰ Kort efter regeringsskiftet i 1848 udskiltes de statsvidenskabelige fag fra det filosofiske fakultet og sammensluttedes med det juridiske fakultet til det fremtidige rets- og statsvidenskabelige fakultet. I 1850 oprettedes, ligeledes ved udskillelse af det filosofiske fakultet, et selvstændigt naturvidenskabeligt fakultet. Universitetet var herefter organiseret i 5 fakulteter, hvis daglige leder var en valgt dekan. I 1875 åbnedes universitetet for kvindelige studerende. Universitetet havde to hovedopgaver, nemlig at varetage den videnskabelige uddannelse og at drive selvstændig forskning, og det var det vigtigste uddannelsessted for højere civile tjenestemænd i stat og kommune.

Universitetet havde fortsat et vidtgående indre selvstyre, som i første række varetoges af professorerne. Den akademiske lærerfor-

samling valgte rektor, prorektor og medlemmer af konsistorium, som var universitetets øverste forvaltningsorgan. Konsistorium bestod ved periodens afslutning af 20 medlemmer, hvortil kom rektor og prorektor. De 5 dekaner var medlemmer af konsistorium, foruden 15 på 4 år valgte medlemmer. De daglige forretninger varetoges af et forretnings- og stipendieudvalg, og det særlige konsistorialkontor virkede som ekspeditionskontor for rektor og konsistorium. Den økonomiske forvaltning varetoges af kvæsturen under ledelse af en kgl. udnævnt embedsmand med titel af kontorchef. Kvæsturen varetog ikke alene universitetets økonomiske administration og regnskabsvæsen, men også statens højere alment skoler, den polytekniske læreanstalts og Metropolitanskolens samt Sorø Akademis gods-, kasse- og regnskabsvæsen. Under universitetet hørte en række studenterkollegier, videnskabelige institutter og laboratorier foruden det zoologiske museum, det astronomiske observatorium og universitetsbiblioteket med det dermed forenede Classenske bibliotek.

Den i 1829 oprettede polytekniske læreanstalt havde ved periodens begyndelse to studieretninger, nemlig en mekanisk og en anvendt naturvidenskabelig.⁵¹ Der opstod imidlertid snart et ønske om oprettelse af en egentlig ingeniøruddannelse, og en sådan kom igang for private midler i 1857 med vej-, bro- og vandbygning som hovedfag. I 1858 blev denne undervisning overtaget af staten og varetoges herefter af den polytekniske læreanstalt. I 1903 oprettedes en 4. studieretning for kommende elektroingeniører. Den polytekniske læreanstalt lededes af en kgl. udnævnt direktør, der som sine nærmeste medarbejdere havde en inspektør og en fuldmægtig. Til læreanstalten var knyttet en række professorer og docenter samt et antal laboratorier.

Ved lov af 8. marts 1856 besluttede man at samle den højere uddannelse af veterinærer, landbrugere og landinspektører ved en ny højere læreanstalt, kaldet Den kgl. veterinær- og landbohøjskole, som fik lokaler på Frederiksberg samt en række forsøgsmarker og haver anlagt omkring bygningerne.⁵² Virksomheden begyndte i 1858, og i 1863 påbegyndtes også en særlig undervisning i have- og skovbrug. Institutionen sorterede til at begynde med under indenrigsministeriet, men henlagdes fra 1896 under landbrugsministeriet. Landbohøjskolen lededes af en kgl. udnævnt direktør, som ved sin side havde et særligt tilsynsråd bestående af 6 af ministeriets udnævnte medlemmer,

kaldet tilsynsmænd. De var valgt på 4 år og havde praktisk tilknytning til landbruget. Der fandtes ligeledes et særligt undervisningsråd bestående af højskolens professorer og docenter. I tilslutning til højskolen var oprettet forskellige laboratorier, klinikker og en beslag-smedje. Administrationen varetoges af en inspektør, en kasserer og en bogholder samt underordnet personale. Til skolen hørte endelig et særligt bibliotek.

I slutningen af perioden oprettedes også en Farmaceutisk læreanstalt. Ved en frd. af 2. juni 1828 havde man under universitetet indrettet en særlig farmaceutisk eksamenskommission bestående af 5 professorer og en apoteker, som afholdt eksaminer for vordende apotekere. I 1887 nedsattes en kommission, som stillede forslag om oprettelse af en særlig højere læreanstalt, og en sådan oprettedes i København i 1892.⁵³ Læreanstalten havde en kgl. udnævnt direktør som leder, som til sin assistance havde en inspektør. Til skolen var knyttet professorer, en apoteker samt assistenter i kemi. Omtrent samtidig grundlagde man ligeledes i København en særlig tandlægeskole. Det begyndte i 1873 med en speciel tandlægeprøve ved universitetets medicinske fakultet. Ved kgl. anordning af 19. juni 1888 besluttedes det at oprette en speciel højere læreanstalt for vordende tandlæger, og virksomheden begyndte i 1889. Skolen lededes af en forstander, som samtidig virkede som medicinsk professor ved universitetet, medens forvaltningen var lagt i hænderne på en fuldmægtig i kultusministeriet. Undervisningen varetoges hovedsageligt af tandlæger, og skolen var organiseret i forskellige afdelinger. Endvidere oprettedes fra 1. april 1911 Statens gymnastik-institut, som dels gav folkeskolens lærere undervisning i gymnastik, dels gav de studerende ved universitetet, som havde gymnastik som bifag til skoleembedseksamen, praktisk uddannelse. Skolen lededes af gymnastikinspektøren. Endelig bør nævnes de under det kgl. akademi for de skønne kunster oprettede særlige kunstskeoler og akademiets bygningstekniske skole, under ledelse af en særlig forstander. Et skoleråd på 10 medlemmer, hvoraf flere var medlemmer af kunstakademiet, overvågede undervisningen. Den økonomiske forvaltning af skolerne varetoges af akademiets særlige forvalter og kassererkontor, og også til denne højere læreanstalt var knyttet eget bibliotek.

Ved periodens begyndelse fandtes der i kongeriget 14 lærde skoler, i stiftsbyerne kaldet katedralskoler.⁵⁴ I dette tal er ikke medregnet

Sorø akademi og Herlufsholm. Skolerne lededes af en rektor, og lærerpersonalet bestod iøvrigt af en eller to overlærere og et større antal adjunker, alle udnævnt af kongen. Ved hver skole fandtes et tilsyn, kaldet eforatet, bestående af stiftamtmand og biskop. De grundlæggende bestemmelser for de lærde skoler indeholdtes stadig i frd. af 7. nov. 1809. Skolernes hovedformål var at forberede eleverne til et videregående studium ved Københavns universitet, men man tillod dog også andre unge at følge undervisningen. Denne var fortsat centreret omkring de klassiske discipliner, men forordningen af 1809 havde dog åbnet mulighed for undervisning i nyere sprog og reale fag som matematik og naturkundskab. Skolerne havde 4 to-årige klasser og søgtes af elever fra 10. til 18. år.

I årene op mod 1848 havde professor J.N. Madvig i samarbejde med overlærer C.F. Ingerslev i talrige artikler beskæftiget sig med den lærde skole og fremsat nye tanker om dens formål. Som kultusminister gennemførte Madvig i 1850 en vis modernisering, som navnlig fandt udtryk i formålsparagraffen. Skolerne skulle stadig forberede eleverne til universitetet, men dette formål stod ikke øverst, men var underordnet et krav om en »sand og grundig almindelig dannelse«, der »på bedste måde kunne forberede til det akademiske studium af de videnskaber og fag, til hvilke den enkelte føler kald«. Hovedfagene var stadig latin og græsk, medens tysk og fransk havde en ringere placering på undervisningsplanen og matematik og fysik en endnu mindre. I 1850 afskaffede man endvidere den gamle eksamen artium ved universitetet, og der indførtes en afgangseksamen (studentereksamen) ved den enkelte skole.

Den Madvigske skoleordning af 1850 havde stillet store krav til eleverne, og navnlig føltes de mange fag meget tyngende. Som kultusminister gennemførte C.C. Hall 1. april 1871 en ny lov, som indskrænkede den lærde skole ved at bortskære de to underste klasser, hvorved forbindelsen med den almindelige folkeskole faktisk blev skåret over. Skolen blev nu 6-årig (12.-18. år). I de 4 laveste klasser undervistes eleverne samlet. Ved udgangen af 4. klasse afholdtes en såkaldt hovedeksamen, som gav samme rettigheder som realeksamen eller almindelig forberedelseksamen. I de to sidste klasser deltes eleverne i to retninger: en sproglig-historisk, hvis elever slap for undervisning i geometri, tegning og naturlære, og en matematisk-naturvidenskabelig retning, hvor man ikke fik undervisning i græsk.

Allerede fra gammel tid havde der ved siden af Metropolitanskolen i København eksisteret private skoler, som havde givet en undervisning, som stod fuldt på højde med undervisningen i statsskolerne. Der var fx. Efterslægtsselskabets skole fra 1787 og Borgerdydsskolen, ligeledes fra 1787, senere delt i to skoler, nemlig Vestre og Østre Borgerdydsskole. Der var endvidere sekretær Schouboes institut fra 1794 og det v. Westenske institut fra 1799. I sidste halvdel af 1800-tallet oprettede fremtrædende pædagoger såvel i København som i provinsen et antal latin- og realskoler, som fik bemyndigelse til at afholde studentereksamen. Også enkelte kommuner oprettede sådanne skoler. Fra samme periode stammer endvidere et endnu større antal private og kommunale realskoler, som afsluttedes med, hvad man kaldte almindelig forberedelseseksamen.

Indenfor mange af disse toneangivende private skoler fremførtes henimod slutningen af 1800-tallet et ønske om at få indført en tredeling af gymnasieundervisningen ved oprettelse af en moderne humanistisk retning. Samtidig tog man til orde for påny at tilvejebringe en naturlig forbindelse med den almindelige folkeskole. Resultatet af de mange forslag blev gennemførelsen af loven om højere almenskoler af 24. april 1903. Folkeskolens elever kunne herefter i 11-12-årsalderen optages i den såkaldte 4-årige mellemskole, som afsluttedes med mellemskoleeksamen. Ved at lægge sprogundervisningen relativt sent i mellemskolen kunne overgangen fra folkeskolen til den nye højere almenskole foregå uden større vanskelighed. Oven på mellemskolen fulgte enten en et-årig realskole (realeksamen) eller et tre-årigt gymnasium, som afsluttedes med studentereksamen. Gymnasiet deltes i 3 afdelinger: en klassisk-sproglig, en nysproglig og en matematisk-naturvidenskabelig. Indførelsen af den højere almenskole medførte en meget stærk tilgang af nye elever, og en kraftig udbygning af skolerne og deres lærerpersonale. Endnu ved periodens slutning benævnedes disse fortsat overlærere og adjunkter.

For at varetage de mange private latinskolors og deres lærerpersonales økonomiske interesser havde man i København stiftet en organisation kaldet »De forenede skoler« med skolebestyrer Niels Hjort som direktør. Organisationen opnåede, at de private skoler fik et vist statstilskud og ret til at dimittere studenter. I 1917 erklærede Københavns borgerrepræsentation, at man ikke længere ville yde bidrag til skolerne, hvilket medførte, at staten ved love af 20. marts 1918 og 4.

okt. 1919 overtog et betydeligt antal af de hidtil privat drevne skoler med gymnasieundervisning. Hvis en privatskole ønskede at bevare sin hidtidige status, kunne den godt beholde sit statstilskud, såfremt dens administration og undervisning stod mål med den offentlige skoles, at den underkastede sig et vist pædagogisk tilsyn, og at den ikke »ved særlige adgangsbetingelser ud over kundskabsprøven har præg af at være bestemt for særlige samfundslag«. I 1919 eksisterede der ikke mindre end 57 skoler, som førte frem til studentereksamen, og heraf var langt over halvdelen rene statskoler. I periodens allersidste år indførtes skolenævn ved de højere almenskoler.

2. Den almindelige folkeskole

I det store og hele hvilede den almindelige folkeskole i perioden 1849-1919 på den grundlæggende skolelov af 1814.⁵⁵ En støt og kraftig udvikling fandt imidlertid sted. Der blev daglig skolegang for alle børn, som ikke nød privatundervisning, og flere klasser. Skolehusene blev udvidet og moderniseret, og med tiden indrettedes særlige gymnastiksale og skolekøkkener. Udviklingen forløb stærkest i købstæderne, men også på landet forbedredes det offentlige skolevæsen. Undervisningen blev stadig udvidet, og mange kommuner oprettede særlige realskoler.

I løbet af perioden gennemførtes forskellige ændringer i den kommunale skoleforvaltning. Lidt efter lidt trængtes gejstlighedens direkte deltagelse i ledelsen af skolevæsenet tilbage, og den afgørende myndighed overgik til de kommunale råd. Samtidig styrkedes lærernes indflydelse på skolernes dagligdag, og en begyndelse blev gjort til også at høre forældrenes synspunkter om skolen. En yderligere udbygning af folkeskolen tog sin begyndelse, da der fra 1856 på finansloven ydedes et vist bidrag til det offentlige skolevæsen, og at staten med tiden kom til at overtage en væsentlig del af omkostningerne ved den almindelige læreruddannelse.

Endnu i årene 1848-67 opretholdtes den tidligere lokale skoleforvaltning, som gav sognepræsten eller sognepræsterne den afgørende indflydelse på skoleadministrationen. Som født formand i skolekommissionen var han ikke alene lærernes foresatte, men faktisk også den egentlige leder af skoleadministrationen, selv om det var de forskellige kommunalbestyrelser, som bevilgede de fornødne midler til folkeskolens drift.

Loven af 8. marts 1856, som stillede statsmidler til rådighed for kommuneskolerne, ændrede ikke den sognekommunale skoleforvaltning, men derimod administrationen på amtsplan. For fremtiden kunne der blive stillet statsmidler til rådighed til udbygning af skolevæsenet, bl.a. ved byggelån og til forbedring af lærerlønningerne og pensionerne. En såkaldt skolefond indenfor den enkelte amtsråds-kreds formidlede disse statstilskud. I fonden indgik også visse lokale indtægter. Til at administrere fonden oprettedes på amtsplan to nye institutioner, nemlig skolerådet og amtsskoledirektionen. Skolerådet, som havde amtmanden til formand og desuden bestod af amtsråds-medlemmer og repræsentanter for købstæderne i amtsråds-kredsen, skulle vedtage det årlige budget for skolefondens midler. Rådet skulle desuden våge over, at ingen kommune i amtsråds-kredsen fik for store skoleudgifter. Amtsskoledirektionen, som var sammensat af amts-råds-kredsens samlede provstidirektioner, varetog den praktiske administration af fondens midler, med tiden assisteret af en særlig udpeget skolefondskasserer. Der skete iøvrigt ved denne lejlighed ingen ændringer i de eksisterende provstidirektioners funktioner. De virkede fortsat som mellemlid mellem de sognekommunale skolemyndigheder og centraladministrationen, og deres væsentligste opgave var stadig at føre tilsyn med de lokale skoler og kalde de fornødne lærere til disse. Hidtil havde amtmand og provst udgjort direktionen. Nu fik det nye skoleråd mulighed for at udpege et 3. medlem, hvorved det hidtil dominerende embedsmandselement i provstidirektionerne i nogen grad formindskedes.

De nye kommunallove for land og by, der gennemførtes 1867-68, medførte, at sognepræsten mistede sit ansvar for skolevæsenets direkte administration, og at denne overgik til kommunalrådene. Der eksisterede fortsat skolekommissioner med præsten som født medlem, men kommissionen havde kun til opgave at føre et nærmere tilsyn med undervisningen og lærernes embedsførelse. Til skolekommissionen skulle sognerådet iøvrigt udpege 2 medlemmer, hvoraf det ene skulle være et sognerådsmedlem. I købstæderne fandtes en tilsvarende skolekommission bestående af sognepræsten eller sognepræsterne med de samme opgaver. Til disse kommissioner udpegede byrådet dobbelt så mange medlemmer, som der var præster, og mindst halvdelen af dem skulle være byrådsmedlemmer. I modsætning til landet skulle købstadkommissionen selv vælge formand. Man kunne

vælge sognepræsten, men det var ikke nødvendigt. (Købstadlovens § 14). I henhold til samme paragraf tilkom det fremtidig byrådet at gøre forslag til et skolelærerembedes besættelse og at bringe den anordnede skoletvang til anvendelse. En lærer måtte ikke indvælges i skolekommissionen. I større bykommuner nedsatte byrådet af sin midte et særligt skoleudvalg, som behandlede alle vigtigere skolesager.

Da det forekom noget uklart, hvorledes skolekommissionernes beføjelser skulle afpasses i forhold til de kommunale råd, præciseredes disse forhold ved en lov af 18. marts 1871. Det blev her fastslået, at det var skolekommissionens opgave at overvåge, at skolepligtige børn blev holdt til skole, at undervisningstiden blev overholdt, at den rette feriefordeling fandt sted, og at påbudte eksaminer og prøver blev berammet. Kommissionerne skulle endvidere påse, at den rette klassedeling fulgtes, ligesom man skulle gøre indstilling om valg af autoriserede skolebøger og gøre opmærksom på manglende. Til styrkelse af skolekommissionerne fandtes i loven et pålæg til de kommunale myndigheder om, at intet vigtigere skolespørgsmål måtte afgøres, før end kommissionen havde haft lejlighed til at udtale sig. Loven gjaldt kun skolekommissioner på landet.

I den ældste periode havde kun mandlige lærere haft beskæftigelse i den offentlige folkeskole, medens kvinder fra gammel tid havde været anvendt i flere private skoler, herunder navnlig de gamle pogesko-ler. I 1851 havde Natalie Zahle påbegyndt en uddannelse af lærerinder til privatskoler, og ved en bekendtgørelse fra kultusministeriet af 9. juli 1860 fastsattes nærmere eksamenskrav for kvinder, som ønskede ansættelse i den almindelige folkeskole. Frk. Zahle tog nu denne uddannelse op, og ved lov af 29. marts 1867 godkendtes ansættelse af lærerinder også i den offentlige skole både i by og på land, når kommunalråd og skolekommission i forening anmodede herom, og dette godkendtes af skoledirektionen.

Efter en længere pause på skolelovgivningens område udkom 24. marts 1899 en ny skolelov, som efter systemskiftet suppleredes med skoleloven af 29. marts 1904. Den vigtigste nyskabelse i denne lovgivning var en indrømmelse af medansvar og medbestemmelse i skoleanliggender for det ved skolerne ansatte lærerpersonale. På landet fik førstelæreren og i byerne overlæreren et vist tilsyn med egen skole og ansvar overfor skolekommissionen med hensyn til skolens ledelse

og lærernes arbejde. Flere af skolekommissionens funktioner overgik nu til skolelederen. I skoler med flere lærere end to oprettedes lærerråd og i kommuner med flere skoler såkaldte »fælleslærerråd« med en ret vidtgående bemyndigelse til at udtale sig om spørgsmål vedr. den enkelte skole eller kommunens skoleforhold i almindelighed.

Ved loven af 1899 ændredes desuden skolekommissionernes sammensætning, idet sognerådene for fremtiden skulle udpege 4 medlemmer, hvoraf de to skulle have sæde i sognerådet. Den nye bestemmelse betød, at sognepræstens indflydelse blev noget beskåret. Der blev også med denne bestemmelse taget et første, beskedent skridt i retning af at lade en forældreopfattelse komme til orde i skolespørgsmål. I hvert fald to af de sognerådsvalgte medlemmer skulle have undervisningspligtige børn i skolen. Loven af 1899 gentog endvidere gældende bestemmelser om kaldsret og de respektive kommunalforsamlings ret til efter samråd med skolekommissionen at foretage indstilling af 3 kandidater til et ledigt lærer- eller lærerindeembede. Nu som før udnævntes overlærere ved købstadskolerne af kongen. Loven fastslog endelig de nærmere regler for aflønning af lærerpersonalet. De fastsatte lønninger var noget højere for lærerpersonalet i købstæderne end i landdistrikterne, og lærerindernes lønninger lå noget lavere end lærernes. Lønningerne var desuden afhængige af tjenestårenes antal. Den lærer på landet, der varetog kirkesangerembedet, skulle have en yderligere godtgørelse på mindst 100 kr. Lønskemaet opererede med henholdsvis en laveste, en mellemste og en højeste skala, og en kommunalbestyrelse kunne indgive forslag til ministeriet om anvendelse af en højere skala.

Folkeskolens kraftige udbygning gennem perioden krævede ansættelse af flere og flere lærere og følgelig en fortsat udbygning af de institutioner, som specielt sørgede for uddannelsen af folkeskolelærere. En række nye seminarier blev oprettet, og gamle udbyggedes. I 1919 fandtes der statsseminarier over hele riget, nemlig et på Sjælland (Jonstrup), et på Fyn (Skårup) og to i Nørrejylland (Ranum og Jellinge). Endelig var der et særligt statsseminarium for kvinder i Ribe. De omtalte statsseminarier lededes af en af kongen udnævnt forstander, og til hver institution var knyttet et større eller mindre antal lærere. Institutionerne stod endvidere under tilsyn af biskoppen. Ved siden af disse seminarier fandtes der en række anerkendte privatseminarier, som modtog statstilskud. Det drejede sig om følgende institu-

tioner Blågård, Haslev, Vordingborg, Odense, Gedved, Silkeborg og Nr. Nissum foruden de særlige kvindeseminarier: Frk. Zahles, Femmers og Th. Langs seminarium i Silkeborg. Specielt for forskolelærere var oprettet et statsseminarium ved Vejle i 1910, og desuden fandtes anerkendte private forskoleseminarier i København, Odense, Silkeborg og Sorø (Ankerhus). Afgangseksamen fra et seminarium var betingelse for ansættelse i den offentlige folkeskole.

Man var tidligt klar over, at der ud over seminarieuddannelsen behøvedes en videre uddannelse af folkeskolens lærerpersonale. I 1856 tog kultusminister D.G. Monrad initiativet til oprettelsen af en række kurser for købstadlærere, de såkaldte »Monradske kurser«, og i 1889 og 1895 erstattedes de oprindelige kurser med et-årige kurser for alle folkeskolelærere. En tid lang benævnedes denne undervisning »Statens lærerkursus«. Da man fik egne lokaler i København, omdøbtes virksomheden til »Statens lærerhøjskole«, og i årene efter århundredskiftet udbyggedes denne læreranstalt under ledelse af historikeren, professor Hans Olrik. Skolen åbnede sine porte ikke blot for folkeskolelærere, men også for seminarie- og højskolelærere samt lærere og lærerinder ved de højere almenskoler og realskoler. En række kendte professorer knyttedes til undervisningen. Man modtog stadig elever til et et-årigt kursus i mange forskellige fag, og ved siden heraf arrangerede man tre-måneders kursus, ligeledes i forskellige skolefag.

Foruden de almindelige institutioner for læreruddannelsen oprettedes specialuddannelsesinstitutioner, såsom Danmarks gymnastikhøjskole, oprettet i 1911. I 1886 skabtes på privat initiativ en særlig sløjdskele for lærere, som ved lov af 20. marts 1918 overtoges af staten og videreførtes under navnet Danmarks sløjdlærerskole. Endelig kan nævnes Statens tegnelærerkursus, som til at begynde med hørte under lærerhøjskolen, men fra 1908 omdannedes til en særlig institution.

3. Andre offentlige skoler

Med anordningerne om oprettelse af almueskoler i by og på land af 1814 var der draget omsorg for, at samtlige børn kunne få en elementær skoleuddannelse. Der var imidlertid en gruppe børn, som på grund af et vist handicap ikke var istand til at følge den almindelige folkeskoles undervisning, og som behøvede særundervisning. Endvi-

dere opstod der, navnlig efter 1849, et stigende behov for en videreuddannelse af folkeskolens elever for at dygtiggøre dem til deres kommende erhverv. De fleste af disse skoler opstod på privat initiativ, men det varede ikke længe, førend både stat og kommune trådte til med tilskud. En række love og ministerielle bekendtgørelser fastsatte de nærmere regler for, hvorledes undervisningen skulle tilrettelægges, for at man kunne opnå offentlig støtte, og der udbyggedes et administrativt apparat for, dels at kontrollere, at givne bestemmelser blev overholdt, dels at følge udviklingen og stille forslag om ændringer og udbygninger. I det følgende skal redegøres for visse af disse »særskoler«, men fuldstændighed er ikke tilstræbt.

Allerede i 1811 oprettede det velgørende selskab »Kjæden« det første blindeinstitut i København, og i 1812 opnåedes statstilskud til driften. Ved lov af 21. jan. 1857 grundlagde staten i forbindelse med »Kjæden« det Kgl. blindeinstitut i København. Eleverne fik her gratis ophold og undervisning. 1. nov. 1898 åbnedes en afdeling af blindeinstituttet på Refsnæs, som også fik en særlig afdeling for blinde åndssvage børn. Fra 1. april 1918 var Refsnæs at betragte som en selvstændig institution, men i nært samarbejde med det københavnske institut.

En anden gruppe børn, som ikke kunne undervises i den almindelige folkeskole, var de døvstumme. Til denne gruppe henregnedes dels børn, som var født døvstumme, dels sådanne der under de første leveår havde mistet hørelsen og følgelig fået talebesvær. Undervisningen af disse børn startedes ligeledes på privat initiativ af lægen P.A. Castberg, som i 1807 fik oprettet et døvstummeinstitut i København, som fik offentlig godkendelse. Staten gik hurtigt ind i denne undervisning, og ved et kancellicirkulære af 11. april 1817 indførtes skoletvang for alle døvstumme børn. I 1847 stiftede den københavnske socialt interesserede lærer Johan Keller en ny døvstummeskole, hvortil senere også knyttedes en særskole for åndssvage børn. Undervisningen i de Kellerske anstalter foregik efter den såkaldte talemethode. Staten etablerede et samarbejde med Keller, anerkendte hans skole og ydede ham lån til opførelsen af en ny anstalt. I 1884 døde Keller, og undervisningen blev lidt efter lidt en ren statsopgave. Med tiden udbyggedes den også til at omfatte døv- og svært tunghøre børn. Arbejdet med de åndssvage børn fortsattes ligeledes på de Kellerske anstalter. Indtil videre foregik undervisningen udelukkende i København,

men ved lov af 22. marts 1880 bemyndigedes kultusministeren til at opføre et nyt døvstummeinstitut i Fredericia for 100 kostelever, som skulle oplæres efter den Kellerske talemethode. 10 år senere gik man videre, idet der ved lov af 11. april 1890 blev opført en skole for 140 såkaldte uegentlige døvstumme i Nyborg. Ved samme lov udbyggedes institutionen i Fredericia, idet man her indrettede, hvad man kaldte en forskole for normalt begavede egentlige og uegentlige døvstumme. Efter en nærmere prøvelse af elevernes åndelige status skulle det bestemmes, på hvilken institution børnene skulle modtage deres fremtidige undervisning. De uegentlige døvstumme sendtes efter forskoleprøven til Nyborg, medens 1/3 af de egentlige døvstumme overflyttedes til København, og resten forblev i Fredericia. Ved lov af 29. marts 1904 udvidedes undervisningen af de egentlige døvstumme børn i Fredericia, idet de bedst begavede egentlige døvstumme anbragtes i pleje hos borgere ude i byen og nød undervisning i, hvad man kaldte den kgl. døvstummeskole i Fredericia. Ved siden af den egentlige døvstummeundervisning fik staten fra 1. april 1898 desuden oprettet et særligt institut for talemiddende. Unge uformuende talemiddende kunne her få den fornødne hjælp og undervisning.

Som den 3. gruppe handicappede børn, hvis undervisning statsmagten tidligt støttede, står de åndssvage. Også med hensyn til disses undervisning var det privatpersoner, som tog det første initiativ. Det var lægen J.R. Hübertz, som i 1855 på Gl. Bakkehus på Frederiksberg indrettede den første skole for åndssvage børn, som senere udbyggedes til en almindelig åndssvageanstalt. Fra 1. juni 1892 knyttes ejendommen Ebberødgård ved Birkerød til denne anstalt. Skolevirksomheden var dog fortsat koncentreret på Gl. Bakkehus.

I 1865 grundlagde den ovenfor nævnte Johan Keller en særlig skole og anstalt for åndssvage, som med tiden blev kraftigt udbygget. Ved lov af 1. marts 1895 omdannedes de Kellerske åndssvageanstalter til en selvejende institution. Man tilstod enkefru Keller en afståelsessum på 50.000 kr., og der indsattes en direktion til at lede anstalterne i henhold til vedtægter, godkendt af kultusministeriet. Ved lov af 26. marts 1898 blev det godkendt, at der skulle opføres en ny åndssvageanstalt i Brejning ved Vejle fjord, til hvis opførelse staten ydede et lån på 1.250.000 kr. 21. febr. 1902 kom en almindelig lov om åndssvageanstalter, hvori det fastsloges, at de eksisterende anstalter skulle betragtes som selvejende institutioner under ledelse af en

direktion, som arbejdede på grundlag af en af ministeriet godkendt vedtægt. Efterhånden blev det ministeriet, som udnævnte direktionsmedlemmerne, og regnskaberne skulle indsendes og revideres af statsrevisionen. Det var direktionens særlige opgave at fordele de åndssvage på de eksisterende institutioner. Efter 1898 kom patienter øst for Storebælt fortrinsvis til Gl. Bakkehus og Ebberødgård, medens patienter fra Fyn og Nørrejylland henvistes til Brejning. Ved love af 10. febr. 1905 og 10. maj 1915 oprettedes nye åndssvageanstalter henholdsvis ved Ribe og Vodskov i Ålborg amt. I begge tilfælde stillede statskassen de fornødne midler til rådighed ved lån i de nye institutioner. Også disse nye anstalter organiseredes som selvejende institutioner, hvis vedtægter skulle godkendes af kultusministeriet, som også udnævnte styrelser og forstandere.

Ved periodens slutning bestod åndssvageforsorgen, som sorterede under kultusministeriet, af den såkaldte sjællandske åndssvageanstalt, hvortil henregnedes det særlige skolehjem på Gl. Bakkehus, filialen Ebberødgård, som under en overlæges ledelse var at betragte som et arbejds- og plejehjem, samt de tidligere Kellerske anstalter: »Karens Minde« ved Valby, der var et plejehjem for børn, og »Lillemosegård« og »Gammellosehus plejehjem« ved Lyngby, der var plejehjem for henholdsvis voksne mænd og kvinder. Til disse anstalter ydedes stats-tilskud. I Nørrejylland fandtes anstalten i Brejning, hvortil hørte en specialafdeling på Livø i Limfjorden for samfundsfarlige åndssvage mænd samt anstalterne i Ribe og ved Vodskov.

Til afslutning skal gives en kort oversigt over oprettelsen af tekniske skoler og handelsskoler samt højskoler og landbrugsskoler.

I århundreder var håndværkeruddannelsen foregået i værkstedet hos de enkelte håndværksmestre, som sørgede for både praktisk og teoretisk uddannelse. De nærmere bestemmelser for uddannelsen til svend var fastlagt i de eksisterende lavsbestemmelser. Også efter at lavene var ophævet, fortsatte man med den traditionelle mesterlære. Forholdet mellem mester og lærling fastlagdes nu gennem særlig lovgivning fx. lærlingeloven af 30. marts 1889.

Allerede i lavstidens sidste periode blev man klar over, at håndværkerlærlingen behøvede en videregående teoretisk og praktisk uddannelse, navnlig i tegning, end den håndværksmesteren normalt kunne give, og efterhånden som den almindelige tekniske udvikling tog fart, blev en supplerende undervisning nødvendig.⁵⁶

Som de ældste tilløb til den moderne tekniske undervisning kan nævnes de såkaldte Massmannske søndagsskoler i København (oprettet i 1800), Søndagsskolen i Ålborg fra 1805 og prins Frederik Ferdinands tegneskole i Århus fra 1829. Større betydning fik dog det i 1843 på initiativ af snedkermester Lasenius Kramp og med støtte af det københavnske tekniske selskab oprettede »Tekniske institut«, som med årene gennemgik en kraftig udvikling og er videreført som en selvejende institution under navnet »Det tekniske selskabs skoler«. 1. oktober 1876 kunne man tage en ny stor skolebygning i brug, opført i Ahlefeldtsgade i København, og senere fik man filialskoler i forskellige bydele. Man driver forskellige dag- og aftenskoler, og virksomheden modtager både kommunale og statslige tilskud.

I provinsen oprettede lokale borger- og håndværkerforeninger en række tekniske skoler, som gav håndværkerlærlingene en supplerende undervisning i almindelige skolefag og i tegning. Også disse skolars undervisning måtte stadig udbygges i takt med den tekniske udvikling, og lidt efter lidt blev det et krav til den kommende svend, at han i læretiden havde fulgt den tekniske skoles undervisning. Også til disse skoler ydedes der statstilskud under forudsætning af, at skolens vedtægter var godkendt af ministeriet.

Som led i den almindelige videregående håndværkeruddannelse oprettedes i 1908 i København på initiativ af »Industriforeningen« og »Fællesrepræsentationen for dansk håndværk og industri« det såkaldte »Teknologisk institut«, hvis formål blev at fremme den faglige udvikling og dygtighed blandt industridrivende og håndværkere. Formålet søgtes nået ved undervisning, konsulentvirksomhed og forsøgsarbejde. Også dette institut modtog statsunderstøttelse.

Den anden store gruppe af fagskoler, som navnlig besøgte af byernes ungdom, var de mange lokale handelsskoler, af hvilke de ældste blev grundlagt på privat initiativ. I mange købstæder og stationsbyer var det lokale handelsforeninger, som tog initiativet. Undervisningen var i første række indrettet for handelslærlinge, og man gav undervisning i almindelige skolefag og i de særlige handelsfag. Undervisningen varede 3 år og afsluttedes med en eksamen. I København oprettedes den første private handelsskole i 1865, det såkaldte »Nehms kursus«, og i 1894 stiftedes »Københavns handelsakademi«. Den i 1880 stiftede »Forening til unge handelsmænds uddannelse« grundlagde »Købmandsskolen«, som organiserede kurser på forskellige uddan-

nelsestrin. I 1890 begyndte ligeledes i København »Niels Brocks handels-skole« på initiativ af C.F. Tietgen. Denne skole koncentrerede sig navnlig om at give sine elever en højere handelseksamen. I Jylland havde man i 1889 fået oprettet »Jyllands handelsakademi«, som fra 1905 videreførtes som »Handelshøjskolen« i Århus. Også her var det lokale handelsforeninger og -organisationer, som stod bag oprettelsen, og med tiden fik også disse skoler økonomisk støtte fra stat og kommune.

Også et voksende antal unge indenfor landboungdommen søgte i denne periode en supplerende undervisning, efter at de havde forladt den almindelige folkeskole. Størsteparten tog på højskole, de unge karle i vinterhalvåret, og pigerne på et kortere sommerkursus. Årene efter 1860 var de danske højskolars guldalder, og et stort antal skoler oprettedes ud over landet, for størstepartens vedkommende ledet i Grundtvigsk ånd.⁵⁷ Skolerne havde først og fremmest til formål at vække og nære elevernes forståelse for menneskelivets åndelige værdier. Derfor undervistes der på disse skoler fortrinsvis i mytologi, historie og dansk litteratur, og undervisningen blev som regel givet i form af frie foredrag. Først i anden række kom en indførelse i mere praktiske fag, som kunne få betydning for elevernes fremtidige gerning indenfor dansk landbrug. Flere af disse højskoler oprettede dog med tiden særlige afdelinger, som underviste i praktiske landbrugsfag.

Efterhånden oprettedes ligeledes på privat initiativ særlige landbrugsskoler, som imidlertid også hovedsagelig blev ledet i overensstemmelse med de almindelige højskoleprincipper, d.v.s. skolerne var anlagt som kostskoler med kurser af 6-9 måneders varighed, og eleverne skulle ikke aflægge egentlige afgangsprøver ved undervisningens afslutning. Den ældste egentlige landbrugsskole var den tidligere omtalte »Næsgård agerbrugsskole« på Nordfalster, oprettet af det Classenske fideikommis.⁵⁸ Den kom i gang i 1849 efter nogle fejlslagne forsøg, som først og fremmest var foranlediget af en svigtende elevtilgang. Inspireret af undervisningen på den i København i 1856 oprettede landbohøjskole grundlagdes senere i århundredet adskillige lokale landbrugsskoler. Til de mest kendte hørte på Sjælland Lyngby og Tune, begge oprettet i 1867, i Nørrejylland Ladelund og Malling, grundlagt henholdsvis i 1876 og i 1889 og på Fyn Dalum syd for Odense fra 1886. I 1887 udpegede kultusministeriet docent ved landbohøjskolen Ludvig Feilberg som statens tilsynsførende ved de

mange højskoler og landbrugsskoler, og han afløstes i 1913 af historikeren, dr. L. Moltesen, der fra 1896-99 havde været lærer ved Askov folkehøjskole.

Også disse skoler fik med tiden et vist statstilskud, ligesom der på finansloven blev optaget en bevilling til elevunderstøttelse. Forudsætningen for at opnå tilskud til skolen var imidlertid, at såvel forstander som undervisningsplan var godkendt af ministeriet. 21. april 1892 udkom en lov om statstilskud til folkehøjskoler og lokale landbrugsskoler, og nye love gennemførtes 23. maj 1902 og 29. april 1913.

Set i historisk perspektiv var det den enevældige regerings embedsmænd, som havde lagt det solide grundlag for den opvoksende slægts almindelige skoleuddannelse. Mændene fra 1848 og deres efterfølgere byggede ikke blot videre på dette grundlag, men så det også som en forpligtende opgave at støtte folkeskolens elever i deres bestræbelse for at erhverve den videregående faglige uddannelse, som var nødvendig, for at man kunne udfylde sin plads i det samfund, som var under fortsat og stærk udvikling. Det hører imidlertid med til billedet, at mange af periodens nye undervisningsinstitutter skyldte interesserede medborgere deres oprettelse. Før eller senere trådte imidlertid det offentlige – både stat og kommune – økonomisk hjælpende til, og fordelingen af disse tilskud gav såvel de kommunale som de statslige lokalmyndigheder en række nye og betydningsfulde administrative opgaver.

Sammenfatning af perioden 1849-1919

Folkestyrets grundlæggelse i 1848-49 på det rigspolitiske plan kunne ikke undgå også at få indflydelse på lokaladministrationen. Allerede junigrundloven indeholdt løfteparagraffer, som formulerede visse grundlæggende principper for fremtidens lokaladministration. Det gælder fx. på retshåndhævelsens område og indenfor den kommunale forvaltning. På enkelte, men begrænsede områder kunne man straks foretage ændringer i det fra den foregående periode overtagne administrative system, men med hensyn til mere dybtgående reformer måtte man se tiden an og lade foretage omfattende undersøgelser, inden man kunne forelægge de ønskede reformforslag. Man måtte også arbejde videre med det lokale embedsmandskorps, som nu engang virkede indenfor lokaladministrationen, og som havde fået sin uddannelse og udnævnelse i den enevældige periode. Det samme var iøvrigt tilfældet med flertallet af centraladministrationens embedsmænd. Når det er sagt, bør også tilføjes, at de befolkningsgrupper, som i årene efter 1849 forvaltede den lovgivende myndighed, var indstillet på en omfattende reformpolitik i liberal ånd, og at den selvstændige gårdmandsstands stigende politiske indflydelse i de sidste tiår af 1800-tallet og magtovertagelse efter århundredskiftet fremkaldte adskillige lovinitiativer, som på mange måder medførte en udvidelse af lokaladministrationen. Flere af disse initiativer var fremkaldt af periodens økonomiske, tekniske og sociale udvikling, og af en voksende forståelse for, at der var forskellige samfundsopgaver, som der måtte lovgives om. Selv om partiet Venstre fortsat bekendte sig til den økonomiske liberalisme, kunne man godt støtte offentlig regulering og øget administration indenfor andre sider af samfundslivet. Kunne dette ske i nært samarbejde med udpegede personer fra lokalsamfundet havde man ingen betænkeligheder ved at pålægge de lokale myndigheder nye opgaver.

Periodens kraftige udbygning af lokaladministrationen skyldtes også befolkningstilvæksten. I 1850 udgjorde befolkningen ca. 1,4

mill. personer, og i 1916 var tallet steget til ca. 2,9 mill. Tilvæksten havde været størst i hovedstadsområdet (København-Frederiksberg) og i købstæderne. I disse områder var der tale om en 4-dobling, medens landbefolkningen kun var steget fra ca. 1,1 mill. til 1,7 mill. Jo flere borgere, der skulle betjenes af de offentlige myndigheder, jo flere ansatte måtte normeres. Sammenfattende må det således konstateres for perioden som helhed, at der ikke alene var langt flere beskæftiget indenfor den lokale offentlige forvaltning, men at denne også varetog administrationen af en lang række samfundsopgaver, hvilket havde medført oprettelsen af hidtil ukendte embedskategorier.

Indenfor lokaladministrationen var det navnlig den kommunale forvaltning med dens efterhånden mange tilknyttede institutioner, som var blevet udbygget. Den enevældige regering havde taget de første spæde skridt, men det var i årene 1849-1919, at man skabte grundlaget for det kommunestyre i by og på land, som man kender idag.

Ved periodens begyndelse var det en begrænset del af en kommunes befolkning, der havde indflydelse på valget af kommunerådene. Gradvis demokratiseredes valgbestemmelserne, og ved periodens slutning var almindelig valgret for mænd og kvinder indført ved valg til samtlige kommuneråd. Der gjaldt kun to undtagelser: man skulle have betalt kommuneskat, og man måtte ikke have modtaget urefunderet fattighjælp. De enkelte kommuneråd havde desuden fået tillagt flere arbejdsopgaver end tidligere. Det var ganske vist stadig således, at administrationen af det kommunale fattig-, skole- og vejvæsen hørte til de vigtigste opgaver indenfor kommunalforvaltningen, men indenfor disse gamle sagområder var der også sket en fortsat udbygning. Hertil kan føjes, at en række nye opgaver blev overdraget de kommunale råd. Blandt disse kan blot nævnes sager vedr. det offentlige sundhedsvesen, statsskatteligning m.m. I mange små landkommuner var det kommunale arbejde ikke vokset mere, end at det fortsat kunne varetages af sognerådsformanden, eventuelt med en begrænset skriveassistance. Et sognekontor med faste åbningstider hørte til sjældenhederne. Anderledes lå det i købstæderne og indenfor amtskommunen. Her havde det været nødvendigt at opbygge en kommunal forvaltning med et personale afpasset efter kommunens befolkningsmæssige størrelse og forretningernes omfang. Medens man i en by

som Odense ved periodens slutning beskæftigede følgende faste tjenestemænd, nemlig en byrådssekretær, en bogholder, en kasserer, en stadsingeniør, en havneingeniør, en bygnings- og brandinspektør, en skatteinspektør, en forsørgelsesinspektør, en elværksbestyrer, en markforvalter, en politiassistent, en kanal- og havnefoged, en revisor samt en vejer og måler, kunne en mindre købstad som Middelfart klare sig med en kærner, en bogholder, en kasserer samt en vejer og måler. Hertil må føjes et faguddannet kontorpersonale og et stort antal beskæftigede ved de kommunale institutioner indenfor fattig-, skole- og hospitalsvæsenet samt de kommunale værker. Personalepolitik og -forvaltning var blevet et kommunalt sagområde, som krævede en betydelig arbejdsindsats.

Med hensyn til den amtskommunale forvaltning var det fortsat således, at den endnu mange steder varetoges af amtskontorets almindelige personale. I særlige forvaltninger havde amtskommunen dog ansat sine egne embedsmænd, og som regel varetoges den meget krævende vejadministration af specielt uddannede teknikere.

Udbygningen af det kommunale selvstyre havde givet lokalsamfundets repræsentanter en betydelig indflydelse på forvaltningen af en række opgaver, som i væsentlig grad øvede indflydelse på den enkelte borgers daglige tilværelse. Perioden er imidlertid også karakteristisk ved, at centralmyndigheden i stigende udstrækning inddrog almindelige borgere i forskellige lokale forvaltningsopgaver, som regel i samarbejde med lokale embedsmændene. Man kan måske sige, at det var en videre udbygning af det gammelkendte begreb »borgerligt ombud«, dog med den afgørende forskel, at de udvalgte borgere på den ene eller den anden måde fik økonomisk erstatning for den tid, de anvendte på udførelsen af det dem pålagte hverv, enten i form af et fast honorar eller ved betaling af dagpenge og befordringsgodtgørelse. Der kunne være tale om hverv som landvæsens- og tiendekommissærer, formænd for de nye vurderingsråd, voldgifts- og taksationsmænd og medlemskab af diverse faste kommissioner.

Det havde været grundlovsfædrenes ønske, at der snarest skulle gennemføres en adskillelse mellem den dømmende og udøvende magt, hvilket ville have medført en fuldstændig omlægning af en væsentlig gren af lokalforvaltningen, nemlig retshåndhævelsen. Dette ønske blev imidlertid ikke realiseret foreløbig, hvilket havde til følge, at man stort set videreførte den ordening på det retslige område, som

havde været fulgt i den enevældige periode. Der blev kun mulighed for at gennemføre begrænsede reformer, herunder dog en ny og moderniseret straffelov. Også på det kirkelige område havde grundlovsfædrene ønsket, at der skulle udarbejdes en ny kirkeforfatning, men heller ikke dette gik i opfyldelse. Dog lykkedes det at få vedtaget en ny lovgivning, som på begrænsede områder gav kirkefolket større friheder fx. med hensyn til sognebåndsløsning og oprettelse af valgmenigheder. Inden periodens udgang fik man desuden indført menighedsråd, som gav menigmand en vis indflydelse på forvaltningen af den enkelte sognekirkes anliggender.

Det er også karakteristisk for perioden, at statsmagten dels udbyggede en række samfundsopgaver, som var sat i gang af den enevældige regering, dels tog initiativet til nye. Nogle af disse pålagde man de eksisterende lokale embedsmænd at varetage, til løsning af andre måtte man oprette nye grupper af embeds- og bestillingsmænd. Det var i denne periode, at post- og telegrafvæsenet blev udbygget, og at man anlagde jernbanelinier og færgeruter. Man fik også indrettet et moderne fængselsvæsen med mange nye institutioner, og man tog initiativet til oprettelse af sindssygehospitaler. Man udbyggede de eksisterende havneanlæg, oprettede nye og sørgede for anlæggelse af moderne fyr, lodserier og sluser. Man gik igang med beplantning af klitterne og tog de første skridt i retning af kystsikring. Gennemførelsen af disse mange nye foranstaltninger krævede ikke blot ansættelse af et stigende antal lokale tjenestemænd, funktionærer og andre medarbejdere, men også, at disse var i besiddelse af de fornødne faglige kundskaber, således at de kunne bestride deres forskellige hverv. Udbygningen af det offentlige undervisningsvæsen i alle dens mange forgreninger var derfor en opgave, som krævede stor opmærksomhed.

Den almindelige folkeskoles udvikling var indenfor de givne lovgivningsrammer lagt i de kommunale myndigheders hænder. I periodens begyndelse øvede gejstligheden fortsat en vis indflydelse på den daglige skoleadministration, men langsomt trængtes den tilbage. Til gengæld øgedes lærernes indflydelse på undervisningen i den skole, hvor han eller hun var ansat, og havde en kommune flere skoler, kunne indflydelsen også udstrækkes til kommunens samlede skolevæsen. I periodens slutning åbnedes også mulighed for en begrænset forældreindflydelse. De forskellige lokale embedsmænd førte dog fortsat kontrol med skolevæsenets udvikling, og det var også dem, der

i praksis administrerede de statsbidrag til folkeskolen og dens lærerpersonale, som optoges på de årlige finanslove. Derimod var det fortsat statsmagten, der stod for driften af de højere læreanstalter, af hvilke adskillige nye blev oprettet indenfor den her behandlede periode. Fra disse læreanstalter rekrutterede lokalforvaltningen ikke blot et stigende antal jurister, men også talrige ingeniører, arkitekter, læger m.fl. En ren statslig opgave var undervisningen af handicappede børn og voksne, medens oprettelsen og driften af en lang række andre skoleformer, herunder fagskoler af forskellig art, ofte skyldtes et privat initiativ. Der blev dog ret hurtigt åbnet mulighed for offentligt tilskud på betingelse af, at man underkastede sig et nærmere fastsat fagligt tilsyn, og at skolelederne opnåede offentlig godkendelse.

Et spørgsmål, som ofte diskuteredes på rigsdagen, var aflønningen af de forskellige lokale embedsmænd. Endnu ved periodens begyndelse varierede aflønningsformen stærkt fra gruppe til gruppe. Dog var der en tydelig tendens til efterhånden at aflønne embedsmanden med en fast pengeløn istedet for det tidligere anvendte vederlag i form af sportler, naturalieafgifter m.m. Udviklingen gik i retning af, at man modtog en fastsat begyndelsesløn, som efter 3-5 tjenesteår øgedes med et antal såkaldte alderstillæg, indtil man havde nået den for stillingen fastsatte slutløn. Aflønningsskalaen kunne variere fra den ene embedskategori til den anden, og indenfor visse etater opereredes der med op til 28 forskellige lønklasser. Ved særlig lovgivning fik man fastlagt de enkelte embeders kontorholdsudgifter, men det var fortsat således, at det var overladt den enkelte embedsmand selv at administrere kontorholdsgodtgørelsen. Med årene blev det statslige aflønningssystem mere og mere uoverskueligt, og behovet for en rationel og almindelig lønningsslov trængte sig på. Løsningen af denne opgave hører imidlertid den følgende periode til.

Årene 1849-1919 var stort set en økonomisk opgangsperiode, kun afbrudt af kortvarige tilbageslag. De økonomiske følger af den ulykkelige krig i 1864 blev hurtigt overvundet, medens verdenskrigen 1914-18 slog dybere skår, selv om det lykkedes at holde riget udenfor stormagternes blodige opgør. Krigen medførte en række økonomiske vanskeligheder, først og fremmest en generende dyrtid og en ligeså ubehagelig knaphed på en række livsvigtige varer. Den uindskrænkede u-bådskrig medførte desuden smertelige tab af menneskeliv. De af krigen skabte økonomiske vanskeligheder fremtvang en ekstraordi-

nær lovgivning, der dels tog sigte på at lindre dyrtidens tryk på de mest udsatte befolkningsgrupper, dels havde til hensigt at foretage nødvendige reguleringer af erhvervslivet. De mange hidtil helt ukendte indgreb fremkaldte stærke spændinger mellem de enkelte befolkningsgrupper.

Det var også i årene 1849-1919, at grundlaget blev lagt både for det moderne danske landbrug og for dansk industri. Landbruget var indtil videre landets hovederhverv, men industrien markerede sig stærkere fra år til år. Såvel den indenlandske som den udenlandske handel blomstrede op, og man fik desuden et moderne bankvæsen og et vidtforenet net af sparekasser ud over landet. Også det gamle håndværk udvikledes kraftigt, navnlig efter gennemførelsen af næringsloven af 1857. Købstæderne var nu som før hovedcentrene for handel og håndværk, og det var også i byerne, at de mange nye fabriksanlæg skød op, og at tidens forskellige pengeinstitutter nedsatte sig. Stigningen i den almindelige velstand var iøvrigt forudsætningen for, at det danske samfund kunne bære omkostningerne ved de mange nye offentlige institutioner, som blev grundlagt i disse år og bemandede dem med det fornødne administrative og faglige personale.

Storgodsejerne, den selvstændige gårdmandsstand og byernes økonomiske overklasse var længe de samfundsgrupper, som beherskede rigsdagsflertallet, og meget af tidens lovgivning bar tydeligt præg af disse befolkningsgruppers almindelige liberal-økonomiske samfundsopfattelse. Det industrielle gennembrud og oprettelsen af de nye husmandsbrug på landet skabte imidlertid forudsætningerne for en faglig og politisk arbejderbevægelse, som byggede på det internationale socialistiske idégrundlag. I periodens sidste år tilkæmpede den socialdemokratiske bevægelse sig en stigende indflydelse i de folkevalgte råd og skabte herigennem mulighed for at kunne præge fremtidens lovgivning og at øve indflydelse på dens administration. Hermed begyndte et nyt afsnit i lokaladministrationens historie.

LOKALADMINISTRATIONEN 1919-70

Indledning

Når der i den historiske redegørelse for lokaladministrationens udvikling påbegyndes et nyt afsnit ved året 1919, hænger det først og fremmest sammen med, at den længe ventede retsplejereform omsider kunne sættes i kraft fra 1. okt. 1919. Hermed fik man opfyldt junigrundlovens løfteparagraf om en adskillelse af den dømmende og udøvende magt. Samtidig fik man gennemført andre vigtige reformer indenfor retsplejen. Det vigtigste var dog, at man fik skilt dommer- og politifunktionen og fik oprettet en selvstændig anklagemyndighed.

En anden væsentlig grund til at lade et nyt afsnit begynde i 1919 er Nordslesvigs genforening med Danmark. Efter folkeafstemningen i Nordslevig 10. febr. 1920 blev de genvundne landsdele formelt overdraget Danmark 15. juni 1920, og 10. juli red den danske konge over den gamle grænse. Allerede ved kgl. res. af 30. juni 1919 var der blevet oprettet et midlertidigt ministerium for sønderjyske anliggender, som havde til formål at medvirke ved tilrettelæggelsen af den lovgivning, som ville være nødvendig, når den genvundne landsdel skulle forenes med kongeriget, og i sommeren 1920 publicerede de forskellige fagministerier en omfattende samling af nye love, som tilsigtede at fuldbyrde genforeningen med det gamle land.⁵⁹ Det sønderjyske ministerium ophævedes 30. marts 1920.

Allerede i slutningen af den foregående periode havde man dels på rigsdagen dels i de kommunale råd kunnet konstatere en stigende indflydelse fra det voksende socialdemokratiske parti. Årene efter 1919 er den periode, hvor det store danske arbejderparti danner regering for første gang og erobrer flertallet i en lang række købstad- og landkommuner. Dette politiske magtskifte fik en afgørende indflydelse på udformningen af fremtidens sociale og økonomiske lovgivning. På det sociale område resulterede dette i opbygningen af den moderne velfærdsstat, og på det økonomiske gjorde der sig stærke tendenser gældende til kontrol med og regulering af erhvervslivet. Denne politik var dog ikke alene dikteret af en ren socialistisk samfundsopfattel-

se, men også fremtvunget af de alvorlige økonomiske kriser, som fra tid til anden ramte det danske samfund fx. 1930ernes almindelige økonomiske verdenskrise. Også den tyske militærbesættelse 1940-45 og det nødvendige genopbygningsarbejde efter krigen nødvendiggjorde omfattende indgreb i erhvervslivet og direkte hjælp til de økonomisk mest udsatte befolkningsgrupper. Til gengæld indtraf i periodens sidste 10-år en række gunstige konjunkturer, som gav flertallet af den danske befolkning den opfattelse, at fra nu af kunne det kun gå fremad, og at denne gunstige situation bl.a. burde udnyttes til en yderligere udbygning af den moderne velfærdsstat med en kraftig højelse af det offentlige serviceydelse overfor den almindelige borger. Sammenlagt medførte disse faktorer en hastig udvidelse af lokaladministrationens forskellige grene og en stærkt accelererende ansættelse af tjenestemænd i både de statslige og kommunale forvaltningsorganer. Hele denne udvikling kulminerede med gennemførelsen af kommunalreformen af 1970, vel nok den mest indgribende reform indenfor den danske lokaladministrations århundredgamle historie.

Stiftamtmand og amtmænd

Ved genforeningen oprettedes i Nordslesvig et stiftamtmandsembede og 4 amter. I Haderslev residerede stiftamtmanden, der samtidig var amtmænd i Haderslev amt. Endvidere oprettedes Åbenrå, Sønderborg og Tønder amter. Embederne i Haderslev og Sønderborg blev besat med embedsmænd fra det gamle land, medens amtmændene i Åbenrå og Tønder var indfødte nordslesvigere. Landsdelen blev endvidere inddelt i 4 amtsråds kredse. I 1932 blev Åbenrå og Sønderborg amter forenet under amtmændene i Åbenrå, men man bevarede de to amtsråds kredse Åbenrå og Sønderborg. I en overgangsperiode fandtes der ved siden af amtmændene en såkaldt amtsassessor. I de amter, hvor amtmændene var kommet nordfra, havde man hertil udpeget personer, som var bekendt med de særlige sønderjyske retsforhold, og i de embeder, hvor amtmændene var sønderjyder, havde amtsassessoren en dansk juridisk uddannelse.

Det havde ved flere lejligheder været på tale at flytte det gamle Århus stiftamtmandsembede tilbage til denne by, men det skete foreløbig ikke. Som en overgangsordning oprettedes fra 1. aug. 1926 en særlig kontorafdeling i Århus, som lededes af den kgl. byfoged i Århus. Kontoret behandlede sager fra Århus købstad og amtsråds kredse vedr. familie-, person- og arveret, skiftevæsen og formueret, fri proces og anke, næringsretlige sager, dog ikke beværtsager fra landet, sager vedr. indsamlinger og tombola m.v., stempel- og veterinærsager, indkvartering, lægds- og militærsager samt indsendelse af tryksager. Derimod havde kontoret intet med amtsråds sagerne at gøre. De behandlede fortsat fra Skanderborg. Denne ordning opretholdtes indtil 1942.

Ved lov af 22. dec. 1941 deltes Århus stiftamt og amt i to embeder, idet stiftamtet og selve Århus amt flyttede til Århus købstad, medens Skanderborg amt omfattende købstæderne Horsens og Skanderborg samt Gern, Hjemlev, Vrads, Tyrsting, Vor og Nim herreder fortsat forblev i Skanderborg. Ved periodens udgang eksisterede der således

8 stiftamtmandsembeder og 22 amter.

Den største ændring i amtmandsfunktionen inden for perioden var, at alle amtmandens tidligere beføjelser indenfor domstols- og politivæsenet bortfaldt ved retsplejereformens gennemførelse.⁶⁰ Også sager vedr. æresoprejsning, konfirmation af testamenter, tilsyn med og revision af eksekutorboer samt sager vedr. udskrivningsvæsenet forsvandt fra amtmandens embedsområde. Som det vil fremgå af de følgende afsnit, blev der dog stadig henlagt nye sagsområder under amtmandens administration. På dette sted skal blot nævnes sager vedr. behandling af sociale klagesager. I hele perioden fortsatte amtmanden desuden sin tidligere virksomhed som administrator af en række familieretlige sager, og antallet af disse var stærkt stigende. Hertil kom hans stilling som født formand for amtsrådet og ansvarlig for den praktiske udførelse af amtsrådets beslutninger.

Den stigende arbejdsbyrde på amtmanden medførte en kraftig udbygning af amtskontorets personale, både det juridisk uddannede og kontorpersonalet. I 1970 var der ikke mindre end 16 amtskontorer, hvis daglige forvaltning lededes af en kontorchef, og til det enkelte kontor var normeret et større eller mindre antal juridisk uddannede fuldmægtige. Det største amtskontor var København amts med en kontorchef og ikke mindre end 10 fuldmægtige, 9 amtskontorer havde mellem 5 og 8 fuldmægtige og 12 fra 2-4. En del af det juridiske personale ved amtskontorerne var fortsat delvis beskæftiget indenfor den særlige amtsrådsforvaltning. Der er således eksempler på, at amtskontorchefen eller enkelte af hans fuldmægtige varetog hverv som amtsrådssekretær, skolefondskasserer eller -bogholder.

Om kommunalreformens følger for amtsinstitutionen se s. 527 og 529f.

Igennem hele perioden varetog stiftamtmanden sammen med bisoppen de traditionelle stiftsøvrighedsforretninger, og disse blev ikke berørt af kommunalreformen af 1970. De bestod nu som før af en række administrative og økonomiske forretninger, herunder et overtilsyn med de i de fleste tilfælde helt fra middelalderen stammende velgørende stiftelser og klostre. Endnu i 1970 drejede det sig om følgende institutioner (stiftelsesåret er angivet i parentes):

I Roskilde fandtes Duebrødre kloster (1235), Meyercrones stiftelse (1739) og Søren Olsens hospital (1592); Vor Frue kloster i Helsingør (1541); Slagelse gammel og ny kloster (1585); Nykøbing F kloster

(1486); Gråbrødre kloster i Odense (ca. 1536); Lundegårds stiftelse, ligeledes i Odense (1697); Helligåndsklosteret i Ålborg (1431); Vor Frue kloster i Århus (1541); Hansted kloster i Horsens (1705); Horsens hospital (1560); Sct. Jørgens stiftelse i Kolding (1558); Randers kloster (1558); Ribe kloster (1543); Vejle kloster (stiftet i middelalderen); Viborg gråbrødrekloster (1528) og Fredericia hospital (1750).

Statens skatteopkrævning. Amtstuer og toldkontorer

1. Amtstuer

Med hensyn til opkrævningen af de direkte skatter til stat og kommune videreførtes det administrative apparat, som var blevet gennemført i forbindelse med de store skattereformer af 1903. Ved siden af den tidligere ejendomsskyld gennemførtes ved lov af 7. aug. 1922 en særlig vurdering af grundens værdi i ubebygget stand, den såkaldte grundskyld, og senere indførtes også en særlig grundstigningsskyld på samtlige faste ejendomme. For landejendommenes vedkommende administreredes disse skatter fortsat af amtstuerne. Dog gennemførtes ved lov af 20. april 1926 den reform af opkrævningen, at de skattepligtige ikke længere fra amtstuerne modtog de tidligere skattekvitteringsbøger, men at man fremtidig fik tilstillet det fornødne antal skattekvitteringsblanketter.

Ved periodens begyndelse eksisterede der 25 amtstuer under ledelse af en amtsforvalter, og til hver amtstue var endvidere knyttet en fuldmægtig.⁶¹ Københavns amtstue havde dog 2 fuldmægtige. Under nogle af disse amtstuer var endvidere indrettet filialer, bestyret af en fuldmægtig. På Sjælland var indrettet 3 filialer, nemlig i Esrom under Frederiksborg amtstue og i Kalundborg og Nykøbing S under Holbæk amtstue. Endvidere fandtes der en filial i Nykøbing F under Maribo amtstue, en filial på Ærø under Svendborg amtstue og en filial i Ringkøbing under Holstebro amtstue. Efter genforeningen oprettedes amtstuer i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder, således at der ialt i riget fandtes 29 amtstuer. Ved en særlig bekendtgørelse fra finansministeriet af 11. marts 1931 meddeltes nogle retningslinier for amtstuernes fremtidige regnskabsførelse, som afløste de gamle bestemmelser fra 1840. Der skulle stadig føres en hovedbog på basis af hovedkassebogen, og disse hovedbøger var fortsat den vigtigste bestanddel af amtstuearkivet. I hovedkassebogen skulle der indrettes særlige kolonner for statens indtægter og udgifter, for skov- og jordebogskassen, brandkassen, amtsrepartitionsfonden m.m. Endvidere

skulle der ved amtstuerne findes en række specielle kassejournaler vedr. det almindelige statsregnskab samt skovkassen og salg af stempelemærker.

Efterhånden som de direkte skatter blev forøget, og selve skattelovgivningen blev mere og mere differentieret, blev det nødvendigt at udbygge de kontrollerende ligningsmyndigheder og at skærpe kontrollen med borgernes selvangivelser. Der var desuden et stigende politisk krav om, at skatteligningen skulle gennemføres over hele riget efter ensartede linier. Dette medførte, at man ved lov af 31. marts 1938 afskaffede de hidtil eksisterende overskatteråd og overskyldråd. I stedet indrettedes nye centrale organer, nemlig landsskatteretten, som blev en appelinstans i skattesager, og ligningsrådet. Landsskatteretten lededes af en retsformand og 4 viceformænd og bestod iøvrigt af et antal medlemmer, valgt dels af finansministeren, dels af folketinget. Under landsskatteretten organiseredes en særlig forvaltning bestående af en afdeling for indkomst- og formueansættelser, som i 1970 var indrettet med et sekretariat og 6 ekspeditionskontorer samt en særlig afdeling for vurdering af fast ejendom. Ligningsrådet lededes af en ligningsdirektør og bestod desuden af et antal medlemmer udpeget af finansministeren og folketinget. Til ligningsrådet var knyttet det særlige ligningsdirektorat, som lededes af ligningsdirektøren og i 1970 var organiseret i 7 ekspeditionskontorer. På det lokale plan gennemførtes ved lov af 7. juni 1946 en stærkere kontrol med den kommunale skatteligning. Man fik oprettet amtsskatteråd bestående af formændene for de allerede eksisterende skatteråd indenfor amtskredsen, under ledelse af en af finansministeren udpeget formand. Amtsskatterådenes medlemmer var honorarlønnede. Desuden organiseredes et antal såkaldte amtsligningsinspektorater, som sorterede direkte under det centrale ligningsdirektorat. Til disse var knyttet et særligt sekretariat. Ved de større inspektorater udnævntes en viceskatteinspektør og det overordnede personale bestod i øvrigt af ekspeditionssekretærer, fuldmægtige og revisorer, som alle var tjenestemænd. I 1970 eksisterede der 20 amtsligningsinspektorater, idet Haderslev og Tønder amter sorterede under inspektoratet i Haderslev, og Åbenrå og Sønderborg amter under inspektoratet i Sønderborg. Se også s. 472f.

Med årene viste det sig, at der var et vist sammenfald mellem de embedsopgaver, som amtstuerne varetog og de, der var henlagt til de

nye amtsligningsinspektorater. Finansministeriet nedsatte derfor i 1966 et udvalg til nærmere at overveje den fremtidige lokale skatteadministration. Udvalget kom til den opfattelse, at man ikke fremover kunne opretholde de to institutioner som selvstændige, og at en sammenlægning ville være praktisk. På basis af udvalgsbetænkningen blev et lovforslag forelagt i rigsdagssamlingen 1966-67, som resulterede i loven af 3. juni 1967 om amtsskatteråd og amtsskatteinspektorater. Finansministeren bemyndigedes til at opretholde amtsskatterådene og at oprette mindst et ligningsinspektorat i hver amtsskattekreds. Samtidig bemyndigedes han til ved embedsledighed at nedlægge de gamle amtstuer. Medvirkende til denne reform var den stigende anvendelse af den moderne edb-teknik i ligningsarbejdet, hvilket forudsatte større centralisering. Endvidere kunne man på denne måde overflytte en del sagkyndigt personale fra amtstuerne til ligningsinspektoraterne. Endnu i 1970 eksisterede de gamle amtstuer, men efter 1970 tog nedlæggelsen fart, og den sidste amtstue forsvandt 1. april 1973. Amtstuernes forretninger, udover skattesagerne, fordeltes på forskellige lokale statsinstitutioner.

2. Toldvæsenet

Under toldvæsenet sorterede nu som før administrationen af toldlovgivningen og af lovgivningen vedr. forbrugsafgifter. Ved periodens kraftige udbygning af forbrugslovgivningen, fx. indførtes afgifter af motorkøretøjer og på benzin, måtte personalet på de mange lokale toldkontorer forøges betydeligt, og det samme skete, da man ved periodens slutning indførte den almindelige omsætningsafgift ved vareindkøb, populært betegnet »oms«, senere afløst af »moms«.

Indtil 1. april 1965 opretholdtes de fra den foregående periode eksisterende to overtoldinspektorater. Ved genforeningen henlagdes de nyoprettede toldkontorer i Haderslev, Åbenrå og Tønder under det nørrejske overtoldinspektorat med kontor i Århus. Navnet ændredes herefter til Overtoldinspektoratet i Jylland. Det nyoprettede toldkontor i Sønderborg med en strækning på Sundeved mellem Blåkrog og Borreshoved henlagdes under overtoldinspektoratet for østifterne med kontor i København.⁶² I 1965 ophævedes disse gamle administrative gennemgangsled, og de lokale toldkontorer blev direkte underlagt det centrale departement for told- og forbrugsafgifter.

Ved periodens begyndelse fandtes der toldkamre i samtlige købstæder og også enkelte steder udenfor disse, og ved genforeningen oprettedes toldkamre i de 4 nordslesvigske købstæder, samtidig med at den gamle toldordning ved Kongeågrænsen blev ophævet. Den nye inddeling i rets- og politikredse medførte endvidere, at man måtte regulere de enkelte toldsteders myndighedsområde i overensstemmelse med de nye rets- og politikredse. Dette skete af hensyn til de opgaver, som var tillagt toldvæsenet i henhold til gældende lovgivning om øl- og spiritusbeskatning. I løbet af perioden foregik visse omlægninger af tolddistrikterne. Et i 1967 nedsat rationaliseringsudvalg fremkom med forslag til en helt ny lokal toldorganisation. En række mindre toldkamre blev fra 1969 nedlagt, og administrationen samlede i større såkaldte distriktstoldkamre, ledet af en distriktstoldchef med assistance af et større eller mindre personale bestående af afdelingsledere, vicetoldinspektører, toldkontrollører og toldassistenter. Under flere af distriktstoldkamrene var oprettet lokale toldekspeditioner under ledelse af en toldforvalter og et ret fåtalligt personale. På Sjælland oprettedes distriktstoldkamre i Helsingør (med ekspeditioner i Hillerød, Frederiksværk og Frederikssund), i Kalundborg (med ekspeditioner i Holbæk, Nykøbing S og på Samsø), i Korsør (med ekspedition i Slagelse), i Køge (med ekspedition i Roskilde) og i Næstved (med ekspedition i Vordingborg og Stege). På Bornholm fandtes distriktstoldkammeret i Rønne (med ekspedition i Nexø) og på Lolland-Falster i Nykøbing F (med ekspeditioner i Gedser, Mariibo og Stubbekøbing) og i Rødbyhavn. På Fyn fandtes distriktstoldkamre i Odense (med ekspedition i Kerteminde og Bogense) og i Svendborg (med ekspedition i Fåborg). I Nørrejylland oprettedes ialt 13 distriktstoldkamre, nemlig i Esbjerg (med ekspedition i Ribe), i Fredericia, i Frederikshavn (med ekspedition i Hjørring, Hirtshals og Skagen), i Herning (med ekspedition i Silkeborg), i Holstebro (med ekspedition i Lemvig og Struer), i Horsens, i Kolding, i Randers (med ekspedition i Grenå og Ebeltoft), i Skive, i Thisted, i Vejle, i Ålborg og i Århus. I Nordslesvig indrettedes 3 distriktstoldkamre, nemlig i Haderslev (med ekspedition i Åbenrå), i Padborg (med ekspedition i Tønder og Kruså) og i Sønderborg.

I forbindelse med grænsedragningen i 1920 flyttedes grænsegendarmeriet til den nye statsgrænse, og dets kommandocentral blev forlagt til Gråsten. Korpset var fortsat militært organiseret og stod under

kommando af en højere officer med en kaptajn som næstkommanderende. Denne fik anvist bolig i Tønder. Grænsegendarmeriet bestod i 1921 af 468 underofficerer og gendarmer.⁶³ Med tiden indskrænkedes korpset en del. Ved normeringsloven af 31. marts 1952 afdeling 13 ophørte grænsegendarmeriet med at være militært organiseret, og der indførtes en række nye stillingsbetegnelser. For fremtiden benævnedes det »toldgrænsekorpset« og dets chef »toldgrænsedirektøren«. Hans nærmeste medarbejdere kaldtes »Toldgrænseinspektører« og det underordnede personale »grænsevagtmestre« og »grænsebetjente«.

Dommere, statsadvokater og politimestre

Efter omfattende kommissionsarbejder af skiftende generationer af jurister og efter flere fejlslagne politiske initiativer lykkedes det omsider justitsminister C.Th. Zahle at få vedtaget loven om rettens pleje af 11. april 1916. Det var et omfattende lovkompleks bestående af 95 kapitler, med ialt 1043 §§. Som ikrafttrædelsesdato fastsattes 1. okt. 1919. Med gennemførelsen af retsplejeloven af 1916 havde man omsider fået ført junigrundlovens juridiske løfteparagraffer ud i livet.

Man havde fået adskilt den dømmende og udøvende magt, idet der oprettedes en selvstændig anklage- og politimyndighed. Endvidere indførtes offentlighed og mundtlighed i retsplejen, og man gav påny befolkningen mulighed for aktiv deltagelse i retshåndhævelsen ved oprettelse af særlige nævningeting, som skulle tage stilling til misgernings- og politiske sager.

Fra tid til anden har det i årene 1919-70 været nødvendigt at gennemføre adskillige store og små ændringer i retsplejeloven. Gennemblader man »Lovtidende«, støder man næsten hvert år på en eller flere love om »ændring i lov om rettens pleje«. Disse ændringer kan omfatte principielle nydannelser som indførelse af domsmænd ved under- og landsretter, offentlig votering i højesteret og nævninges medvirken ved strafudmålingen, men de kan også vedrøre rent praktiske spørgsmål som deling af retskredse, omlægning af forretningerne mellem en domstols forskellige afdelinger m.m. Man har derfor fra tid til anden udarbejdet en samlet revideret og ajourført udgave af loven, hvor nytilkomne lovbestemmelser er indarbejdet, og hvor visse paragraffer er anført som ophævede. Har det ikke været muligt at indføje de nye bestemmelser i allerede eksisterende paragraffer, har man til det oprindelige nr. føjet et a eller b. Indenfor perioden 1919-70 er den sidst tilrettelagte samlede udgave bekendtgjort af justitsministeriet 19. dec. 1969.⁶⁴

1. Landsretterne

Som afløser af de to tidligere landsoverretter oprettedes to nye appeldomstole, kaldet henholdsvis Østre og Vestre landsret, med hovedtingsted i København og i Viborg og med den gamle skillelinie ved Lillebælt.⁶⁵ Fra 1920-27 eksisterede en 3. landsret, kaldet Søndre landsret i Sønderborg, med Nordslesvig som virkeområde. Denne domstol nedlagdes ved lov af 14. juli 1927 fra 1. jan. 1928 at regne. Nordslesvig henlagdes derefter under Vestre landsret.

Medens de gamle landsoverretter havde haft fast tingsted i København og Viborg, kunne de nye landsretter også træde sammen udenfor disse byer. Østre landsret fik således foruden København tingsted i Holbæk, Slagelse, Næstved, Rønne, Nykøbing F, Odense, Svendborg og Torshavn på Færøerne. Nævningeting kunne også afholdes udenfor Hovedstaden, idet rettens område inddeltes i 7 nævningekredse med tingsteder i København, Holbæk, Slagelse, Næstved, Rønne, Nykøbing F og Odense.

Landsretterne virkede i første række som appeldomstole i sager, som havde været forelagt underretterne, og hvori disse havde afsagt dom. Medens de gamle landsoverretter kun havde kunnet behandle sådanne sager, åbnede retsplejeloven mulighed for, at de nye landsretter også kunne behandle sager i 1. instans. For at et privat søgsmål kunne påbegyndes ved landsretten, var det nødvendigt, at sagens genstand havde en mindsteværdi af 300 kr. På grund af pengenes dalende værdi hævedes dette beløb fra tid til anden, og i 1970 var grænsen sat ved 6.000 kr.

Hvor nævninge skulle medvirke, kunne dette kun ske ved en landsret. En nævningesag var altså en 1. instanssag, som kunne appelleres til højesteret. Denne domstol kunne dog ikke tage stilling til skyldspørgsmålet, men kun til straffens udmåling. Indenfor hver nævningekreds udvalgte blandt folketingsvælgerne en såkaldt grundliste, og ved lodtrækning fandt man frem til årslisten, af hvilken de nødvendige nævninge og stedfortrædere blev udtaget. Til at begynde med skulle nævningene kun tage stilling til skyldspørgsmålet. Senere har de også fået mulighed for at medvirke ved strafudmålingen.

Landsretterne virker i afdelinger bestående af 3 landsdommere, hvoraf den ene, udpeget af rettens præsident, fungerer som formand. Samtlige sager behandles og afgøres af 3 dommere. Et nævningeting sammensættes af 3 dommere og 12 nævninge. Ved lov af 7. april

1936 indførtes ikke-juridisk uddannede meddommere, de såkaldte domsmænd, udpeget på samme måde som nævninge. I samtlige sager ved landsretten medvirker nu 3 landsdommere og 3 domsmænd. Selve retsforhandlingen er mundtlig og offentlig, medens voteringen foregår bag lukkede døre. Dommen afsiges i offentligt retsmøde, og eventuel dissens fremgår af dommen.

Landsretterne normeredes med en præsident og et antal landsdommere. Man opgav den gamle titel justitiarius, men genoptog til gengæld den historiske betegnelse landsdommer. Som retsskriver udpegedes en justitssekretær, som desuden forestod oppebørsel af og regnskabsaflæggelse for retsafgifter. Endvidere normeredes et juridisk hjælpepersonale bestående af retsassessorer eller fuldmægtige samt fornødent kontor- og budpersonale. I 1920 havde Østre, Vestre og Søndre landsret henholdsvis 17, 12 og 4 landsdommere. I 1970 havde Østre og Vestre landsret henholdsvis 32 og 19 landsdommere. I 1939 udnævntes den 1. kvindelige landsdommer, nemlig næstformanden i det københavnske værgeråd Edele Ussing. Flere er siden fulgt efter.

2. Underretterne

Fra 1. april 1919 inddeltes landet i 85 nye underretskredse, idet de hidtidige historisk betingede by-, herreds- og birkejurisdiktioner opførte med at eksistere, dog med ganske enkelte undtagelser.⁶⁶ Efter genforeningen oprettedes 9 nordslesvigske underretskredse med ialt 13 dommere (lov nr. 256 af 28. juni 1920). Blandt disse var også 5 tyske dommere, bistået af tyskuddannede retsfuldmægtige, kaldet referendarer. En sådan foranstaltning ansås nødvendig af hensyn til den hidtil gældende tyske ret. Deres virksomhed blev dog kun af kortere varighed, idet dansk lovgivning efterhånden blev indført. For at orientere den danske befolkning om overgangen fra tysk til dansk retspleje udsendtes i årene 1920-22 »Retstidende for de sønderjyske landsdele«. Som udgiver stod statsministeriet, og som redaktører virkede højesteretssagfører, dr. jur. N. Cohn og overretssagfører O.P. Schlichtkrull. Foruden lovtekster offentliggjordes kortere eller længere redegørelser for en række nye love.

Siden 1919 er der som følge af befolkningsforskydninger sket både nedlæggelser af retskredse og oprettelse af nye. Som eksempel herpå kan nævnes delingen af de to gamle jurisdiktioner i Københavns

umiddelbare omegn, kaldet Københavns amts nordre og søndre birk. Delingen fandt sted i henhold til love af 21. marts 1956 og 11. febr. 1965. Nordre birk opdelt i 3 nye retskredse, nemlig retten i Gentofte, Lyngby og Gladsaxe, medens Søndre birk omdannedes til retten i Hvidovre, Rødovre, Ballerup, Glostrup og Tårnby. I 1966 oprettedes desuden retten i Tåstrup og året efter retten i Brøndbyerne. Også disse områder havde tidligere hørt ind under Søndre birk. I Nordslesvig er der indenfor perioden sket en indskrænkning af retskredsene fra 9 til 7 med det resultat, at der udenfor hovedstaden i 1970 fandtes ialt 107 underretskredse.

Normalt normeredes en retskreds med en enkelt dommer. Kun i retskredse med mere end 40.000 indbyggere, fik man to sideordnede dommere. I sådanne tilfælde overlod man strafferetsplejen og skifteforvaltningen til kriminaldommeren, medens civildommeren varetog de øvrige forretninger. Frederiksberg birkeret, som fra gammel tid havde haft 2 dommere, fik i 1919 3 dommere, idet retten organiseredes i 3 afdelinger. Denne domstol er iøvrigt den eneste, som har bevaret betegnelsen birkeret i sit officielle navn. Fra tid til anden ændredes fordelingen af arbejdet mellem de forskellige afdelinger. Også udenfor Frederiksberg har det været nødvendigt at normere flere dommere end to i enkelte retskredse. I 1970 havde retterne i Odense og Ålborg således 3 dommere, som hver ledede en afdeling, medens Århus by- og herredsret var normeret med en præsident og ikke mindre end 7 dommere.

Ifølge retsplejeloven varetog en underretsdommer først og fremmest dømmende funktioner. Hans hovedvirksomhed var at afsige dom i såvel civile som kriminelle sager. Indtil 1. juli 1937 beklædte han alene dommersædet, men ved lov af 7. april 1936 indførtes også læge domsmænd ved underretterne, således at to domsmænd fungerede sammen med dommeren. De medvirkede dog kun ved behandlingen af statsadvokatsager. Voteringen foregik også her bag lukkede døre, men eventuel dissens fremgik af dommen.

Foruden at dømme varetog dommeren fortsat skifteforvaltning, herunder auktionsforretninger og fogedopgaver. Tinglæsning hørte ligeledes til hans embedsområde. 1. jan. 1928 trådte den nye tinglæsningslov af 31. marts 1926 i kraft. Hidtil havde dommeren i offentligt retsmøde oplæst de dokumenter, som skulle noteres i de respektive protokoller, heraf udtrykket tinglæsning. For fremtiden talte man om

tinglysning, hvilket bestod i, at de indleverede dokumenter noteredes i tingbogen, og at en genpart af det således tinglyste dokument henlagdes i dommerens arkiv (i det såkaldte aktskab). Af ældre forretninger videreførte dommeren endvidere de et dommerembede i henhold til lov af 28. jan. 1863 pålagte forretninger ang. tiendevederlagets berigtigelse, han foretog udmeldelse af syns- og skøns mænd uden for retsplejen (retsplejelovens § 213) og varetog formandskabet i landvæsenskommissionerne (lov af 30. dec. 1858 § 2). Endelig udførte han de til skifteretten henlagte forretninger vedr. forvaltningen af umyndiges midler (lov af 26. maj 1868 §§ 7 og 10) samt notarialforretninger.

I årene efter 1919 skete visse ændringer i underretternes arbejdsområde. Nogle hverv forsvandt fra embederne, andre kom til. Således optrådte dommeren eller hans fuldmægtig fra 1935 ikke mere som leder af auktionsvæsenet. Fremtidig varetoges det af særligt beskikkede auktionsledere, som regel en stedlig advokat.

Ved lov af 8. maj 1917 om naturfredning var der i hver amtsråds-kreds blevet nedsat et fredningsnævn, hvis opgave var at afsige kendelse om fredning af et bestemt område indenfor kredsen samt nærmere at fastsætte, hvilke foranstaltninger som i den anledning skulle træffes, herunder udbetaling af erstatning. Justitsministeriet beskikkede en af amtsråds-kredsens ordinære dommere i borgerlige sager til formand i fredningsnævnet. Valget gjaldt for 4 år, og det pålagdes dommeren at føre en af ham autoriseret protokol, som indeholdt dels forhandlingerne, dels de afsagte kendelser. Disse grundlæggende bestemmelser om lokale fredningsnævn opretholdtes i alle efterfølgende naturfredningslove, senest loven af 18. juni 1969. I årenes løb skete der en betydelig vækst i antallet af rejste naturfredningssager, og de dommere, som havde fået overdraget fredningssagerne, fik en ganske betydelig forøgelse af arbejdsbyrden. Fra de lokale fredningsnævn kunne der appelleres til det såkaldte overfredningsnævn. Se også s. 490f.

31. marts 1949 udkom loven om landvæsensretter, der indeholdt en modernisering af den gamle lov af 30. dec. 1858 om landvæsenskommissioner m.m. Loven skelnede mellem følgende landvæsensretter, nemlig landvæsensnævnene, landvæsenskommissionerne og overlandvæsenskommissionerne. Landvæsensnævnets virkeområde var retskredsen, men indenfor denne kunne der udpeges to eller flere

distrikter med hver sit selvstændige navn. Formænd og medlemmer af nævnene udpegedes af de stedlige kommunalforvaltninger, og loven fastsatte, at de af de tidligere vandsynsmænd behandlede sager for fremtiden skulle overtages af landvæsensnævne. Landvæsenkommissionerne skulle videreføres med det forretningsområde, som ifølge lovgivningen og gammel sædvane og praksis havde været henlagt til dem.

Indenfor amtsråds kredsen kunne der udpeges to eller flere distrikter med hver sin landvæsenkommission. Nu som før skulle en af områdets retsbetjente, nu civildommeren, udpeges som formand for landvæsenkommissionen. Indstilling herom foretoges af amtmanden, medens landbrugsministeriet foretog beskikkelsen efter at have hørt justitsministeriet. Dommeren kunne godt være formand for flere kommissioner indenfor amtsråds kredsen. Som medlemmer af kommissionen indtrådte to af amtmanden beskikkede landvæsenkommisærer. Disse var nu som før udpeget af landbrugsministeriet. Kendelser afsagt af en landvæsenkommission kunne appelleres til overlandvæsenkommissionen. Landet blev inddelt i 6 overlandvæsenkommissionsområder, nemlig 1) Staden København og Københavns, Roskilde, Frederiksborg og Bornholms amtsråds kredse, 2) Holbæk, Sorø, Præstø og Maribo amtsråds kredse, 3) Svendborg, Odense, Assens og Vejle amtsråds kredse, 4) Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Tønder og Ribe amtsråds kredse, 5) Århus, Skanderborg, Randers og Ringkøbing amtsråds kredse og 6) Viborg, Ålborg, Thisted og Hjørring amtsråds kredse. For hver overlandvæsenkommission udpegedes af kongen en formand, som skulle opfylde betingelserne for at kunne udnævnes til landsdommer. Valget gjaldt for en periode af 8 år, og det samme var tilfældet med de udpegede formænd og stedfortrædere for landvæsenkommissionerne. Skulle en overlandvæsenkommission træde i funktion, udpegede landbrugsministeren yderligere 4 medlemmer for hver enkelt sag, som regel landvæsenkommisærer og, om fornødent, medlemmer, som var i besiddelse af den fornødne sagskundskab. Loven indeholdt iøvrigt detaljerede bestemmelser om rettergangsformen, afpasset efter den nye retsplejelov.

I 1970 beklædtes formandsposterne i de 6 overlandvæsenkommissioner af 3 landsdommere, en afdelingschef i landbrugsministeriet og 2 amtmænd. 30 underrettsdommere var beskikket som formænd for landvæsenkommissionerne, og landet var iøvrigt inddelt i 111 land-

væsensnævn, hvis faste formænd hovedsagelig var gård- eller husmænd. Antallet af landvæsenskommissærer var i løbet af årene 1919-70 blevet stærkt forøget og udgjorde i 1970 ikke mindre end 458 personer. I de fleste amtsråds kredse lå tallet mellem 20 og 24. Ringkøbing amtsråds kreds toppede med 29 landvæsenskommissærer, medens der i Åbenrå amtsråds kreds kun var 11. I det hele taget var antallet af landvæsenskommissærer ret beskedent i de nordslesvigske kredse.

I henhold til lov af 14. juni 1951 »om leje« oprettedes såkaldte boligretter, og formænd for disse blev den stedlige underretsdommer. I retskredse med mere end een dommer skulle hvervet varetages af civildommeren. Boligretten tiltrådtes endvidere af mindst to lægdommere.

4. febr. 1953 vedtoges en ændring af loven om voldgift i tvistigheder ang. handel med husdyr. Herved overgik de beføjelser, som hidtil havde været varetaget af politimesteren, til dommeren.

Ved lov af 2. okt. 1956 § 27 om lærlingeforhold oprettedes såkaldte lærlingevoldgiftsretter i de forskellige retskredse, og også her udøvede den stedlige underretsdommer formandskabet. Ved justitsministeriets bkg. af 26. nov. 1956 blev det bestemt, at i retskredse med mere end een dommer skulle kriminaldommeren varetage dette hverv.

I henhold til lov af 3. juni 1919 kunne der i retskredsene udenfor København oprettes særlige handelsretter, såfremt vedkommende dommer eller den stedlige handelsforening fremsatte et ønske herom. Oprettelsen af disse domstole skete ved kgl. anordning, og handelsretten kom til at bestå af dommeren og 2 handelskyndige medlemmer. Retten trådte dog kun i funktion, hvis en af parterne begærede det, eller dommeren traf bestemmelse herom. Allerede 1. jan. 1920 oprettedes den første handelsret i Holbæk, og i de følgende år opstod handelsretter i flere sjællandske købstæder, ligesom det samme skete i andre af landets provinsbyer.

Loven af 10. maj 1967 om sø- og handelsretter gjorde det ligeledes muligt overalt i landet at oprette særlige søretter udenfor det område, som lå under den særlige sø- og handelsret i København d.v.s. Københavns kommune og retskredsene i det storkøbenhavnske område. En sådan søret havde den stedlige underretsdommer som formand, og der kunne hidkaldes 2 søkyndige meddomsmænd. For disse domstole kunne man forelægge følgende sager: 1) søsager d.v.s. borgerlige sa-

ger, i hvilke kundskab til søforhold skønnedes at være af betydning. Der skulle herunder tages særligt hensyn til, om parterne ønskede, at retten skulle tiltrædes af søkyndige medlemmer, 2) straffesager i hvilke fagkundskab til søforhold skønnedes af betydning, 3) optagelse af søforklaringer og 4) foretagelse af retshandlinger til brug for andre retter i søsager.

Til assistance for underretsdommerne var det nødvendigt, at der ved samtlige dommerkontorer normeredes dels juridisk uddannet personale (retsassessorer og fuldmægtige), dels et almindeligt kontorpersonale. Størrelsen heraf blev fastlagt enten på normerings- eller på finansloven.

De fleste underretskredse havde et i retsplejeloven fastlagt tingsted, og det normale var, at dommeren havde sin private bopæl på dette sted. Fra gammel tid var der til flere af dommerembederne knyttet embedsbolig. Lokale forhold kunne imidlertid gøre det praktisk, at retten kunne sættes udenfor det normale tingsted. I sådanne tilfælde talte man om bitingsteder. Deres oprettelse skulle godkendes af justitsministeriet, som også kunne bestemme, at en dommer skulle indrette en afdeling af embedskontoret på bitingstedet.

3. Anklagemyndigheden. Statsadvokater

Ved retsplejeloven gennemførtes den længe ønskede adskillelse mellem den dømmende og den udøvende magt, idet man oprettede en fra domsmagten adskilt anklage- og politimyndighed.⁶⁷

Anklagemyndigheden skulle for fremtiden varetages af en rigsadvokat og et antal statsadvokater, 3 i hver landsretskreds. Medens rigsadvokaten procederede for højesteret, optrådte statsadvokaterne som anklagere dels ved landsretterne, herunder de nye nævningeting, dels ved underretterne. Man var dog indstillet på, at statsadvokaterne måtte have mulighed for at lade andre repræsentere sig som anklagere ved de mange underretter, men de havde altid en mulighed for selv at føre en sag, hvis de ønskede det. I 1921 var der i henhold til retsplejelovens § 102 2. stk. (jfr. lov af 4. aug. 1918) af rigsadvokaten beskikket 69 politimestre, 7 politifuldmægtige, 1 civildommerfuldmægtig, 1 auditor og 23 sagførere til at optræde som anklagere ved underretten. Senere beskikkedes også fuldmægtige ved justits- og andre ministerier som offentlige anklagere. Fra 1932 gennemførtes, at en politimester

også kunne optræde som anklager ved landsretten i sager, han havde ført ved underretten.

De 3 statsadvokater indenfor Østre landsretskreds havde alle bopæl i København, og til at begynde med havde de også fælles kontor. Forretningerne var delt således mellem dem, at den ene statsadvokat varetog de københavnske sager, den anden de sjællandske og den tredje de fynske, lolland-falsterske og bornholmske sager. I 1960 var det nødvendigt at dele det københavnske embede i to advokaturer. Til de enkelte embeder var normeret både juridisk- og kontoruddannede medarbejdere, og efterhånden som personalet øgedes, måtte man opgive det tidligere kontorfællesskab.⁶⁸

I Vestre landsretskreds virkede ligeledes 3 statsadvokaturer, men de placeredes i forskellige byer. Til hvert embede var henlagt straffesager fra bestemte amter. De 3 statsadvokater fik bolig og kontor i henholdsvis Ålborg, Viborg og Kolding. Sålænge Sønder landsret eksisterede, var der til det nordslesviske område udpeget en særlig statsadvokat med bolig i Sønderborg. Efter denne domstols nedlæggelse reduceredes statsadvokaternes antal fra 4 til 3, og i 1970 havde disse kontorer i henholdsvis Ålborg, Viborg og Sønderborg.

Retsopgøret efter den tyske besættelse medførte, at der i henhold til lov af 1. juni 1945 indrettedes 8 ekstraordinære statsadvokaturer, hvoraf det ene blev stillet til rådighed for rigsadvokaturen, medens de 7 andre fordeltes med 4 til Østre og 3 til Vestre landsretskreds. De ekstraordinære statsadvokaturer blev bestyret af de ordinære statsadvokater, medens disses normale forretninger udførtes af konstituerede embedsmænd.

4. Politimyndigheden. Politimestre

Ved retsplejereformens gennemførelse gik de politiforretninger, som hidtil havde været varetaget af de gamle retsbetjente, med ganske få undtagelser, over til nye og selvstændige embedsmænd, som kaldtes politimestre. Titlen politimester var også blevet anvendt før 1919, først og fremmest i København indtil 1814 og udenfor København i ganske få tilfælde. Nu inddeltes landet i en række politikredse, ledet af en politimester, der som stedfortræder havde en juridisk uddannet politifuldmægtig. Begge var statsemdsmænd, medens det underordnede politipersonale (politibetjente m.m.) indtil videre var kommu-

nalt ansat og aflønnet. I retsplejeloven var politiets opgave formuleret på følgende måde: »at opretholde sikkerhed, fred og orden, at påse overholdelsen af love og vedtægter samt at foretage det fornødne til forhindring af forbrydelser og til efterforskning og forfølgning af sådanne«. (§ 108 i udgaven af retsplejeloven af 19. dec. 1969).

I 1920 inddeltes landet udenfor København i 71 politikredse, hvoraf de 7 fandtes i Nordslesvig. Antallet af politikredse var således mindre end retskredsene, og grænserne faldt ikke sammen med disse. Også med hensyn til politikredsene foregik der i perioden 1920-70 visse geografiske ændringer. Kredse blev nedlagt, og store kredse delt i flere, alt under hensyntagen til befolkningsforskydningerne. Det samlede tal holdt sig dog konstant. Også i 1970 fandtes der 71 politikredse.⁶⁹

Ved lov af 18. maj 1937 omorganiseredes landets politivæsen. Der oprettedes nu et for hele riget fælles rigspoliti under ledelse af en rigspolitichef med kontor i København. Det tidligere kommunale politipersonale overgik til rigspolitiet og aflønnedes fra nu af af statskassen. Den nye lov trådte i kraft 1. april 1938. Foruden at overtage det store personale modtog staten også de eksisterende kommunale politibygninger og arrester. I årene efter 1938 er rigspolitiets personale blevet kraftigt udbygget. Foruden juridisk uddannet personale omfatter politistyrken et betydeligt antal politikommissærer, politiassistenter og menige politifolk, som har gennemgået en særlig politifaglig uddannelse.

Siden 1919 er der på en lang række samfundsområder foretaget indgreb og reguleringer, hvilket har medført, at politimyndigheden har fået pålagt omfattende tilsynsopgaver og mulighed for at gribe regulerende ind. Det er idag en yderst broget forretning at forestå ledelsen af en politikreds. Det stigende antal store og små opgaver har desuden gjort det nødvendigt at udstyre det enkelte politimesterembede med et omfattende personale bestående af medarbejdere med juridisk, politi- og kontormæssig uddannelse. Som ansvarlig chef for en stor stab påhviler der den enkelte politimester en række personale-mæssige opgaver, foruden at han har ansvaret for anskaffelse og vedligeholdelse af en række tekniske hjælpemidler, en stor vognpark samt kontorbygninger og arrester. Politimesteren er desuden født formand for de kommunale sundheds- og brandkommissioner, ligesom han sidder som formand og ekspederende medlem af de nedsatte ka-

rantænekommissioner, der iøvrigt som medlemmer har kredslægen og chefen for den stedlige toldmyndighed. Han er endelig den lokale civilforsvarschef. Om hans virksomhed som offentlig anklager se foran s. 426f. Politimesteren og hans betydelige stab af medarbejdere varetager iøvrigt administrationen af en broget samling af samfundsanliggender, af hvilke kun de mere betydningsfulde skal nævnes.

En vigtig politiopgave er efterforskning og opklaring af overtrædelser af straffeloven og andre gældende love såsom færdselslov, skatte- og afgiftslove, brand- og arbejderbeskyttelseslove samt fremmedlovgivningen. Ved større embeder har man organiseret en særlig afdeling for kriminalpolitiet. En anden betydningsfuld afdeling er ordenspolitiet, som varetager opretholdelse af ro og orden på offentlige steder, optræder som færdselspoliti og udsteder pas og kørekort.

Politiet behandler fortsat en række næringsager og udsteder næringsbeviser. Man fører tilsyn med restaurationer og offentlige forlystelser, som kun kan afholdes med politiets tilladelse. Man fører endvidere kontrol med apoteker- og giftlovgivningen. Med hensyn til brandvæsenet og civilforsvaret har man en lang række kontrollerende opgaver. Endelig foretager man personeftersøgninger og identifikationer, ligesom man bistår ved undersøgelser i forbindelse med forskellige personretlige sager såsom adoption, navnesager, myndighedsspørgsmål, indfødsret, tvangsindlæggelse af sindssyge for blot at nævne nogle enkelte sagområder. Ved enkelte embeder kan også forekomme en del sager vedr. udlændinge og fremmedarbejdere, og politimyndigheden tager stilling til arbejds- og opholdstilladelser.

Statsfængsler og arrester

Den øverste administrative myndighed for fængselsvæsenet har fortsat været det under justitsministeriet henlagte særlige direktorat for fængselsvæsenet. I de første år efter 1919 videreførtes de fra den foregående periode eksisterende straffeanstalter i Horsens, Vridsløselille og Nyborg. Christianshavns straffeanstalt, som kun modtog kvindelige fanger, blev nedlagt i 1928, idet justitsministeriet lejede kvindefløjen i Vestre fængsel i København af Københavns magistrat til kvindefængsel. Den gamle fængselsbygning ud mod Christianshavns torv blev derefter nedrevet for at give plads for en moderne beboelsesejendom.

Ved gennemførelsen af borgerlig straffelov af 15. april 1930 indførtes nye straffereformer, som havde til følge, at der med tiden måtte opføres en række nye fængselsinstitutioner. De 3 ældre straffeanstalter i Horsens, Vridsløselille og Nyborg er dog fortsat i brug.

Den nye straffelov ophævede det hidtil anvendte straffesystem med strafarbejde (tugthus og forbedringshus), tvangsarbejde og almindelig fængselsstraf. I stedet herfor indførtes enten fængsel eller hæfte. Hæfte trådte i stedet for simpelt fængsel, medens fængsel erstattede alle de kvalificerede frihedsstraffe. Hæfte kunne idømmes fra 7 dage til 2 år og blev normalt udstået i enrum. Fængsel kunne idømmes på livstid eller på tid, ikke under 30 dage og ikke over 16 år. Straffen fuldbyrdes normalt i enrum, når den var af kortere varighed, ellers i fællesskab med andre fanger. Loven indeholdt endvidere regler om løsladelse på prøve efter udløb af 2/3 af straffetiden, dog mindst 9 måneder. For personer mellem 15 og 21 år indførtes en særlig straf kaldet ungdomsfængsel, som skulle afsones i specielle straffeanstalter. Også her kunne det komme på tale at prøveløslade fangen. Endelig indeholdt loven ved siden af frihedsstraf to former for sikkerhedsforvaring, nemlig arbejds- og sikkerhedsforvaring. Indsættelsen i disse anstalter sker på ubestemt tid. Dog kan de indsætte løslades efter et års forløb og kan ikke tilbageholdes udover 5 år. En til sikkerhedsfor-

varing idømt person kan tidligst løslades efter 4 år, i gentagelsestilfælde efter 8 år. Hvis fængselsmyndighederne finder det betænkeligt at løslade fangen efter 20 års sikkerhedsforvaring, skal spørgsmålet forelægges en landsret til kendelse. Medens indsættelse i arbejdsanstalt anvendtes overfor betlere, løsgængere og kriminelle drankere, som tidligere var blevet anbragt i en tvangsarbejdsanstalt, tog sikkerhedsforvaringen sigte på personer, som ansås for farlige for samfundets sikkerhed. Samtidig med indførelse af de nye straffesystemer nedsatte man et særligt fængselsnævn til at tage stilling til spørgsmål om løsladelse eller genindsættelse af personer, som var dømt til ungdomsfængsel, arbejdsanstalt eller sikkerhedsforvaring. Formand for nævnet var en dommer, og desuden havde fængselsdirektøren og en læge i psykiatri sæde i nævnet. De samme personer sad også i det såkaldte tilsynsnævn, som havde indseende med tilsyns- og hjælpevirksomheden overfor straffede personer.

De nye strafformer krævede nyindretning og ombygninger af de eksisterende fængselsbygninger og opførelse og indretning af helt nye institutioner. Det gamle Horsens tugthus indrettedes til sikkerhedsforvaring og særfængsel og kaldtes herefter officielt »Forvarings- og særfængslet i Horsens«. Fængselsinstitutionerne i Vridsløselille og Nyborg videreførtes under den officielle betegnelse af »statsfængsler«. Det blev endvidere nødvendigt med tiden at oprette en række nye statsfængsler. I 1947 indrettedes således et kvindefængsel i Horserødlejren i Nordsjælland, som under den tyske besættelse havde været anvendt som tysk interneringslejr. Horserød statsfængsel modtager nu også mandlige fanger. I 1945 tog man statsfængslet på Kragsskovhede nord for Frederikshavn i brug. Der kunne her modtages 420 indsatte. Et mindre statsfængsel oprettedes i 1946 ved Nørre Snede syd for Silkeborg, og i 1943 indrettedes statsfængslet Renbæk i Vodder sogn mellem Ribe og Tønder.

Det første egentlige ungdomsfængsel oprettedes på hovedgården Søbysøgård syd for Odense, som staten købte i 1931 og åbnede som ungdomsfængsel i 1933. I hovedbygningen indrettedes skole- og undervisningslokaler, medens der for de 85 indsatte unge mænd opførtes en række nybygninger. Et mindre ungdomsfængsel oprettedes på et tidligere drankerhjem på Kærshovedgård i Vrads sogn syd for Silkeborg.

Til fanger, idømt sikkerhedsforvaring, opførtes i årene 1933-35 de

fornødne bygninger på et areal i nærheden af Vridsløse straffeanstalt, og den nye institution fik navnet »Forvaringsanstalten og særfængslet i Herstedvester«. Under den hørte to annekser i Brøndbyøster sogn, kaldet Kastanienborg og Lysholm, først og fremmest bestemt for indsatte, som stod umiddelbart foran løsladelse.

I Sdr. Omme vest for Vejle indkøbte staten i 1932 et større hedeareal, hvor man indrettede Statens arbejds hus for mandlige fanger. Institutionen kunne tages i brug i 1933. I 1940 omdannede man et nedlagt ting- og arresthus i Nordby på Fanø til en helbredelsesafdeling for arbejds huset i Sdr. Omme.

Indtil gennemførelsen af lov af 18. maj 1937 om indretningen af et rigspoliti administreredes de eksisterende arresthuse af de kommunale myndigheder. I 1938 overtog staten samtlige kommunale arresthuse, og det blev overdraget politimestrene at administrere disse institutioner. Kortere fængselsstraffe afsønes som regel i et arresthus. I 1970 fandtes der ialt 52 arresthuse spredt over de forskellige politikredse.

Kommunalforvaltningen på landet og i byerne

En løbende udbygning af den eksisterende kommunalforvaltning var et af de samfundsproblemer, som periodens lovgivere ofte følte sig kaldet til at beskæftige sig med.⁷⁰ Formelt bevarede de kommunale love af henholdsvis 1867 og 1868 deres gyldighed, indtil der 25. marts 1933 vedtoges nye, almindelige kommunallove. Inden da havde man dog på væsentlige områder foretaget ændringer, således som det vil fremgå af det følgende. Foruden at beskæftige sig med selve den kommunale styreform, vedtog man også ved flere lejligheder væsentlige ændringer i lovgivningen vedr. de sagområder, det i første række var overdraget de kommunale myndigheder at forvalte. Her tænkes særligt på social- og skolevæsenet.

Ved lov nr. 299 af 28. juni 1920 indførtes dansk kommunal administration i Nordslesvig. Det varede dog nogle år, inden denne lovgivning kunne komme til at virke i praksis.

Der havde nemlig kort tid før genforeningen været foretaget kommunalvalg i Nordslesvig efter en meget liberal tysk valglov, hvilket havde haft til følge, at dansksindede repræsentanter havde fået flertal i de fleste kommunale råd. Loven af 28. juni 1920 bestemte derfor, at der kun skulle foretages kommunale nyvalg, hvis 1/3 af medlemmerne i de eksisterende kommunalråd ønskede det. I de 3 nordslesvigske amter Haderslev, Åbenrå og Sønderborg vedblev den tidligere kreds- dag at fungere, indtil nyvalg fandt sted i 1922. I Tønder amt foretoges amtsrådsvalg 5. okt. 1920. I by- og landkommunerne fandt nyvalg også først sted i 1922, og ikke førend i 1923 og 1924 udskiltes købstadkommunerne fra den forbindelse med kreds- dag (amtsråd), som havde været gældende i den tyske tid. De tidligere meget små tyske landkommuner, som ofte kun omfattede et par landsbyer, blev i årene 1920-22 sammensluttet til større kommuner, idet kirkesognet for fremtiden skulle udgøre een landkommune. De fra den tyske tid eksisterende flækker (Christiansfeld, Nordborg, Augustenborg, Løgumkloster og Højer) fortsatte som selvstændige kommuner. Allerede

i loven af 28. juni 1920 om indførelse af dansk kommunallovgivning i Nordslesvig var det i § 6 fastsat, at de for købstæder gældende regler skulle indføres i flækkerne med de lempelser, som var fornødne af hensyn til de lokale forhold. Denne bestemmelse gentoges i § 34 i købstadkommunalloven af 25. marts 1933. Man benyttede derfor i flækkerne betegnelsen borgmester og byråd. Kun flækken Gråsten bevarede status som sognekommune.

1. Sogneråd

29. marts 1924 gennemførtes en ny lov om kommunalvalg, hvis grundlæggende bestemmelser stort set var i overensstemmelse med de i den foregående periode vedtagne kommunale valglove. Alle 25 årige personer havde valget, når de var i besiddelse af indfødsret, havde haft bopæl i kommunen i kalenderåret forud for valget og havde betalt skat. Udelukket var personer, som havde nydt urefunderet fattighjælp, var ude af rådighed over deres bo eller ved dom var fundet skyldig i en i den offentlige mening vanærende handling uden at have fået æresoprejsning. De samme betingelser var gældende for at være valgbar. Valgene afholdtes i marts måned og var gældende i en 4-årig periode fra 1. april at regne. Loven indeholdt desuden detaljerede bestemmelser om udarbejdelse af valglister samt opstilling af kandidatlistor, mærket A, B, C o.s.v. og om indgåelse af listeforbund. Også om selve afstemningen, stemmeoptællingen og opgørelse af valget gav loven meget udførlige regler. Ved en ny lov om kommunale valg af 21. dec. 1965 gennemførtes den bestemmelse, at valget tilkom de personer, der havde valget til folketinget (valgretsalderen blev altså nedsat), og at man havde fast bopæl i kommunen. Valgbare var alle valgberettigede personer, med mindre vedkommende var straffet for en handling, som i almindeligt omdømme gjorde ham uværdig til at være medlem af kommunale råd.

25. marts 1933 vedtoges en ny, almindelig lov om landkommunerne styrelse, som senest ændredes ved lov af 4. juni 1965. Om større principielle ændringer af styrelsesloven var der dog ikke tale. Nu som før varetog et valgt sogneråd de kommunale anliggender. Sognerådet skulle bestå af et ulige antal medlemmer, mindst 5 og højst 19, og ændringer heri kunne gennemføres med antsrådets tilladelse. I det første møde efter nyvalg skulle sognerådet med absolut stemmefler-

hed udpege en formand og en næstformand, og begge var forpligtet til at fungere i hele valgperioden. Det var formandens opgave at indkalde til møde og lede forhandlingerne. Han skulle drage omsorg for, at alle beslutninger blev indført i forhandlingsprotokollen (og eventuel divergens), og det var desuden hans pligt at sørge for beslutningernes udførelse. Det var endelig også ham, som forestod korrespondancen og havde ansvaret for førelsen af samtlige protokoller. Sognerådet skulle endvidere af sin midte vælge en kasserer til at forestå kommunens kasse- og regnskabsvæsen og drage omsorg for skatteopkrævningen. Med amtsrådets tilladelse kunne formanden også få overdraget kassererhvervet, men kun for et år ad gangen. I særlige tilfælde kunne et sogneråd antage en lønnet kasserer, som ikke var medlem af rådet. Der skulle endelig i hver sognekommune nedsættes et kasse- og regnskabsudvalg, som havde det umiddelbare tilsyn med kommunens kasse- og regnskabsvæsen. De nærmere regler for dets virksomhed skulle optages i en særlig vedtægt, udarbejdet af sognerådet og indsendt til godkendelse af amtsrådet. I denne vedtægt kunne også indføres bestemmelser om nedsættelse af andre stående udvalg som skole-, vej- og forsørgelsesudvalg. Kommunens regnskabsår skulle følge finansåret, og ingen udgift måtte afholdes af kommunekassen uden sognerådets godkendelse. Et overslag over kommunens indtægter og udgifter skulle underkastes to behandlinger af sognerådet og derefter indsendes til amtsrådets godkendelse. Dette kunne give sognerådet visse pålæg, hvis der var udsigt til, at regnskabet ville vise et større underskud. Ligesom tidligere var det pålagt sognerådet at indhente amtsrådets tilslutning, hvis man ønskede at foretage ekstraordinære, finansielle dispositioner såsom køb, salg eller pantsætning af fast ejendom, forbrug af kapitalformue o.lign. Som noget nyt indeholdt kommunaloven nærmere bestemmelser om, hvorledes man skulle forholde sig, hvis man ønskede at ansætte og lønne faste tjenestemænd. Dette kunne naturligvis også kun ske med amtsrådets billigelse, ligesom dette kunne tillade, at der ydedes sognerådsformanden og kassereren et økonomisk vederlag. Årsregnskab udarbejdedes af formand og kasserer og underkastedes herefter revision af to udpegede revisorer, hvoraf den ene kunne være medlem af sognerådet. Det skulle derefter indsendes til amtsrådet inden oktober måneds udgang til dets revision og endelige godkendelse. Det påhvilede endelig sognerådet at gøre indberetning til regeringen om folketal, kvægbe-

stand, skatter og andre lignende forhold, som afæskedes det af amtsrådet eller på anden måde, ligesom sognerådet skulle høres i alt, hvad der vedrørte kommunens forhold, selv om det ikke var henlagt til sognerådets afgørelse. Det kunne dreje sig om adgang til at udøve næring, herunder beværtning, gæsteri samt handel med stærke drikke og ændringer i jordemoderdistrikter.

I de citerede love om landkommunernes styrelse var ligeledes optaget en række bestemmelser om fremgangsmåden ved ændringer i den kommunale inddeling. Sådanne ændringer var også tidligere forekommet, men havde ikke haft noget større omfang. Befolkningens stigende mobilitet gjorde det imidlertid nu nødvendigt nærmere at lovgive på dette område, og der åbnedes mulighed for, at en sognekommunes beboere kunne rejse krav om enten udskillelse af en kommune eller om oprettelse af en helt ny sognekommune. En sådan sag kunne også rejses af et sogneråd eller et amtsråd. Spørgsmålet skulle herefter forelægges indenrigsministeriet, som indhentede en udtalelse fra et for hele riget nedsat nævn, specielt oprettet for at tage stilling til sager af denne art. Formanden var udpeget af indenrigsministeren, og blandt nævnets øvrige 6 medlemmer var to amtmænd samt repræsentanter fra henholdsvis købstadforeningen, de samvirkende sognerådsforeninger og amtsrådsforeningen. Loven indeholdt desuden de nærmere betingelser for en ændring af de eksisterende kommunegrænser.

Indtil 1933 havde den sognekommunale forvaltning ikke haft et større omfang, end at sognerådsformanden i det væsentlige alene kunne varetage den, enkelte steder dog med assistance af en beskeden medhjælp. Man havde også hidtil kunnet klare sig med at få samtlige sager behandlet og vedtaget på de månedlige sognerådsmøder. Med de stadigt mere omfattende forretninger, som skulle forelægges sognerådet, blev det imidlertid nødvendigt at aflaste formanden, og det skete bl.a. på den måde, at sognerådet nedsatte en række udvalg, som nærmere forvaltede et bestemt sagområde. Bortset fra kasse- og regnskabsudvalget var ingen af disse udvalg påbudt i kommunaloven, og det var ganske overladt det enkelte sogneråd at træffe bestemmelse herom. Efter 1933 er det nok blevet ret almindeligt at nedsætte sådanne udvalg, men et relevant materiale til belysning heraf foreligger ikke.

Nogle måneder efter at kommunaloven af 1933 var udkommet, publiceredes K.K. Steinckes »socialreform«. I 3. kapitel (§ 25 og flg.)

af loven om offentlig forsorg var optaget de nærmere regler om den fremtidige administration. Det hed heri, at det var kommunalbestyrelsen alene, som skulle administrere enhver form for offentlig hjælp. Til det formål skulle der i hver kommune af sognerådets midte nedsættes et socialudvalg til varetagelse af denne funktion, og til dette udvalg skulle også henlægges bestyrelsen af legater, tilskud til sociale formål og til velgørende foreninger m.v. Havde udvalget mindst 5 medlemmer kunne det nedsætte underudvalg, men i så tilfælde skulle socialudvalgsformanden altid være formand for sådanne. Under socialudvalget skulle der oprettes et særligt underudvalg, som administrerede de specielle børneværnsager, og i dette udvalg kunne også optages interesserede personer udenfor sognerådets midte. Kommunalbestyrelsen bemyndigedes desuden til at ansætte de fornødne funktionærer, (kontorpersonale, undersøgere, sygeplejere, anstaltsfunktionærer m.fl.). Loven indeholdt endelig en bestemmelse om, at der i alle landkommuner med over 3.000 indbyggere, skulle indrettes et socialkontor med daglig ekspeditionstid. Selv om kun et mindretal af landets sognekommuner i første omgang faldt ind under denne bestemmelse, var grundlaget dog skabt for opbygningen af en særlig sognekommunal forvaltning med et større eller mindre antal faste funktionærer, og til denne forvaltning måtte der naturligvis også skaffes de fornødne kontorlokaler. Med tiden opførtes mange steder særlige administrationsbygninger, hvor man samlede den kommunale forvaltning, og hvor der også indrettedes mødelokale for sognerådet. Hele denne udvikling har ganske givet strakt sig over en længere årække, men en nærmere redegørelse herfor kan endnu ikke gives.

Nu som før administrerede landkommunerne 3 væsentlige forvaltningsområder, nemlig det kommunale skole-, social- og vejvæsen. Navnlig indenfor de første områder var der tale om en kraftig udbygning, som medførte både udvidelse af eksisterende bygninger og opførelse af nye samt ansættelse af et stigende antal funktionærer. Dette medførte i sig selv stigende budgetter, en voksende regnskabsførelse og en øget almindelig administration. Som endnu en væsentlig forvaltningsopgave kan nævnes ligning og opkrævning af såvel kommunale som statslige skatter.

Med hensyn til skolevæsenet henvises til den særlige fremstilling på s. 512ff. Hvad angår den sociale forvaltning, skal der i denne sammenhæng gives en kort oversigt.

Socialminister K.K. Steincke (1880-1963) ved sit arbejdsbord som præsident i den i 1918 oprettede invalideret. Han virkede i denne stilling indtil 1929 med en kort afbrydelse som justitsminister i den første socialdemokratiske regering. Da ministeriet Stauning-Munch oprettedes i 1929, udnævntes han til socialminister, og i 1933 kunne han sætte sit navn under »socialreformen af 1933«, som ikke blot betød en gennemgribende forenkling af de mange love på det sociale område, men også anlagde helt nye synspunkter på socialpolitikken. Administrationen af den moderne sociallovgivning medførte iøvrigt en omfattende udbygning af såvel den statslige som kommunale forvaltning. Det kgl. biblioteks billedsamling.

Indtil 1933 blev hjælpen til trængende medborgere hovedsageligt givet i form af fattigunderstøttelse med højst deklasserende følger for modtageren, bl.a. tab af kommunal valgret. Ved siden af fattighjælp udbetalte kommunerne til ældre personer den såkaldte aldersunderstøttelse. Dens størrelse fastsattes efter sognerådets skøn i hvert enkelt tilfælde. Fra 1. april 1923 ændredes den hidtidige understøttelse (lov af 7. aug. 1922) til en såkaldt aldersrente, hvis størrelse var fastsat i loven for henholdsvis ægtepar samt enlige mænd og kvinder. Satserne varierede, eftersom aldersrenten udbetaltes til en person

boende i hovedstadsområdet, købstæderne, incl. Marstal og landkommuner med over 2.000 indbyggere, eller i flækkerne og de mindre landkommuner. Alle uformuende personer, som var fyldt 65 år, havde krav på aldersrente, og under visse betingelser kunne personer, som var fyldt 60 eller 62 år, komme i betragtning. Man måtte ikke indenfor de sidste 3 år have oppebåret fattighjælp, men hjælp ydet til sygebehandling regnedes ikke som fattighjælp. Udgifterne til aldersrente refunderedes kommunerne af statskassen med 7/12 af det udbetalte beløb. Det pålagdes amtmanden at føre kontrol med kommunernes administration af aldersrenten, og eventuelle klager fra modtagerne skulle indgives til amtmanden med socialministeriet som øverste klageinstans. Loven om aldersrente udbyggedes i de følgende år, bl.a. ved en særlig lov af 13. marts 1959 om pension og hjælp til enker. Ved lov af 4. juni 1965 indførtes den moderne folkepension.

Loven om offentlig forsorg af 20. maj 1933, senere ændret ved lov af 31. maj 1961 og lovbekendtgørelse af 10. nov. 1969, afskaffede i realiteten den fra gammel tid eksisterende fattigunderstøttelse. Loven fastslog som en generel regel, at det offentlige var forpligtet til at komme alle til hjælp, som ikke kunne skaffe sig selv og familien det fornødne til livets ophold eller til kur og pleje i sygdomstilfælde. Hjælpen fastsattes af det sociale udvalg efter en prøvelse af de pågældendes forhold. Klager over hjælpens omfang kunne forelægges amtmanden til afgørelse med eventuel appel til socialministeriet. Loven indeholdt også bestemmelser om underholdsbidrag til børn. Klager over sådanne bidrag skulle indannes for det særlige landsnævn for børneforsorg. Loven gav generelt det sociale udvalg bemyndigelse til at udbetale hjælpen efter et skøn i hvert enkelt tilfælde, men pålagde også kommunerne at drage omsorg for, at ingen kom til at savne det nødvendige til livets ophold eller til tilbørlig kur og pleje i sygdomstilfælde. Hvor trangen sandsynligvis blev af længere varighed, kunne der foruden kontant hjælp ydes bistand til indkøb af værktøj, rulle, symaskine og andre arbejdsredskaber, og hvor forholdene talte derfor, kunne hjælpen fortsat ydes i naturalier. Det påhvilede endvidere kommunen at drage omsorg for en forsvarlig sygepleje, og man kunne her træffe overenskomst med sygekasser, menighedspleje, private sygeplejeforeninger o.lign. I kommuner med over 4.000 indbyggere kunne socialministeren, for landkommunerne amtsrådet, pålægge en kommune at oprette et alderdomshjem. På samme måde skulle

sognekommunerne skaffe sig mulighed for at kunne disponere over visse pladser i en kommunal arbejdsanstalt. Til enhver arbejdsanstalt skulle der høre en særlig forsørgelsesafdeling med en eller flere sygestuer.

Loven om offentlig forsorg indeholdt desuden et særligt afsnit om børneværn, som ifølge loven omfattede tilsyn med børn, forebyggende foranstaltninger og opdragelse og forsørgelse af børn udenfor deres hjem. Det såkaldte børneværn udøvedes i de enkelte kommuner af det sociale udvalg eller et under dette nedsat særligt underudvalg. De opgaver, som siden 1905 havde været varetaget af værgerådene, overgik nu til de enkelte kommuners sociale udvalg i samarbejde med landsnævnet for børneværn. Socialudvalget kunne beskikke udvalgte personer til som tilsynsførende at føre det almindelige tilsyn med børn eller grupper af børn, som var undergivet børneværnet. Hvervet som tilsynsførende var at betragte som et borgerligt ombud. Man kunne frasige sig det, når man havde udøvet det i 4 år, og man var kun forpligtet til påny at påtage sig hvervet efter en 4-årig periode. Ingen over 60 år kunne tvinges til at påtage sig denne opgave. I særlige tilfælde kunne en kommune med socialministeriets tilladelse anstige lønnede tilsynsførende. Se også s. 481 ff.

På basis af opgivelserne i Statistisk årbog er udarbejdet følgende oversigt over udviklingen af de sognekommunale udgifter i perioden 1939-70. Tallene er angivet i millioner kr., og de fortæller også noget om væksten indenfor de forskellige sagområder.

	1939/40	1949/50	1959/60	1969/70
<i>Administration</i>	10.5	29.6	84.9	434.1
<i>Sociale forhold (netto)</i>	58.4	119.1	304.9	991.3
<i>Undervisning (netto)</i>	17.6	50.4	201.1	943.7
<i>Bibliotek og museer</i>	0.5	1.7	7.1	83.4
<i>Medicinalvæsen (netto)</i>	–	–	9.0	34.1
<i>Vej- og kloakvæsen</i>	47.3	101.8	79.3	433.0
<i>Brandvæsen</i>	1.0	2.8	6.8	–
<i>Diverse</i>	11.6	21.2	23.7	165.8
<i>Ialt driftsudgifter</i>	146.9	326.6	716.8	3.085.4

Oversigten viser, at det navnlig var i løbet af 1960erne, at sognekommunernes udgifter voksede eksplosivt. Dette kan aflæses dels af de

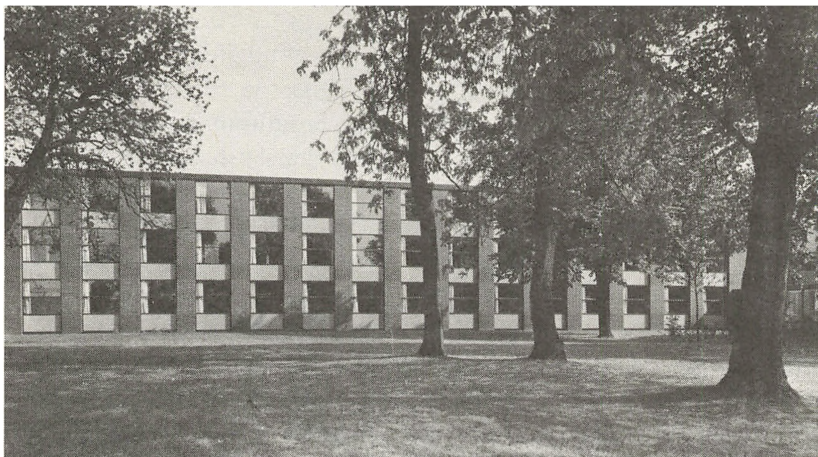
stigende administrationsomkostninger, dels af udgifterne til socialvæsen, skoleundervisning og vejvæsen. Udgifterne til sociale formål, herunder til opførelse af adskillige sognekommunale plejehjem og pensionistboliger, krævede med årene en ganske betydelig finansiel indsats, og også udgifterne til det offentlige skolevæsen steg betydeligt. Endelig krævede anlæg og vedligeholdelse af sognevejene og en modernisering af kloakforholdene, navnlig i de tættere bebyggelser, ligeledes stigende bevillinger.

Længe opretholdt man den oprindelige sognekommunale inddeling uændret, men som tiden gik, og sognerådernes arbejdsbyrde langsomt forøgedes, opstod et naturligt ønske om at få skabt større sognekommunale enheder, der bedre var istand til at løse de mange nye opgaver, der var blevet pålagt det enkelte sogneråd. Adskillige købstadkommuner følte sig desuden stærkt hemmet i deres udvikling, idet omkringliggende selvstændige landkommuner kunne lægge sig hindrende i vejen for den videre kommunale udbygning af købstadssamfundet. Der voksede derfor efterhånden i vide kredse et stærkt ønske frem om at få ændret den kommunale inddeling, således at man fik færre, men større kommunale enheder, der kunne tilrettelægge en bedre og mere rationel administration, og som samtidig kunne fjerne en del af de hindringer, som hidtil havde lagt sig på tværs af den naturlige samfundsmæssige udvikling. Det var dog først omkring 1960 og årene derefter, at der for alvor kom gang i kommunesammenlægningerne.

2. Landkommuner med »Gentofte-status«

En mindre gruppe af landkommuner opnåede allerede i begyndelsen af perioden en særlig status som følge af deres befolkningsmæssige størrelse og dennes sammensætning. Det drejede sig om en række kommuner i hovedstadsområdet, som fik speciel tilladelse til at ændre deres kommunale styrelse således, at den mere mindede om en købstadstyrelse end om en normal landkommune. Dog ændredes der intet ved det forhold, at kommunen fortsat stod under amtsrådets tilsyn. Da Gentofte kommune var den første af hovedstadsområdets kommuner, som kom ind under denne nyordning, benævnedes denne normalt som »Gentofte-status«.

Det begyndte med, at man i lov af 1. marts 1920 om ændringer i

Glostrup rådhus, opført 1956-59 efter tegninger af arkitekt Arne Jacobsen. Det varede længe, inden en landkommune behøvede at ansætte kontorphonale eller leje kontorlokaler. En sognerådsformands privatbolig fungerede som regel som kontor, og han varetog selv den fornødne korrespondance. Kun i mere folkerige landkommuner var det nødvendigt at give formanden en vis sekretærhjælp og regnskabsbistand. Socialreformen af 1933 krævede imidlertid, at alle større landkommuner skulle indrette et særligt socialkontor med en daglig åbningstid, og den kraftige forøgelse af hele den sognekommunale forvaltning i de følgende år medførte, at der også i landkommunerne måtte ansættes et betydeligt personale og fremskaffes de fornødne kontorbygninger. I hovedstadens omegnskommuner som Glostrup var denne udvikling særlig markant. Fotosamlingen i LAS (Strüwing reklamefoto).

købstadkommunalloven bemyndigede indenrigsministeren til at til-lade Gentofte sogneråd af sin midte at udpege en formand og en næstformand samt 2 til 4 personer, som kunne gå formanden til hånd. Valgene skulle finde sted i overensstemmelse med reglerne for valg af borgmester og rådmænd i købstæderne. Det varede da heller ikke længe, inden man i Gentofte begyndte at benytte sig af betegnelserne kommunalbestyrelse i stedet for sogneråd og borgmester i stedet for formand. Loven af 1920 gav endvidere Gentofte kommune bemyndigelse til at nedsætte faste udvalg, og i kommunalvedtægten kunne der optages en bestemmelse om at tillægge borgmesteren et vederlag. Den næste i rækken af kommuner, som fik »Gentofte-status«, var Lyngby-Tårnbæk kommune, og med årene udvidedes rækken med nye kommuner, som alle fik en styrelse, der mindede om en købstadkommunes.

Ved lov af 20. maj 1952 om ændringer i de københavnske omegnskommuners styrelse m.m. bemyndigedes indenrigs- og boligministeriet efter forhandling med amtsrådet til at tilstå følgende kommuner »Gentofte-status«, nemlig Ballerup-Måløv, Birkerød, Brøndbyerne, Dragør, Farum, Gladsaxe, Glostrup, Herlev, Herstederne, Hvidovre, Høje-Tåstrup, Hørsholm, Rødovre, St. Magleby, Søllerød, Tårnby, Vallensbæk og Værløse. En del af de her nævnte kommuner, incl. Gentofte og Lyngby-Tårnbæk, fik straks tilladelse til at indrette det kommunale skolevæsen, således som det var organiseret i en købstadkommune, og andre af de nævnte kommuner kunne få tilladelse her til, når deres skolevæsen havde nået en passende størrelse. Også på følgende områder måtte de pågældende kommuner indrette sig efter de for købstæderne gældende bestemmelser, nemlig med hensyn til folkeregistre, næringslovgivning, landvæsenesretter og vandløbslovgivning.

Den såkaldte »Gentofte-status« kan betragtes som et forvarsel om kommunalreformen af 1970, som skulle ophæve den traditionelle adskillelse mellem sogne- og købstadkommuner.

3. Amtsråd

Gennem hele perioden 1919-70 videreførtes de eksisterende amtskommuner eller amtsråds kredse. De særlige amtskommunale forretninger varetoges af de folkevalgte amtsråd med amtmanden som fast formand. Det var hans opgave at lede forhandlingerne og at drage omsorg for den praktiske udførelse af amtsrådets beslutninger. Til hans assistance stod en række særlige amtskommunale embedsmænd. Ved genforeningen i 1920 oprettedes 4 nye amtsråds kredse i det genvundne land, og ved amtsdelingen i 1942 kom en særlig amtsråds kreds for Århus amt og en for Skanderborg amt. Ved periodens slutning eksisterede der således 25 amtskommuner.

Igennem hele perioden fastholdt man, at et amtsråd skulle bestå af mindst 10 og højst 16 medlemmer, incl. den fødte formand. I henhold til lov af 29. marts 1924 skulle amtsrådsmedlemmerne udpeges for en 6-årig periode, og de valgtes af valgmænd, udpeget af de forskellige sogneråd. Ved lov af 9. dec. 1957 jfr. love af 17. jan. 1962 og 21. dec. 1965 ændredes valgperioden til 4 år. Valget skulle nu finde sted på samme dag som sognerådvalget og foretages direkte af de al-

mindelige sognerådsvælgere. Det hidtil eksisterende amtskommunale fællesskab mellem købstæder og landdistrikter på Bornholm ophævedes fra 1. april 1959 i henhold til lov af 25. marts 1959. De købstadvalgte repræsentanter udtrådte, og der blev udskrevet nyt amtsrådsvalg i samtlige sognekommuner. Det bornholmske amtsråd bestod herefter kun af 12, tidligere 16 valgte repræsentanter. Ved periodens slutning var der af de eksisterende 25 amtsråd 12, som havde 11 medlemmer, og 9 der havde 14. Kun 2 amtsråd, nemlig Københavns og Maribo amtskommune, havde lovens maksimum, nemlig 16 medlemmer, medens Haderslev amtsråd havde 15 og Sønderborg 13 medlemmer, alle incl. formanden.

Amtskommunen havde fortsat sin hovedindtægt fra udskrevne ejendomsskatter, som indgik i den såkaldte amtsfond, tidligere kaldet amtsrepartitionsfonden. Den forhen eksisterende selvstændige amtsfattiggasse ophævedes ved loven af 25. marts 1933, og dens midler indgik i amtsfonden. Inden 15. november skulle amtmanden have udarbejdet overslaget over amtsfondens indtægter og udgifter for det kommende finansår, og budgettet skulle være tiltrådt af amtsrådet senest 15. marts, således at amtsforvalteren kunne få fornøden underretning om skatteudskrivningen. Amtsrådet skulle have indenrigsministeriets godkendelse, hvis man ønskede at udskrive et større skattebeløb end gennemsnittet af de sidste 3 års udskrivning plus 1/5. Om fornødent kunne der inden udgangen af august måned foretages en tillægsudskrivning. Amtsrådet, som normalt sammentrådte 4 gange om året, skulle godkende alle udgifter. Alle beslutninger skulle tages med stemmeflerhed. Stod stemmerne lige, var forslaget faldet, og mindst halvdelen af medlemmerne skulle have deltaget i mødet.

Amtsrådets hovedfunktion var i første række at føre kontrol med den sognekommunale forvaltning og foretage revision af sognekommunernes regnskaber. Herudover varetog man de amtskommunale opgaver, som i første række var koncentreret om det offentlige sundhedsvæsen og amtsvejvæsenet. På begge disse områder skete der i periodens løb en meget kraftig udbygning, således som det vil fremgå af nedenstående oversigt over amtskommunernes udgifter. Udgifterne til sociale formål og til forskellig undervisning var også stigende gennem årene. I loven om offentlig forsorg af 20. maj 1933 var det blevet pålagt amtskommunerne at drage omsorg for oprettelse af forskellige sociale institutioner såsom kommunale fødehjem, plejestiftelser for

kronisk syge og tvangsarbejdsanstalter. Til oprettelse af sådanne anstalter kunne der indgås samarbejdsaftaler mellem en eller to amtsråds kredse eller med eksisterende købstadkommuner. Den amtskommunale forvaltnings stærke udbygning medførte endvidere forøgelse af antallet af tjenestemænd, både ved de mange nye institutioner, navnlig hospitalerne, og ved den centrale forvaltning. Enkelte steder benyttede man stadig amtskontorets tjenestemænd i den amtskommunale forvaltning, men det blev mere og mere almindeligt, at den amtskommunale forvaltning havde egne embedsmænd og særligt kontorpersonale. Man beskæftigede endvidere et betydeligt antal civilingeniører som amtsvej- og vandinspektører. Udgifterne til den amtskommunale administration steg derfor støt år for år og udgjorde efterhånden en betydelig del af de årlige udgifter. På basis af opgivelser i Statistisk årbog gives følgende oversigt over udviklingen af de amtskommunale udgifter i perioden 1939-70.

De amtskommunale udgifter i perioden 1939-70

	Millioner kr.			
	1939/40	1949/50	1959/60	1969/70
<i>Administration</i>	1.0	2.8	7.2	32.5
<i>Sociale udgifter</i>	0.5	1.2	3.5	5.1
<i>Skolevæsen</i>	3.1	8.6	5.5	57.2
<i>Biblioteksvæsen</i>	–	–	0.6	4.6
<i>Medicinalvæsen</i>	17.8	38.4	107.3	479.8
<i>Rets- og politikvæsen</i>	0.9	1.1	–	–
<i>Vej- og kloakvæsen</i>	26.4	42.6	24.2	211.9
<i>Diverse</i>	5.8	6.8	5.7	43.8
<i>Ialt driftsudgifter</i>	55.5	101.5	154.0	834.9

Også med hensyn til de amtskommunale udgifter kan konstateres, at det navnlig var i 1960'erne, at en eksplosiv udvikling fandt sted.

4. Byråd

Ved genforeningen i 1920 udvidedes antallet af købstæder med 4, nemlig Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder. Hertil kom i løbet

af årene 1919-70 yderligere to købstæder, nemlig Brønderslev (1921) og Skjern (1957). Ved periodens slutning fandtes der således 76 købstadkommuner, alle direkte underlagt indenrigsministeriets tilsyn. Marstal bevarede den gamle betegnelse af handelsplads, men med visse undtagelser administreredes den som købstadkommune.

1. april 1919 trådte den nye styrelseslov for købstadkommunerne af 1. marts 1919 i kraft. Hidtil havde den kgl. udnævnte byfoged med titel af borgmester også virket som formand for byrådet og ansvarlig leder af kommunalforvaltningen. For fremtiden skulle det nyvalgte byråd i sit første møde udpege en formand og en næstformand, som med titel af borgmester og viceborgmester normalt skulle fungere for hele valgperioden. Ethvert byrådsmedlem var forpligtet til at modtage valg, med mindre han var over 60 år eller havde fungeret som borgmester eller viceborgmester i 4 år. Valg skulle første gang finde sted i marts 1919, og når den nye borgmester var valgt, trådte den kgl. embedsmand tilbage. For fremtiden var en købstads dommer eller politimester ikke forpligtet til at lade sig vælge til borgmester. For købstæderne Ålborg, Randers, Århus, Odense, Helsingør og Esbjerg gennemførtes visse overgangsbestemmelser med hensyn til de i disse byer hidtil fungerende borgmestre. De skulle straks afgive alle deres kommunale funktioner, men de vedblev i nogen tid at varetage visse øvrighedsforretninger. Længst bevaredes embedet som kgl. borgmester i Århus. Dets sidste indehaver – Knud Holch – døde i 1941. Fra 1. juli 1926 havde han varetaget amtmandsforretningerne for Århus købstad og en del af Århus amtsrådsreds (se foran s. 402). I kommunalvedtægten kunne optages en bestemmelse om, at borgmesteren og hans stedfortræder havde krav på et økonomisk vederlag.

Loven af 1919 åbnede mulighed for, at byrådet kunne udpege 2-4 af sine medlemmer til at bistå borgmesteren ved forvaltningen af kommunens anliggender. De benævnedes rådmænd og udgjorde sammen med borgmesteren byens magistrat. Borgmesteren var naturligvis også formand for magistraten. Det var kun få købstæder, som ønskede en magistratsordning. Det mest almindelige var, at byrådet nedsatte en række faste udvalg, som delte forretningerne mellem sig.

Byrådet skulle for fremtiden bestå af mellem 7 og 25 medlemmer, valgt for 4 år i henhold til den kommunale valglov af 1908. Den tidligere gældende regel om, at borgmesteren kunne skride ind og ophæve en byrådsbeslutning, som han anså for skadelig for købstaden, ophæ-

vedes. Indenrigsministeriet kunne dog inden 6 uger sætte en byrådsbeslutning ud af kraft, dog kun efter at byrådet havde haft lejlighed til at udtale sig.

Loven opregnede en række forretninger, som for fremtiden skulle varetages af den valgte borgmester, og som tidligere havde hørt under den kgl. borgmester. Han skulle således administrere de i lærlingeloven af 30. marts 1889 omtalte øvrighedsforretninger samt overtage formandsskabet i svendeprovekommissionerne. Han skulle deltage i bestyrelsen af en række legater og milde stiftelser, som ministeriet skønnede passende. Det blev ligeledes i loven fastslået, at borgmesteren havde ansvaret for oppebørsel af skatter og afgifter til staten og skulle aflægge regnskab herfor. Han skulle endvidere deltage i bestyrelsen af købstadens indkvarteringsvæsen og være fast formand i bygningskommissionen. Politimesteren skulle dog fortsat have sæde i denne. Endelig skulle borgmesteren foretage borgerlige vielser.

Loven indeholdt også en række særbestemmelser, hvoraf de vigtigste var følgende. Frederiksberg kommune skulle herefter betragtes som en almindelig købstad, og det pålagdes ministeriet at drage omsorg for, at Marstals kommunalbestyrelse blev bragt i overensstemmelse med den nye lovs indhold. Marstal benævnedes dog fortsat en handelsplads. Loven indeholdt også grundlaget for den ordning, som senere benævnedes »Gentofte-status«. (Se foran s. 441-43).

Allerede før 1919 var almindelige partipolitiske anskuelser begyndt at spille en rolle ved de forskellige byrådsvalg. Efter 1919 fulgte de fleste vælgere deres almindelige politiske opfattelse, når de skulle stemme kommunalt, og ofte betragtede man resultatet af et kommunvalg som en strømpil for et kommende rigsdagsvalg. Helt kunne man dog ikke være sikker på, at partidisciplinen blev respekteret ved de kommunale valg, og ved forskellige byrådsvalg forekom af og til upolitiske borgerlister. Derimod fandt valg af borgmester som regel sted i overensstemmelse med fordelingen af de respektive politiske partiers repræsentanter. Havde et politisk parti flertallet, stillede det et af sine medlemmer som borgmesterkandidat, og havde intet parti flertal, forhandlede man sig frem ved hjælp bl.a. af en fordeling af de vigtigste udvalgsposter. Adskillige kommunale topfolk benyttede deres kommunalvirksomhed som springbræt til en karriere indenfor landspolitikken. Der findes dog også eksempler på, at en indflydelsesrig borgmesterstilling kunne virke tiltrækkende på en politiker, som

tidligere havde gjort karriere på Christiansborg.

Gennem perioden gennemførtes fra tid til anden mindre ændringer i de enkelte købstæders geografiske område, men stort set bevarede købstadkommunerne i deres oprindelige udstrækning. Da en ændring krævede kgl. resolution, udfærdiget gennem indenrigsministeriet, vil man finde disse resolutioner optaget i Lovtidende A, fra 1. okt. 1965 i Lovtidende B. Tiden var imidlertid løbet fra mange af de gamle kommunegrænser, og mange købstæder følte sig spærret inde og hindret i deres ekspansion, når det nærmeste opland bestod af selvstændige landkommuner. Mange af disse anvendtes også som skattely for mere velhavende købstadbeboere. For mange købstadforvaltninger tegnede fremtiden sig derfor lysere, da der i slutningen af perioden på landspolitisk hold viste sig en voksende interesse for at få tegnet de kommunale grænser om.

Efter gennemførelsen af købstadkommunalloven af 1. marts 1919 vedtoges nok ved flere lejligheder nye og meget omfattende købstadkommunale love, men ingen af disse indeholdt principielt så afgørende ændringer som loven af 1. april 1919. Reglerne for valg af byråd indeholdtes i den s. 426 omtalte kommunale valglov af 29. marts 1924 med supplerende lovgivning, og under samme dato som landkommunalloven af 25. marts 1933 udkom en særlig lov om købstadkommunernes styrelse. Også denne lov modtog forskellige ændringer i den følgende periode, senest ved lov af 22. sept. 1965 om købstadkommunernes styrelse. Fra denne lov skal følgende bestemmelser refereres, men der gøres opmærksom på, at det ikke drejer sig om nyskabelser i 1965, men om regler som havde været gældende igennem en længere periode.

I den købstadkommunale vedtægt skulle bl.a. optages bestemmelser om nedsættelse af stående udvalg, som havde den umiddelbare forvaltning af bestemte kommunale opgaver. I kommuner, hvor der ikke fandtes en magistrat, skulle der altid udpeges et stående udvalg vedr. kasse- og regnskabsvæsenet. Havde byen en havn, skulle der også udpeges et stående havneudvalg. I samtlige udvalg skulle der føres en af borgmesteren autoriseret forhandlingsprotokol. Ved valg af medlemmer til udvalg, kommissioner, bestyrelser o.lign. anvendtes forholdstalsvalg. For deltagelse i byråds- og udvalgmøder kunne udbetales diæter.

Borgmesteren ledede byrådsmøderne og drog omsorg for beslutnin-

gernes udførelse. For at kunne træffe gyldige beslutninger skulle mindst halvdelen af byrådsmedlemmerne være til stede, og der skulle være flertal for afgørelsen. Stod stemmerne lige, var forslaget faldet. Hvis en beslutning var stridende mod lovgivningen, kunne indenrigsministeren sætte den ud af kraft.

De nærmere regler for bestyrelsen af den offentlige forsg skulle fastsættes i den kommunale vedtægt. Byrådet traf endvidere beslutning i alle spørgsmål vedr. det kommunale skolevæsen, hvor dette ikke var henlagt til andre myndigheder, og det valgte medlemmerne af skolekommissionen. Byrådet udpegede endvidere medlemmer til bygnings-, brand- og sundhedskommissionen, hvilke kommissioner tiltrådtes af politimester samt brand- og bygningsinspektør.

Byrådet udnævnte og afskedigede samtlige kommunale tjenestemænd såsom byrådssekretær, kæmner (kasserer og bogholder), læger, forstandere, forvaltere, sygeplejersker og andre hospitalsfunktionærer, bygnings- og stadsingeniør, stadsdyrlæge, bestyrere og funktionærer ved de kommunale værker samt forskelligt underordnet personale.

Inden 1. februar skulle byrådet have forelagt budget for det kommende finansår, og dette skulle være vedtaget senest 31. marts. Regnskabet over det forløbne års indtægter og udgifter skulle være afsluttet inden udgangen af august måned. Det skulle derefter gennemgås af valgte eller lønnede revisorer og senest 31. januar være indsendt til ministeriet. Nu som før skulle købstadkommunen have ministeriets tilladelse til at optage lån, disponere over eventuel kapitalformue samt købe og afhænde fast ejendom. Med hensyn til ligning af de årlige skatter skulle der i november måned i det år, hvor et nyt byråd var tiltrådt, foretages valg af medlemmer til den særlige ligningskommission. Ligningskommissionen kunne bestå af mellem 5 og 15 medlemmer, og den valgtes direkte af byrådet blandt de til dette valgbare personer. Valgets gyldighed var 4 år.

Købstadkommunen finansierede sine udgifter først og fremmest ved udskrivning af indkomstskat og ejendomsskyld. I en række kommuner drog man endvidere omsorg for gennem den vedtagne takstpolitik at få de kommunale værker til at give overskud. Ser man generelt på kommunens udgifter, kan man fastslå, at der navnlig var 4 områder, som stillede store krav til kommunekassen, nemlig socialforsorgen, det kommunale skolevæsen, hospitalsvæsenet samt anlæg

og vedligeholdelse af gader, gadebelysning og kloakvæsen.

Udgifterne til sociale formål lå gennem hele perioden øverst på udgiftssiden. Under afsnittet om sogneråd er nærmere omtalt de vigtigste love på det sociale område, som blev gennemført indenfor perioden, og som medførte de stærkt stigende udgifter. Hvad specielt købstadkommunerne angik, pålagde loven om offentlig forsorg direkte disse at sørge for det fornødne antal pladser i optagelseshjem for børn. Man kunne indgå aftale med et privat optagelseshjem i eller udenfor kommunen, eller kommunen kunne selv opføre et sådant hjem. Man anbefalede desuden, at den enkelte købstad indrettede et kommunalt fødehjem med tilhørende plejeafdeling til brug for ubemidlede personer. Se også s. 486ff.

Efter udgifterne til de sociale formål fulgte udgifterne til det offentlige skolevæsen. Også dette var genstand for en kraftig udbygning gennem hele perioden. Ved siden af den almindelige folkeskole for de 7-14-årige indrettedes i adskillige købstæder kommunale mellem- og realskoler og enkelte steder også gymnasier. Dette medførte opførelsen af en lang række nye og moderne skolebygninger, på hvis indretning der med tiden ofredes ganske betydelige beløb. Også lærerpersonalet øgedes kraftigt. Med hensyn til skolevæsenets indretning henvises iøvrigt til det særlige afsnit herom (se s. 512ff.).

Loven om offentlig forsorg havde pålagt kommunerne at udvide den kommunale sygepleje, og gennem hele perioden fandt der en konstant udbygning sted af det kommunale sygehusvæsen. Også på dette område var der tale om nyanlæg og moderniseringer i takt med den medicinske og kirurgiske udvikling. Også her henvises til den særlige fremstilling på s. 456f. I de mindre købstæder var det fortsat således, at en kirurg stod som den ansvarlige leder af det kommunale sygehus. I større købstæder var sygehuset indrettet med diverse specialafdelinger. Hvor forholdene krævede det, nedsatte byrådet et særligt sygehusudvalg, som varetog den øverste administrative ledelse af kommunens sygehusvæsen.

Også udgifterne til gader og veje var i rask stigning, herunder moderniseringen af gadebelysningen. En anden væsentlig udgift indenfor dette område var en tidssvarende kloakering, en bedre renholdelse af torve og gader og en moderne renovation. Som noget nyt påtog mange kommuner sig at anlægge sportspladser og lystanlæg, og som nye serviceopgaver for borgerne kom udbygningen af det moderne

folkebiblioteksvæsen og indretning af flere kommunale museer.

Den kraftige udbygning af de forskellige kommunale opgaver medførte ganske naturligt ansættelse af et stort administrativt personale bestående både af jurister og andet teknisk personale såsom ingeniører samt et stort kontorpersonale. Personalets stærke vækst medførte desuden, at man flere steder gik i gang med at opføre nye og store rådhus. Således fik fx. Århus i 1941 et nyt, pompøst rådhus. Andre steder nøjedes man med at leje de fornødne administrationslokaler, og mange steder blev kommunalforvaltningens enkelte afdelinger spredt omkring i byen. Ligesom tilfældet var i sognekommunerne modtog også købstadkommunerne med årene et stærkt stigende beløb af statskassen som refusion for udgifter til sociale og undervisningsmæssige formål.

Som afslutning på denne korte oversigt over byrådenes forvaltningsopgaver skal på basis af opgivelserne i Statistisk årbog gives en oversigt over de vigtigste udgiftsposter på købstadkommunernes regnskab i perioden 1939-70. Tallene er angivet i millioner kr.

	1939/40	1949/50	1959/60	1969/70
<i>Administration</i>	7.3	27.3	80.4	315.5
<i>Sociale forhold (netto)</i>	38.5	87.7	183.6	570.5
<i>Undervisning (netto)</i>	18.2	42.1	105.6	412.4
<i>Bibliotek og museer</i>	–	–	16.2	75.2
<i>Medicinalvæsen (netto)</i>	10.8	26.0	73.2	311.7
<i>Rets- og politivæsen</i>	0.9	0.9	–	–
<i>Vej- og kloakvæsen</i>	9.6	23.5	58.7	147.8
<i>Brandvæsen</i>	–	–	6.9	–
<i>Parker og anlæg</i>	–	–	15.1	–
<i>Diverse driftsudgifter</i>	0.1	47.1	20.8	187.8
<i>Ialt driftsudgifter</i>	85.4	254.6	560.5	2.020.9

Også med hensyn til købstadkommunernes udgifter kan der konstateres en særlig kraftig stigning i periodens sidste år.

5. Periodens vigtigste ændringer i og udvidelser af de kommunale opgaver

Der fandt i årene 1919-70 flere omlægninger sted i de kommunale forvaltningsopgaver, og forskellige omstændigheder medførte, at nye opgaver kom til.

Således havde navnlig købstæderne fra gammel tid haft en ikke ringe udgift til bestridelse af omkostningerne ved aflønning af politikorpset og til driften af kommunale arresthuse. Fra 1. april 1938 begyndte det nyoprettede rigspoliti sin virksomhed, og udgifterne hertil overtoges helt af staten. Samtlige medlemmer af de kommunale politikorps var herefter at betragte som tjenestemænd under staten. Om oprettelsen af rigspolitiet se iøvrigt foran s. 428. En anden opgave, som ligeledes overgik i statslig regi, var forligsvæsenet. Ifølge lov af 4. marts 1857 havde der i hver købstad eksisteret en forligskommission bestående af to medlemmer, hvoraf den ene var udpeget af kommunalbestyrelsen, den anden af amtsrådet. Til en købstadkreds kunne ligeledes være henført et vist antal sognekommuner. Denne ordning ophævedes ved lov af 7. juni 1952, idet mægling af forlig for fremtiden skulle foretages af den stedlige dommer. Loven trådte i kraft 1. april 1953.

1. jan. 1923 trådte den nye ægteskabslov af 30. juni 1922 i kraft, som bl.a. lettede indgåelse af borgerlige ægteskaber. I købstæderne var det den folkevalgte borgmester og på landet sognerådsformanden, som herefter skulle foretage vielsen, enten selv eller ved en fuldmægtig. I årene efter 1923 steg antallet af borgerlige vielser fra år til år, navnlig i de større byer.

Af andre nye opgaver, som i periodens løb blev pålagt samtlige kommuner, kan nævnes indførelse af folkeregistre. Det skete ved lov af 14. marts 1924. Enhver, som flyttede fra en kommune til en anden, var pligtig at melde både fra- og tilflytning til kommunens folkeregister samt give de fornødne oplysninger om personlige data og skatteforhold.

Da sorte skyer trak op over den udenrigske himmel, gennemførtes i 1938 en lov om civilbefolkningens beskyttelse mod følgerne af luftangreb. Under indtryk af erfaringerne fra besættelsesårene og den spændte udenrigspolitiske situation i de første efterkrigsår vedtoges 1. april 1949 en ny lov om civilforsvaret, på hvis praktiske administration samtlige kommuner fik en ikke ringe indflydelse.

Landet blev inddelt i civilforsvarsområder, og normalt udgjorde enhver købstad et sådant område. Udenfor købstæderne kunne flere sognekommuner sammenlægges til eet civilforsvarsområde. Indenfor de enkelte områder skulle kommunalbestyrelsen nedsætte en såkaldt civilforsvarskommission med borgmesteren eller en sognerådsformand som leder. Civilforsvarschefen, den stedlige politimester, skulle have sæde i denne kommission sammen med to medlemmer af kommunalbestyrelsen, lederen af den såkaldte hjælpetjeneste samt repræsentanter udpeget af eventuelle frivillige organisationer. Det var kommissionens opgave at organisere den såkaldte hjælpetjeneste, som dels skulle kunne afbøde følgerne af krigshandlinger af begrænset omfang, dels yde øjeblikkelig assistance ved mere omfattende krigsskader. Kommissionen førte tilsyn med eksisterende bedrifts-, karré- og villaværn m.m. samt varetog fornøden meldetjeneste, sørgede for offentlige beskyttelsesrum, reservevandforsyning m.m. Endvidere skulle hver kommune medvirke ved tilrettelæggelse af en evakuerings- og indkvarteringsordning i overensstemmelse med de i loven fastlagte generelle linier. I større købstæder blev den daglige administration af civilforsvaret henlagt under den særlige civilforsvarsleder. Efter 1949 blev bestemmelserne om civilforsvaret videre udbygget gennem ny lovgivning og nye ministerielle bekendtgørelser, bl.a. love af 23. dec. 1959 og 10. marts 1966 og bekendtgørelse af 1. april 1962. Se også s. 481.

Endnu to love skal omtales i denne sammenhæng, som gav nye og detaljerede bestemmelser om et par kommunale sagområder, som også tidligere havde været genstand for kommunal forvaltning.

10. juni 1960 udkom en ny byggelov for både købstad- og sognekommuner. Den fastslog et nyt begreb, kaldet bygningsmyndighed, som for fremtiden skulle varetages af de kommunale myndigheder og på basis af et af boligministeriet udarbejdet generelt bygningsreglement. Dette tog sigte på at give bestemte forskrifter for bygningers opførelse, konstruktioner og indretning, således at der toges de nødvendige sikkerheds-, brand- og sundhedsmæssige hensyn. Reglementet fastsatte også nærmere bestemmelser for isolation mod kulde og varme, lyd, fugt og lugt, om udførelse af tekniske installationer og bestemmelser, som sikrede mulighed for senere installation af sanitære og tekniske anlæg. Loven skulle finde anvendelse på alt nyt byggeri såvel som på det eksisterende. Under loven hørte endelig

kontrol med overholdelse af byggeservitutter, udstykning af ejendomme til bygningsformål m.m.

Kommunalbestyrelserne varetog på det lokale plan denne bygningsmyndighed. Kun i sognekommuner med under 1.000 indbyggere havde amtsrådet myndigheden. I kommuner med bygningsmyndighed skulle der for fremtiden eksistere et rådgivende bygningsråd med kommunalbestyrelsens formand som leder. Rådet skulle iøvrigt bestå af kommunalbestyrelsesmedlemmer samt personer repræsenterende sagkundskab i bygnings-, byplan- og brandmæssige samt hygiejniske forhold. Antallet af medlemmer skulle fastlægges i den særlige bygningsvedtægt. Kommunale bygningsinspektører, stadsingeniører og brandinspektører samt i købstæderne politimester og kredslæge skulle have sæde i rådet. I landkommunerne skulle et medlem af sundhedskommissionen være medlem og politimester og kredslæge have adgang til at møde, dog uden stemmeret. Rådet skulle bistå kommunalbestyrelsen ved udøvelse af bygningsmyndigheden, og det skulle afgive erklæring i alle principielle sager. I hver amtsrådsreds skulle der på samme måde udpeges et amtsbygningsråd med amtmanden som formand og med 3 amtsrådsmedlemmer, amtsvejsinspektør og amtslæge samt kyndige i bygnings-, byplan- og brandmæssige forhold. Påbegyndelse af et hvilket som helst byggeri var afhængig af kommunalbestyrelsens godkendelse i form af en udstedt byggetilladelse og bygningsattest. Loven trådte i kraft 1. april 1961. Se også s. 484.

Loven af 10. juni 1960 om brandvæsenet i købstæderne og i landkommunerne fastslog til indledning, at der i enhver kommune skulle opretholdes et brandvæsen, som var istand til at yde et forsvarligt sluknings- og redningsarbejde. Kommunalbestyrelsen havde det øverste ansvar for brandvæsenet, og i købstæderne skulle der oprettes en særlig brandkommission, som skulle drage omsorg for, at det eksisterende brandvæsen til enhver tid opfyldte lovens krav. Den daglige ledelse påhvilede en brandinspektør (brandchef), udpeget af kommunalbestyrelsen. På landet kunne flere sogne være fælles om en brandinspektør. Disse distriktsbrandinspektører udpegedes af justitsministeriet, og deres opgave var at være rådgivende og at optræde som tilsynsmyndighed. I sognekommunerne skulle politimesteren dog også føre et vist tilsyn. I særlige kapitler i loven var optaget detaljerede bestemmelser om foranstaltninger i tilfælde af brand, om tilsynet med

brandfarlige virksomheder og om skorstensfejning m.m. Også denne lov trådte i kraft 1. april 1961. Se også s. 479f.

Det offentlige sundhedsvæsen

Indtil 1924 sorterede sundhedsstyrelsen, som siden oprettelsen i 1909 havde ført overtilsynet med rigets sundheds- og sygepleje, under justitsministeriet, men henlagdes derefter ved kgl. resolution af 23. april 1924 under indenrigsministeriet. Fra 1926-29, hvor man havde et særligt ministerium for sundhedsvæsenet, var sundhedsstyrelsen underlagt dette. Da dette ministerium ophævedes i 1929, vendte styrelsen tilbage til indenrigsministeriet, hvorunder det sorterede resten af perioden. Sundhedsstyrelsens chef fører i henhold til lov af 23. juni 1932 titel af medicinaldirektør, og i årene efter 1932 er navnlig den ene af sundhedsstyrelsens fra gammel tid eksisterende afdelinger, nemlig hygiejnisk-lægelige, blevet kraftigt udbygget. Ved en ny lov af 29. april 1965 fik indenrigsministeren desuden bemyndigelse til at beskikke en række særlige sagkyndige til at indtræde i et råd med medicinaldirektøren som formand. I dette råd skulle også 2 af indenrigsministeren udpegede repræsentanter for de kommunale råd have sæde. På møderne skulle medicinaldirektøren forelægge rådet en oversigt over sundhedsstyrelsens virksomhed, ligesom spørgsmål af principiel betydning for landets sundhedsforhold kunne gøres til genstand for forhandling. Andre sagkyndige bistod sundhedsstyrelsen i spørgsmål om radioaktive stoffer (lov af 31. marts 1953), og i henhold til apotekerloven af 11. juni 1954 udpegedes 4 takstkonsulenter til at hjælpe sundhedsstyrelsen med administrationen af medicintaksterne. De pågældende konsulenter repræsenterede monoptilsynet, Danmarks apotekerforening, industrirådet og de samvirkende centralforeninger af sygekasser.

Ved flere lejligheder gennemførtes særlige love vedr. sygehusvæsenet, således 27. febr. 1946 og 31. maj 1961. I disse love udtaltes til indledning, at det påhvilede amts- og købstadkommunerne at tilvejebringe og drive det fornødne antal sygehuse i det omfang, hvori dette ikke skete ved statens foranstaltning. Med indenrigsministerens samtykke kunne kommunerne indbyrdes træffe overenskomst om fælles-

drift af sygehuse, og ministeren skulle ligeledes have alle planer om ombygninger og udvidelser forelagt. Det samme gjaldt private sygehuse. Loven tilsikrede endvidere kommunerne et statstilskud til driften.

I loven af 1961 fik indenrigsministeren endvidere bemyndigelse til at nedsætte et særligt sygehusråd. Til dette råd udpegede ministeren en formand, og som menige medlemmer indtrådte desuden yderligere en repræsentant for indenrigs- og finansministeriet, 3 af amtsrådsforeningen udvalgte personer, 2 af købstadsforeningen og 1 af Københavns kommune. Valgene gjaldt for en 6-årig periode. Sundhedsstyrelsen var repræsenteret i rådet med en kommitteret uden stemmeret. Det var rådets opgave i samarbejde med sundhedsstyrelsen at støtte de lokale sygehusbestyrelser med hensyn til at opnå en økonomisk god og forsvarlig drift ved hensigtsmæssig og fuld udnyttelse af de enkelte sygehuses kapacitet. Endvidere skulle man have opmærksomheden henvendt på de hindringer, som kunne lægge sig i vejen for fuld udnyttelse af sygehuse som følge af de eksisterende kommunegrænser. Man mærker, at behovet for en kommunalreform var ved at vokse frem. Sygehusudvalget skulle iøvrigt være rådgivende for indenrigsministeren.

På det rent lokale plan fastholdt man den ordning med amts- og kredslæger, som var overtaget fra den foregående periode. Ved genforeningen indførtes det samme system i Nordslesvig, dog med den forskel, at der ikke i denne landsdel udnævntes så mange selvstændige kredslæger indenfor en amtslægekreds, som det var almindeligt i det øvrige land. Ved siden af virksomheden som amtslæge varetog denne embedsmand som regel også et kredslægeembede.

De fleste af de eksisterende sygehuse var oprettet og blev drevet af en amtskommune og ofte i forbindelse med en købstad, og langt de fleste var bygget i købstæderne. En særstilling indtog fødselsanstalten i Jylland (Århus), som var oprettet af og blev drevet af staten.

Ved genforeningen erhvervede staten det tidligere tyske marine-lazaret i Sønderborg, som i de følgende år blev udvidet og drevet som et almindeligt hospital. Ved siden heraf fandtes et særligt amtssygehus, og i 1934 blev de to sygehuse slået sammen og drevet af stat, amtskommune og købstad i fællesskab under navnet »Landshospitalet i Sønderborg«.

Som en særlig afdeling af det offentlige sundhedsvæsen må man

betragte driften af sindssygehospitalerne, de såkaldte statshospitaler. Ved lov af 6. maj 1921 oprettedes under justitsministeriet et særligt direktorat med den opgave at varetage overbestyrelsen af samtlige statens sindssygehospitaler. Direktoratet skulle behandle de enkelte hospitalers budgetter og regnskaber samt overveje betimeligheden af forandringer og udvidelser. Fra 1924-26 henlagdes direktoratet under socialministeriet og fra 1926-29 under det særlige sundhedsministerium. Fra 1929 har det sorteret under indenrigsministeren.

De i det foregående på s. 342 omtalte sindssygehospitaler videreførtes i årene efter 1919, og forskellige udvidelser og nyindretninger har fundet sted. Af helt nye sindssygehospitaler må nævnes følgende:

Ved lov af 31. marts 1953 vedtoges det, at der skulle opføres et statshospital for sindssyge fra Københavns amtsrådsreds i Glostrup. Hospitalet har plads til ca. 425 patienter og rummer bl.a. en særlig børnepsykiatrisk afdeling for børn fra Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Under hospitalet hører et særligt plejehjem i Ballerup med plads til ca. 250 patienter.

Ved love af 4. juni 1943 og 31. marts 1953 vedtoges oprettelsen af statshospitalet i Brønderslev. Dette hospital var i første række bestemt for patienter med længevarende sindslidelser, og det modtog foruden patienter fra Hjørring amt også patienter fra statshospitalerne i Viborg og Århus.

Det i den foregående periode oprettede statshospital i Nykøbing S, som idag har plads til ca. 655 patienter, modtager patienter fra Roskilde amtsrådsreds samt Holbæk og Frederiksborg amter. På den særlige sikringsanstalt kan optages 17 mandlige sindssyge patienter, som anses at være farlige for deres omgivelser. På statshospitalet i Vordingborg (Oringe) kan idag modtages ca. 670 patienter som alle kommer fra de øvrige sjællandske amter, fra Lolland-Falster og Bornholm. Statshospitalet i Middelfart med plads til ca. 950 patienter modtager foruden de fynske patienter også patienter fra dele af Vejle og Ribe amter. Til dette hospital hører Hvedholm plejehjem med plads til ca. 120 patienter. Til statshospitalet i Århus, der kan modtage godt 700 patienter, kommer de indlagte fra Århus, Skanderborg, Randers og Ålborg amter foruden fra Samsø. Til hospitalet er knyttet en særlig børnepsykiatrisk afdeling til 56 børn fra områderne vest for Storebælt. Hospitalet driver endvidere to plejehjem for kvinder (Råmosegård og Randers) og et for mænd, nemlig Dalstrup plejehjem.

Endelig kan det om statshospitalet i Viborg oplyses, at det kan tage henvend 900 patienter fra Viborg, Hjørring, Thisted og Ringkøbing amter. Også dette hospital driver et plejehjem for ca. 90 kvinder, nemlig Visborggård plejehjem.

Efter genforeningen blev der i Nordslesvig oprettet to hospitaler for sindssyge. Ved lov af 10. sept. 1920 blev der givet bemyndigelse til opførelse af et statshospital i Vedsted syd for Ribe med plads til ca. 240 patienter fra Ribe og Tønder amter. Ved lov af 1. juni 1929 oprettedes endvidere på det tidligere hertugelige Augustenborg slot et statshospital for ca. 470 patienter, fortrinsvis fra Haderslev, Åbenrå og Sønderborg amter, men også i nogen udstrækning fra Tønder, Vejle og Ribe amter.

Til afløsning af loven af 1921 om overbestyrelsen af statens sindssygehospitaler gennemførtes 30. april 1960 en lov, som fastslog, at det oprettede direktorat for statens hospitalsvæsen for sindslidende fortsat skulle opretholdes. Direktoratet havde en forpligtelse til at forelægge sundhedsstyrelsen alle sager af sundhedsmæssig art og endvidere at tage stilling til indkomne klager over forholdene på statshospitalerne. En nydannelse var et af indenrigsministeren udpeget tilsynsråd, hvori der skulle sidde repræsentanter for de partier, som var repræsenteret i finansudvalget foruden en repræsentant for sundhedsstyrelsen. Valget af medlemmer gjaldt for 4 år. Tilsynsrådet skulle have forelagt alle almindelige spørgsmål om statshospitalerne og skulle ligeledes behandle de indkomne klager. Endelig pålagdes det rådet at aflægge de enkelte hospitaler et besøg for at kunne holde sig underrettet om forholdene på disse. Indenrigsministeren bemyndigedes iøvrigt til i fornødent omfang at fastsætte bestemmelser vedr. hospitalsadministrationen, herunder om hospitalernes virkeområder m.v. samt om forhold vedr. patienternes ophold på hospitalerne. Den nye lov trådte i kraft 1. maj 1960.

Post- og telegrafvæsenet samt Danmarks radio

Som indledning skal fastslås, at der i årene 1919-70 er sket en rivende teknisk udvikling, som på forskellige områder har ændret dagligdagen for det personale, som er knyttet til post- og telegrafvæsenet samt den almindelige telefонтjeneste.⁷¹ En væsentlig del af postbesørgelsen, og det gælder især den udenlandske, går nu ad luftvejen, og de tidligere manuelt betjente telefoncentraler er nedlagt. Man kan nu på sit eget telefonapparat dreje sig frem til ikke blot alle indenrigske telefoner, men også til et stigende antal udenlandske telefonabonnenter. Den moderne radiofoni har endvidere revolutioneret den tidligere telegraftjeneste, og over hele landet kan der modtages både radio- og fjernsynsudsendelser. En nærmere redegørelse herfor falder udenfor denne fremstilling, som først og fremmest har til formål at redegøre for de administrative forhold.

1. Post- og telegrafvæsenet

Gennem hele perioden har post- og telegrafvæsenet sorteret under ministeriet for offentlige arbejder. Ved periodens begyndelse fandtes der direkte under ministeriet et generaldirektorat for postvæsenet, medens en direktør varetog den daglige ledelse af telegrafvæsenet. Ved lov af 25. febr. 1925 fik telegrafvæsenet egen generaldirektør, og ved lov af 30. maj 1927 blev post- og telegrafvæsenet samlet under een generaldirektør med direkte referat til ministeren.

En nyskabelse indenfor postvæsenet i denne periode var oprettelsen i 1920 af postgirokontoret, som med årene gennemgik en rivende udvikling. Offentlighedens brug af post- og telegrafvæsenets almindelige service var også stærkt stigende gennem hele perioden, og eksisterende posthuse og telegrafstationer måtte udbygges og moderniseres. Postvæsenet blev med tiden også mere og mere motoriseret. Den daglige postombæring til private foregik dog stadig enten til fods eller pr. cykel.

Postforretningerne for København og nærmeste omegn varetoges som tidligere af en overpostmester, under hvem en række særlige postkontorer sorterede, såsom avispostkontoret og Københavns luft-havns postkontor. Indenfor overpostmesterens embedsområde fandtes endvidere 34 distriktspostkontorer og 52 såkaldte indleveringspostkontorer, alle administreret af en postmester med assistance af et større eller mindre underordnet postpersonale. Under overpostmesteren sorterede desuden hovedtelegrafkontoret i København samt rigs-telefonkontoret og Lyngby radios telegramkontor.

Udenfor hovedstadsområdet førtes i 1970 det overordnede tilsyn med postvæsenet af 4 overpostinspektører med hver sit geografisk afgrænsede område. De pågældende embedsmænd havde deres kontorer henholdsvis i Roskilde, Fredericia, Århus og Ålborg. Ved siden af disse distriktschefer fandtes et særligt embede som overtelegrafinspektør med kontor i København og 3 ingeniørdistrikter henholdsvis i København, Åbenrå og Århus, ledet af såkaldte distriktsingeniører. Med årene havde man endvidere fået oprettet en række særlige virksomheder såsom et laboratorium og forskellige tekniske værksteder. Af post- og telegrafkontorer udenfor hovedstadsområdet fandtes i 1970 ca. 190. I de større købstæder var oprettet særlige telegrafkontorer under ledelse af en telegrafbestyrer, medens de andre postkontorer i byerne og i ländistrikterne varetog både de postale og telegrafiske forretninger. I større købstæder kunne man ligesom i Københavnsområdet have forskellige indleveringskontorer, i provinsen betegnet postekspeditioner. Sådanne ekspeditioner lededes af en postforvalter. Til de mange lokale postembeder var desuden normeret et større eller mindre antal underordnede posttjenestemænd. Det samlede postpersonale udgjorde i finansåret 1969/70 ialt 23.765 personer, heraf 14.733 tjenestemænd.

Telefonvæsenet blev nu som før drevet dels af staten, dels af private koncessionerede selskaber. Københavns telefonselskab virkede indenfor Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, det fynske kommunale telefonselskab betjente Fyn med underliggende øer, Jysk telefonselskab virkede indenfor Nørrejylland, og Samsø havde sit eget telefonselskab. På Møn og i Nordslesvig blev telefonnettet drevet af staten. Udenlandske telefonsamtaler ekspederedes altid tidligere af rigs-telefonen, men også her kunne man lidt efter lidt selv dreje sig frem til den ønskede udenlandske abonnent.

2. Danmarks radio

En nydannelse indenfor perioden var oprettelsen af Statsradiofonien, senere kaldet Danmarks radio. De første radioudsendelser fandt sted i 1922, og i 1925 overtog staten midlertidigt radioudsendelserne. 13. marts 1926 gennemførtes den første lov om radiospredning. Ministeren for offentlige arbejder bemyndigedes til at oprette en central station for statens radiospredning og de fornødne lokalstationer. Udgifterne hertil skulle dækkes af den såkaldte radiospredningsfond, som fik sine indtægter ved en licensafgift. Til at lede virksomheden nedsattes et radioråd, udpeget af ministeren, som også omfattede repræsentanter for eksisterende lytterorganisationer. Generaldirektoratet for telegrafvæsenet opførte og administrerede de fornødne radiostationer. I 1927 opførtes radiostationen i Kalundborg, og i 1929 begyndte man også at sende fra en station i Herstedvester. Skamlebæk radiostation og senere Herstedvester var specielt anlagt for kortbølgeudsendelserne. Senere opførtes lokale sendere i Skive, Ålborg, Esbjerg og Tønder, og sidst i rækken kom Bornholm. Der oprettedes ligeledes med tiden lokale radiostudier til udsendelse af foredrag.

11. juni 1959 udkom en ny lov om radiospredning, som fastslog, at Danmarks radio var en selvstændig offentlig institution med eneret på radiospredning omfattende såvel radiofoni som fjernsyn. De fornødne tekniske anlæg oprettedes fortsat af generaldirektoratet for post- og telegrafvæsenet, som fik udgifterne refunderet af Danmarks radio. Generaldirektoratet var fast repræsenteret i radiorådet. Danmarks radio sorterede nu under undervisningsministeriet og overgik senere til ministeriet for kulturelle anliggender. Institutionen lededes af det såkaldte radioråd, som blandt sine medlemmer talte både repræsentanter for lytterorganisationer og for de politiske partier, som havde sæde i finansudvalget. Den daglige ledelse blev forestået af en generaldirektør, under hvem der sorterede de såkaldte programdirektører og programchefer for de enkelte afdelinger. Med tiden fik man 3 forskellige radioprogrammer, kaldet 1, 2 og 3. I 1950 påbegyndte man de første fjernsynsudsendelser, og i 1953 vedtog radioråd og folketing, at hele landet lidt efter lidt skulle dækkes af fjernsynet. Også på dette område kom Bornholm med som den sidste landsdel. Fjernsynets oprettelse medførte en udvidelse af den daglige administration. Der udnævntes en særlig programdirektør for fjernsynet, som under sig havde en række programchefer for de enkelte usen-

delsesafdelinger. Statsradiofonien havde hidtil haft sit hovedsæde i Rosenørns allé i København. Specielt til brug for fjernsynet opførtes TV-byen i Gyngemosen (Gladsaxe kommune). Inden 1970 var man så småt igang med at opbygge en provinsradio i tilknytning til Danmarks radio, og man havde ansat særlige lokale programledere i Århus, Næstved, Rønne, Ålborg og Åbenrå. I 1970 fandtes der over hele riget ialt ca. 1,5 mill. registrerede radiolyttere og fjernsynsseere.

Vej- og jernbanevæsenet samt luftfarten

Den stigende anvendelse af motorkøretøjer både til person- og godsbeholdning har i årene efter 1919 krævet en omfattende modernisering af allerede eksisterende landeveje og bygning af store og gennemgående motorveje. Der er endvidere i periodens løb anlagt store og kostbare broer. Motoriseringen kom godt igang i mellemkrigstiden, men stagnerede under den tyske besættelse. Efter 1945 varede det ikke længe, førend de opklodsede biler påny kom i drift, og antallet af motorkøretøjer steg kraftigt fra år til år. Det gælder både antallet af private personbiler, busser og lastvogne.

1. Vejevæsenet

I hele perioden har det øverste tilsyn med vejevæsenet sorteret under ministeriet for offentlige arbejder. Til at begynde med blev vejsagerne behandlet i et af ministeriets ekspeditionskontorer, men fra 1. april 1949 oprettedes et særligt vejdirektorat under ledelse af en direktør. Til direktoratet knyttedes et betydeligt personale bestående både af jurister og navnlig af ingeniører. Under vejdirektoratet hører et særligt jysk motorvejskontor i Viby J og et tilsvarende vestsjællandsk kontor i Næstved. Allerede i 1927 havde staten oprettet et særligt vejlaboratorium, hvortil knyttedes adskillige ingeniører. Som tilsynsførende med laboratoriet virker siden 1950 et tilsynsråd, sammensat af teknikere og kommunalfolk.

Medens vejbygning og vedligeholdelse af veje tidligere i første række påhvilede de kommunale myndigheder, har statsmagten i de seneste menneskealder mere og mere engageret sig i vejbyggeriet, som for en væsentlig del nu finansieres gennem motorafgifterne. I finansåret 1969/70 indkom der ca. 3,6 milliarder kr. i diverse motorafgifter. Af dette beløb fik kommunerne refunderet ca. 813 millioner kr. for afholdte regnskabsmæssige vejjudgifter, medens staten anvendte ca. 2,8 milliarder kr. til forskellige vejformål.

Der blev indenfor perioden gennemført følgende større vejlove. 29. marts 1957 udkom loven om bestyrelsen af de offentlige veje, som på en række afgørende punkter videreførte den hidtil gældende vejlovgivning. Det var fortsat således, at det var overdraget amtsråd, byråd og sogneråd at vedligeholde og udbygge det eksisterende vejnet, dog under en skærpet kontrol af de centrale myndigheder, som kunne pålægge de kommunale råd at foretage ønskede udbedringer. De offentlige veje blev inddelt i 3 grupper, nemlig hovedlandeveje, landeveje og biveje. Hovedlandevejene var de veje, som betjente landets fjerntrafik. Landevejene inddeltes i 3 undergrupper, alt efter deres betydning for den mere lokale trafik og deres færdselsmæssige betydning. Til bivejene, opdelt i to grupper, henførtes de for lokaltrafikken mest betydende veje. Hovedlandeveje og landeveje bestyredes af amtsråd og byråd, bivejene af sognerådene. Et nyt vejregister over alle offentlige veje skulle snarest tilvejebringes. Til at bistå ministeriet med administrationen af de eksisterende veje skulle der udpeges et særligt vejnævn bestående af 16 medlemmer. Ministeriet udpegede de to, af hvilke den ene skulle fungere som nævnets formand. De andre medlemmer valgtes af forskellige ministerier, af de samvirkende kommunale organisationer og af den af ministeriet godkendte organisation af motorkørende. Det pålagdes endelig de kommunale myndigheder indenfor en 20-årig frist at drage omsorg for, at alle offentlige vejarealer blev udskilt af matriklen som sådanne.

I et særligt kapitel indeholdtes de fremtidige bestemmelser om afståelse af de fornødne arealer til nye vejanlæg eller udvidelser af eksisterende veje, herunder de fornødne arealer til anlæggelse af parkeringspladser og materialepladser. Ejerne af de afståede arealer havde krav på erstatning, og denne blev fastsat af specielle taksationskommissioner. En taksationskommissions virkeområde var normalt amtsråds kredsen, men ministeren kunne opdele en amtsråds kreds i flere områder, hver underlagt sin taksationskommission. En sådan kommission bestod af 3 medlemmer og havde som formand en underrettsdommer. De øvrige medlemmer blev udtaget af en liste over personer, valgt på 8 år af amtsrådet og de indenfor amtsråds kredsen beliggende købstæders kommunalbestyrelser. Det var overladt amtmanden at udtage 2 personer af denne liste til at bistå underrettsdommeren ved taksationens gennemførelse. Kendelser, afsagt af disse kommissioner, kunne appelleres til såkaldte overtaksationskommissioner,

af hvilke der blev oprettet 7. 3 havde de jyske amter som virkeområde, 1 de fynske og 3 amterne på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Også overtaksationskommissionerne bestod af 3 medlemmer. Formanden skulle opfylde betingelserne for at blive landsdommer, og de menige medlemmer skulle tages af en liste over personer, valgt af amtsrådene og købstæderne. Om medlemmerne af de forskellige taksationskommissioner hed det i loven, at de skulle have behørig indsigt i ejendomsvurdering. Samtlige udgifter vedr. taksationsforretningerne afholdtes af statskassen, incl. faste vederlag til formanden og honorar og rejsegodtgørelser til medlemmerne.

31. maj 1963 og 25. marts 1970 gennemførtes en særlig lovgivning vedr. hovedlandevejene. Den væsentligste nye bestemmelse var, at det for fremtiden ved lov skulle bestemmes, hvilke nye hovedlandeveje, der skulle udbygges, hvilke bestående veje der skulle omklassificeres til hovedlandeveje, og hvilke hovedlandevejsstrækninger som skulle anlægges eller udbygges til motorveje. Når ikke andet var bestemt ved lov, skulle samtlige udgifter ved disse vejanlæg afholdes af vejfonden, hvilket vil sige af staten. Udførelsen af de fornødne arbejder kunne ske i samarbejde med de eksisterende kommunale vejmyndigheder, men ministeren var også bemyndiget til at træffe anden beslutning. Navnlig med hensyn til anlæg og drift af motorvejene gav de pågældende love ministeren en udstrakt myndighed.

I takt med gennemførelsen af de mange nye vejanlæg opførtes adskillige store broanlæg, som i høj grad bidrog til at lette landevejstrafikken og forbinde de enkelte landsdele. I 1935 kunne man tage Lillebæltsbroen i brug, og i 1937 blev Sjælland forbundet med Falster ved indvielsen af Storstrømsbroen. Af andre af periodens store broanlæg kan nævnes broerne fra Ålborg over Limfjorden, over Alssund (1930), Odesund (1938), Vildsund (1939), Aggersund (1942) og Ulvsund (1943).

2. Jernbanevæsenet

I mellemkrigstiden mærkede statsbanerne og også de mange privatbaner en stigende konkurrence fra den stærkt ekspanderende motortrafik, både hvad angår person- og godstrafik. Flere svagt benyttede statsbanelinier måtte nedlægges, og det samme var tilfældet med flere privatdrevne banestrækninger. Også de fra Preussertiden eksisterende

småbaner i Nordslesvig, som med deres snoede linjeføring havde bragt de mange landbosamfund i kontakt med købstæderne, måtte indstille driften.

Fra statsbanernes side gjorde man i løbet af 1930'erne en kraftanstrengelse for at tage konkurrencen op med den voksende biltrafik og for at gøre såvel person- som godstrafikken mere tiltrækkende for kunderne. Man fik hurtigere tog ved overgang fra damplokomotiver til dieseldrevne maskiner, man indførte de såkaldte lyntog, og man indskrænkede de 3 gamle vognklasser til 2 og gjorde den nye fællesklasse mere komfortabel. Man byggede fortsat større og mere hurtiggående færger, og anlæggelsen af flere af de store og moderne broer medførte, at man kunne nedlægge visse gamle færgeforbindelser såsom Striboverfarten og færgen mellem Sjælland og Orehoved på Falster. Man forsøgte også at tage konkurrencen op med de private buslinier og oprettede lidt efter lidt egen busdrift. De særlige forhold under besættelsesårene gav i begyndelsen øget beskæftigelse for statsbanerne, da den almindelige motortrafik i stor udstrækning gik istå, men i besættelsestidens sidste periode måtte også statsbanerne indskrænke driften på grund af svigtende brændselstilførsler. Desuden medførte disse år en kraftig nedslidning af materiellet. Et stort fornyelsesarbejde måtte derfor igangsættes efter 1945. Overgangen fra dampdrift til moderne motordrift blev lidt efter lidt gennemført, og vognparken blev moderniseret. Der anlagdes flere strækninger med dobbeltspor, og en elektrificering af visse linier blev påbegyndt. Man tog også for alvor konkurrencen op med de private buslinier, og der nedsattes i 1950 under ministeriet for offentlige arbejder et særligt landsnævn vedr. omnibus- og fragtmandskørsel, hvorigennem staten kunne gøre sine interesser stærkere gældende overfor de private bus- og lastbilselskaber.

Fra gammel tid havde trafikken mellem Danmark og det sydlige udland gået via ruten Gedser-Warnemünde. Ved krigsafslutningen i 1945 kom Warnemünde til at ligge i den sovjetrussiske zone, som i 1949 blev til den selvstændige tyske demokratiske republik (DDR). Der oprettedes derfor kort efter krigen en ny færgerute til Forbundsrepublikken, som gik fra Gedser til Grossenbrode/Kai nord for Lübeck. Færgetrafikken Gedser-Warnemünde opretholdtes dog, men i begrænset omfang. Der var imidlertid både i Danmark og i Forbundsrepublikken et stærkt ønske om at få oprettet en kortere forbindelse,

og i samarbejde med de tyske forbundsbaner anlagdes den såkaldte »fugleflugtlinie« mellem en nybygget Rødby færgehavn og Puttgarden på nordspidsen af Fehmern. Denne nye jernbaneforbindelse åbnedes i 1964, og i tilslutning hertil anlagdes en motorvejstrækning over Lolland. Til afvikling af den stærkt voksende automobiltrafik over Storebælt åbnedes i 1967 en særlig automobiloverfart mellem Halsskov nord for Korsør og Knudshoved på Fyn. Den noget besværlige færgefart mellem Mommark på Als og Fåborg blev lettet ved oprettelsen af den mere bekvemme forbindelse mellem Bøjden på Fyn og Fynshav på Als. I tilslutning til denne nye overfart er de tilstødende landeveje blevet udbygget og moderniseret.

1. april 1969 vedtoges en ny lov om statsbanernes styrelse. Den øverste ledelse ligger fortsat i en generaldirektørs hånd både med hensyn til driften og forberedelse og gennemførelse af nyanlæg. Foruden de egentlige jernbanelinier forvalter han også de dermed forbundne automobil-, færge- og skibsforbindelser. Som departementschef står han direkte under ministeren for offentlige arbejder. Den nye lov påbød oprettelsen af et jernbaneråd på 15 medlemmer med den opgave at udtale sig om spørgsmål af principiel betydning for statsbanerne. I rådet sidder bl.a. 8 folketingsmedlemmer og repræsentanter for forskellige tjenestemandorganisationer. Generaldirektoratet er opdelt i forskellige afdelinger og virksomheder såsom værksteder, et særligt laboratorium og en række rejsebureauer. Udenfor København findes et centralværksted i Århus og et værksted i Nyborg. Desuden eksisterer der et særligt salgskontor for godstransport i Århus. Selve driftsledelsen sorterer under to distriktschefer, hvoraf den ene har kontor i København og forvalter trafikken på Sjælland, Lolland-Falster og Samsø, og den anden i Århus med et embedsområde omfattende Fyn og Jylland. Under distriktscheferne hører trafikinspektører og trafikkontrollører foruden den store gruppe af stationsforstandere, stationsmestre og et stort underordnet personale. I middeltal kan det samlede antal af personale i finansåret 1969/70 opgives til godt 24.000.

I 1970 udgjorde statsbanenettet ca. 2.300 km, fordelt med 14 jernbanestrækninger på Sjælland og Lolland-Falster og 19 på Fyn og i Jylland. Man opretholdt desuden færgeforbindelserne mellem Korsør og Nyborg med den særlige automobilfærge Halsskov-Knudshoved, Helsingør-Helsingborg, Sallingsund, Kalundborg-Århus, Bøjden-Fynshav, København-Malmø, Gedser-Warnemünde og Rødby-Putt-

garden. Af privatbaner fandtes der endnu i 1970 13 baner på Sjælland, 1 på Bornholm, 2 på Lolland-Falster og 13 i Nørrejylland.

Fra 1. okt. 1964 gennemførtes en ny lov af 4. juni 1964 om fremgangsmåden ved ekspropriation, som fastlagde de nærmere regler for ekspropriation af fast ejendom for staten eller for de koncessionerede selskaber, og som ophævede en lang række tidligere love om grundafståelser til vej- og jernbaneanlæg. I henhold til denne lov er der nedsat 3 taksationskommissioner, en for Sjælland m.m., en for Fyn og det sydlige Jylland og en for Nordjylland. Et fælles sekretariat findes i ministeriet for offentlige arbejder.

3. Luftfarten

En nyskabelse på trafikvæsenets område i denne periode var etablering af en moderne lufttrafik. I 1918 havde man oprettet det privatrejede danske luftfartsselskab, som 1. aug. 1946 indgik i det nyoprettede skandinaviske luftfartsselskab, kaldet SAS. Til at begynde med medførte de første primitive flyvninger udelukkende passagerer. Med udviklingen af stedse større og større maskiner kunne man efterhånden også modtage såkaldt luftpost, og sidst i rækken kom en stigende mængde af gods.

4. okt. 1919 gennemførtes den første lov om benyttelse af luftfartøjer, som bemyndigede ministeren for offentlige arbejder til at give tilladelse til benyttelse af luftfartøjer over dansk territorium. Der kunne ligeledes gives koncessioner til erhvervsmæssig luftfart og anlæggelse af flyvepladser og lufthavne. Til at bistå ministeren ved gennemførelsen af denne lov nedsattes en særlig luftfartskommission. Dens første opgave blev at tage initiativ til ekspropriation af de fornødne arealer ved Kastrup på Amager til anlæggelse af en flyveplads, og 1. april 1925 kunne trafikken åbnes på Kastrup. I det første virksomhedsår ekspederedes ca. 5.000 passagerer. Kastrup var udelukkende en civil lufthavn, som ejedes af staten.

I løbet af perioden udfærdigedes en række særlige love om de forskellige luftfartsproblemer, herunder registrering af luftfartøjer, udstedelse af luftdygtighedsbevis, transport af personer og gods m.m. Loven af 1919 fulgtes op af en ny lov af 5. maj 1923, og senere udkom love af 7. maj 1937 og 10. juni 1960. Til nærmere at administrere denne lovgivning oprettedes fra 1937 et særligt luftfartsdirektorat

under ministeriet for offentlige arbejder, med årene udbygget med et talstærkt personale. Under direktoratet hører den særlige flyveleder-, flyveradio- og flyvevejrtjeneste.

I årene efter 1945 er Kastrup lufthavn blevet kraftigt udbygget i flere etaper og indtager med alle sine faciliteter pladsen blandt de store internationale lufthavne. Lufthavnens største kunde er SAS, som har gjort Kastrup til centrum for et vidtspændende nordisk og internationalt rutenet. Ved siden af SAS har en lang række internationale luftfartsselskaber truffet aftale om benyttelsen af lufthavnen. I 1969 foretoges der ialt 144.815 starter og landinger på Kastrup, og i samme år ekspederedes der ca. 5,8 millioner passagerer.

Med årene fik provinsen også lufthavne. Allerede før krigens udbrud i 1939 havde man åbnet Ålborg lufthavn, som under den tyske besættelse blev stærkt udvidet af den tyske værnemagt. Til de ældre lufthavne hørte endvidere Esbjerg, Odense og Rønne. Senere er der anlagt lufthavne i Tirstrup, Billund, Karup, Skrydstrup, Stauning og Sønderborg. Alle de nævnte lufthavne var i drift i 1970. Til de hyppigst benyttede, set på basis af ekspederede passagerer, hørte i rækkefølge Ålborg, Tirstrup, Billund og Rønne.

Lods-, fyr- og redningsvæsenet

Lodsvæsenet videreførtes i perioden 1919-70 som en institution under forsvarsministeriet. Lodsvæsenet bestyredes af en lodsdirektør, hvortil udpegedes en søofficer. Hans næstkommanderende førte titel af lodsinspektør. Kontoret lå i København.

13. maj 1964, bekendtgjort 29. juli 1964, udkom en lov om lodsvæsenet, som fastslog, at det var lodsdirektørens opgave at føre tilsyn med samtlige lodserier og våge over, at lodspersonalet på forsvarlig vis udførte den dem pålagte tjeneste. Det var endvidere direktøren, der ansatte lodserne. Ved de større lodserier, herunder København, skulle ministeren beskikke en af lodserne som lodskaptajn med pligt til at bestyre lodseriet. Disse havde dog også pligt til at deltage aktivt i lodseriet og i den almindelige vagttjeneste. Ved andre lodserier, hvor der var ansat mere end een lods, kunne lodsdirektøren beskikke en af disse som lodsformand, og han havde iøvrigt samme pligter som en lodskaptajn. Foruden at udføre almindelig lodstjeneste var lodserne forpligtet til at bistå karantæne- og toldvæsenet. De skulle endvidere medvirke til overholdelse af gældende regler for skibsfartens betrygning og udføre speciel melde- og udkigtjeneste. Loven indeholdt særlige kapitler om lodsningen, dens betaling og betalingens fordeling mellem lodserne. I lovens kapitel 5 indeholdtes bestemmelser om farvandenens afmærkning og tilsynet hermed. Generelt fastsloges det, at det var ministerens opgave at bestemme, på hvilken måde denne kontrol med afmærkningen skulle finde sted. Med hensyn til de indre danske farvande kunne det pålægges lodserne mod betaling at anskaffe, udlægge og tilse disse afmærkninger. Loven åbnede endelig mulighed for, at lodserierne kunne få indflydelse på bestyrelsen af deres egne anliggender. Det skete ved nedsættelsen af et såkaldt lodsråd, hvori lodserierne var repræsenteret med 3 medlemmer. Lodsrådet var rådgiver for ministeren i sager vedr. antallet af lodser ved de enkelte lodserier, oprettelse og nedlæggelse af lodserier samt forflyttelse af lodser. Rådet havde også mulighed for at udtale sig om lodsernes økonomiske stilling.

Med hensyn til fyrvæsenet foretoges ingen ændringer i administrationen, og der blev heller ikke i årene 1919-70 gennemført ny lovgivning vedr. dette specielle område. Den øverste administrative ledelse lå fortsat i fyrdirektoratet, som sorterede under forsvarsministeren. Som fyrdirektør fungerede en højere søofficer. Fyrdirektoratet var organiseret i en ekspeditionsafdeling og en særlig teknisk tjeneste. Under direktoratets administration stod driften af et antal inspektions-skibe, de faste fyr under ledelse af en fyrmester og et mindre antal fyrskibe. Af fyrmesterstillinger fandtes ved periodens udgang 23, de fleste stationeret i Øresund, Bælterne og Smålandsfarvandet. Af fyrskibe var over halvdelen udlagt i Kattegat.

Heller ikke i redningsvæsenets administration skete der større ændringer i årene efter 1919, og der gennemførtes heller ingen ny lovgivning. Redningsvæsenet, som ligeledes sorterede under forsvarsministeriet, administreredes fra et kontor i København, under ledelse af en bestyrer. De lokale redningsstationer lå fortsat tættest langs Nørrejylland vestkyst fra Esbjerg i syd og til Skagen i nord. I 1970 drejede det sig om ikke mindre end 33 af ialt 50 stationer. Også Bornholm var ret tæt besat med stationer, nemlig 6, hvortil kan føjes redningsstationen på Christiansø. I Nordslesvig indrettedes en station i Havneby på Rømø.

Skov- og klitvæsenet

Statsskovene administreredes gennem hele perioden 1919-70 centralt af direktoratet for statsskovbruget, underlagt landbrugsministeriet. En særlig afdeling af direktoratet var den såkaldte skovregulering, ledet af en skovtaksator, med den opgave at udarbejde de fornødne driftsplaner for statsskovdistrikterne og i den forbindelse udfærdige de fornødne skovkort.

11. maj 1935 gennemførtes en ny skovlov, hvis bestemmelser nærmere udformedes i en instruks af 4. okt. 1935. Lovens hovedformål var at fastslå de nærmere betingelser for fredskovpligt, således som denne var formuleret i den gamle lov af 1805. Loven indførte desuden et nøjere tilsyn med de private skove. Landet inddeltes i tilsynskredse, og det overlodes de stedlige skovridere og overklitfogeder at udøve dette tilsyn. Endvidere nedsattes i henhold til loven af 1935 et særligt skovnævn med landbrugsministeriets departementschef som formand, med den opgave at tage stilling til de af de tilsynsførende rejste sager.

Ved genforeningen overtog statsskovdirektoratet også de statslige nordslesvigske skove, som inddeltes i distrikter under en skovriders ledelse. I 1970 fandtes der ialt 30 skovriderdistrikter, hvoraf de 12 lå på Sjælland, 1 på henholdsvis Falster og Bornholm, 11 i Nørrejylland og 5 i Sønderjylland, nemlig Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Gråsten og Lindet skovdistrikter. De fleste distrikter omfattede fra 1.500-3.000 ha. To af dem, nemlig Tisvilde-Frederiksværk og Klosterheden (Nørrejylland) førte tilsyn med ikke mindre end 6.689 og 6.290 ha. Det mindste af skovdistrikterne var det på Falster, som kun omfattede 685 ha. Skovrideren ved Frederiksborg skovdistrikt fungerede foruden som skovrider også som kgl. jægermester ved statsskovene. Med hensyn til Sorø akademis skove virkede statsskovdirektøren fra 1911 som overinspektør. Under ham sorterede i denne egenskab to skovridere med hver sit distrikt.

Også tilsynet med sandflugtens dæmpning og træplantningerne i

klitterne videreførtes stort set, således som dette arbejde var blevet organiseret i perioden før 1919. Overledelsen lå hos overklitinspektøren indtil 1961, da en ny lov af 25. marts 1961 indførte et klitdirektorat under landbrugsministeriet. Det gamle embede som overklitinspektør ændredes til et embede som klitdirektør. I modsætning til de fleste andre direktorater under centraladministrationen havde dette sit faste sæde midt i det område, som det var udset til at forvalte. I 1970 havde direktoratet sit kontor i Vejers i Vestjylland.

Loven af 1961 indeholdt i sit 1. kapitel de nærmere regler for de fredede strækninger og deres sikring. Der kunne på finansloven optages de fornødne bevillinger til erhvervelse af nye klitarealer, som herefter blev fredet. Dette medførte, at samtlige beplantningsarbejder bestredes af staten. Klitmyndigheden fik ret til at træffe nærmere bestemmelser om offentlighedens adgang til de fredede arealer, og den kunne ligeledes pålægge private grundejere at gennemføre fornødne beplantninger af de områder, som var truet af sandflugt.

Klitdirektøren havde det overordnede tilsyn med lovens gennemførelse, og det påhvilede ham at udarbejde årlige overslag over nødvendige sikringsforanstaltninger. Hans embedsområde var fortsat de 4 nørrejyske amter, og efter genforeningen i 1920 lagdes også øen Rømø ind under hans myndighed. Hans nærmeste medarbejdere var 3 kgl. udnævnte overklitfogeder, med hver sit distrikt. Én administrerede klitterne i Hjørring amt, en anden klitterne i Thisted amt og den tredje klitterne i Ringkøbing, Ribe og Tønder amter (Rømø). Til de enkelte plantager var knyttet særlige plantører. De tidligere oprettede lokale sandflugtskommissioner under overklitfogedens ledelse opretholdtes stadig. Kommissionerne udpegede nu som før en række lokale klitfogeder, som førte det daglige tilsyn med klitterne indenfor deres kommunale område. Udgifterne til sandflugtskommissionernes virksomhed og til de fornødne arbejder betaltes med 5/6 af statskassen og 1/6 af den stedlige kommunalforvaltning. Loven af 1961 indeholdt endelig en række bestemmelser om bøder for overtrædelse af sandflugtsbestemmelserne. I områderne udenfor Vestjylland var det fortsat amtsrådene, som varetog det overordnede tilsyn med bekæmpelsen af sandflugten under landbrugsministeriets overtilsyn. Antallet af lokale klitfogeder varierede fra amt til amt. I Hjørring amt fandtes 16, i Thisted amt 17, i Ringkøbing amt 24 og i Ribe amt 11. Klitten på Rømø overvågedes af en enkelt klitfoged.

Vandbygningsvæsenet

Også efter 1919 er – under ledelse af vandbygningsdirektøren og hans medarbejdere – de statslige havne blevet kraftigt udbygget. Således påbegyndtes i 1919 i henhold til lov af 31. marts 1917 bygningen af havneanlægget ved Hirtshals, og i 1920 overtog staten ved lov af 28. juni 1920 Årø Sund havn i Nordslesvig. 1924 og 1935 anlagdes fiskerihavne i Hvide Sande og i Torsminde i Ringkøbing amt, i henhold til love af 29. marts 1924 og 17. juni 1929. Ved lov af 18. maj 1960 påbegyndtes opførelsen af en fiskerihavn på Rømø, som senere fik færgefart til den vesttyske ø Sild. Det største moderne havnebyggeri var dog koncentreret om Hanstholm havn. Arbejdet påbegyndtes allerede i 1917, men blev standset på grund af de store omkostninger. En ny lov af 29. april 1960 muliggjorde, at arbejdet kunne genoptages, og fra slutningen af 1960'erne kunne havnen delvis tages i brug. De fleste af de eksisterende statshavne er anlagt af hensyn til fiskeriet, men flere af dem tjener også vigtige eksportformål. Det gælder først og fremmest havnen i Esbjerg. Adskillige af havnene er desuden med tiden blevet vigtige færgehavne, og efterkrigstidens voldsomme automobiltilvækst har i høj grad befordret denne udvikling.

Statshavnene administreres centralt af vandbygningsvæsenet. Ved de større havne er indsat særlige havneråd bestående af 5 medlemmer, hvoraf ministeriet beskikker de 3 og den lokale kommunalbestyrelse de 2 medlemmer. Disse havne er kun underlagt centralstyrelsen med hensyn til nyanlæg og udvidelser. Som regel har vandbygningsvæsenets forskellige distriktsingeniører sæde i havnerådene. I de mindre havne er indsat en bestyrelse, i hvilken vandbygningsdirektøren fører forsædet. Under henholdsvis råd og bestyrelse hører en række underordnede embeds- og bestillingsmænd. Vandbygningsvæsenet fører endvidere tilsyn med alle kommunale og private havne, medens statsbanefærganlæg er vandbygningsvæsenet uvedkommende.

Under vandbygningsvæsenet hører endvidere en række sluseanlæg. I 1908-09 havde man forsøgt at gennemgrave Holmsland klit for at skaffe forbindelse mellem Vesterhavet og Ringkøbing fjord. Gennemskæringen lykkedes først, da man ved lov af 29. marts 1924 havde fået bygget de fornødne sluseanlæg. Da arbejdet var afsluttet 1929-30, kunne man gå igang med at bygge Hvide Sande fiskerihavn (se ovenfor), som med tiden har udviklet sig til landets 5. største fiskerihavn. Vandbygningsdirektøren er formand for den særlige slusebestyrelse. Der er desuden nedsat et særligt sluseudvalg, og en af distriktsingeniørerne fører tilsynet. Nordligere i Ringkøbing amt anlagdes i henhold til lov af 17. juni 1929 et sluseanlæg ved Torsminde, således at der sikredes forbindelse mellem Nissum fjord og Vesterhavet. Også dette anlæg har en bestyrelse med vandbygningsdirektøren som formand, medens en af distriktsingeniørerne fører tilsynet.

Vandbygningsvæsenet har også den opgave at føre tilsyn med de eksisterende digeanlæg og de lokale bestyrelser af disse, en opgave der er blevet væsentligt forøget, siden grænsen i 1920 flyttedes mod syd. Digebestyrelserne vælges dels af de respektive amtsråd dels af de interesserede lodsejere. Det tekniske tilsyn føres af vandbygningsvæsenets distriktsingeniører. Formændene for de forskellige digelav benævnes i Sønderjylland digegrever. I forbindelse med digeanlæggene forestår vandbygningsvæsenet også gennemførelsen af forskellige kystsikringsanlæg. En særlig lov om kystsikring gennemførtes 12. juni 1922. Såfremt der opstår et lokalt ønske om at få foretaget foranstaltninger på kysten imod angreb fra havet, undersøger en landvæsenkommission forholdene, og kræves der foranstaltninger udenfor kystlinien, forelægges planerne vandbygningsvæsenet.

Udskrivningsvæsenet

Administrationen af udskrivningsvæsenet videreførtes i årene efter 1919 efter de samme linier, som havde været gældende i den foregående periode. Efter genforeningen oprettedes en 7. udskrivningskreds i Sønderborg omfattende de sønderjyske amter. Til denne kreds henlagdes senere fra 4. udskrivningskreds Ribe og Vejle amter. Medens stillingen som udskrivningschef ved periodens begyndelse fortrinvis var besat med officerer, blev dette senere undtagelsen. 11. juni 1954 gennemførtes en ny værnepligtslov, og fra 1956 ophørte man med at indføre de værnepligtige i protokoller for fremtidig at registrere dem på kort. Optagelse i lægdsrullen finder idag sted i det år, hvor den værnepligtige fylder 17 år. Loven af 1954 indførte desuden et centralt værnepligtsråd under ledelse af en landsdommer eller højesteretsdommer og med repræsentanter for folketinget og de implicerede ministerier. Nævnet har til opgave at tage stilling til klager fra værnepligtige, som er blevet udelukket fra militærtjeneste eller fremsætter ønske om fritagelse og udsættelse med aftjeningen af værnepligt. Gennem hele perioden har udskrivningsvæsenet hørt under indenrigsministeriets ressort.

Allerede ved lov af 13. dec. 1917 havde forsvarsministeriet fået gennemført, at værnepligtige, som af samvittighedsgrunde ikke mente at kunne aftjene deres værnepligt, i stedet for kunne henvises til civilt arbejde i 20 måneder. Efter 1919 gik administrationen af denne opgave over til indenrigsministeriet, og ved en ny lov af 20. maj 1933 nedsattes den civile værnepligtiges tjenestetid til 15 måneder. Man har oprettet særlige lejre for militærnægtere, og i 1970 var følgende lejre i funktion, nemlig i Gribskov, i Kompedal og i Karsemose.

Om hvervet som mønstringsbestyrer se s. 490f.

Diverse lokale nævn, kommissioner, råd og udvalg m.m.

Det har været karakteristisk for årene 1919-70, at der under de forskellige fagministerier er blevet udskilt forskellige sagområder, hvis administration er blevet henlagt under et direktorats ledelse. En ikke ringe del af disse direktorater har med årene fået tillagt forskellige lokale kommissioner, råd og udvalg, som har forestået den lokale administration af de sagområder, som direktoraterne beskæftigede sig med. I disse lokale administrative organer har ikke blot siddet lokalembedsmænd som dommere og politimestre, men også kommunalbestyrelsesmedlemmer og i nogen udstrækning også lokale personer, som ellers ikke varetog en offentlig funktion. I det følgende skal gives en kort oversigt over denne specielle afdeling af »lokaladministrationen«, ordnet efter de fagministerier, som det pågældende sagområde var henlagt under. Endvidere er i denne oversigt medtaget en omtale af enkelte, ret fåtallige grupper af »lokalembedsmænd«.

1. Under finansministeriet

Der er gennem årene under finansministeriet oprettet et stort antal nævn, nedsat i forbindelse med lovgivningen ang. forskellige forbrugsafgifter. Medlemmer af disse er først og fremmest dommere samt embedsmænd fra finansministeriet. Man møder også forskellige erhvervsrepræsentanter i disse nævn, men ingen af disse har fået en lokal underbygning.

6. juli 1957 udkom imidlertid en ny lov om omsætningsafgift af motorkøretøjer m.v., og i denne lovs § 12 indeholdtes nærmere regler om nedsættelse af vurderingsnævn. Disses opgave bestod i vurdering af brugte motorkøretøjer, og hvert nævn var sammensat af 3 af finansministeriet beskikkede personer for et tidsrum af 3 år. Som formænd udpegedes en distriktstoldchef, medens det ene medlem var foreslået af hovedorganisationerne af automobilejere og det andet skulle være teknisk kyndig. Foruden det københavnske vurderings-

nævn, fandtes der et vurderingsnævn for Sjælland m.v. (ligeledes med kontor i hovedstaden) samt vurderingsnævn med sæde i Odense, Århus og Ålborg.

Ved lov af 3. juni 1967 bemyndigedes finansministeren til at oprette amtsskatteråd og indenfor hver amtsrådsreds mindst eet amtsskatteinspektorat. Amtsskatterådet skulle bestå af formændene for amtets skatteråd samt amtsskatteinspektørerne i amtsskattekredsen. De skulle medvirke til en effektiv og ensartet ligning i kredsen. Amtsskatteinspektoratet skulle føre tilsyn med ansættelsen af indkomst og formue og endvidere varetage amtsstuernes tidligere forretninger. Indtil 1970 var der kun oprettet et enkelt amtsskatteinspektorat, nemlig i Sorø.

2. Under justitsministeriet

Under justitsministeriets færdsels- og motorforvaltning fandtes bl.a. statens biltilsyn, sammensat af et antal ingeniører. I henhold til færdselsloven af 27. juni 1961 tog justitsministeriet ved en bkg. af 24. marts 1966 om registrering af motorkøretøjer initiativet til et centralregister af motorkøretøjer for hele landet, og der fastsattes nærmere regler for registreringen. Denne registrering forudsatte et syn af motorkøretøjet, udført af de af justitsministeriet udpegede bilinspektører. Til at varetage dette hverv beskikkedes enten civilingeniører eller ingeniører, og der udpegedes som regel en bilinspektør i samtlige politikredse. Enkelte politikredse kunne dog være fælles om en bilinspektør. Endvidere nedsattes i henhold til en bkg. af 21. nov. 1966 7 lokale udvalg til afholdelse af kørelærprøver. En politimester var formand for disse udvalg, og det enkelte udvalg omfattede et større eller mindre antal politikredse.

Igennem årene var der gennemført flere love vedr. brandvæsenet i købstæder og sognekommuner, foranlediget af den tekniske udvikling indenfor området. 10. juni 1960 udkom en ny lov om brandvæsenet, som videreførte og moderniserede de gældende bestemmelser. Det blev endnu engang fastslået, at det påhvilede samtlige kommuner at opretholde et brandvæsen og eventuelt en udrykningstjeneste. Kommunalbestyrelsen havde den øverste ledelse af brandvæsenet, og i købstæderne varetog særlige brandkommissioner dette hverv. For hver kommune skulle der udarbejdes en brandvedtægt, som skulle

stadfæstes af amtmanden. En sognekommune skulle deles i såkaldte brandkredse, ledet af en lokal brandfoged. I hver kommune skulle kommunalbestyrelsen endvidere udnævne en brandinspektør, som skulle beklæde posten i 6 år. Hans vederlag fastsattes af justitsministeriet, efter at de centrale kommunale organisationer var blevet hørt. Kommunalbestyrelsen antog det menige brandmandskab, og loven krævede afholdelse af et fast antal øvelser hvert år. Justitsministeriet kunne bestemme, at brandinspektører og andet kvalificeret mandskab skulle gennemgå en særlig uddannelse. Loven fastslog endvidere, at justitsministeriet havde det øverste tilsyn. I sognekommunerne førte den stedlige politimester et vist tilsyn, og iøvrigt udpegede justitsministeriet et antal distriktsbrandinspektører, til at bistå ved tilsynet og i det hele taget være rådgivende for kommunerne. Endelig oprettedes der et centralt brandråd på 7 medlemmer, til hvilket de centrale kommunale organisationer hver udpegede et medlem. Brandrådet havde først og fremmest rådgivende myndighed. Ved lov af 26. maj 1965 oprettedes en central brandskole for brandinspektører og andet kvalificeret brandmandskab. På det lokale plan kunne der arrangeres særlige kurser. Inden udgangen af perioden gennemførtes en ny lov om brandvæsenet af 30. april 1969, som stort set videreførte den gældende lovgivning. I 1970 fandtes der 7 distriktsbrandinspektører, som havde delt amterne imellem sig. De havde kontor i henholdsvis København, Næstved, Odense, Silkeborg, Herning, Ålborg og Kolding.

3. Under indenrigsministeriet

Allerede i mellemkrigstiden var der ved et par lejligheder gennemført en lovgivning, som tog sigte på at beskytte befolkningen mod følgerne af luftangreb. En sådan lov gennemførtes 11. maj 1935 og revideredes ved lov af 29. april 1938. Det pålagdes de kommunale myndigheder i samråd med politiet at udarbejde planer for evakuering og indretning af beskyttelsesrum. Under den tyske besættelse 1940-45 udvidedes bestemmelserne om civilt beredskab. Værnepligtige, som ikke var indkaldt til tjeneste, skulle indenfor en periode af 10 år forpligte sig til at lade sig uddanne til deltagelse i det civile beredskab.

Efter befrielsen oprettedes ved lov af 1. april 1949 et mere udbygget civilforsvar under indenrigsministeriets overtilsyn og administre-

ret af den såkaldte civilforsvarsstyrelse. Denne havde til opgave under civilforsvarsdirektørens ledelse at organisere og opretholde de statslige civilforsvarsforanstaltninger, herunder det særlige civilforsvarskorps. De hidtil bestående CBU-kolonner indkorporeredes i civilforsvarskorpset, hvis mandskab benævnedes CF-pligtige. For udskrivning og indkaldelse i korpset skulle de nærmere regler fastsættes efter forhandling med forsvarsministeren. Til korpset kunne indtil videre indkaldes 1200 mand årligt, og også frivilligt kvindeligt mandskab kunne komme til at gøre tjeneste. Der oprettedes en særlig civilforsvarsskole, og korpset organiseredes i 3 brigader med hver 3 kolonner.

Indenfor politikredsen virkede politimesteren som civilforsvarschef i nært samarbejde med de kommunale myndigheder. I de enkelte kommuner skulle der udpeges en civilforsvarskommission med borgmesteren eller sognerådsformanden som formand. Det var disse kommissioners opgave i første række at organisere den fornødne hjælpe-tjeneste og føre tilsyn med de særlige bedrifts- og villaværn, som man regnede med blev oprettet på frivillig basis. Endvidere førte kommissionen tilsyn med de offentlige beskyttelsesrum og foranstaltningerne til reservevandforsyningen. Det blev endvidere pålagt sygehusene at forberede de fornødne planer til at behandle syge og tilskadekomne under krigsforhold. Som led i beredskabet gennemførtes ved lov af 27. maj 1950 en række bygningsmæssige forskrifter, bl.a. vedrørende brandsikre etageadskillelser. Også den almindelige lov om civilforsvaret måtte ved flere lejligheder udbygges og moderniseres, senest ved lovekendtgørelse af 1. april 1962.

4. Under boligministeriet

I 1947 oprettedes et særligt ministerium for byggeri og boligvæsen, hvortil man henlagde de særlige bolig- og bygningssager, som hidtil stort set havde sorteret under indenrigsministeriet. Fra 1950-55 fungerede en fælles indenrigs- og boligminister, men fra 12. sept. 1955 udskiltes boligdepartementet på ny fra indenrigsministeriet, og siden har der eksisteret et særligt boligministerium, hvis sagområde er blevet ganske betydeligt udvidet i tiden frem mod 1970. På det tidspunkt var ministeriet organiseret i 7 ekspeditionskontorer foruden det særlige statsbyggekantor, som atter var opdelt i en arkitektafde-

ling, en afdeling for byggeri med offentlig støtte og en afdeling for statsbyggearbejder. Under arkitektafdelingen var henlagt statens centrale tegningsarkiv.

Ved flere lejligheder var det også i årene efter 1919 kommet under debat, om man skulle ophæve de fra gammel tid eksisterende embeder som kgl. bygningsinspektører.⁷² Embederne er imidlertid blevet opretholdt, men fra tid til anden har man ændret de enkelte bygningsinspektørers embedsområder, bl.a. også som følge af genforeningen. De kgl. bygningsinspektører varetager fortsat vedligeholdelsesarbejder ved de kgl. slotte og palæer, de ministerielle bygninger og en lang række andre statsbygninger, ligesom de fører tilsyn med en række ældre kirkebygninger. Endvidere planlægger de og gennemfører ny- og ombygninger for staten. De er fortsat honorarlønnede, og de hørte i 1970 ind under ministeriets 4. ekspeditionskontor. De havde naturligvis også et nært samarbejde med statsbyggekontoret. I 1970 fandtes der 7 kgl. bygningsinspektører, hvoraf de 3 havde deres tegnestue i henholdsvis Odense, Frederikshavn og Århus. De øvrige boede i Københavnsområdet. En enkelt af dem havde intet særligt distrikt, men virkede som rådgivende arkitekt med særlige opgaver. Ved de forskellige slotte og palæer var ansat slots- eller palæforvaltere. Hertil anvendtes ofte officerer, men også andre tjenestemænd såsom amt-mænd, bygningsinspektører eller gartnere kunne komme i betragtning.

De såkaldte kgl. haver er underlagt det centrale inspektorat for de kgl. haver, som ligeledes henhører under boligministeriet og ledes af en haveinspektør. Det lokale tilsyn varetages af slotsgartnere eller almindelige gartnere.

Under boligministeriet sorterer endvidere administrationen af lovgivningen om byplaner og byudviklingsplaner. Med hensyn til disse sagområder er der fra tid til anden gennemført ny lovgivning. Om byplaner blev der allerede 18. april 1925 vedtaget en særlig lov, som senere flere gange er ændret, se fx. bkg. af lov om byplaner af 9. maj 1962. Det påhviler de enkelte kommunalbestyrelser at udarbejde byplaner, som, efter at de har været forelagt offentligheden til udtalelse og er blevet endeligt vedtaget i kommunalbestyrelsen, skal godkendes af boligministeriet. Ministeriet kan også pålægge en kommune at udarbejde en byplan. Planen indeholdes i en vedtægt, som nærmere bestemmer fx. veje og torves anlæggelse samt de enkelte bebyg-

gelsers udformning og størrelse. Der er i loven taget højde for, at værdifulde gamle gadeanlæg og gamle bydeles særpræg kan blive bevaret. På landet og på købstædernes markjorder kan der på samme måde udarbejdes specielle markplaner. Inden planerne godkendes af ministeriet, forelægges de det særlige byplannævn, hvoraf der findes to afdelinger, en for hovedstadsområdet og en for provinsen, med henholdsvis 14 og 9 medlemmer. I nævnene sidder bl.a. repræsentanter for de store kommunale organisationer. Når byplanen er endelig godkendt, skal dens indhold tinglæses på de forskellige ejendomme, som berøres af planen.

Desuden er gennemført en særlig lovgivning om byudvikling. Den tilsigter at fastsætte nærmere bestemmelser om, på hvilke arealer, der må finde bymæssig bebyggelse sted (inderzone), på hvilke arealer der kan gives tilladelse til anlæggelse af haver med senere bebyggelse for øje (mellemszoner), og hvilke arealer der helt skal friholdes for bymæssig bebyggelse (yderzoner). Med hensyn til lovgivningen på dette område henvises til bkg. af lov om regulering af bymæssige bebyggelser af 1. juli 1965.

Til at udarbejde de fornødne byudviklingsplaner har ministeren nedsat særlige udvalg, kaldet byudviklingsudvalgene. Som regel er amtmanden udpeget til formand, og udvalget består iøvrigt af et skiftende antal medlemmer fra 13-25, afpasset efter størrelsen af det område, indenfor hvilket udvalget skal arbejde. I udvalgene sidder et betydeligt antal kommunalbestyrelsesmedlemmer, kommunale tjenestemænd og interesserede borgere. Medlemmerne beskikkes af ministeren efter indstilling af de interesserede kommunalbestyrelser. De af udvalgene udarbejdede planer forelægges det såkaldte byplanudvalg til godkendelse, inden de søges gennemført ved særlig lov. I henhold til lov af 17. maj 1961 om byplanlægning af Køge bugt-området nedsattes 10. aug. 1961 et særligt planlægningsudvalg, udelukkende sammensat af kommunalbestyrelsesmedlemmer. En række særlige sagkyndige var udpeget som medlemmer, men uden stemmeret.

Som omtalt foran s. 453 havde kommunalbestyrelserne i henhold til byggeloven fået tildelt såkaldt bygningsmyndighed, og i bkg. af byggelov for købstæderne og landet af 8. maj 1968 blev det i § 53 fastsat, at der i hver landsretskreds skulle findes en reguleringskommission bestående af to af landsretten og to af boligministeren udpegede medlemmer med indsigt i byplans- og bygningsforhold. I hver enkelt

sag, som forelagdes kommissionen, skulle endvidere et medlem af den stedlige kommunalbestyrelse deltage, og det var også en forudsætning, at han havde praktisk kendskab til sagområdet. Kommissionerne havde til opgave at tage stilling i sager, hvor bygningsmyndigheden ønskede at se bort fra eksisterende servitutter, og hvor der kunne blive tale om at udbetale erstatning til den ejer, som hidtil havde nydt godt af servituten, samt fastsætte en eventuel godtgørelse.

Igennem perioden var der også blevet gennemført en omfattende lovgivning vedr. indretning af bygninger bestemt til beboelse eller ophold for mennesker. I kommuner med over 15.000 indbyggere udførtes tilsynet af en af kommunalbestyrelsen udpeget boligkommission på 11 medlemmer, hvoraf de to var valgt efter indstilling af henholdsvis de større grundejer- og lejerforeninger i kommunen. I mindre kommuner varetoges boligtilsynet af sundhedskommissionen. I henhold til bkg. af lov om boligtilsyn af 20. juni 1969 § 5 oprettedes et boligtilsynsråd for hver landsretskreds. Medicinaldirektøren var formand for tilsynsrådet i østre landsretskreds, medens en læge med bolighygiejnisk sagkundskab skulle fungere som formand i vestre landsretskreds. De pågældende råd bestod endvidere af to dommere i den pågældende landsretskreds, udpeget af højesteretspræsidenten, og to af boligministeren valgte, hvoraf den ene skulle være arkitekt eller bygningsingeniør og den anden en bygningshåndværker. Endelig skulle boligministeren i samråd med justitsministeren udpege et medlem med brandmæssig sagkundskab. De pågældende råd var ankenmyndighed i sager, afgjort af de lokale boligtilsyn.

5. Under socialministeriet

Socialministeriet var også et af periodens nye ministerier. Det oprettedes første gang ved dannelsen af den socialdemokratiske regering i 1924 og overtog først og fremmest de sociale sager, som hidtil var blevet forvaltet af indenrigsministeriet samt fra justitsministeriet sager vedr. tilsynet med den offentlige børneopdragelse, herunder værgerådsinstitutionerne. Også andre sociale sager, som hidtil havde sorteret under undervisnings- og finansministeriet, bl.a. tilståelse af invalideunderstøttelser, overgik til socialministeriet. Efter udnævnelsen af ministeriet Madsen-Mygdal i 1926 nedlagdes socialministeriet, men genoprettedes påny i foråret 1929, da Th. Stauning dannede sit 2. mi-

nisterium. Det har siden eksisteret som selvstændigt ministerium og er blevet kraftigt udbygget, først og fremmest som en følge af socialreformen af 1933 og dens senere udbygning. Også på lokalt plan har dette medført administrative nydannelser.

Med hensyn til administrationen af lovgivningen om ulykkesforsikring, sygekassevæsenet og invalideforsørgelsen er der oprettet centrale institutioner under ministeriet, som ikke nærmere skal omtales i nærværende fremstilling. 29. marts 1924 gennemførtes imidlertid en særlig lov om forsørgelse af sønderjyske militære invalider og deres efterladte. Administrationen af denne lov overdroges et særligt invalidenævn, med kontor i Sønderborg. Det bestod til at begynde med af 3 af finansministeren udpegede medlemmer, hvoraf den ene skulle bringes i forslag af »Foreningen for krigsbeskadede og faldnes efterladte«. Fra nævnet kunne der appelleres til invaliderådet i København, hvis kendelser var endelige. Loven om det sønderjyske invalidenævn er senest blevet reguleret ved lov af 17. dec. 1965, invaliderådet ved lov af 31. marts 1949. I Sønderhav indrettedes et særligt rekreationshjem for sønderjyske krigsinvalider, som overvågedes af et særligt tilsynsråd med den sønderjyske stiftamtmand som formand.

25. maj 1956 gennemførtes ved lov, som havde til formål at træffe foranstaltninger til hjælp for erhvervshæmmede personer, den såkaldte revalidering. Loven udbyggedes i de følgende år, og der oprettedes under socialministeriet et særligt direktorat for revalidering og forsorg. I henhold til lov af 29. april 1960 om revalidering beskikkedes på amtsplan et amtsrevalideringsudvalg, hvis medlemmer dels var udpeget af amtets kommunalbestyrelser, dels repræsentanter for LO og Dansk arbejdsgiverforening foruden af de samvirkende invalideorganisationer og amtets sygehusoverlæger. Det var udvalgets opgave at virke for en samordning af revalideringsarbejdet indenfor amtet. Desuden bemyndigedes socialministeren til at oprette lokale revalideringscentre under ledelse af en revalideringschef. I 1970 eksisterede der 12 sådanne centre omfattende et eller flere amter. Til revalideringscenterne knyttedes desuden en eller flere lægelige rådgivere. Revalideringschefen arbejdede under ansvar overfor amtsrevalideringsudvalget, og han skulle i det hele taget bistå de centrale myndigheder med lovens administration. Centrene varetog navnlig sager vedr. enkeltpersoner, og det var pålagt dem at optage samarbejde med den offentlige arbejdsanvisning.

Fra 1905 havde der i København eksisteret private foreninger, hvis formål var at støtte ulykkeligt stillede mødre. I 1924 sluttede foreningerne sig sammen under navnet »Mødrehjælpen«, og ved lov af 15. marts 1939 blev det pålagt det offentlige at oprette såkaldte mødrehjælpsinstitutioner, som kunne give svangre kvinder personlig, social og juridisk bistand samt hjælpe dem økonomisk og lægeligt under svangerskabet samt stå til rådighed ved forsørgelsen af det forventede barn (adoption). I de følgende år suppleredes den oprindelige lov med ændringer og tilføjelser, som sammenfattedes i bkg. af 24. aug. 1956 af lov om mødrehjælpsinstitutioner. Foruden institutionen i København, som også omfattede Københavns og Frederiksborg amter, oprettedes tilsvarende institutioner i Holbæk, Nykøbing F, Rønne, Odense, Ålborg, Århus, Randers, Viborg, Holstebro, Vejle, Esbjerg og Sønderborg. De enkelte institutioner lededes af en bestyrelse, udpeget bl.a. af de lokale kommunalbestyrelser og af eventuelt eksisterende foreninger med særlig interesse for dette arbejde. Det var udtrykkeligt fastslået i loven, at man skulle tilstræbe, at en del af bestyrelsesmedlemmerne var kvinder. Et særligt tilsynsråd under ledelse af en af socialministeren udpeget formand og iøvrigt bestående af 13 medlemmer havde til opgave at følge de enkelte institutioners arbejde og at udtale sig om principielle spørgsmål.

Et af socialministeriets sagområder, som har været genstand for en nærmest eksplosiv udvikling, var den offentlige børneforsorg. Indtil socialreformens gennemførelse virkede den i 1905 oprettede værgerådsinstitution. Den afløstes nu af de nye børneværn (se lov om offentlig forsorg 20. maj 1933 afsnit II §§ 83ff.), som atter var opdelt i 3 afdelinger, nemlig 1) tilsyn med børn, 2) forebyggende foranstaltninger og 3) opdragelse og forsørgelse af børn udenfor deres hjem. På det lokale plan var det til at begynde med kommunernes socialudvalg, som varetog dette sagområde. Senere lagdes det i hænderne på det særlige børne- og ungdomsværn, i hvilket socialudvalgets formand altid skulle være medlem, medens de øvrige medlemmer udpegedes af kommunalbestyrelsen blandt de af kommunens beboere, som måtte antages at have indsigt i børne- og ungdomsforsorg. I større kommuner kunne der indrettes flere børneværnskredse. I loven var det udtrykkeligt sagt, at disse værn skulle bestå af både mænd og kvinder. I visse sager, fx. bortfjernelse af et barn fra hjemmet, skulle den stedlige underretsdommer tiltræde børne- og ungdomsværnet, og værnet

kunne også anmode om pædagogisk-psykologisk konsulentbistand. Endelig kunne den lokale embedslæge hidkaldes. På det centrale plan administreredes lovgivningen dels af landsnævnet for børne- og ungdomsforsorg, som først og fremmest virkede som klageinstans, dels af et særligt direktorat. Navnlig det sidste var normeret med et talstærkt personale. Direktoratet har overtaget de hverv, som tidligere varetoget af overværgerådet og overinspektoratet for opdragelsesanstalterne, og de mange nye opgaver som den moderne børnelovgivning har taget initiativet til. Generelt sagt fører direktoratet tilsyn og yder vejledning til de kommunale børneværn og påser, at der findes de nødvendige institutioner samt fører det driftsøkonomiske tilsyn med disse.

I lov af 4. juni 1964 samledes de indtil da gældende bestemmelser om børneforsorg, og loven trådte i kraft 1. april 1965. I dens 13. kapitel var optaget bestemmelser om oprettelse og drift af børne- og ungdomshjem, som var en væsentlig side af den moderne børneforsorg. Hjem for børn kunne af socialministeren anerkendes som tilskudsberettigede, når det drejede sig om spædbørnshjem, børnehjem til ophold af kortere eller længere varighed, observationshjem til tidsbegrænset iagttagelse, skolehjem for børn som trængte til særlig støtte med hensyn til undervisning og opdragelse, herunder svagt begavede og sent udviklede børn, behandlingshjem for børn hvis adfærd krævede en særlig indgående psykologisk-pædagogisk behandling og hjem med andre særlige formål. Som tilskudsberettigede opregnede loven endvidere følgende hjem for unge, nemlig ungdomshjem til ophold af kortere eller længere varighed, observationshjem til tidsbegrænset iagttagelse, behandlingshjem for unge, hvis adfærd krævede en særlig indgående psykologisk-pædagogisk behandling, ungdomspensionater for unge, som havde behov for særlig støtte under uddannelse eller erhvervsmæssig tilpasning, og hjem med andre særlige opgaver. De nævnte børne- og ungdomshjem kunne enten drives af staten eller være oprettet som selvejende institutioner, af kommuner og af anerkendte foreninger for børne- og ungdomsforsorg. En forudsætning for godkendelse var, at leder, vedtægt og lokaler var godkendt af socialministeren, og at det lokale børne- og ungdomsværn havde støttet andragendet. Der fandtes i 1970 kun enkelte statsinstitutioner på dette område, nemlig statsungdomshjemmet Bråskovgård for unge mænd i alderen 16-21 år, statsungdomshjemmet Bøgholm, som var et

behandlingshjem for unge piger i alderen 16-21 år, statsungdomshjemmet Skibbyhøj for unge mænd i alderen 16-18 år, statsungdomshjemmet Sølager pr. Hundested indrettet som behandlingshjem for unge mænd i alderen 16-21 år, hvis udvikling ikke stod mål med det normale, og statsskolehjemmet Bøgildgård pr. Kjellerup som modtog unge mænd i alderen 13-18 år. Alle øvrige børne- og ungdomshjem var enten kommunale eller oprettet på privat initiativ, og de lå spredt over hele landet. Af ikke-statslige børne- og ungdomshjem fandtes der i 1970 42 særlige spædbørnshjem og ca. 200 andre børnehjem. For unge mænd fandtes 14 hjem og 15 ungdomspensioner. For unge kvinder var de tilsvarende tal 12 og 5. For unge kvinder fandtes desuden 6 institutioner med andre opgaver end de normale, hvilket vil sige, at det var mødre- og spædbørnshjem. Endelig var der oprettet 7 fælles ungdomspensioner for både mænd og kvinder.

6. Under arbejdsministeriet

Ved ministeriet Hedtofts udnævnelse i nov. 1947 oprettedes det særlige arbejdsministerium med et sagområde, som tidligere først og fremmest havde hørt under socialministeriet. Også dette ministerium har siden sin oprettelse undergået en kraftig udbygning.

Allerede ved lov af 11. nov. 1940 var der blevet gennemført bestemmelser om imødegåelse af ungdomsarbejdsløsheden ved oprettelsen af særlige ungdomslejre. Efter besættelsesårene gik man videre. I første række forsøgte man at skaffe praktisk arbejde. Var dette umuligt, prøvede man at hjælpe ungdommen ved at indrette arbejdstekniske ungdomsskoler og ved at arrangere kortere kurser, således at deltagerne kunne få en bedre arbejdsmæssig uddannelse. Dette søgtes udbygget ved lov af 18. maj 1960 om erhvervsmæssig uddannelse af ikke-faglærte arbejdere. Ministeriet nedsatte et centralt uddannelsesråd og pålagde arbejdsgivere og arbejderorganisationerne at nedsætte brancheråd, navnlig indenfor de arbejdsområder, som i væsentlig grad beskæftigede ufaglært arbejdskraft. Loven åbnede mulighed for statstilskud til kommuner og selvejende institutioner, som ville løse denne opgave. Også staten gik aktivt ind, idet man oprettede to arbejdstekniske ungdomsskoler i Klosterheden pr. Linde og i Stensbæk pr. Arnum. Endvidere drev staten 8 specialarbejderskoler, hvor arbejdsmænd og specialarbejdere kunne få en 3-ugers praktisk-teknisk

uddannelse i fx. bygningsarbejde, svejsning, kloakering og anvendelse af større entreprenørmaskiner.

I de nærmeste år efter 1919 var der ved flere lejligheder blevet lovgivet om arbejderbeskyttelse indenfor industri og håndværk. 11. juni 1954 udkom en ny samlet lov om arbejderbeskyttelse, som tog sigte på beskæftigede indenfor industri, håndværk, bygge- og anlægsvirksomhed, laboratorier, transportvirksomhed, herunder lastning og losning, samt lager- og pakhusarbejde. I særlige love af samme dato blev der lovgivet om arbejderbeskyttelse indenfor handel- og kontorvirksomhed samt indenfor land- og skovbrug samt gartneri. Der var altså tale om en ganske betydelig udvidelse af begrebet arbejderbeskyttelse. Den almindelige administration af denne udvidede lovgivning henlagdes til direktoratet for arbejdstilsynet, til hvilket der knyttedes et teknisk og et lægeligt tilsynspersonale samt et laboratorium. Landet var som hidtil inddelt i tilsynskredse, som fortsat havde en fabrikinpektør som chef, men nu bistået af et større eller mindre antal civilingeniører og inspektører. I 1970 fandtes der udenfor København 25 tilsynskredse omfattende en eller flere politikredse eller dele af sådanne. Det geografiske omfang af en kreds blev fastsat af ministeren og kunne naturligvis ændres. Et påbud pålagt af en tilsynskreds kunne indankes for direktoratet for arbejdstilsynet og eventuelt til ministeren, som kunne forelægge sagen for det særlige arbejdsråd, ligeledes organiseret i henhold til loven af 11. juni 1954.

Foruden det statsligt organiserede tilsyn fandtes der også et kommunalt tilsyn, som udøvedes af en såkaldt maskinsynsmand eller hans stedfortræder. Hvervet var et borgerligt ombud. Udenfor København skulle samtlige kommuner vælge en maskinsynsmand, som i henhold til en af ministeren udfærdiget instruks havde pligt til regelmæssigt at syne visse maskiner, og han stod som sådan under et vist tilsyn af fabrikinpektøren.

Også efter 1954 gennemførtes forskellige love om almindelig arbejderbeskyttelse, senest lov af 13. juni 1968 (se bkg. af 4. juli 1968 af lov om almindelig arbejderbeskyttelse).

Under arbejdsministeriet sorterede endvidere arbejdsdirektoratet, hvorunder var henlagt spørgsmål om arbejdsformidling, arbejdsløshedsforsikring, lærlingeforhold, erhvervsvejledning, ind- og udvandring samt revalidering. På det lokale plan administrerede de såkaldte arbejdsformidlingskontorer disse sager. Af sådanne kontorer eksis-

sterede der i 1970 29, fordelt over hele landet, og med en arbejdsformidlingschef som leder. Den seneste lovgivning på dette område var lov af 13. juni 1968.

7. Under handelsministeriet

Siden 1920 var der ved forskellige lejligheder gennemført lovgivning vedr. tilsyn med skibe, og 28. marts 1951 kom der en ny lov. Administrationen af denne var centralt henlagt under direktoratet for statens skibstilsyn, normeret med et antal overskibs- og skibsinspektører. Lokalt var der organiseret 3 provinsinspektorater under ledelse af en inspektoratsleder, og med assistance af et større eller mindre antal skibsinspektører. I 1970 fandtes der et inspektorat for Sjælland med kontor i København, et inspektorat for Fyn med sæde i Svendborg og et inspektorat for Jylland med kontor i Ålborg. Ingen af de under skibstilsynet hørende tjenestemænd måtte have tilknytning til rederi- eller skibsbygningsvirksomhed, og de synsforretninger, de var pligtige at foretage med visse mellemrum, bestod dels i et fuldstændigt syn af hele skibet (hovedsyn), dels et delvist eftersyn (kontrolsyn), dels en undersøgelse og opmåling til afsættelse af lastelinier (fribordssyn). Når fartøjet kunne erklæres sødygtigt, udstedtes et certifikat. Kunne et sådant ikke udfærdiges, kunne skibet tilbageholdes. En sådan foranstaltning kunne af enten skibsfører eller reder indankes for overskibstilsynet, med en højesteretsdommer som formand og et antal medlemmer, udpeget af sø- og handelsretten i København.

31. marts 1937 var der udkommet en lov om forhyring og mønstring af skibsmandskab, som bemyndigede ministeren til ved en kgl. anordning at bestemme, hvor i riget der skulle oprettes statslige forhyringskontorer. Disse skulle være behjælpelige med at tilvejebringe skibsmandskab, og efter anmodning af reder eller skibsfører var kontorerne berettiget til at afslutte overenskomst om forhyring. Kontorerne lededes af såkaldte mønstringsbestyrere. I henhold til kgl. anordning af 7. marts 1938 oprettedes der forhyringskontorer i Ålborg, Århus, Esbjerg og Svendborg. Hvervet som mønstringsbestyrer var i Svendborg, Ålborg, Århus, Sønderborg og Rønne forenet med stillingen som udskrivningschef, medens hvervet i alle andre danske havne var overdraget de tjenestemænd, som varetog toldklareringer. Al mønstring af skibsmandskab skulle foregå for mønstringsbestyre-

ren, der skulle have forelagt en skibsbemandingsliste i to eksemplarer, hvoraf det ene forblev hos mønstringsbestyreren, medens skibsføreren fik det andet tilbage med mønstringskriverens påtegning.

Under handelsministeriet sorterede endelig det særlige direktorat for søfartsuddannelse, som administrerede lov af 15. marts 1967 om søfartsuddannelse. Under direktoratet hørte en særlig eksamenskommission og en række skoler. I 1970 fandtes der navigationsskoler i København, Marstal, Svendborg og på Fanø samt sømandsskoler i Esbjerg, Frederikshavn og Sønderborg. Under direktoratet sorterede også administrationen af statens skoleskib »Danmark« og øvelsesskibet »Navigator«.

8. Under landbrugsministeriet

Landbrugsministeriet har i årene efter 1919 yderligere opbygget flere underordnede institutioner, som på sin side støtter sig til en række lokale udvalg og medarbejdere. I det foregående (se s. 365ff.) er allerede omtalt de mange landvæsenskommissærer. Her skal yderligere omtales følgende lokale institutioner og virksomheder.

28. febr. 1937 udkom en lov om grundforbedring, som åbnede mulighed for optagelse af lån til grundforbedring af ager og eng d.v.s. afvanding, vanding, mergling, kalkning, inddigning og anlæggelse af nykultur af heder og moser. Til at administrere denne lovgivning nedsattes i hver amtsrådsreds et grundforbedringsudvalg på 6 medlemmer, hvoraf ministeriet udpegede formanden og et sagkyndigt medlem. I udvalgene sad desuden repræsentanter for amtsrådsredsens landbrugsorganisationer, for de långivende institutioner samt et medlem repræsenterende arbejderinteresser. Udvalgenes arbejde finansieredes af staten. Lån kunne ydes, når grundforbedringsudvalget havde godkendt de ønskede arbejder. Kontrollen med arbejdet varetoges af en af udvalget og på låntagernes bekostning beskikket sagkyndig. Når arbejdet var afsluttet, besigtigedes det af udvalget, hvorefter et eventuelt restlån kunne udbetales.

Den oprindelige lov om grundforbedring blev senere omarbejdet og udvidet, senest ved lov af 8. juni 1966. I henhold til denne lov kunne der ydes lån og statstilskud på indtil 25 % af en række grundforbedringsarbejder. Godkendelsen afhang fortsat af de lokale grundforbedringsudvalg. Efter loven af 1966 bestod udvalgene af 3 med-

lemmer, hvoraf de to repræsenterede landbruget og var udpeget efter indstilling af amtsråds-kredsens landbo- og husmandsforeninger, og et medlem af arbejderne. Landbrugsministeren beskikkede en formand, og valget gjaldt for en 5-årig periode. Til formand valgtes som regel lokale landbrugere. Flere af dem beklædte også andre offentlige hverv, såsom medlemmer af et amtsråd.

I forbindelse med grundforbedringsarbejdet stod også ønsket om ved afvanding og beskyttelse af lave arealer at bidrage til en øget produktion af korn og foder samt mulighed for at igangsætte arbejder til imødegåelse af den eksisterende arbejdsløshed. 14. nov. 1940 udkom loven om landvinding, som muliggjorde statsstøtte til igangsættelse af landvindingsarbejder. Planer om sådanne skulle udarbejdes lokalt og derefter indsendes til et af landbrugsministeriet nedsat landvindingsudvalg, som efter forhandling med de ovenfor omtalte grundforbedringsudvalg tog stilling til de fremsendte forslag. Også loven om landvinding blev flere gange taget op til fornyelse og udvidelse, senest ved lov af 8. juni 1966. Loven kaldtes nu lov om finansiering af vandløbsregulering m.v. (landvindingsloven), og den tog specielt sigte på at forbedre og sikre afvandings- og kultiveringstilstanden på arealer, som ejedes af flere lodsejere. Nu som før skulle planerne indsendes til landvindingsudvalget, som skulle foretage en åstedsforretning og optage forhandling med den vedkommende kommunalbestyrelse om en eventuel arbejds- og finansieringsplan, som endelig skulle godkendes af landbrugsministeren. Opstod der spørgsmål, som der ikke var taget stilling til i planen, kunne disse forelægges en landvæsenkommission eller landvæsenesnævnet. I henhold til lov af 25. april 1949 har der i hver amtsråds-kreds eksisteret særlige afvandingskommissioner med en stedlig underretsdommer til formand.

I årene efter 1919 gennemførtes forskellige love om bortsalg af jorder i offentligt eje. Det var dels de jorder, som ved lensafløsningen var overgået til staten, dels de tidligere domænegårde i Nordslesvig. Til at administrere denne lovgivning nedsattes i henhold til lov af 4. okt. 1919 § 14 Statens jordlovsudvalg, som med årene desuden fik andre og udvidede opgaver, idet det generelt skulle tage sig af en strukturalisering af landbruget, bidrage til en bedre jordfordeling og medvirke til oprettelse af arbejderboliger på landet samt af mindre landbrug og gartnerier. Under jordlovsudvalget organiseredes et særligt kontor i Tønder til at tage sig af specielt store opgaver i Nordslesvig.

Under kontoret hørte også Manø. Desuden har jordlovsudvalget ligeledes i Tønder oprettet en teknisk afdeling, som beskæftiger sig med tekniske spørgsmål for hele landet, og i Tylstrup findes det såkaldte vildmosetilsyn, der tilser drift og kultivering af jordfondens arealer i Store og Lille vildmose samt i Limfjordsområderne. I Nordslevig findes endvidere en særlig myndighed kaldet »Matrikelvæsenet i de sønderjyske landsdele«, som i 1970 lededes af 3 amtlandinspektører med sæde henholdsvis i Åbenrå, Toftlund og Tønder. Til denne institution er knyttet et større antal landinspektører og matrikelkontrollører og -teknikere. Til at bistå ved den nyeste lovgivning om oprettelse af husmandsbrug og arbejderboliger på landet har landbrugsministeriet nedsat en række særlige kommissioner i de enkelte amtsråds kredse. Som formænd fungerer en lokal gårdejer eller husmand.

Et andet område, som er blevet kraftigt udbygget i årene efter 1919, er Statens plantetilsyn. Allerede i 1914 oprettedes landbrugsministeriets tilsyn med smitsomme plantesygdomme, som i 1946 ændrede navn til »Statens plantetilsyn«. Foruden at træffe foranstaltninger til bekæmpelse af de forskellige plantesygdomme varetager tilsynet også kontrollen med udførsel af kartofler, frugt og grønsager. Der findes i 1970 et hovedkontor i Hellerup under ledelse af en hortonom, og landet er iøvrigt udenfor København inddelt i 5 distrikter under ledelse af en agronom. De pågældende distrikter havde i 1970 deres kontorer i Århus, Herning, Grindsted, Kolding og Odense.

Det under landbrugsministeriet sorterende veterinærdirektorat, der består af en afdeling for bekæmpelse af smitsomme sygdomme blandt husdyr og en anden afdeling for kødkontrol, virker ligeledes på det lokale plan indenfor 5 distriktskredse, som hver ledes af en veterinærinspektør. De forskellige amtsråds kredse er fordelt mellem disse 5 distrikter, og i 1970 havde kredsene deres kontorer i København, Næstved, Odense, Århus og Ålborg. Endvidere bør nævnes Statens serumlaboratorium, som har en særlig afdeling for diagnostiske undersøgelser i Århus og en afdeling for mastitisundersøgelser i Ringsted. På øen Lindholm mellem Sjælland og Møn har staten oprettet et særligt veterinærinstitut for virusforskning, som først og fremmest beskæftiger sig med mund- og klovsyge.

Under landbrugsministeriet hører endvidere en række tilsyns- og kontroludvalg, af hvilke kun statskontrollen med mejeriprodukter og æg skal nævnes, idet der under et hovedkontor i København desuden

findes en række lokale kontroldistrikter og -stationer, som ligeledes har delt de eksisterende amtsråds kredse imellem sig. I 1970 var der således oprettet kontroldistrikter med kontorer i København, Odense, Århus og Vejle, ledet af enten mejeriingeniører eller agronomer. Desuden fandtes der kontrolstationer i Kruså, Padborg, Esbjerg og Ålborg.

For en fuldstændigheds skyld skal endelig omtales, at der under landbrugsministeriet sorterer en række forsøgsgårde og -stationer for plantekultur. Flere af forsøgsinstitutionerne var oprettet på privat initiativ allerede før århundredskiftet. I Hillerød ligger Statens forsøgsgårde »Favrholm« og »Trollesminde« samt Statens forsøgsmejeri.

9. Under fiskeriministeriet

Indtil 1947 behandledes fiskerisager i landbrugsministeriet, idet de dog i en kortere periode havde været henlagt under et andet ministerium (ministeriet for søfart og fiskeri). Ved udnævnelsen af ministeriet Hedtoft i nov. 1947 oprettedes et selvstændigt fiskeriministerium med 2 ekspeditionskontorer. Samtidig nedlagdes det fra den foregående periode eksisterende særlige fiskeridirektorat. Der oprettedes nu en selvstændig fiskerikontrol under ledelse af en fiskeriinspektør, som havde kontor i København. I 1970 fungerede desuden fiskeriinspektører i Esbjerg og Frederikshavn, bistået af et antal fiskerikontrollører. Under fiskeriministeriet sorterer endvidere fiskerikontrolskibet »Havmågen«, havundersøgelsesskibet »Dana« samt de særlige vestjyske redningsskibe »Vestkysten«, »Nordsøen«, »Nordjylland« og »Jens Væver«. Nye love om ferskvands- og saltvandsfiskeriet gennemførtes henholdsvis 23. marts og 26. maj 1965.

23. juni 1956 vedtoges en lov, som ophævede grundejernes gamle ret til fiskeri med ålegårde, som herefter overtoges af staten. Der nedsattes en særlig kommission til at behandle spørgsmål om ophævelse og afløsning af gamle rettigheder samt eventuelt fastsætte størrelsen af en erstatning. Tvistigheder mellem rettighedshavere og fiskere om indholdet og udstrækningen af den særlige ret og om, hvor fiskerne kunne udsætte deres redskaber uden at skade rettighedshavernes fiskeri, kunne indankes for de fra den tidligere periode eksisterende ålegårdsnævn og ålegårds-overnævnet. Ved lov af 12. maj 1965 gennemførtes nye regler for valg af nævn og overnævn. Der skulle i samt-

lige amtsråds kredse, med undtagelse af de sønderjyske og den bornholmske, nedsættes et ålegårdsnævn, hvis formand var udpeget af fiskeriministeren og iøvrigt bestod af 2 af amtsrådet udpegede upar-tiske fiskerikyndige mænd. De pågældende var udpeget for en 5-årig periode. Begæring om en sags behandling indsendtes til formanden, og såfremt der ikke kunne opnås en mindelig overenskomst, afsagde nævnet en kendelse. Overnævnet havde ligeledes en af fiskeriministe-ren udpeget formand og bestod desuden af 2 fiskerikyndige mænd, udpeget af folketinget, men udenfor dets kreds. De pågældende måtte ikke have været udøvere af en afløst ålegårdsret eller særlig fiskeriret. Også overnævnets medlemmer valgtes for en 5-årig periode. Over-nævnet var nu som før en appelinstant, og dens kendelser var ende-lige. Både nævn og overnævn skulle føre protokoller autoriseret af fiskeriministeren.

10. Under ministeriet for kulturelle anliggender

I 1961 oprettedes det særlige kulturministerium, som bl.a. fik over-ladt administrationen af de fredningssager, som tidligere havde sorte-ret under undervisnings- og statsministeriet.

Efter udfærdigelsen af den grundlæggende lov om naturfredning af 10. maj 1917 var der i årene efter 1919 blevet givet supplerende fred-ningslove fx. love af 7. maj 1937, 21. marts 1959 og 18. juni 1969. Samtlige love opretholdt de gamle fredningsmyndigheder, nemlig overfredningsnævnet og de lokale fredningsnævn. Et sådant nævn skulle findes indenfor hver amtsråds kreds med en underretsdommer med interesse for naturfredning som formand. Han beskikkedes af ministeren, men man kunne også udnævne en dommerfuldmægtig. Nævnet havde iøvrigt to medlemmer, nemlig et udpeget af amtsrådet og et andet af den kommunalbestyrelse, på hvis område en frednings-sag var rejst. På Bornholm valgtes begge medlemmer af amtsrådet, og valgene gjaldt for en 4-årig periode. Overfredningsnævnet virkede som ankeinstans for hele landet. Dets formand var ligeledes udpeget af ministeren, og det bestod iøvrigt af 4 folketingsmedlemmer og 2 højesteretsdommere, også valgt på 4 år. I visse sager skulle det såkald-te naturfredningsråd have sagerne forelagt, og spørgsmål om erstat-ning blev forelagt en særlig taksationskommission. Det var pålagt nævnsformændene at føre en af dem selv autoriseret protokol.

Den gejstlige administration

En videreførelse af demokratiseringen indenfor den danske folkekirkens administration, som så småt var begyndt i 1903 med gennemførelsen af loven om menighedsråd, havde længe stået på partiet Venstres program, og da dette parti dannede regering i 1920, var tidspunktet inde til at videreføre demokratiseringen. Det var navnlig J.C. Christensen, der stod som talsmand for denne politik, og han indvilligede i at indtræde i ministeriet Neergaard som kirkeminister, såfremt man ville støtte hans kirkepolitiske program. Medvirkende til at aktualisere problemerne var også, at Nordslesvigs genforening med moderlandet ville medføre en særlig kirkelig lovgivning.

1. Den midlertidige kirkeordning i Nordslesvig

De kirkelige forhold i Nordslesvig ordnedes foreløbig på følgende måde: Biskoppen i Ribe stift konstitueredes som biskop for de sønderjyske landsdele, og han overtog de forretninger, som hidtil var blevet udført af den slesvig-holstenske fællessynode og konsistoriet i Kiel. Sammen med stiftamtmanden i Haderslev varetog han stiftsøvrighedsforretningerne. Man ophævede de tidligere eksisterende provstisynoder og provstisynodeudvalg og konstituerede en række nye provster. Indtil der havde fundet valg sted til nye kirkekollegier og kirkeforstanderskaber (se nedenfor), skulle der nedsættes et udvalg med den konstituerede provst som formand, der skulle overtage de forretninger, som hidtil havde været henlagt til provstisynode og provstisynodeudvalg. Hvor menighederne ønskede det, skulle der finde valg af ny sognepræst sted. Det skete i flere sogne, men ved indgangen til 1921 stod endnu 33 af de nordslesvigske præsteembeder ubesat.

De foreløbige bestemmelser om ordningen af de kirkelige forhold i Nordslesvig indeholdtes i 3 love af 28. juni 1920. Den første lov gav regler for nyvalg af menighedsrepræsentationer til erstatning for de

eksisterende kirkekollegier og kirkeforstanderskaber. Loven indeholdt også et pålæg til de nyvalgte menighedsrepræsentanter om sammen med biskop og provst at gøre indstilling til kirkeministeriet, om kirkesproget skulle være dansk eller tysk, således at der kunne træffes de fornødne bestemmelser, som sikrede mindretallet en kirkebetjening på dets eget sprog. I en særlig lov fastsattes regler for, hvem der kunne virke som sognepræst i Nordslesvig, og man åbnede mulighed for, at kandidater, der havde aflagt teologisk embedsprøve ved tyske universiteter, også kunne komme i betragtning ved ansættelse i et nordslesvigsk præsteembede. Den sidste og tredje lov indførte forskellige danske kirkelige love i Nordslesvig, herunder lov om sognebåndsløsning, om evangelisk-lutherske frimenigheders ret til at benytte kirkerne samt lovgivningen om valgmenigheder. De her omtalte 3 kirkelige love var at betragte som foreløbige, indtil en rigsdag med valgte repræsentanter for Nordslesvig kunne være medbestemmende ved den fremtidige ordning af den danske folkekirkens forhold.

I rigsdagssamlingen 1921/22 forelagde kirkeminister J.C. Christensen sine forskellige kirkelige reformforslag, udformet i ikke mindre end 9 love, som alle kom til at bære datoen 30. juni 1922, og som har løbenumrene 280-88. Disse love dannede grundlaget for den lokale kirkelige administration i perioden 1922-70. Ved forskellige lejligheder udbyggedes og moderniseredes denne lovgivning på specielle områder, men stort set bevarede den sin gyldighed. Med hensyn til landets kirkelige inddeling måtte man imidlertid ved flere lejligheder gribe ind. På alle 3 niveauer af den lokale administration, navnlig på provsti- og sognekaldsplan, måtte man ofte foretage sammenlægninger af eller nyetablering af embeder, hovedsagelig foranlediget af de befolkningsforskydninger, som også fandt sted i årene efter 1919.

2. Biskopper og stifter

I en meget lang periode var der ikke blevet ændret ved den fra fortiden overtagne stiftsinddeling. Den nye kirkelige lovgivning fra 1922 medførte imidlertid oprettelsen af to nye stifter. Af det gamle meget store sjællandske stift udskiltes fra 1. dec. 1922 Roskilde stift med Roskilde som stiftsby og domkirken som stiftskirke. Til Roskilde stift henlagdes samtlige provstier i Gl. Roskilde amt samt Holbæk, Sorø og Præstø amter.

Ved samme lov af 1922 oprettedes endvidere Haderslev stift med Haderslev som stiftsby og med købstadens gamle kirke som domkirke. Til Haderslev stift henlagdes samtlige provstier i Haderslev amt med undtagelse af Tørning len provsti, provstierne i Åbenrå og Sønderborg amter samt de østlige provstier i Vejle amt, som hidtil havde hørt til Ribe stift. Biskoppen i Ribe beholdt de vestlige provstier i Vejle amt og overtog desuden Tørning len provsti og Tønder provsti d.v.s. alle de vestslesvigske sognekald. Ved denne disposition vendte en del gamle vestslesvigske sogne, som før 1864 havde hørt ind under Ribebispen, atter tilbage til denne. På den anden side brød man med Kongeågrænsen, som man ellers havde respekteret, da man efter 1920 fastlagde en række verdslige embedsområder.

Endnu engang foretoges der indenfor perioden 1922-70 en stiftsdeling. Det skete fra 1. jan. 1961, da man i henhold til lov af 10. juni 1960 oprettede Helsingør stift med St. Olai kirke i Helsingør som stiftskirke. Til det nye stift henlagdes provstierne i Frederiksborg amt samt en række sogne i den nordlige del af Københavns kommune. Fra 1. april 1971 tilbageførte man imidlertid disse sogne, som tidligere havde været underlagt Københavns nordvestre provsti og Bispebjerg provsti, til deres gamle stift, som nu fik navneforandring til Københavns stift. Under dette stift sorterede stadig foruden de københavnske provstier, Bornholm, Færøerne og Grønland. Ved lov af 25. februar 1968 oprettedes på Færøerne et embede som vicebiskop. Denne embedsmand beklædte samtidig et embede som sognepræst, og han var at betragte som biskoppens stedlige repræsentant på Færøerne. I henhold til lov af 3. juni 1967 om kirken i Grønland, som fastslog, at denne fortsat skulle være en del af den danske folkekirke og høre ind under Københavns biskop, oprettedes et nyt embede som landsprovst for Grønland. Indehaveren af dette embede udstyredes med mere vidtgående beføjelser end en almindelig provst.

Biskoppernes nærmeste medarbejder og stedfortræder var stiftsprovsten, som samtidig var sognepræst ved domkirken. Da man i 1922 oprettede Roskilde stift, indføjedes det i loven, at de to gamle stillinger som 2. og 3. stiftsprovst i Sjællands stift skulle nedlægges ved lejlighed. Man har senere ændret titlen stiftsprovst til domprovst. Selv om den københavnske biskops embedsområde var blevet betydeligt formindsket, betragtedes indehaveren af embedet stadig som den danske folkekirkes primas, og indenfor den her behandlede pe-

riode fandt bispevielser stadig sted i Vor Frue kirke i København. Efter 1970 har man brudt med denne gamle tradition. Med hensyn til stiftsøvrighedsforretningerne i de nyoprettede Roskilde og Helsingør stifter fastsloges, at stiftamtmanden over Sjællands stift skulle varetage disse sammen med de to biskopper. For alle 3 stifter, incl. København, fungerede endvidere en fælles stiftskasserer. Det gamle embede som stiftsskriver nedlagdes i realiteten i 1949, da de såkaldte sjællandske stiftslandsbykirker, som stiftsskriveren havde administreret, overgik til selveje. Stiftsskriveren havde iøvrigt fungeret som værge for Roskilde domkirkes gods og som tilsynsførende med de kgl. gravkapeller. Først i 1975 overtog domkirkens menighedsråd disse forretninger.

Indtil 1922 havde kongen på kirkeministerens indstilling udnævnt nye biskopper. Det var imidlertid et led i J.C. Christensens demokratiseringspolitik, at biskopperne for fremtiden skulle udpeges efter afholdt valg. En af kirkelovene, nemlig nr. 287 om bispeembeders besættelse m.m., fastslog, at stiftets menighedsrådsmedlemmer skulle have mulighed for at stemme om de opstillede kandidater. Gennem provsterne tilstilledes der menighedsrådene de fornødne stemmesedler, som skulle udfyldes i et menighedsrådsmøde og i lukket konvolut indsendes af formanden til provsten til videre foranstaltning. Var en præst medlem af flere menighedsråd, måtte han kun afgive een stemme. Stemmesedlerne blev herefter optalt i kirkeministeriet. Såfremt en af kandidaterne havde modtaget mere end 2/3 af de afgivne stemmer, var kirkeministeren forpligtet til at indstille ham til det ledige embede. Havde ingen af kandidaterne opnået et så stort stemmetal, kunne kirkeministeren vælge den, han ønskede. Ved samme lov gennemførtes, at et menighedsråd med tilslutning af 3/4 af rådets medlemmer, incl. sognepræsten, kunne bestemme sig for at høre under en anden af rigets biskopper, den såkaldte stiftsbåndsløsning. Denne bestemmelse fik betydning, da bølgerne kom til at gå højt i spørgsmålet om kvindelige præster.

Biskoppen er fortsat den øverste kirkelige leder indenfor stiftet, og hans hovedopgave er at følge og styrke det lokale kirkelige liv i embedsområdet. Han foretager derfor stadig rejser omkring i stiftet. Tidligere tiders meget formelle visitatsrejser anvendes ikke mere, men naturligvis er biskoppen interesseret i ved selvsyn at gøre sig bekendt med de lokale kirkelige strømninger og tilkendegivelser. Han skal

fortsat give teologiske kandidater tilladelse til at lade sig præstevie (kollats), og han deltager i de indledende møder i menighedsrådene, når disse skal tage stilling til udnævnelse af ny præst. Han har desuden pligt til at udtale sig om de spørgsmål, som forelægges ham af kirkeministeren. Af og til samles rigets biskopper til fælles møder for at drøfte aktuelle kirkelige spørgsmål. Disse møder er imidlertid ganske uformelle, og hvis en biskop ikke ønsker at deltage, kan ingen forlange det af ham. Udtalelser fra møderne har ingen bindende virkning.

Sammen med stiftamtmanden varetager biskoppen fortsat de såkaldte stiftsøvrighedsforretninger, som først og fremmest er af økonomisk art.

3. Provster og provstier

Provsten er stadig biskoppens nærmeste lokale medarbejder samtidig med, at han virker som almindelig sognepræst. Han udnævnes af kongen på indstilling af kirkeministeren. Heller ikke provstens tidligere noget formelle visitatspligt håndhæves mere, men han må fortsat følge med i provstiets kirkeliv, således at han i givet tilfælde er istand til at informere biskoppen. Foruden de kirkeligt betonedede opgaver, bestrider han en række rent administrative hverv.

Han er således formand for det i 1922 oprettede provstiudvalg (lov nr. 286 af 30. juni 1922 § 69). Foruden af provsten består udvalget af 2 læge medlemmer valgt af provstiets menighedsråd i eller udenfor deres midte. Funktionsperioden er 4 år, og valg til provstiudvalg finder sted umiddelbart efter menighedsrådsvalgene.

Til provstiudvalgets endelige afgørelse er henlagt en lang række økonomiske anliggender, såsom godkendelse af udarbejdede budgetter for de selvejende kirker samt revision og decision af deres regnskaber. Endvidere skal provstiudvalget høres i sager vedr. opførelse af bygninger eller tilbygninger til præstegårdene eller større forandringer, om afhændelse af fast ejendom tilhørende kirker, præsteembeder m.m. Endelig kan stiftsøvrigheden forelægge udvalget sager til høring.

Indtil gennemførelsen af skoletilsynsloven af 1933 havde provsten sæde i de såkaldte amtsskoledirektioner. Disse ophævedes ved nævnte lov. Det samme gjaldt de fra 1814 eksisterende provstiskolekommissioner. I deres sted indrettedes for hver amtsrådsreds en

skoledirektion med amtmanden som formand, og som medlemmer en af amtets provster og 3 amtsrådsmedlemmer.

Om provstens pligt til at deltage i den såkaldte provsteret se s. 503 og om hans deltagelse i kirkesyn se s. 507.

Til at bistå de lokale kirkelige myndigheder i sager vedr. vedligeholdelse af præstegårde og kirkelige bygninger havde kirkeministeriet siden 1922 beskikket dels såkaldte præstegårdskonsulenter, dels særlige lokale bygningskonsulenter. Af præstegårdskonsulenter var der i 1970 udpeget 12, hovedsageligt gårdejere, der som virkeområde havde enten et stift eller et eller flere amter. Af bygningskonsulenter var der i 1970 udnævnt 20, og til dette hverv valgtes lokale arkitekter. De pågældende konsulents tjenstlige overordnede var de forskellige stiftsøvrigheder.

4. Sognepræster og sogne

Om sognepræsterne indeholdt lovkomplekset af 1922 flere love. I lov nr. 285 om adgang til præsteembeder i folkekirken fastsloges til indledning, at teologiske kandidater fra Københavns universitet kunne modtage præstevielse og udnævnelse til præst i den danske folkekirke. I 1942 oprettedes også et teologisk fakultet ved Århus universitet. Efter teologisk embedseksamen fulgte derefter undervisningen ved det i 1809 oprettede pastoralseminarium ved Københavns universitet, og ved lov af 14. februar 1964 oprettedes desuden et efteruddannelsesinstitut for præster, kaldet præstehøjskolen, som havde til formål at give folkekirkens præster en orientering i tidens filosofiske og sociologiske, litterære og kunstneriske problematik som forudsætning for varetagelsen af folkekirkens opgaver i det moderne samfund. Også præster fra andre trossamfund kunne følge denne undervisning.

En nyskabelse ved loven af 1922 var, at også missionærer og præster for dansk-evangeliske menigheder udenfor riget samt præster ved evangelisk-lutherske menigheder kunne udnævnes til sognepræster i folkekirken. Det samme gjaldt personer, som havde taget anden akademisk uddannelse, og ikke-akademikere, som gennem deres arbejde i kirke og menighed havde vist sig i besiddelse af de fornødne egenskaber til at virke som præst. Endnu i 1922 gik man ud fra, at kun mænd kunne bestride et præsteembede. I løbet af perioden opstod indenfor kirkefolket et ønske om, at også kvinder kunne få ad-

gang til folkekirkens embeder. Kravet fremkaldte en hidsig debat i kirkelige kredse, men ved lov af 4. juni 1947 om adgang til præsteembeder i folkekirken ændredes betegnelsen »mænd« til »personer«, og hermed åbnedes mulighed for ansættelse af kvindelige præster. Om ansættelse af præster i Nordslesvig indeholdt loven af 1922 i sin § 5 følgende særbestemmelse: »Hvor gudstjenesten skulle afholdes på både dansk og tysk, krævedes der af ansøgeren fyldestgørende kendskab til både dansk og tysk og til tysk kirkeliv«. Ved særlig kgl. resolution kunne der gives mænd, som havde aflagt eksamen ved en evangelisk-luthersk læreanstalt udenfor riget, d.v.s. tysk uddannede præster, adgang til præsteembede i Danmark. Den pågældende skulle dog have deltaget et semester i pastoralseminariets forelæsninger og øvelser, samt på anden måde skaffet sig kendskab til dansk kirkeliv. Han skulle endvidere skriftligt og mundtligt kunne beherske det danske sprog. De pågældende bestemmelser var et udtryk for den liberale politik, man ønskede at føre overfor det tyske mindretal i Nordslesvig.

En betingelse for ansættelse som præst i folkekirken var endvidere, at man, under en samtale med biskoppen og efter en aflagt prøve for denne, havde opnået biskoppens tilkendegivelse (kollats) af, at man kunne modtage præsteindvielse.

I lov nr. 286 om folkekirkens lønningsvæsen fastsattes aflønningen af folkekirkens præster og øvrige kirkelige medarbejdere. I løbet af perioden indtil 1970 gennemførtes en række nye kirkelige lønningslove fx. love af 12. juli 1946, 7. juni 1958 og 20. febr. og 18. juni 1969. Der kan ikke i denne sammenhæng redegøres nærmere for de enkelte loves indhold. Kun så meget skal siges, at man i løbet af perioden så godt som fuldstændigt har fået afviklet den gamle aflønningsform med en præstegård med tilhørende avling, højtidsoffer, nådensår m.m. En samordning med de for andre af statens tjenestemænd gældende bestemmelser om aflønning og pension er lidt efter lidt blevet gennemført også for tjenestemænd indenfor folkekirken, og man fik inden 1970 gennemført en fast lønramme med stigende trin. Medens samtlige gejstlige tjenestemænd i 1922 udnævntes af kongen, gjaldt det i 1970 kun de øverste kirkelige embedsmænd, idet sognepræsterne blev ansat af kirkeministeren, efter at menighedsrådene havde foretaget en indstilling.

Tjenstlige forseelser af en præst kan fortsat undersøges og pådøm-

mes af den såkaldte provsteret, sammensat af den stedlige underretsdommer og stedets provst. Da denne ofte på forhånd var involveret i sagen, har kirkeministeriet i de senere år foretrukket at beskikke en sætteprovst. Fra provsteretten kan sagen appelleres til landemoderetten, bestående af stiftamtmand og biskop med stiftsprovsten som protokolfører. En dom afsagt ved denne domstol kan appelleres til højesteret.

I begyndelsen af perioden havde sognepræsten endnu stillingen som født formand i skolekommissionen, men ved den nye skoletilsynslov af 1933 (se s. 513ff.) mistede han denne ret, idet forvaltningen af det kommunale skolevæsen helt overgik til kommunalbestyrelsen. Der var imidlertid intet i vejen for, at han kunne indvælges i skolekommissionen og eventuelt udpeges til formand, hvis man ønskede det. Derimod opretholdtes indtil videre præstens lovfæstede tilsyn med skolens religionsundervisning.

Af verdslige hverv har sognepræsten kun bevaret pligten til at føre kirkebøger, som ikke blot er at betragte som en bogføring af præstens kirkelige handlinger, men også som det officielle borgerlige civilstandsregister. Alle nyfødte børn skal anmeldes til kirkebogen, og deres og forældrenes navne optages heri. En udskrift af kirkebogen godkendes som en gyldig fødselsattest. Denne ordning gælder dog kun i det »gamle land«. Ved genforeningen i 1920 blev det besluttet, at den borgerlige registrering af fødsler og navngivning, indført i Preussertiden, skulle opretholdes. Registreringsdistrikterne falder som regel sammen med kommunerne, og registreringen foretages af særligt udpegede personregisterførere. Også personregistre føres i to eksemplarer ligesom kirkebøgerne, og sognepræst og personregisterfører har pligt til at påse, at de to eksemplarer er identiske, og at alle rettelser indføres i begge sæt.

Sognepræstens opgaver idag er koncentreret om de kirkelige forretninger. Han holder gudstjeneste og forretter de kirkelige handlinger, ligesom han varetager sjælesorgen indenfor sin menighed.

5. Menighedsrådet og dets nye opgaver

Af de mange love fra 1922 skal endnu omtales lov nr. 280 om menighedsråd, som i høj grad bar præg af tidens demokratiseringstendenser. Der skulle i samtlige sogne være et menighedsråd på mindst 6 og

højest 15 valgte medlemmer. Sognepræsten var ikke længere født formand for rådet, men han og de øvrige præster var faste medlemmer af rådet. Valg skulle finde sted hvert 4. år, og det nye menighedsråd trådte i funktion ved kirkeårets begyndelse. Valgret og valgbarhed havde, med ganske få undtagelser, alle medlemmer af folkekirken, der var fyldt 25 år, og som var optaget på den kirkelige valgliste. Interesserede måtte selv melde sig til denne liste. Rådet udpegede formand, som indkaldte og ledede møderne.

Rådet var at betragte som bestyrelse for kirken og forvalter af dens indtægter. Rådet skulle endvidere deltage i beslutninger om selve gudstjenestens afvikling og om anvendelse af kirke og kirkegård. Man havde endvidere indflydelse på ansættelse af de forskellige medarbejdere, og som det vigtigste af alt, fik man nu også mulighed for at være medbestemmende ved præsteansættelsen. Rådet skulle have samtlige ansøgninger til et ledigt præsteembede ved kirken forelagt, og man kunne foretage en afstemning blandt ansøgerne. På indstillingen til kirkeministeriet skulle gerne anføres 3 navne, og havde en af kandidaterne opnået over halvdelen af stemmerne ved den første afstemning, skulle han opstilles som nr. 1 på listen. Når indstillingen var afgivet, havde biskoppen og provsten mulighed for at knytte bemærkninger til den, hvorefter den forelagdes kirkeministeren. Denne havde frit valg mellem de indstillede, men havde en enkelt ansøger ved første afstemning fået alle afgivne stemmer, skulle han indstilles til embedet.

Under tilsyn af stiftsøvrigheden fungerede menighedsrådet som kirkens bestyrelse. Til at varetage de daglige forretninger kunne menighedsrådet af sin midte udpege et udvalg på 3 medlemmer, ligesom man kunne udnævne en kirkeværge og en særlig kasserer. Kirkens formue bestyredes af overtilsynet, men kunne også på visse betingelser overlades menighedsrådet. Dette kunne dog ikke formindske kirkens formue eller foretage salg af dens jorder uden ministeriets tilladelse. Der skulle udarbejdes et regulativ for ansættelse og afskedigelse af organist, kordegn, graver m.m., som i købstæderne skulle godkendes af overtilsynet og på landet af provstiudvalget. Regnskabsåret var finansåret, og regnskaberne for købstadkirkerne revideredes af overtilsynet og for kirkerne i landdistrikterne af provstiudvalget. Kunne kirkens indtægter ikke dække udgifterne, måtte det manglende tilvejebringes med ligning på sognebeboerne.

Menighedsrådet havde desuden til opgave at føre tilsyn med kirke og kirkegård, og det skulle omgående drage omsorg for mindre vedligeholdelsesarbejder, når sådanne var påkrævet. Større skader måtte indberettes til provstiudvalget, der tog bestemmelse om, hvad der videre skulle ske. Menighedsrådet skulle hvert år sørge for, at der sammen med en bygningskyndig person blev foretaget syn på kirke og kirkegård. Hvert 3. år deltog provsten og en af provstiudvalget udpeget bygningskyndig i dette syn.

Det offentlige undervisningsvæsen

Et af de lokale forvaltningsområder, som i årene efter 1919 har gennemgået en rivende udvikling, er det offentlige undervisningsvæsen. Det gælder både den almindelige folkeskole og den videregående faglige uddannelse, incl. de højere læreanstalter. Folkeskolen er blevet udbygget med nye klasser, og der er hermed skabt en enhedsskole, som gør det muligt uden vanskelighed at bevæge sig gennem hele undervisningssystemet. Den moderne samfundsudvikling har medført et stigende behov for undervisning, og dette er søgt imødekommet ved udbygning af eksisterende undervisningsanstalter og oprettelse af en lang række nye undervisningstilbud. Antallet af »studerende« har udviklet sig eksplosivt, hvilket har medført en stadig forøgelse af antallet af lærerkræfter og opførelse af nye bygninger. Dette har på sin side gjort det nødvendigt at udbygge de forvaltningsmæssige organer på undervisningsområdet. I overensstemmelse med tidsånden har man endvidere fortsat den i den foregående periode påbegyndte inddragning af læreres og elevers medbestemmelsesret i de lokale beslutningsprocesser. Også forældrenes indflydelse på den enkelte skoles dagligdag er blevet styrket.

1. Højere læreanstalter og gymnasier

Indtil 1928 var Københavns gamle universitet fortsat rigets eneste universitet, men i 1919 begyndte private kredse at arbejde på oprettelsen af et jysk universitet. Et i 1919 nedsat særligt universitetsudvalg afgav i 1925 en betænkning, hvor flertallet stemte for oprettelsen af et universitet i Århus. I 1928 kom en universitetsundervisning igang i Århus, idet der oprettedes et professorat i filosofi og ansattes 4 docenter i forskellige sprog. Ved lov af 28. april 1931 fik universitetsundervisningen i Århus ministeriel anerkendelse, og de første statsbevillinger blev stillet til rådighed. I de følgende år udbyggedes undervisningen, og ved lov af 7. marts 1952 oprettedes universitetet som en

selvejende institution, som dels kunne give videnskabelig undervisning, dels drive forskning. Universitetet lededes af en styrelse på 8 medlemmer, hvoraf 3 var valgt af Århus byråd, 3 af Universitetssamvirket i Jylland samt rektor og prorektor. Staten repræsenteredes i styrelsen af en kommitteret. Den daglige ledelse varetoges af rektor, prorektor og konsistorium i samarbejde med de 5 dekaner for de oprettede fakulteter, nemlig det humanistiske, det lægevidenskabelige, det økonomiske og juridiske, det teologiske og det naturvidenskabelige. Ligesom i København indrettedes en akademisk lærerforsamling, og selve administrationen varetoges af den såkaldte universitetsadministration, som lededes af en kontorchef. I løbet af årene opbyggedes endvidere en lang række videnskabelige institutter til støtte for forskning og undervisning. Til brug for universitetet overlod Århus kommune det et stort areal i byens nordlige udkant, idag kaldet Universitetsparken. Et omfattende byggeri har fundet sted, især efter 1945.

16. juni 1962 gennemførtes en lov om oprettelse af et lægevidenskabeligt fakultet i Odense, men denne lov ophævedes allerede to år senere, idet en ny lov af 4. juni 1964 bemyndigede undervisningsministeren til at iværksætte de fornødne foranstaltninger med henblik på at få oprettet et fuldt universitet i Odense. Virksomheden kom igang i 1966, og inden 1970 var der oprettet dels en humanistisk faggruppe, dels en natur- og lægevidenskabelig gruppe. Organisation og administration fulgte det normale universitetsmønster. Ved lov af 29. april 1970 stillede de fornødne midler til rådighed for en videre udbygning af universitetet. Ved lov af 4. juni 1970 traf man endvidere forholdsregler til erhvervelse af nye lokaler for Københavns universitet. Ved samme lov blev det ligeledes bestemt, at der snarest skulle oprettes et universitetscenter ved Roskilde, og at man skulle tilstræbe, at et universitetscenter i Ålborg kunne begynde virksomheden senest i 1974-75. På et senere tidspunkt skulle man også søge oprettet et universitetscenter i Ribe-Esbjerg-området.

Indtil 1970 havde de ved universiteterne ansatte professorer haft den afgørende indflydelse på administrationen af universiteterne og på tilrettelæggelsen af forskning og undervisning. Kritikerne af dette system talte om »professorvælde«. Der fandtes ganske vist ved Københavns universitet siden 1912 og i Århus fra 1931-32 såkaldte studenterråd, valgt af de studerende, der havde mulighed for at frem-

sætte studenterønsker overfor universitetes styrende organer. De kunne også udpege repræsentanter til visse udvalg, fx. stipendieudvalget, men deres reelle indflydelse på de afgørende beslutninger var dog begrænset. 4. juni 1970 gennemførtes en lov om universiteternes styrelse, som afgørende brød med den hidtidige styrelsesform, idet man nu gav samtlige heltids- og deltidsbeskæftigede lærere samt de studerende mulighed for at vælge repræsentanter til alle styrende organer fra konsistorium over fakultetsråd, fagråd, de enkelte institutter til studienævn. Medens undervisningsministeren forbeholdt sig at træffe nærmere bestemmelse om antallet af lærere i de styrende organer, fastslog loven, at de studerende skulle besætte en tredjedel af de enkelte organers medlemmer.

Af de ved periodens begyndelse eksisterende andre højere læreanstalter skal ganske kort omtales følgende:

Den polytekniske læreanstalt, fra 1933 kaldet Danmarks tekniske højskole, havde ligesom universitetet en stigende søgning af studerende og måtte følgelig have en udvidet lærerstab og nye, moderne bygninger. I 1957 oprettedes i tilslutning til højskolen en teknisk uddannelse af en ny gruppe ingeniører, som ikke behøvede at møde med en studentereksamen, men som forud havde gennemgået en praktisk-teknisk uddannelse. Undervisningen foregik på videnskabeligt grundlag og benævnedes med tiden »Danmarks Ingeniørakademi«. Studietiden var kortere end normalt på højskolen, og efter udstået eksamen havde man ret til titlen »akademiingeniør«. Undervisningen foregik indenfor en kemi-, en bygnings-, en maskin- og en elektroafdeling. Inden 1970 havde akademiet fået en afdeling i Ålborg bestående af en bygnings- og en maskinafdeling. I 1960 var de for højskolen planlagte nybygninger i Øster Voldgade afsluttet, men en udflytning til Lundtofte nord for København blev snart en nødvendighed. Bemyndigelse til erhvervelse af de fornødne arealer blev givet ved lov af 16. juni 1958.

Veterinær- og landbohøjskolen har også gennemgået en betydelig udvidelse og har fået opført flere nye institutbygninger og laboratorier. Virksomheden ligger fortsat på Frederiksberg i tilslutning til den gamle hovedbygning. I 1921 udvidedes undervisningen med en særlig uddannelse i mejeribrug, og i 1935 indførtes en særlig doktorgrad i veterinær- og landbrugsvidenskabelige fagområder.

Danmarks farmaceutiske højskole er stadig den eneste videnskabe-

lige uddannelsesinstitution for kommende farmaceuter, medens Tandlægehøjskolen i København ikke længere er ene om at uddanne tandlæger og drive odontologisk forskning, idet der i 1958 oprettedes en tandlægehøjskole i Århus. En odontologisk doktorgrad indførtes i 1942.

Også de af Kunstakademiet drevne skoler for vordende billedkunstnere og arkitekter er videreført, og i 1965 oprettedes desuden en arkitektskole i Århus.

Under datoen 25. aug. 1969 udstedtes en række kgl. anordninger vedr. Danmarks ingeniørakademi, Københavns og Århus tandlægehøjskoler, den farmaceutiske højskole og den kgl. veterinær- og landbohøjskole, som nærmere fastlagde styrelse og administration. De samme anordninger indeholdt også regler for de studerendes deltagelse i de styrende organer.

Af nyere, højere læreanstalter, oprettet efter 1919 eller helt eller delvis overtaget af staten, skal nævnes følgende:

Allerede i 1867 var der på privat initiativ i København stiftet et musikkonservatorium, som fra 1883/84 modtog statstilskud, og i henhold til lov af 9. juni 1948 helt blev overtaget af staten under navnet »Det kgl. danske musikkonservatorium«. Dets opgave var at varetage den videregående uddannelse i musik. I spidsen for institutionen blev sat en rektor, som i forbindelse med et undervisningsråd og en kontorchef varetog den daglige administration. Et jysk musikkonservatorium oprettedes i Århus ved lov af 31. maj 1963.

Ved lov af 25. maj 1956 oprettedes Danmarks biblioteksskole, ligeledes med sæde i København. Skolens formål var dels at uddanne folkebibliotekernes faglige personale, dels bibliotekarer og biblioteksassistenter ved de videnskabelige og faglige biblioteker. Skolens interne administration varetoges af en rektor i samarbejde med en administrator. Forud for skolens oprettelse var gået en af statens bibliotekstilsyn organiseret mere kortvarig undervisning af kommende bibliotekarer i folkebibliotekerne.

1. okt. 1917 havde »Foreningen til unge handelsmænds uddannelse« oprettet en handelshøjskole i København. Fra 1926 har denne skole modtaget statstilskud, men den er stadig at betragte som en privat institution. Skolen ledes af en rektor i samarbejde med en inspektør, og den er delt i en økonomisk afdeling og en sproglig til uddannelse af korrespondenter. I henhold til kgl. anordning af 6. sept. 1966

oprettedes en handelshøjskole i Århus, hvis styrelsesråd er udpeget af Århus handelsstandsforening og Provinshandelskammeret. Ligesom ved den københavnske skole findes der også her et undervisningsråd bestående af højskolens professorer og andre lærere, som har selvstændigt ansvar overfor et større studieområde. Også ved disse nye læreanstalter har de studerende en ikke ringe indflydelse indenfor de styrende organer.

For at give et indtryk af den eksplosive udvikling indenfor de højere læreanstalter i årene 1919-70, skal der fra Statistisk årbog gives følgende oplysninger om antallet af studerende og aflagte afgangseksaminer ved nogle af de større læreanstalter.

	1919/20	1969/70
Københavns universitet		
<i>Indskrevne studerende</i>	2.902	21.907
<i>Aflagte eksaminer</i>	227	1.101
Århus universitet		
<i>Indskrevne studenter</i>	–	9.666
<i>Aflagte eksaminer</i>	–	447
Den tekniske højskole		
<i>Indskrevne studenter</i>	917	2.748
<i>Aflagte eksaminer</i>	119	379
Veterinær- og landbohøjskolen		
<i>Indskrevne studenter</i>	396	1.484
<i>Aflagte eksaminer</i>	105	219

Den stærke tilgang af studerende ved de højere læreanstalter havde som forudsætning, at der skabtes mulighed for, at et stigende antal unge kunne tage studentereksamen. Perioden 1919-70 er derfor også karakteriseret ved oprettelse af adskillige nye gymnasieskoler og fortsat udvidelse af de allerede eksisterende. Ved periodens begyndelse var der 57 skoler, som forberedte eleverne til studentereksamen, og i disse skoler var optaget 3.048 elever. I årene efter 1919 oprettedes flere stats- og kommunale gymnasier, således at der ved periodens slutning fandtes ialt 100 gymnasier med et samlet elevantal på 43.009. Af disse var endnu 14 privatgymnasier med ialt 7.811 elever.

I disse tal er ikke medregnet Sorø akademi og Herlufsholm, men derimod de 5 offentlige og 6 private studenterkurser og de i 1920 oprettede 4 nye gymnasier i Nordslesvig.

Indtil 1958 videreførtes gymnasieskolerne stort set efter det mønster, som var blevet skabt i den foregående periode. Det var imidlertid et af periodens skolepolitiske mål at få oprettet den såkaldte enhedsskole, således at man lettede elevens overgang fra folkeskolen til andre skoler. Undervisningen i folkeskolen blev derfor gradvis udvidet med et 8., 9. og 10. skoleår, og ved lov af 7. juni 1958 om gymnasieskolen ændredes denne, således at den fremtidig kom til at bestå af en 3-årig real- og en 3-årig gymnasieafdeling. Realafdelingen skulle i tilslutning til folkeskolens 7. skoleår give en fortsat almendannende undervisning, som afsluttedes med en realeksamen. Fra 2. realklasse var der mulighed for at fortsætte i gymnasieafdelingen med en studentereksamen som afslutning. Loven åbnede endvidere mulighed for en større linjedeling i gymnasiet end den hidtil anvendte 3-delning. Nyordningen medførte, at den gamle mellemskole forsvandt.

Forudsætningen for en ændring af gymnasieskolen skabtes ved gennemførelsen af lov af 8. juni 1966 om den såkaldte »højere forberedelseksamen«. Den nye eksamen tog i første række sigte på at sikre, at elever, som stilede mod en uddannelse som folkeskolelærer, også havde de fornødne kundskaber til at påbegynde en sådan uddannelse. Loven bemyndigede imidlertid ministeren til også at tilrettelægge den nye eksamen med henblik på andre videregående uddannelser. I første omgang tænkte man sig at få både stat og private til at oprette særlige kurser, og at den nye eksamen skulle løbe af stabelen i 1969. Ved en ny lov af 27. maj 1970 gennemførtes visse ændringer i de gældende love om gymnasieskolen og den højere forberedelseksamen, således at denne eksamen også kunne tages ved en gymnasieskole.

Ved de enkelte skoler og kurser var det overladt rektor at forestå den interne administration. Lovgivningen havde endvidere fastlagt, at der desuden skulle etableres lærerråd og andre samarbejdsorganer, som gav både elever og forældre en vis medindflydelse på den enkelte skole. Tilsynet med gymnasier, studenterkurser og kurser til højere forberedelseksamen var henlagt under et særligt direktorat under undervisningsministeriet, medens det pædagogiske tilsyn fortsat varetooges af en undervisningsinspektør, som til sin assistance havde et an-

Undervisningsminister Jørgen Jørgensen (1888-1974) havde fra sin ungdom i det sjællandske landsogn Lejre modtaget stærke indtryk af de Grundtvigske ideer, således som de kom til udtryk i folkeskolen, i højskolekredse og i det folkelige arbejde i det lokale forsamlingshus. Dette grundsyn blev ledende for ham i hans skole- og uddannelsespolitik. Han tjente sine politiske sporer som sognerådsformand i sin hjemkommune og indvalgte som repræsentant for det radikale venstre i folketinget i 1929. I 1936 udnævntes han til undervisningsminister i ministeriet Stauning-Munch, og året efter gennemførtes en ny folkeskolelov, som stillede landsbyskolen på højde med den normale købstadskole. Også efter 1945 kom han som undervisningsminister til at videreføre og modernisere folkeskolen samt forbedre uddannelsen for de unge, som havde gennemgået denne skole, ved at åbne mulighed for en videregående frivillig uddannelse med støtte i den såkaldte ungdoms- og aftenskolelov. Også administrationen af de mange nye skolelove bidrog til den kraftige vækst af den moderne lokalforvaltning. Det kgl. biblioteks billedsamling. (Fot. Holt-Madsen).

tal inspektører og fagkonsulenter, som alle var lektorer ved et gymnasium eller tilknyttet et kursus for højere forberedelseseksamen.

2. Den almindelige folkeskole

Som omtalt ovenfor udbyggedes den almindelige folkeskole i perioden 1919-70 med et tvunget 8. skoleår og et frivilligt 9. og 10. skoleår. Formålet med denne reform var dels at holde børnene samlet så længe som muligt (enhedsskole), dels at lette overgangen til videreuddannelser. Desuden tog overgangen fra den typiske landsbyskole med få klasser og lærere til den købstadordnede skole med indtil 7 klasser, flere timer og fag yderligere fart efter 1919. Ved lov af 29. marts 1904 var der åbnet mulighed for, at denne overgang helt eller delvis kunne finde sted, og flere og flere landkommuner benyttede sig heraf. Problemerne omkring folkeskolen stod ofte på den politiske dagsorden, og skolens målsætning, undervisningstilbud og styrelse har været genstand for megen debat. I nærværende fremstilling skal

styrelsesproblemerne sættes i centrum, og selv på dette begrænsede område vil der kun blive tale om en oversigt.

Indtil 1933 opretholdtes den hidtidige ordning med hensyn til administrationen af den almindelige folkeskole. 20. maj 1933 vedtoges en ny skolelov, som trådte i kraft 1. april 1934. Ved denne lov ændredes skoleadministrationen på afgørende vis. Nye styrelseslove fulgte 12. april 1949, 20. maj 1952, 25. marts 1959 og 21. febr. 1962. Kommunalreformens gennemførelse i 1970 krævede atter en ændring af styrelsesloven, som imidlertid ikke skal omtales.

En afgørende ændring ved skolens styrelse i 1933-34 bestod i, at man i realiteten fjernede den hidtil eksisterende gejstlige indflydelse.⁷³ Biskopperne, der siden 1814 havde haft en vis tilsynspligt med kirkebylæreren, som havde overtaget de gamle degnes funktioner, mistede denne tilsynsret og hermed også myndigheden til at mulktare dem, hvis de forsømte deres kirkelige pligter. Også biskoppens ret til at kalde lærere til visse embeder bortfaldt. På amtsplan reduceredes provsternes indflydelse på skoleadministrationen væsentligt. Større betydning havde det nok, at sognepræsterne ikke længere skulle være fødte medlemmer, eventuelt formænd for de lokale skolekommissioner.

På amtsplan bevarede det i 1856 oprettede skoleråd bestående af amtmanden som formand foruden amtsrådsmedlemmer og repræsentanter for amtsråds-kredsens købstæder. Det var dette råd, som administrerede skolefondens midler, og det fungerede perioden ud. Derimod ophævede loven af 1933 den ligeledes i 1856 oprettede amts-skoledirektion og de gamle provstidirektioner. I deres sted oprettedes for hver amtsråds-kreds en ny amtsskoledirektion bestående af 5 medlemmer, nemlig amtmanden som født formand, og 3 af amtsrådet valgte medlemmer enten i eller udenfor dets midte. Direktionens 5. medlem skulle af ministeriet udpeges blandt amtsråds-kredsens provster. Denne ordning varede dog kun en kort årrække, idet en senere lov bestemte, at også direktionens 5. medlem skulle udpeges af amtsrådet. Det ville måske være en fremtidig forskningsopgave nærmere at belyse, om disse lovbestemmelser faktisk medførte, at de gejstlige embedsmænd helt forsvandt fra den amtsslige skoleadministration. Der var jo ikke noget i lovgivningen, som hindrede et amtsråd i at vælge en provst ind i amtsskoledirektionen.

De nyoprettede amtsskoledirektioner var herefter at betragte som

amtsråds-kredsens overordnede skolemyndighed, hvis opgave det var at føre tilsyn med de enkelte landsbyskoler, og det var også direktionen, som sad inde med den almindelige kaldsret til landkommunerne lærerembeder, bortset fra de embeder der blev besat ved ministeriets foranstaltning. Som pædagogiske rådgivere for direktionen skulle der fremtidig udnævnes såkaldte amtsskolekonsulenter. Hertil udpegedes personer, som havde fået den nødvendige pædagogiske ballast gennem mangeårig lærergerning i folkeskolen. Konsulenten deltog uden stemmeret i direktionens møder og skulle have forelagt alle skole- og undervisningsplaner til udtalelse. Han skulle endvidere forberede og indsende en beretning om amtsråds-kredsens skolevæsen til ministeriet. Til at begynde med var konsulenterne honorarlønnede, men i løbet af 1940'erne omdannedes stillingerne til faste embeder med kgl. udnævnelse. Amtsskoleledelse havde intet at gøre med købstadskolerne. De sorterede fortsat direkte under ministeriet.

På det lokale plan havde kommunalbestyrelsen den øverste ledelse af skoleadministrationen, og det blev nu også i landkommunerne mere og mere almindeligt, som det længe havde været i købstæderne, at sognerådet nedsatte et særligt skoleudvalg, som på sognerådets vegne administrerede skolevæsenet. Der skulle i de enkelte kommuner fortsat udpeges en skolekommission. Den blev udpeget af kommunalbestyrelsen og skulle have 5 til 9 medlemmer, udpeget enten indenfor eller udenfor sognerådets midte. Ønskede man at vælge sognepræsten, kunne man gøre det, men man havde ikke pligt til det. Dog opretholdt loven endnu sognepræstens tilsyn med religionsundervisningen, men også denne særlige beføjelse forsvandt inden periodens udløb.

Skolekommissionen førte fortsat et vist tilsyn med kommunens skoler, dens lærere og elever, ligesom den medvirkede ved tilrettelæggelsen af eksaminer m.m. Man behandlede endvidere sager vedr. ansættelse af lærere, inden indstillingen gik til videre drøftelse i skoleudvalg og kommunalbestyrelse. Som omtalt ovenfor, var det amtsskoleledelse, som foretog kaldelse af lærere til landkommunerne. I købstæderne foretog kommunalbestyrelsen kaldelsen, efter at sagen havde været forelagt ministeriet. Man udarbejdede desuden forslag til undervisningsplaner og gjorde indstilling om anvendelse af skolebøger m.m. Man havde pligt til at indhente erklæringer fra lærerråd og fælleslærerråd i en række nærmere bestemte sager, og skolelederne

kunne indkaldes til møde i kommissionen.

Loven af 1933 muliggjorde endvidere oprettelse af forældreråd ved de enkelte skoler. Når mindst 1/3 af forældre eller værger til børn i en skole fremsatte ønske herom, skulle der vælges et forældreråd på 3 medlemmer af og blandt forældre og værger. Forældrerådet havde ret til at overvære undervisningen, og det kunne rette henvendelser til skolekommissionen i spørgsmål vedrørende deres børns skole. Det deltog endvidere sammen med skolekommissionen i behandling af lærerindstillinger, og i beslutninger om årsprøvernes omfang og ordning havde man stemmeret på lige fod med kommissionen.

Det har været en tydelig tendens i den senere skolelovgivning at øge såvel forældrekrede som de ansatte læreres medindflydelse og medbestemmelsesret på skolevæsenets udvikling, dels indenfor kommunen som helhed, dels på den enkelte skole. Loven af 1949 indførte skolenævn til afløsning af de tidligere forældreråd. Der skulle nu ved hver af kommunens skoler vælges et skolenævn bestående af 3 eller 5 medlemmer, hvoraf den ene skulle udpeges af og blandt skolekommissionens af kommunalbestyrelsen valgte medlemmer. De øvrige medlemmer skulle udpeges af de forældre, der havde forældremyndigheden over de i skolen indskrevne elever. Loven fastsatte nøje de opgaver, som var henlagt enten til skolekommissionen eller skolenævnet. Begge var berettiget til at udtale sig om alle skolespørgsmål og stille forslag til kommunalbestyrelsen, dog med den begrænsning for skolenævnene, at de kun havde mulighed for at udtale sig om forhold ved den ene skole, hvori deres børn gik. Drejede det sig om besættelse af et lærerembede, normeret ved en bestemt skole, kunne nævnet deltage i indstillingen. Var embedet normeret kommunens samlede skolevæsen, kunne et udvalg af nævnsmedlemmer deltage i sagens behandling.

Der har endvidere i den nyeste skolelovgivning været en tendens til at øge den enkelte skoles selvstyre. I spidsen for den enkelte skole stod en leder, som havde den daglige administration af skolen og tilsynet med undervisningen. Ved enhver ikke-købstadordnet skole med to lærere, skulle den ene udnævnes til førstelærer. I købstæderne og i de købstadordnede skoler skulle der være en skoleinspektør som leder. Ved siden af de udpegede skoleledere skulle der ved samtlige skoler være et lærerråd bestående af samtlige ved skolen ansatte lærere, og i kommuner med flere skoler desuden et fælleslærerråd,

repræsenterende samtlige fastansatte lærere. Lærerrådene traf fx. beslutning om børns oprykning i næste klasse, medens fælleslærerrådene havde mulighed for at udtale sig om undervisningsplaner, indførelse af nye undervisningsmidler samt udvidelse og forbedring af skolelokaler. Når en skole kun havde to fastansatte lærere, udgjorde disse lærerrådet.

Ved siden af amtsskolekonsulenten fik hver amtsrådsreds med tiden også en særlig konsulent for særundervisning. Denne konsulent skulle bistå skoledirektion, amtsskolekonsulent og de enkelte skoler i alle spørgsmål vedr. undervisning af børn, som ikke kunne følge den normale undervisning, og desuden i sådanne spørgsmål, som krævede en særlig indsigt i børnepsykologi. Det var amtsskoledirektionen, som varetog indstilling af konsulenten, som derefter udnævntes af kongen. Også i købstæderne udpegedes konsulenter i særundervisning foruden en eller flere skolepsykologer. En nyskabelse indenfor skolevæsenet var endvidere ansættelse af skolelæger og -tandlæger.

Skolegangens udvidelse og fortsatte modernisering medførte ikke blot en stadig forøgelse af lærerpersonalet, men også et omfattende nybyggeri. I de mindre kommuner kunne den almindelige administration af skolevæsenet varetages af skoleleder, skoleudvalg og -kommission samt kommunalbestyrelsen med bistand af det almindelige administrative personale, som stod til kommunalbestyrelsens rådighed. I de større kommuner måtte man imidlertid opbygge en særlig skoleadministration, ledet af en kommunalt ansat skoledirektør, bistået af et større eller mindre antal administrativt- og kontoruddannet personale.

Aflønningen af folkeskolelærerne var fastsat i en række særlige lønningslove for folkeskolens lærere. Der kan i denne forbindelse henvises til lovene af 4. okt. 1919, 28. april 1931, 12. juli 1946 og loven af 7. juni 1958, som havde gyldighed perioden ud, dog med enkelte småændringer, senest loven af 18. juni 1969. Loven af 1958 opererede med 8 lønningsklasser og med en grundløn, alderstrin og slutløn. En væsentlig del af den kontante løn refunderedes af staten, og det var de indenfor amtsråds kredsen oprettede skoleråd, som forestod fordelingen af det statslige tilskud. Endnu i loven af 1958 blev det fastslået, at lærere ved landsbyordnede skoler også skulle have tildelt tjenestebolig. Indførtes en købstadordnet skole, skulle det i skoleplanen fastsættes, om der skulle indføres tjenesteboliger ved skolen. Ved

købstadskolerne var der som regel indrettet en bolig for lederen. Ved gennemførelsen af den almindelige tjenestemandsløve for staten af 18. juni 1969 ophævedes de tidligere særlige lønningslove for folkeskolens lærere, og disse var herefter fra 1. juli 1969 undergivet bestemmelserne i den almindelige tjenestemandsløve.

Den stigende efterspørgsel efter folkeskolelærere øgede behovet for nye seminarier, og sådanne blev da også grundlagt i periodens løb. I 1970 fandtes der nu 10 almindelige statsseminarier foruden det særlige seminarium for småbørnslærere i Vejle. Blandt de nye seminarier var de efter genforeningen indrettede statsseminarier i Haderslev og Tønder. Til nogle af seminarierne var der knyttet særlige øvelsesskoler. Foruden de statslige seminarier fandtes der 19 statsanerkendte privatseminarier. 6. juni 1966 kom der en ny lov om uddannelsen af lærere til folkeskolen. Der blev herefter nedsat et særligt seminarieråd bestående af 17 medlemmer med en af ministeriets undervisningsdirektører som formand. Det var rådets opgave at yde ministeriet bistand i sager vedr. læreruddannelsen.

Også Statens lærerhøjskole havde stigende tilgang til sine kurser for folkeskolelærere. Under indtryk heraf udvidedes og ændredes højskolen, således at den i løbet af perioden indtil 1970 udbyggedes til en højere læreanstalt med både undervisnings- og forskningspligt. I tilslutning til institutionen grundlagdes en række videnskabelige institutter, og skolen tog navneforandring til »Danmarks lærerhøjskole«. Med tiden oprettedes desuden afdelinger af skolen rundt omkring i provinsen. Således grundlagdes afdelinger i Odense, Ålborg, Århus, Esbjerg, Haderslev, Skive og Vordingborg. Lederne af disse afdelinger førte titel af afdelingsinspektører. Lærerhøjskolen har endvidere et vist samarbejde med Danmarks pædagogiske institut (oprettet 1954), som foretager videnskabelige undersøgelser af betydning for pædagogisk virksomhed.

Som et supplement til den almindelige folkeskole fik kommunerne pligt til at oprette ungdomsskoler og aftenskoler for unge mellem 14 og 18 år. De grundlæggende bestemmelser indeholdtes i love af 29. juni 1954 og af 10. juni 1960. Ungdomsskolen havde til formål at fæstne og uddybe de almindelige skolekundskaber hos eleverne, at give dem forståelse af og dygtiggøre dem til erhvervs- og samfundslivet og at bidrage til at give deres ungdomsliv, også i fritiden, forøget mening og indhold. Unge mellem 14 og 18 år skulle fortrinsvis til-

skyndes til at søge ungdomsskolen, men de kunne også følge den frivilligt betonedede aftenskole. Loven åbnede ligeledes mulighed for oprettelse af særlige aftenhøjskoler. Til alle de her nævnte skoleformer kunne der ydes statstilskud.

Til at administrere de nye ungdomsskoler skulle der i samtlige kommuner nedsættes et ungdomsnævn bestående af kommunalbestyrelsesmedlemmer, en repræsentant for kommunens fælleslærerråd og repræsentanter for de stedlige ungdomsforeninger. Som udøvende organ fik nævnet det såkaldte ungdomsskoleudvalg. Indenfor hver amtsrådsreds skulle der desuden nedsættes et amtsungdomsnævn, som blandt sine medlemmer talte repræsentanter dels for amtsrådet, dels for de i amtsråds kredsen beliggende købstæder. Endvidere havde amtsskolekonsulenten sæde i nævnet. Under nævnet virkede 4 udvalg for de forskellige typer af ungdomsskoler. Det påhvilede amtsungdomsnævnet i videst muligt omfang at støtte alle lokale bestræbelser for, eventuelt gennem skoleforbund, at give ungdommen lejlighed til at deltage i de forskellige former for ungdomsarbejde i amtet, som lovgivningen åbnede mulighed for.

Som afslutning skal gives en kort oversigt over den specielle udvikling indenfor det nordslesvigske skolevæsen efter 1920.⁷⁴

I Preussertiden var gennemført en fuldstændig fortykning af det offentlige skolevæsen. Efter genforeningen ønskede man fra dansk side, også fra den lokale befolknings side, at der skulle indrømmes det tyske mindretals børn mulighed for at modtage tysk skoleundervisning. Den særlige skolelov for Nordslesvig af 30. juni 1920 indførte ganske vist dansk skolelovgivning i Nordslesvig, men med visse særbestemmelser for mindretallet. I en skolekommune kunne 20 % af vælgerne – repræsenterende mindst 10 børn – udtale et ønske om, at der i kommunen blev oprettet en tysk kommuneskole. Mindretallet fik desuden ret til at oprette privatskoler på samme gunstige vilkår, som gjaldt for danske medborgere. I henhold til loven oprettedes straks tyske kommuneskoler i de 4 nordslesvigske købstæder og i en række landkommuner, navnlig i Tønder amt. Loven indeholdt desuden en bestemmelse om, at der i hvert skoledistrikt skulle oprettes en skolekommission, valgt af kommunens stemmeberettigede vælgere. Denne ordning afveg således på afgørende vis fra den sædvanlige danske ordning, hvor skolekommissionen udpegedes af kommunalbestyrelsen.

Den liberale danske skolelovgivning tilfredsstillede imidlertid ikke mindretallet, som med årene fremsatte en lang række ønsker, som stort set blev imødekommet. Der oprettedes således i købstæderne tysksprogede mellem- og realskoler. Man fik særlige tyske skolekommissioner eller skolenævn, og da disse havde indstillingsret, fik mindretallet mulighed for afgørende indflydelse på lærerudnævnelserne til de tysksprogede skoler. Lærere med dansk indfødsret, men tysk uddannelse kunne med en tillægsprøve i dansk få ansættelse i den nordslesvigske folkeskole. Endelig fik man mulighed for at ansætte en tysk skolekonsulent. Ved siden af den offentlige skole havde man de tyske privatskoler, indbefattet mellem- og realskoler. Et tysk krav om oprettelsen af et tysksproget gymnasium i Åbenrå med eksamensret opfyldtes i 1928. Undervisningen i dansk og i Nordens historie skulle dog gives på dansk.

Da den nazistiske bevægelse fik greb i det tyske mindretal, blev de tyske skoler arnestedet for en kraftig hetz mod herbergstaten, hvilket havde til følge, at der efter befrielsen i 1945 opstod en stærk folkebevægelse, som krævede afgørende ændringer i den hidtil gældende liberale danske skolepolitik. Der kom dog også stærke udtalelser til orde for oprettelsen af den hidtil fulgte skolepolitik. Resultatet af den hidtige debat blev et kompromis, som fastlagdes i en lov af 12. juli 1946. For fremtiden kunne der ikke oprettes tyske kommunale skoler, men derimod nok private skoler. For disse gennemførtes en række kontrolforanstaltninger. Lærerne skulle være godkendt af danske myndigheder, undervisningsplan og lærebøger skulle ligeledes godkendes, og der skulle gives en tilfredsstillende undervisning i dansk samt i dansk samfundslære, historie og geografi. Tysksindede forældre fik desuden en ret vidtgående tilladelse til at indrette hjemmeundervisning. De private tyske skoler kunne som hidtil opnå statstilskud i overensstemmelse med de for de danske skoler gældende principper. Både de private skoler og hjemmeundervisningen stilledes under tilsyn af de kommunale skolekommissioner.

Ved et møde i Bonn 29. marts 1955 mellem statsminister H.C. Hansen og forbundskansler Adenauer blev der underskrevet en erklæring, som tilsikrede de nationale mindretal nord og syd for grænsen visse nye rettigheder. Dette medførte en delvis tilbagevenden til den liberale danske skolepolitik, som havde været gældende indtil 1945. Antallet af skoler og tyske skolebørn var dog væsentligt mindre

end tidligere. Der blev atter oprettet et tysk gymnasium i Åbenrå, og en tysk efterskole åbnedes i Tinglev. I henhold til en skolestatistik fra 1984 (offentliggjort i Sønderjysk Månedsskrift 1985 s. 99ff.) havde disse to skoler henholdsvis 143 og 76 elever. Desuden grundlagdes 14 tyske folkeskoler, som i 1984, incl. eksisterende børnehaveklasseelever, talte ialt 1.046 børn. Af disse havde skolen i Åbenrå 182 elever, medens skolen i grænsesognet Uge kun besøgte af 7 børn.

3. Andre offentlige skoler

Ved siden af de i det foregående omtalte almindeligt tilgængelige undervisningsanstalter og skoler, findes der et betydeligt antal institutioner med det formål at undervise og videreudanne særlige grupper af børn og unge. Oprettelsen af disse specialskoler var kommet godt i gang indenfor tidsperioden 1849-1919, og de er videreudbygget i årene efter 1919. Det vil ikke være muligt at omtale alle, selv om de næsten alle uden undtagelse idag drives først og fremmest ved hjælp af statslige og kommunale bevillinger. Om enkelte grupper skal der ganske kort gives visse oplysninger.

Det gælder således skoler for handicappede børn og unge, altså blinde, døve og døvstumme samt åndssvage. Administrativt er sket den ændring, at alle sager vedr. disse handicappede børn, incl. deres oplæring, i 1924 flyttedes fra undervisnings- til socialministeriet. Der er endvidere opbygget særlige administrationer, der tager sig af dem, og endvidere udpeget specielle nævn (Blindenævnet, Døvenævnet og Tunghørenævnet), sammensat af en række sagkyndige med det formål at tage stilling til principielle spørgsmål og iøvrigt være rådgivende for socialministeren.

Refsnæsskolen ved Kalundborg virker stadig som statens kostskole for blinde og svagsynede. Den har en særlig småbørnsafdeling, herunder en børnehave og en barneskole med ca. 130 elever. Endvidere findes særlige afdelinger for elever med indlæringsvanskeligheder. På statens institut for blinde og svagsynede i København har man dels kostelever, dels elever boende udenfor skolen. Man driver en efterskole og understøtter iøvrigt blinde, som ønsker videregående uddan-

nelse. Skolen har også egen uddannelse af musikere, klaverstemmere, telefonister m.m. Man driver endvidere en særlig øjenklinik, og staten har oprettet et særligt bibliotek og trykkeri for blinde. Af lovgivningen om blinde må særlig nævnes love af 31. marts 1926 og 11. maj 1956.

Med hensyn til døve, døvstumme og tunghøre er der i årene bygget videre på de allerede eksisterende institutioner og oprettet adskillige nye institutter, normeret med et ganske omfattende personale. Af egentlige skoler findes Statens kostskole for døve i København, som modtager egentlig døve børn. I Fredericia findes ligeledes en skole for tunghøre og døve. De yngste børn bor på skolen, medens de større er anbragt i privathjem. Adskillige af dem er skolesøgende. En tilsvarende skole for tunghøre og døve findes i Ålborg, og skolen i Nyborg modtager døve og tunghøre elever til fortsat undervisning indenfor forskellige fag, bl.a. kontorlag. Endelig findes der en særlig skole for svært tunghøre børn i København, som modtager børn for områderne øst for Storebælt. For hjemmeboende børn, som hver dag kan rejse til skole, er oprettet en skole i Vejle. Ved siden af skolerne findes en række hørecentraler i København, Odense og Århus samt særlige høreinstitutter i København og Fredericia, som giver undervisning i mundaflysning, høretræning m.m. Af lovgivningen om døve m.m. må særlig nævnes love af 31. marts 1926 og 27. jan. 1950.

Som noget nyt er oprettet specielle institutioner for talelidende. Det kan være elever med udtalefejl, funktionelle stemmelidelser, stammere, gane- eller læbespaltepatienter m.m. Der er oprettet et særligt institut for talelidende i Hellerup og et tilsvarende i Århus med afdelinger i Ålborg og Odense.

Når talen er om undervisning af handicappede børn og unge, må det konstateres, at skolerne for de åndssvage i årene 1919-70 har undergået en nærmest eksplosiv udvikling. Undervisning og forsyng for åndssvage er idag underlagt et hovedkontor i København med en talstærk bestyrelse under ledelse af en såkaldt forsorgschef. Endvidere er der udenfor hovedstaden organiseret ikke mindre end 9 lokale forsorgscentre med en centerledelse og et tilsynsråd. De enkelte centre har rådighed over en såkaldt centralinstitution foruden en række lokalinstitutioner, som bl.a. omfatter et ganske betydeligt antal skoler, børnehjem, værksteder, pensionater m.m. Den i 1970 gældende ordning var fastlagt i lov af 5. juni 1959. Forud var gået love af 16. maj

1934, 11. juni 1954 og 26. marts 1958.

I perioden frem til 1970 var mesterlæren den mest anvendte form for lærlingeuddannelse både indenfor de almindelige håndværksfag og indenfor butiks-, handels- og kontorfaget. Lærlingeloven af 2. okt. 1956 fastlagde lærlingenes og mestrenes gensidige forpligtelser og lagde tilsynet med lærlingeuddannelsen i hænderne på faglige udvalg. Et særligt udpeget lærlingeråd, med en af kongen udpeget formand og med repræsentanter fra såvel arbejdsgiver- som arbejderorganisationer, var rådgivende for centraladministrationen i alle forhold vedr. administrationen af lærlingeloven. Den enkelte mester havde først og fremmest ansvaret for lærlingens praktiske uddannelse, men han skulle også drage omsorg for, at lærlingen i den 4-årige læretid besøgte en teknisk skole, og han havde pligt til at betale undervisningen. Som regel fandt denne sted om aftenen, men der kunne også arrangeres dagundervisning. De tekniske skoler blev nu som før drevet af lokale håndværkerorganisationer. Under visse betingelser fik de stats-tilskud og kom herved under et vist tilsyn, som lededes af en særlig direktør. Ved siden af de almindelige tekniske skoler fandtes der specielle fagskoler, som gav faglig værkstedsuddannelse. Også undervisningen på disse skoler betaltes af mesteren eller fagorganisationen. Som eksempel på sådan en fagskole kan nævnes den grafiske højskole, oprettet i 1943 i København, hvor undervisningen var lagt således til rette, at eleverne kunne forberedes til at overtage ledende stillinger indenfor bogtrykfaget og andre grafiske brancher.

Ved siden af de almindelige tekniske skoler oprettedes andre undervisningsanstalter, som gav fx. bygningshåndværkere en videregående uddannelse. Disse skoler kunne organiseres som kostskoler. Endelig kan nævnes forskellige videregående kurser på det teknologiske institut i København (se foran s. 397). I 1943 åbnedes et tilsvarende teknologisk institut i Århus, oprettet af jyske håndværkere, som modtog både statstilskud og bidrag fra en række kommuner. 7. juni 1958 vedtoges en ny lov, som nærmere bestemte tilsynet med og godkendelsen af de tekniske skoler og de teknologiske institutter.

Som en overbygning på de tekniske skoler fik man med tiden også en videregående teknisk undervisning, de såkaldte teknika, som først og fremmest stod åben for uddannede håndværkerlærlinge. I henhold til lov af 25. april 1962 om teknika oprettedes et særligt teknikumråd, som havde den overordnede ledelse af de forskellige teknika, af

hvilke der lidt efter lidt oprettedes særlige maskin-, elektro-, bygnings-, husbyggnings- og skibsteknika. Eleverne med denne uddannelse, benævnedes »teknikumingeniører« eller simpelt hen ingeniører. Af andre tekniske fagskoler kan nævnes sådanne, som uddannede maskinmestre og kedelpassere samt de særlige navigationsskoler. Iøvrigt henvises til fremstillingen på s. 397.

Også den store gruppe af handelsskoler, som var blevet til i den foregående periode, blev kraftigt udbygget i årene efter 1919. En samordning af handelsskoleundervisningen gennemførtes ved lov af 23. juni 1920. Også disse skoler blev drevet af lokale foreninger. De kunne få offentlig godkendelse og hermed mulighed for at modtage statstilskud. Tilsynet varetoges af en direktør, og et særligt handelsskoleråd, valgt dels af handelsministeriet, dels af en række organisationer, skulle godkende de enkelte skolers undervisningsplaner. Undervisningen var lagt således til rette, at der var en særlig skole for handelslærlinge, for handelsmedhjælpere og højere handelsuddannelse. De tre forskellige uddannelsesstrin kunne godt findes ved samme skole. Skolen for handelslærlinge var en tvungen skole, som lærlingene skulle følge i læretiden, og som betaltes af mesteren eller principalen. Skolen for handelsmedhjælpere varede normalt et år og den højere handelsskole (handelsgymnasium) 2 år. Undervisningen på disse skoler var som regel liniedelt. Loven af 1920 afløstes 26. maj 1965 af en ny lov om handelsskoler, som fastholdt den gamle tredeling af undervisningen og kravet om, at alle undervisningsplaner skulle godkendes centralt. Et særligt uddannelsesråd for handels- og kontorfagene bestående af en formand og 19 medlemmer blev nedsat, som skulle udtale sig om alle uddannelsesspørgsmål. I rådet sad repræsentanter for en række erhvervsorganisationer indenfor handel og kontorfagene samt for LO og handelsskolernes lærerpersonale. Som sekretær virkede en af undervisningsministeriets uddannelseskonsulenter. Iøvrigt henvises til fremstillingen foran s. 394f.

En nydannelse indenfor de videregående uddannelser var oprettelsen af særlige sociale højskoler. Virksomheden kom først igang (1937) ved den såkaldte sociale højskole i København, og senere er oprettet tilsvarende uddannelser i Århus (1957) og i Odense (1968). Skolerne har en fælles bestyrelse, og der er oprettet et særligt sekretariat for skolerne under socialministeriet. Undervisningen er tre-årig og giver dels en teoretisk uddannelse, dels praktik indenfor forskellige sociale

institutioner. Ved den københavnske højskole er desuden i 1952 oprettet en 10 måneders specialundervisning for medarbejdere indenfor børne- og ungdomsforsorgen.

Medens de tekniske skoler og handelsskolerne overvejende benyttes af byernes ungdom, søgte landboudgdommen fortsat til de eksisterende højskoler og landbrugsskoler. Det var stadig således, at eleverne kom frivilligt til de forskellige højskoler, og at kurserne var organiseret, dels som vinterkurser, dels som mere kortvarige sommerkurser. Der undervistes først og fremmest i de traditionelle almen-dannende højskolefag, i mindre udstrækning blev der givet en rent faglig uddannelse. Dog fandtes der særlige landbrugsfaglige afdelinger ved enkelte skoler. Ved siden af de almindelige folkehøjskoler fandtes fra gammel tid en række særlige landbrugsskoler, og med tiden oprettedes også andre faghøjskoler fx. gymnastikhøjskoler, håndværkerhøjskoler, fiskerihøjskoler m.m. Også på disse højskoler blev der givet almindelig højskoleundervisning, og karakteristisk for samtlige skoler var, at undervisningen ikke afsluttedes med eksamen eller særlige prøver. Også disse skoler kunne søge om anerkendelse og modtage statstilskud. Godkendelsen blev imidlertid givet forstanderen for skolen, og når han forlod skolen, måtte der søges en ny godkendelse. 4. juli 1942 gennemførtes en ny lov om højskoler m.m., som i betydelig grad forbedrede skolernes mulighed for statstilskud, og senere er fulgt lovbekendtgørelsen af 16. maj 1959 og lov af 4. juni 1970. Loven af 1970 tog ikke blot sigte på højskoler og landbrugsskoler, men også på husholdningsskoler og efterskoler. Om landbrugsskolerne hed det i denne lov, at skolerne skulle tilbyde uddannelse af landbrugsmedhjælpere, -driftsledere og -teknikere samt gartnere og gartneriteknikere. Man kunne også tilbyde mejerister og mejeriteknikere uddannelse. Skolerne skulle normalt indrettes som kostskoler, men der var også mulighed for at arrangere ganske korte kurser. Som noget nyt kunne man nu tilbyde eleverne et bevis for deltagelse i kurser og eventuelle prøver. Loven påbød ministeren at nedsætte et særligt landbrugsskoleråd bestående af repræsentanter for landbo- og husmandsforeninger, landbrugslærere og landboudgdommen med en af undervisningsministeriets direktører som formand. Rådets udtalelse skulle indhentes om oprettelse af nye skoler og om udvidelse af de bestående, om udkast til undervisningsplaner, godkendelse af kurser og i det hele taget spørgsmål om nye uddannelses tilbud.

Årene 1919-70 må karakteriseres som en periode, hvor der på adskillige områder fra det offentlige side blev satset kraftigt på faglig uddannelse og medborgerlig udvikling. De offentlige tilskud, både fra stat og kommune, er i årenes løb blevet væsentligt forøget. En del af de egentlige fagskoler er helt overtaget af staten, men om alle skoler gælder det, at de ikke ville kunne fortsætte deres virksomhed uden offentlig støtte. En sådan forudsætter, at skolen er anerkendt, og at den underkaster sig et vist tilsyn. Selv om godkendelse og tilsyn er underlagt en central myndighed, er det dog således, at de afgørende spørgsmål om godkendelse af en skole og dens undervisningsplan skal forelægges et stående råd, hvori både de faglige interesseorganisationer og repræsentanter for lærere og elever har sæde. Formelt er disse råd ikke besluttende, men i praksis øver de nok en ikke uvæsentlig indflydelse på administrationen af den til enhver tid gældende lovgivning indenfor de forskellige fagområder.

Kommunalreformen af 1970

1. april 1970 trådte den såkaldte kommunalreform i kraft, vel nok det hidtil mest omfattende indgreb i lokalforvaltningen⁷⁵. Et helt nyt administrativt Danmarkskort var blevet tegnet, mere enkelt og overskueligt end det hidtil eksisterende. Kommunalreformen betød imidlertid ikke blot, at man fik færre og større kommuner, men også at man gav kommunerne større administrative beføjelser. En direkte følge af reformen var ligeledes, at man fratog amtmændene deres hidtidige medvirken i administrationen af de amtskommunale opgaver og lod valgte amtsborgmestre indtage formandspladsen i de fremtidige amtsråd. Den store administrative omlægning havde krævet et omfattende forarbejde både på centralt og lokalt plan, og faktisk hengik der henved 10 år, inden reformen var bragt i hus. Vejen frem havde været brolagt med mange vanskeligheder, og både i folketinget og omkring i landet havde man ført heftige debatter, inden man nåede til vejs ende.

1. Den store kommunesammenlægning. De nye primær- og amtskommuner

Som påpeget foran, var der på landsplan kun foretaget mindre ændringer i de fra fortiden nedarvede grænser for købstædernes samt amts- og sognekommunernes geografiske udstrækning. De betydelige befolkningsforskydninger, som havde fundet sted gennem de seneste menneskealdre og specielt indvandringen til købstæderne, havde medført, at mange købstadkommuner følte sig indespærret af de omkringliggende selvstændige landkommuner og følgelig kunne ønske disse indlemmet i købstaden. I landdistrikterne var der desuden i forbindelse med de store jernbane- og vejanlæg opstået befolkningskoncentrationer, som på nogle steder gik på tværs af de gamle kommunegrænser. Den eneste mulighed for at skabe en løsning på dette problem var en sammenlægning af kommuner til større kommunale enheder.

Også et andet forhold trak i samme retning. I løbet af perioden efter 1919 var der ved ny lovgivning blevet lagt så mange opgaver hen til de ofte små by- og landkommuner, at det mange steder havde knebet for disse at tilnærme sig det serviceniveau, som en større kommune var i stand til at yde sine borgere. Såfremt man ønskede at fastholde befolkningen i de mere afsides liggende landdistrikter og eventuelt udvide den økonomiske virksomhed i disse områder, var forudsætningen oprettelsen af større administrative enheder. Det var endelig et mere og mere udtalt politisk ønske, at afgørelser, som hidtil var blevet truffet på centralt plan, skulle lægges ud til lokalsamfundene. Skulle dette kunne ske, måtte der skabes forudsætninger for, at kommunerne kunne tiltrække den fornødne administrative sagkundskab. Også dette ville kun være muligt indenfor kommuner med et ikke for lille befolkningsmæssigt underlag.

Omkring 1960 var riget inddelt i 25 amtsråds kredse. Der fandtes endvidere 86 købstadkommuner, indbefattet handelspladser og flækker, samt ca. 1200 landkommuner. For at fremme kommunesammenlægningen gennemførte folketinget 3. juni 1967 loven om en revision af den kommunale inddeling. Loven bar den socialdemokratiske indenrigsminister Hans Hækkerups kontrasignatur. Loven bemyndigede indenrigsministeren til at gennemføre en revision af den kommunale inddeling ved at oprette nye amtskommuner omfattende såvel sogne- som købstadkommuner, ved at regulere den kommunale inddeling omkring byerne og ved at tilvejebringe større og mere bæredygtige kommuner i landdistrikterne.

Med hensyn til fremtidens amtskommuner fastslog loven, at de principielt skulle bygge på de eksisterende amtsråds kredse og på købstadkommunerne indenfor den enkelte amtsråds kreds. Der var dog givet mulighed for at sammenlægge tidligere amtsråds kredse til een amtskommune og gennemføre visse ændringer i de gamle amtsråds kredses geografiske område, hvor de nuværende grænser gik på tværs af den befolknings- og erhvervmæssige udvikling.

Købstadkommunernes fremtidige grænser skulle fastlægges med hensyntagen til den forventede befolknings- og erhvervmæssige udvikling. Dette betød, at de ved en købstad nærmest beliggende landkommuner skulle sammenlægges med bykommunen, således at et naturligt bysamfund kunne udvikle sig indenfor en enkelt kommune, og således at der tilsikredes byen en hensigtsmæssig udviklingsmulighed.

Indenrigsminister Hans Hækkerup (1907-70) virkede i sine yngre år som juridisk embedsmand i finansministeriet med tjenestemandsspørgsmål som speciale. I 1945 indvalgte han i folketinget som repræsentant for socialdemokratiet, og fra 1950 opgav han sin kontorchefstilling i finansministeriet og virkede i de følgende år som en smidig og initiativrig justitsminister. Hans ry som en dygtig forhandler medførte, at han i 1964 overtog indenrigsministeriet med det formål at gennemføre, hvad der senere kaldtes kommunalreformen af 1970. Det lykkedes ham at lægge et solidt grundlag for gennemførelsen af den længe ønskede kommunalreform, men ved ministerskiftet i 1968 måtte han overlade afslutningen på arbejdet til sin konservative efterfølger Poul Sørensens. Det kgl. biblioteks billedsamling. (Skandinavisk pressefoto).

Ved fastlæggelsen af de kommende kommunegrænser skulle det iøvrigt tilstræbes, at kommunerne fik en sådan størrelse, at de befolknings- og erhvervsmæssigt samt geografisk dannede et hensigtsmæssigt grundlag for en rimelig varetagelse af de kommunale opgaver. Hvor ikke særlige forhold gjorde sig gældende, skulle man drage omsorg for, at grænseomlægningerne søgtes gennemført ved en fuldstændig sammenlægning af eksisterende kommuner. Til at bistå indenrigsministeren med den praktiske gennemførelse af de i det foregående skitserede retningslinier udnævntes en særlig kommunalreformkommission, som fik pålagt at tage kontakt med de kommunalmyndigheder, som ville blive berørt af kommissionens forslag.

Allerede før kommissionen begyndte sit arbejde, var en række landkommuner enedes om at slutte sig sammen i større administrative enheder, og disse sammenlægninger var blevet godkendt af indenrigsministeriet. Man var også blevet enige om navnet på den nye kommune, et spørgsmål der ofte gav anledning til en varm lokal debat. Kommissionen fik imidlertid nok at gøre med at forhandle sig til rette om den fremtidige kommunalinddeling, idet lokale interesser ofte stødte hårdt sammen. Mange afgørelser kunne derfor først træffes med virkning fra 1. april 1970, hvor den nye kommunalreform i sin

helhed skulle træde i kraft. De gamle betegnelser købstad- og sognekommuner forsvandt, og kommunerne benævnedes for fremtiden »primærkommuner«. Sammenlægningsprocessen kunne som slutresultat fremvise en reduktion af de tidligere eksisterende købstad- og sognekommuner fra ca. 1300 til 277. Et nærmere studium af den udviklede sammenlægningspolitik viser, at man i flere tilfælde måtte gå etapevis til værks for at nå et rimeligt resultat. Andre steder lykkedes det faktisk at vinde lokal tilslutning til en sammenlægning af et ret betydeligt antal tidligere selvstændige kommuner. Således kom den nye Ringsted primærkommune til at bestå af den tidligere købstadkommune og ikke mindre end 9 gamle, selvstændige sognekommuner. På flere øer, fx. Samsø og Møn, blev man enige om, at hele øen skulle udgøre een kommune. På Bornholm blev 6 købstadkommuner og 16 gamle sognekommuner reduceret til 5 nye primærkommuner.

Et andet meget vanskeligt problem var at få afgjort antallet af de fremtidige amtskommuner. Ved regeringsskiftet i 1968 var indenrigsminister Hækkerup blevet afløst af den konservative politiker Poul Sørensen, og på hans skuldre hvilede nu ansvaret for gennemførelsen af kommunalreformen. I folketingssamlingen 1968/69 forelagde han et lovudkast, som reducerede de tidligere 22 amter og 25 amtsråds-kredse til 14 nye amter og amtskommuner. Under sagens behandling i folketingssalen tog en gruppe socialdemokrater til orde for en yderligere reduktion, men stort set fulgte folketinget indenrigsministerens forslag, og 24. marts 1968 kunne loven underskrives. Københavns og Frederiksberg kommuner berørtes ikke af nyordningen, og Københavns amt og amtsrådskreds forblev også uberørt. Amtet og den nye amtskommune bevarede sin gamle geografiske udstrækning. Herudover inddeltes riget i 13 amter og amtskommuner, som i det følgende anføres med deres senere antagne betegnelse og med deres administrative centrum anført i parentes: Bornholms amtskommune (Rønne), Frederiksborg amtskommune (Hillerød), Roskilde amtskommune (Roskilde), Vestsjællands amtskommune (Sorø), Storstrømsamtet (Nykøbing F), Fyns amtskommune (Odense), Sønderjyllands amtskommune (Åbenrå), Ribe amtskommune (Ribe), Vejle amtskommune (Vejle), Ringkøbing amtskommune (Ringkøbing), Århus amtskommune (Århus), Viborg amtskommune (Viborg) og Nordjyllands amtskommune (Ålborg). I konsekvens heraf blev 9 tidligere amtmænds embeder nedlagt fra 1. april 1970, nemlig embederne

i Holbæk, Præstø, Svendborg, Haderslev, Tønder, Skanderborg, Randers, Thisted og Hjørring. Som en detalje skal anføres, at Samsø ved samme lejlighed overførtes fra det tidligere Holbæk amt til Århus amtskommune, og at øen i retslig henseende henlagdes under Skanderborg retskreds.

24. marts 1969 nedsattes såkaldte fællesudvalg, et for hver af de kommende amtskommuner. Udvalgene fik 21 medlemmer, valgt af byråd og amtsråd inden for den nye amtskommunes grænser. Deres opgave var at forberede de kommende amtskommuners overtagelse af de forretninger, som ville blive henlagt til dem, herunder også at drage omsorg for ansættelse af det fornødne personale, indretning af kontorer m.m. Som sekretærer for udvalgene fungerede de designerede amtskommunaldirektører, fremtidens chefer for den amtskommunale forvaltning. Kun delvis kunne udvalgene føre deres arbejde til ende, idet der i tiden frem til 1. april 1970 ikke var mulighed for at få gennemført alle de nødvendige lovbestemmelser for, at amtskommunerne kunne have klare direktiver for deres fremtidige forvaltning.

2. Den nye kommunale styrelseslov

Endnu stod tilbage at få forelagt og vedtaget en ny styrelseslov for de fremtidige primær- og amtskommuner. I folketingssamlingen 1967/68 forelagde indenrigsminister Poul Sørensen et lovforslag, som blev til den ny kommunale styrelseslov af 31. maj 1968. Man havde i denne lov fået samlet alle bestemmelser om kommunernes styrelse, medens man tidligere havde haft særlige love for købstædernes forvaltning og for amtsråd og sogneråd. Loven trådte i kraft 1. april 1970.

Til indledning fastsloges, at kommunens anliggender skulle forvaltes af en kommunalbestyrelse, valgt i henhold til den kommunale valglov. De nærmere regler for styrelsen skulle nu som før fastlægges i en styrelsesvedtægt, foreslået og indsendt af kommunalbestyrelsen senest et år efter lovens ikrafttræden samt godkendt af indenrigsministeriet. Indtil da skulle man administrere efter de gamle vedtægter. Formanden for en amtskommunes styrelse skulle benævnes amtsborgmester og en primærkommunes borgmester. Kommunen kunne kun skifte navn med ministeriets samtykke, og kommunevåben og segl, godkendt af ministeriet og anmeldt for direktoratet for patent-

Indenrigsminister Poul Sørensen (1904-69) deler æren med sin socialdemokratiske forgænger Hans Hækkerup for den politiske bedrift at få skabt bred politisk opbakning bag denne gennemgribende ændring af en væsentlig side af dansk lokaladministration. I modsætning til Hækkerup havde Poul Sørensen en fortid som aktiv kommunalpolitiker i Roskilde. Fra sin ungdom havde han begejstret bekendt sig til det konservative folkepartis program, således som det var udformet af Christmas Møller. Han indvalgte i folketinget i 1941, og som partiets fremtidige generalsekretær øvede han en betydelig indflydelse i det stille. Han udpegedes til indenrigsminister i 1968 og fik hermed det politiske ansvar for afslutningen af det mangeårige og ofte ganske kontroversielle arbejde med at bringe kommunalreformen i hus. Han døde imidlertid pludselig i 1969 og kom således ikke til at opleve lovens ikrafttræden fra 1. april 1970. Det kgl. biblioteks billedsamling.

og varemærkevæsenet, var forbeholdt den pågældende kommune.

Efter afholdt kommunevalg skulle kommunalbestyrelsen vælge borgmester og viceborgmester, og der var mulighed for ligeledes at udpege en 2. viceborgmester. Ingen amtsborgmester måtte være borgmester i en primærkommune. Valget gjaldt hele valgperioden, og ethvert kommunalbestyrelsesmedlem var pligtig at modtage valg. I primærkommunerne skulle kommunalbestyrelsen holde ordinært møde hver måned, og ekstraordinære møder skulle indkaldes, når enten borgmesteren eller 1/3 af kommunalbestyrelsen krævede det. I amtskommunerne skulle der afholdes 8 årlige møder, og også her kunne borgmester og 1/3 af bestyrelsen kræve et ekstraordinært møde afholdt. Amtmanden havde ret til uden stemmeret at deltage i amtsrådsmøderne, og han skulle efter anmodning fra amtsrådet yde det bistand ved løsning af opgaver af fælles kommunal interesse indenfor amtskommunen. Kommunalbestyrelsen var beslutningsdygtig, når mindst halvdelen af medlemmerne var til stede. Normalt kunne beslutninger træffes med stemmeflerhed, og der krævedes kun en enkelt behandling af de forskellige sager. Beslutningerne skulle indføres i en særlig protokol, som alle deltagere skulle underskrive. Også dissens skulle protokolleres. Et kommunalbestyrelsesmedlem havde krav på

diæter, og sådanne skulle også ydes medlemmer ved deltagelse i nedsatte udvalgsmøder. Indenrigsministeren skulle fastsætte diæternes størrelse, og med tilsynsrådets (se nedenfor) tilslutning kunne der også ydes honorar til en udvalgsformand.

Til at varetage forvaltningen i en kommune nedsattes et økonomiudvalg og en række stående udvalg, valgt af kommunalbestyrelsen og gældende for hele valgperioden. Ved siden af disse kunne der også nedsættes ad-hoc udvalg. Kommunalbestyrelsen kunne pålægge sine medlemmer at udføre bestemte kommunale hverv eller tildele andre af kommunens beboere sådanne, såfremt de var villige til at overtage dem.

Økonomiudvalget skulle bestå af borgmesteren samt 2 eller 4 kommunalbestyrelsesmedlemmer. Udvalget skulle forestå kasse- og regnskabsvæsenet og have indseende med alle finansielle og forvaltningsmæssige opgaver. Dets erklæring skulle indhentes om enhver sag, som berørte økonomien eller almindelige administrative forhold, inden de forelagdes kommunalbestyrelsen.

Medlemmer af de stående udvalg skulle udpeges blandt kommunalbestyrelsesmedlemmerne, og det hed udtrykkeligt i loven, at der skulle nedsættes et socialudvalg. Hvor kommunalbestyrelsen også var havnebestyrelse, skulle der nedsættes et havneudvalg til havnens umiddelbare forvaltning. Hertil kunne også personer udenfor kommunalbestyrelsen vælges, men flertallet skulle dog altid udgøres af kommunalbestyrelsesmedlemmer.

De faste udvalg udpegede selv deres formænd, og de udøvede deres virksomhed i møder. Beslutninger kunne tages, når mindst halvdelen af medlemmerne var til stede, og der krævedes stemmeflerhed for en beslutning. Borgmesteren havde ret til at overvære alle udvalgsmøder. Udvalgene bestyrede de anliggender, som var henvist til dem indenfor de givne bevillingsrammer. Behøvedes flere penge end bevilget, måtte der ske indstilling til økonomiudvalget. De enkelte udvalg var endvidere pålagt at udarbejde fornødne budgetforslag.

Lovens kapitel 4 omhandlede borgmesterens opgaver. Han skulle forberede møderne i kommunalbestyrelsen, indkalde til dem, lede forhandlingerne og lade de fornødne afstemninger foretage. Det var endvidere pålagt ham at drage omsorg for, at beslutningerne blev ført ud i livet. Han varetog endelig den daglige ledelse af administrationen og fordelte sagerne mellem de forskellige udvalg. Som borgme-

ster modtog han et i vedtægten nærmere fastsat vederlag, og med tilsynsrådets tilslutning kunne der også ydes viceborgmesteren et vederlag, hvis han havde fungeret i længere tid. Under de nye og langt mere krævende forhold var borgmesterhvervet blevet et heldagsjob.

I kapitel 5 havde man samlet bestemmelserne om økonomi og regnskabsvæsen. Det var overladt økonomiudvalget at udarbejde budgettet, og det skulle foreligge inden 1. september. Forslaget gik herefter til behandling i kommunalbestyrelsen, hvor det underkastedes to behandlinger med to ugers mellemrum. Det vedtagne budget dannede grundlaget for det kommende års skatteudskrivning og for hele forvaltningen. Beslutning om optagelse af lån, påtagelse af garantiforpligtelser, pantsætning af aktiver samt forbrug af fonds og anvendelse af regnskabsoverskud skulle ligeledes træffes af kommunalbestyrelsen. Det var også økonomiudvalget, som forelagde det afsluttede regnskab for kommunalbestyrelsen, og dette skulle ske inden udgangen af oktober. Herefter gik regnskabet til revision, og loven indeholdt en udtrykkelig bestemmelse om, at der i enhver kommune skulle være en af tilsynsmyndigheden godkendt sagkyndig revision. Når revisionen var gennemført, forelagdes regnskabet påny økonomiudvalget og eventuelt de særlige kommunale forvaltninger, hvorefter kommunalbestyrelsen fik regnskabet til endelig godkendelse.

Indtil 1970 havde amtsrådene været udstyret med en vidtgående ret til at kontrollere sognerådernes forvaltning, og indenrigsministeriet havde på samme måde udøvet et overtilsyn med købstæderne. Under den nye lovbehandling i folketinget tiltrak problemerne omkring det fremtidige tilsyn sig megen opmærksomhed, og der var flere folketingsmedlemmer, som var indstillet på at give de kommende kommunalbestyrelsesmedlemmer en vidtgående selvstændighed. Omvendt var der andre, som havde store betænkeligheder. Resultatet blev, at indenrigsministeriet skulle kontrollere amtskommunerne, medens tilsynet med primærkommunerne lagdes i hænderne på et tilsynsråd, hvis afgørelser af primærkommunerne kunne indbringes for indenrigsministeren, som kunne stadfæste tilsynsrådets afgørelse, ændre vilkårene for den eller træffe en ny afgørelse.

Indenfor hver af de nye amtskommuner skulle der oprettes et sådant tilsynsråd bestående af amtmanden som formand og 4 medlemmer valgt af amtsrådet og blandt dets medlemmer. En enkelt primærkommune kunne kun være repræsenteret i tilsynsrådet med eet med-

lem. Tilsynsrådet trådte sammen, når formanden eller 3 medlemmer krævede det. Formanden ledede forhandlingerne og førte forhandlingsprotokollen, hvori også dissens skulle indføres. Rådet var beslutningsdygtigt, når formand og to medlemmer var mødt frem, og beslutninger blev truffet med stemmeflerhed. Stod stemmerne lige, var formandens stemme udslagsgivende, men ethvert medlem kunne forlange sagen forelagt ministeriet. Formanden drog omsorg for beslutningernes udførelse i praksis, og han var bemyndiget til at afgøre hastesager, som dog altid senere skulle forelægges rådet. Udgifterne ved tilsynsrådets virksomhed skulle afholdes af statskassen.

I et særligt kapitel opregnedes tilsynsrådets beføjelser. Budget og regnskab fra de forskellige kommuner skulle indsendes til rådet, og optagelse af lån eller ændringer i lånevilkår skulle ligeledes forelægges til godkendelse. Kommunalbestyrelserne kunne disponere over en kassekredit indenfor rammer fastsat af indenrigsministeriet, og kommunalbestyrelserne kunne optage lån, som afvikledes over driftsregnskabet med mindst 1/3 årligt. Det var endvidere en forudsætning, at lånets provenu anvendtes til forøgelse af driftskapitalen, til endelig finansiering af anlægsarbejder eller til anskaffelse af andre aktiver. Derimod kunne man ikke uden rådets godkendelse forpligte kommunen ved kaution eller anden økonomisk garanti eller foretage ændringer i vilkår for kommunens garantiforpligtelser. Loven forlangte desuden, at der i enhver kommune skulle etableres en jordfond, hvori midler, som i henhold til tidligere lovgivning henførtes til kapitalformen, nu skulle indgå. Denne fond skulle holdes bestemt adskilt fra driftskapitalen, og hverken jordfond eller driftskapital måtte formindskes uden rådets godkendelse. Kommunerne kunne heller ikke uden tilladelse afhænde eller pantsætte fast ejendom eller erhverve ny. Ved afhændelse skulle provenuet tilgå jordfonden, med mindre andet var tilladt, og ved erhvervelse af ny ejendom kunne købesummen afholdes af jordfonden. Loven fastslog endvidere, at samarbejde mellem forskellige kommuner og ophævelse af et sådant også skulle godkendes.

Afsluttende blev det fastslået, at tilsynsmyndigheden kunne sætte en kommunalbestyrelsesbeslutning ud af kraft, hvis den stred imod gældende lov. I sådanne tilfælde, og hvis man havde undladt en foranstaltning, som man havde været forpligtet til at udføre, kunne tilsynsrådet træffe de fornødne beslutninger, herunder tildele tvangsbo-

der eller rejse sag ved domstolene mod de ansvarlige kommunalbestyrelsesmedlemmer. Indenrigsministeriet kunne på sin side gøre ansvar gældende overfor tilsynsrådet, hvis det havde truffet ulovlige beslutninger eller undladt at skride ind.

Lovens kapitel 8 indeholdt en række særlige bestemmelser. I § 62 blev det således fastslået, at kommunen skulle holde sit arkiv i orden, og at indenrigsministeriet kunne fastsætte kassationsregler. Nogen afleveringspligt til landsarkiverne blev ikke pålagt. I en følgende paragraf gentoges det gamle påbud om, at kommunalbestyrelser og tilsynsråd havde pligt til at fremskaffe de oplysninger indenfor deres virksomhed, som forskellige ministerier måtte ønske.

Loven indeholdt også bestemmelser om indsættelse af en magistrat. I de fremtidige vedtægter for Frederiksberg, Ålborg og Århus kommuner kunne det fastlægges, hvilke forvaltningsopgaver, som kunne henlægges under en magistrat, og hvilket vederlag og pension, som kunne tillægges borgmestre og rådmænd.

Med hensyn til den fremtidige skatteligning fastslog loven, at denne normalt skulle foretages af en ligningskommission bestående af 5-15 medlemmer, valgt på 4 år af kommunalbestyrelsen og blandt de beboere, som var valgbare til kommunalbestyrelsen. Indenrigsministeriet kunne dog fritage en kommune for at nedsætte en ligningskommission.

De nærmere bestemmelser om de kommunale tjenestemænds antal, ansættelse, afskedigelse samt lønnings- og pensionsforhold skulle optages i en særlig lønnings- og pensionsvedtægt stadfæstet af tilsynsrådet.

Med hensyn til de eksisterende brand- og sundhedskommissioner skulle der for fremtiden gælde følgende regler. Brandkommissionen skulle tiltrædes af politimesteren, brandinspektøren og eventuelt bygningsinspektøren. Desuden skulle kommunalbestyrelsen vælge 4 medlemmer, hvoraf de to skulle tages udenfor kommunalbestyrelsen. Sundhedskommissionen skulle ligeledes tiltrædes af politimester og kredslæge, og også her udpegede kommunalbestyrelsen et antal medlemmer. Politimesteren skulle normalt virke som formand i begge kommissioner, men kommunalbestyrelsen kunne med tilsynets godkendelse udpege en anden formand.

Om de særlige havnebestyrelser indeholdt loven bestemmelser, som stort set var en videreførelse af de hidtil gældende. Statshavnene

var for så vidt de kommunale myndigheder uvedkommende, men kommunalbestyrelsen kunne dog udpege to medlemmer til at tage sæde i havnerådet eller havnekommissionen. Det ene af disse skulle være medlem af havnekommissionen. I byer med kommunale havne var havnebestyrelsen underlagt kommunalbestyrelsen. For havnen i Struer gjaldt den særlige ordning, at den var underlagt kommunalbestyrelserne i både Struer og Holstebro. I forhold til kommunen var havnen en selvstændig institution, hvis midler kun måtte anvendes til havnens formål, og der skulle føres særligt havneregnskab. Kommunalbestyrelsen udarbejdede et havnebudget, som skulle godkendes af ministeriet for offentlige arbejder, og dette ministerium førte fortsat kontrol med anlægsarbejder m.m.

I marts 1970 afholdtes der overalt i riget valg til de nye kommunalbestyrelser, og efter at styrelsesloven var trådt i kraft 1. april 1970, kunne de nyvalgte bestyrelser vælge borgmestre og i det hele taget etablere den nye kommunale administration. Der skal ikke i denne fremstilling redegøres nærmere herfor. Blot så meget skal antydes, at der næsten overalt i de kommende år foregik en kraftig udbygning af den kommunale administration, hvilket medførte nyansættelser af et stort personale på alle niveauer og opførelse af en række nye administrationsbygninger. Det skete såvel indenfor primær- som amtskommunerne.

3. Statsamtænd og statsamter

Afsluttende kan det være rimeligt ganske kort at skitsere, hvorledes det gik med de gamle amtmandsembeder, som i mere end 300 år havde indtaget en nøgleposition indenfor lokalforvaltningen. Kommunalreformen havde haft en kraftig reduktion af antallet af embeder til følge, men der eksisterede efter 1970 stadig 14 amtmandsembeder, og indenfor disse var 8 stiftamtænd, som fortsat sammen med biskopperne varetog stiftsøvrighedsforretningerne. Også amtmændenes embedsbeføjelser var blevet kraftigt beskåret, idet ledelsen af hele den amtskommunale forvaltning var overgået til de nye folkevalgte amtsborgmestre. Af de embedsforretninger, som blev tilbage hos amtmændene, var først og fremmest afgørelsen af en række familieretlige sager, nemlig separations- og skilsmissebevillinger, fastsættelse af underholdsbidrag og samkvemsret samt meddelelse af adop-

tionsbevillinger og af fri proces. Desuden havde amtmanden ifølge den nye styrelseslov fået overdraget hvervet som formand for tilsynsrådet. Amtmanden varetog endvidere visse funktioner i forbindelse med tildeling af indfødsret og opgaver vedr. det civile beredskab. Endelig kan nævnes sager vedr. stempelforvaltning, legatadministration m.v., ligesom han kunne beordres til at virke som formand eller medlem af en række lokale nævn, udvalg og kommissioner.

I de nærmeste år efter 1970 herskede der i visse kredse et ønske om helt at få afskaffet den gamle amtmandsinstitution, idet man mente, at en stor del af amtmandens forretninger måtte kunne henlægges under andre myndigheder fx. domstolene. Da man imidlertid måtte erkende, at de eksisterende amtskontorer på udmærket måde varetog de dem tildelte opgaver, hvis antal iøvrigt var stærkt stigende, og da man ikke skønnede, at en henlæggelse af opgaverne til andre myndigheder kunne ske uden øgede udgifter for statskassen, besluttede man i 1980 at indstille til folketinget, at man skulle opretholde de eksisterende amtmandsemployer med det sagområde, de havde forvaltet siden 1970, og at man skred til en varig besættelse af de embeder, som man hidtil havde opretholdt ved konstitution. Forslaget vandt tilslutning. Embederne benævntes herefter »statsamterne« og deres indehavere »statsamtmand«. Også den gamle titel af stiftamtmand bevarede.

Sammenfatning af perioden 1919-70

I ingen af de i det foregående behandlede 3 tidsperioder er der sket så store ændringer i den offentlige forvaltning som i årene 1919-70. Der kan i sandhed tales om en eksplosiv udvikling både indenfor central- og lokaladministrationen og herunder også den kommunale forvaltning. En række helt nye og meget specielle forvaltningsenheder er blevet skabt, og såvel indenfor disse som indenfor de allerede eksisterende embeder har der været tale om en betydelig udvidelse af de tilføjede opgaver og hverv. Dette har ganske naturligt medført, at der har måttet normeres det enkelte embede et voksende underordnet personale omfattende både akademisk uddannede, teknikere af forskellig art og et stærkt stigende antal kontormedhjælpere. De beskæftigede i den offentlige forvaltning udgør idag en dominerende erhvervsgruppe ved siden af de traditionelle, aktive erhvervsudøvere. Dette har i sig selv også bidraget til forvaltningens udbygning, idet alle embeder og forvaltningsenheder som en ny opgave har fået pålagt, hvad der kan sammenfattes under betegnelsen personalepolitik og -administration. Et andet karakteristisk træk ved perioden er den voksende beskæftigelse af kvindelig arbejdskraft indenfor den offentlige forvaltning. Længe var det kun de mere underordnede stillinger, som man besatte med kvinder, men inden periodens udgang oplevede man de første kvindelige departements- og kontorchefer og indenfor lokalforvaltningen flere kvindelige dommere og præster.

Når den offentlige forvaltning ekspanderede så stærkt i årene 1919-70 havde det flere årsager.

Det vil i denne forbindelse være rimeligt endnu engang at nævne den udvidelse af rigsområdet, som fandt sted ved de sønderjyske landsdeles genforening med det gamle land i 1920, og den udbygning af lokaladministrationen, som var en direkte følge heraf. Større betydning havde det endvidere, at det udvidede riges befolkningstal vedblev at vokse.

Ved folketællingen i 1921 udgjorde befolkningen ca. 3,2 mill. per-

soner og i 1970 ca. 4,7 mill. Denne betydelige befolkningsforøgelse giver en del af forklaringen på, hvorfor forvaltningen måtte udbygges, men den er ingenlunde den afgørende faktor. Årene efter 1919 er nemlig også i høj grad karakteriseret ved, at man på så godt som alle samfundslivets områder øgede den offentlige service overfor befolkningen. Det er i denne periode, at man udvikler, hvad man plejer at kalde den moderne velfærdsstat. Det var navnlig i periodens sidste tiår – de glade tressere – at denne udvikling tog fart. Det bør også nævnes, at det var i disse år, at det offentlige i stigende grad fandt det nødvendigt at gribe regulerende ind i det private erhvervslivs dispositioner. Ydre årsager hertil var der nok af. Man behøver blot at nævne den alvorlige økonomiske internationale depression i 1930erne med en omfattende arbejdsløshed til følge, den anden verdenskrigs udbrud i 1939 med efterfølgende besættelse af den tyske værnemagt i foråret 1940 og den besværlige økonomiske genopbygning i efterkrigsårene. Samtlige disse begivenheder medførte en omfattende kriselovgivning med en heraf følgende udbygning af den offentlige forvaltning og kontrol. 1960erne var stort set en økonomisk fremgangsperiode, som animerede de politisk bestemmende kræfter til en fornyet ekspansion på forskellige samfundsområder. Man levede i den lykkelige overbevisning, at det fra nu af kun kunne gå fremad, og at samfundet ville kunne magte en stigende udbygning af de offentlige servicefunktioner. På socialpolitikens område havde man gjort et vældigt skridt fremad ved gennemførelsen af Steinckes socialreform af 1933, men denne blev i årene derefter moderniseret og yderligere udbygget ved nye lovinitiativer. Der gennemførtes desuden en betydelig investering indenfor det offentlige sundhedsvæsen og en kraftig udbygning af skoler og undervisningsanstalter på alle uddannelsesstrin. Med den voksende socialdemokratiske indflydelse såvel i folketinget som i de kommunale råd tog denne udvikling yderligere fart. Endelig bør det nævnes, at periodens revolutionerende udvikling på det tekniske område også bidrog til forvaltningens kraftige vækst. Der blev bygget veje og broer samt anlagt havne i et omfang som aldrig før, man fik udviklet en moderne lufttrafik, og man anlagde radio- og fjernsynstationer, som kunne dække hele riget.

Den mest afgørende ændring i den hidtil eksisterende statslige lokalforvaltning blev gennemført i 1919, da retsplejeloven af 1916 trådte i kraft fra 1. okt. 1919. Man fik omsider foretaget den længe

ønskede adskillelse mellem den dømmende og udøvende magt. De hidtil fungerende retsbetjente – by- og herredsfogeder – afløstes af underrettsdommere, lokale politimestre og en særlig anklagemyndighed. De opgaver, som amtmændene hidtil havde varetaget indenfor den almindelige retshåndhævelse, overgik til disse nye embedsmænd, og samtidig mistede de kgl. udnævnte byfogeder hvervet som ansvarlig leder af den bykommunale forvaltning. Man foretog samtidig en omlægning af de fra gammel tid eksisterende jurisdiktionsområder, idet der oprettedes nye rets- og politikredse, som kun i begrænset udstrækning fulgte de gamle herredsgrænser, og som først og fremmest tog hensyn til den nyeste befolkningsmæssige udvikling. Medens der kun fandtes een politimester i en politikreds, kunne der i tætbefolkede retskredse udnævnes to sideordnede underrettsdommere, nemlig en civil- og kriminaldommer. Under indtryk af lokale befolkningsforskydninger indenfor perioden ændredes flere af de i 1919 indrettede rets- og politikredse. Princippet med een politimester i hver politikreds blev opretholdt, men antallet af dommere kunne forøges ud over de oprindelige 2 dommere, hvis befolkningsunderlaget krævede det. I sådanne tilfælde inddeltes underretten i såkaldte afdelinger.

De nyudnævnte underrettsdommere forvaltede først og fremmest den dømmende myndighed, men videreførte også de gamle retsbetjentes mere administrativt betonedede opgaver som fx. tinglæsning og skifteforvaltning. I løbet af perioden anbragtes lægdommere, de såkaldte domsmænd, side om side med den juridisk uddannede dommer i dommersædet, og man genoplivede fjerne tiders retsprincip, at den almindelige befolkning skulle deltage aktivt i domsafsigelsen. De gamle retsbetjentes politimæssige opgaver overtoges af de nye politimestre, men indtil oprettelsen af rigspolitiet i 1938 opretholdtes den gamle ordning med den kommunalt ansatte menige politistyrke. Efter 1938 overtog staten hele politistyrken og desuden administrationen af de eksisterende arresthuse. Også politimestrene fik – ligesom underrettsdommerne – i løbet af perioden tillagt flere nye embedsopgaver, bl.a. hvervet som offentlig anklager i nært samarbejde med den i 1919 ligeledes oprettede selvstændige anklagemyndighed, de såkaldte statsadvokater.

Afsagte domme ved underretterne kunne nu som før appelleres til landsoverretterne, som fra 1919 benævnedes landsretter, og som betegnelse for medlemmerne af disse domstole genoptog man den

gamle titel af landsdommer. En nyskabelse ved disse domstole bestod i, at man i civile søgsmål af et vist økonomisk omfang kunne lade disse behandle ved landsretten i første instans med appelmulighed til højesteret. Alvorlige misgerningssager pådømtes ligeledes i 1. instans af landsretten med bistand af udpegede nævninge. Også ved landsretterne indførtes medvirken af domsmænd.

Med den nye retsplejelovs ikrafttræden mistede stiftamtmand og amtmænd – som anført foran – samtlige de funktioner, som de fra gammel tid havde udøvet i forbindelse med den almindelige retshåndhævelse. Derimod bevarede de gennem hele perioden deres gamle stilling som centraladministrationens repræsentant overfor lokalsamfundet. De udøvede fortsat en omfattende kontrolmyndighed med væsentlige dele af den statslige lokaladministration, og det var stadig således, at adskillige lokale sager passede amtmændens bord på vej til og fra centraladministrationen. Også amtmænd fik pålagt en række nye opgaver, og forvaltningen af en række personretlige spørgsmål optog i periodens forløb mere og mere af hans tid. Også de særlige stiftsøvrighedsforretninger vedblev at høre til stiftamtmandens embedsområde. Det bør i denne sammenhæng heller ikke lades uomtalt, at amtmænd gennem hele perioden stadig førte forsædet i amtsrådene og havde ansvaret for udførelsen af de af amtsrådene vedtagne beslutninger. Først med gennemførelsen af kommunalreformen i 1970 ændredes den gamle amtmændsinstitution på afgørende vis. Antallet af amtmænd blev væsentligt nedskåret, men der kunne ikke skaffes politisk flertal for en fuldstændig nedlæggelse af stiftamtmands- og amtmændsembederne. Også efter 1970 spiller de gamle amtmændsembeder fortsat en vigtig rolle indenfor den statslige lokaladministration. De forvalter stadig vigtige person- og familieretlige sager, og som formænd i de nye tilsynsråd udøver de kontrol med primærkommunernes forvaltning, bortset fra Københavns og Frederiksberg kommuner.

Derimod var der politisk enighed om lidt efter lidt at afvikle de gamle amtsforvalterembeder. Den moderne skattelovgivning og væksten i antallet af indirekte skatter havde i årenes løb medført oprettelsen af en række nye lokale kontrollerende skattemyndigheder, og dette i forbindelse med ibrugtagningen af den moderne edb-teknik i skatteopkrævningen, medførte, at de gamle amtsforvalterembeder, hvoraf flere havde haft et nok så begrænset geografisk område, tabte i

betydning, og at deres funktioner bedre kunne udføres af andre myndigheder, herunder toldtaten. Enkelte amtsforvaltere var dog endnu i funktion efter 1970, men det varede ikke mange år, inden det sidste embede var ophævet.

Årene 1919-70 er desuden karakteriseret ved, at forvaltningen af en række nye opgaver i højere grad end tidligere ikke blev overdraget de eksisterende lokale embedsmænd, men særligt nedsatte råd, kommissioner og nævn. Formanden for disse nye forvaltningsinstitutioner blev som regel udpeget af den ansvarlige minister for det pågældende sagområde. Lokale embedsmænd var ikke principielt udelukket fra at få sæde i disse nyoprettede forvaltningsorganer, og man finder også som medlemmer repræsentanter for de kommunale myndigheder og medlemmer valgt af folketinget. Endelig bør det understreges, at det blev mere og mere almindeligt også at åbne adgang for medlemmer af interesseorganisationer og -foreninger til direkte at deltage i forvaltningen af en lang række særopgaver. I første række gælder det de 3 store kommunale foreninger, nemlig Amtsrådsforeningen i Danmark, De samvirkende sognerådsforeninger i Danmark, og Den danske købstadforening. De har aktivt medvirket ved udbygningen af den kommunale lovgivning og er blevet repræsenteret i en lang række udvalg, kommissioner m.m. med tilslutning til kommunalforvaltningen. Dansk arbejdsgiverforening og LO har fået mulighed for at være repræsenteret i amtsrevalideringsudvalgene og i de forskellige organer, som særligt har taget sig af ungdomsarbejdsløsheden, og endelig har lokale landbo- og husmandsforeninger kunnet udpege medlemmer til grundforbedringsudvalg og til lokale kommissioner til fremme af oprettelsen af nye husmandsbrug og opførelsen af landarbejderboliger.

Hvad angår den gejstlige lokalforvaltning kan årene 1919-70 også fremvise en markant udbygning, hovedsagelig fremkaldt af befolkningsforøgelsen. Ved periodens begyndelse var landet inddelt i 7 stifter, 91 provstier og 1249 pastorater. I 1970 var de tilsvarende tal henholdsvis 10, 98 og 1349. Biskoppen varetog nu som før de traditionelle stiftøvrighedsforretninger i samarbejde med stiftamtmanden, men for den øvrige gejstlighed gælder, at dens deltagelse i forvaltningen af verdslige embedsopgaver så godt som helt ophørte. Her tænkes først og fremmest på kirkens tidligere store indflydelse på folkeskolens forvaltning. Kirkebogsføring var dog fortsat en opgave, som præsten

havde ansvaret for, selv om det praktiske arbejde mere og mere blev overladt kordegnen. Også den i den foregående periode igangsatte demokratiseringsproces indenfor kirken videreførtes efter 1919. Gennem de nye kirkelove af 1922 udvidedes menighedsrådenes indflydelse på sognekirkens administration, gudstjenestens tilrettelæggelse og ikke mindst på valg af ny sognepræst. Også ved nyvalg af biskop fik stiftets forskellige menighedsråd mulighed for at ytre sig og hermed at påvirke valgresultatet og selve udnævnelsen.

Betragter man udviklingen indenfor den kommunale forvaltning, må det indledningsvis fastslås, at man stort set arbejdede videre på det grundlag, som var blevet skabt i den foregående periode. Der gennemførtes ganske vist nye kommunallove i 1933, men uden større ændringer i de engang fastlagte kommunegrænser. Først i periodens allersidste år tog man fat på at forberede og stykvis at gennemføre den omlægning af de eksisterende kommuner, som var en væsentlig bestanddel af kommunalreformen af 1970.

Også kommunalrådene fik i denne periode overdraget en række nye forvaltningsopgaver. Administrationen af kommunens social-, undervisnings- og vejvæsen var fortsat de højest prioriterede opgaver, og på samtlige disse områder gav ny lovgivning anledning til en kraftig ekspansion. Naturligvis var der forskel på by- og landkommuner, og også indenfor de to grupper, men selv den mindste landkommune fik en voksende administrationsbyrde. Den tid var uigenkaldelig forbi, hvor sognerådsformanden alene kunne varetage kommunens korrespondance, og hvor sognerådet kunne tage stilling til samtlige enkeltsager. En række opgaver måtte udlægges til behandling i et stigende antal faste udvalg, som ydermere måtte støtte sig til et voksende rent administrativt personale. Ved socialreformens gennemførelse i 1933 fik samtlige kommuner pålagt at oprette et særligt socialkontor, og det øgede personale krævede på sin side, at man enten måtte leje fornødne administrationslokaler eller opføre særlige administrationsbygninger.

Også indenfor kommunalforvaltningen kan der spores en interesse for at inddrage den almindelige borger i beslutningsprocessen. Det gælder navnlig på det sociale område og indenfor undervisningsvæsenet. Således fik interesserede borgere mulighed for at blive indvalgt i de nye børne- og ungdomsværn samt i bestyrelsen af mødrehjælpsinstitutionerne. I begge tilfælde var det i de pågældende love fastslået,

at der til disse hverv skulle udpeges både mænd og kvinder. Indenfor skolevæsenet fik forældrerepræsentanter på samme måde mulighed for at blive hørt i forskellige skoleanliggender, herunder indstilling til besættelse af ledige lærerembeder.

Efter 1849 havde skiftende regeringer forelagt rigsdagen forslag til aflønning af de mange statsansatte embedsmænd, funktionærer og andet underordnet personale, foruden særlige love om de enkelte embedsmænds kontorhold. På samme måde var de kommunale tjenestemænds antal, aflønning og pension blevet fastlagt i særlige vedtægter for den enkelte kommune. Hele denne lovgivning virkede efterhånden yderst uoverskuelig, og det blev mere og mere en politisk nødvendighed at få tilvejebragt et fast og ensartet aflønningssystem. Dette skete ved gennemførelsen af tjenestemandsløven af 12. sept. 1919, som dog ikke omfattede folkekirkens og folkeskolens ansatte. Indtil videre fastsattes deres aflønningsvilkår i særlige lønningslove. Skal der nævnes et enkelt navn i forbindelse med gennemførelsen af loven af 1919, må det blive den senere departementschef i finansministeriet K.H. Kofoed, der som medlem af folketinget havde haft den afgørende indflydelse på lovens udformning. Tjenestemandsløven af 1919 var så at sige hans politisk-administrative svendestykke.

Løven ophævede den gamle adskillelse mellem embeds- og bestillingsmænd og indførte fællesbetegnelsen tjenestemand for den person, der som livsgerning fik ansættelse i statens tjeneste, og hvis løn og pension var fastsat i loven. De højeste statsstillinger aflønnedes med et fast beløb. For alle andre gjaldt en fælles lønramme med en vedtaget begyndelsesløn, som ved tildeling af alderstillæg, fx. hvert 3. år, førte frem til slutlønnen. Foruden den egentlige løn udbetaltes særlige tillæg såsom stedtillæg, dyrtidstillæg og konjunkturtillæg. For tjenestemænd i Nordslesvig gjaldt længe et særligt sønderjysk tillæg. Løven indeholdt desuden de nærmere regler for udbetaling af pension (egenpension samt enke- og børnepension).

I et særligt afsnit af loven opregnedes de forskellige tjenestemandsgupper og de for dem gældende lønningsbestemmelser. Løven indeholdt samtidig en nøje angivelse af, hvor mange tjenestemænd, der var normeret indenfor de forskellige kategorier. I tiden efter 1919 er tjenestemandsløven blevet revideret og udbygget ved flere lejligheder, senest ved lov af 18. juni 1969, som også inddrog folkekirkens og folkeskolens ansatte i det fælles statslige tjenestemandssystem.

Oprettelsen af de mange nye tjenestemandstillinger efter 1919 foregik enten med hjemmel i særlige normeringslove eller på de årlige finanslove. I alle tilfælde krævedes der en lov. Anerkendte tjenestemandorganisationer havde desuden gennem tjenestemandsløven fået godkendt en forhandlingsret om alle generelle spørgsmål, men derimod ikke om forhold, som alene vedrørte en enkelt person. Indholdet af forhandlingsretten er desuden med årene blevet væsentligt udbygget. De senest formulerede bestemmelser om forhandlings- og organisationsforhold findes i kap. 10 (§§ 45-49) i loven af 1969. En særlig lov af 18. juni 1969 (trykt i Lovtidende B) indeholder de nærmere bestemmelser om klassificering og antal af tjenestemænd indenfor de forskellige kategorier af stillinger.

Foruden egentlig forhandlingsret har statens tjenestemænd også i løbet af perioden fået mulighed for at udtale sig og stille forslag om ændring af arbejdsforholdene på deres egen arbejdsplads. I 1948 nedsatte finansministeriet et udvalg til nærmere at overveje fremsatte ønsker herom, og 25. april 1949 udkom reglementet om oprettelse af samarbejdsudvalg. Ved lov af 10. marts 1965 grundlagdes endvidere under finansministeriet Danmarks forvaltningshøjskole, hvis formål var at virke for efteruddannelse af personale, ansat enten under stat eller kommune. Højskolen tilrettelægger først og fremmest en række kortvarige kurser. Medens det i periodens begyndelse var hovedreglen, at de fleste, som ansattes i statens tjeneste, var underkastet tjenestemandsløvens bestemmelser, ændredes dette forhold på afgørende måde henimod periodens slutning. Fra ca. 1960 ønskede et stigende antal akademisk uddannede medarbejdere, ikke at ansættes efter tjenestemandsløvens regler, men på den mere frie overenskomstbasis, som muliggjorde et hurtigere lønningsmæssigt advancement, men på den anden side ikke gav fuld sikkerhed for livsvarig ansættelse. For chefstillingerne fastholdt staten dog, at de fortsat skulle betragtes som tjenestemandstillinger.

Et karakteristisk træk ved lokaladministrationens udvikling i årene 1919-70 er, at perioden både indledtes og afsluttedes med, at man måtte tegne et helt nyt administrativt Danmarkskort. Gennemførelsen af retsplejereformen af 1916 forudsatte, at man opgav de traditionelle jurisdiktionsområder, de særlige købstadjurisdiktioner samt herreder og birker, og lod dem afløse af nye og større underrets- og politikredse. På samme måde medførte kommunalreformen af 1970,

at man opgav de gamle købstad- samt amts- og sognekommuner, indenfor hvilke den kommunale forvaltning havde været udøvet siden begyndelsen af 1800-årene, og erstattede dem med en række større, men færre amts- og primærkommuner. I begge tilfælde var de nye administrative inddelinger fremkaldt af de sidste menneskealdres meget markante befolkningsforskydninger, navnlig mellem by og land.

Retsplejereformen ændrede også på afgørende punkter de gamle principper, som havde været fulgt med hensyn til selve retshåndhævelsen, og en vigtig nyskabelse var, at lægfolk gennem nævningeting og indførelse af domsmænd påny fik del i udøvelsen af den dømmende myndighed. Et hovedformål med kommunalreformen af 1970 var at øge de nye kommunalråds beslutningsmyndighed i sager, som i første række havde interesse for lokalsamfundet. Også på andre områder indenfor lokalforvaltningen kan man konstatere en stigende interesse for at inddrage både repræsentanter for forskellige interesseorganisationer og almindelige borgere i udøvelsen af forvaltningsmyndighed. Side om side hermed medførte udbygningen af den moderne velfærdsstat, at det eksisterende lokale forvaltningssystem måtte udvides i et hidtil ukendt omfang, og at man måtte ansætte et hurtigt voksende antal offentlige tjenestemænd, teknikere m.m. Der skete således i årene 1919-70 ikke alene en kraftig udbygning af den eksisterende lokaladministration, men også skelsættende nyskabelser på området. Når dette er fastslået, bør det imidlertid også understreges, at forudsætningerne herfor var skabt i den nærmest foregående periode.

Af praktiske grunde har det været nødvendigt at opdele skildringen af lokaladministrationens historiske udvikling i visse tidsafsnit og sætte faste årstal på disse, nemlig 1660, 1848-49 og 1919. Dette bør dog ikke sløre den historiske kendsgerning, at overgangen fra den ene periode til den anden ikke straks medførte væsentlige ændringer i det eksisterende lokale administrationssystem. Repræsentanterne for en ny tid og dens synspunkter har ofte måttet erkende, at det engang indarbejdede administrative system ikke lod sig ændre fra den ene dag til den anden, og at etablerede administrative rutiner var sejlivet. I visse situationer var også lokalbefolkningen negativ i sin holdning overfor påbud ovenfra, hvilket vanskeliggjorde de lokale embedsmænds arbejde. Disse har naturligvis heller ikke altid levet op til de faglige krav, man måtte stille til dem.

Udbygningen og effektiviseringen af den danske lokaladministration har strakt sig over adskillige århundreder, og den udformning, i hvilken den fremtræder idag, er en frugt af en lang og roligt fremadskridende udvikling i nøje kontakt med det til enhver tid eksisterende lokalsamfund og det udviklingstrin på det sociale, økonomiske og åndelige område, som det var nået frem til. At skildre hovedpunkterne i denne udviklingsproces har været et væsentligt formål med udarbejdelsen af nærværende oversigt.

LOKALADMINISTRATIONENS ARKIVALIER

Indledning

Medens man tidligt fik oprettet arkivinstitutioner, som havde til opgave at modtage centraladministrationens arkivalier, varede det temmelig længe, inden der åbnedes mulighed for, at de lokale embedsmænd kunne aflevere deres arkivalier til en arkivinstitution. Dette havde til følge, at embedsmændene måtte beholde deres materiale og lade det gå videre til deres eftermænd. Opbevaringsforholdene var ofte yderst primitive, idet det ikke-kurante arkivmateriale blev anbragt på ubeskyttede og ofte utætte loftsrum eller i fugtige kældre. Meget værdifuldt materiale er gået til grunde gennem tiderne, og andet er blevet kasseret, når den enkelte embedsmand ikke mente længere at have brug for det. Af de fleste lokale embedsarkiver, bortset fra det regnskabsmateriale, som blev indsendt til revision i centralforvaltningen, er kun bevaret brudstykker fra tiden før 1660, og sammenhængende rækker af lokalt arkivmateriale er kun i større udstrækning bevaret fra 1700-tallet.

Først fra 1880-82 begyndte »Kongerigets arkiv« at interessere sig for det lokale arkivmateriale. Ved udsendte medarbejdere lod man foretage visse lokale undersøgelser, og i løbet af 1880erne indsamledes en række bevarede retsprotokoller. I 1888 indgav gehejmearkivar A.D. Jørgensen et forslag til kultusministeriet om oprettelse af en række centrale provinsarkiver, som skulle have til opgave at indsamle arkivmateriale fra de statslige lokale embedsmænd. Der åbnedes ligeledes mulighed for, at de kommunale myndigheder kunne aflevere deres ældre arkivalier. Desuden foreslog han, at de påtænkte arkiver også skulle kunne modtage godsarkivalier, gamle lavsarkivalier og andet arkivmateriale af privat proveniens. Hovedformålet skulle være at sikre dette materiale for historisk forskning. Et forslag om en arkivlov blev forelagt rigsdagen i rigsdagssamlingen 1888/89, og resultatet blev oprettelsen af 3 såkaldte provinsarkiver. Der skulle i eller ved København oprettes et provinsarkiv, som fik Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm som virkeområde, et arkiv i Odense for

Roskilde domkapitels arkivskab, det eneste bevarede danske møbel, der kan give indtryk af, hvordan man i middelalderen opbevarede og ordnede arkiver. Roskilde domkapitel fik i 1473 lavet et særligt arkivskab med skuffer til opbevaring af bl.a. adkomstbreve til fast ejendom. Det sjældne arkivmøbel, hvis efterkommer vel er gehejmearkivets kendte egeskabe, er i dag opstillet i St. Birgittes kapel, som har adgang fra domkirkens nordre sideskib. Iøvrigt henvises til den nærmere beskrivelse i det af Nationalmuseet publicerede værk: *Danmarks kirker*, bd. III, 1951 s. 1716-19. Nationalmuseet.

Fyn og omliggende øer og et arkiv i Viborg for det nørrejske område indtil Kongeågrænsen. Til brug for de nye arkiver opførtes særlige arkivbygninger indeholdende magasin og læsesal. I det sjællandske provinsarkiv indrettedes desuden et bogbinderi til at betjene samtlige danske arkivinstitutioner, inklusive rigsarkivet. De planlagte bygninger opførtes i årene 1890-94, hvorefter de nye arkivinstitutioner begyndte deres virksomhed. Det nørrejske provinsarkiv blev opført først, derefter fulgte det sjællandske og til sidst det fynske. Så snart bygningerne var til rådighed, påbegyndtes indsamlingen af det bevarede lokale arkivmateriale, og de indrettede læsesale blev åbnet for publikum. Ved et cirkulære af 10. marts 1891 fra kultusministeriet fastlagdes de nærmere bestemmelser om aflevering og tilgængelighed. De til rådighed stående arkivmagasiner blev hurtigt fyldt, men først i

Mellemetagen i Martin Nyrops i 1893 afleverede arkivmagasin til brug for det sjællandske landsarkiv. Billedet giver et godt indtryk af den datidige opfattelse af et arkivmagasins indretning. Af sikkerhedsmæssige grunde var arkivmagasinerne uden lys og varme, og etageadskillelserne var jernristegulve. Man anvendte træreoler med faste hylder, som havde en sådan afstand indbyrdes, at selv ret store protokoller kunne anbringes stående. Løse akter blev lagt i pakker, og hyldeafstanden og pakkernes tykkelse afgjorde, hvor mange man kunne stable ovenpå hinanden. Som regel skulle man altid bruge den nederste, og den menneskelige dovenskab havde ofte til følge, at når pakken skulle på plads, lagde man den øverst. Billedet af magasinet stammer fra 1905 og er optaget af løjtnant J. Hostrup-Schultz, der i en kort periode fra 1904-05 var volontør i det sjællandske landsarkiv. Fotografisamlingen i LAS.

løbet af 1960erne kunne den nørrejske og sjællandske arkivinstitution få rådighed over større magasinplads, større læsesale og moderne værksteder. Det fynske arkiv står stort set endnu, som det afleveredes i 1894, men i to tilbyggede barakbygninger er indrettet en større læsesal og nødvendige kontorlokaler. For at skaffe plads til de moderne afleveringer har man måttet gribe til den udvej at indrette reservemagasiner udenfor arkivinstitutionen. I 1907 ændredes navnet for de lokale arkivinstitutioner til landsarkiver.

Efter genforeningen i 1920 besluttede man at oprette et 4. landsar-

kiv i Åbenrå, som begyndte virksomheden i 1933. De gældende kongerigske bestemmelser vedr. de 3 gamle landsarkiver blev også lagt til grund for virksomheden i Åbenrå. I 1974 kunne man tage en rummelig nybygning i brug, som opførtes i forbindelse med den ældre arkivbygning.

Selv om landsarkivet i Åbenrå var den sidst etablerede lokale arkivinstitution, var det den første, som fik udgivet en trykt oversigt over det modtagne arkivmateriale. I rigsarkivets fornemme række af »Vejledende arkivregistraturer« udkom i 1944 som nr. 6 »Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. En oversigt«, udarbejdet af landsarkivar Frode Gribsvad og daværende arkivar Johan Hvidtfeldt. Oversigten indeholdt ikke blot en redegørelse for det modtagne arkivmateriale, men også værdifulde administrationshistoriske oplysninger. Som følge af landsdelens omskiftelige historie har de administrative forhold været ret indviklede, og det kan undertiden være ganske besværligt for publikum at finde frem til det embede, som har behandlet netop det forhold, som man interesserer sig for. En ny og åjourført udgave af denne publikation er i høj grad tiltrængt.

Også de gamle landsarkiver har taget initiativet til udsendelse af tilsvarende oversigter over det arkivmateriale, de ligger inde med. I daglig tale benævner man disse publikationer for »guider«. I 1966 udsendte det sjællandske landsarkiv ved daværende landsarkivar, dr. Harald Jørgensen »Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt« indeholdende en oversigt over landsarkivets samlinger og en summarisk redegørelse for de vigtigste embedsgruppers administrationshistoriske udvikling. Modtagelsen af dette skrift var så positiv hos den interesserede benytterkreds, at en ny udgave, som førte fremstillingen åjour, allerede kunne udsendes i 1977. Også denne udgave var tilrettelagt af dr. Harald Jørgensen. I 1970 kunne daværende arkivar, dr. phil. Anne Riising offentliggøre publikationen »Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt«, som på tilsvarende måde redegjorde for det fynske landsarkivs samlinger. Endelig har det nørrejyske landsarkiv i 1980-81 i to bind udsendt »Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt«, hvoraf 1. bind er redigeret af daværende arkivar Hans H. Worsøe og andet bind af arkivar Poul Rasmussen. Når den nørrejyske publikation er blevet så meget større end de øvrige, hænger det bl.a. sammen

med, at de administrationshistoriske redegørelser er ret så udførlige.

Gennem de udsendte »guider« har de besøgende på læsesalen fået et arbejdsredskab i hænde, som gør det muligt for dem hurtigt at orientere sig om det bevarede arkivmateriale og dets forskellige bestanddele. For mange har det navnlig stor betydning at få at vide, hvor langt tilbage i tiden materialet strækker sig. Ikke alle arkiver er lige velbevarede og gamle. »Guiderne« er imidlertid kun at betragte som en førstehjælp, idet de fremtræder som oversigter. Vil man have yderligere information, må man anvende de af arkivinstitutionerne udarbejdede detaljerede arkivregistraturer og andre nyttige hjælpemidler, først og fremmest personregistre. Lige fra arkivernes start har personalet været beskæftiget med udarbejdelsen af sådanne udførlige registraturer, som foreligger dels på sedler, dels i maskinskrevet form. Ingen af institutionerne råder over åjourførte arkivregistraturer over samtlige arkivfonds, og ikke alle arkiver er blevet fyldestgørende ordnet, etiketteret og opstillet i magasinerne. Hvor der ikke foreligger en anvendelig registratur, må man ofte lade sig nøje med de oversigter, arkiverne har modtaget fra de afleverende myndigheder, og som i arkiverne går under betegnelsen »afleveringsdesignationer«. Man kan desværre ikke regne med, at disse i alle tilfælde er fuldt ud fyldestgørende, men de hjælper dog et stykke på vej. Mellem år og dag øges antallet af hånd- eller maskinskrevne registraturer, men det er nok en forfængelig drøm, at et arkiv nogen sinde vil komme helt åjour.

I nyeste tid har de forskellige landsarkiver påbegyndt en offentliggørelse i stencileret form af en lang række arkivregistraturer, som udsendes i en serie, som normalt bærer titlen »Foreløbige arkivregistraturer«. Der er dog ingen grund til at tro, at disse publikationer nogen sinde vil blive efterfulgt af endelige registraturer. Disse registraturer er fremstillet i et så stort oplag, at interesserede arkivbenyttede kan købe dem. De enkelte institutioner sætter en ære i at holde denne publikationsvirksomhed i fortsat gang, og de står naturligvis alle fremme på læsesalen, således at de er let tilgængelige.

I forlængelse af den foranstående redegørelse for lokaladministrationens historiske udvikling, skal der i det følgende gives en summarisk oversigt over indholdet af de enkelte embedsgruppers arkivalske efterladenskaber. Denne oversigt tager i første række hensyn til indholdet af de arkiver, som opbevares i det sjællandske, fynske og nørrejske landsarkiv. Det ligger i sagens natur, at der kun kan være

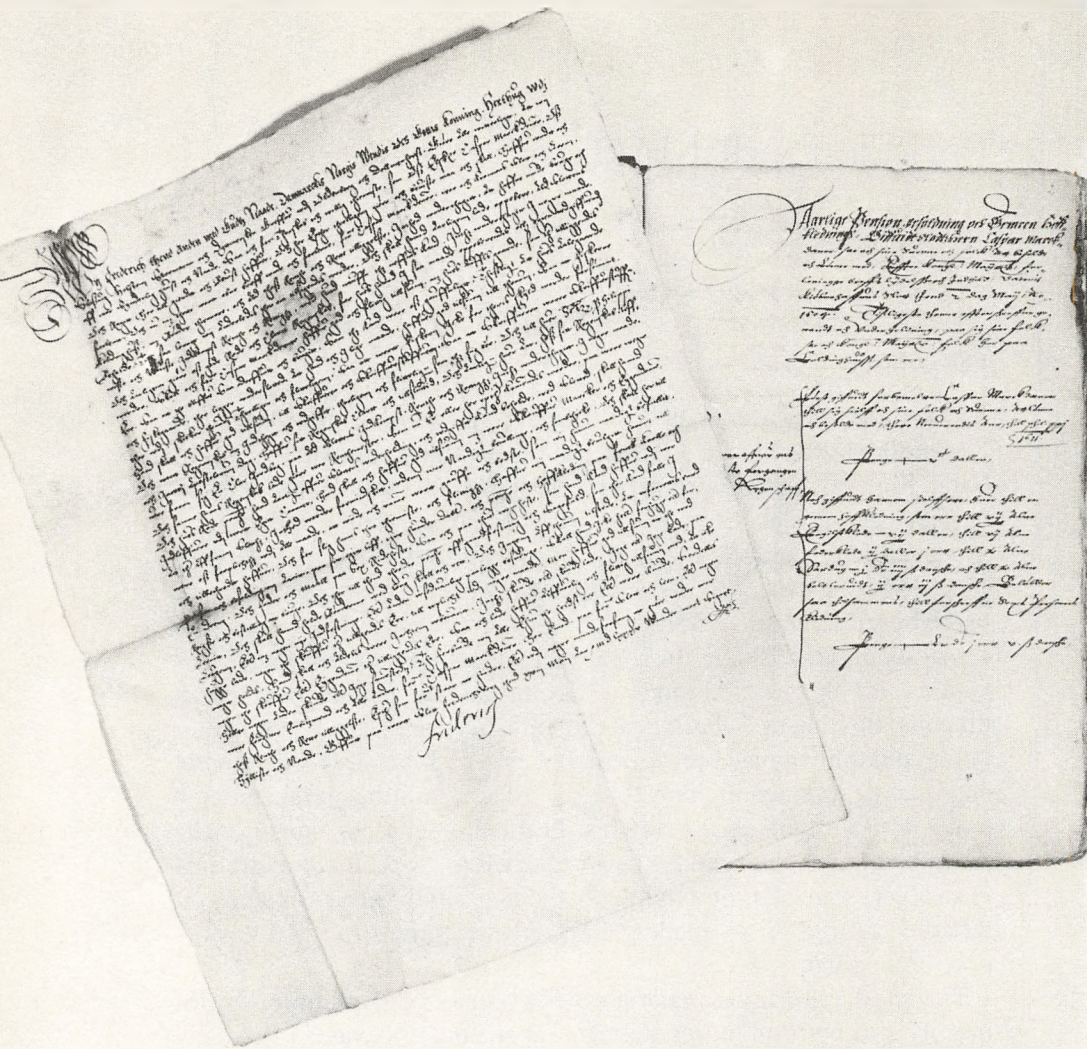
tale om en kort orientering, men der er lagt vægt på at foretage fornødne henvisninger til alle eksisterende tilgængelige oversigter, registraturer og specialafhandlinger om de forskellige arkivfunds.

Perioden indtil 1660

Lensarkiver

Af egentlige lensarkiver er kun bevaret sparsomme brudstykker. I LAS findes arkivalier fra 7 len, nemlig København, Hørsholm, Kronborg, Frederiksborg, Vordingborg, Jungshoved samt Halstedkloster og Ravnsborg. Det drejer sig om jordebøger og skifteprotokoller. I Frederiksborg lensarkiv findes desuden indkomne kongebreve 1592-1661. Se SH s. 135. I LAF opbevares 2 lensarkiver (Odensegård og Nyborg). I det første findes bl.a. kongebreve m.m. 1540-1661 og i det sidste et par retssager fra 1616-17. Se FH s. 3-4. I LAN kendes arkivalier fra flg. len: Ålborghus, Dronningborg, Skanderborg, Koldinghus, Bøvling og Riberhus omfattende bl.a. retssager, skattemandtall og indkomne kongebreve. Desuden er der i LAN af RA deponeret en jordebog fra tiden mellem 1608 og 1653 fra samtlige jyske len med undtagelse af et enkelt. Se NH ¶, s. 11-12. En del sager, som egentlig hørte hjemme i et lensarkiv, ligger idag i RA.s samling af ældre privatarkiver, som bl.a. omfatter et betydeligt antal kgl. lensmænds efterladte papirer. Se »Vejledende arkivregistraturer« nr. VIII *Privatarkiver før 1660*.

Det mest værdifulde materiale til belysning af lensadministrationen er de til revision indsendte regnskaber, som opbevares i RA. Selv om meget er gået tabt, udgør disse regnskaber en betydelig samling af stor lokalhistorisk interesse. Foruden egentlige regnskaber med bilag indeholder materialet jordebøger og skattemandtaller foruden diverse dokumenter. Den ældst bevarede lensjordebog stammer fra Lundesnæs len i Nørrejylland, og den går tilbage til 1498 (trykt i O. Nielsen: Harsyssels diplomatarium, 1893 s. 82-92). Indtil begyndelsen af 1600-tallet er materialet i lensregnskaberne brudstykkeagtigt, og selv i perioden 1600-60 overraskes man ved ubehagelige lakuner. Om lensregnskaberne se RH II s. 656-58 og 674-81. En mere udførlig oversigt findes i *Fortid og Nutid* XXV, (1972-74) 571-621 og XXVI, (1976) 1-67 og 279-345, udarbejdet af Thelma Jexlev.

Lensbrev 1585 for Caspar Markdanner som lensmand på Koldinghus, og side af hans regnskab for lenet for 1610. Der er kun bevaret få og ret små originale lensarkiver, som, hvis de havde eksisteret i større omfang, skulle have fundet deres plads i de respektive landsarkiver. Vil man forske i lensmændenes virke som indflydelsesrige lokalebedsmænd, må man benytte rigsarkivets samlinger, hvor man dels kan finde kopier af lensmændenes beskikkelser og navnlig de af dem indsendte årlige regnskaber. Regnskabssiden, for aflønning af personalet på Koldinghus len, viser et almindeligt fænomen i ældre forvaltning: lensmanden skulle af sin egen løn aflønne sine »folk og svende«. RA. Foto: Tage Ludvigsen.

Retshåndhævelsens arkivalier

A. Underinstanserne

Indtil 1660 er der fra herreder, birker og byting hovedsagelig afleveret tingbøger. Der er dog adskillige huller i rækkerne. Om de ældst bevarede tingbøger se foran s. 36f. Gennemgående er bytingsarkivalierne overleveret i større udstrækning end landjurisdiktionernes. Fra flere købstadjurisdiktioner er der foruden tingbøger også bevaret skifteprotokoller samt skøde- og pantebøger. Løse dokumenter hører til undtagelserne.

Over de retsbetjentarkiver, som opbevares i LAS, foreligger udførlige registraturer med administrationshistoriske indledninger samt etater over dommere og skrivere. Disse registraturer, udkommet i årene 1964-73 i 11 bind i den stencilerede række af »Foreløbige arkivregistraturer«, redegør for alt modtaget materiale fra de ældste tider og indtil 1919. Skøde- og panteprotokoller er medtaget indtil 1928, da tinglæsning afløstes af tinglysning. En mere koncentreret oversigt over retsbetjentarkivernes indhold er optaget i SH s. 85-111.

Med hensyn til de i LAF opbevarede retsbetjentarkiver henvises til FH s. 12-37. Som indledning til de enkelte arkivoversigter gives en kort redegørelse for de forskellige jurisdiktioners oprindelse og ændringer gennem tiderne.

Over de i LAN beroende retsbetjentarkiver findes en udførlig oversigt i NH I, s. 129-203 med en kort redegørelse for jurisdiktionernes historiske udvikling. LAN har desuden i 1967 udgivet en duplikeret oversigt over *De nørrejske landdistrikters rets- og politikredse indtil 1956*, opstillet herredsvis og forsynet med et sogneregister. Iøvrigt kan henvises til Paul G. Ørbergs artikel *Tingbøger og retsbetjentarkiver i Arkiv VI*, (1977) 209-42 og Harald Jørgensens artikel *Retsbetjentarkivernes betydning for den personalhistoriske forskning i Personalhist. Tidsskrift*, 1978, 1-17.

I RA opbevares en del ældre byfogedregnskaber, opstillet i to grupper før og efter 1559. Se RH II s. 653 og 665f.

B. Landstingene

Af bevarede landstingsarkiver fra tiden før 1660 er Viborg landstingsarkiv både det ældste og det mest værdifulde, se den nærmere omtale

Lensregnskabernes opstilling i rigsarkivets magasin. Hovedkilden til lensmændenes embedsforvaltning er den lange række af lensregnskaber, som er indsendt til revision i centraladministrationen. Det nye magasin, som rigsarkivet kunne tage i brug i 1910, udmærkede sig først og fremmest derved, at man fik indstillelige arkivhylder, således at man mere rationelt kunne udnytte arkivreolerne. Ovenstående billeder viser også en mere moderne opstilling af de løse dokumenter. Man brugte endnu længe at samle arkivalierne i pakker, som beskyttedes af to stykker pap, holdt sammen med en solid snor, bundet i den traditionelle arkivknode. Pakkens indhold fremgår af et løst skilt, som delvist er trykt. I ekspeditions-mæssig henseende betød det et væsentligt fremskridt. Foto: Tage Ludvigsen.

heraf foran s. 27. Fra det sjællandske landsting er bevaret skødeprotokoller fra 1630 og pantebøger fra 1632. Om registeret hertil se note 18 s. 593. I 1976 offentliggjorde LAS i sin serie af dupliserede arkivregistraturer en særlig publikation om »Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver« med en udførlig indledning ved Grethe Ilsøe. Se iøvrigt SH s. 73-74.

Fra Fynbo landsting er bevaret skøde- og panteprotokoller fra 1646, medens der fra Langelands landsting kun findes tinglæste kongebreve 1638-57. Der henvises iøvrigt til den af Johan Hvidtfeldt udarbejdede samlede registratur over samtlige landstingsarkiver, offentliggjort i *Fortid og Nutid XIX*, (1954-56) 274-80.

Rådstuearkiver

De til landsarkiverne afleverede købstadarkivalier er indtil 1868 opstillet og samlet i de såkaldte rådstuearkiver. For nogle købstæders vedkommende findes der adskilligt materiale også fra perioden før 1660, men fra andre byer er det beskedent, hvad der er i behold. De middelalderlige købstadprivilegier på pergament opbevares fra gammel tid i RA.s pergamentssamling. Se om denne RH I s. 49-55. Enkelte middelalderlige pergamentsbreve er dog afleveret til de respektive landsarkiver. I nogle rådstuearkiver – fx. Helsingør rådstuearkiv – kan også forekomme middelalderlige papirbreve. Den vigtigste bestanddel i et gammelt rådstuearkiv er rådstueprotokollerne med borgerskabsindførelser og eventuelt særlige protokoller over rådstuerettens afgørelser. Desuden er der fra 1500-tallet og indtil 1660 bevaret adskillige kæmnerregnskaber, skatteregnskaber m.m. samt en del indkomne breve. Til de bedst bevarede ældre rådstuearkiver hører på Sjælland Helsingør, Køge og Næstved, på Fyn Odense og i Nørrejylland Ribe, Kolding og Randers. Oversigter over materialet er givet i SH s. 169-83, FH s. 78-90 og NH I s. 225-44. Over det meget værdifulde rådstuearkiv fra Helsingør er i 1971 ved Andreas Jørgensen udsendt en udførlig registratur i serien af »Foreløbige arkivregistraturer«. Som indledning gives en almindelig oversigt over byens forvaltning. Over de fynske rådstuearkiver udkom i 1973 en stencileret registratur under titlen *Magistratsarkiver indtil 1868 i landsarkivet for Fyn*.

I RA opbevares desuden en række skatte- og andre regnskaber fra

forskellige købstæder. For perioden indtil 1660 er de opstillet i to hovedgrupper før og efter 1559. Se RH II, s. 653, 660, 667, 670, 673f. og 685.

Gejstlige arkiver

Bevaret arkivmateriale på pergament fra de katolske kirkeinstitutioner opbevares fra gammel tid i RA, dog kan spredte dokumenter være kommet til de respektive landsarkiver. Over de i RA beroende gejstlige lokalararkiver er i 1973 og 1978 ved Thelma Jexlev i serien af »Vejledende arkivregistraturer« som nr. XVII-XVIII udsendt en udførlig registratur i to bind. Det første behandler de gejstlige arkiver fra ærkestiftet i Lund og fra Roskilde stift, og bind 2 Odense stift, de jyske stifter og Slesvig stift.

Efter 1559 er det gejstlige arkivmateriale afleveret til de respektive landsarkiver og her opstillet i forskellige grupper: Bisper-, provste- og sognekaldsarkiver samt stiftsøvrigheds-, kirkeinspektions- og stiftelsesarkiver. En almindelig oversigt over disse omfattende arkivers indhold findes i SH s. 30-62, FH s. 53-72 og NH II, s. 7-89.

De mest indholdsrige bispearkiver fra tiden før 1660 er Fyn, Viborg, Århus og Ribe. Af det bevarede materiale kan nævnes en række indberetninger om økonomiske forhold vedr. kirkers, præsters og degnes gods, tiender og andre indtægter, breve og dokumenter vedr. de enkelte sognekald samt spredt materiale vedr. de lærde skoler, hospitaler og andre stiftelser. Der forekommer også samlinger af indkomne breve. Provste- og sognekaldsarkiverne er sparsomt overleve-

Side af vielsesregisteret i Nakskovs ældste kirkebog fra 1638-1707. Kirkebøgerne hører til de arkivaliegrupper i et landsarkivs samlinger, som oftest benyttes. I Nakskov begyndte man tidligt at føre kirkebøger, men den viste prøve er ikke typisk. Præsten har fx samlet de nødvendige oplysninger om de af ham foretagne kirkelige handlinger efter deres formål: dåb, vielse og begravelse. Han har desuden for oversigtens skyld med rødt blæk inddelt de enkelte sider i kolonner, således at benyttelsen i høj grad lettes. I det gengivne vielsesregister har præsten i den brede kolonne i kronologisk rækkefølge noteret de kommende ægtefolks navne og datoen for deres trolovelse og i den smalle kolonne til højre herfor vielsesdatoen. Indtil 1814 kunne sognepræsten selv bestemme, hvorledes han ville føre sin kirkebog, og de ældste kirkebøger og deres indhold varierer stærkt. Først fra begyndelsen af 1800-tallet gav man detaljerede regler for, hvorledes kirkebøgerne skulle føres. Man forlangte endvidere, at de førtes i to eksemplarer, som aldrig måtte opbevares under samme tag. Nakskov kirkebog (arkivnr. 379/1). LAS.

1	17 October	2 Januar 1839.
2	Fregm Kattmiffin Amar D. Mads Romagerd	
3	4 November Mads Kjalpin Hing. Marn D. Niels Marnfost	5 Dec. hi 1838
4	11 November Niels Jepsen Niels V. Erik Madsen.	12 Dec. centr. 1838
5	25 Nov. Fregm Jepsen i Tim Fregm Jepsen i Tim Fregm Jepsen i Tim	26 Dec. Katalit 27 Decemb. annu 1838
6	18 November Jens Othofen i Hallen Rasmussen datter.	Feng 8. 1839.
7	28 November Hans Madsen i Ely Madsen datter.	Obst 1839.
8	9 December Niels Hansen Marn Hansen datter	10 Febr. 1839.
9	Jens Madsen i Amar Hansen	30 Janu. ann 1839
10	Jens Madsen i Larsen datter i Marn Hansen datter	10 Febr. 1839.
11	9 Januari Niels Hansen i Marn Amar Hansen datter	20 Febr. 1839.
12	27 Januar Jens Hansen i Ely Hansen datter	30 Mact. 1839.
13	10 Februari Larsen Hansen i Marn Hansen datter	30 Mact. 1839.

7	24 Februari Jens Hansen i Marn Hansen datter	19 Mact
8	24 Februari Jens Hansen i Ely Hansen datter	30 Janu
9	20 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	21 Juli
10	20 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	12 Janu
11	17 Mact Jens Hansen i Marn Hansen datter	19. Mact
12	20 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	15. Mact
13	20 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	28 April hi
14	20 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	28 Mact
15	24 Mact Jens Hansen i Marn Hansen datter	23 Janu hi
16	31 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	28 April hi
17	4 April Larsen Hansen i Marn Hansen datter	18 Juli 1839
18	21 April Jens Hansen i Marn Hansen datter	9 Janu
19	7 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	13 Juli
20	8 Mact Larsen Hansen i Marn Hansen datter	16

ret fra tiden før 1660, bortset fra sognekaldsarkivernes begyndende samling af kirkebøger. Noget er dog bevaret, se herom Gunnar Olsens artikel *Gejstlige arkiver på Sjælland og Lolland-Falster før 1647 i Festskrift til Axel Linvald*, (1956) 292-300.

I 1933 udsendte RA i rækken af »Vejledende arkivregistraturer« som nr. 5 ved S. Nygård en oversigt over det da afleverede kirkebogsmateriale, og denne publikation blev i 1957 fulgt op af en af RA udsendt duplikeret oversigt over afleverede kirkebøger indtil 1957. I årene 1968-73 offentliggjorde LAS i serien af »Foreløbige arkivregistraturer« en fuldstændig fortegnelse, ordnet stiftsvis, over samtlige indtil da afleverede kirkebøger med udførlige administrationshistoriske indledninger om de enkelte sogne. Publikationen omfattede 7 bind. I 1972 udsendte LAF en tilsvarende duplikeret publikation med titlen *Fyns stifts kirkebøger*, og allerede i 1962 havde LAN publiceret *Oversigter over præstearkiver og kirkeregnskaber*, idet man foruden kirkebøgerne også bragte oplysninger om modtagne af- og tilgangslister, skole- og fattigprotokoller, libri datici samt kirke-regnskabsbøger.

På basis af studier over Sjællands stifts præstearkiver har Finn Andersen i *Personalhist. Tidsskrift* 1979 s. 17-48 udarbejdet en detaljeret beskrivelse af et præstearkivs almindelige indhold, som også kan have interesse for forskere, der beskæftiger sig med andre sognekaldsarkiver. Se også H. Kargaard Thomsens artikel *Kirkebøger og arkiver* i *Arkiv V*, 1974-75 s. 81-97, som behandler den begyndende interesse for indsamling af kirkebøger, således som den viste sig i 1850erne og 1860erne.

Perioden 1660-1848

Stiftamts- og amtsarkiver

Arkiverne indeholder i denne periode normalt et ganske omfattende materiale. Generelt kan siges, at de fremtræder som korrespondancearkiver d.v.s., at de indeholder kopibøger, journaler med tilhørende sager vedr. de mange forskellige forretninger, henlagt til de pågældende embeder. Arkiverne har stor lokalhistorisk interesse, men det bør bemærkes, at selve sagsbehandlingen ofte fandt sted på centralt hold, og at embedet i mange tilfælde kun var et administrativt gennemgangsled. Indtil begyndelsen af 1700-tallet har det afleverede materiale et begrænset omfang, dog kendes fra visse embeder ældre kopibøger. Først fra 1700-tallet er der bevaret sammenhængende rækker af kopibøger og journaler fra de fleste embeder. Arkiverne er stort set opstillet efter et fast skema indeholdende forskellige saggrupper fx. landvæsens- og lægdssager, domsakter i justits- og offentlige politisager, overformynderi- og forligskommissionssager, skole- og fattigsager samt sager vedr. valg til stænderforsamlingerne. Opstillingen kan variere fra embede til embede, og ved ordningen efter modtagelsen har ikke alle landsarkiver fulgt samme skema. Indtil videre er der ikke offentliggjort specialregistraturer over amtsarkiverne, og ved en første orientering må man benytte de offentliggjorte summariske oversigter og de af de respektive landsarkiver udarbejdede foreløbige seddelregistraturer og registre. Oversigter findes i SH s. 136-45, FH s. 4-8 og NH I s. 14-50. I den nørrejske oversigt er amtsarkiverne opdelt i 3 afsnit, nemlig 1660-1793, 1793-1970 og 1970-. De fynske og nørrejske oversigter giver kortfattede administrationshistoriske oplysninger om de enkelte embeder.

Med hensyn til de adelige amtmandsarkiver kan det oplyses, at man i LAS har udskilt amtsarkivalierne af godsarkiverne og opstillet dem i den almindelige række af amtsarkiver. I de to andre landsarkiver ligger materialet stadig i godsarkiverne. I den af Lotte Jansen (Dombernowsky) i 1975 udsendte dupliserede redegørelse for de

fynske godsarkivers indhold er der under gruppe O (s. 7-11) givet en nærmere beskrivelse af de arkivalier, som er opstået i forbindelse med lensbesidderens amtmandsvirksomhed.

Amtstue- og toldarkiver

A. Amtstuearkiver

Medens de af amtstuerne aflagte regnskaber, også kaldet amtsregnskaber, er afleveret til RA (se RH II s. 687-88), har de respektive landsarkiver modtaget de egentlige amtstuearkiver. Om disse kan generelt siges, at de er ret magre fra tiden indtil år 1700. Herefter er de ganske vel bevaret, idet der dog er foretaget omfattende kassationer. Arkiverne indeholder først og fremmest korrespondancesager foruden matrikler, hartkornsspecifikationer, jordebøger samt fæste- og skifteprotokoller. En vigtig gruppe er endvidere skattehovedbøgerne. Endelig indeholder arkiverne sager vedr. korn- og fourageleveringer, brandhjælp og brandforsikring, vejvæsen, kgl. rejser og ægtkørsler samt diverse regnskabssager. Se SH s. 204-3 (herunder også diverse godsadministrationer og rytterdistrikter), FH s. 8-9 og NH I s. 59-78. Som indledning til omtalen af de nørrejske amtstuearkiver er givet en række administrationshistoriske oplysninger. Vedr. de nørrejske rytterdistriktsarkiver findes ganske udførlige oplysninger i NH I s. 104-07. Rytterdistriktsregnskaberne er opstillet på samme måde som amtsregnskaberne og opbevares i RA fra tiden 1715-96 (1808). Se RH II s. 710. Se iøvrigt Carl S. Christiansen *Om amtsregnskaberne som historisk kilde i Fortid og Nutid IV*, (1923) 2-37.

B. Toldarkiver

De til revision indsendte toldregnskaber findes i RA. Se RH II s. 685 og 723. Efter 1837 findes kun summariske ekstrakter og generalregnskaber.

De lokale toldarkiver opbevares i landsarkiverne. Sager vedr. overinspektoratet for Østifterne (incl. Fyn) er afleveret til LAS og det nørrejske overinspektors arkiv til LAN. Arkiverne er først og fremmest korrespondancearkiver, men indeholder også omfattende

personalesager. Se SH s. 214-15 og NH s. 78-80. Desuden er modtaget en række lokale toldarkiver, men ingenlunde alle. En systematisk indsamling er sat igang i 1984. Arkivalierne strækker sig i tid kun undtagelsesvis tilbage til årene før 1750. Meget af det ældre materiale synes at være gået tabt, men der er dog bevaret en del korrespondancesager og toldbøger med oplysning om ind- og udførsel. Se SH s. 215-16, som dog kun anfører yderårene for det modtagne materiale, medens NH I s. 80-102 giver ret detaljerede oplysninger om de enkelte embedsarkiver foruden en række administrationshistoriske meddelelser. Benyttet af de sjællandske og fynske toldarkiver må indtil videre benytte eksisterende utrykte arkivregistraturer og eventuelt afleveringsdesignationer.

Retshåndhævelsens arkivalier

A. Landstingsarkiverne 1660-1805

I fortsættelse af redegørelsen s. 559ff. skal for perioden 1660-1805 gives følgende yderligere oplysninger. De pågældende arkiver er ret omfattende, og en vigtig bestanddel består af justitsprotokoller. Disse kan indeholde både domme og voteringer. Endvidere findes stævningsprotokoller eller -koncepter samt et righoldigt materiale af domsakter. Endelig kan nævnes skøde- og panteprotokoller. Til det sjællandske landstings panteprotokoller 1632-1761 har LAS i 1974 ved Grethe Ilsø udsendt en duplikeret publikation, som indeholder registre til de nævnte protokoller, fremstillet ved hjælp af edb. Særlige voteringsprotokoller synes kun ført ved landstingene i Odense og Viborg.

B. Landsoverretternes arkiver 1805-48

Over den københavnske landsoverrets arkiv har LAS i 1976 udgivet en detaljeret registratur i samlingen af »Foreløbige arkivregistraturer« under titlen *Københavnske politi- og domsmyndigheder II* s. 56ff. Registraturen har en kort administrationshistorisk indledning. Arkivet indeholder justits-, voterings- og domprotokoller samt en omfattende samling af pådømte sager med tilhørende registre. Over det tilsvarende materiale fra landsoverretten i Viborg se NH I s. 121.

C. Retsbetjentarkiverne

De forskellige retsbetjentarkiver (byfoged-, herreds- og birkearkiver) er bevaret i ganske god stand især efter år 1700. Medens de fleste ældste arkiver blot indeholdt tingbøger (se s. 559) er der fra begyndelsen af 1700-tallet anlagt flere protokolrækker, nemlig justits-, ekstrarets- og politiprotokoller med tilhørende sager. Desuden er bevaret selvstændige skøde- og panteprotokoller med tilhørende registre (først navne- senere realregistre). Efterhånden som retsbetjentene fik overdraget skifteforvaltning, anlagdes særlige skifteprotokoller med tilhørende sager. Fra 1793 eksisterer i RA indsendte overformynderiregnskaber fra de forskellige retsbetjentembeder (se RH II s. 708). Fra slutningen af 1700-tallet forekommer ligeledes forskellige lægdssager, og det kan endelig bemærkes, at der i de fleste arkiver findes særlige auktions-, foged- og notarialprotokoller med tilhørende sager. Retsbetjentarkiverne er normalt opstillet efter et fast skema, ordnet i saggrupper fra A til O. Om foreliggende arkivregistraturer se s. 559.

I 1976 udgav LAÅ *Nordslesvigske retsbetjentarkiver*, som nærmere redegør for arkivmaterialet under det gamle slesvigske retssystem, indtil det i 1867 afløstes af det preussiske. Som tillæg er på s. 321-22 trykt en registratur over Vesterland-Før og Amrum birk, som hørte til de såkaldte kongerigske enklaver og fulgte danske retsregler. Materialet dækker perioden 1687-1826.

D. Kystpolitiets arkiv

Kystpolitiets arkiv er afleveret til LAS, og en registratur er optaget i den i 1975 udsendte publikation *Københavnske politi- og domsmyndigheder I*, s. 215-34.

Rådstuearkiverne

I fortsættelse af redegørelsen om de ældste rådstuearkiver (s. 561f), skal for perioden 1660-1848 yderligere oplyses. Arkiverne er gennemgående bevaret i god stand, selv om det må noteres, at ødelæggende bybrande har tilintetgjort en del materiale. Navnlig fra 1700-tallet og fremover er arkiverne ganske righoldige og indeholder både magistratens protokoller, et omfattende korrespondancemateriale samt arkivalier vedr. de eligerede borgere, borgerrepræsentatio-

x. 17. 1

Carite Wæghernes
1800 v. folia.

Eftskiftet d. 15. May. 1774.			
Johann Sigismund Schuling, græmmand			
Cathrine Marie von Møsting			
Eftskiftet den 23 ^{de} Decemb. 1771.	13.	7	7500 Rdr. og 2000 Sdr.
Johan Jacob Gabel			
Eftskiftet den 8 ^{de} Junij 1773.	13.	55	9000 Rdr. og 1000 Sdr.
Fricerich Niordvig greve von Schulin			
Eftskiftet den 16 ^{de} July 1781.	13.	422	9000 Rdr. og 1000 Sdr.
David Brown			
Eftskiftet den 28 ^{de} Junij 1784.			
Nicolai Piittels	14.	48	16000 Rdr. og 1000 Sdr.
Eftskiftet i sin hemde d. 28 ^{de} Junij 1784.			
And. Coelia Christine von Schøller			
Stie Jønsberg Schøller von Krogh			
Eftskiftet den 21 ^{de} Junij 1790.	13.	32	12000 Rdr. og 1000 Sdr.
Eftskiftet for Efterslægten	15.	169	24000 Rdr.

Gengivelse af folio nr. 34 i det nye realregister for Købmager kvarter i København 1759-1818. For lokalhistorikere er oplysninger om huse og gårdes besiddere af stor betydning. Oplysninger herom kan fremdrages af retsbetjentenes skødeprotokoller og de dertil hørende registre. For benyttet betød det en stor lettelse, da man fik anlagt de såkaldte realregistre, hvor alle oplysninger om den enkelte ejendom samledes på én side. Disse praktiske registre indførtes først i København fra 1759 og derefter i købstæder og landdistrikter, efterhånden som de enkelte ejendomme fik et fast matrikelnr. I ovenstående gengivelse har man til venstre den kronologisk førte ejerliste med henvisning til afskrifter af de udfærdigede skøder og til højre er opført tinglyste lån i ejendommen med henvisning til de særlige pantebøger. Som det fremgår af ejerlisten, erhvervede »Selskabet for Efterslægten« i 1790 den pågældende ejendom, hvor man drev skole i mange år. Efter århundredskiftet overtog A.C. Illum ejendommen, nedrev den gamle bygning og opførte på grunden det kendte københavnske stormagasin. Original i LAS.

nen og de forskellige nedsatte kommissioner. De enkelte landsarkiver har ikke fulgt et ensartet ordningssystem. Om foreliggende registraturer se s. 561. I RA opbevares indsendte købstadregnskaber 1660-1848 (se RH II s. 702) og fra ca. 1784 diverse havneregnskaber (se RH II s. 695).

Embedslægearkiver

Medens arkivalier fra Collegium medicum og det kgl. sundhedskollegium opbevares i RA, har de respektive landsarkiver modtaget de lokale embedslægers arkivalier (fysikats- og lægedistriktsarkiver). Indholdet består i første række af korrespondancesager, medicinalindberetninger, vaccinationsprotokoller, medicolegale forretninger og sager vedr. smitsomme sygdomme. Det hører til sjældenhederne, at der er bevaret materiale fra tiden før år 1800. En bemærkelsesværdig undtagelse er Ribe stiftsfysikatsarkiv, som også indeholder arkivalier vedr. fysikatets jordegods tilbage til 1692. I perioden frem til 1848 er fysikatsarkiverne de mest omfattende, medens distriktslægearkiverne normalt kun indeholder materiale fra periodens slutning og i begrænset omfang. Se SH s. 231-36, FH s. 48-52 og NH II s. 90-102. I LAN er modtaget arkivalier fra de ældste provinsygehuse, se NH II s. 102. Materiale til belysning af periodens sundhedsforhold kan også fremdrages af de forskellige amts-, rådstue- og sognekaldsarkiver.

Fængsels- og arresthusarkiver

Arresthusarkivalier – om de findes – må normalt søges i retsbetjentarkiverne. I LAS opbevares Møns tugthusarkiv, over hvilket der i 1965 er udsendt en registratur i serien af »Foreløbige arkivregistraturer« under titlen *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn* s. 55-65. I LAF opbevares arkiver fra følgende straffeanstalter: Odense tugthus, Odense tvangs- og arbejdsanstalt og Nyborg fæstning, se FH s. 45, og i LAN findes Viborg tugthusarkiv, se NH I s. 219-20.

I RA opbevares regnskaber bl.a. fra Møns og Viborg tugthuse, se RH II s. 717.

Postarkiver

Der findes ingen lokale postarkiver i landsarkiverne.

Arkivalier vedr. vejvæsenet

Arkivalier vedr. vejanlæg og vejvedligeholdelse må først og fremmest søges i amts- og retsbetjentarkiverne samt i rådstuearkiverne. I LAS findes arkivalier vedr. et midlertidigt embede som vejfiskal i Københavns rytterdistrikts birk. En registratur over dette arkiv er udgivet i *Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Københavns amt*, (1966) 41-42.

I RA opbevares diverse vejregnskaber, herunder regnskaber vedr. chausséanlægget gennem Charlottenlund 1819-20 og vejregnskaber fra Holbæk og Præstø amter, henholdsvis 1818-23 og 1818-28, se RH II s. 725.

Skov- og jagtadministrationens arkiver

Både i LAS og LAN er modtaget adskillige lokale skov- og jagtarkiver omfattende overførster- og skovriderarkiver (distriktsarkiver). Enkelte indeholder materiale fra slutningen af 1600-tallet, men først efter midten af 1700-tallet bliver de modtagne arkiver mere righoldige. Indholdet består hovedsagelig af korrespondance- og regnskabssager, skovudvisningsruller, forstplaner og diverse dokumenter. Distriktsarkiverne er gennemgående af yngre dato end overførsterarkiverne. I LAN opbevares desuden arkivalier vedr. opdyrkningen af heden, som påbegyndtes i sidste halvdel af 1700-tallet. Se NH I s. 107-11. I forbindelse med de givne arkivoplysninger bringes også ret udførlige administrationshistoriske meddelelser. En oversigt over bevarede skov- og jagtarkiver findes i SH s. 241-43 og NH I, s. 110-12.

Skov- og jagtregnskaber opbevares i RA for perioden 1688-1870, se RH II s. 711-12. Sammesteds findes også indsendte regnskaber fra de jyske hedekolonier 1760-1890, se RH II s. 693.

Med hensyn til de private skove henvises i almindelighed til de af landsarkiverne modtagne private godsarkiver. En introduktion hertil findes i den af Lotte Jansen (Dombernowsky) i 1975 udgivne introduktion over *De fynske godsarkiver* s. 93-95.

Landvæsenskommissionsarkiver

De pågældende arkiver, som består både af forhandlingsprotokoller og løse dokumenter, må søges i de respektive amtsarkiver. Se *Arkiv II*, (1968-69) 185ff.

Udskrivningsvæsenets arkiver

For perioden 1701-88 skal materialet søges dels i forskellige embedsarkiver (amts- og amtstuearkiver samt rådstuearkiver), dels i de private godsarkiver. Materialet består af korrespondancesager og af diverse ruller. Om godsarkivernes indhold af udskrivningssager orienteres man i den af Lotte Jansen i 1975 udgivne introduktion over *De fynske godsarkiver* s. 65-69. LAV har i 1972 udsendt en duplikeret *Oversigt over udskrivningsarkivalier 1700-1788*, som behandler både embeds- og godsarkiver.

Også efter 1788 vil man træffe på udskrivningsarkivalier i forskellige embedsarkivalier (se ovenfor) og i de nye udskrivningsdistrikters (udskrivningskredses) arkiver. For perioden indtil 1851 findes en så godt som fuldstændig samling af lægdsruller omfattende såvel landlægds- som søruller i generalkommissærens arkiv i RA, se RH II, s. 579-586. Fra ca. 1830 opbevares rækker af lægdsruller fra de forskellige udskrivningsdistrikter i de respektive landsarkiver. LAS har i 1965 i serien »Foreløbige arkivregistraturer« udgivet en duplikeret oversigt over materiale modtaget fra 1. og 2. udskrivningskreds under titlen *Lægdsruller ca. 1830 til ca. 1930* med en udførlig administrationshistorisk indledning ved Knud Rasmussen. LAF har i 1970 ved Knud J.V. Jespersen udsendt publikationen *3. udskrivningskreds arkiv 1788-1956*, ligeledes med en fyldig indledning. Iøvrigt henvises til SH s. 217-18, FH s. 46-47 og NH II s. 110-19.

Godsarkiver

Samtlige landsarkiver har modtaget et betydeligt antal godsarkiver, hvori man finder adskilligt materiale til belysning af godsejernes forskellige offentlige funktioner, nemlig skifteforvaltning, skatteopkrævning og soldaterudskrivning. Om de særlige adelige amtmandsarkiver, se foran s. 565f. En nærmere redegørelse for et godsarkivs indhold er givet i den flere gange i det foregående omtalte introduktion med titlen *De fynske godsarkiver*, udsendt i 1975 af Lotte Jansen. LAF har desuden siden 1975 påbegyndt udsendelsen af detaljerede registraturer over diverse godsarkiver. Indtil videre er der udkommet 15 bind i rækken af dupliserede »Foreløbige arkivregistraturer«. Også LAS har udsendt enkelte tilsvarende registraturer. En oversigt

over modtagne godsarkiver er givet i SH s. 275-313 (se også s. 247-51), FH s. 122-52 og NH II s. 163-221.

Gejstlige arkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 562ff. skal for perioden 1660-1848 gives følgende yderligere oplysninger. De gejstlige lokalarkiver er fortsat opstillet i de tre hovedgrupper: bispe-, provste- og sognekaldsarkiver. Det sjællandske bispearkiv led svære tab ved Københavns brand i 1728, men er yderst værdifuldt for den følgende periode. I det hele taget er bispearkiverne ret fyldige. De indeholder omfattende korrespondance- og regnskabssager, et værdifuldt personalhistorisk materiale (fx. vitæ candidatorum), visitatsbøger m.m. I den ældre periode er de indkomne breve ofte henlagt topografisk (efter provstier). Også provstearkiverne er for denne periode ganske fyldige og indeholder som noget nyt justits-, skifte- og auktionsprotokoller. Der findes også både fattig- og skolesager i disse arkiver. Sognekaldsarkivernes vigtigste indhold – og også det mest benyttede – er kirkebøgerne, som fra 1814 føres i to eksemplarer og desuden indeholder til- og afgangslister. Tidligere modtog landsarkiverne kun kontraministerialbøgerne, men nu afleveres også udskrevne hovedministerialbøger, når de er 100 år gamle. Indtil 1841 indeholder sognekaldsarkiverne også protokoller m.m. over præsternes administration af fattig- og skolevæsen og andre verdslige gøremål. I LAF er dette materiale fra 1800-tallets begyndelse udskilt og opstillet i forbindelse med de nyoprettede sognekommunale myndigheders arkiver, og det samme gælder LAN. Med hensyn til stiftsøvrigheds-, kirkeinspektions- og stiftelsesarkiver henvises til omtalen foran s. 562. I LAS findes som selvstændige arkiver bl.a. det såkaldte sjællandske stiftsskriverembede og de kgl. sjællandske landsbykirkers arkiver, se SH s. 31-34. Landsbykirkernes regnskaber er i LAF og LAN opstillet i en særlig række, se FH s. 72 og NH II s. 73-78. Om de i RA opbevarede kirke-regnskaber se RH II s. 699.

Det offentlige undervisningsvæsens arkiver

Arkivalier vedr. Københavns universitet og de øvrige højere læreanstalter afleveres indtil videre til RA. Over Københavns universitets arkiv er i 1978 i serien »Vejledende arkivregistraturer« som nr. XXI

udgivet en detaljeret registratur, som dækker årene 1479 til ca. 1910.

Arkivalier vedr. de lærde skoler findes dels i stiftsøvrighedsarkiverne, dels i de forskellige bispearkiver. Desuden opbevarer de enkelte landsarkiver som særlige arkivfonds arkivalier fra de enkelte skoler. Se SH s. 63-66, FH s. 73-74 og NH s. 80-83. Regnskaber for de lærde skoler findes i RA fra 1807 (fra Sorø akademi dog fra 1753), se RH II s. 703!

Arkivalier vedr. den almindelige folkeskole og dens forløbere indgår i forskellige embedsarkiver, såsom amts-, bispe- og rådstuearkiver og fra periodens slutning i de nyoprettede landkommunale arkiver. De respektive landsarkiver har endvidere modtaget afleveringer fra en række seminarier, se SH s. 71, FH s. 74 og NH II s. 79-80. I RA opbevares indsendte seminarieregnskaber, se RH II s. 726. Ved siden af de offentlige skolearkiver har landsarkiverne endvidere modtaget arkivalier vedr. adskillige private skoler. I 1971 udsendte LAS i 2 bind *Oversigt over skolehistorisk materiale*, udarbejdet af Birgit Lauesgaard, hvoraf bind I behandler materialet i de gejstlige arkiver, og bind 2 i de verdslige. Publikationen er forsynet med et udførligt sted- og sagregister. LAS har endvidere publiceret en registratur over *Herlufsholm stiftelses arkiv* (1979), udarbejdet af cand. phil. J. Dieckmann Rasmussen. Arkivet beror dog stadig på Herlufsholm, men anmodning om benyttelse stiles til LAS. I RA opbevares skolefonds- og skolelærerhjelpekassernes regnskaber fra 1806 (1815), se RH II s. 711. Der er desuden bevaret enkelte regnskaber fra rytterskolerne 1722-24 og 1776-80, se RH II s. 699.

Amtsråds- og sogneforstanderskabsarkiver

Om disse arkiver, som begynder 1842, henvises til redegørelsen på s. 582f.

Perioden 1849-1970

Stiftamts- og amtsarkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 564f. skal om perioden 1849-1970 gives følgende oplysninger. Amtsarkiverne hører fortsat til de store arkivfonds indenfor et landsarkivs samlinger, og amtmandsembedets karakter medfører, at mange lokalhistorikere fortsat kan påbegynde en undersøgelse ved at benytte amtsarkivernes materiale. De i periodens løb foretagne ændringer i amtmandsembedets kompetence har medført, at visse saggrupper er forsvundet, og nye kommet til. Amtmanden fører efter 1868 ikke mere det direkte tilsyn med købstadkommunerne, og hans deltagelse i anlæggelse af justitssager m.m. efter 1919 er ligeledes ophørt. Til gengæld er antallet af behandlede familieretlige sager steget støt gennem hele perioden. Der skal iøvrigt ikke på dette sted i detaljer opregnes de mange forskellige saggrupper, som indgår i et amtsarkiv, men blot understreges, at arkivopstillingen varierer stærkt fra embede til embede. I slutningen af 1950erne påbegyndtes på initiativ af daværende landsarkivar Johan Hvidtfeldt et arbejde, som tog sigte på at indføre et ensartet journaliseringssystem, bygget på decimalklassesystemet, for samtlige amtsarkiver. Arkivmaterialet skulle for fremtiden journaliseres indenfor hovedgrupperne 0-9, og disse var atter opdelt i et større eller mindre antal undernumre. Man tog samtidig bestemmelse om, hvilke undernumre, som skulle indgå i det såkaldte stamarkiv, der til sin tid skulle afleveres til landsarkiverne, og hvilke der skulle henføres til den midlertidige afdeling og kasseres efter et vist, fastsat åremål. Det nye journaliseringssystem vil, efterhånden som det gennemføres, betyde en væsentlig lettelse for arkivbrugerne og også befri landsarkiverne for kassationsbyrden. Det nye system er nærmere omtalt i *Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne 1956-60*, (1961) s. 70-72 og i den efterfølgende publikation, som dækker årene 1961-65 (1968) s. 74. I forbindelse med kommunalreformen har de forskellige landsarkiver modtaget ekstraordinære afleveringer fra de nedlagte amter, men der

skal på dette sted ikke nærmere redegøres for, hvor langt op i tiden de enkelte embeder har afleveret arkivalier til landsarkiverne, da materialet indtil videre ikke er almindelig tilgængeligt for forskning, og slutningsåret for afleveringen stadig ændres. Om de seneste afleveringer giver de ovenfor nævnte »Meddelelser« visse summariske oplysninger. Den sidste publikation i denne række, som dækker årene 1966-75, udkom i 1970. De trykte oversigter over amtsarkivernes indhold er anført foran s. 565.

Amtstue-, skyld- og skatteråds- samt toldarkiver

A. Amtstuearkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 566 skal om perioden 1849-1970 gives følgende oplysninger. Amtstuearkivernes væsentligste indhold består fortsat af korrespondancesager, matrikler og den lange række af hovedbøger. Disse er fra begyndelsen af 1940erne afløst af ejendoms-skattekort og fra begyndelsen af 1960erne af skattelister, udarbejdet ved hjælp af edb. Endvidere finder man diverse beregningsjournaler og vurderingsfortegnelser. De trykte oversigter over amtsstuearkivernes indhold er anført foran s. 566.

B. Skyld- og skatterådsarkiver

Arkivalier vedr. de efter skattereformen i 1903 indførte skyld- og skatteråd, hovedsagelig omfattende skattelister og undertiden også selvangivelser, er i en vis udstrækning afleveret til landsarkiverne. Se SH s. 260 og NH I, s. 102-03, Se også s. 586 under finansministeriet.

C. Toldarkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 566f. skal om perioden 1849-1970 gives følgende oplysninger. De to overinspektorer ophævedes i 1965, og deres meget omfattende arkiver er nu afleveret til LAS og LAN. De lokale toldarkiver afleveres løbende til de respektive landsarkiver, og af nytilkomne saggrupper kan nævnes sager vedr. de mange nye forbrugsafgifter samt sager vedr. skibsregistrering og skibsbemanning.

Desuden indeholder arkiverne diverse korrespondance- og regnskabs-sager, årsberetninger og inventarlistes. I toldarkiverne kan også findes diverse karantænesager. Adskillige af de nedlagte amtstuer har afleveret en del af deres arkivmateriale til de lokale toldembeder. Arkivalier vedr. det særlige grænsetoldvæsen mellem Jylland og Slesvig samt grænsegendarmeriet 1864-1920 er indgået i det nørrejske overtold-inspektorats arkiv. Fra 1920 finder aflevering sted til LAÅ. Med hen-syn til de trykte arkivoversigter henvises til redegørelsen på s. 567.

Retshåndhævelsens arkiver

Indtil retsreformens gennemførelse pr. 1. okt. 1919 varetoges rets-håndhævelsen af de samme myndigheder som før 1849, og med hen-syn til de afleverede arkiver henvises til redegørelsen på s. 567f. Ved adskillelsen af den dømmende og den udøvende magt oprettedes fra 1919 selvstændige domstole, en særlig anklagemyndighed og en ny politiforvaltning, som fra 1938 blev omdannet til et rigspoliti. Disse ændringer fik også arkivalske følger. Disse ændringer fik også arkivalske følger.

Perioden 1849-1919

Alt bevaret arkivmateriale fra de retslige myndigheder fra denne pe-riode skulle være afleveret til landsarkiverne med undtagelse af en-kelte skøde- og panteprotokoller med tilhørende realregistre, som endnu ikke er omskrevet.

Perioden 1919-70

A. Østre og vestre landsrets arkiver

Arkiverne indeholder saglister samt rækker af retsvidne-, stemme-afgivnings- og dombøger foruden en stor samling retssager. I 1970 ud-gav LAS en duplikeret publikation med titlen *Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-69*, som dels indeholder administrationshistoriske oplysninger om de enkelte dommer-embeder og dommere, dels en summarisk oversigt over de indtil da afleverede arkivalier. Iøvrigt henvises til SH s. 112-13 og NH I s. 121-22.

Pådomte sager af den københavnske landsoverret 20. april 1914. Billedet giver et udmærket indtryk af, hvorledes en større lokalinstitution opbevarede sine afleveringspligtige dokumenter, indtil de kunne afleveres til landsarkivet. For ældre arkivarer var sådanne arkivpakker en helt dagligdags oplevelse. I dag er fastsat bestemte regler for, hvorledes de enkelte embeder skal have ordnet og pakket deres arkivalier, inden de afleveres til opbevaring i arkiverne. Embederne har også pligt til forinden afleveringen at foretage de godkendte kassationer. Da man i 1962 modtog den lange række af pakker med domsakter, hvoraf den gengivne er et eksempel, lod man den veje, og dens vægt var 14 kg! Billedet giver også et umiddelbart indtryk af den meget snavsede pakke og af den ikke særlig let læselige etiket. I dag vil det høre til sjældenhederne, at man møder sådanne indpakninger, som kræver gennemgang, rensning og anbringelse i moderne arkivvæsker. Kun i de tilfælde, hvor man er tvunget til at modtage et værdifuldt arkiv i den sørgelige tilstand, hvori det befinder sig, da det er den eneste mulighed for at redde det for fremtidens benyttere, kan sådanne indpakninger muligvis dukke op. Fotosamlingen i LAS.

B. Underretternes arkiver

Arkiverne indeholder saglister samt rækker af rets-, vidne-, stemmeafgivnings- og dombøger foruden en stor samling retssager. Af skifte- retsmaterialet er kun modtaget en mindre del, idet adskillige embeder ønsker at beholde skifteprotokollerne og det indgangsmateriale, som knytter sig hertil, medens man har været mere indstillet på at aflevere skiftedokumenter, boer o.lign. Af det moderne tinglysningmateriale er modtaget en mindre del af de udskrevne tingbogsblade, da mange dommere også er tilbageholdende med aflevering af dette materiale. Derimod modtager de respektive landsarkiver regelmæssigt genparter af aflyste skøder og servituddokumenter, når der er forløbet 3 år efter aflysningen. Aflyste pantebreve kasseres af embederne, når der er gået 5 år efter aflysningen. I de tilfælde, hvor det enkelte landsarkiv har haft de fornødne mandskabsressourcer, er skødegenparterne indordnet på ejerlav og matr.nr., hvilket i høj grad letter ekspeditionsarbejdet. Af nye saggrupper efter 1919 kan nævnes fredningssager, boligretssager og protokoller i husdyrvoldgiftssager.

I henhold til justitsministeriets cirkulære af 13. dec. 1960 deles underretsarkiverne i en stamafdeling og en midlertidig afdeling. Kun arkivalier fra den første, opdelt i 10 undergrupper, skal afleveres. En oversigt over det modtagne materiale fra de dommerarkiver, som skal afleveres til LAS, er givet i den ovenfor omtalte publikation *Domme- re og domstole*. Iøvrigt henvises til FH s. 37-40 og NH I, s. 204-08. Om nyordningen af dommerarkiverne se også *Meddelelser om rigs- arkivet og landsarkiverne 1961-65*, (1968) s. 76-77. Sammesteds s. 79 er opregnet de arkivalier, som kan kasseres.

Om forligskommissionsarkiverne, som er opstillet i en særlig gruppe, se SH s. 254-57, FH s. 43-44 og NH I, s. 214-18.

C. Statsadvokaternes arkiver

Statsadvokaternes arkiver skal søges i LAS og LAN, og afleveringerne er så småt ved at komme igang. Materialet omfatter bl.a. journaler, justitsprotokoller med en skematisk oversigt over de enkelte straffesagers forløb samt anmeldelsesprotokoller. Om straffeakter se nedenfor under politimesterarkiver. Korte oversigter over det modtagne materiale findes i SH s. 124-25 og NH I, s. 122.

Om statsadvokaturerne i østre landsretskreds se iøvrigt det af LAS i 1972 udgivne dupliserede skrift *Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-72*. Foruden administrationshistoriske oplysninger bringer dette skrift også embedsetater og en redegørelse for de ekstraordinære statsadvokaturer i årene 1945-50.

D. Politimesterarkiver

Foruden korrespondancesager indeholder disse arkiver bl.a. politi-protokoller, sager vedr. næringsvæsen, en række kommissionsarkivalier (brand-, sundheds- og epidemikommissioner), sager vedr. arresthuse (bestyrelsesprotokoller samt arrestjournaler og visitationsprotokoller), voldgiftsprotokoller i lærlingesager samt fremmedprotokoller, anmeldelsesprotokoller og straffeakter.

19. dec.1963 udsendte justitsministeriet et cirkulære vedr. politimesterarkiverne, som for fremtiden skulle ordnes i 15 grupper. Materialet skulle inddeles i en stamafdeling og en midlertidig afdeling, og der blev givet en række kassationsbestemmelser for den sidste, se *Meddelelser om rigsarkivet og landsarkiverne 1961-65*, (1968) s. 77-79. En oversigt over modtagne politimesterarkiver i LAS findes i det ovenfor nævnte skrift *Anklagemyndighed og politi på Sjælland m.m.* s. 27-55. Se iøvrigt SH s. 126-31, FH s. 40-43 og NH I, s. 208-12.

Om de i politimesterarkiverne opbevarede straffeakter og -kort skal tilføjes følgende. Allerede før 1919 var forskellige retsbetjente begyndt at samle en enkelt persons straffesager i en såkaldt straffeakt. Denne fremgangsmåde følges nu overalt, og straffeakten opbevares i den politikreds, hvor der sidst er afsagt dom. Fra de forskellige embeder har landsarkiverne modtaget samlinger af straffeakter, arkiveret enten på personnavn eller på domsdato. Ved hvert politimesterembede førtes ligeledes et strafferegister på kort over alle straffede personer, født indenfor politikredsen. På kortene indførtes løbende meddelelser om domme, frifindelse, benådning m.m. Af kortet fremgik således, hvor man skulle søge en straffeakt. Når en person døde eller var fyldt 80 år, afleveredes hans kort til landsarkiverne.

Denne ordning er nu ophørt, efter at der ved justitsministeriets cirkulære af 30. aug. 1978 er givet rigspolitichefen bemyndigelse til at

oprette et centralt strafferegister ved benyttelse af den moderne databehandling. Fra efteråret 1978 begyndte de lokale politikredse at indsende straffekortene til det nye centralregister. For fremtiden modtager de respektive landsarkiver hvert 5. år (første gang i 1984) de til centralregisteret afleverede registerkort fra de lokale politimesterembeder, forsåvidt angår personer, der er eller ville være fyldt 80 år. Kortene skal være ordnet efter hver politikreds for sig. Med afleveringen i 1984 skal også følge de indtil centralregisterets oprettelse fra 1980 udarbejdede navneregisterkort, ligeledes ordnet efter de lokale politikredse.

Arkivmateriale fra de forskellige sognefogeder, såsom skifteregistreringsprotokoller, udpantnings- og tyendeprotokoller samt ægteskabsprotokoller indsendes normalt gennem politimesteren til de respektive landsarkiver. Om ægteskabsprotokoller se videre s. 584.

Fængselsarkiver m.m.

Afleveringen af de indenfor perioden oprettede fængselsinstitutioner, fx. Horsens og Vridsløselille straffeanstalter, er ret sent kommet i gang, og trykte oversigter over disse institutioners arkiver indeholdende bl.a. korrespondance- og regnskabssager, stamruller, forhørsprotokoller og sygejournaler findes kun i begrænset udstrækning. Se SH s. 132-34 og NH I, s. 219-22. Med hensyn til tvangsarbejdsanstalterne henvises til amtsrådsarkiverne. Se s. 582f.

Kommunalarkiver

A. Rådstue- og købstadsarkiver

I henhold til arkivcirkulæret af 1891 skulle de gamle rådstuearkiver afleveres til landsarkiverne, og om disse arkiver henvises til redegørelsen s. 568f. Den nye købstadforvaltning, som trådte i kraft efter loven af 26. maj 1868, havde ingen afleveringspligt, men man kunne aflevere, hvis man ønskede det, og nogle købstæder benyttede sig heraf. I lov af 31. maj 1968 om kommunernes styrelse hedder det i § 62, at kommunalbestyrelsen skal holde sit arkiv i orden, og at indenrigsministeriet kan fastsætte de fornødne kassationsregler. I samarbejde

med rigsarkivet er der udarbejdet et omfattende kassationsreglement. Selv om der heller ikke nu forelå nogen afleveringspligt, har adskillige kommuner efter kommunalreformen af 1970 været interesseret i at aflevere ældre købstadarkivalier, og omfattende afleveringer har fundet sted. Også den statslige arkivledelse har været interesseret i, at dette skete. Om afleverede købstadarkivalier se SH s. 184-93, FH s. 78-90 og NH I, s. 244-53. Siden disse oversigter blev trykt, er der modtaget yderligere materiale. LAN har fra rigsarkivet modtaget købstadregnskaber 1930-65 og sogneregnskaber 1905-35 og 1951-65 (se NH II, s. 136-37).

LAF har fra 1973 påbegyndt udsendelsen af dupliserede registraturer over modtagne kommunalarkiver, såvel købstad- som landkommuner, og indtil jan. 1984 er der udsendt ikke mindre end ca. 50 publikationer. Blandt disse findes registraturer over følgende købstadarkivalier: Fåborg 1869-1970, Svendborg 1869-1974, Nyborg, Bogense og Assens 1869-1970. Fra de øvrige landsarkiver findes ingen tilsvarende registraturer med undtagelse af Stege købstadarkiv 1869-1969, offentliggjort i den af LAS i 1982 udsendte publikation *Kommunearkiver. Møn I*.

Hovedstammen i et købstadarkiv er byrådets forhandlingsprotokoller med tilhørende byrådssager. I særlige grupper er opstillet sager vedr. kommunens personale, ejendomme og bygninger m.v. Materialet vedr. kasse- og regnskabsvæsen samt skatteudskrivning har ligeledes afkastet betydelige arkivaliemængder. Det samme gælder skole- og socialvæsen, indenfor hvilke grupper der findes et omfattende protokolmateriale vedr. fattig- og socialudvalg, børneudvalg, skolekommissioner og -udvalg med tilhørende sager. I et købstadarkiv indgår også sager vedr. gader, torve, veje, kloakforhold m.m. og eventuelt havnesager. Endelig kan nævnes sager vedr. sundheds- og boligvæsen, de kommunale værker, biblioteksforhold m.v.

Om det statslige arkivvæsens forhold til de kommunale arkiver se iøvrigt Harald Jørgensen *Landsarkiverne og de kommunale arkiver. En statusopgørelse* i *Arkiv VI*, (1976) s. 65-85.

B. Amtsrådsarkiver

Amtsrådsarkiverne er med undtagelse af Roskilde amtsrådsarkiv afleveret til de respektive landsarkiver i forbindelse med afleveringer

fra amtsarkiverne. De indeholder først og fremmest forhandlingsprotokoller, journaler og kopibøger med tilhørende sager samt en række sagligt opstillede arkivaliegrupper, herunder amtsvejinspektoratets dokumenter. Se SH s. 147-49, FH s. 9-10 og NH I, s. 50-57.

C. Sognerådsarkiver

Først efter 1970 har de respektive landsarkiver i større udstrækning modtaget materiale fra de i 1841 oprettede sogneforstanderskaber (fra 1867 benævnt sogneråd). Heller ikke disse har afleveringspligt, men adskillige af de i 1970 oprettede primærkommuner har set deres interesse i navnlig at aflevere arkivmaterialet fra de nedlagte sognekommuner, og landsarkiverne har også vist stor interesse for at modtage disse arkiver. Fra sognerådernes ældste periode er fortrinsvis bevaret protokolmateriale (sognerådets forhandlingsprotokoller og diverse udvalgsprotokoller). Efter år 1900 vokser omfanget af korrespondancesager og forskelligt andet dokumentmateriale. Fra flere kommuner er modtaget arkivalier helt op til 1970. I de fleste tilfælde måtte landsarkiverne modtage materialet i den tilstand, hvori det befandt sig, og omfattende ordnings- og registreringsarbejder har fundet sted. Siden 1973 har LAF udsendt ca. 45 dupliserede registraturer over sognerådsarkiver, og også LAS har siden 1981 påbegyndt udsendelsen af tilsvarende registraturer under fællestitlen *Kommunearkiver*. Indtil videre er udkommet 6 bind. Se iøvrigt SH s. 150-68, FH s. 90-115 og NH I, s. 253-72. I 1973 har LAF desuden udsendt et stikordsregister til de fynske kommunalarkivregistraturer, hvori angives, i hvilken saggruppe oplysninger om et givet emne kan søges. Endelig har LAF i 1980 udgivet *Fynske sognekommunearkiver. En undersøgelse af deres omfang, bevaring, indhold og placering*, ved Carsten Egø Nielsen.

D. Folkeregistrenes arkiver

Kommunalreformens gennemførelse rejste spørgsmålet om, hvad der skulle ske med de nedlagte kommuners folkeregistre. 7. nov. 1974 udsendte indenrigsministeriet et cirkulære om opbevaring og aflevering af folkeregistremateriale, som bl.a. indeholdt en bestemmelse om, at de såkaldte afgangsregisterkort kunne afleveres til de respektive landsarkiver. Se SH s. 194-95.

E. Borgerlige ægteskabsprotokoller

Fra 1851-1922 var det retsbetjentene, som foretog borgerlige vielser, og skulle indføre disse i særlige protokoller. Dette påbud synes imidlertid ikke fulgt overalt, og der er eksempler på, at retsbetjenten har indført en borgerlig vielse i en af sine andre embedsprotokoller. Fra 1923 skulle en borgerlig vielse enten foretages af købstædernes borgmestre eller på landet af sognefogeden. Der skulle anlægges en ægteskabsprotokol i to eksemplarer, og den udskrevne duplikat skulle afleveres til de respektive landsarkiver. Endvidere skulle der føres en journal over attester i forbindelse med vielsen, og denne skulle også afleveres, når den var udskrevet. Over de modtagne ægteskabsprotokoller, se SH s.196-203 og NH II, s. 76. De fynske ægteskabsprotokoller fra landdistrikterne er opført under politimesterarkiverne, da det var overdraget politimesteren at drage omsorg for, at aflevering fandt sted.

Det offentlige sundhedsvæsens arkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 570 skal det om distriktslægearkiverne tilføjes, at de er ret fyldige fra tiden efter 1849. De indeholder diverse korrespondancesager, indberetninger, dødsattester samt vaccinations- og jordemoderprotokoller.

Fra perioden er desuden afleveret enkelte sygehusarkiver. Disse kan foruden korrespondance- og regnskabssager også indeholde patientjournaler og inventarprotokoller. Det gælder fx. Gentofte amts sygehus (1921-40) og Frederikssunds amtssygehus (1882-1950). Se iøvrigt SH s. 231-40 og 269, FH s. 48-52 og NH II, s. 90-102.

Af statshospitalsarkiver har LAN modtaget Viborg statshospitals arkiv indtil 1961. Se NH II, s. 102.

Arkivalier vedr. post-og telegrafvæsenet samt Danmarks radio

Fra de lokale post- og telegrafmyndigheder, herunder de såkaldte befordringskontorer, er kun modtaget et begrænset materiale, hovedsagelig bestående af korrespondance- og regnskabssager samt protokoller over afgivne befordringer. Se SH s. 263-64 og NH II, s. 128-137.

Fra Danmarks radios lokale afdelinger er hidtil ikke modtaget arkivmateriale.

Arkivalier vedr. vej- og jernbanevæsen samt luftfarten

Arkivalier vedr. vejvæsenet skal først og fremmest søges i de forskellige kommunalarkiver. Fra lokale statsbanemyndigheder er kun modtaget et begrænset materiale. Se NH II, s. 122. Som et kuriosum kan nævnes, at LAS har modtaget et særligt arkiv vedr. motorfærgen »Prinsesse Benedikte« fra årene 1959-77 omfattende bl.a. skibsdagbøger og arbejdsbøger. Fra Københavns lufthavn i Kastrup er afleveret dagbøger samt journaler over starter og landinger, og Esbjerg lufthavn har afleveret korrespondancesager m.m. Se SH s. 264 og NH II, s. 127.

Arkivalier vedr. lods-, fyr- og redningsvæsenet

Fra enkelte lodsdistrikter er modtaget korrespondancesager og indberetningsprotokoller. Se SH s. 264. Adskillige lokale fyrstationer har også afleveret korrespondance- og regnskabssager. Se SH s. 264, FH s. 46 og NH II, s. 127. Det samme er tilfældet med mange redningsstationer, hvis arkiver desuden indeholder indberetnings- og strandvagtsbøger, Se SH s. 264-65 og NH II, s. 125-26.

Arkivalier vedr. skov- og klitvæsen

I fortsættelse af redegørelsen s. 571 skal yderligere oplyses, at der er modtaget talrige skovdistriktsarkiver, som bl.a. indeholder korrespondance- og regnskabssager, skovplaner, skovningsprotokoller samt sager vedr. jagt og vildt. Se SH s. 243-45 og NH I, s. 113-18. Om de sjællandske skovkassererarkiver se SH s. 245-46, og om statens tilsynsførende med Hedeselskabets plantager se NH I, s. 118.

Som centralmyndighed afleverer klitdirektoratet sine arkivalier til RA. I LAN findes et betydeligt lokalt arkivmateriale fra de myndigheder, som beskæftiger sig med sandflugtsproblemer og klitbeplantning.

Arkivalier vedr. vandbygningsvæsenet

Fra de lokale vandbygningsmyndigheder er indtil videre kun afleveret et begrænset materiale. LAS har modtaget arkivalier vedr. Helsingør statshavn og sager vedr. vandbygningsvæsenets I. ingeniørdi-

strikt. Fra en del nørrejske ingeniørdistrikter, bl.a. 3. og 4. distrikt (Lemvig og Frederikshavn) er ligeledes modtaget arkivalier. Se NH II, s. 123-25.

Arkivalier vedr. udskrivningsvæsenet

Fra de forskellige udskrivningskredse er modtaget løbende afleveringer af lægdsrullemateriale samt sessionsforhandlings- og ekspeditionsprotokoller. Se SH s. 217-18, FH s. 46-47 og NH II, s. 117-19. Der er desuden modtaget afleveringer fra militærnægterlejrene i Gribskov, Kompedal og Oksbøl. Se SH s. 261 og NH II, s. 120-21.

Arkivalier vedr. diverse lokale nævn, kommissioner, råd og udvalg m.v.

Under finansministeriet

Fra de eksisterende amtsskatteråd er modtaget en del materiale bestående af skattelister og selvangivelser. Se NH I, s. 102-03. Se endvidere foran s. 576 (skyld- og skatterådsarkiver).

Under indenrigsministeriet

Fra lokale myndigheder under civilforsvaret (statens civile luftværn) er indtil videre kun modtaget et begrænset materiale. Se NH II, s. 119-20. Under det civile luftværn hørte administrationen af de tyske flygtningelejre efter krigen. Vedr. disse lejre og deres beboere er afleveret et ret omfattende materiale. Se SH s. 269-72, FH s. 45 og NH II, s. 134-35.

Under boligministeriet

Fra de kgl. bygningsinspektører er modtaget løbende afleveringer. Over de af LAS modtagne arkiver er i 1974 udgivet en detaljeret registrering med titlen *Kgl. bygningsinspektorsarkiver* med et tillæg omfattende enkelte slotsforvalterarkiver. Iøvrigt henvises til FH s. 46 og NH I, s. 118-19.

LAN har modtaget arkivet efter den tilsynsførende med det sociale byggeri i Randers amt (NH II, s. 143), og LAS og LAN har desuden modtaget arkivalier fra enkelte byudviklings- og planlægningsudvalg for visse områder. Se SH s. 266 og NH I, s. 58.

Under socialministeriet

Fra de nedlagte mødrehjælpsinstitutioner er modtaget et omfattende arkivmateriale bestående bl.a. af korrespondance- og regnskabssager samt et betydeligt antal klientsager, hvori der dog er foretaget omfattende kassationer. Om disse arkiver se SH s. 266-68 og NH II, s. 102. I nyeste tid er endvidere afleveret en række arkivalier fra eksisterende børneinstitutioner omfattende børne- og ungdomshjem, opdragelsesanstalter samt ungdoms- og beskæftigelseslejre. Foruden korrespondance- og regnskabssager indeholder disse arkiver stam- og dagbøger. SH s. 268-69 og NH II, s. 83 og 141.

Under arbejdsministeriet

Kun en mindre del af de eksisterende fabrikinspektorater har indtil nu afleveret arkivmateriale, fx. forskellige protokoller over inspicerede dampkedler og andre maskiner. Fra ca. 1950 er desuden modtaget lægeattester over unge under 18 år. Se SH s. 265, FH s. 46 og NH II, s. 143.

Under handelsministeriet

Fra de særlige forhyringskontorer for søfolk synes indtil videre ikke modtaget arkivmateriale, men i udskrivnings- og toldarkiverne forekommer udmønstringssager og skibsbemandingslister. I LAS findes arkivalier fra den i Helsingør udnævnte waterscout, se SH s. 219. I toldarkiverne kan desuden findes materiale vedr. skibstilsyn og skibsmålinger.

Under landbrugsministeriet

Medens landvæsenskommissionernes forhandlingsprotokoller er indgået i amtsarkiverne, har de respektive landsarkiver modtaget et ret

omfattende og broget materiale vedr. de mange lokale myndigheder, som har haft til opgave at forvalte opgaver i forbindelse med landbruget. Det gælder fx. de nedsatte stuttekommisioner, hingste- og tyre-skuekommisioner samt kommisioner, som har administreret lovgivningen om oprettelse af husmandsbrug og arbejderboliger på landet samt afløsning af gårdmandshoveri og pligtarbejde. Se SH s. 262 og NH II, s. 138 og 140. Fra nyeste tid er endvidere modtaget afleveringer fra de såkaldte grundforbedringsudvalg, se SH s. 263 og NH II, s. 139-40. Med hensyn til kontrollen med smitsomme husdyrsygdomme er modtaget en aflevering fra det særlige kontrolkontor i Århus og fra kredsdyrlægen i Randers, se NH II, s. 142.

Under fiskeriministeriet

Fra de nedsatte lokale kontrolmyndigheder med fiskeriet er til LAS afleveret arkivet vedr. fiskerikontrollen for Øerne dækkende perioden 1888-1951. Til LAN er afleveret materiale fra en lang række lokale kontrolinstitutioner samt kommissionsakter vedr. Limfjordsfiskeriet, se NH II, s. 140.

Enkelte navigationsskoler har afleveret deres ældre arkiver. Se SH s. 70 og NH II, s. 85.

De gejstlige arkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 573 skal der for perioden 1849-1970 gives følgende yderligere oplysninger. De gejstlige arkiver opstilles fortsat i de 3 grupper: Bisper-, provste- og sognekaldsarkiver. Bisperarkiverne indeholder fortsat først og fremmest korrespondancesager bestående af brevbøger og journaler med tilhørende ofte saggrupperede journalsager. Provstearkiverne er for denne periode ret fyldige og omfatter foruden korrespondancesager bl.a. synsprotokoller over præstegårde, skolevisitatsprotokoller, skoledirektionssager samt sager vedr. provstiudvalgene. I sognekaldsarkiverne er kirkebøgerne den mest omfattende arkivaliegruppe, men et sognekaldsarkiv kan også indeholde protokoller og sager vedr. de nye menighedsråd samt sager vedr. menighedsplejen, eventuelle fritidshjem og det lokale kirkeblad. Fra den ældre periode kan endnu påtræffes forhandlingsprotokoller for skole- og fattigkommisioner. Med hensyn til de

publicerede arkivoversigter henvises til redegørelsen foran s. 562-64.

I årene 1974-76 udgav LAÅ 5 bind dupliserede arkivregistraturer med titlen *Nordslesvigske præstearkiver*, idet hvert bind omfattede et provsti, nemlig Tørninglen, Tønder, Haderslev, Åbenrå og Sønderborg provstier. De nordslesvigske præstearkiver er velbevarede og indeholder materiale tilbage til 1500-tallet, i visse tilfælde endog til middelalderen. Der findes værdifulde regnskabs- og korrespondancesager foruden sager vedr. sognenes kirkelige forhold samt skole- og fattigvæsen. Materialet er modtaget helt op til nyeste tid. En oversigt over nordslesvigske kirkebøger er optaget i *Vejledende arkivregistraturer* nr. V, (1933) s. 178-89.

Stiftsøvrighedsarkiverne vil normalt være opstillet som særlige arkivfonds og indeholder foruden korrespondancesager bl.a. legatprotokoller og sager vedr. diverse stiftelser. Fra den særlige bornholmske kirkekommission, som under den sjællandske stiftsøvrigheds kontrol førte tilsyn med de bornholmske kirkers økonomi, er modtaget et arkiv, som dækker årene 1851-1916 og indeholder forhandlingsprotokoller og korrespondancesager. Se SH s. 31.

Det offentlige undervisningsvæsens arkiver

I fortsættelse af redegørelsen s. 573f. skal der for perioden 1849-1970 gives følgende yderligere oplysninger. Selv om der stadig findes skolehistorisk materiale i såvel amtsarkiverne som i de forskellige gejstlige arkiver, må man i denne periode først og fremmest benytte de forskellige kommunalarkiver, såfremt man ønsker oplysning om skoleforhold. Desuden er der i nyeste tid modtaget afleveringer fra adskillige skoler. Det gælder fx. flere gymnasier, som foruden korrespondancesager har afleveret indmeldelses- og elevprotokoller, eksamensprotokoller samt skolerådsprotokoller. Også en række kommuneskoler i by og på land har afleveret deres arkiver bestående først og fremmest af forskellige protokolrækker såsom indskrivnings- og eksamensprotokoller, såkaldte embedsbøger, dagbøger, forsømmelsesprotokoller og protokoller over skolesamlinger. I arkiverne kan man også påtræffe lærerråds- og skolenævnsprotokoller. Se SH s. 68-70, FH s. 73-75 og NH II, s. 80-85. Med hensyn til de trykte arkivoversigter henvises iøvrigt til redegørelsen foran s. 574.

Foruden fra de offentlige skoler har landsarkiverne også modtaget

afleveringer fra mange private skoler, og i denne forbindelse skal der gøres opmærksom på, at eksamensberettigede skoler har pligt til at aflevere officielle eksamensprotokoller. Se SH s. 66-68.

Forkortelser

i Lokaladministrationens arkivalier og i Noter

- FH** Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. 1970.
- LAF** Landsarkivet for Fyn.
- LAN** Landsarkivet for Nørrejylland.
- LAS** Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
- LAÅ** Landsarkivet i Åbenrå.
- NH** Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse I-II. 1980-81.
- RA** Rigsarkivet.
- RH** Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse 1. del, bd. I-II. 1983. Publikationen omfatter arkivalier fra middelalderen og indtil 1848, som findes i rigsarkivet. En tilsvarende gennemgang af arkivmateriale yngre end 1848 er under udarbejdelse.
- SH** Landsarkivet for Sjælland m.m. og hjælpemidlerne til dets benyttelse. 2. udgave. 1977.

Noter

Perioden indtil 1660

1. Fremstillingen i dette afsnit hviler udelukkende på den foreliggende trykte litteratur, i første række de almindelige fremstillinger af periodens historie. Der henvises til den af Aksel E. Christensen m.fl. redigerede *Danmarkshistorie I-II* (1. og 2. halvbind), 1977-79. I dette værk afsluttes de enkelte afsnit med en udførlig og vurderende litteraturoversigt. Desuden bygger min fremstilling på Poul Johs. Jørgensen *Dansk retshistorie* (1940), som ligeledes er forsynet med omfattende litteraturhenvisninger. Endelig henvises engang for alle til de mange fortrinlige specialartikler i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, I-XXII*, 1956-78.
2. Frank Jørgensen og Morten Westrup *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848*, (1982) 13-24.
3. Poul Johs. Jørgensen *Dansk retshistorie* (1940) 348-76.
4. *Scandia II*, (1929) 219f.
5. Den lettest tilgængelige udgave af ældre håndfæstninger er Erik Kroman *Den danske rigslovgivning indtil 1440*, 1971. Et optryk på originalsproget af samtlige håndfæstninger fra 1282-1648 findes i *Gehejmearkivets årsberetninger II* (1856-60) 1-123.
6. Ældre dansk lovgivning er for perioden indtil 1588 trykt i J.L.A. Kolderup-Rosenvinges *Samling af gamle danske love* I-V, 1821-46. Denne udgave kan suppleres med C.F. Wegeners *Samling af danske forordninger indtil år 1500* i *Gehejmearkivets årsberetninger V*, (1871-75) 1-86. Meget af lovstoffet findes nu i mere moderne udgaver. For perioden 1588-1660 henvises til V.A. Sechers udgave af kgl. forordninger, recesser og breve vedr. dansk lovgivning i *Corpus constitutionum Daniae, I-VI*, 1887-1918.
7. Samtidig med disputatsen udsendte Kr. Erslev *Danmarks len og lensmænd i det 16. århundrede 1513-96*. I 1885 udkom en tilsvarende oversigt, som dækkede årene 1596-1660, med titlen *Danmark-Norges len og lensmænd*. De to oversigter indeholder det grundlæggende materiale for Erslevs studier, og de er et betydningsfuldt bidrag til dansk lokalhistorie.
8. *Danmarks riges historie* IV, s. 322-23.
9. Birgit Løgstrup *Jordrot og offentlig administrator*, (1983) 75.
10. Se det i note 9 cit. skrift 74-77.
11. Poul Johs. Jørgensen *Dansk retshistorie*, (1940) 503f.
12. Kr. Erslev *Danmark-Norges len og lensmænd*, (1885) 95-97.
13. Poul Johs. Jørgensen *Dansk retshistorie*, (1940) 232-51. Den lettest tilgængelige udgave af landskabslovene er Erik Kroman *Danmarks gamle love på nutidsdansk* I-III, 1945-48.

14. Birgit Løgstrup *Dommer og administrator*, (1982) 17. Se også Bent Jørgensen *Stednavne og administrationshistorie*, 1980.
15. I 1954 begyndte det i 1952 stiftede Udvalg for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie en række tingbogsudgaver. 1954-59 udkom *Herlufsholm birks tingbøger 1616-19 og 1630-33* i 2 bind ved Karen Marie Olsen. Fra 1955-56 udsendtes *Skast herreds tingbøger 1636-39* i 4 bind ved Poul Rasmussen. Et registerbind her til udkom i 1969. 1956-62 udsendtes *Åsum herreds tingbøger 1640-48* i 3 bind ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, og fra 1957-76 udkom endelig *Sokkelund herreds tingbøger 1621-22 og 1625-37* i 6 bind ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen. Et særligt registerbind hertil udsendtes i 1978, som dækkede årene 1630-37. En genfundet tingbog fra Sokkelund herred 1624-25 offentliggjordes i 1980 ved Poul Erik Olsen.
16. I årene 1971 og 1981 udgav Erik Kroman *Helsingørs stadsbog 1549-65*, som er en kombineret rådstueprotokol og bytingsbog.
17. Paul G. Ørberg *Af Viborg landstingsarkivs historie* i *Arkiv IV*, (1972-73) 190-203.
18. Til det sjællandske landstings panteprotokoller 1632-1761 er der ved hjælp af edb fremstillet en række registre. Disse blev udsendt i 1974 ved Grethe Illsøe i serien »Foreløbige arkivregistraturer«.
19. Erik Reitzel Nielsen *Danske domme 1375-1662 I*, 1978.
20. I 1965 og i årene 1971-80 er ved Poul Rasmussen af LAN udsendt *Landstingets dombøger 1616* (sagsreferater og domskonklusioner) og *Udtog af dommene 1617*. Fra 1966-78 er ved Jens Holmgaard og Poul Rasmussen udgivet *Landstingets skøde- og pantebøger 1624-37 og 1645-57*.
21. Om købstadforvaltningen se Poul Johs. Jørgensen *Dansk retshistorie*, (1940) 418-58 og M. Mackeprang *Dansk købstadsstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV*, 1900.
22. De gamle stadsretter og købstadprivilegier er udgivet af Erik Kroman under titlen *Danmarks gamle købstadlovgivning I-V*, 1951-61.
23. Den nyeste fremstilling af den katolske kirkes historie i Danmark findes i *Den danske kirkes historie I-III*, 1950-65 under redaktion af Hal Koch m.fl. Fremstillingen er for den ældste periodes vedkommende forfattet af Hal Koch og derefter af Niels Knud Andersen og P.G. Lindhardt.
24. Reformationen og tiden indtil 1700 er skildret af Bjørn Kornerup i det i note 23 cit. værks IV. bind, 1959.
25. I anledning af reformationsjubilæet i 1936 udgav RA ved Bjørn Kornerup under titlen *Reformationen i Danmark. Gengivelser af aktykker og breve* en facsimileudgave af 22 originaldokumenter, bl.a. recessen af 30. okt. 1636. De i det fig. citerede kirkelige love er optrykt i H.F. Rørdams udgave af *Danske kirkelove I-III*, 1883-89.
26. Om indførelsen af kirkebøger se Troels Dahlerup *Fromhed styrker riget. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund i Afhandlinger om arkiver*, (1964) 70-81.
27. F.V. Mansa *Bidrag til folkesygdommes og sundhedsplejens historie i Danmark*, 1873. Kr. Carøe *Medicinalordningens historie indtil sundhedskollegiets oprettelse i 1803*, 1917.

28. Chr. Vaupell *De danske skove*, 1863. Om forstembedsmændene før 1660 se *Tidsskrift for skovvæsen* A XV, (1903) 109-12 og samme B XXIII, (1911) 1-65.
29. A. Wittendorff *Alvej og kongevej. Studier i samsfærdighedsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. årh.*, 1973 og T. Topsøe-Jensen *Ad hjulspor og landeveje*, 1966.

Perioden 1660-1848

1. Der henvises engang for alle til J.H. Schou *Cronologisk register over de kgl. forordninger og åbne breve 1660-1848*. Fra 1825 er værket videreført af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. Endvidere henvises på samme måde til L. Fogtman *Kgl. reskripter, resolutioner og kollegialbreve 1660-1848*, fra 1813 videreført af T. Algreen-Ussing. I teksten vil de enkelte forordninger og reskripter blive anført med deres dato, således at det ikke skulle være vanskeligt for brugere af bogen at slå efter.
2. Hans H. Worsøe *De gamle amters tilblivelse i Arkiv III*, (1970-71) 151-71.
3. Om guvernørembedet på Fyn se FH s. 3.
4. De ældre instrukser for stiftsbefalingsmænd og amtmænd er trykt i *Gehejmearkivets årsberetninger II*, (1856-60) 241-44, 277-83 og 306-09.
5. Lotte Dombernowsky *Lensbesidderen som ammand*, (1983) 63f.
6. En detaljeret og skematisk opbygget fortegnelse over amtmandens embedsbeføjelser findes i E. Hammerich *Dansk lovleksikon I*, (1900) 132-76. Her finder man også henvisninger til de relevante lovbestemmelser.
7. Tingbog for Vindinge-Bjerger-Åsum herreder 1745-53, pag. 289 (LAF).
8. Harald Jørgensen *Thi kendes for ret*, (1980) 197f.
9. Anne Riising *Dansk lokaladministration i 1700-tallet. Fyns stiftamt i Från medeltid till välfärdssamhälle*, (1976) 191-96.
10. Om amtmandens deltagelse i fattigforvaltningen efter 1708 se *Oppdagninga av fattigdommen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet*, (1983) s. 44 og 47.
11. Harald Jørgensen *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede*, (1940) s. 233.
12. Om tilsynet med almueskolevæsenet i perioden 1814-48 se *Årbog for dansk skolehistorie*, (1971) 29-33.
13. Stiftamtmandsarkivet for Fyn (LAF).
14. Hof- og statskalenderen for 1848.
15. Redegørelsen for de adelige amtmandsskaber bygger på Lotte Dombernowsky *Lensbesidderen som ammand. Studier i administrationen af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*, 1983. Desuden henvises til Birgit Bjerre Jensens afhandling om de grevelige og friherrelige privilegier af 25/5 1671 med kommentarer i *Arkiv II*, (1968-69) 89-132.
16. *Statsrådets forhandlinger*, II, (1956) s. 177.
17. Departementstidende 1849 s. 659-60 og 670-71.
18. Foruden at henvise til de almindelige fremstillinger af tidens historie skal også nævnes følgende specialfremstillinger. C. Christiansen *Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de første enevoldskonger I-II*, 1908-22. J. Mandix *Om det danske kammervæsen*, 1820. H. Nielsen og V. Thalbitzer *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*, 1948. Bogen skildrer perioden 1660-1903. V.C.E. Sponneck *Om*

- toldvæsen i almindelighed og det danske toldvæsen i særdeleshed* I-II, 1840. F. Jørgensen *Af det danske toldvæsens historie i det 18. årh.*, 1905. L.V. Birck *Told og accise*, 1920. Desuden bør nævnes V. Falbe-Hansen og W. Scharling *Danmarks Statistik* IV, (1880) 173-361.
19. RH II s. 669f. og 693. Gruppen af godsregnskaber 1660-1890 omfatter desuden regnskaber for de jyske hedekolonier 1760-1890.
 20. Hof- og statskalenderen for 1848.
 21. En oversigt over fungerende amtsforvaltere i perioden 1660-1848 er publiceret af Henry Bruun i *Personalthist. Tidsskrift* 7.rk. I, 1919.
 22. En udmærket oversigt over indholdet af de af amtsforvalterne aflagte regnskaber (amtsregnskaberne) findes i Albert Fabritius og Harald Hatt *Håndbog i slægtsforskning*, (1943) 207-11. Se desuden RH II, s. 687f. med den der anførte litteratur.
 23. Se det i note 10 anførte værk. Jfr. desuden fremstillingen s. 83-84.
 24. Om oprettelsen af rytterdistrikterne se NH I, s. 104.
 25. Regimentsskrivernes regnskaber svarer stort set til de almindelige amtsregnskaber. De er dog gennemgående mere udførlige og indholdsrige. Yderst værdifulde for den lokalhistoriske forskning er de udarbejdede krigsjordebøger.
 26. Om kronens bortsalg og erhvervelse af jordegods i perioden 1535-1765 oplyser den af RA udgivne kildepublikation *Kronens skøder* I-V, 1892-1955.
 27. SH s. 247.
 28. Hof- og statskalenderen for 1848.
 29. RH II, s. 728.
 30. I 300-året for Danske lovs tilblivelse udsendtes et af Ditlev Tamm redigeret festskrift med titlen *Danske og norske lov i 300 år*. I 1891 besørgede V.A. Secher en udgave af lovbogen med kildehenvisninger. Dette arbejde udkom i 2. udgave i 1911. Sammen med Chr. Støchel havde Secher i årene 1891-94 udsendt *Forarbejderne til Chr. V.s danske lov* I-II.
 31. Om landstingene i Danmark 1660-1805 se det af RA i 1928 udgivne skrift *Appelinstansernes embedsetat 1660-1919*, s. 72-74.
 32. En udførlig redegørelse for landstingenes dommerpersonale og skrivere findes i det i note 31 cit. værk s. 75-105. Se iøvrigt Kai Fr. Hammerich *Den danske dommerstand under enevælden*, 1931.
 33. Se den af LAS udgivne arkivregistratur *Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver*, (1976) 4.
 34. Harald Jørgensen *Thi kendes for ret*, (1980) 249ff.
 35. Om landsoverretterne og deres overordnede personale se det i note 31 cit. værk s. 116-56.
 36. Hof- og statskalenderen for 1848.
 37. Om ophævelsen af de private birker se *Arkiv* III, (1970-71) 92-110 og VII, (1978-79) 39-46.
 38. Om herredsfogeden i almindelighed og navnlig i perioden 1790-1868 henvises engang for alle til Birgit Løgstrup *Dommer og administrator*, 1982.
 39. Harald Jørgensen *Thi kendes for ret*, (1980) 162.
 40. Kai Fr. Hammerich *Den danske dommerstand under enevælden*, (1931) 27-34 og 53-64 samt bilag A 151-55. Om oprettelsen af den juridiske eksamen se s. 125f. Jfr. også note 82.

41. Grethe Ilsøe *Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratsembede 1735-65*, 1978.
42. *Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Gl. Københavns amt*, (1966) 42.
43. Om indførelse af brandforsikring af købstadejendomme se den af LAS ved Andreas Jørgensen udgivne arkivregistratur *Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil år 1872*, 1967 med indledning.
44. Se indledningen til den i note 43 cit. arkivregistratur.
45. Erik Nørr *Præst og administrator*, (1981) 381ff.
46. Pl. 28. febr. 1817.
47. Om købstadforvaltningen under enevælden se P. Munch *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV.s tid til enevældens ophør I-II*, (1900). Se desuden Helle Linde *Magistrat og borger*, 1978 og samme forfatters bidrag til *Stadsadministrationen i Norden på 1700-tallet*, (1982) 13-78.
48. Helle Linde *Magistrat og borger*, (1978) 13f.
49. Hof- og statskalenderen for 1836. Det ene af de to rådmandsembeder i Ålborg stod vakant i 1836, og med hensyn til rådmandstillingerne i Ribe, Fredericia og Århus gælder, at de var forbundet med stillingen som by- og rådstueskriver. I realiteten var der således kun 2 selvstændige rådmandsembeder besat i 1836.
50. Harald Jørgensen *Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-70 i Opdagninga av fattigdommen*, (1983) s. 29-108.
51. W. v. Rosen *Købstædernes havnekommissioner 1798-1868 i Arkiv VI*, (1976-77) 168-89.
52. Om borgervæbningen se *Nyt historisk tidsskrift* I, (1847) 129-236.
53. Generelt henvises til Fredrik Bremer *Medicinal-personalet og medicinalanstalterne i det egentlige Danmark udenfor København*, 1840. Se desuden Kr. Carøe *Den danske lægestand I-IV*, 1904-09 og samme *Medicinalordningens historie indtil sundhedskollegiets oprettelse*, 1917.
54. Edv. Gotfredsen *Det kgl. Frederiks hospital*, 1957.
55. Harald Jørgensen *Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem*, 1969.
56. *Syg og rask gennem 100 år*, udg. af De samvirkende centralforeninger af sygekasser i Danmark, (1951) 17-23.
57. Fr. Stuckenberg *Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741*, 1893 og samme *Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839*, 1896.
58. Se det i note 50 cit. værk s. 56-69. Om tugthuset i Viborg, se iøvrigt Johan Hvidtfeldt *Viborg tugthus i 1700-årene*, i *Jyske samlinger*, Ny række I, (1950-52) 1-58.
59. Harald Jørgensen *C.N. David. En biografi* I, (1950) 151-80.
60. *Ny Collegialtidende 1842* s. 41-56.
61. Om det danske postvæsens udvikling indtil 1848 se Fr. Olsens 3 bøger *Det danske postvæsen indtil 1711*, 1889, *Postvæsenet i Danmark 1711-1808*, 1903 og *Postvæsenet i Danmark 1808-48*, 1908.
62. Hof- og statskalenderen for 1848.
63. J. Collin-Lundh og C. Petersen *Ingeniørkorpsets virksomhed på vejvæsenets område*, 1884. Se også T. Topsøe-Jensen *Ad hjulspor og landeveje*, 1966, og Morten Ludvigsen *Veje som kulturhistorisk faktor i Dansk Vejtidskrift* (juli 1983).

64. A. Oppermann *Bidrag til det danske skovbrugs historie 1786-1886 i Tidsskrift for skovbrug*, 1889. E. Laumann Jørgensen og P. Chr. Nielsen *Nordsjællands skove gennem 200 år. Den Gram-Langenske forstordning*, 1964.
65. Vald. Andersen *Den jyske hedekolonisation*, 1970 og Fr. Skrubbeltrang *Det indvundne Danmark*, (1966) 13-104. Se også NH I, s. 107-10.
66. Hans H. Worsøe *De lokale landvæsenskommissioner og deres arkivalier i Arkiv II*, (1968-69) 180-191.
67. Om oprettelsen af landmilitsen og udskrivning af mandskab til denne se Birgit Løgstrup *Jorddrot og offentlig administrator*, (1983) 247ff. og den i noterne anførte litteratur. Om udskrivningsvæsenet i perioden 1701-88 se også indledningen til den af LAN udsendte *Oversigt over udskrivningsarkivalier 1701-88*, (1972) 7-27.
68. Den nyeste og meget detaljerede fremstilling af de private godsejeres administration af udskrivningsvæsenet indtil 1788 er givet i det i note 67 omtalte værk af Birgit Løgstrup.
69. Om lægsvæsenets omlæggelse i 1788 og årene derefter se Knud Rasmussen *Lægdsvæsenet 1788-1914 i Arkiv I*, (1966-67) 168-90.
70. I det i note 67 omtalte værk af Birgit Løgstrup skildres to af de offentlige funktioner, som var overladt den private godsejer, nemlig skatteopkrævning og soldaterudskrivning.
71. Om de kirkelige forhold i perioden 1660-1848 henvises i alm. til *Den danske kirkes historie IV-VI* (1951-59) red. af Hal Koch m.fl.
72. *Collegialtidende 1822* s. 602-07.
73. Se den i note 50 cit. afhandling.
74. Harald Jørgensen *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark*, (1940) 231-34.
75. *Personalhist. Tidsskrift* 1979 s. 32-33.
76. Se bl.a. reskript af 17/2 1683 og lovens 2-22.
77. Det grundlæggende værk om præstens embedsforretninger er nu Erik Nørr *Præst og administrator*, 1981. Se også *Personalhist. Tidsskrift* 1979 s. 17-48.
78. Se den i note 50 cit. afhandling.
79. Se det i note 74 cit. værk s. 26ff.
80. Se den mere udførlige fremstilling s. 242-48. Om degnen se også Georg Hansen *Degnen*, 1944.
81. H. Matzen *Københavns universitets retshistorie 1479-1879 I-II*, 1879. W. Norvin *Københavns universitet i reformationens og ortodoksiens tidsalder I-II*, 1937-40. I forbindelse med universitetets 500-års jubilæum i 1979 er påbegyndt udsendelsen af en bredt anlagt, ny universitetshistorie.
82. *Festskrift i anledning af 200-året for indførelse af juridisk eksamen ved Københavns universitet*, under red. af E. Reitzel-Nielsen og C. Popp-Madsen. Se også Kai Hammerich *Den danske dommerstand under enevælden*, (1931) 67-93 og Troels G. Jørgensen *Andreas Højer*, (1961) 150-57.
83. G. Norrie *Kirurgisk akademis historie I-II*, 1923.
84. F. Meldahl og P. Johansen *Det kgl. akademi for de skønne kunster 1700-1904*, 1904.

85. H.C. Tscherning *Efterretning om den kgl. veterinære skole*, 1851. Se også *Månedsskrift for Dyrlæger XXXV*, (1923) 209-84.
86. Adolph Steen *Den polytekniske læreanstalts første halvhundrede år 1829-79*, 1879.
87. Harald Jørgensen og Fr. Skrubbeltrang *Det classenske fideicommis gennem 150 år* (1942) 517-616.
88. A.P. Weis og H. Hage *De gældende retsregler for det højere skolevæsen i Danmark I-II*, 1891. J. Paludan *Det højere skolevæsen i Danmark, Norge og Sverige*, 1885. Bjørn Kornerup *Ribe katedralskoles historie I-II*, 1947-52.
89. C.L.B. Cramer *Prinsesseskolen – kongens skole i Årsskrift for historisk-topografisk selskab for Gladsaxe kommune*, 1971 s. 22-30. Se også Steffen Linvald *Fra rytterskole til folkeskole 1721-1971*, 1971.
90. Joakim Larsen *Bidrag til den danske folkeundervisnings og folkeskoles historie 1784-1898 I-II*, 1893-98. J. Bering *Beskrivelse over landsbyskolens offentlige embeder I-II*, 1859.
91. Joakim Larsen *Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse aktmæssigt fremstillet*, 1914.
92. Ingrid Marcussen *Folkeskolens tilsyn gennem 150 år. En orientering i Årbog for dansk skolehistorie 1971* s. 29-43.
93. Se det i note 74 cit. værk s. 26-83.
94. Hans Jensen *De danske stænderforsamlings historie 1830-48 II*, (1934) 474-81. Se desuden P.P. Schou *Landkommunernes forfatning og styrelse*, 1881 og L.F. la Cour *Sogneråd og amtsråd I-III*, 1941-48.
95. Under titlen *Danske landkommuner 1842-1970* udgav LAN ved Harry Christensen i 1976 en fortegnelse over samtlige landkommuner med en redegørelse for foretagne omlægninger og grænsedragninger indenfor den behandlede tidsperiode.

Perioden 1849-1970

1. Generelt henvises til Poul Andersen *Dansk forvaltningsret*, (1936) 53-84.
2. G.H.W. Jonassen *Stiftamtmand og amtmænd i kongeriget Danmark 1848-1922*, 1923. Se også Palle Rosenkrantz *Amtmandsbogen. Portrætter og biografier af stiftamtmand og amtmænd i Danmark 1660-1935*, 1936 og det af LAS i 1970 udgivne skrift *Stiftamtmand og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848-1970*.
3. Hof- og statskalenderen for 1919.
4. En oversigt over amtmandsembedets forretninger er givet i det i note 1. cit. værk s. 53-58.
5. Harald Hatt *Danmarks amtsforvaltere 1848-1932 i Personalhist. Tidsskrift* 9. rk. VI, 1934 s. 70-131.
6. Hof- og statskalenderen for 1919.
7. V. Richter *Toldetaten 1750-1896*, der ligger som manuskript i Det kgl. biblioteks håndskriftsamling under betegnelsen *Ny kgl. samling* Kvart. 2685 k.
8. Hof- og statskalenderen for 1919.
9. For dette afsnits vedkommende henvises i alm. til Harald Jørgensen *Thi kendes for ret*, 1980.
10. Se det i den foregående note cit. værk s. 336-39.

11. Hof- og statskalenderen for 1919.
12. Harald Jørgensen *Den store jurisdiktionsomlægning på Lolland i 1856 i Afhandlinger om arkiver ved rigsarkivets 75 års jubilæum*, (1964) 204-21.
13. *Rigsdagstidende 1860* Anhang A sp. 887-926.
14. *Rigsdagstidende 1860*. Bilag G til lovforslaget i Anhang A sp. 864-71.
15. Hof- og statskalenderen for 1919.
16. I LAS er retsbetjentenes afleverede ægteskabsprotokoller opstillet i en særlig gruppe, se SH s. 197.
17. Om forhistorien til lovforslaget af 1857 se *Rigsdagstidende 1857* Anhang A sp. 63.
18. Se det af LAS i 1967 udgivne skrift *Brandforsikringsarkivalier for købstæder og landbygninger indtil ca. 1872*. Se iøvrigt SH s. 222-30, FH s. 116-17 og NH II, s. 103-09.
19. Harald Jørgensen *C.N. David. En biografi* II, (1950) 277-307.
20. L. Laursen *Den civile centraladministration 1894-1913*, (1921) 88-89.
21. W. Oxholm *Håndbog i dansk kommunalvæsen*, 2. udg., 1935. Se iøvrigt note 94 og 95 på s. 598, det i note I cit. værk s. 76-84 og Ole P. Mitchell *Kommunestyret i Danmark*, 1968.
22. I enkelte større landkommuner, fx Gladsaxe, fik sognerådsformanden allerede i 1875 en sekretær, som ligeledes varetog kasse- og regnskabsvæsenet. Senere ansattes en særlig skatteopkræver. 1908 indrettedes et kommunekontor med fast åbningstid. Se C.L.B. Cramer *Gladsaxe-bogen*, I, 1949.
23. Harald Jørgensen *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling*, (1940) 229-336.
24. *Statistisk årbog 1919* s. 169.
25. Se note 21.
26. J.F. Schou *Købstædernes forfatning og styrelse*, 1901.
27. Se det i note 23 cit. værk s. 327-97.
28. *Statistisk årbog 1920* s. 207.
29. Harald Jørgensen *Den civile centraladministration 1914-35*, (1936) 134.
30. En oversigt over distriktslægedistrikterne med løbende ændringer i disse findes i E. Hammerich *Dansk lovleksikon* II, (1901) 91-102. Se også de to tillægsbind fra henholdsvis 1906 og 1913.
31. G.N. Kringelbach *Den civile centraladministration 1848-93*, 1894, fortsættelsen af L. Laursen 1894-1913, 1921 og Harald Jørgensen 1914-35, 1936.
32. Fr. Olsen *Postvæsenet i Danmark 1848-73*, 1924.
33. Om postvæsenets udvikling efter 1874 henvises til det pågældende afsnit i jubilæumsværket fra 1924 *Det kgl. danske postvæsen gennem 300 år 1624-1924*, red. af Jørgen Bergsøe. Se iøvrigt Fr. Olsen *Poststyrelsen, postkontorerne og postmestrene i Danmark 1624-1924*, 1925 og *Det danske post- og telegrafvæsen I-IV*, 1932-33, red. af H. Hjorth-Nielsen.
34. M. Gredsted *Statstelegraften 1854-1904*, 1904.
35. Se note 63 på s. 596.
36. *De danske statsbaner 1847-1947*, 1947. Se også *Danmarks jernbaner. Historisk og biografisk håndbog I-II*, 1933, red. af M. Buch og C.I. Gomard.
37. E. Blytmann og R. Fjeldborg *Det kgl. danske fyrvæsen 1560-1927*, 1927.

38. *Udvalg af cirkulærer fra redningsvæsenets ledelse 1874-1932*, 1932.
39. Grethe Ilsøe *De kgl. bygningsinspektorer. Med et rids af statens bygningsvæsenes administrationshistorie 1849-1961* i Arkiv I, (1966-67) 71-86.
40. Se note 64 på s. 597.
41. S. Rambusch *Esbjerg havn 1868-1968*, 1968.
42. V. Ingerslev *Håndbog for landvæsenkommisærere*, 1872. Hans Jensen *Dansk jordpolitik II (1810-1919)*, 1945.
43. Fr. Skrubbeltrang *Den danske husmand I-II*, 1952-54. P. Jeppesen *Husmandsbevægelsens historie gennem 25 år*, 1927.
44. C.F. Drechsel *Oversigt over vore saltvandsfiskerier*, 1890 og de af samme udgivne *Fiskeri-beretninger 1888-1906*. F.V. Mortensen og A.C. Strubberg *Dansk saltvandsfiskeri*, 1935.
45. Rudi Thomsen *Den almindelige værnepligts gennembrud i Danmark*, 1949.
46. Om udskrivningsvæsenets organisation se Knud Rasmussen *Lægdsvæsenet 1788-1914* i Arkiv I, (1966-67) 168-90. Jfr. samme forfatters fremstilling i det af LAS i 1965 udgivne skrift *Lægdsruller ca. 1830 til ca. 1930, afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds*. På side 31 heri findes en oversigt over lægdsrullernes bogstavbetegnelse fra 1793-1914.
47. H.J.H. Glædemark *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark*, 1948.
48. Den nyeste fremstilling af den danske kirkes historie findes i den af Hal Koch grundlagte *Den danske kirkes historie VII-VIII*, 1958-66. Fremstillingen af perioden 1849-1965 er skrevet af P.G. Lindhardt. Se desuden E.F. Larsen *Den danske kirkeret I-II*, 1901-08.
49. Generelt henvises til det af Einar Torsting redigerede værk *Opdragelse og undervisning i Danmark I-II*, 1948-49, som behandler det samlede danske undervisningsvæsen.
50. Se note 81 på s. 597.
51. Se note 86 på s. 598.
52. Se note 85 på s. 598.
53. *Den pharmaceutiske læreanstalt 1892-1917*, 1917.
54. Foruden de i note 88 på s. 598 nævnte værker henvises iøvrigt til Vagn Skovgaard-Petersen *Dannelse og demokrati. Fra latin – til højere almenskole*, 1976.
55. Foruden de i note 90 på s. 598 nævnte værker henvises iøvrigt til Gunhild Nissen *Bønder, skole og demokrati*, 1973, *Den danske folkeskole gennem 100 år*, 1914, udg. af Danmarks lærerforening og W. Th. Benthin og Carl Poulsen *Danmarks folkeskole 1910*, 1911, ligeledes udgivet af Danmarks lærerforening.
56. Om håndværkeruddannelsen er af C. Nyrop og M. Rasmussen udsendt to værker med samme titel, nemlig *Bidrag til dansk håndværkerundervisnings historie*, henholdsvis i 1893 og 1916. I det sidstnævnte værk findes bl.a. en kort historik over samtlige da eksisterende skoler.
57. Roar Skovmand *Folkehøjskolen i Danmark 1841-92*, 1944.
58. Harald Jørgensen og Fr. Skrubbeltrang *Det Classenske fideicommis gennem 150 år*, (1942) 539ff.
59. En kort oversigt over dansk lokaladministrations indførelse i Nordslesvig er givet af Johan Hvidtfeldt i J.P. Trap *Danmark*, 5. udg. X, (1965) 49-50. Se også den udførlige litteraturfortegnelse smst. s.54-56.

60. Se litteraturhenvisningerne i note 1-2. Se også det af LAS i 1970 udgivne skrift *Stiftamtmænd og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848-1970*. Foruden administrationshistoriske indledninger til de enkelte embeder bringer skriftet også embedsetater.
61. Se note 5.
62. NH I, s. 79.
63. Grænsegendarmerne er medtaget i den af Chr. Gjerløv i 1933 udgivne *Dansk politi-stat I-X*.
64. I anledning af 50-året for retsplejereformens gennemførelse udsendte LAS i 1969 skriftet *Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-69*. Foruden administrationshistoriske indledninger til de enkelte embeder bringer skriftet også embedsetater.
65. Se det i note 64 cit. skrift s. 4-17.
66. Se det i note 64 cit. skrift s. 24-28 og 43-104 (underretterne udenfor Københavns kommune).
67. I 1972 udgav LAS skriftet *Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919-72*. Foruden administrationshistoriske indledninger til de enkelte embeder bringer skriftet også embedsetater.
68. Om statsadvokaterne i Østre landsretskreds se det i note 67 cit. skrift s. 11-15.
69. Om politikredsene på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm se det i note 67 cit. skrift s. 27-55.
70. Med hensyn til litteratur om kommunalforvaltningen henvises til note 21. Siden 1930 er desuden udsendt *Kommunal årbog*, som løbende indeholder meddelelser om de enkelte kommunalforvaltninger og deres embedsmænd såvel i by som på landet. Desuden er en række væsentlige problemer vedr. de enkelte sider af den kommunale forvaltning taget op til særlig behandling.
71. Fremstillingen i dette og i de flg. afsnit bygger først og fremmest på det relevante lovmateriale, ministerielle bekendtgørelser m.m. Desuden er anvendt diverse håndbøger, bl.a. 5. udgave af *Trap Danmark, Statistisk årbog* og *Hof- og statskalenderen*.
72. Se note 39.
73. Se note 92 s. 598.
74. Se Harald Jørgensen *Nordslesvigske skoleproblemer i Studenterforeningen Heimdals jubilæumsskrift 1896-1946*, (1946) 106-16.
75. Om tilblivelsen af kommunalreformen af 1970 se det i note 60 cit. skrift s. 1-10. I nævnte skrift findes på s. 23-28 en oversigt over de nye amtskommuner efter 1970 og på s. 29-38 en detaljeret redegørelse over foretagne kommunesammenlægninger i årene 1966-70. I 1970 udgav Kommunernes landsforening den såkaldte *Kommunefortegnelse 1970*, som dels indeholder en alfabetisk ordnet kommunefortegnelse, dels en redegørelse for de pr. 1. april 1970 eksisterende nye primærkommuner med oplysning om de tidligere købstad- og sognekommuner eller dele af disse, som er indgået i de nye primærkommuner.

Personregister

- Abildgård, P.C. (1740-1801) veterinær 246
- Adeler, Fred. (1700-66) amtmand, Holbæk 95
- Adeler, Fred. (1764-1816) amtmand, Holbæk, sen. overpræsident i København 87
- Adeler, Th. (1702-67) amtmand, Nyborg 98
- Adenauer, K. (1876-1967) tysk forbunds-kansler 519
- Alberti, P.A. (1851-1932) justitsminister 310
- Balle, N.E. (1744-1816) biskop 233, 253
- Bang, Jens (ca. 1575-1644) købmand 336
- Bardenfleth, C.E. (1807-57) justitsminister 307
- Barfod, H.P. (1770-1841) provst 253
- Bay, Søren (1787-1848) birkedommer 139
- Bentzon, N.L.C. (1780-1846) præst 253
- Berg, Sigurd (1868-1921) politiker 316
- Bernstorff, J.H.E. (1712-72) udenrigsminister 200
- Bille, Anders (1600-57) rigsmarsk 30
- Birkedal, Vilh. (1809-92) præst 379
- Bjerg, J.A. (1755-1829) vejfiskal 200
- Boisen, P.O. (1762-1831) biskop 253
- Bremer, Frederik (1810-57) læge 191
- Brochmand, Jesper (1585-1682) biskop 61
- Bruun, Fred. (1816-91) fængselsinspektør 309
- Buchwald, Fred. (1747-1814) stiftamtmand 91, 97 f
- Budde, L. (1836-1902) skolemand 311
- Bugenhagen Johs. (1485-1558) tysk kirkemand 55
- Carl (1680-1729) prins 250
- Casse, A.L. (1803-86) justitsminister 299
- Castberg, P.A. (1779-1823) læge 394
- Christensen, J.C. (1856-1930) konseilspræsident 380, 496 f, 499
- Christian I (1426-81) konge 50
- Christian II (1481-1559) konge 45
- Christian III (1503-59) konge 26, 52 f
- Christian IV (1577-1648) konge 27 ff, 45 f, 58., 61, 63, 173, 196
- Christian V (1646-99) konge 86, 208
- Christian VI (1699-1746) konge 208, 245
- Christian VIII (1786-1848) konge 85, 142, 194, 262
- Christian IX (1818-1906) konge 318
- Christian (1603-47) den udvalgte prins 28
- Claudi, C.B. (1799-1880) translator 353
- Cohn, N. (1888-1937) højesterets-sagfører 421
- Cramer, Fred. Chr. (ca. 1730-68) maler 230
- Danneskiold-Samsøe, Sophus (1804-94) generalpostdirektør 343
- David, C.N. (1793-1874) nationaløkonom, politiker 194, 307, 309
- Deuntzer, J.H. (1845-1918) konseilspræsident 380
- Eigtved, Nic. (1701-54) arkitekt 245
- Erik af Pommern (ca. 1382-1459) konge 42
- Erslev, Kr. (1852-1930) historiker 24
- Estrup, J.B.S. (1825-1913) indenrigsminister 281, 317
- Faber, Peter (1810-77) telegrafdirektør 345

- Feilberg, Ludv. (1849-1912) docent, tilsynsførende 398
- Femmer, Nic. (1818-88) lærer 393
- Frederik I (1471-1533) konge 51 f
- Frederik II (1534-88) konge 26, 63, 70
- Frederik III (1609-70) konge 29, 56, 70, 86, 208, 228
- Frederik IV (1671-1730) konge 250
- Frederik VI (1768-1839) konge 130
- Frederik VII (1808-63) konge 85, 110, 363
- Frederik VIII (1843-1912) konge 318
- Gersdorff, Rudolf v. (1660-1729) stifts-befalingsmand 79
- Gram, C.C. (1703-80) overjægermester 209
- Gram, Friedrich (1664-1741), overjægermester 209
- Graversen, G. (1865-1927) borgmester, Ringsted 333
- Gunnensen, Birger (1445-1519) ærkebiskop 52
- Gyldenløve, Ulrik, Chr. (1678-1719) admiral 110
- Hahn, Vincent v. (1632-80) overjægermester 208
- Hald, Laurits (1806-87) sognepræst 352
- Hall, C.C. (1812-88) kultusminister 380, 387
- Hammond, Eiler (1757-1822) provst 253, 258
- Hans (1455-1513) konge 23
- Hansen, H.C. (1906-60) statsminister 519
- Harboe, L. (1709-83) biskop 233
- Hass, Jonas (18. årh.) kobberstikker II 230
- Hedtoft, Hans (1903-55) statsminister 494
- Hjort, Niels (1862-1917) skoleleder 388
- Holch, Knud (1869-1941) borgmester 446
- Holstein-Holsteinborg, F.A. (1784-1836) lensgreve 310
- Holstein-Ledreborg, Ludvig (1839-1912) lensgreve 314
- Hvidtfeldt, Johan (1908-79) rigsarkivar 575
- Hübertz, J.R. (1794-1855) læge 395
- Hækkerup, H.K. (1876-1929) redaktør 333
- Hækkerup, Hans (1907-70), socialdemokratisk politiker og minister 527 ff, 531
- Høegh-Guldberg, Ove (1731-1808) stiftamtmand 248, 252
- Højer, Andreas (1690-1739) generalprokurør 125
- Illum, A.C. (1863-1938) grosserer 569
- Ingerslev, C.F. (1803-68) overlærer 387
- Jacobsen, Arne (1902-71) arkitekt 442
- Jørgensen, A.D. (1840-97) rigsarkivar 551
- Jørgensen, Anders (1813-92) sognerådsformand, Ringe 321, 323
- Jørgensen, Jørgen (1880-1974) radikal politiker og minister 512
- Keller, Cathrine f. Graae, gift med J. Keller (1833-1906) 395
- Keller, Johan (1830-84) lærer 394 f
- Kofoed, K.H. (1879-1951) departementschef 545
- Kramp, Lasenius (1808-76) snedkermeister 397
- Krogh, F.F. v. (1780-1844) overforstmester II 213
- Kyndby, Jacob, borger i Køge (1420) 35
- Kaas, Fred. Julius (1758-1827) kancellipræsident 88
- Lahde, G.L. (1765-1833) kobberstikker 233
- Lang, Theodora (1855-1935) skolebestyrer 393
- Langen, J.G. v. (1699-1776) tysk forstmand 209, 211 f, 247
- Laverenzen, Johs. (ca. 1648-1729) arkivskriver 123
- Luxdorph, Bolle (1716-88) kancellideputeret 124 f

- Løffler, J.C. forstmand (1792) 210
 Løvenskjold, Michael H. (1751-1807) amtmænd 87
- Madsen-Mygdal, Th. (1876-1943) statsminister 484
 Madvig, J.N. (1804-86) kultusminister 387
 Markdanner, Caspar (1533-1618) lensmand 558
 Marmillod, Jean (ca. 1720-86) overvejningeniør 200 f
 Meyer, A.C. (1803-78) kriminalretssassessor 294
 Moltesen, Laust (1865-1950) dr. tilsynsførende 399
 Monrad, D.G. (1811-87) kultusminister 380, 393
 Munch, P. (1870-1948) udenrigsminister 438, 512
 Møller, J. Christmas (1894-1948) konservativ politiker 531
- Neergaard, Niels (1854-1936) statsminister 380, 496
 Nielsen, Aug. E. Th. (1854-1916) postmester, sognerådsformand, Fredensborg 318
 Nyrop, Martin (1849-1921) arkitekt 553
- Olrik, Hans (1862-1924) historiker 393
 Olufsen, Chr. (1769-1827) landøkonom 248
- Packness, E. (1879-1952) arkitekt 336
 Palladius, Peder (1503-60) biskop 55 f
 Pedersen, Hans, herredsfoged (1748) 90
- Rantzau, Chr. (1684-1771) stiftamtmand 90, 98
 Redøhl, V. (1849-1931) sognepræst 291
 Resen, Hans Poulsen (1561-1638) biskop 58, 60
 Resen, P.H. (1625-88) historiker 22
 Reventlow, Chr. Ditlev (1748-1827) lensgreve, statsminister 201, 212, 251 f
- Reventlow, Ludv. (1751-1801) lensgreve, godsejer 251, 253
 Rode, Ove (1867-1933) indenrigsminister 316
 Rosenberg, H.F. (1741-1806) overvejsinspektør 200
 Rønnow, Joachim (død 1542) biskop 54
- Sadolin, Jørgen Jensen (ca. 1499-1559) biskop 55
 Schimmelmann, Ernst (1747-1831) finansminister 251
 Schlichtkrull, O.P. (1884-1940) overretssagfører 421
 Schouboe, Fred. Chr. (1766-1829) skoleleder 388
 Seckmann, Didrik (1684-1743) højesteretsjustitiarius 125
 Seeger, Vald. (1867-1938) kommunesekretær, Fredensborg 318
 Sehested, Chr. (1666-1740) stiftamtmand 87
 Selmer, Harald (1814-79) sindssygelæge 342
 Slippe, Nicolaus, borger i Køge (1420) 35
 Sophie Hedevid (1677-1735) prinsesse 250
 Sponneck, Wilhelm (1787-1874) finansminister 101
 Stauning, Th. (1873-1941) statsminister 438, 484, 512
 Steincke, K.K. (1880-1963) socialdemokratisk politiker og minister 436, 438
 Stemann, Poul Chr. (1764-1855) amtmænd, sen. kancellipræsident 87 f, 154, 258, 261
 Struensee, J.F. (1737-72) læge, gehejmekabinettsminister 187, 244
 Svane, Hans (1606-68) ærkebiskop 56, 228
 Sørensen, Poul (1904-69) konservativ politiker og minister 528-31
- Tausen, Hans (1494-1561) biskop 55
 Thorvaldsen, Bertel (1770-1844) billedhugger 246

Tietgen, C.F. (1829-1901) bankdirektør
345, 398

Treschow, Michael (1741-1816) højesteretsassessor, amtmand 87

Unsgård, J.J. (1798-1872) indenrigsminister 280

Ussing, Elisa (1885-1949) dommer 421

Vejle, Hans Knudsen (1567-1623) biskop
60

Viborg, Erik (1759-1822) botaniker, veterinær 214

Vormordsen, Frands (1491-1551) biskop
55

Wagner, Siegfried (1874-1952) billed-
hugger 336

Warnstedt, D.N. v. overforstmester
(1778) 209

Wedel, P.A. (1768-1842) provst, Skårup
253

Westen, Johan Christopher (1769-1841)
skoleleder 388

Zahle, C. Th. (1866-1946) justitsminister 295, 419

Zahle, Nathalie (1827-1913) skolebestyrer 391, 393

Ørsted, A.S. (1778-1860) generalprokurator, politiker 261, 380

Ørsted, H.C. (1777-1851) naturvidenskabsmand 247

Stednavneregister

For at lette benyttelsen af registeret er anvendt følgende betegnelser:

I = Perioden indtil 1660. II = Årene 1660-1848. III = Årene 1849-1918. IV = Årene 1919-70. V = Lokaladministrationens arkivalier.

- Aggersund IV 466
Alheden II 209, 212
Allinge III 331, 334
Als I 56, II 231, III 376, IV 466
Amager I 56, III 307
Amrum I 57, V 568
Anholt III 292, 362
Askov III 399
Asminderød-Grønholt III 318
Assens III 328, IV 424, V 582
Augustenborg IV 433, 459
- Bagsværd II 250
Bakken (Jægersborg dyrehave) III 358
Ballerup IV 422, 443
Billund IV 470
Birka, bebyggelse i Mälaren I 31
Birkerød IV 443
Blågård III 393
Blåkrog IV 416
Bøgense V 582
Bonn IV 519
Bornholm I 41, 48, 56, II 151, 156, 211, 229, III 292, 314, 316 f, 328 f, 340, 343 f, 349, 353, 358, 377, IV 424, 427, 444, 458, 461 f, 469, 472 f, 495, 498, 529, V 552
Borreshoved IV 416
Brejning (ved Vejle) III 395
Brøndbyerne IV 422, 443
Brøndbyøster IV 432
Brønderslev IV 446, 458
Buderupholm III 358
Bøjden IV 468
- Børglum I 41, 48, 57
Bøvling V 557
Bråskovgård (Horsens) III 311
- Charlottenborg II 245
Charlottenlund III 358, V 571
Christiansborg II 245
Christiansfeld IV 433
Christianshavn III 309, IV 430
Christiansø III 279, 353, IV 472
- Dalby (Skåne) I 48
Dalstrup IV 458
Dalum I 30
Damhussøen II 200
Dragsholm I 22, 49
Dragør III 351, IV 443
Dronningborg V 557
- Ebberødgård III 395 f
Egebæk III 293
Egen II 231
Eremitagen II 208
Esbjerg III 334, 350 f, 262, IV 446, 462, 470, 472, 475, 486, 490 f, 494, 507, 517, V 585
Esrom III 358, IV 414
- Falster I 27, 48, II 83, 340, 344, 349, 356, 358, 363, 376, IV 427, 458, 461, 466-69, 473, V 552
Falsterbo I 40
Fanø IV 491
Farum IV 443

Fejø III 299
 Feldborg III 358
 Flakkebjerg III 310 f
 Flensborg III 345
 Flenstofte II 213
 Fredensborg II 200, III 318
 Fredericia II 119, III 346, 349 f, 394, IV
 413, 521
 Frederiksberg III 302, 334, 338, 385, IV
 422, 447, 508, 529, 535
 Frederiksborg III 357 f, 368, IV 424, 458,
 473, 486, 498, V 557
 Frederiksgave II 213
 Frederikshavn II 173, III 350 f, 362, IV
 482, 491, 494, V 586
 Frederikssund I 129, 162, V 584
 Frederiksværk III 302, 334, 338, 357 f
 IV 473
 Fyn I 56, II 83, 133, III 340, 344, 348 ff,
 356, 396, IV 427, 461, 468, 490, V
 552 f, 555, 562
 Fynshav IV 468
 Færøerne III 376, IV 498
 Før I 57, V 568
 Fåborg I 51, III 292, IV 468, V 582

 Gedser III 349, IV 467
 Gedved III 393
 Gentofte IV 422, 441 f, 447, V 584
 Gern IV 411
 Gjorslev I 49
 Gladsaxe IV 422, 443, 463
 Gl. Bakkehus III 396
 Glostrup IV 422, 442 f, 458
 Grenå I 36
 Gribskov IV 477, V 586
 Grindsted IV 493
 Grossenbrode / Kai IV 467
 Grønhøj II 212
 Grønland III 376, IV 498
 Gråsten IV 417, 434, 473
 Gudenaen III 363
 Gurre III 358

 Haderslev II 201, III 293, 414 ff, IV 411,
 424, 433, 444 f, 459, 468, 496, 498,
 517, 530, V 589

 Hald I 49
 Hals III 351
 Halskov IV 468
 Halstedkloster V 557
 Hamborg I 48, III 345
 Hammerhavnen III 363
 Hammershus I 49
 Hanstholm IV 475
 Harboøre III 352
 Haslev III 393
 Havneby IV 472, 475
 Havredal II 212
 Hellerup IV 493, 521
 Helsingborg III 349, IV 468
 Helsingør I 36 f, 42 f, 46, 61, II 119, 148,
 173, 186, 188, 200, III 292, 297, 307,
 335, 345, 348 f, 351, 362, IV 412, 446,
 468, 498 f, V 585
 Herlev IV 443
 Herlufsholm IV 511
 Herning III 334, IV 480, 493
 Herstederne IV 443
 Herstedvester IV 432, 462
 Hestetang II 210
 Hillerød II 128, III 298, 348, IV 529
 Himmelbjerggården III 311
 Hirtshals IV 475
 Hjemslev IV 411
 Hjordkær I 60
 Hjørring III 330, 359 f, IV 424, 458 f,
 474, 530
 Holbæk III 327, IV 420, 424 f, 458, 486
 497, 530, V 571
 Holmsland IV 476
 Holstebro IV 486, 537
 Holsteinsminde III 310 f
 Horsens III 308 f, IV 411, 413, 430, 536,
 V 581
 Hoverdal III 358
 Husum I 52
 Hvedholm IV 458
 Hvide Sande IV 475 f
 Hvidovre IV 422, 443
 Højer IV 433
 Hørsholm II 200, 213 f, III 358, IV 443,
 V 557

- Island II 126
- Jellinge III 392
 Jonstrup III 392
 Jungshoved V 557
 Jylland II 133, III 340, 344, 348 f, 353,
 356, 370, 396, IV 461, 468 f, 472 f,
 490, V 552 f, 555
 Jægersborg dyrehave II 208, III 358
- Kalundborg I 30, II 200, III 348 f, IV
 414, 462, 468
 Kammerslusen (Ribe) III 364
 Karsemose IV 477
 Karup IV 470
 Kastrup IV 469 f, V 585
 Kattegat IV 472
 Kerteminde I 36
 Kiel II 213, III 343
 Klitmøller III 353
 Klosterheden III 358, IV 373
 Knudshoved IV 468
 Knudstrup II 202
 Kolding III 293, 301, IV 413, 427, 480,
 493
 Koldinghus V 557
 Kompedal IV 477, V 586
 Kongeåen IV 417, 498, V 552
 Kongsberg (Norge) II 209
 Korsør II 200, III 348 f
 Kragshovede IV 431
 Krik (Vestervig) III 362
 Kronborg III 357 f, V 557
 Kruså IV 494
 Kærshovedgård IV 431
 Kærstrup I 49
 København I 41 f, 46, 52 f, 56, 62, II 133,
 148 f, 213, III 295 f, 301, 327 ff, 341,
 343-49, 351, 354, 358, 371, 386 f, 393 ff,
 397, IV 411, 414, 416, 420 ff, 424,
 427 f, 430, 444, 463, 468, 471, 480,
 482, 486, 490 f, 493 f, 501, 506 f, 509
 f, 520-24, 529, V 552, 557, 567, 569,
 571, 573, 578
 Køge I 35
- Landerupgård (Kolding) III 311
 Langeland I 56, II 156, III 349
 Lejre III 314, IV 518
 Lemvig III 353, V 586
 Lillebælt II 119, 126, III 295, IV 420,
 466, 472
 Lillevang (Farum) II 210
 Limfjorden I 57, III 363, 370, IV 466,
 493, V 588
 Lindet IV 473
 Lindholm IV 493
 Livø III 396
 Lolland I 27, 48, II 83, III 297, 340,
 344, 349, 356, 363, 376, IV 427, 458,
 461, 468 f, V 552
 Lund (Skåne) I 37, 48, 56, II 229
 Lundenæs V 557
 Lundtofte IV 508
 Lübeck IV 467
 Lyngby III 396, IV 422, 442
 Læsø III 292, 299, 351 f
 Løgstør III 302, 334, 338, 363
 Løgumkloster IV 433
 Løvenborg gods II 223, 225
- Malmø I 36, 43, III 349, IV 468
 Manø IV 493
 Maribo I 37, 41, II 123, 230, III 329, IV
 424, 444
 Marstal III 302, 338 f, IV 439, 446 f, 491
 Middelfart III 292, 342, IV 458
 Mømmark IV 468
 Mors I 57
 Møn I 56, III 353, IV 461, 529, V 570
 Målev IV 443
 Mårum III 358
- Nakskov I 51, 60, II 188
 New York III 308
 Nim IV 411
 Nissum IV 476
 Nordborg IV 433
 Nordby (Fanø) IV 432
 Nordby sogn I 60
 Nordslesvig IV 409, 411, 420 f, 433, 459,
 461, 467, 472 f, 496 f, 511, 517, 536,

- V 568, 589
 Norge II 120, 126
 Nyborg II 90, 119, III 309, 349, 351, 371,
 395, IV 430, 468, 521, V 557, 570,
 582
 Nykøbing F. II 230, IV 411, 414, 420,
 486, 529
 Nykøbing S. III 342, IV 414, 458,
 Næstved I 41, 44, II 168, IV 420, 463 f,
 480, 493
 Nødebo III 358
 Nørre Nisum III 393
 Nørre Snede IV 431
 Nørresundby III 302, 334, 338, 349, IV
 466
 Nørvang III 297
- Oddesund IV 466
 Odense I 37, 40, 46, 48, 55, 60 f, 69, II
 83, 89, 148, 192 f, III 298, 300, 309,
 327, 335, 344, 354, 371, 393, IV 411,
 420, 422, 424, 446, 470, 479 f, 482,
 486, 493 f, 507, 517, 521, 523, 529, V
 552, 570
 Odensegård V 557
 Odsherred III 357 f
 Oksbøl V 586
 Orehoved IV 467
 Oringe III 342, IV 458
- Padborg IV 494
 Palsgård III 358
 Petersgård III 358
 Præstø III 328, IV 424, 497, 530, V 571
 Puttgarten (Femern) IV 468 f
- Randbøl III 358
 Randers I 36, 51, II 159, III 298, 363,
 IV 413, 424, 446, 458, 486, 530,
 V 587 f
 Ranum III 392
 Ravnsborg V 557
 Refsnæs III 394, IV 520
 Renbæk IV 431
 Ribe I 36, 40, 43, 48, 57, II 163, 184, III
 279, 293, 359 f, 376, 392, 396, IV
 413, 424, 458 f, 474, 477, 496, 498,
 507, 529, 536, V 562, 570
 Riberhus V 557
 Ringe (Fyn) III 321, 323
 Ringkøbing III 328, 359 f, IV 414, 424 f,
 459, 474, 476, 529, 536
 Ringsted I 37, II 123, III 301, 333, IV 529
 Risskov III 342
 Roskilde I 40 f, 48, II 200, 230, III 328,
 348, IV 412, 424, 458, 497, 499, 529,
 531, V 552, 582
 Rudkøbing I 37
 Rødby II 128, IV 468
 Rødovre IV 422, 443
 Rørmø I 57, IV 474
 Rønne I 37, II 123, 126, IV 420, 463,
 470, 486, 490, 529
 Råmosegård IV 458
- Sallingsund IV 468
 Samsø II 156, III 292, 327, 349, IV 458,
 461, 468, 529 f
 Sandvig III 331, 334
 Sild IV 475
 Silkeborg III 302, 334, 338, 358, 363,
 393, IV 480
 Sjælland I 26, 56, II 133, III 340, 349,
 353, 356, 376, IV 427, 458, 461, 466-
 69, 473, 479, 490, 498, V 552 f, 555,
 561, 573
 Skagen III 351 ff, 362, IV 472
 Skamlebæk IV 462
 Skanderborg I 30, II 128, III 279, 328,
 IV 411, 424, 458, 530, 536, V 557
 Skanør I 40
 Skive II 202, IV 462, 517
 Skjern IV 446
 Skrydstrup IV 470
 Skåne I 56
 Skårup III 392
 Slagelse I 51, IV 412, 420
 Slangerup II 128, 162, 210
 Slesvig (købstaden) III 345
 Smålandsfarvandet IV 472
 Sorø I 61, II 128, III 393, IV 424, 479,
 497, 529

- Sorø akademi II 213, IV 473, 511, V 574
 Sprogø III 279
 Stauning IV 470
 Stege I 30, 37, II 123, 192, III 308 f, V 582
 Stenderup III 358
 Storebælt II 119, III 396, IV 458, 468, 472, 521
 Store Magleby IV 443
 Store Torøje (Stevns) II 250
 Store (og Lille) Vildmose IV 493
 Strib III 349, IV 467
 Struer III 334, 350, IV 537
 Stråse III 358
 Sundeved IV 416
 Svendborg III 330, IV 420, 424, 490 f, 530, V 582
 Sverige III 345
 Sæbygård len I 30
 Søbysøgård IV 431
 Søllerød IV 443
 Sønderborg I 56, IV 411, 414 ff, 420, 424, 427, 433, 444 f, 457, 459, 470, 473, 477, 485 f, 490 f, 498, V 589
 Sønderhav IV 485
 Sønderjylland, se: Nordslesvig
 Sønder Omme IV 432
- Taps III 293
 Thisted I 41, III 330, 359 f, IV 424, 459, 474, 530
 Tibirke II 214, III 359
 Tinglev IV 520
 Tirstrup IV 470
 Tisvilde II 214, III 357, IV 473
 Toftlund IV 493
 Torshavn (Færøerne) IV 420
 Torsminde IV 475 f
 Tyborøn III 351, 362
 Tylstrup IV 493
 Tyrsting IV 411
 Tønder IV 411, 414 ff, 418, 424, 433, 445, 459, 462, 474, 492 f, 517 f, 530, V 589
 Tørring IV 498, V 589
 Tørrild III 297
- Tårnbæk IV 442
 Tårnby IV 422, 443
 Tåstrup IV 422, 443
- Uge IV 520
 Ulvsund IV 466
 Usserød II 200
- Valby (København) III 396
 Vallensbæk IV 443
 Vamdrup III 293
 Varde I 36
 Vedbæk III 345
 Vedsted IV 459
 Vejle III 279, 328, 393 IV 413, 424, 458 f, 477, 486, 494, 498, 517, 521, 529, 536
 Vejrs IV 474
 Velling II 213
 Vendsyssel I 56 f
 Vesterhavet IV 476
 Vesterland V 568
 Vester Skerninge III 292
 Vestindien, dansk III 376
 Vibenshus II 200
 Viborg I 37-40, 48, 57, 69, II 89, 123, 192, III 295, 308 f, 342, 358, 376, IV 413, 420, 424, 427, 458 f, 486, 529, V 552, 559, 562, 567, 570, 584
 Viby J. IV 464
 Vildsund IV 466
 Visborggård IV 459
 Vodskov (Ålborg) III 396
 Vor IV 411
 Vordingborg I 36 f, 42, II 214, III 348, 393, IV 458, 517, V 557
 Vorgaard I 49
 Vrads IV 411
 Vridsløselille III 308 f, IV 430, V 581
 Værløse IV 443
- Warnemünde III 349, IV 467
- Ærø I 56, II 231, III 376, IV 414

Ølstykke I 37
Ørekrog, se: Helsingør
Øresund I 26, III 345, IV 472
Ørkil I 49
Østersøen I 40

Åbenrå IV 411, 414 ff, 424 f, 433, 445,
459, 463, 473, 493, 498, 519, 529, V
554, 589

Ålborg I 37, 46, 51, 57, II 148, 164, III
282, 298, 301, 330, 335 f, 344, 349,
371, 376, 397, IV 413, 422, 424, 427,
446, 458, 462 f, 466, 470, 479 f, 486,
490, 493 f, 507 f, 517, 521, 529, 535,
V 557

Århus I 46, 48, 57, II 148, 173, III 279,
298, 300 f, 327, 342, 344, 346, 348 ff,
354, 356, 371, 376, 397 f, IV 413,
416, 422, 424, 446, 451, 458, 463,
468, 479, 482, 486, 490, 493 f, 501,
506 f, 509 f, 517, 521 ff, 529 f, 535, V
562, 588

Årøsund IV 475

Åstrup I 60

Sagregister

For at lette benyttelsen af registeret er anvendt følgende betegnelser:

I = Perioden indtil 1660. II = Årene 1660-1848. III = Årene 1849-1918. IV = Årene 1919-70. V = Lokaladministrationens arkivalier.

Adelig forret til embeder:

Amt- og stiftamtmandsembeder II 86 f,
III 283

Landsdommer I 38 II 124

Lensmand I 22 f

Adelige amtmandsarkiver V 565 f

Adelige amtmandsskaber II 100-03

Afgiftslen, se: Lensregnskabers indtægter
og udgifter

Afvandingskommissioner IV 492

Alderdomshjem IV 439

Alderdomsunderstøttelse III 322, 335

Aldersrente IV 438 f

Almindelig hospital (De gamles By) Kø-
benhavn II 187

Amt, se: Amtmand, amtsområder

Amtmand:

Aflønning af II 99, III 280 f

Embedet i alm. II 83 ff,

Instrukser II 87 f

Opgaver tillagt embedet II 87-97, 99,
102 f, 137, 144, 146 ff, 150, 154 ff,
159, 164, 172 f, 175 ff, 179, 194,
199, 211, 217, 220, 254, 260, III 283
ff, 289, 306, 353, 365 f, 390, IV 413,
424, 439, 465, 480, 483, 513

Rekruttering II 85 ff

Amtsarkiver V 565, 575 f

Amtsassessor IV 411

Amtsborgmesteren afløser amtmanden
som formand for amtsrådet IV 530 f

Amtsbygningråd IV 454

Amtsfattigdirektioner II 95, 235, 259 f

Amtsfattiggasser II 115, III 330, IV 444

Amtsfonden IV 444

Amtsforvalter:

Aflønning af II 109 f, III 286 f

Instrukser for II 111-14

Opgaver tillagt embedet II 108-15,
206, III 287, 289, 291, 382, IV 414
ff, 444

Rekruttering II 109 f

Amtskommunaldirektører IV 530

Amtskommunernes etablering fra 1970
IV 527-30

Amtskontoret og dets personale II 86,
98 f, III 282 f, 327, IV 412

Amtsligningsinspektorer IV 415 f

Amtslæger, se: Embedslæger

Amtsområder, ændring af grænserne for
de enkelte II 83 ff, III 279 ff, IV 411 f

Amtspas II 220

Amtsprovstier II 232 f

Amtsregnskaber, samlinger af V 566

Amtsrepartitionsfonden II 99, 115, III
327 f, IV 444

Amtsrevalideringsudvalg IV 485

Amtsrådet (1841-1970):

Amtmanden som formand og forret-
ningsfører i II 264, III 314, 337, IV
412

Opgaver henlagt til II 99, 235, 264 f,
III 285, 314, 316 f, 319, 327-30, 346
ff, 360, 364, 368 f, 371, 374, 390
IV 444 f, 454, 465, 476, 513

Tilsyn med den amtskommunale
forvaltning III 328, 360

Amtsrådsarkiver V 574, 582 f

- Amtsrådsforeningen IV 436, 457, 465
 Amtsrådssekretærer III 283, 327, IV 412
 Amtsskatteråd IV 415 f, 479
 Amtsskatterådsarkivalier V 586
 Amtsskoledirektioner (før 1848) II 96, 235, IV 500
 Amtsskoledirektioner (lov af 1856) III 390, IV 500 f, 513
 Amtsskolekonsulenter IV 514, 518
 Amtstuearkiver IV 415, V 566, 576
 Amtstuer:
 Distriktsomlægning II 109, III 286, IV 414
 Filialer III 286, IV 414
 Oprettelse og nedlæggelse II 109, IV 414 ff. Se også: Amtsforvalter
 Amsungdomsnævn IV 518
 Amtsvandinspektører, se: Amtsvejinspektører III 329
 Amtsvejinspektører III 329, 347
 Anholdelse, retskendelse om III 294.
 Anklagemyndighedens organisation efter 1919 IV 426 f
 Anneksogne III 378
 Apotekere I 69, II 182 f, 190, III 341
 Appeldomstole I 37, 44 f. II 123, 126, 144 f, 147, III 295, IV 420
 Arbejderbeskyttelse i industri og håndværk, udbygning af lovgivning om IV 489
 Arbejdsanstalt IV 440
 Arbejdsformidling, love om IV 489 f
 Arbejdshus IV 431 f
 Arbejdsinspektører III 355
 Arresthuse II 194 f, III 309, 330, 337, 341, IV 432
 Auktionsvæsen II 152 f, III 300 IV 422 f
 Bankhæftelsesrenter, opkrævning af II 115, III 287.
 Betleri, kampen mod II 157, 171, 192, III 309, 319 f
 Bilinspektion IV 479
 Birkearkiver V 559, 568
 Birkedommer I 32, III 120, 296-99, 313.
 Se også: Retsbetjentenes sociale og økonomiske stilling
 Birket I 31 f, II 120, 129-32, III 294, 296-99
 Birketing I 32
 Biskop, den katolske kirkes I 41, 49 f
 Biskop, folkekirkens:
 Indvielse af I 56, II 231, IV 499
 Opgaver tillagt embedet som I 56-59, II 89, 231 f, 253, 259 f, III 284, IV 498 ff
 Valg af IV 499
 Bisparkiver efter 1536 V 562, 573, 588
 Bitingsteder IV 426
 Blindeundervisning, statens III 393 f, IV 520 f
 Boligretter IV 425
 Boligtilsyn, lov om IV 484
 Boligtilsynsråd (ankeinstans) IV 484
 Borganlæg, middelalderlige I 40, 49
 Borgerdydsskolen III 388
 Borgerskab, tildeling af II 253 f
 Borgervæbning II 173 f
 Bornholm:
 Kirkekommission III 377
 Milits II 221
 Brand, foranstaltninger i by og på land i tilfælde af II 148, 155, 171 f, III 305 f, 335, IV 454 f, 479 f
 Branddirektører II 156, III 306
 Brandforsikring af bygninger II 148, 155 f, III 306
 Brandinspektører (brandchef) IV 449, 454 f, 480
 Brandkommissioner, kommunale II 172, IV 428 f, 449, 454, 479 f
 Brandret II 148
 Broanlæg, de moderne mellem landsdelene IV 466 f
 Bryde, den kgl., hans opgaver I 21 f
 Byarkiver (efter 1867) V 581 f
 Byfoged I 34, 41 f, II 128 f, III 296. Se også: Retsbetjentenes sociale og økonomiske stilling
 Byfogedregnskaber V 559
 Bygningsinspektorsarkiver V 586
 Bygningsinspektører, de kgl. og deres em-

- bedsopgaver III 354, IV 449, 482
- Bygningskommissioner, kommunale II 172, IV 449
- Bygningskonsulenter ved kirkerne IV 501
- Bygningsmyndighed, kommunal IV 453 f, 483 f
- Bygningsråd (kommunale) IV 454
- By- og byudviklingsplaner, lovgivning om IV 482 f
- Byskriver I 34, II 128 f
- Bystævne II 257
- Byting I 31, 34 f, 41, II 128 f
- Bytingsarkiver V 559, 568
- Byudviklingsudvalg IV 483
- Byudviklings- og planlægningsudvalgs arkiver V 587
- Børneforsorg, udbygningen af den moderne III 310 f, 322, IV 486 ff. Se også: Børneværn
- Børneforsorgsarkivalier V 587
- Børne- og ungdomshjem, oprettelse af IV 487 f
- Børns og unge menneskers beskæftigelse på værksteder og i fabrikker, lovgivning om III 355
- Børneværn IV 437, 440, 450, 486
- CBU-korpset IV 481
- Censorer ved juridisk eksamen III 295
- Censur med trykte skrifter I 63, II 244
- Christian II's love I 36
- Christian V's danske lov I 55, II 80, 121 ff, 229
- Civildommerens forretninger IV 422 ff
- Civilforsvarets arkivalier V 586
- Civilforsvarskommissioner (kommunale) IV 453, 481
- Civilforsvarskorpset IV 481
- Civilforsvarslovgivningen IV 452 f, 480 f
- Collegium Medicum Regium II 190
- Commissarius for ekspropriation af arealer til nye jernbaneanlæg III 349
- Dampmaskiner, kontrol med III 335
- Danmarks pædagogiske institut IV 517
- Danmarks radio IV 462 f
- Danmarks radios arkiver V 584
- Danmarks sløjdlærerskole III 393
- Degneembedet efter 1536 I 59, II 237, 241 f, 255 f
- Degneskoler II 96, 241, 249 ff
- Digelav III 364
- Dige- og sluseanlæg III 363 f, IV 476
- Diligencekørsel II 197, III 343
- Distriktsbrandinspektører IV 480
- Distriktslæger, se: Embedslæger
- Distriktstoldkamre IV 417
- Domkapitler I 50
- Dommeres afsættelse og forflyttelse III 294
- Dommerkontorets bemanning IV 421, 426
- Domsmænd, indførelse af IV 419 f, 422
- Domssamlinger I 39
- Dronningborgske reces af 1551 I 43
- Dyrlæger II 246
- Dyrtidshjælp, udbetaling af III 324, 337
- Døvstumme- og døveundervisning, den særlige III 394 f, IV 521
- Dårekister II 191, III 342. Se også: Sindsygehospitaller
- Efterslægtsselskabets skole III 388
- Ejendomsskyld, beregning af III 288 f
- Eksamensprotokoller, samlinger af V 590
- Eligerede borgere II 164 f, 174-77. Se også: Købstadforvaltning
- Embedslægearkiver V 570, 584
- Embedslæger og deres opgaver I 69, II 182-85, 190, III 340 f, IV 429, 487
- Enhedsskole, den moderne IV 506, 511 f
- Enklaver, de kongerigske I 57, III 279, 376
- Erhvervsskoler for unge arbejdsløse IV 488 f
- Fabrikinspektorsarkiver V 587
- Fabrikinspektører og deres embedsopgaver III 355 f, IV 489
- Fattiges kasse, de III 319, 323 f, 381
- Fattigforstandere II 170, 237, 257

- Fattigforsørgelse, offentlig, i alm. I 62, II 154, III 320, 332, IV 438
- Fattiggårde III 320 f, 323
- Fattighuse II 171, III 320 f, 341
- Fattigkommissioner II 258 f
- Fattigloven af 1708 II 171, 232, 235, 240 f
- Fattiglovene af 1802 og 1803, II 258 ff
- Fattigpleje og omsorg for syge før reformationen I 51
- Fiskerifoged (fiskeriinspektør) III 370 f, IV 494
- Fiskerihavne, anlæg og drift af III 362 f
- Fiskerikontrollen III 360, 370 f, IV 494
- Fiskerikontrollens arkiver V 588
- Flygtningelejrenes (de tyske) arkiver V 586
- Folkepension IV 439
- Folkeregister IV 443, 452
- Folkeregistrenes arkiver V 583
- Folkeskolen:
- Almindelige bestemmelser II 241, 249-56, III 324, 389-93, IV 512-18
 - Forældreindflydelse på administrationen af III 389, 392, IV 506, 515
 - Gejstlighedens indflydelse på administrationen af III 389 f, IV 512 f
 - Lærerpersonalet ved folkeskolen, herunder lønningsforhold II 254 f, III 391 ff, IV 516
- Folketællinger II 239
- Forbrugsafgifter III 291, IV 416 f
- Foreningen af 1837 til forsømte og forvildede børns frelse III 310
- Forhyring af søfolk, se: Mønstring af skibsbesætninger
- Forligskommissioner II 91, IV 452
- Forligskommissionsarkiver V 579
- Forsteksamenskommissionen af 1833 se: Skovpersonalets uddannelse
- Forstskolen på Jægersborg, se: Skovpersonalets uddannelse
- Forsøgsgårde og -stationer IV 494
- Forvaringsanstalter IV 432
- Frederiksberg birkeret I 31, III 297, 299
- Frederiks hospital, det kgl. (Rigshospitalet) II 187
- Fredningsnævn IV 423, 495
- Fredningsager, behandling af IV 423
- Fredskovpligt IV 473
- Frimærker, indførelse af III 344
- Frivillige korps II 174
- Fængselsarkiver V 570, 581
- Fængselskommissionen af 1840 II 194
- Fængselsregnskaber, samlinger af V 570
- Fængsler II 193 f, III 308, IV 430
- Færgeruter, nedlæggelse og anlæggelse af IV 467 f
- Fæstningsslaver II 192
- Fyr- og vagervæsenet, lovgivning om III 352, IV 472
- Fyrtårne og -skibe III 352, IV 472
- Fyrvæsenets arkiver V 585
- Fysikus, se: Embedslæger
- Fødselsanstalt, jysk III 342, IV 457
- Fødselsstiftelse, den kgl., København II 189
- Garnisonsbyer II 163
- Gejstlige arkiver før 1536 V 562
- Gejstlige domstole (katolske) I 49 f
- Genant, se: Lensmænds aflønning
- Gendarmerikorps (provisorietidens) III 301
- Generalkrigskommissærer II 220
- Generalprokurører II 111
- Gentofte-status, kommuner med IV 441 ff
- Godsarkivalier V 565 f, 571 ff
- Godsbesiddernes opgaver som lokalemedsmænd II 222-25
- Godsinspektør, kgl. (1826) II 106, 116
- Godslen, se: Lensregnskabers indtægter og udgifter
- Greve- og friherreprivilegierne (1671) II 86, 100, 120, 129 ff, 222, III 313
- Grundforbedring, love om IV 491 f
- Grundforbedringsudvalg IV 491
- Grundforbedringsudvalg, arkivalier vedr. V 588
- Grænsegendarmeriet (toldgrænsekorpset) III 293, IV 417 f

- Grænsetoldvæsenet mellem kongeriget og Sønderjylland II 119, III 292 f
- Gubernørembedet på Fyn (1815-48) II 85
- Gymnasier, se: Latinskoler
- Gymnasieundervisningens modernisering III 386, IV 511
- Gymnastikinspektøren, se: Statens gymnastikinstitut
- Gårdmandshoveri, taksering af III 367
- Handels- og søretter, oprettelse af lokale IV 425 f
- Handelspladser III 338 f
- Handelsskoler III 397 f, IV 523
- Haver, inspektoratet for de kgl. IV 482
- Havneinspektører, rådgivende II 173
- Havnekommissioner (udvalg), kommunale II 172 f, III 333, 362, IV 448
- Havnereglement II 173
- Havneråd (statshavnene) IV 475
- Hedeopdyrkning II 209, 212 f
- Hedeselskab, det danske II 209, 212
- Hegnssynsmænd II 159
- Helligåndshuse, oprettet af Helligåndsordenen I 51
- Herlufsholm skole II 249, III 387, IV 511
- Herredet I 31
- Herredsarkiver V 559, 568
- Herredsfogeder I 23, 32, II 129, 132-57, III 296-99, III 313. Se også: Retsbetjentenes embedsopgaver og do. sociale og økonomiske stilling
- Herredskontoret II 140
- Herredsskrivere I 34, II 129, 142
- Herredstinget I 32, II 129
- Hingstekommissioner III 368 f
- Hingste- og tyreskuekommissionsarkiver V 588
- Hjælpepræst, se: Kapellan
- Hof- og stadsretten II 133, 244
- Hospitaler (velgørende stiftelser) I 55, 60 ff, IV 412 f
- Hospitalsarkiver V 562
- Hovedlandeveje (motorveje) IV 466, 468
- Hovedlen, se: Len
- Huslejenævn III 296
- Husmandsbrug og arbejderboliger, kommissioner til fremme af lovgivningen om III 369, IV 493
- Husmænds pligtarbejde, taksering af III 367
- Højere forberedelseksamen, indførelse af IV 511
- Højere læreanstalter:
- Danmarks biblioteksskole IV 509
 - Danmarks farmaceutiske højskole III 386, IV 508 f
 - Danmarks tandlægehøjskole III 386, IV 509
 - Handelshøjskolen IV 509 f
 - Kunstakademiet II 245, III 386, IV 509
 - Musikkonservatoriet IV 509
 - Polyteknisk læreanstalt (Danmarks tekniske højskole) II 247, III 385, IV 508, 510
 - Statens lærerhøjskole III 393, IV 517
 - Veterinær- og landbohøjskolen, den kgl. II 213, III 385 f, IV 508, 510
- Højesteret II 120, 123, 231
- Høj- og landbrugsskoler, love om III 398 f, IV 524
- Højtidsoffer I 48, III 383, IV 502
- Håndfæstninger I 23, 37 f, 51
- Håndværkerlav I 43, II 169, III 306 f
- Håndværksvendes vandringer, kontrol med II 156
- Indkvarteringskommissioner, kommunale II 174
- Indrulleringschefer II 220
- Jagtforvaltning, den kgl. I 20, II 208, 213
- Jagtloven af 1840 II 213
- Jernbanearkivalier V 585
- Jernbanedriften, modernisering af IV 467
- Jernbanefærger, anvendelse af III 349. Se også: Færgeruter, nedlæggelse og anlæggelse af
- Jernbanelovgivning III 349, IV 468
- Jernbanenettet, udbygning af III 348 ff
- Jernbanepersonalet, uddannelse og afløn-

- ning III 349 f
- Jordemødre:
- Almindelige bestemmelser om I 70, II 97, 188 ff, III 341
 - Eksamenskommission for II 189 f
 - Juridisk eksamen II 87, 110, 124, 135-40, 244 f
 - Justitssekretærer II 126, III 296
 - Jyske lov I 33, 35, 37
 - Jægermester, embedet som kgl. IV 473
 - Jægersborg dyrehave I 70
 - Jørgensgårde (spedalskshjem) I 51
- Kammeradvokater II 111
- Kanal anlæg III 363
- Kanniker, se: Domkapitler
- Kanonisk ret I 48 f
- Kapellan II 237, III 378
- Karantænelove II 186 f
- Kartoffeltyskere II 212
- Kasseeftersyn, regler om regelmæssige kasseeftersyn II 112
- Katedralskoler, se: Latinskoler
- Kirkebogsførelse, regler om I 60, II 237 f, III 379, IV 503
- Kirkebøger, samlinger af V 562 ff, 573
- Kirkeforfatning, planer om udarbejdelse af III 375, 379, 381
- Kirkegods, det katolske I 49, 54 f
- Kirkeinspektioner II 238
- Kirkeinspektionsarkiver V 562
- Kirkelov, den sjællandske (1171) I 48
- Kirkeordinanser I 55, 62 f, II 80, 229
- Kirkeregnskaber, samlinger af V 573
- Kirkesanger II 256, III 392
- Kirkestævne II 238
- Kirkesyn IV 501. Se også: Provstiudvalg
- Kirkeværger I 59, II 237
- Kirurgisk akademi II 183 f, 190, 245
- »Kjæden«, selskabet III 394
- Klitadministrationen II 214 f, III 359 f, IV 473 f
- Klitfogeder (overklitfogeder) III 359 f, IV 474
- Klitinspektører III 359
- Klitvæsenets arkivalier V 585
- Klosterinstitutioner, katolske I 40 f, 50 f.
- Se også: Hospitaller
- Koldingrecessen af 1558 I 37
- Kommissionsarkiver vedr. husmandsbrug, landarbejderboligers opførelse, hoveriafløsning m.m. V 588
- Kommunalforvaltningen i almindelighed, herunder valg til de kommunale råd II 179, III 312-17, IV 434. Se også: Amsråd, købstadforvaltningen og sogneråd
- Kommunalreformen af 1970 IV 526-37
- Kommunesammenlægninger 1966-70 IV 526-30
- Konfirmation (kirkelig) II 237, 250
- Kongeloven af 14. nov. 1665 II 76 f, 228
- Kongevalg og -hylding, se: Landsting
- Kongeveje I 70 f, II 199, se også: Vejlove
- Kontorholdsgodtgørelse, love i alm. om III 280 ff, 287, 293, 298 f
- Kopulationspenge II 107
- Korntiendens omlægning til en årlig afgift II 217
- Kredslæger, se: Embedslæger
- Krigsinvalid. lov om sønderjyske IV 485
- Kriminaldommeren III 297, IV 422
- Kriminal- og politiretten (København) II 127, III 294
- Kristendomsskoler (købstæderne) II 251
- Krydstoldvæsenet III 293
- Kumulering, se: Sammenlægning af retsbetjent- og magistratsembeder
- Kunstveje, anlæggelse af II 200
- Kvindens anvendelse i den offentlige forvaltning:
- Dommere IV 421
 - Lærere III 391
 - Præster IV 501 f
- Kystfredning, lovgivning om III 360 f
- Kystkommissioner (kystfredning) III 360
- Kystpoliti, det sjællandske II 160 f, III 304, 307
- Kystpolitiets arkivalier V 568
- Kystsikringsanlæg IV 476

- Kystoldvæsenet i Lillebælt II 119, III 292
- Københavns universitet I 50, 55, 62 f, II 243 ff, III 295, 384 f, IV 506 f, 510
- Københavns universitetsarkiv V 573 f
- Købstadregnskaber, ældre samlinger af V 562, 570
- Købstadarkiver, se: Rådstuearkiver
- Købstaden:
- Opståen og etablering som selvstændigt forvaltningsområde I 40 ff
 - Privilegier I 41 f, II 162, III 306
 - Tildeling af købstadrettigheder (torveret) II 128, 162, III 334
- Købstadforeningen IV 436, 457, 465
- Købstadforvaltningen:
- Almindeligt I 40-46, II 162-82, III 331-38, IV 445-55
 - Byråd (borgerudvalg, eligerede borgere, borgerrepræsentation) I 41 f, II 164 f, 175, 253 f, III 331, IV 446
 - Byrådets opgaver II 175-80, III 331-37, 369, IV 446-55, 465, 476, 514
 - Kommunale funktionærer I 44 f, II 169 f, 176, 180 f, III 336, IV 449, 451
 - Magistraten (præsident, borgmester, rådmænd) I 42-45, II 129, 165 ff, 178, 180, III 331, IV 446, 448 f, 452
 - Magistratens opgaver I 43 ff, II 167-74, 176, III 331 f, IV 447
 - Ombud, borgerligt II 168 ff
 - Overordnet tilsyn med I 45, II 163 ff, III 331
 - Udvalg, administrerende III 332, IV 448
- Kørelærerudvalg IV 479
- Ladeplads, se: Handelspladser
- Lakajisme II 139
- Landmilitsen, udskrivning af mandskab til II 218 f, 226 f
- Land- og krigskommissærer II 219 f
- Landemode I 58, II 230 f, 234, III 284, 377, IV 503
- Landevejsbomme II 201, III 347
- Landkommissærer (før 1660) I 29
- Landkommissærer 1680-93 II 111
- Landkommunalloven af 1841 II 260-65.
- Se også: Amtsråd og sogneråd
- Landprovst, den katolske I 50
- Landsdommer I 38, II 124
- Landsdommer, genindførelse af gammel betegnelse IV 421
- Landshospitalet, Sønderborg IV 457
- Landsoverretsarkiver 1805-1919 V 567
- Landsoverretter II 87, 123, 126 ff, III 295
- Landspolitiske synspunkter på kommunalvalgene III 338
- Landsretsarkiver V 577
- Landsretter IV 420
- Landsskatteretten IV 415
- Landsting I 37 ff, 45, 52, II 123 ff
- Landstingsarkiver indtil 1805 V 559, 561, 567
- Landstingshørere I 38, II 124
- Landstingsret I 45, II 142
- Landstingsriddere I 38
- Landstutmester III 368
- Landstutteriet III 368
- Landvinding, love om IV 492
- Landvindingsudvalg IV 492
- Landvæsenkommissioner, deres arbejdsopgaver II 216 f, III 364, 366 ff, IV 423 f, 476
- Landvæsenkommissionsarkiver V 571, 587 f
- Landvæsenkommissærer, beskikkelse og vederlag II 216 f, III 365 f
- Landvæsenævnen IV 424 f
- Landvæsenretter III 365, 367, IV 423 f, 443
- Latinskolearkiver V 574
- Latinskoler I 63, II 248 f, 251, III 284, 386-89, IV 510 ff
- Leding, udbud af I 21
- Lensarkiver I 27, V 557 f, 560
- Lenmand:
- Åflønning af I 25 f, 29 f
 - Embedet i alm. I 21-30
 - Katolske biskoppers udnævnelse til I 22, 24, 49

- Opgaver tillagt embedet I 22, 25-28
 Rekruttering og udnævnelse til I 23 f
 Ønsker om reform af embedet som
 I 26 ff, 30
- Lensregnskaber, samlinger af V 557 f
 Lensregnskabers indtægter og udgifter
 I 21, 25 f
- Ligningsdirektoratet IV 415
 Ligningskommissioner, kommunale II
 179 f, III 334
- Lodser III 304, 351 f, IV 471
 Lodsrådet og dets funktioner IV 471
 Lodsvæsenet, lovgivning om III 351, IV
 471
- Lodsvæsenets arkiver V 585
 Luftfartsarkivalier V 585
 Lufthavne, anlæg af IV 469 f
 Lufttrafik, lovgivning om IV 469 f
 Lægdsinddelingen efter 1788 II 219f
 Lægds mænd (lægdsforstandere) II 154 f,
 219 f, 257, III 373 f
- Lægdsruller, samlinger af, se: Udskriv-
 ningsarkivalier
- Lærde skoler, se: Latinskoler
 Lærerkaldelse til folkeskolen III 392, IV
 514
- Lærerråd III 391 f, IV 515 f
 Læringlevoldgiftsretter IV 425
 Løbedegne I 63, se også: Degneembedet
 efter 1536
- Lønningslove for folkekirkenes ansatte
 IV 502
- Lønningsloven af 1919 IV 545 f
 Løsgænger, se: Betleri
- Margarinekontrollen III 371
 Maskintilsynsmænd (kommunale) IV 489
 Massmannske søndagsskoler III 397
 Mededsmænd II 143
 Mejeriprodukter m.m., kontrol med IV
 493 f
- Menighedsråd, indførelse af III 379 f, IV
 503 ff
- Menighedsrådenes forretninger III 381,
 IV 504 f
- Mensalgods I 59
 Metropolitanskolen III 388
 Milepæle II 200
 Militærnægtere, lejre for IV 477
 Militærnægterlejrenes arkivalier V 586
 Mindretalsskolerne i Nordslesvig IV 518-
 20
- Monradske kurser, de III 393
 Mundtlighed i retsplejen III 294 f
 Mødrchjælpsarkivalier V 587
 Mødrehjælpsinstitutioner IV 486
 Mønstring af skibsbesætninger II 221, 292
 IV 490
 Mønstringskontorenes arkiver V 587
- Nationalbanken II 115
 Navigations-skolearkiver V 588
 Navigations-skoler IV 491
 Nordslesvig, indførelse af dansk lovgiv-
 ning i:
 Amtsadministrationen IV 411
 Embedslægevæsenet IV 457
 Kirkelig lovgivning IV 496 f
 Kommunalforvaltning IV 433 f, 444 ff
 Retspleje og politi 420 f, 428
 Skatteopkrævning IV 414 f
 Skolelovgivning IV 512 ff
 Se også: Mindretalsskolerne
 Skovforvaltning IV 473
 Toldforvaltning IV 416 f
 Udskrivningsvæsenet IV 477
- Notarialforretninger II 153 f, IV 423
 Næringsfrihed, administrationen af lov
 om III 306 f, IV 443
- Næsgård landbrugsskole II 248, III 398
 Nævningedomstole III 294, IV 419 f
 Nådens år II 237, III 383, IV 502
 Nåletræsplantager, plantning af II 212,
 215
- Offentlige fruentimmere, kontrol med
 III 302 f
- Offentlighed i retsplejen III 294 f
 Oldermænd, se: Bystævne
 Ombud, borgerligt II 163, 168, 170

- Omgangsendervisning II 250, 255
- Omnibus- og fragtmandskørsel, landsnævnet vedr. IV 467
- Omsætningsafgift, forvaltning af IV 416
- Opdragelsesanstalter III 310 f
- Overenskomstansættelse for akademikere som afløsning for tidligere tjenestemandsansættelse IV 546
- Overformyndere II 150, III 300
- Overformynderivæsenet, tilsyn med II 91, III 300
- Overforstmestre II 211
- Overfredningsnævnet IV 423, 495
- Overførster, se: Skovforvaltningen
- Overjærgemestre II 208
- Overklitinspektøren (fra 1961 klitdirektøren) IV 474
- Overlandvæsenkommissioner III 360, 366, 368, IV 424 f
- Overlodser (lodsdirektør), rekruttering af og embedsopgaver III 351
- Overopsynsnævn (maskinsyn) III 355
- Overretsassessorer, aflønning af II 128, III 296
- Overskatteråd (landsoverskatteråd) III 289, 291, IV 415
- Overskyldråd, se: Ejendomsskyld, beregning af
- Overtaksationskommissioner, se: Taksationskommissioner
- Overtiendekommissionen af 1810 II 217
- Overtoldinspektorer II 117, III 291 f, IV 416
- Overvejinspektører III 348
- Overvejkommisionen af 1778 II 200
- Pastoralseminariet IV 501
- Patronatsret, udøvelse af I 60
- Personregistre IV 503
- Plejestiftelser III 341
- Pogeskoler I 64, II 251
- Politibetjente (kommunale) II 146, III 301
- Politidirektører i København II 160
- Politikredse IV 427 f
- Politimesterarkiver V 580
- Politimestre:
- Almindeligt II 147 f, IV 427 f
- Opgaver tillagt embedet som IV 427-29, 449, 453 f, 479 f. Se også Retsbetjentenes politiopgaver
- Politisager, rettergangen i II 146 f
- Postarkiver V 570, 584
- Postgirokontorets oprettelse IV 460
- Postpersonales rekruttering og aflønning, det lokale II 198, III 343 ff, IV 461
- Postruter og -kontorer, udbygning af II 196 ff, III 343 f
- Primærkommuner:
- Oprettelse af IV 529 f
- Overordnet tilsyn med (tilsynsråd) IV 533 ff, 538
- Privatbaner, anlæg og nedlæggelse af III 349, IV 466 f, 469
- Privatskove, statens tilsyn med IV 473
- Privilegier, gejstlige II 228
- Privilegier knyttet til adel, titel og rang ophæves II 101
- Prokuratorer II 136, 143 f
- Provst, den katolske kirkes I 50
- Provstearkiver efter 1536 V 562, 573, 588
- Provsteretten II 234 f, III 378, IV 501, 503
- Provstestillingen efter 1536 I 58 f, II 96, 232-36, 254 f, III 378, IV 500 f
- Provstigrænser, ændringer af II 232 ff, III 378. Se også: Amtsprøvtier
- Provstiudvalg IV 500, 504 f
- Præstegårdskonsulenter IV 501
- Præstegårdsseminarier se: Seminarier for folkeskolelærere
- Præstehøjskolen IV 501
- Realregistre II 149 f
- Realskoler II 254, III 388 f
- Recessen af 1536 I 53 f
- Redningsstationer III 353, IV 472
- Redningsvæsenet, lovgivning om III 353, IV 472
- Redningsvæsenets arkiver V 585
- Reformationens gennemførelse II 52-55

- Regimentskriver, hans embedsopgaver II 116, 199
- Regnskabslen, se: Lensregnskabers indtægter og udgifter
- Rejsepas, udstedelse af II 156
- Religionsfrihed, gennemførelse af III 375
- Retsbetjente:
- Opgaver tillagt embedet som rets-
betjent II 141-57, 186, 195, 199,
220, 234 f, 238, 258, III 299-307
 - Social og økonomisk stilling for II
132-41, 166, III 299 f
- Retsbetjentenes politiopgaver II 147 f, III
300-08, 335, 353, 355, 360
- Retsplejereformen af 1919 III 295, IV
419
- Retssportler II 126, 133
- Retsvidner II 142 f
- Rettergangsbestemmelser, modernisering
af II 125
- Retterting, kongens I 37
- Revalidering, love om IV 485
- Revalideringscentre (revalideringschefer)
IV 485
- Ribe-artiklerne af 1542 I 55, 229
- Rigsbanken II 115
- Rigspolitiets oprettelse IV 428, 452
- Rigsretten III 294
- Rigsrådet I 23, 29
- Rodemestre II 170
- Rostjeneste I 22, 25 f, 28, II 85
- Rytterdistrikter II 116
- Rytterdistriktsarkiver V 566
- Rytterdistriktsregnskaber, samlinger af
V 566
- Rytterskoler II 96, 241, 250
- Rådgivende provinsialstænder, ønsker
fremsat i II 129, 142, 178
- Rådhusarrester I 43 f
- Rådhus, opførelse af I 44, II 164, III
336, IV 451
- Rådstuearkiver indtil 1868 V 561, 568
570, 581
- Rådstueret I 35, 43 f, II 123, 169
- Rådstueskrivere I 45
- Samarbejdsudvalg, reglement om IV 546
- Sammenlægning af retsbetjent- og magi-
stratsemeder II 120, 132, 134, III
296 f
- Sandflugt, foranstaltninger imod II
214 f, III 359 f, IV 473 f
- Sandflugtskommissioner II 215, III 360
- Selvangivelse til beregning af indkomst-
og formueskat III 289 ff
- Seminariearkiver V 574
- Seminarier for folkeskolelærere II 253 f,
III 392 f, IV 517
- Seminarieregnskaber, samlinger af V 574
- Seminarierådet (centralt) IV 517
- Sessionernes (udskrivning af værneplig-
tige) sammensætning III 374
- Sikkerhedsforvaring IV 430
- Sikkerhedsstilling for kgl. oppebørsels-
betjente II 112 f
- Sikringsafdelinger, se: Sindssygehospita-
ler
- Sildefiskeriet i Øresund I 41
- Sindssygehospitalet (statshospitalet) II
191, III 342, IV 458
- Sindssygevesenet, lovgivning om III 309
- Sjæleboder I 62
- Skadeligt vands afledning III 366 f. Se
også: Landvæsenskommissioner
- Skattefrihed for hovedgårde II 224
- Skattefrihed, krav om II 106
- Skatte kredse el. skatteråd III 289
- Skattemandtal II 107
- Skatteligning og -opkrævning før 1660
I 21, 28 f, 45
- Skattereformen af 1903 III 287-9, 325,
IV 414
- Skatterestancer, inddrivelse af II 114,
153, 224 f
- Skibsregistrering og -tilsyn III 292, IV
490
- Skibstilsynsarkivalier V 587
- Skifteforvaltning i alm. I 36 f, II 150 ff
- Skifteforvaltning ved:
- Amtmand II 91
 - Amtsforvalter II 115 f

- Godsejerne, de private II 102 f, 223 f,
 III 294, 299 f
 Provsten I 59, II 234 f
 Regimentskriver og kgl. godsinspektør
 II 116
 Retsbetjentene III 299 f, IV 422
 Universitetet II 244
 Skolearkiver (diverse) V 574, 589 f
 Skoledirektioner (organiseret herredsvis)
 II 96
 Skolefonden (lov af 1856) III 390, IV 513
 Skolefondskasserere III 283, 327, 390,
 IV 412
 Skoleforstandere II 260
 Skolekommissioner II 254 f, III 390 ff
 Skolelæger og -tandlæger IV 516
 Skolenævn III 389
 Skolepatroner II 255, 260, III 313
 Skoleregnskaber, samlinger af diverse
 V 574
 Skoleråd (lov af 1856) III 390, IV 513
 Skovdistrikter, inddeling og ændring af
 II 213, III 357
 Skovkasserere II 213 f, III 357
 Skov- og jagtadministration, den lokale
 I 70, II 208-14, III 357 ff, IV 473
 Skov- og jagtarkivalier V 571, 585
 Skovpersonalets uddannelse II 209, 213,
 247, III 357 ff
 Skovsessioner II 211
 Skrivemaskinens anvendelse i lokaladmi-
 nistrationen III 296
 Skudmålsbog II 156 f, 238 f
 Skyldkredse, se: Ejendomsskyld, bereg-
 ning af
 Skyld- og skatterådsarkiver V 576, 586
 Slots- og palæforvaltere IV 482
 Sluseanlæg IV 476
 Snekastningspligt III 325
 Sociale højskoler IV 523 f
 Socialkontor, krav om oprettelse af IV
 437
 Socialreformen af 1933 IV 436-39
 Sogn (i kirkelig betydning) I 47 f
 Sognebåndsløsning, love om III 379
 Sognefogedarkivalier V 581
 Sognefogeder II 90, 130, 147, 157-60,
 257, III 299 f, 304 f
 Sogneforstanderskaber, se: Sogneråd
 Sognegrænser (kirkelige), ændring af
 III 376, 378
 Sognekaldsarkiver efter 1536 V 562 ff,
 573, 588 f
 Sognekirken, benyttelse af III 380
 Sognekommune (sognedistrikt)
 Indførelse af betegnelsen II 258
 Omlægning af grænserne for en IV 436,
 441
 Sognepræst, den katolske I 48
 Sognepræsten efter 1536:
 Aflønning af I 59, II 236, III 383, IV
 502
 Betingelser for udnævnelse til I 58 f, II
 236 f, III 381, IV 501 f
 Kvinder som præster IV 501 f
 Opgaver tillagt embedet som I 59,
 II 236-41, 254 f, 258 f, III 313 f,
 333, 378 f, IV 503
 Sogneråd:
 Formand for rådet og de ham tillagte
 opgaver II 263, III 317 ff, 322, IV
 435 f
 Opgaver henlagt til II 263, III 303-06,
 319-26, 347, 360, 367 ff, 374, IV
 436-40, 465, 479 f, 514
 Overordnet tilsyn med III 320
 Udvalg, administrerende IV 435, 437
 Sognerådsarkiver III 317 f, V 574, 583
 Sognerådsforeninger, de samvirkende IV
 436, 465
 Sorø akademi I 28, II 249, III 387, IV 509
 Stadshauptmand II 174
 Stadslæge, se: Embedslæger
 Stadsret I 40
 Statens forvaltningshøjskole IV 546
 Statens gymnasitkinstitut III 386, 393
 Statens jordlovsudvalg IV 492
 Statens plantetilsyn IV 493
 Statens tegnelærerkursus III 393
 Statsadvokaternes arkiver V 579 f
 Statsadvokaturene IV 426 f

- Statsamtmandene og deres embedsforretninger efter 1970 IV 537 f
 Statsdyrskuekommissioner III 369
 Statsfængsler 308 f, IV 43 I
 Statshavne, anlæggelse og drift af II 173, III 362 f
 Statshospitaler, se: Sindssygehospitaler
 Stats- og fiskerihavne, opførelse af IV 475
 Stempelmærker, salg af IV 415
 Stiftamtmandens (stiftsbefalingsmandens) embedsopgaver II 88 f, 95, 176 f, 199, 232, 253
 Stiftamtsarkiver V 565, 575 f
 Stiftsbefalingsmand, se: Stiftamtmand
 Stiftsbåndsløsning, lov om IV 499
 Stiftsfysikus, se: Embedslæger
 Stiftsinddelingen efter 1536 I 56 f, II 229 f, III 376, IV 497 f
 Stiftskasserere III 284, IV 499
 Stiftslandsbykirker, de sjællandske III 377, IV 499
 Stiftslensmandens embedsopgaver I 26 f, 57 f
 Stiftsprovster III 377 f, IV 498
 Stiftsregent, se: Stiftslensmand
 Stiftsskrivere (Sjælland) III 377, IV 499
 Stiftsskriverembedets arkiv V 573
 Stiftssynoder, de katolske I 50
 Stiftssynoder efter 1536, se: Landemode
 Stiftsøvrighedsarkiver V 562, 589
 Stiftsøvrighedsforretninger I 57, 61, II 89, III 284, 377, IV 412, 499 f
 Stodderfogeder II 157, 171
 Stokhuset (København) III 308 f
 Stokkemænd I 32, 34, II 142, 170, 257
 Stormfloden 1872 og dens følger III 363
 Straffeakter V 579 ff
 Straffelove II 121, III 309, IV 430
 Strandfogeder III 304, 353, 360
 Strandingsvæsen II 97. Se også: redningsvæsenet, lovgivning om
 Strandkontrollører III 292
 Strømtold II 119
 Studenter, kvindelige III 384
 Studenterråd, oprettelse af IV 507 f
 Stutterikommissioners arkiver V 588
 Stutterivæsenet II 246
 Styrelseslov for universiteterne IV 508
 Styrelsesloven for de fremtidige primær- og amtskommuner IV 530-37
 Stændermøder før 1660 52 ff
 Sundhedskollegium, det kgl. (fra 1909: Sundhedsstyrelsen) II 190, III 340
 Sundheds- og karantænekommissioner, lokale II 186, 240, III 303, IV 428 f, 449, 484
 Sundhedsvedtægter, se: Sundheds- og karantænekommissioner
 Superintendent, se: Biskop, folkekirkens
 Supplikker II 168
 Sætteprovster IV 503
 Sygehusarkiver V 570, 584
 Sygehuse II 187 f, III 329 f, 337, 340 f, IV 456 f
 Sygehusråd, det centrale IV 457
 Sygekasser III 322
 Synsmænd (maskintilsyn) III 355 f
 Sysse I 31, 50
 Sædedegne, se: Degneembedet efter 1536
 Somilidsdistrikter II 221, III 373
 So- og handelsretten (København) III 296
 Soretsbestemmelser II 121
 Taksationskommissioners medvirken ved afståelse af arealer til vej- og jernbaneanlæg IV 465 f, 469
 Talelidende, hjælp til IV 521
 Talelidende, institut for III 395, IV 521
 Tamperretten II 244
 Teknikauddannelse, den videregående IV 522 f
 Tekniske skoler III 396 f, IV 521
 Teknologisk institut III 397, IV 522
 Telefонтjeneste, oprettelse og udbygning af III 346, IV 461
 Telegraf, den optiske III 345
 Telegraflinier og -stationer, udbygning af III 345
 Telegrafpersonalet, aflønning af III 346, IV 461
 Telegrafvæsenets arkivalier V 584
 Tiendeafgiften I 48, 54, 59

- Tiendeafløsning, lovgivning om III 381 ff
 Tiendekommissærer II 217, III 382 f
 Tiggertegn I 62
 Tinghuse III 330, 337
 Tinglæsning (-lysning) I 32 ff, 38, II 125 f, 149, IV 422 f
 Tingmænd (tinghørere) I 32, 34, II 142
 Tingsvidner I 33
 Tjenestelen, se: Lensregnskabers indtægter og udgifter
 Toldarkiver V 566 f, 576 f
 Toldkamre, udbygning af de lokale II 117 ff, III 292, IV 417
 Toldpersonalets rekruttering og aflønning II 118 f, III 292 f. Se også: Overtoldinspektorer
 Toldregnskaber, samlinger af V 566
 Tortur II 121
 Torveret I 41
 Trossamfund, fremmede og anerkendte III 375
 Tughuse (tvangsarbejdsanstalter) II 192 f, 232
 Tvangsarbejdsanstalter III 309 f, 330, 341, IV 431
 Tyrekommisioner III 368 f
 Tysk gudstjeneste for mindretallet IV 502
 Tørvemoser, udskiftning af III 366
- Udrider (beredent amtsbud) III 281
 Udskiftning af købstadjord II 177
 Udskiftningsplaner, se: Landvæsenkommissioner, deres arbejdsopgaver
 Udskrivning af soldater og matroser II 154 f, 219 f, 221, III 373 f
 Udskrivningsarkivalier V 572, 586
 Udskrivningsdistrikter (-chefer) III 373 f, IV 490
 Underretsdømmernes embedsfunktioner efter 1919 IV 423-26, 452, 465, 486, se også: Civildommer og Kriminaldommer
 Underrettsdomstolsarkiver V 579
 Underrettskredse, ændringer af grænser for IV 421 f
 Undersøgelserforhør II 144
- Undervisningsinspektionen ved gymnasieskolen IV 511 f
 Ungdomsarbejdsløsheden, kampen imod IV 488
 Ungdomsfængsler IV 431
 Ungdomslejre IV 488
 Ungdomsnævn (kommunale) IV 486, 518
 Ungdoms- og aftenskoler IV 517 f
 Universiteter, oprettelse af nye IV 506 f
- Vaccination II 160, 185, 239 f, III 341
 Vagerinspektører, se: Fyr- og vagervæsenet, lovgivning om
 Valgmenigheder, oprettelse af III 379 f
 Vandbygningsvæsenet og dets personale III 362 ff, IV 475
 Vandbygningsvæsenets arkivalier V 585 f
 Vandløb, kommunalt tilsyn med III 329, IV 443
 Vandrebog, se: Skudsmålsbog
 Vandsynsmænd (kommunale) II 216, III 366 f, IV 424
 Vejarbejder, udførelse af lokale I 40, 70, II 199, 201, 206 f
 Vejarkivalier V 571, 585
 Vejdirektion, den kgl. II 200
 Vejffiskal II 148, 207
 Vejfonden IV 466
 Vejfred II 206
 Vejkommisionen II 206
 Vejkorps (1809) II 200, III 346
 Vejlove II 199, 201-07, III 346, IV 464 ff
 Vejnnettets udbygning og forbedring II 199 ff, III 348
 Vejnævn, det centrale IV 465
 Vejregister, oprettelse af III 346, IV 465
 Vejregnskaber, samlinger af V 571
 Vestindien, dansk II 126
 Veterinærarkivalier V 588
 Veterinærinspektører III 372, IV 493
 Veterinærskole, den kgl. II 246 f
 Vildtbane, den kgl. II 208
 Visitatsrejser, gejstlige I 57, II 231
 Voldgift i kreatursager III 367 f, IV 425
 Voldgifts- og taksationsmænd, udnævnelse af III 367

Votering i højesteret, indførelse af offentlig IV 419
Vurderingsmænd og -råd, se: Ejendoms-
skyld, beregning af
Vurderingsnævn (brugte motorkøretøjer)
IV 478 f
Vægtene II 146
Værgerådsinstitutionen III 296, IV 440,
486
Værker, oprettelse af kommunale III 335
Værnepligt, indførelse af alm. III 373
Værnepligtsråd, det centrale IV 477
Wienetraktaten af 1864 III 279
Zahlkassen II 112
Ægteskab, lov om borgerligt III 300, IV
452
Ægteskabsprotokoller, borgerlige V 581,
584
Ærkebispesædet i Lund I 41, 48 f
Øresundstolden II 119
Øvelsesskoler IV 517
Øvrighedskendelsers begrænsning III 294
Ålegårdsnævn III 371, IV 394 f
Ålegårdsovernævnet III 371, IV 394 f
Åndssvageundervisning, den særlige III
395 f, IV 521 f

Publikationer fra Rigsarkivet

I serien Studier og kilder

1. *Hans Sode-Madsen*: Ungdom uden arbejde. Ungdomsforanstaltninger i Danmark 1933-1950. 1985. 244 s. 183,00 kr.
2. *Johan Hvidtfeldt*: Fra Kapitulationsdagene 1945. Dönitz, Lindemann og Best. – *Wehrmachtbefehlshaber Dänemark*: Kriegstagebuch 20. april - 26. maj 1945. 1985. 126 s. 134,20 kr.

I serien Administrationshistoriske studier

1. *Grethe Ilsøe*: Vejen til embede. En undersøgelse af udnævnelserne til kgl. retsbetjent- og magistratembede 1735-65. 1978. 183 s. 61,00 kr.
2. *Helle Linde*: Magistrat og borger. Købstadstyret på Sjælland omkring 1750 med særlig hensyntagen til forholdene i Helsingør, Roskilde, Næstved og Holbæk. 1978. 132 s. 61,00 kr.
3. *Harald Jørgensen*: Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919. 1980. 451 s. 122,00 kr.
4. *Erik Nørr*: Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841. 1981. 559 s. 122,00 kr.
5. *Birgit Løgstrup*: Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790-1868. 1982. 269 s. 134,20 kr.
6. *Niels Petersen*: Justitsministeriet. Organisation og arkiv. 1982. 194 s. 134,20 kr.
7. *Birgit Løgstrup*: Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede. 1983. 479 s. 134,20 kr.
8. *Lotte Dombernowsky*: Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849. 1983. 525 s. 183,00 kr.

9. *August Wiemann Eriksen*: Eksportrådgivning i Danmark 1910-1921. Privat eller statslig opgave? 1984. 198 s. 134,20 kr.
10. *Niels Petersen*: Kultusministeriet. Organisation og arkiv. 1984. 372 s. 152,50 kr.

Blandt Rigsarkivets andre nyere udgivelser kan nævnes:

- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. 1. del, 1.-2.. halvbind. 1983. 982 s. 268,40 kr. 3. del, Forsvarets arkiver 1, Hæren. 1984. 266 s. 152,50 kr. 4. del, Oversigt over større private personarkiver under Rigsarkivets 4. afdeling. 1984. 280 s. 91,50 kr.
- Danmarks arkiver. Historie, funktioner, fremtid. 1982. 168 s. 134,20 kr.
- Inger Dübeck*: Dansk arkivret. 1980. 222 s. 134,20 kr.
- Inger Dübeck*: Statsmagt og arkiver. Det offentliges ret til arkivalier. 1982. 178 s. 134,20 kr.
- Kommercekollegiet 1735-1816. Ved *J. O. Bro-Jørgensen* og *Morten Westrup* (Vejledende Arkivregistraturer 22). 1984. 182 s. 146,40 kr.